PAB-VEAB

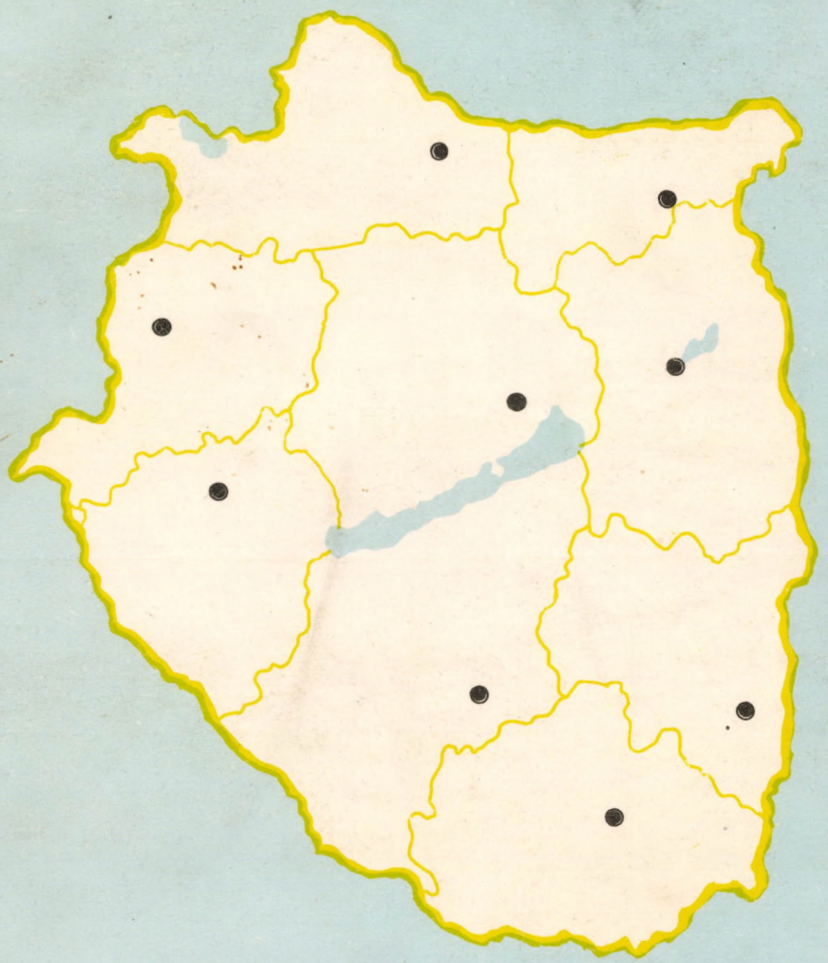

1978.

A DUNÁNTÚL TELEPÜLÉSTÖRTÉNETE

III. 1848–1867

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
PÉCSI ÉS VESZPRÉMI AKADÉMIAI BIZOTTSÁGÁNAK
ÉRTESITŐJE

A DUNÁNTÚL TELEPÜLÉSTÖRTÉNETE
III.
1848 - 1867

A SZÉKESFEHÉRVÁRI TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI KONFERENCIÁN ELHANGZOTT
ELŐADÁSOK, KORREFERÁTUMOK SZÖVEGE
/1978. május 24 - 25./

SZÉKESFEHÉRVÁR
1978.

Lektorok : Eperjessy Géza
Kanyar József
Katus László
Kállay István
Szita László
Wellmann Imre

E számot szerkesztette : Farkas Gábor

Technikai szerkesztő : Kovács István

Kiadja az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága
Felelős kiadó : Nemecz Ernő, az MTA VEAB elnöke
Készült : 600 példányban a Nehézvegyipari Kutató Intézet házi sokszorosító üzemében
Engedély szám : 42.025
ISSN 0133-4938

T A R T A L O M J E G Y Z É K Oldal

PLENÁRIS ÜLÉS

Katus László : A Dunántul gazdasági és társadalmi fejlődésének fő vonásai 1848-1867..... 6

SZEKCIÓÜLÉSEK

I/A. TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI SZEKCIÓ 31

Wellmann Imre : Mezőgazdaságunk problémái 1848 után az egykoru gazdasági irodalom tükrében..... 32

KORREFERÁTUMOK..... 50

Simonffy Emil : A parasztbirtok vizsgálatának módszertani kérdései Zala megyében a jobbágyfelszabaditást követő évtizedekben.....

T. Mérey Klára : Az urbéri birtokrendezések hatása a Somogy megyei települések alakulására az önkényuralom idején..... 56

Naszádos István : A sárvári uradalom gazdasági helyzete 1848-1867 között..... 67

Gyüszi László : Gazdasági és társadalmi változások Oroszlányban az 1848-as forradalom utáni évtizedekben..... 71

Bencze Géza :"Somogy megye rendszeres földabrosza" - egy megyetérkép 1850-ből..... .....

Dóka Klára : A Sárviz és a Sió csatornázása 1848-1867..... 84

Dankó Imre : Településszerkezeti változások Sárbogárdon..... 88

Draskóczy István-Pifkó Péter : Társadalmi kapcsolatok Bajóton az 1828 és 1869 közötti évtizedekben..... 92

Blázy Árpád : Az 1855. évi kolerajárvány hatása Zala megye lakosságára..... 105

Lőrinc Péter : A Bánát agrárstrukturája a XIX. században..... 114

Vanek Siftár : A cigányok letelepedése a Muravidéken..... 118

I/B. TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI SZEKCIÓ

Eperjessy Géza bevezetése a várostörténeti szekció előadásaihoz. 126

KORREFERÁTUMOK..... 127

Vass Előd : A dunántuli vasutépitések kezdetei 1828-1868..... 127

Sáry István : Győr gazdasági fejlődése 1849-1867 között..... 134

Ortutay András : Esztergom gazdasági és társadalmi viszonyai a XIX. század közepén..... 139

Kopasz Gábor : A pécsi vas - és gépgyártás 1867 előtt..... 144

Somkuti Éva : Székesfehérvár kereskedelmi élete a XIX. század közepén..... 149

Párniczky Józsefné : Urbanizációs folyamat Székesfehérvárott 1848-1870 között..... 157

Benczéné Nagy Eszter : Zalaegerszeg lakosságának területi mobilitása a XIX. század közepén..... 166

Lendvai Anna : Nagykanizsa ipara 1848 - 1867 között..... 169

Szili Ferenc : Kaposvár jogi státusa 1848-1867 175

II. MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI SZEKCIÓ

Kanyar József : Az Entwurf és a dunántuli alsó és középfokú oktatás kérdései..... 180

KORREFERÁTUMOK

Rajczi Péter : Pécs város középiskolái 1849-1868 között..... 195

Degré Alajos : Középiskolai oktatás Zala megyében az 1848-as forradalomtól a kiegyezésig..... 204

Mihály Ferenc : A magyaróvári gimnázium működése 1848-1868 között 210

Kelemen Elemér : A Dunántul népoktatása az Eötvös-törvény előtti évtizedekben..... 215

Móra Magdolna : Fejér megye népoktatása 1848-1868 között..... 221

Kotnyek István : Az elemi iskolai oktatás Zala megyében 1848-1868..... 227

Reöthy Ferenc : A kőröshegyi népiskolák az abszolutizmus idején. 231

Surányi István : Székesfehérvár népoktatási viszonyai 1848-1868 233

Gecsényi Lajos : Győr város kulturális élete 1849-1867..... 237

Tóth István : Pécs-Baranya művelődési helyzete 1848-1867 között. 242

III. POLITIKATÖRTÉNETI /Nemzetiségtörténet / SZEKCIÓ

Szita László : Délkelet-Dunántul nemzetiségi strukturája 1848-1868 között..... 252

KORREFERÁTUMOK :

Farkas Gábor : Nemzetiségi viszonyok Fejér megyében 1848-1868 között..... 261

Kisasszondi Éva : Tolna megye nemzetiségi viszonyai 1848-ban.... 265

Mészáros László : Jellasics támadása és az alföldi népfelkelés Csepel-szigeti hadikörzete 1848 őszén..... 269

Tegzes Ferenc : A horvát katonák magatartása Baranya megyében az 1848. szeptemberi intervenció idején..... 275

Füzes Miklós : Batthyány Kázmér és a nemzetiségek..... 283

Erdős Ferenc : Fejér megyei császári biztosok az ellenforradalom szolgálatában..... 288

Lukács László : Az 1848-1849. évi szabadságharc emléke a Fejér megyei néphagyományban..... 298

IV. GENEALÓGIAI SZEKCIÓ

Kállay István bevezetése a családtörténeti szekció előadásaihoz. 314

KORREFERÁTUMOK

Kállay István : Változások az anyagi magánjogban az ősiségi pátens /1852 / után..... 315

Kiss Mária : Az Erdődy család öröklési rendje az 1873. évi hitbizomány létesitése előtt..... 320

Csizmadia Andor : Zichy Ödön adminisztrátori működése..... 326

Balázs László : Batthyány Kázmér közéleti tevékenysége..... 331

Szilágyi Mihály : A Pirnitzer kereskedőház története..... 336

Borsy Károly : A Taizs nyomdászcsalád szerepe Pécs életében 340

Iharosy József : Czindery és Tallián Somogy megyei császári biztosok 1849-1850-ben..... 343

Záborszky Miklós : Parasztcsaládok Suron a XIX. század közepén..... 349

Majoros Klára : Egy ir család integrációja és házasodási kapcsolatai a XIX. - XX. -századi Magyarországon..... 357

Z Á R Ó Ü L É S

A szekcióvezetők beszámolói : 361

Wellmann Imre..... 361

Eperjessy Géza..... 362

Kanyar József..... 363

Szita László..... 364

Kállay István..... 365

Szervezési kérdések / T. Mérey Klára /..... 367

Német nyelvü összefoglaló..... 369

Angol nyelvü összefoglaló..... 381

Orosz nyelvü összefoglaló..... 393

PLENÁRIS ÜLÉS

A Dunántúl gazdasági és társadalmi fejlődésének fő vonásai 1848-1867

Katus László

Egy nagytáj gazdasági és társadalmi fejlődését kétféle megközelitésben lehet vizsgálni. Egyfelől megközelithetjük - mintegy alulról kiindulva - az egy-egy község, város, megye, alrégió vagy üzem történetét feltáró mikro- és középszintü helytörténeti kutatások szintetizálása utján. Másfelől vizsgálhatjuk - mintegy felülről lefelé haladva - az országos szintü folyamatok regionális eloszlását, elemezhetjük az egyes régiók viszonylagos fejlettségi szintjét, fejlődési ütemét, megállapithatjuk helyüket az országos fejlődési folyamatban. Egy-egy régió történeti fejlődésének valóságos utját, gazdasági-társadalmi strukturájának sajátos arculatát csak az első megközelités rajzolhatja elénk, az, amelyik a sokrétü helyi forrásanyag komplex feldolgozásán alapul. E kutatások eredményeinek értékeléséhez, egységes képpé való összeillesztéséhez azonban szükséges a másik megközelités is : a szóbanforgó régió országos helyének felmérése. A nagytáj - jelen esetben: a Dunántul - gazdasági és társadalmi fejlődéséről alkotandó képünk tehát végül is a kétirányu megközelités szintézise révén fog kialakulni. Konferenciánk különböző szekciói elsősorban helytörténeti kutatásaik eredményeiről számolnak be. Bevezető előadásomban a másik irányu megközelités során nyert eredményekkel kivánom kijelölni a Dunántulnak, mint egységes régiónak a helyét a magyarországi kapitalizmus első szakaszának gazdasági és társadalmi fejlődésében. A kép, amelyet felvázolok, természetesen hiányos és elnagyolt, hiszen az országos gazdasági és társadalmi folyamatok regionális szempontu vizsgálata nálunk még gyermekcipőben jár, s eddig meglehetősen szerény eredményeket produkált.

A polgári forradalomtól a kiegyezésig terjedő két évtized, amelynek vizsgálata konferenciánk napirendjén szerepel, a gazdasági és a társadalmi fejlődés szempontjából tulajdonképpen nem jelent önálló periodizációs egységet. A gazdasági és társadalmi folyamatok időbelisége lényegesen eltér a politikai és eseménytörténetétől : jóval lassubb ritmusu, hosszabb periodusokra tagolódó. A lényeges folyamatok kibontakozása, a strukturák változásának fő tendenciája csak hosszabb távon ragadható meg - még a kapitalizmus korának felgyorsuló fejlődése idején is. Azt, hogy a polgári forradalom milyen fejlődési irányok elinditója volt, s a polgári átalakulás nyomán milyen változások mentek végbe Magyarország illetve a Dunántul gazdasági és társadalmi szerkezetében, népesedési és települési viszonyaiban, csak ugy állapithatjuk meg, ha vizsgálódásaink során a 19. század végéig, sőt az első világháboru idejéig kitekintünk.

A magyar kapitalizmus kereken egy évszázadot felölelő történetén belül a polgári forradalomtól az 1880-as és 90-es évek fordulójáig terjedő négy évtizedet általában egy jól elkülönülő, lényeges tartalmában egységes alperiodusnak tekintjük. Ezért szentel a készülő magyar történeti szintézis egy önálló kötetet / a VI-at / ennek az időszaknak. E korszak lényeges tartalma : gazdasági szempontból a modern tőkés gazdaság megalapozása, a rendszeres gazdasági növekedés és az átfogó iparosodás előfeltételeinek létrejötte; társadalmi vonatkozásban pedig a hagyományos feudális struktura felbomlása, s a polgári társadalom alapvető osztályainak és középrétegeinek kialakulása. A gazdaság tőkés átalakulása, a társadalom polgárosodása csak e

közel félévszázados átmeneti, megalapozó jellegü szakasz közbeiktatódásával, a 19. sz. utolsó évtizedére ért el olyan szintet, hogy kialakult tőkés gazdaságról, polgári jellegü társadalmi szerkezetről beszélhetünk.

Ebben az 1848 és 1890 közötti megalapozó szakaszban gazdasági fejlődésünk középpontjában a mezőgazdaság tőkés átalakulása és modernizálása, az agrártermelés és a kivitel gyors növelése, a korszerü infrastruktura / elsősorban a vasuthálózat / felépitése és a tőkés hitelrendszer kialakulása állott. A növekedés legfőbb ösztönzője a nemzetközi tőkés gazdaságba való intenziv bekapcsolódásunk volt, amely a gyakorlatban egyfelől széles és tartósan növekvő exportpiacok megnyilásában, másfelől a hiányzó vagy szükében lévő termelési tényezők / tőke, szakemberek, korszerü termelőberendezések és eljárások / importjában realizálódott. A gépi nagyipar kialakulása és gyors fejlődése fontos, de a gazdaság egésze szempontjából egyelőre csak másodlagos jelensége volt e korszaknak, s csak néhány iparágra / élelmiszer-, fa- és vasipar, szén- és vasércbányászat, majd a kiegyezés után a gépipar / korlátozódott. Ezt a megalapozó szakaszt a kiegyezés - mint elsődlegesen politikai korszakhatár - két alperiodusra bontja. Az 1849-től 1867-ig terjedő alperiodusra az volt a jellemző, hogy a tőkés gazdaság megalapozása, a polgári felépitmény kialakitása a központositott összmonarchia létrehozására törekvő bécsi kormánykörök politikai és társadalmi érdekeinek alárendelve ment végbe, s a gazdasági növekedést sok tekintetben fékezte a polgári átalakulás problémáival igen kinosan birkózó soknemzetiségü Habsburg-Monarchia tartós politikai és pénzügyi válsága. A kiegyezés a politikai konszolidációval és az önálló magyar polgári államszervezet létrehozásával megkönnyitette és meggyorsitotta a rendszeres gazdasági növekedés feltételeinek érlelődését, de még mindig további két évtizedre volt szükség ahhoz, hogy sor kerülhessen a tőkés nagyipari fejlődés szélesebb sodrásu kibontakozására.

Ha már most szükebb témánkhoz közelitve azt vizsgáljuk, hogy mi volt a Dunántul szerepe a magyarországi tőkés gazdaság fejlődésének e kezdeti, megalapozó szakaszában, akkor mindenekelőtt azt kell megállapitanunk, hogy - jól ismert, s itt most nem részletezhető történelmi előzmények következtében - a Dunántul bizonyos fokig kedvezőbb helyzetben indult el a tőkés fejlődés és a polgárosodás megnyiló utján, mint az ország egésze, vagy többi nagytája. A Dunántul, különösen északi-északnyugati része, gazdasági, társadalmi és kulturális szempontból Magyarország viszonylag legmagasabb fejlettségi szinten álló régiója volt, ahol a legsürübb volt a hagyományos kézmüipari hálózat, s már a 18. század második felében kibontakozott a mezőgazdasági árutermelés. A Dunántul kedvező földrajzi helyzete, a külső piacokhoz való közelsége és jó szállitási összeköttetései révén kihasználhatta a 19. század második harmadának nagy európai agrárkonjunkturáját. A rendelkezésünkre álló adatok azt mutatják, hogy a tőkés gazdaság elemei, a rendszeres gazdasági növekedés előfeltételei 1848 előtt, majd 1849 és 1867 között a Dunántulon az országos átlagnál nagyobb mértékben jöttek létre. A forradalmat követő évtizedek gazdasági fejlődésének áttekintése nyomán indokoltnak látszik az a megállapitás, hogy a Dunántul általában élt a relative kedvező indulási feltételek nyujtotta lehetőségekkel, s viszonylag korán és intenzive bekapcsolódott a tőkés fejlődés megalapozó szakaszának lényeges gazdasági és társadalmi folyamataiba. E megállapitás érvényét nem erősiti akár a vasutépitéseknek vagy a tőkés hitelszervezet fejlettségének akár a mezőgazdaság tőkés átalakulásának vagy az áruforgalom növekedésének a vizsgálata.

1847 és 1867 között a Dunántulon 731 km. vasutvonal épült, vagyis az ekkori ország 2037 kilométernyi vasuthálózatának 36 %-a / a Dunántul részesedési aránya az ország - Horvátország nélkül számitott - területéből 16 %, lakossá-

gából 19 % volt 1869-ben /. A Dunántul vasutsürüsége 1866 végén messze az országos átlag felett volt, s a Habsburg Monarchia nyugati felének vasutsürüségével volt azonos : a dunántuli megyék átlagában 17 km. vasut jutott 1000 km^2-re, az osztrák és cseh tartományokban 18, Galiciában 6, Magyarországon 9, Horvátországban 3, Erdélyben pedig még nem volt vasut.

1848-ig a Dunántul csaknem valamennyi fontosabb városában / Sopron, Győr, Komárom, Esztergom, Székesfehérvár, Veszprém, Kőszeg, Pécs, Nagykanizsa, Szekszárd / létesült takarékpénztár, s korszakunk kezdetén az ország 34 hitelintézetéből 10 volt a dunántuli megyékben. E tiz intézet alaptőkéje az ország összes takarékpénztári tőkéjének 35 %-át tette ki. Összes vagyonuk 1850 és 1867 között 2 és fél millió forintról több mint 10 millióra növekedett. Az 1860-as években 3 ujabb takarékpénztár / Kaposvár, Körmend, Pápa / és 7 hitelszövetkezet / Győr, Nagykanizsa, Nagyatád, Kaposvár, Bonyhád, Kápolnásnyék, Pécs / létesült, ugy, hogy 1866 végén az ország 84 hitelintézetéből 20 jutott a Dunántulra. A dunántuli városok közül egyedül Szombathelyen nem volt korszerü tőkés hitelintézet 1867-ig.

Egész sor tényt hozhatunk fel ennek bizonyitására, hogy a mezőgazdaság tőkés átalakulása, termelési technikájának és szerkezetének korszerüsitése - e téren a Dunántul már 1848 előtt a fejlődés élén haladt - az 1850-es és 1860-as években a dunántuli megyékben haladt a leggyorsabb ütemben. Az intenziv müvelési ágak - szántó, kert, szőlő, rét - aránya jóval nagyobb volt az országos átlagnál : 1867-ben : 56,6 %, Magyarország átlagában 51,1 %, Erdélyben 43,7 %, Horvátországban 43 %. Az ugar aránya viszont - különösen a nyugat-dunántuli megyékben - jóval az országos átlag alatt volt, jelezve a nyomáskényszer fokozatos felszámolását, a korszerü vetésforgók és a szabad gazdálkodás terjedését. A mezőgazdaság modernizálásának és tőkés átalakulásának előfeltétele volt a feudális birtokviszonyok felszámolása.A birtokrendezések - a paraszti és földesuri földek szétválasztása, a legelők és erdők elkülönitése, az urbéres földek pontos kimérése, a maradvány- és irtványföldek helyzetének rendezése, valamint a tagositások - a dunántuli községekben haladtak előre a leggyorsabb ütemben. 1850-ben országos átlagban a községek 9,2 %-a volt rendezve, a dunántuli községeknek pedig 18,1 %-a. 1864-ig a rendezés alá eső 2533 dunántuli községből 1528-ban, vagyis a községek 60,3 %-ában fejeződött be a birtokrendezés, mig országos átlagban a rendezett községek aránya csak 48,4 % volt / az Alföldön 55,1 %, a Felvidéken 40,7 %/. Mosonban a községek 92, Tolnában 88, Somogyban 87, Fejérben 85, Veszprémben és Esztergomban 81, Komáromban 74, Győrben 71, Zalában 65, Sopronban 58 %-ában zárult le a birtokrendezési eljárás 1864-ig, Baranyában azonban csak 39, Vasban pedig 29 % volt a rendezett községek aránya.

A mezőgazdaság tőkés átalakulásának legjellemzőbb mutatója a bérmunka alkalmazásának mértéke. A kiegyezés körüli években a dunántuli megyékben a mezőgazdaságban alkalmazott bérmunkások száma mind az önálló gazdálkodókhoz, mind a megmüvelendő területhez viszonyitva jóval nagyobb volt az országos átlagnál / 1. táblázat/. A bérmunka alkalmazása a Monarchia másik felére jellemző magas arányszámokat csak egyes megyékben érte el, vagy legalábbis közelitette meg / Somogy, Baranya, Moson, Fejér/.

A mezőgazdaság modernizálásának másik fontos mozzanata - a bérmunka alkalmazása mellett - a korszerü gépek használatának az elterjedtsége. Ebben a tekintetben a Dunántul előnye még inkább szembetünő, mint a bérmunka alkalmazása terén : a Dunántul nemcsak Magyarországnak, hanem az egész Osztrák-Magyar Monarchiának a korszerü mezőgazdasági gépekkel és eszközökkel legjobban ellátott vidéke az 1860-as és 1870-es években. 1863-ban a dunántuli mezőgazdasági üzemekben 103 gőzgép müködött 894 lőerő teljesitménnyel, s ez több mint a fele volt az egész ország mezőgazdaságában alkalmazott gőzgépeknek. Egyedül Fejér megyében több mezőgazdasági gőzgépet használtak, mint egész Ausztriában. / 2. táblázat/.

A 12 dunántuli megye mezőgazdasági üzemeiben működő gőzgépek száma 1863 és 1872 között 109-ről 884-re növekedett, s bár közben az alföldi mezőgazdaság gépesitése is gyors ütemben haladt előre, a Dunántul továbbra is megőrizte vezetőhelyét az ország nagytájai között a mezőgazdaság eszközellátottsága tekintetében. Magyarország gőzcséplőgépeinek 31 %-a, állati erővel hajtott cséplőgépeinek és vetőgépeinek pedig a fele működött a dunántuli megyékben. A 12 dunántuli megyében 3594 hold szántóra jutott egy gőzerejü, 340 holdra pedig egy lófogatu mezőgazdasági gép, a 12 alföldi megyében pedig 4283 illetve 627 holdra. / 3. táblázat /

A korszerübb, intenzivebb müvelés, a nagyobb eszközellátottság eredményeképpen a kiegyezés utáni években a legfontosabb növények, elsősorban a gabonafélék termésátlagai a dunántuli megyékben felülmulták az országos átlagot. A Dunántul részben annak köszönhette élenjáró szerepét a magyar agrárfejlődésben, hogy itt volt a legtöbb korszerü tőkés nagyüzemmé átalakuló nagybirtok. De a dunántuli paraszti kisüzemek egyre nagyobb része is igyekezett alkalmazkodni a nemzetközi agrárkonjunktura piaci igényeihez. 1868-ban - midőn a gabonatermelés és a kivitel a 19. század harmadik negyedének csucsértékét érte el - a Dunántul termelte Magyarország kivitelre kerülő kenyérgabona feleslegének egynegyed részét / több mint 3 millió mérő a helyi fogyasztás levonása után /. Az 1880-as évektől kezdve pedig a Dunántul - s különösen annak nyugati része - vált az istállózó szarvasmarhatenyésztésen és a tejgazdaságon alapuló belterjes paraszti áruternelés jellegzetes övezetévé.

Már korántsem játszott ilyen egyértelmüen élenjáró szerepet a Dunántul a korszak nagyipari fejlődésében, jóllehet indulási szintje az iparosodás terén is magasabb volt az országos átlagnál. A hagyományos kézmüipari hálózat országos viszonylatban itt volt a legsürübb, s különösen az északi-északnyugati megyékben elérte, vagy legalábbis megközelitette a szomszédos lajtántuli tartományok / Stájerország, Krajna, Tengerpart / szinvonalát. Az ipkeresők, s különösen az önálló iparosok száma a lakossághoz viszonyitva a dunántuli megyékben jelentősen meghaladta az országos átlagot, a Monarchia osztrák és cseh tartományaitól azonban messze elmaradt. A Dunántul iparában azonban a kisüzem dominált, s a munkaerő üzemi koncentrációja - Sopron megye kivételével - igen kismértékü volt / 9. táblázat/.

1857 és 1869 között még fokozódott a Dunántul viszonylagos elmaradása a tőkés nagyipari fejlődés terén. Az önálló iparosoknak a lakossághoz viszonyitott számaránya ugyan a 12 dunántuli megyében az egész országéval azonos ütemben emelkedett / 12 %-kal/, az ipari munkások és alkalmazottak számarányának növekedése / 50 % / azonban elmaradt az országos átlag emelkedése / 63 % / mögött. Ennek következtében az ipari foglalkoztatottság növekedése / 29 % / is lassubb volt az országos átlagnál / 35 % /, az üzemi koncentráció mutatójának az országos átlagtól való elmaradása pedig fokozódott. Ez az elmaradás még szembetünőbb az osztrák és cseh tartományokkal szemben, ahol az 1850-es és 1860-as években a nagyipari fejlődés a magyarországinál lényegesen gyorsabb ütemü volt. A Dunántul a kiegyezés idején is hagyományos kisipari jellegü régió, jóllehet az ipari keresőknek, s különösen az önálló iparosoknak a lakossághoz viszonyitott számaránya még mindig nagyobb volt az országos átlagnál, s az észak-dunántuli megyékénél sürübb ipari népességet csak egy-két felvidéki megyében / Pozsony, Abauj, Szepes, Gömör, Zólyom, /, az erdélyi szász székekben / Brassó, Szeben, Segesvár / és a gyorsan iparosodó főváros révén Pest megyében találunk. / 10. sz. táblázat/

A nagyipari fejlődés másik regionális összehasonlitásra alkalmas mutatója - az ipari munkaerő üzemi koncentrációja mellett - a korszerü gépi energiaforrások, vagyis korszakunkban a gőzgépek használatának elterjedtsége. A 12 dunántuli megye bányászatában és iparában 1852-ben 21 gőzgép működött, 1863-ban pedig már 146. A gőzgépek teljesitménye 241 lóerőről 1621-re növekedett 11 év alatt. A növekedés üteme gyorsabb volt az országos átlagnál, s

a lakosság számához viszonyitott gépi teljesitmény is nagyobb volt / 4.sz. táblázat/. Budapest gyáripara azonban 1863-ban egyedül több gépi energiát fogyasztott, mint a dunántuli üzemek együttvéve / a bányák nélkül/. A Dunántulon a gépi energia 87 %-t három iparág : a szénbányászat, a malom- és a cukoripar fogyasztotta, holott országos viszonylatban csak 53 %, Ausztria nyugati tartományaiban pedig 35 % jutott a gépi teljesitményből ezekre az iparágakra. Az országos átlaghoz képest igen szerény volt a vas- és gépipar gépesitése, s egyáltalán nem müködött a dunántuli megyékben gőzgép azokban a könnnyüipari ágakban - elsősorban a textiliparban - amelyek a nyugat - és középeurópai országok / köztük az osztrák és cseh tartományok / ipari forradalmában vezetőszerepet játszottak. / 5. táblázat/ A dunántuli gyáripar szerkezete még a közismerten eltorzult strukturáju magyarországi iparosodás keretei között is rendkivül egyoldalu volt. Országos viszonylatban a Dunántul csak két iparágban - a szénbányászatban és a cukoriparban - játszott vezetőszerepet a nagyipari fejlődés terén : az előbbiben az ország összes gépi teljesitményének 53 %-át, az utóbbiban pedig 69 %-át használták fel a dunántuli üzemek. A dunántuli malomipar fejlődése nagyjából lépést tartott az országos átlaggal. A szénbányászaton és az élelmiszeriparon kivül a többi iparágakban nagyipari fejlődésről még nem, csupán az iparosodás szerény kezdeteiről beszélhetünk, főleg a fémtömegcikk- és gépiparban, a mezőgazdasági gépgyártásban, az anyagiparban. Nem egy iparágban ekkor figyelhetjük meg a tőkés ipar preinduszt riális - gépi nagyipar előtti - formáinak / a manufakturáknak / bizonyos foku elszaporodását, ezek közül azonban csak igen kevés fejlődött a továbbiakban gépesitett nagyüzemmé. A magyarországi korai nagyipar fő regionális központjai egyrészt a vasércben gazdag Felvidéken és a Bánátban, másrészt Budapesten és környékén alakultak ki. A Dunántul nagyipari fejlődése a 19. század második felében nem volt oly mértékü és sokoldalu, mint amilyenre hagyományos iparának viszonylagos fejlettsége alapot és lehetőséget nyujthatott volna.

Korszakunk gazdasági fejlődésének egyik legjellegzetesebb vonása a nemzetközi áruforgalom látványos növekedése. Az európai országok kivitelének volumene 1850 és 1870 között átlagosan több mint 5 %-kal növekedett évente. 1830 és 1850 között a növekedési ütem csak 4 % volt, 1870 és 1890 között pedig ismét lecsökkent évi 3 %-ra. Számitásaink szerint mind a Habsburg Monarchia mind Magyarország kivitelének növekedése elérte, sőt valamivel fel is multa az európai átlagot, s évente 5 és 6 % között mozgott. Magyarország gabona- és lisztkivitele az 1840-es években évi 200 ezer tonna körül volt, a kiegyezés utáni évek átlagában pedig már meghaladta az 1,2 millió - sőt 1868-ban az 1,5 millió - tonnát. Az ország gabonakereskedelmének központja a 19. század második harmadában Győr, amelynek kereskedői nemcsak a dunántuli gabonát forgalmazzák, hanem vezető szerepet játszanak a délalföldi gabona exportjának közvetitésében is. Ekkoriban jelentős fellendülést figyelhetünk meg a legtöbb dunántuli város kereskedelmében. Ez a fellendülés azonban átmeneti jellegünek bizonyult, vagy legalábbis nem tudott lépést tartani egyéb forgalmi központok, elsősorban a főváros fejlődésével. A kiegyezés után Győr elvesztette országos vezetőszerepét a gabonakereskedelemben, s helyét a gyorsan fejlődő és a világ legerősebb malomiparát kifejlesztő Budapest foglalta el. A tőkés gazdaság kulcsszektorai, a hitelélet, a gyáripar, az áruforgalom és a nagykereskedelem talán Európa egyetlen országában sem összpontosultak oly nagy mértékben a fővárosban, mint Magyarországon a 19. század utolsó harmadában. Budapest mellett a vidék addigi legjelentősebb gazdasági központjainak is csak alárendelt, másodlagos szerep jutott osztályrészül a tőkés gazdaság országos szintü szervezésében és irányitásában. Ez a fejlődés egyértelmüen éles körvonalakkal csak a kiegyezés után bontakozott ki, de már a 60-as években nyilvánvalóvá vált, hogy a dunántuli városok tőkefelhalmozása nem tud lépést tartani Budapest gyors fejlődésével. A fővárostól eltérően a dunántuli nagykereskedők kezén felhalmozott tőke

nem vált egy erőteljes autochton nagyipari fejlődés alapjává. Ez nem jelenti azt, mintha nem találkoznánk viszonylag szép számmal a dunántuli kereskedők különféle ipari alapitásaival, ezek azonban nem bizonyultak tartósan életképesnek, vagy nem tudtak kinőni a középüzem szerényebb keretei közül.

A nagyipari fejlődés egyoldalúságától és korlátozott voltától eltekintve a fenti vázlatos áttekintésből talán eléggé érzékelhető, hogy a Dunántul az 1850-es és 1860-as években eléggé intenziven bekapcsolódott az országban kibontakozó tőkés fejlődésbe, elsősorban a megalapozó szakaszban előtérben álló gazdasági ágakban, mint a mezőgazdaság, a vasutépités, a hitelrendszer, a terménykereskedelem, a szénbányászat és az élelmiszeripar. A Dunántul kezdettől fogva az ország leginkább dinamikus, sokoldaluan fejlődő, a tőkés átalakulás utján gyors ütemben haladó régiói közé tartozott. Különösen szembetünő ez, ha a Dunántult az ország olyan régióival hasonlitjuk össze, amelyek egyelőre a hagyományos gazdaság keretei között stagnáltak. Ilyen volt az országnak csaknem egész keleti fele : a Tiszántul, az északkeleti megyék, Erdély és a Dunántullal közvetlenül szomszédos Horvátország. Erdélynek a kiegyezés idején még nem volt vasutja, 1863-ban mezőgazdaságában még egyetlen gőzgép sem dolgozott, s Sopron vagy Baranya megye ipara egyenként több gépi energiát hasznositott, mint egész Erdélyé együttvéve.

A gazdasági növekedést és a gazdasági szerkezet tőkés átalakulását lényeges változások kisérték a társadalmi strukturában, a népesedési és a települési viszonyokban. A magyar polgári társadalom kialakulásának menetét és strukturális sajátságait országos szinten már eléggé kidolgozta történetirásunk, a társadalomfejlődés regionális változatairól azonban még meglehetősen keveset tudunk. A polgári forradalmat követő társadalmi átalakulás bizonyos vonatkozásait azonban a helytörténeti kutatások már meglehetősen feltárták. Ez a megállapitás a Dunántul vonatkozásában elsősorban a parasztság történetét illetően érvényes. Korszakunk sorsdöntő változások időszaka volt a magyar parasztság életében. A feudális agrártársadalom különböző rétegeiből és csoportjaiból ekkor kovácsolódott egybe a polgári korszak paraszti társadalma. Ezekben az évtizedekben dőlt el, hogy a birtokrendezések kimenetele nyomán mennyi és milyen minőségü földdel ellátva, vág neki a parasztság a polgári gazdálkodás uj korszakának, amely nemcsak gazdasági és társadalmi helyzetében hozott gyökeres változást, hanem életviszonyaiban, munkastilusában, mentalitásában és kulturájában is. Ennek az átalakulásnak a konkrét menetét az elmult évtizedek történeti kutatása éppen a Dunántul vonatkozásában tárta fel legrészletesebben, a dunántuli birtokrendezési perek anyagát dolgozták fel a legkiterjedtebben, s számottevő kutatási eredményekkel rendelkezünk a paraszti gazdálkodás és életmód változásait illetően is. Az iparos és kereskedő polgárság fejlődési utjának megvilágitásához elsősorban a várostörténeti kutatások, a kialakuló ipari munkásság megismeréséhez pedig az üzemtörténeti kutatások szolgáltattak értékes adalékokat. Viszonylag kevés konkrét ismerettel rendelkezünk a középbirtokos nemesség polgárosodási folyamatáról illetve e folyamat megrekedéséről, a dzsentri gazdasági és társadalmi hanyatlásáról.

Bármilyen jelentősek is az itt röviden emlitett kutatások, eredményeik egyelőre még aligha illeszthetők össze egységes képpé, ezért a jelen bevezető előadás szerény keretei között meg sem kisérelhetem, hogy akárcsak vázlatosan is felrajzoljam a dunántuli társadalomfejlődés fővonalait. Csupán arra vállalkozhatok, hogy a rendkivül összetett és bonyolult társadalmi átalakulás két részaspektusát kiemelve egy-két szót szóljak egyfelől a népesedés, másfelől az urbanizáció fő tendenciáiról.

Ismeretes, hogy a gazdasági növekedés és az iparosodás kibontakozása nyomán szerte a világon számottevő átalakulás ment végbe a népesedési viszonyokban. Ezért a demográfiai helyzet mindig egyik fontos mutatója egy adott - országos vagy regionális - társadalom polgárosodásának, modernizálódásának. A modern gazdasági növekedéssel párhuzamos népesedési változásokat régebben demográfiai forradalomnak nevezték, ujabban inkább demográfiai átmenetről - a hagyományos népesedési modellből a modern ipari társadalmakra

jellemző demográfiai viszonyok közé való átmenetről - beszélünk. Magyarországon ez az átmenet csak a kiegyezés után vette kezdetét, akkor sem azonnal : csak az 1880-as évek demográfiai adatai jelzik egyértelműen az átmenet megindulását. Az 1870-es és 80-as évek fordulójáig a hagyományos népesedési modell jellegzetes ismérveivel találkozunk. A nyers születési és halálozási arányszám igen magas volt / az 1851-1882-es évek átlagában 43 illetve 37,3 ezrelék /, jóval magasabb, mint a nyugat- és közép-európai országokban a demográfiai átmenet előtti évtizedekben. A periodikusan visszatérő népesedési válságok / járványok, éhinség / időnként rendkivül magasra emelték a halálozások számát, s nem egy évben / Magyarországon 1854-55-ben és 1872-73-ban / halálozási többletet, népességcsökkenést eredményeztek. A természetes szaporodás erősen ingadozott, hosszabb távon azonban közepes, sőt inkább lassu ütemü volt : az 1851-1882-es évek átlagában 5,7 ezrelék, vagyis nem több, mint a 18. sz. végén és a 19. század első felében. Az utolsó középkori tipusu demográfiai katasztrófa 1872-74-ben sujtotta Magyarországot, midőn az utolsó nagy kolerajárvány, valamint az egyes vidékeken fellépő éhinség mintegy félmillió halálos áldozatot szedett. Ezután országos méretekben nem volt többé halálozási többlet, s az 1880-as évek elején kezdetét vette a halálozási arányszám folyamatos csökkenése, amelyet az 1880-as és 90-es évek fordulójától a születési arányszám és a termékenység tartós csökkenése is követett. A demográfiai olló szétnyilt : az 1883-1914-es évek átlagában a természetes szaporodás 11,3 ezrelék volt, s egyetlen évben sem süllyedt a megelőző három évtized átlaga, vagyis 5,7 ezrelék alá.

Az 1850-es és 60-as években a Dunántul sem tért el az országos átlagtól : a régió egészére szintén a hagyományos népesedési viszonyok uralma jellemző, legfeljebb egy-két nyugati megyében - Sopronban és Vasban - észlelhetők a demográfiai átmenet megindulásának bizonyos jelei. A 12 dunántuli megyében a születési és a halálozási arányszám valamivel magasabb, a természetes szaporodás pedig valamivel kevesebb volt az országos átlagnál. / 6. sz. táblázat/,

A korszak két nagy kolerajárványa, az 1855. és az 1866. évi a dunántuli megyékben nagyobb mértékben pusztitott, mint az ország egyéb vidékein / az 1855-ös főleg Zalában és Somogyban, az 1866-os pedig az északi megyékben/. A hagyományos népesedési katasztrófa másik válfaja, az éhinség azonban már nem tizedelte a Dunántul népét. Az 1864-es éhinség idején az ország középső és keleti vidékein igen megnőtt a halandóság, 12 megyében halálozási többlet is mutatkozott, a dunántuli megyékben viszont éppen ekkor tapasztaljuk a 60-as évek legnagyobb természetes szaporulatát : 9,7 ezreléket, szemben az 5,3 ezrelékes országos átlaggal.

Az 1870-es években azután gyökeresen megváltozott a helyzet. A dunántuli megyékben ekkor már jól megfigyelhető a demográfiai átmenet megindulása,kereken egy évtizeddel megelőzve az ország többi részét. A dunántuli népszaporodás üteme ebben az évtizedben többszörösen felülmulta az országos átlagot. 1869 és 1888 között a 12 dunántuli megyében évente átlagosan 7,9 ezrelék volt a természetes szaporulat, szemben a 2,9 ezrelékes országos átlaggal. Az 1873-as kolera a dunántuli megyékben már messze nem okozott olyan nagy pusztitást, mint az ország egyéb vidékein / 1873-ban országosan 64,5 ezrelék volt a halálozási arány, a 12 dunántuli megyében "csak" 47,5 ezrelék, s 5 megyében nem volt halálozási többlet/.

A korszak meglehetősen kezdetleges népesedési statisztikái kevés lehetőséget nyujtanak arra, hogy az alapvető nyers mutatók mögött kitapintsuk a demográfiai viszonyok bizonyos finomabb - a népesség magatartására jellemzőbb - mozzanatait. Az európai viszonylatban igen magas halálozási arányszámok főoka - a kolerajárványok mellett - a rendkivül nagy, még szinte középkori méretü csecsemőhalandóság. Ebben a tekintetben a Dunántul sem volt kedvezőbb helyzetben az ország többi részénél, sőt a 60-as évek közepén a csecsemőhalandóság itt valamivel nagyobb is volt az országos átlagnál : ezer élveszülött közül országos átlagban 266 halt meg az első életévében, a dunántuli megyék átlagában pedig 274. Az első születésnapjukat

tulélő gyermekeknek azonban a Dunántulon már jóval több esélyük volt az életben maradásra, mint az ország többi részén, mert országos viszonylatban ezer élveszülött közül további 177 halt meg 1 és 5 éves kora között, a dunántuli megyékben pedig - a Habsburg Monarchia lajtántuli tartományaihoz hasonlóan - csak 139.

1869-ben a Dunántul egészében mind az általános, mind a házas termékenység valamivel nagyobb volt az országos átlagnál, azaz ezer szülőképes koru illetve házas nőre több szülés jutott, mint az ország többi részén. Néhány megyében / Sopron, Moson, Vas, Baranya / azonban a regionális és az országos átlagnál jóval alacsonyabb születési és termékenységi arányszámokkal találkozunk. A viszonylag alacsony mutatószámok mögött két különböző népesedési magatartás rejlik egyfelől a nyugati megyékben / Sopron, Moson, Vas /, másfelől Baranyában. Ismeretes, hogy Magyarország nyugati határán egy nevezetes népesedési határvonal huzódott, Európát két félre osztva. E határvonaltól keletre és délkeletre a korai és az általános házasodás divott, s igen kevés volt azoknak a száma, akik soha nem léptek házasságra. Európa nyugati felében - s igy a Monarchia lajtántuli tartományaiban is - később házasodtak, s viszonylag nagy volt a cölibátusban élők aránya. A Dunántul nyugati megyéi mintegy átmeneti határzónát alkottak : a nők valamivel később házasodtak, s kisebb volt a házasok aránya mint az ország többi részén, de nagyobb, mint az osztrák-cseh tartományokban. A Dunántul nyugati megyéiben tehát a szülőképes korban lévő nők viszonylag kisebb része élt házasságban, mint máshol, ezért az általános termékenység kisebb volt az országos átlagnál, annak ellenére, hogy a házasságok termékenysége 1857-ben még elérte, sőt felül is multa az országos átlagot. A házas termékenység nyers mutatói azonban erős csökkenést mutatnak 1857 és 1869 között a nyugat-dunántuli megyékben, jelezve, hogy a születési arányszámok lassu csökkenésében a házasságkötések elhalasztása mellett már a házasságon belüli születéskorlátozás is kezd szerepet játszani. Egyértelmüen az utóbbi tényező volt az oka a már ekkor rendkivül alacsony baranyai termékenységnek. Baranyában ugyanis a házas nők arányszáma messze meghaladta az országos átlagot, a házasságok termékenysége viszont jelentősen kisebb volt annál. Baranya alacsony termékenységi mutatóiban nyilvánvalóan az ormánsági születéskorlátozás hatása tükröződik, amelyre már a vidék korabeli ismerői is felfigyeltek / pl. Hölbling Miksa megyei tisztifőorvos 1845-ben Pécsett megjelent "Baranya vármegyének orvosi helyirata " c. munkájában/, amely - a legujabb kutatások szerint - már a 18. század végén kezdetét vette. A baranyai házas termékenység indexe jóval alacsonyabb volt a regionális és az országos átlagnál / 1869-ben ezer házas nőre Baranyában 177, a Dunántul átlagában 207, országos átlagban 205 szülés jutott/, de még nem süllyedt, arra a mély szintre amellyel az ország egyéb alacsony termékenységü régióiban, elsősorban Hontban és Gömörben, valamint a bánáti és délerdélyi szász és román megyékben találkozunk / 147 és 170 között, egész Erdély átlaga 165./ A megyei szintü születési és termékenységi arányszámokban egyelőre még nem jelentkezik annak a 19. század közepén kibontakozó születéskorlátozásnak a hatása, amelyet a helyi vizsgálatok a tolnai Sárköz falvaiban, vagy legujabban a somogy megyei Csurgón feltártak. Annyi kétségtelen, hogy a délkelet-dunántuli parasztság egyes csoportjainál, elsősorban a volt telkes jobbágyok körében a mult század közepén már eléggé elterjedt volt a házasságon belüli születéskorlátozás. A jelenség elterjedtségének és okainak megállapitására kivánatos lenne nagyobb számu község anyakönyveit feldolgozni családrekonstrukciós módszerrel.

A népesedésről szólva említést kell tennünk a földrajzi mobilitás megnövekedéséről. A rendelkezésünkre álló adatok szerint a külső és a belső vándormozgalom a dunántuli megyékben az 1860-as években élénkebb volt, mint az ország többi részein. A belső vándorlás elsősorban a városokba irányult, s a kelet- és észak-dunántuli megyék népességére gyorsan növekvő vonzóerőt gyakorolt az ország gazdasági, forgalmi és kulturális központjává ekkoriban felnövő Budapest. A nyugati megyékből tizezres nagyságrendben vándoroltak

ki Ausztria szomszédos városaiba és iparvidékeire, a Dél-Dunántul agrárproletárjait és szegényparasztjait pedig a szlavoniai nagybirtokosok munkaerőtelepitő akciói csábitották a Dráván való átkelésre.

Jelentős és már korszakunkban is jól érzékelhető változást eredményezett a tőkés gazdasági növekedés a Dunántul urbanizációjában : a feudális korszakban kialakult hagyományos városhálózat fokozatosan átalakult a modern gazdasági élet és forgalom igényeinek megfelelően.

Korszakunkban jogi szempontból még fennállt a hagyományos városhálózat, amely azonban egyre kevésbé volt összhangban a tényleges urbanizációs viszonyokkal, hiszen a 18. sz. közepe óta gyorsuló ütemben kibontakozó árutermelés és áruforgalom uj ipari és forgalmi központokat alakitott ki, a régi városok közül pedig nem egyet stagnálásra sőt elsorvadásra itélt. A Dunántul 9 szabad királyi városa között voltak fontos regionális, sőt országos ipari és kereskedelmi központok, mint Győr, Sopron, Székesfehérvár, de közéjük tartozott az ezernél alig több lakosu kis agrártelepülés, Ruszt is. A 9 szabad királyi városban 1869-ben a Dunántul lakosságának mindössze 4,8 %-a lakott / az egész ország 81 városában az összlakosság 8,9 %-a/. Az országos átlagnál sürübb volt viszont a Dunántul mezővárosi hálózata : 1869-ben az ország 806 mezővárosából 227, azaz 28 % volt a 12 dunántuli megyében, közülük azonban 1850-ben csak 13-nak, 1869-ben pedig 18-nak a lakossága haladta meg az ötezret.

Midőn az 1870-es években ujjárendezték a magyarországi városok jogi státusát, a 9 dunántuli szabad királyi város közül az 5 legjelentősebb / Győr, Sopron, Pécs, Székesfehérvár, Komárom / törvényhatósági jogállást nyert, a 4 kisebb pedig rendezett tanácsu várossá lett. Ugyancsak rendezett tanácsu városi státusra emelkedett a 6 legfontosabb mezőváros / Kaposvár, Nagykanizsa, Pápa, Szombathely, Veszprém és Zalaegerszeg; a földrajzilag a Dunántul fekvő, de Pest megyéhez tartozó Szentendrét nem számitva/. A Dunántulra tehát az ország 131 városából csak 15 jutott / 11,5 % /s abben a 15 városban a lakosságnak mindössze 7,1 %-a élt, mig országos átlagban 14 % volt a városlakók arányszáma. Nem változik a kép akkor sem, ha a városokhoz - a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően - hozzászámitjuk az ötezernél népesebb nagyközségeket. Ilyen a dunántuli megyékben 1850-ben 10, 1869-ben pedig 12 volt. Igy tehát összesen 27 városi jellegü települést kapunk 1869-ben, s ezekben a Dunántul lakosságának 11,1 %-a lakott, szemben a városi népesség 22 %-os országos arányával. / 7. táblázat /

A városi népesség növekedése a dunántuli megyékben 1850 és 1869 között valamivel lassubb volt az országos átlagnál. A legdinamikusabb az öt legjelentősebb szabad királyi város fejlődése volt : lakosságuk - Komárom stagnálása ellenére is - 34 %-kal nőtt. Megközelitően hasonló ütemü volt a kiegyezés után városi jogot nyerő 6 mezőváros növekedése is. Mig azonban közülük éppen a két legnagyobb - Pápa és Veszprém - korszakunkban már stagnált /lakosságuk csak 14,6 %-kal nőtt két évtized alatt/, addig a Dél-Dunántul négy nagyjövőjü kis mezővárosa - Kaposvár, Nagykanizsa, Zalaegerszeg, Szombathely - igen gyors ütemben fejlődött / 55,4 %-kal nőtt lakosságuk 1850 és 1869 között/.

Az eddig idézett adatok szerint a Dunántul urbanizációja mind méretét, mind ütemét tekintve jelentősen elmaradt az országos átlag mögött. A történelmi előzmények ismeretében ez a megállapitás kétségesnek tünik. Nyilvánvaló, hogy a városi jogállást illetve a népesség számát alapul vevő nyers statisztikai mutatók önmagukban nem fejezik ki hiven és pontosan az urbanizáció szinvonalát. A közepes és kis nagyságrendü dunántuli városok az urbanizáció kétségkivül jóval magasabb fokán állottak, mint az Alföld nagylélekszámu agrárvárosai. Az urbanizációs szint mérésére finomabb összetett statisztikai mutatók segitségével több kisérlet történt. Gyimesi Sándor a né-

pesség, az iparüzők és az iskolák száma, valamint a közigazgatási funkciók jellege alapján kidolgozott városiassági értékszámok alapján rangsorolta Magyarország 99 települését 1828-ban. A 25 legvárosiasabb jellegü település közé e szerint 8 dunántuli város került / Győr, Pécs, Komárom, Székesfehérvár, Sopron, Veszprém, Szombathely, Pápa /. Keleti Károly 1869-ben hét részmutató / a lakosság száma, az iparral és kereskedelemmel foglalkozók, az értelmiségiek, és a cselédek százalékaránya, az irástudás, valamint a lakásviszonyok / kombinált értékei alapján rangsorolta Magyarország és Erdély 81 szabad királyi városát és 50 tizezernél népesebb mezővárosát. A 25 legvárosiasabb jellegü település közé nála is 8 dunántuli város került / Pozsony , Nagyszeben, Pest és Kassa után a rangsorban 5. Győr, 6. Székesfehérvár, 8. Sopron, 12. Veszprém, 14. Kőszeg, 16. Nagykanizsa, 21. Pápa, és 25. Pécs/.

A dunántuli városfejlődés legszembetünőbb vonása a 19. sz. második felében a hagyományos városhálózat térbeli átrendezése , a rendkivül egyenetlen urbanizációs szint kiegyenlitődése. A hagyományos városhálózat - mint ismeretes - a Dunántul északi felében összpontosult; a déli megyékben, a Kőszegtől Pécsig ivelő széles sávban nem volt egyetlen szabad királyi város sem. A 19. sz. első felében - mintegy a hiány pótlására - a déli megyékben erősen növekedett a mezővárosok száma, de az igazán jelentős, iparos-kereskedő jellegü mezővárosok is az északi megyékben voltak / Pápa, Veszprém, Tata/. 1848 után az északi városok fejlődése lelassult, sőt nem egy közülük egyenesen stagnált / Komárom, Pápa, Veszprém/, délen viszont gyors és tartós növekedésnek indult az egyetlen szabad királyi város, Pécs, amely 1890-re a Dunántul legnagyobb városává fejlődött. A kis mikrorégiok központját alkotó mezővároskák közül pedig a 19. sz. közepén kiemelkedett, a szinte látványos növekedésbe lendült Kaposvár, Nagykanizsa, Zalaegerszeg és Szombathely.1850 és 1910 között Szombathely és Kaposvár az ország két leggyorsabban növekvő városa, de a másik három délkdunántuli város is a leggyorsabban fejlődő 15 magyar város között van. A 19. század második felében a gyors városfejlődésnek egy másik övezetét is megfigyelhetjük Magyarországon : ez a Felvidéket valamint a Nagy- és Kis-Alföldet összekapcsoló északi vásárvonal. A délkdunántuli övezet városainak növekedési üteme azonban az északi vásárvonal városaiét is felülmulta. E fejlődés alapját a Dél-Dunántul gyorsuló polgárosodása, mezőgazdaságának és élelmiszeriparának növekedése alkotta, amely már az egykori mezővárosoknál nagyobb, kiterjedtebb régiók forgalmi, kulturális és közigazgatási központját alkotó városokat igényelt.

Az északdunántuli városok fellendülése a 19. század második harmadában végül is nem bizonyult tartósnak, a század utolsó harmadában legtöbbjük fejlődése lelassult. A korai kapitalizmus évtizedeiben megélt felvirágzásuk részben a mezőgazdasági termékek átmenő forgalmának közvetitésén, részben az importált iparcikkek szétosztásán alapult, s e téren Győr - s részben Sopron is - átmenetileg országos jelentőségre tett szert. A vasuthálózat kiépülése és a modern tőkés nagykereskedelmi formák elterjedése azonban a 19. sz. második felében lényegesen átalakitotta a belső piac térbeli szerkezetét. A hitelellátás, a nagykereskedelem, a mezőgazdasági és ipari áruközvetités és elosztás országos központjává Budapest lett, magához ragadva a vidéki városok egykori gazdasági szerepkörének jó részét is. A tőkés gazdaság legfelső szintjein Budapest központi funkcióinak hatásköre fokozatosan az ország egész területére kiterjedt, s ezzel párhuzamosan elsorvadtak a vidéki kereskedelmi és ipari központok. Az 1850-es és 60-as években még Győré a vezetőszerep a gabonakivitel közvetitésében, a kiegyezés után azonban országos terménykereskedelmi központból regionális központtá süllyed vissza. Az északdunántuli városok fejlett hagyományos kézmüipara az 50-es és 60- as években válságos helyzetbe került, s többnyire nem vált számottevő modern nagyipari fejlődés alapjává. Csak Sopronban és G[illegible]ben figyelhetünk meg a

század végétől kezdve országos viszonylatban is említésre méltó nagyipari fejlődést.

Befejezésül szeretném bemutatni azt a képet, amelyet bizonyos országos szintü statisztikai források feldolgozása és elemzése utján kapunk a Dunántul népességének gazdasági és kulturális fejlettségi szintjéről, foglalkozási és szociális strukturájáról, polgárosodásának viszonylagos szinvonaláról. Mint ismeretes, korszakunkban hajtották végre hazánkban az első modern tipusu népszámlálásokat / 1857 és 1869 /, amelyek a lakosság egészének települési, foglalkozási és kulturális viszonyait felmértók. E két népszámlálás anyagának feldolgozása lehetőséget nyujt nemcsak országos, hanem szélesebb : monarchiai illetve nemzetközi szintü összehasonlitásokra is.

Legelőször egy kulturális mutatóra hivnám fel a figyelmet, amely igen nagy jelentőségü a gazdasági élet modernizálása és a társadalom polgárosodása szempontjából : az alfabetizáció, vagyis az irni-olvasni-tudás fokára és elterjedtségére. Egyetemes érvényü történeti tapasztalat szerint nem lehet szó rendszeres gazdasági növekedésről és sikeres iparositásról addig, amig az irni-olvasni-tudás el nem ért egy bizonyos minimális szintet. Magyarországon az 1869. évi népszámlálás mérte fel először lakosság irástudását, s adataiból kiviláglik, hogy a Dunántul ebből a szempontból az ország kiemelkedően legfejlettebb régiója volt. A 6 éven felüli lakosságnak országos viszonylatban még több mint a fele analfabéta volt, s mindössze 36 % tudott irni és olvasni, 13 % pedig csak olvasni. A 12 dunántuli megyében az analfabéták arányszáma csak 37 % volt, az irni és olvasni tudóké pedig 47 %, s az országos átlagnál magasabb volt a csak olvasni tudók részaránya is / 14 %, főleg a nők közt volt sok olyan, aki csak olvasni tudott, irni nem /. Az irni-olvasni tudás országos viszonylatban az északdunántuli megyékben volt a legelterjedtebb : Mosonban a 6 éven felüli lakosság 71 %-a, Sopronban 63 %-a, Győrben 56 %-a, Veszprémben, Komáromban és Fejérben 54 %-a tudott irni és olvasni. Az országos átlag alatt csak egyetlen dunántuli megye maradt : Zala, ahol a felnőtt lakosság 57 %-a sem irni sem olvasni nem tudott, az irástudók arányszáma pedig csak 30 % volt./ 8. sz. táblázat/.

A lakosság foglalkozási és szociális strukturájáról szintén az 1857. és 1869. évi népszámlálás nyujt először - a későbbi népszámlálásokhoz képest kétségkivül durva és elnagyolt - képet. A két népszámlálás eltérő módszere és osztályozási szempontjai miatt kevéssé alkalmas az időbeli változások pontos vizsgálatára arra azonban jó lehetőséget nyujtanak, hogy megállapithassuk Magyarország illetve az Osztrák-Magyar Monarchia egyes vidékeinek relativ fejlettségi szintjét. A feldolgozás és az összehasonlitás eredményeit a 9-11. táblázatok tartalmazzák, amelyekhez nem szükséges sok kommentárt füznünk, hiszen a számszerü mutatók önmagukban is beszélnek. A gazdasági fejlettségi szint és a polgárosodás egyik jellemző mutatója, hogy az aktiv népesség illetve az összlakosság mekkora hányada dolgozik a gazdaság modern nem agrár szektoraiban : a bányászatban, az iparban, a kereskedelemben, a hitelintézetekben és a szállitásban, vagyis az un. iparforgalmi ágazatokban, továbbá a nem termelő szolgáltató ágazatokban : a közigazgatásban, az oktatási és egészségügyi intézményekben, a tudományos és müvészeti pályákon. A szélesebb interregionális és nemzetközi összehasonlitásokra alkalmasabb az a mutató, amely az iparforgalmi és az értelmiségi ágazatokban dolgozók számát az összlakossághoz viszonyitja, mert a kereső népesség megállapitásánál, elsősorban a mezőgazdasági női segitő családtagok beszámitásánál megyénként és tartományonként eltérő eljárást alkalmaztak, s a mezőgazdasági keresők számában tapasztalható nagy ingadozás miatt az aktiv népesség foglalkozási strukturájának egybevetése torzitott képet ad az egyes megyék és országrészek valóságos fejlettségi szintjéről.

A mellékelt táblázatok jól mutatják, hogy az iparforgalmi ágazatokban működők arányszáma a dunántuli megyékben magasabb volt az országos átlagnál. Az ország különböző régiói közül az Északi Felvidék 15 megyéjében - elsősorban a nagyarányu ércbányászat és vasipar következtében - valamivel magasabb mutatószámokat találunk ugyan, mint a Dunántul egészében, de ha csak az Észak-Dunántul hat megyéjét / Moson, Sopron, Győr, Veszprém, Komárom, Esztergom / vesszük, s ezt a területet önálló régiónak tekintjük,akkor egyértelmüen ez az ország legfejlettebb, legpolgárosodottabb nagytája. Az iparforgalmi népességnek az északdunántulinál magasabb arányszámával az ország más hasonló méretü régiójában nem találkozunk, legfeljebb egyes megyékben / Szepes, Zólyom, Pozsony, Pest, Brassó, Szeben/.

Ha regionális összehasonlitást kiterjesztjük a Monarchia másik felére, is akkor a Dunántul jóval magasabb fejlettségi szintet mutat, mint Ausztria keleti és déli peremtartományai / Galicia, Bukovina és Dalmácia/. Ausztria nyugati tartományai közül a közvetlenül szomszédos Stájerország és Krajna, valamint a tengerpart / Isztria / állt az északdunántuli megyékkel nagyjából azonos fejlettségi szinten, a többi osztrák-német, valamint a cseh tartományok már lényegesebben magasabb gazdasági-társadalmi fejlettségi fokot képviseltek. A nemzetközi összehasonlitás alapján azt mondhatjuk, hogy az északdunántuli megyék a keletközépeurópai polgárosodás relative legmagasabb szintjét jelentették - az Északi Felvidék iparosodott megyéivel és az erdélyi szász székekkel együtt. A magyar határtól nyugatra azután eléggé meredeken emelkednek a gazdasági fejlettség és a polgárosodás mutatói. Az osztrák-német és a cseh tartományok ebből a szempontból már a keletközépeurópainál jelentősen magasabb szintet mutató középeurópai régióhoz tartoznak, Németországgal, Svájccal és Észak-Olaszországgal együtt. Az északdunántuli megyékéhez hasonló értékü mutatókkal európai viszonylatban Spanyolországban, Portugáliában és Olaszország déli felében találkozunk.

A népszámlálásoknak a társadalmi strukturára és a polgárosodás szinvonalára vonatkozó adatait kiegészithetjük egyéb korabeli országos szintü forrásokkal is. Ilyenek elsősorban az adóstatisztikák. A polgári jellegü jövedelemforrások / bányászat, ipar, kereskedelem, hitel, szállitás, vendéglátás, tőkés mezőgazdasági bérletek, nem termelő szolgáltatások / után adózók száma, bevallott adóköteles jövedelme, a fizetett adó összege - mind olyan mennyiségi mutatók, amelyeknek elemzése, különösen a vizsgált régiók összlakosságához viszonyitva, alkalmas arra, hogy képet nyujtson a társadalom polgári elemeinek sürüségéről, vagyoni helyzetéről, a polgári vagyonképződés és tőkefelhalmozás mértékéről. Példaképpen az 1862. évi és az 1867.évi jövedelmi adóstatisztikák regionális feldolgozását mutatjuk be / 12-13. táblázat/.

A mellékelt táblázatok adataiból kiderül, hogy a nagy polgári vagyonok részben Bécsben / Alsó Ausztria/, részben Budapesten koncentrálódtak, hozzájuk képest a dunántuli polgárság vagyoni helyzete középszintünek minősithető. Vidéki viszonylatban azonban a dunántuli polgárság volt a legvagyonosabb : az egy adófizetőre jutó tiszta jövedelem illetve adó összege a dunántuli megyékben jóval magasabb volt a Budapest nélkül számitott országos átlagnál. Méginkább kiemelik a dunántuli polgárosodás viszonylag magas szinvonalát a lakosság számához viszonyitott mutatók. A polgári jellegü jövedelemforrások után adózók száma, fizetett adója és adóköteles jövedelme a lakosság számához viszonyitva a dunántuli megyékben jóval több volt, mint országos átlagban, különösen a főváros leszámitásával / az északnyugati megyékben, Sopronban, Mosonban, Győrben több mint kétszerese az országos vidéki átlagnak/. A polgári elemek sürüségét, a polgári eredetü jövedelmek elterjedtségét illetően tehát a Dunántul volt az ország legfejlettebb vidéke, de ebből a szempontból is erősen elmaradt a Lajtántuli osztrák-német és cseh

tartományok mögött, ahol a vizsgált mutatók értéke kétszerese-négyszerese a dunántuli átlagnak.

Az imént elemzett források - a népszámlálások és az adóstatisztikák -nemcsak arra alkalmasak, hogy megállapitsuk a Dunántulnak, mint egységes régiónak a viszonylagos fejlettségi szintjét az országon, a Monarchián vagy éppen Európán belül, hanem arra is felhasználhatók, hogy a régió belső strukturáját vizsgáljuk, s a nagytájon belül elkülönithessük a különböző jellegü és fejlettségi szintü alrégiókat. Elég egy pillantást vetnünk a mellékelt táblázatokra, s nyilvánvaló, hogy a Dunántul a gazdasági-társadalmi és kulturális fejlettség szempontjából egy északi és egy déli félre osztható. A hat északi megye / Moson, Sopron, Győr, Veszprém, Komárom, Esztergom / együtt az egész ország legfejlettebb, legpolgárosodottabb nagytája, a déli hat megyében viszont a legtöbb mutató értéke az országos átlag alatt van. Az is jól látható, hogy mutatóink alapján mind az északi, mind a déli Dunántul egy vertikális tengellyel egy-egy nyugati és egy-egy keleti alrégióra bontható. Az északnyugati három megye / Moson, Sopron, Győr / fejlettségi szintje valamivel meghaladja az északi fél középső és keleti megyéiét. Délen viszont minden tekintetben a három keleti megye / Fejér, Tolna, Baranya / mutatói jeleznek magasabb viszonylagos fejlettséget a délnyugati három megyénél. A gazdasági és társadalmi fejlettség, a polgárosodás viszonylag legalacsonyabb szintjét a három délnyugati megye / Somogy, Zala, Vas / képviseli, s a kiegyezés idején köztük is Zala látszik - csaknem valamennyi mutatónk egyértelmü jelzése alapján- a Dunántul legelmaradottabb megyéjének. A dunántuli "kulturlejtő" tehát egy szabályszerü kört ir le : a legmagasabb szintet jelentő északnyugati megyékből kiindulva az óramutató járásával megegyező irányban haladva fokozatosan lejt északkeleten, majd délkeleten keresztül a legalacsonyabb szintet mutató délnyugatig. A nyugati határszélen egymás mellett, illetve pontosabban : egymás alatt találjuk a Dunántul legfejlettebb és legelmaradottabb megyéit.

Hangsulyozni szeretném azonban, hogy a népszámlálások, adóstatisztikák és egyéb országos szintü források adataiból csak a társadalmi struktura csontvázát, a gazdasági-társadalmi fejlődés fő irányvonalait dolgozhatjuk ki. Az élő szervezet rekonstruálása, az egyes társadalmi osztályok és rétegek tényleges pozíciójának, mozgásának, életviszonyainak és mentalitásának feltárása csak a komplex társadalomtudományi módszerekkel végzett regionális és helytörténeti kutatások segitségével lehetséges. Konferenciánk további beszámolói a másik irányu megközelités során számos fontos részlettel kivánják gazdagitani a Dunántul gazdasági, települési, társadalmi és kulturális viszonyaira vonatkozó hézagos és egyenetlen ismereteinket.

1. táblázat

Munkaerőellátottság és a bérmunka alkalmazása a Dunántul mezőgazdaságában 1869-ben.

	A szántó,kert, rét és szőlő aránya az összterület %-ában	100 kat.hold szántóra, kertre, rétre és szőlőre jutó		100 önálló mezőgazdasági keresőre jutó bérmunkás
		mezőgazdasági kereső	bérmunkás	
Baranya	51,3	27,0	19,9	282
Esztergom	57,9	18,1	10,7	148
Fejér	65,3	12,5	8,9	257
Győr	64,4	20,8	13,2	173
Komárom	62,5	15,0	10,4	225
Moson	66,1	13,3	10,0	317
Somogy	53,1	23,8	19,2	430
Sopron	56,7	26,0	17,2	198
Tolna	59,0	19,9	14,2	252
Vas	55,3	23,0	15,2	194
Veszprém	52,0	16,1	10,6	197
Zala	53,2	22,6	12,3	121
Dunántul	56,6	20,5	14,1	223
Magyarország többi része	49,6	18,5	11,3	160
Magyarország összesen	51,1	18,9	12,0	173
Erdély	43,7	18,4	9,4	105
Horvátország	44,9	21,7	11,1	95
Bánáti határőrvidék	40,1	10,3	4,9	92
Horvát-szlavon határőrvidék	34,6	16,1	11,0	220
Ausztria				
Osztrák-német tartományok			23,3	267
Cseh tartományok			23,9	424
Délszláv tartományok			34,9	260
Galicia, Bukovina, Dalmácia			25,4	270
Ausztria összesen			24,7	305

/A táblázathoz használt adatok forrásai : Magyar Statisztikai Évkönyv II. 1873; Bevölkerung und Viehstand der im Reichsrate vertretenen Länder im Jahre 1869./

A táblázatokban Ausztriában a következő regionális beosztást alkalmazzuk:
Osztrák-német tartományok : Alsó-és Felső Ausztria, Stájerország, Karintia, Salzburg, Tirol, Vorarlberg
Cseh tartományok : Cseh- és Morvaország, Szilézia.
Délszláv tartományok:Tengerpart/Isztria,Görz,Trieszt/, Krajna.

2. táblázat

A mezőgazdaságban alkalmazott gőzgépek 1863-ban

	Gőzgépek száma	Teljesitmény lóerő
Baranya	11	88
Esztergom	6	44
Fejér	21	158
Győr	-	-
Komárom	10	96
Moson	11	141
Somogy	17	134
Sopron	7	72
Tolna	8	62
Vas	6	48
Veszprém	7	56
Zala	5	39
Dunántul	109	938
Magyarország többi része	85	665
Magyarország összesen	194	1603
Horvátország	8	58
Ausztria	18	147

/Forrás: Statistisches Jahrbuch der Oesterreichischen Monarchie für das Jahr 1863./

3. táblázat

A mezőgazdaság gép- és eszközellátottsága 1872-ben

	Gőzgépek száma	Lófogatu gépek száma	Egy gőzgépre jutó szántóföld kat. holdban	Egy lófogatu gépre jutó szántóföld kat. holdban	Az ekék közül vaseke %-ban
Baranya	347	481	6419	627	46,3
Esztergom	16	94	5290	901	86,3
Fejér	145	1284	2596	293	91,2
Győr	31	502	3990	246	94,5
Komárom	78	789	2911	288	83,1
Moson	65	988	2198	145	96,7
Somogy	159	858	2720	504	62,0
Sopron	61	1019	3783	226	85,4
Tolna	72	567	3596	457	72,8
Vas	69	873	5759	455	45,6
Veszprém	74	1195	3632	225	59,4
Zala	67	688	4962	483	44,2
Dunántul	884	9339	3594	340	64,8
Magyarország többi része	2004	19677	5300	540	58,6
Magyarország összesen	2888	29016	4778	476	60,2
Erdély	39	1800	62948	1364	2,2
Horvátország	73	1372	16277	866	13,4

/Forrás : Magyar Statisztikai Évkönyv II. 1873./

4. táblázat

A bányászatban és az iparban alkalmazott gőzgépek a Habsburg-Monarchiában 1852-ben és 1863-ban.

	Gőzgépek száma		Teljesitmény lóerőben		100 ezer lakosra jutó	
	1852	1863	1852	1863	gőzgép	lóerő
					1 8 6 3 - b a n	
Baranya	4	17	100	267		
Esztergom	-	6	-	66		
Fejér	-	8	-	160		
Győr	2	6	30	98		
Komárom	2	12	20	120		
Moson	8	24	60	217		
Somogy	-	4	-	52		
Sopron	2	41	17	377		
Tolna	2	5	6	44		
Vas	-	2	-	12		
Veszprém	-	10	-	95		
Zala	-	11	-	115		
Dunántul	21	146	241	1626	6,1	68
Buda és Pest	19	79	152	1469	34,3	639
Magyarország többi része	41	234	810	4595	13,0	58
Magyarország összesen	81	459	1203	7690	4,4	73
Erdély	-	13	-	240	0,6	11
Horvátország	4	18	43	481	1,5	17
Ausztria						
Osztrák-német tartományok	136	616	1684	10721	18,6	219
Cseh tartományok	461	1962	6646	31768	26,4	427
Délszláv tartományok	22	55	288	1058	5,4	104
Galicia, Bukovina, Dalmácia	15	124	194	2376	2,1	41
Ausztria összesen	634	2757	8812	45913	14,4	240
Stájerország	13	154	292	3636	14,3	338
Krajna	8	17	98	257	3,6	55

/Forrás: Statistisches Jahrbuch der Oesterreichischen Monarchie für das Jahr 1863./

5. táblázat

A bányászatban és iparban alkalmazott gépi teljesitmény megoszlása iparáganként.

	Lóerő Dunántul		Százalékban 1863					
	1852	1863	Dunántul	Magyarország	Erdély	Horvátország és Határőrvidék	Galicia Bukovina, Dalmácia	Ausztria nyugati tartományai
Bányászat	9	239	14,7	5,9	-	2,4	40,8	20,9
Vas-, fém- és gépipar	100	74	5,6	29,8	76,7	26,1	7,1	28,9
Építőanyag-és vegyi ipar	-	4	0,2	1,2	2,5	1,8	1,2	2,5
Faipar	-	72	4,4	6,3	-	13,6	3,3	3,2
Textil-, bőr-, papir- és nyomdaipar	-	-	-	1,9	-	5,9	8,2	26,1
Malomipar	38	563	36,1	36,9	14,2	46,9	24,0	3,7
Cukoripar	60	589	36,2	11,1	-	-	11,9	10,8
Egyéb élelmiszeripar	22	16	3,8	6,8	6,6	3,3	3,4	3,8

/Forrás : u. az /

6. táblázat

A népesedés nyers mutatószámai a 12 dunántuli megyében. / Évi átlagok ezer lakosra /

	Születési arány		Halálozási arány		Természetes szaporodás		Ezer házas nőre jutó törvényes élveszülés		Ezer nő közül házas	
	1851-1859	1866-1869	1851-1859	1866-1869	1851-1859	1866-1869	1857	1869	1869	
Baranya	41,1	41,2	39,0	36,0	2,1	5,2	173	177	451	/a/
Esztergom	47,5	43,5	40,1	45,8	7,4	-2,3	223	211	399	
Fejér	48,1	44,2	36,4	40,0	11,7	4,2	224	221	397	
Győr	48,0	42,5	37,8	39,3	10,1	3,2	245	226	369	
Komárom	49,3	44,8	38,3	45,9	11,0	-1,1	213	217	390	
Moson	45,9	41,3	39,4	37,6	6,5	3,7	219	204	385	
Somogy	46,6	44,8	41,3	35,3	5,3	9,5	210	212	410	
Sopron	40,4	40,0	29,8	31,2	10,6	8,8	203	203	371	
Tolna	44,7	44,6	37,2	39,2	7,5	5,4	196	211	426	
Vas	41,7	39,2	35,1	29,7	6,6	9,5	220	195	355	/b/
Veszprém	46,1	43,0	40,4	36,0	5,7	5,3	206	208	396	
Zala	45,5	47,4	44,0	36,0	1,5	11,4	230	221	379	
Dunántul	44,5	43,0	38,0	36,5	6,5	6,5	209	207	395	
Magyarország /Erdély nélkül/	44,3	43,4	37,3	36,3	7,0	7,1	216	205	403	
Erdély	35,5	36,5	27,7	29,0	7,8	7,5	171	165	412	
Magyarország /Erdéllyel/	43,3	42,3	36,0	36,1	7,3	7,2	207	199	404	
Ausztria :										
Osztrák-német tartományok							184	167	291	
Cseh tartományok							192	189	346	
Délszláv, tartományok							204	197	331	
Galicia, Bukovina, Dalmácia							220	230	364	
Ausztria összesen							200	198	337	

/a/ Országos viszonylatban a legmagasabb arányszám
/b/ Országos viszonylatban a legalacsonyabb arányszám

/Források : Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie Neue Folge I-V. 1849-1865; Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik. XIII.; Magyar Statisztikai Évkönyv II. 1873./

7. táblázat

Városfejlődés a 12 dunántuli megyében 1850-1869.

	A lakosság száma /ezer/			Növekedés %-ban 1850-1869		
	1850	1857	1869	Dunántul	Magyarország	Magyarország Budapest nélkül
1. Törvényhatósági jogot nyert szabad kir. városok /5/	74,5	84,5	99,9	34,2	44,9	34,9
2. Rendezett tanácsuvá lett szabad kir.városok/4/	18,6	18,7	19,5	4,6	20,7	20,7
1- Szabad kir. 2. városok összesen /9/	93,1	103,2	119,4	28,3	37,7	30,0
3. Rendezett tanácsuvá lett mezővárosok /6/	42,6	51,0	57,0	33,7	31,0	31,0
1- Városok összesen 3. /15/	135,7	154,2	176,4	30,0	35,2	30,4
4. Ötezernél népesebb községek / száma/	/10/	/11/	/12/			
lakosság	74,8	93,2	98,6	32,0	52,1	52,1
1- Városi jellegü 4. települések összesen /száma/	/25/	/26/	/27/			
lakosság	210,5	247,4	275,0	30,7	40,9	38,4
Városi lakosság az össznépesség %-ában : Dunántul	9,9	11,3	11,4 /a/ 11,1 /b/			
Magyarország	18,5	20,7	22,2			

/a/ Muraköz nélkül
/b/ Muraközzel

/Forrás : Magyar Statisztikai Évkönyvek; Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie. Neue Folge I. 1849-1851; A magyar korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Pest 1871./

8. táblázat

Irni és olvasni tudás a dunántuli megyékben 1869-ben. A hat évnél idősebb népesség %-ában.

	Irni és olvasni tudott			Csak olvasni tudott			Sem irni, sem olvasni nem tudott		
	férfiak	nők	együtt	férfiak	nők	együtt	férfiak	nők	együtt
Moson	78,9	63,0	70,9	6,5	17,8	12,2	14,6	19,2	16,9
Sopron	73,7	53,4	63,2	7,5	21,2	14,6	18,8	25,5	22,2
Győr	67,0	45,5	55,9	7,8	20,2	14,2	25,2	34,3	29,9
Komárom	65,0	44,0	54,3	7,0	18,0	12,6	28,1	27,9	33,1
Veszprém	66,7	42,2	54,2	6,4	24,4	16,5	24,9	33,4	29,3
Fejér	64,1	44,5	54,2	6,4	16,4	11,5	29,5	39,1	34,3
Tolna	66,4	35,3	50,6	6,2	25,2	16,5	27,4	39,5	33,6
Vas	58,5	35,2	46,6	10,4	26,2	18,4	31,1	38,6	35,0
Esztergom	58,3	34,1	46,0	8,9	24,9	14,0	32,8	41,0	40,0
Baranya	54,2	29,9	41,6	7,7	25,8	16,6	38,1	44,3	41,8
Somogy	48,0	23,3	35,6	12,0	30,5	21,3	40,0	46,2	43,1
Zala	36,9	19,1	29,9	10,3	20,4	13,5	52,8	60,4	56,7
Dunántul	58,5	35,8	46,6	8,6	23,4	16,2	32,9	40,8	37,2
Magyarország többi része	40,5	25,3	32,8	8,4	16,3	12,1	51,1	58,4	55,1
Magyarország összesen	44,5	27,7	36,0	8,5	17,5	13,0	47,1	54,9	51,0
Erdély	21,7	11,0	16,4	3,9	6,1	4,9	74,4	82,9	78,7
Horvátország	19,2	11,0	15,1	0,8	1,0	0,9	80,2	88,8	84,1
Határőrvidék	36,0	18,0	27,4	6,4	4,8	5,6	57,6	76,8	67,0

/Forrás : A magyar korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Pest 1871./

9. táblázat

A gazdasági fejlettség mutatói a Habsburg-Monarchiában 1857-ben. Iparforgalmi és értelmiségi keresők a lakossághoz viszonyitva.

	Tizezer lakosra jutó						100 önálló iparosra jutó ipari munkás
	Önálló iparos	Ipari munkás	Ipari kereső összesen	Kereskedő és szállító	Iparforgalmi kereső összesen /a/	Értelmiségi	
Sopron	209	313	522	127	649	94	150
Győr	234	241	475	126	601	127	103
Moson	229	248	477	110	587	78	108
Esztergom	262	240	502	74	576	105	92
Veszprém	272	179	451	71	522	79	66
Tolna	226	169	395	65	400	61	75
Komárom	180	179	359	97	456	68	99
Vas	203	182	385	57	442	69	90
Baranya	221	180	401	40	441	75	81
Fejér	215	134	349	48	397	76	62
Zala	158	122	280	74	354	63	77
Somogy	190	67	257	48	305	67	35
Dunántul	216	177	393	71	464	76	82
Pest-budai kerület	224	226	450	89	539	91	101
Pozsonyi kerület	198	159	357	87	444	78	80
Kassai kerület	159	146	305	37	342	79	92
Nagyváradi ker.	194	166	360	34	394	66	86
Vajdaság	180	148	328	40	368	60	82
Magyarország összesen	192	163	355	64	419	75	85
Erdély	116	66	182	20	202	61	57
Horvátország	128	102	230	65	295	65	80
Határőrvidék	72	32	104	24	128	28	44
Ausztria: Osztrák-német tartományok	301	537	838	76	914	133	179
Cseh tartom.	258	738	996	74	1070	85	286
Délszláv tart.	132	264	396	171	567	95	200
Galicia, Bukovina, Dalmácia	120	96	216	75	291	59	80
Ausztria összesen	220	467	697	80	767	89	213
Lombardia, Velence	175	461	636	259	895	173	234
Németország/1855/			1026	260	1286	124	

/a/ A bányászok nélkül /az 1857. évi népszámlálás a bányászokat az őstermelők közé sorolta, s külön nem mutatta ki./

/Forrás : Bevölkerung und Viehstand... nach der Zahlung vom 31. October 1857./

10. táblázat

A gazdasági fejlettség mutatói az Osztrák-Magyar Monarchiában és néhány európai államban 1869-ben. Iparforgalmi és értelmiségi keresők a lakossághoz viszonyitva.

	Tizezer lakosra jutó						100 önálló iparosra jutó ipari munkás és alkalmazott
	Önálló iparos	Ipari munkás és alkalm.	Ipari kereső össz. /a/	Kereskedelem, hitel, szállitás	Iparforgalmi kereső össz.	Értelmiségi	
Moson	245	406	651	159	810	72	166
Győr	262	330	612	197	809	113	117
Sopron	245	435	680	111	791	77	178
Esztergom	233	434	667	111	779	116	186
Veszprém	312	309	621	117	738	89	99
Komárom	242	345	587	108	695	78	143
Fejér	257	279	536	101	638	84	109
Tolna	269	268	537	96	633	61	100
Baranya	262	282	544	70	614	65	108
Somogy	227	219	446	65	511	58	96
Vas	199	240	439	66	505	57	121
Zala	204	167	371	91	462	61	82
Dunántul	243	281	524	96	620	71	116
15 felvidéki megye			590	94	684		
Magyarország	215	301	516	101	617	79	140
Erdély	148	202	350	46	396	77	136
Horvátország és Fiume	145	192	337	69	406	56	132
Határőrvidék	71	61	133	33	166	39	86
Ausztria : Osztrák-német tartományok	333	1213	1546	261	1807	152	364
Cseh tartom.	305	1374	1679	174	1854	85	450
Délszláv tartományok	166	598	764	282	1045	108	360
Galicia,Bukovina,Dalmácia	120	221	341	158	499	63	184
Ausztria összesen	247	929	1176	197	1373	97	376
Németország/1871/			1224	331	1555	129	
Franciaország /1866/			1113	282	1395		
Belgium /1866/			1901	280	2181		
Nagy Britannia /1871/			2466	390	2856		
Norvégia /1875/			709	390	1100		
Spanyolország /1860/			761	120	881		

/a/ Bányászokkal együtt.

/Forrás : A magyar korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Pest. 1871.- Bevölkerung und Viehstand der im Reichsrate vertretenen Länder im Jahre 1869./

11. táblázat

A kereső népesség megoszlása foglalkozási ágak szerint az Osztrák-Magyar Monarchiában 1869-ben /%-ban/

	Mezőgazdaság	Napszámosok, cselédek, altisztek	Ipar, bányászat	Kereskedelem, hitel, szállítás	Iparforgalmi összesen	Közszolgálat, értelmiség	Háztulajdonos, járadékos
Baranya	70,2	17,5	9,1	1,2	10,3	1,1	1,0
Esztergom	61,6	18,8	13,8	2,3	16,1	2,4	1,2
Fejér	65,5	16,1	12,0	2,3	14,2	1,9	2,3
Győr	65,6	15,1	11,8	3,8	15,5	2,2	1,6
Komárom	61,3	21,8	11,1	2,0	13,1	1,5	2,3
Moson	67,3	13,1	12,5	3,1	15,6	1,4	2,6
Somogy	84,5	5,2	7,8	1,1	8,9	1,0	0,3
Sopron	66,8	13,8	13,4	2,2	15,6	1,5	2,3
Tolna	74,6	8,5	12,4	2,2	14,7	1,4	0,8
Vas	73,2	13,7	8,9	1,4	10,3	1,2	1,6
Veszprém	62,5	17,5	14,3	2,7	16,9	2,1	1,0
Zala	67,2	22,1	7,1	1,7	8,8	1,2	0,7
Dunántul	70,1	15,0	10,3	1,9	12,2	1,4	1,3
Magyarország	66,5	17,7	10,7	2,1	12,8	1,6	1,3
Erdély	75,0	15,0	7,1	0,9	8,0	1,5	0,5
Horvátország és Fiume	81,5	7,1	7,7	1,6	9,3	1,3	0,9
Határőrvidék	90,4	1,8	4,5	1,1	5,6	1,4	0,7
Ausztria: Osztrák-német tartományok	56,0	8,4	23,8	4,0	27,8	2,3	5,4
Cseh tartom.	53,4	7,4	29,8	3,1	32,9	1,5	4,9
Délszláv tar.	69,7	6,8	14,0	5,2	19,2	2,0	2,3
Galicia, Bukovina, Dalmácia	83,8	5,1	6,2	2,9	9,1	1,1	0,9
Ausztria össz.	64,0	7,0	20,3	3,4	23,7	1,7	3,7
Németország /1871/	50,4	8,8	29,6	8,0	37,6	3,1	
Franciaország /1866/	49,8		28,0	7,1	35,1		
Nagy Britannia /1871/	15,3		47,1	7,5	54,6		
Belgium/1866/	57,0		29,4	4,3	33,7		
Olaszország /1871/	61,0		23,3	3,3	26,6		
Dánia/1870/	48,8		21,9	6,9	28,8		
Norvégia/1875/	26,8		15,8	8,7	24,5		
Spanyolország /1860/	66,3		18,2	2,9	21,1		

Forrás : ld. az előző táblázatnál /

12. táblázat

Polgári jellegü jövedelemforrások után adózók a Habsburg-Monarchiában 1862-ben.

	Adózók száma	Adóösszeg ezer forint	Egy adózóra jutó átlagos adóösszeg forint	Tizezer lakosra jutó adózó	Tizezer lakosra jutó adóösszeg forint
Dunántul /a/					
Jövedelemforrás:					
Ipar	26656	191	7,16		
Kereskedelem	9506	109	11,51		
Hitelügy	21	0,3	14,67		
Vendéglátóipar	4154	51	12,26		
Szállitás,posta	251	2,6	10,30		
Mezőgazdasági bérlet	1644	64	38,74		
Értelmiségi foglalkozás	986	13	13,27		
Összesen	43218	431	9,97	238	2376
Buda és Pest /b/	24350	479	19,68	266	5235
Magyarország többi része	138135	1222	8,85	199	1762
Magyarország össz.	205703	2132	10,37	213	2206
Erdély	19311	210	18,85	89	965
Horvátország	14586	115	7,91	169	1334
Ausztria:					
Alsó-Ausztria /Béccsel/	108739	6040	55,55	647	35912
Tengerpart /Triesztte1/	14154	658	46,47	272	12626
Többi osztrák tartomány	147246	1499	10,17	416	4226
Cseh tartományok	330907	3946	11,93	472	5624
Galicia,Bukovina, Dalmácia	94089	1100	11,69	172	2104
Ausztria összesen	695315	13243	19,05	382	7266
Velence	59782	676	11,30	261	2945

/a/ Soproni, győri, nagykanizsai és pécsi pénzügyi kerület

/b/ Budai és pesti pénzügyi kerület

/Forrás : Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik. XII./

13. táblázat

Jövedelemadófizetők a 12 dunántuli megyében és Magyarországon 1867-ben.

	Adózók száma	Tiszta-jövede-lem e-zer Ft.	Egy adózó átlagos jö-vedelme fo-rint	Ezer lakosra jutó adófizető	jövedelem forint
Moson	2629	612	233	35,5	8253
Sopron	5531	1623	293	24,6	7231
Esztergom	913	416	456	14,2	6465
Baranya	5108	1667	326	18,2	5952
Győr	2941	592	201	28,7	5785
Komárom	2422	741	306	17,3	5303
Tolna	3261	915	280	15,1	4221
Fejér	2683	799	298	14,0	4161
Vas	6243	1181	189	19,4	3672
Somogy	4344	1017	234	15,4	3601
Veszprém	2327	633	272	11,8	3203
Zala	4376	934	214	13,5	2878
Dunántul	42778	11129	260	17,7	4599
Budapest	10121	7690	760		
Magyarország töb-bi része	111165	24259	218	13,6	2970
Magyarország ösz-szesen	164064	43077	263	15,1	3967
Erdély	32836	3705	113	15,9	1795
Horvátország	6757	2622	388	7,0	2725

/Forrás : A magyar korona országaiban 1867-ik évre megállapitott egyenes adók eredményeinek statistikai átnézete./

PAB-VEAB ÉRTESITŐ 1979.

A DUNÁNTÚL TELEPÜLÉSTÖRTÉNETE III.

1848 - 1867

I./A. TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI SZEKCIÓ

Mezőgazdaságtörténet

Vezető : Wellmann Imre

WELLMANN IMRE

Mezőgazdaságunk problémái 1848 után az egykoru gazdasági irodalom tükrében.

Az 1848-1849-i szabadságharc tragikus vége s a rá következő kiméletlen elnyomás szükségképp önvizsgálatra inditotta a nemzetet. Számot kellett vetni az uttal, melyet addig megtett, s ebből kiindulva mérlegelni a jövő biztositásának lehetőségeit.

A forradalomnak s az ország függetlenségének itthon maradt hivei nyiltan nem emelhették fel szavukat. Némaságra kárhoztatva vagy zajtalan ellenállásban szegültek szembe a gyülölt önkényuralommal, vagy passzivitásba zárkóztak előle.

Szóhoz az első időben azok jutottak, kik az uralkodó iránt lojalitást mutatva az ország sulyos helyzetében a Habsburg-birodalom oldalán való felzárkózásban jelölték meg a jövőbe vezető utat. Nem haboztak ugy feltüntetni, hogy a "szerencsétlen" forradalmat "egyrészt elbizakodás, másrészt személyes ambitiók és absorbeálási törekvések" hozták létre, s az 1849-i katasztrófát annak tulajdonitani, hogy a nemzet olyanokra " bizta sorsát, kik a parlamenti ékesszólás és dialectica kitünő mesterei voltak ugyan, de a politikai mathesisben szomoru járatlanságot mutattak", "több elragadó hévvel, mint országlási tapintattal s több felekezetességgel és elbizottsággal, mint önfeláldozással és emberismerettel" kormányoztak. "A forradalom... a koczkára tett alkotmánynyal a felébredt nemzetiségnek annyi szép reménynyel biztató első zsenge törekvéseit is feldulá, azt számos kitünő tehetségektől megfosztá, jövőjét problematikussá tevé, s fajunkat, mely az általa szerzett e kis pontján a földnek minden rokon nélkül, öt faj közt elszórva s elszigetelten áll,... mint a járni tanuló gyermeket az ut közepén gyámoltalanul hagyá"/1/.

Az 1849-ig vezető fejlődésnek az elnyomó hatalomra tekintő ilyen megitéléséből önként következik azok birálata, kik az önkényuralommal szemben passziv ellenállás sündisznóállásába zárkózástól várnak eredményt. "Az ország tetemes része még folytonosan bágyadt tétlenségbe merülve alig fejt ki nagyobb munkásságot, mint amennyire a mindennapi állati s adó-szükséglete kényszeriti". Holott - véli Török János - a birodalomban "létező elemek közt fajunk számra és térre nézve kitünő helyet foglal el, s tőle függ,hogy a birodalom jobb sorsára eldöntő befolyása legyen - de e befolyást azonnal elveszti, mihelyt vagy az indolentia párnáira leheveredik, vagy a birodalom sorsát neheziteni törekszik"/2/.

"Miután... az idők és körülmények hatalma Magyarországot uj rámákba öntötték,... nem a tétlenség, nem a vis inertiae fog az uj institutiók befolyásának irányt adni ". "Passiv viselet és tétlenség mellett az utban tipornak el serényebb versenyzők, s elfoglalják sorstól öröklött helyedet "- hangzik a magyarságnak szóló intelem; a tunyát, a tudatlant és tehetetlent megsemmisiti a diadalmas iparkodás és ügyesség. De hol nyilik tere a tevékenységnek, kivált a birtokos nemesek számára? Ahol eddig vitézkedtek : az országos és a vármegyei közélet mezején semmiképp; az önkényuralom a politikai szereplés utját elzárta előlük. A világesemények, "becsapván ezuttal a politikai termek ajtait, a magyar embert meddő szóvitáktól s pártémelygésektől valahára saját 'én' jére, elhanyagolt erkölcsi és anyagi érdekeinek tovább nem halasztható ápolására vezették vissza". Felhangzik a kapitalista fejlődésre irányuló igényt kifejező megállapitás : " A jelen korszak az anyagi érdekek korszaka"; e két nyomós szó a hatvanas években együtt lesz egy lap programadó cimévé. " Százados pángás és tusák sivatagait elhagyva" " a gyümölcstelen gravamenek teréről " már "Széchenyi és elvrokonai... korszerü nemzetgazdasági kérdések tárgyalására vezeték" az ország-

gyülések munkáját. S mivel most Kossuth "bálványimádó" hivei helyett a "legnagyobb magyar" követői kapnak hangot, az önkényuralom által nem gátolt anyagi helytállás kérdései kerülnek előtérbe; a politikai elnyomás közepett a gazdasági erőgyüjtés biztat a jövő épitésének leghathatósabb lehetőségével . /3/.

Semmi kétség nem fért hozzá, hogy a gazdasági helyzet és továbbjutás kérdései között az agráréletet illetők álljanak az érdeklődés s az ösztönzés homlokterében. Amint 1855-ben megfogalmazták : " Magyarországban a közjólét sarkkövét a mezei gazdaság képezi, s képezi egyszersmind a nemzeti fölvirágzás leglényegesebb föltételét. Pangó mezei gazdaság mellett az anyagi jólét minden egyéb tényezői is szenvednek, s a földbirtokos osztály elszegényedésével a nemzettest törzsöke hervad el". A mezőgazdaság alapvető jelentőségének hangsulyozása igy torkollik mindjárt az uralkodó osztály jólétének megóvásáért való kiállásba, nem habozva azt a nemzet elsőrendü érdekének deklarálni. Nemzeti itt tulajdonképp magyart jelent : a birtokos nemesség anyagi helyzetének megszilárditását ugyanis eszköznek tekintik a magyarság hegemóniájának megőrzésére az idegen önkényuralommal szemben és a nemzetiségek közepett. "Hazánkban a nagy-, közép- és kisbirtok tulnyomó többsége magyar kézben vanolvassuk -,... különösen a müveltebb s vagyonosb nemes földbirtokosságot magyar nemzetségek képezik". " A termékeny föld tulnyomó része a magyarfaj birtokában van, s csupán akaratától s egyesült törekvésétől függ, hogy ... a tulajdonos fáradalmait állandó jólléttel s a legnemesb élvezetekkel fizesse vissza". Kié a föld, azé a haza; " a magyar nemzetnek a jövőre nézve jelenleg legsürgősb és legfontosabb : földbirtokának megőrzése, mi neki... lényegesen képes tekintélyét és befolyását biztositani". A természet bőkezüen megadott az országnak mindent; "hátramaradásunk e tekintetben... igen nagy részben a magyar vis inertiae következése". Még most a választás tőlünk függ, hogy az ebből következő elszegényedés folytán a nagybirtok idegen kezekre ne kerüljön, a paraszttelek pedig a könnyelmü felaprózás sorsára ne jusson /4/.

Az aggodalom, hogy "a végrehajtó leend a földnek ura", egyfelől azzal vált jogosulttá, hogy az ősiségi nyilt parancs feloldotta az ősi nemesi birtok megterhelését és eladását gátló kötöttségeket, s - bár a belsőségtől el nem választva és negyedtelknél tovább nem darabolva - a paraszt előtt is megnyilt az ut telkének elidegenitésére. Másfelől a polgári tulajdonná lett föld annál inkább belekerült a mobilitás forgatagába, mert sulyos terhek nehezedtek rá, s ezek megfizetését gyakran igen problematikussá tette az országban uralkodó pénzszüke és hitelhiány. Ugyanakkor, midőn különösen az iparcikkek ára jelentősen növekedett, a volt földesurak - a bordézsma illetőleg a hegyvám kivételével - egy csapásra addigi jobbágyaiktól származó jövedelmeik nélkül maradtak. Közülük rendszerint még a pénzszolgáltatások el - vesztése nyomott legkevesebbet a latban; már többet a konyhára valóké, még sokkal inkább a gabona-, a bárány- és a méhraj-dézsmáé, de legfőképp a roboté. S mivel az uri gazdaság müvelése addig majdnem teljes egészében a jobbágy ingyen munkaerejére, igásjószágára s felszerelésére épült, legtöbb majorság egyszerre teljesen a drága bérmunkára volt utalva. Helyzetüket sulyosbitotta, hogy a szabaddá vált paraszt többnyire pénzért sem akart volt földesurának dolgozni többé, s cseléd és napszámos bére magasra szökött.Mindezt még tetézte a roppant adóteher, amely a parasztságot is fokozott mértékben sujtotta./5/

Miután igy az urbériség megszüntetése " a nemes földbirtokot siláry karba hozta", a közteherviselés elrendelése pedig" a tulajdonosok nagy részét.. szomoru állapotba helyezé", nyilvánvalóvá lett, hogy " a more patrio földmivelés nem felel meg többé a szükségnek". Mert "a multnak gazdasági termelése miből is állt sajátlag? Pontos behajtásából a dézsmának és szigoru beszolgáltatásából a robotnak; e mellett egy kis házi gazdálkodásból, időtöltésből, ingyenerővel". " Az ingyen munka a földet ugyan nem igen tette termékennyé,

de az allodiális földekről mégis annyi jövedelmük volt a földesuraknak - minden fáradság s minden üzleti erő és tőke nélkül -, hogy a tizedet hozzá szá - mitván, mindenkinek elég lehetett s elég is volt saját szükségletei fedezésére, és pedig annyival inkább, mivel az eredményezett jövedelemben senkivel sem osztozkodott. Keveseket kivéve... az akkori viszonyok senkit sem kényszeritettek arra, hogy többet teremtsen ki földjéből, mint amennyit az a robotköteles jobbágynak sekélyen szántó ekéje után ugy szólván önmagától adott." "Ehhez persze, hogy nem sok tudomány kellett; de tőke sem, felszerelés sem; utánlátás és számitás sem. Ment mégis a gazdálkodás, mint mondták: 'more patrio' s a földbirtokos mellette ugy annyira jól érezte magát, hogy az 'extra Hungariam' féle közmondás is ezen dézsma és robotidőnek szakában keletkezett!... Igy élt hazánk földbirtokos osztálya századokon keresztül ", nagy többségében nem tudva, mert nem is akarva kimozdulni az évszázados szokások kerékvágásából.Ajánlhatta például bárki uj növény meghonositását a szántóföldön : ha az elsőre nem adta a kivánt termést, rendszerint azzal vágták utját további próbálkozásnak : "azon föld nem annak a növénynek való", s megnyugodtak rajta. "Ámde az ily eljárás a fatumban hivő töröknek való, de egy keresztyénnek, a kit a teremtő akarata nyomozására hivott meg, nem való " /6/.

Annál inkább a sors rendelésére hagyatkozott az egyszerü nép -, még mélyebre süppedve az ősöktől örökölt hagyományokba. Az égi hatalom gondoskodására bizta magát mindenekelőtt, abban a meggyőződésben, hogy Isten áldása révén emberi munka nélkül is nő a vetés. S nem látta értelmét, hogy a földbe sok erőfeszitést öljön, mikor ennek eredményét a legfelsőbb hatalom sujtó keze egy csapásra semmivé tehette. Saját tevékenységénél hasonlithatatlanul többet tulajdonitott a természől az ég áldásának, ahogy a természet közreműködését felfogta. A maga munkáját vajmi kevéssé vetette latba a természet erőinek megfékezésére s hasznos irányba terelésére, ugyhogy azok - miközben szinte védtelenül állt szemben velük - kis hiján korlátlanul fejthették ki hatásukat. Igaz, alig lehetett őt hibáztatni azért, ha megelégedett annyival, amennyit kevés munkája után "Isten adott" - amikor nem kapott megfelelő árat terményeiért s azt kellett tapasztalnia, hogy hanyagságáért kevesebb veszteség éri, mint a - mennyit szorgalmával nyerhetne. Bőségben nem volt többnyire hiány, ha termékeny esztendők következtek egymásra, olyankor viszont szinte saját zsirjába fulladt az ország, mert kellő piac és kereskedelem hiányában nem tudott fe - leslegén tuladni a gazda. Viszont másfél évszázad alatt drágaság és szükség szorongatott minden hetedik esztendőben. Az agrártermelés nem nyujtotta az elérhető eredményt, az ország szegény és pénztelen maradt, a mezőgazdaság a pangás, a lassu elcsenevészedés képét mutatta /7/.

Ugyancsak nem kevéssé gátolták a mezőgazdaság kibontakozását s az érte való közös erőfeszitést a feudális társadalmi "rendnek" és szemléletnek su - lyukból a polgári forradalom után sem veszitett antidemokratikus kölöncei . Mint az egyik kortárs némi tulzással kipellengérezte; "Hóditási felülkerekedés, kitünés, hatalomvágy, kiváltságok, diszjelek, előléptetési törekvések , stb. : ezek vezényelték a polgári cselekvényeket... Törvények által akarta biztositani birtokát még az eladástól is a kiváltságos osztály, s hitele sirját ásta meg... Tudósaink, politicusaink, főembereink stb. nem a termelés és feldolgozás emelésében, hanem a meddő hatalom növelésében vélték rejleni közjólétünket... Annyira ment az aristocrat szellem népszerüsödése és tul - tengése, miszerint sok régi jó család a folytonos osztozás és munkagyülölet következtében elszegényedvén, vagyona utolsó részleteit adta sulyos zálogba, hogy 'családi fényét' , ti. a már csak külső vagy látszólagos aristocrat rangot megóvhassa. És kiterjedt a munkakerülés, késön kelés, sokat lakmározás , finnyáskodás vagy munka-válogatás a nép legalsó osztályaiba is, annyira , hogy ... abban mutatták ki felsőbbségüket, mikép leányuk kezét megtagadnák egy még kevésbé rangos polgártól; nem mennének a legjobb szolgálatba, habár

végkép el kellene pusztulniok ". " Az aristocrat szellem... behatolt a bocskoros nemesek, a telkesek és féltelkesek kunyhóiba. Nem fogott kezet, nem társalgott a magasb osztálybeli az alacsonyabbal, p.o. a féltelkes a zsellérrel - inkább elpusztult, mintsem igénybe vette volna segélyét, mert azt nem oly embernek tartotta, mint minő ő. Ezernyi osztályra szakad nemzetünk, melynek tagjai egymást megalázni, egymáson felülkerekedni, egymással önte - kintélyüket elismertetni sokkal inkább törekedtek, mint egymással kezet fogni, hogy egymás kezére dolgozzanak, az ipar és gazdászat ezernyi ágait közjólétünkhöz kellő arányban fejtsék". Nyugateurópában belátták : ez a tulburjánzott arisztokratikus szellem "mennyire korlátozza a nemzetek kivált anyagi erőinek kifejtését; ideje lett volna, hogy mi is korlátozzuk eme tuláradást", ám " a democrat szellem és megnyilatkozásaitól méltán visszarettent aristocrat osztályunk " /8/.

Váltig fel kellett rá hivni a figyelmet, hogy "egészen uj körülmények közé szoritattunk ", s ha " csak ősi szokás szerint viszszük gazdálkodásunkat, ugy nem fogunk boldogulni, hanem mélyen süllyedni.". " A veszélyt, amely ez állapotban rejlett csak igen kevesen sejtették ". A birtokos urak nehezen ocsudtak fel a hirtelen rájuk szakadt veszteség és megterhelés okozta egyensulyi zavarral járó kábultságból. Az évszázados gondtalanság után egy csapásra bekövetkezett megrázkódtatás készületlenül találta s azzal fenyegette őket , hogy a birtok kicsuszik lábuk alól, "végpusztulásra" jutnak. Tul azon, hogy addig ismeretlen adóteher zuhant rájuk rendkivüli sullyal, az uj korszakba többnyire adósságokat hoztak magukkal, kölcsönt viszont legfeljebb birtokuk zálogba vetésével vagy uzsora-feltételekkel kaphattak. S ugyanakkor, midőn elestek, a jobbágyaiktól addig élvezett jövedelmeiktől, az urbéri kárpótlásból, melynek alapjához maguknak is számottevően hozzá kellett járulniuk, egyelőre csak szerény előlegben részesültek. Aminek pedig mindehhez - megélhetésükön felül- fedezetül jövedelmet kellett volna biztositan: gazdaságuk többnyire ott állt munkaerő, igásállatok, felszerelés, épületek nélkül. Legnagyobb gondot a robot megszünésével elvesztett munkaerő pótlása okozta. Helyi adatok szerint "mig az urbériség fennállott, sokkal könnyebben lehetett munkást kapni" - kevesebb bérért : a roboton kivül " még az egész telkes is elküldé családja tagjait napszámba vagy máskép pénzért munkára és mind a mellett hamarébb és talán jobban elvégezte a maga dolgát, mint most; most pedig maga is napszámost hiv és fizet, és ugy látszik, nagyon akarja érezni, hogy egyszerre kis földesur lett belőle, s nagyon szit ahoz a régi pipás nemes emberi kis közbirtokos kényelem kereséshez ". Mint jobbágy a legtehetősebb ember is szolgált : most az ollyan természetes, hogy másnak nem dolgozik pénzért", napszámot vállani nem szeret, " csak akkor megyen, ha más dolgot nem talál, s a szükség kinszeriti". Különösen ott nehéz napszámost kapni, hol gyér a népesség s nem nehéz földhöz jutni; ez a béreket magasra csigázza. De például Moson megyében a jó pénzzel megfizetett napszámosban sincs sok köszönet : " a munkások a régi robothoz akarván tartani magukat, s reggel, se estve nem akarják kitölteni az időt; délben pedig hosszasan tartják az alvást" .Nem más a helyzet Szolnok megyében sem : a napszámosok "különösen kaszálás idején... reggel 6-7 óra közt főznek / lebbencsat, tarhonyát vagy kását vasfazékban/ addig természetesen napfelkölttől dolgozván; ha ettek, kalapálnak, melly két munkával mintegy másfél óra telik el; délben két óra kell evésre, alvásra,és kalapálásra, akkor nem szoktak főzni; hanem ozsonnára főznek ismét s evés után kalapálnak; az ozsonnát minél később szeretik tenni, 6-7 óra közt, azt tartván, hogy igy nem kell vacsora; csak szombaton csapnak korábban ozsonát, mert akkor, ha - mint rendesebben - egész héten át a pusztában és pedig egy urnál dolgoztak, ki kell őket fizetni, és a szombatot is egész napba számitva ozsona után haza takarosznak". Jöttek ugyan a Felvidékről, főképp az Alföldre, szlovákok is, "kivált kaszálásra...; de ezeknek sokkal kevesebb hasz-

nokat lehet venni, mint a helybelieknek, pedig tetemesen többet esznek ", " sok időbe kerül, mig erőre jőnek s a jó helybeliekkel egyenlő mennyiségü munkát képesek terni". Különösen az első időben támasztott sok gondot a korábbi ingyenes helyett megfelelő "pénzes" munkaerő szerzése; csupán olyan nagy uradalmakban nem okozott ez komoly fennakadást, melyek üzemüket már 1848 előtt is igyekeztek főképp béresekre, más cselédekre, majorsági zsellérekre épiteni s például az igásrobotot csak szállitásra vették i - génybe. Az uj helyzetben, ha napszámost drága bérért is bajosan kaptak - a kunságban még az is nehezitette a dolgot, hogy "fejér cselédek semmi külső munkát nem szoktak dolgozni " - arra kényszerültek, hogy cselédeket szegődtessenek. De főképp nagyobb birtokosok - akárcsak Mária Terézia urbér - rendezése után - értettek hozzá, hogy a nép földéhségét használják ki a nekik szükséges munkaerő előteremtésére. Parasztnak egy-egy darab földet haszonbérbe vagy feles müvelésre azzal a feltétellel engedtek át, s a mindennapi kenyérre valónak megszerzésére ily módon rászorultaknak részes aratást olyan kikötéssel juttattak, hogy egyszersmind a majorság meghatározott munkáit is tartoznak elvégezni. Kocson például a napszámos köteles... az aratásért minden mezei munkán megjelenni ". Néhány kedvezőbb helyzetü uradalom ilyen módon le tudta küzdeni a nehézségeket, sőt azt hangoztatta, hogy "saját kezelésben" - alkalmasabb eszközökkel dolgoztatva - gondozottabbak a földek, jobb, tisztább a müvelés, célszerübben, pontosabban, eredményesebben mennek végbe a munkák, nagyobb a termés, megnőtt a bevétel az előző korszakhoz képest. Amint a szeredi /Pozsony megyében / Eszterházy-birtokról tudtul adták : " a robot... megszünéséből csak üdvös s a jövedelemnek évenkénti növekedésével párosult befolyást tapasztal az uradalom. Mert a rosz akarattal s hanyagul végzett munka " nem elégitette ki a gazdaságok igényeit. Másutt szerényebben csak annyit mondanak, hogy nem érzik " az urbér veszteség káros hatását ". De olyan közlésben sincs hiány, hogy "az urbéri tartozások megszünésével sok bajokkal küzdött" az uradalom, hogy kézi erőben hiányt szenved, " igen költséges gazdaságot kénytelen... vezetni", a cselédtartás a bevételek nagy részét felemészti, a termés kisebb lett, a jövedelem csökkent, a bevételek nem nőttek az adóteher arányában. És ezek az adatok "jelesebb gazdákról és gazdaságokról " szólnak, melyekről az egykoru irodalom azért ad számot, hogy kiemelje példamutató vonásaikat ! Ennek ugyanis "főkép a követésbeni irányadásnál fogva nagy fontosságot " tulajdonit, "hogy mehetnénk bátran a fény után, mely azokról sugárzik ". Kevesebb szó esik a jelesnek nem mondható, a közép- és a kisebb birtokokról; de általánosságban történik utalás arra,hogy bérbeadásuk, sőt részben eladásuk korántsem volt ritka dolog. Nem hogy fejlettebb gazdálkodásra térni : ami megmaradt, abban megkapaszkodni sem volt számukra könnyü feladat. Egészben véve meg kellett állapitani, hogy "legnagyobb ré - sze az országunkbani gazdaságoknak egészen külterjüleg üzetik, hol inkább arra van igyekezet forditva, hogy minél kevesebb erővel és beruházással minél nagyobb kiterjedésben folyjon a gazdaság, mintsem ... kisebb, tökéletesebb és czélszerübb" berendezésre és kezelésre " egészen belterjü gazdaságok pedig a legnagyobb ritkaságok közé tartoznak." /9/.

Évszázados szokásainak mozdulatlan világa után a parasztság ugyancsak nem találta bele könnyen magát viharosan ujjáteremtődő helyzetébe. Olyan hirtelen következett be hagyományos társadalmi és gazdasági kötöttségeinek feloldása, hogy az első időben még kevéssé tudott tájékozódni a bontakozó uj világban. Igaz, azáltal, hogy nem vetette bele magát a változó körülmények sodrába, nagyjából elkerülte a tőkés fejlődésben rejlő örvényeket, melyeknek még nem ébredhetett világos tudatára. A felszabadulás páratlan élménye, mellyel a földesuri felsőség s vele együtt urbéres munka-, termény- és pénzszolgáltatásainak egy csapásra történt eltörlése töltötte el szivét, szeme előtt kezdetben azt a tényt is elhomályositotta, hogy jóval sulyosabb közterhek nehezednek vállára, mint azelőtt. Sovány esztendőket nem számitva, háztartását meglehetősen

szilárd alapra állitotta a roppant nyereség, hogy a kilenced és a tized megszüntetése révén 25 %-kal többel rendelkezhetett már gabonatermésébol. Azért pedig többnyire már csak az értékesitési nehézségek - a szükreszabott hazai fogyasztókör számára nehezen elérhető külföldi piac - miatt sem törte magát, hogy ami munkát addig robotban követeltek tőle, most az önállátáson tulcsorduló jövedelemszerzésre vesse latba. Annyi hajszoltság után inkább pihenőre fogta szabaddá vált munkaerejét, " a nép inkább kiméli magát a munkától " - állapitották meg helyi hiradások. Abban azonban már az uri birtok munkaerő - nehézségein érzett visszatetszés tükröződik, midőn igy fogalmaztak : a job - bágyság " nagy része dologtalanabbá lett, mint volt azelőtt," " a nép között kivált 1848 óta igen elharapózott a dologtalanság és indolentia"; a napszámos "az erkölcstelenségnek és azzal járó dologtalanságnak egynéhány év óta igen neki indulva inkább henyél, mintsem illő és méltányos bér mellett napszámba menne". Egy-egy vidékről olyan vélemény is hangot kap, hogy a felszabadult jobbágyok nem tudnak élni a szabadsággal : "földjeiket ugy szólván semmivel sem mivelik jobban, mint az előtt, igy gazdaságuk még eddig sok előhaladást nem tett", " a volt urbéres osztály jobblétére a nyert szabadalomnak semmi befolyása nem tapasztalható", sőt vannak... számosan, kik az elmaradt urbéri tartozások előnyét felhasználni nem tudván s a drága időt henyéléssel töltvén, gazdaságukban napról napra alább szállnak". Arad megyéről még olyan hir is járja, hogy "az oláhság... kezdetben sem örült szabadságának, sőt ellene volt". De az sem marad emlités nélkül, amikor némelyek "fel tudják használni a felszabadulást", "a józanabb rész az elmaradt urbéri tartozásokat czélszerüen felhasználva, vagyonában észrevehetőleg gyarapodik". Nem lehet tagadni: helyenként "a felszabadulás óta az urodalmi gazdasági munkák is sokkal tökéletesebben történnek majorsági és pénzes erővel, de leginkább észrevehető azóta a volt jobbágyokon a tulajdon iránti szorgalom", "igen nagy iparral üzetik a földmivelés", "a volt jobbágyság igen szorgalmasan miveli és trágyázza földeit, " a nép két annyit, az uraság legalább annyit, mint hajdan, most is termeszt holdankint". Annál azonban, midőn a paraszt intenzivebb megmunkálásban gyümölcsözteti szabaddá vált munkaerejét, jellemzőbb, amit Arad megyéből közölnek : ott a románoktól eltérően "a magyar és a német hamar észre vette magát és... sorsát a felszabadulás nagyon jobbitotta". Miért ? - mert "sokkal több földet mivel, mint előbb, de nem jobban". A rendkivüli élményt jelentő fordulat, hogy az addig jogtalan nép polgári tulajdonába vehette a földet, melyért oly régóta sóvárgott, magát a földet állitotta minden vágyának és törekvésének középpontjába. Amint Nagyszőlősről tudtul adták : "A felszabadultak földjükhöz ragaszkodnak; csak némelly korhely és könnyelmü kénszerül, leginkább adótól szoritatva, különben aprólék földeitől megválni". Amelyik meg tudott takaritani valamennyit, főképp ha alföldi magyar volt,elsősorban birtokának kiterjesztésére törekedett. Még inkább a föld áhitása sarkallta megszerzésére azokat, kik 1848 után is föld nélkül maradtak. Nagykörösön " a földbirtok után való vágy még a legszegényebb emberben is annyira hágott, hogy a vevő ritkán nézi azt, valjon megéri-e a birtok az árt, hanem van-e zsebében annyi, sőt ha nem kell a birtokért mindjárt fizetni, ez iránt is ritkán vet magával számot". Zsellér, házatlan zsellér, béres, más cseléd, juhász, még mesterember is egymással versengve iparkodott földszerzésen mindenáron, akár csak haszonbérben vagy felesben is, elébe menve az urak óhajának, kik munkaerőgondjaik közepett kaptak az ilyen igyekezeten,ha kellett, egy-egy földdarab teljes átengedésébe is beletörődve. Az egykori jobbágytelek intenzivebb megmunkálása helyett igy került sor számos helyen a parasztföld extenziv irányu kiterjesztésére/10/.

Már pedig akik nyitott szemmel követték az ország anyagi helyzetének alakulását, joggal figyelmeztettek rá : a kor s a megváltozott körülmények parancsoló erővel irják elő, hogy a hazai mezőgazdaság is a belterjes gazdál-

kodás utján haladjon tovább. " A magyar birtokos, kicsinyje és nagyja...hogy magán segithessen s a status irányában kötelezettségeit teljesithesse, az eddigi külterjes gazdálkodástól ökvetlenül s mielőbb belterjesebb gazdálkodásra kell áttérnie". Az idő sürget, nincs más választás : elveszni, vagy előremenni. "A kik ezentul nem kivánnak előrehaladni, hanem a régi kaptafa szerint munkálódnak, gyakran tanyázni, időt vesztegetni nem irtőzván, dolgaikkal keveset gondolnak... : azok lemaradnak az életfenntartó mozdonyról" - hangzik a vasutépités mozgalmas idejével összecsengő intelem. A "vis inertiae" - re hagyatkozás s a passziv beletörődés ostorozása igy vált át az előző időkét meghaladó szorgalom, mennyiségben megnőtt:s fejlettebb minőséget hordozó ipar /kodás/ sürgetésébe. Tarthatatlan mindig csak a nehézségekre hivatkozni ; ahol még többre nem nyilik mód, legalább fel kell készülni, s ahol lehet,hozzáfogni; cselekedni kell, mert minden napi halogatás vétek a közvagyonosodás ellen /11 /.

Kezdeni -de mit ? Tenni - de hogyan ? A belterjességet sürgető állásfoglalások a hagyományos két- és hárommyomásu rendszer helyett a váltógazdaság bevezetésére sarkallnak. Más szóval széleskörü meghonosodását szorgalmazzák a kapitalista fejlődéssel párhuzamosan kibontakozott mezőgazdasági forradalomnak, mely a XVI. század második felétől Flandriából kiindulva, majd a XVII. századtól fogva Angliában kiteljesedve először az 1770-es években nyert szószólókat szakirodalmunkban, a XVIII. és a XIX. század fordulójától kezdve pedig otthonra is talált az ország jó tucatnyi élen járó uradalmában. Lényege abban állt, hogy a hagyományos nyomásos rendszer kötöttségeit feloldva a szántóföldön az addig egyeduralkodó gabonafélék sorát az ugart is elfoglaló takarmány- és kapásnövények szakitották meg, az addig lényegében legeltetésre alapozott állattartást pedig istállózás váltotta fel. Ebből egyrészt a termőre fogott föld mennyiségi növekedése következett nemcsak legelőterületek feltörése, hanem annak révén is, hogy egy, esetleg több termést takaritottak be a szántóföldnek arról a jelentős hányadáról is, melyet a primitiv parlagváltó meg a két- és a hárommyomásu gazdálkodás során több illetőleg egy-egy éven át pihenőre fogtak. Másrészt a mennyiségi gyarapodás minőségi változásba csapott át egyszersmind : a talaj pihentetésének elmaradása szükségessé tette természet elvett táplálóanyagainak rendszeres visszapótlását, ami csak ugy vált lehetségessé, ha a jószágot jászlon tartva, trágyáját gondosan összegyüjtik s a szántóföldre hordják, és ott termesztett takarmánnyal helyettesitik, amit addig a parlag, az ugar, továbbá a tarló legeltetése nyujtott. A pontosan megszabott vetésforgóban fontos hely jutott a vetett takarmányféléknek,köztük az ujra felfedezett, talajt gazdagitó pillangós viráguaknak, továbbá a kapásnövényeknek. Ez a talajmüvelő eszközök sorának gyarapodásával és minőségük javulásával párhuzamosan / amihez a mezőgazdaság kezdődő gépesitése járult / egyrészt intenzivebb s mélyebbre ható megmüvelést s a gyomosodás ellen hathatósabb fellépést eredményezett, másrészt a talaj nedvességével jobb gazdálkodást és táplálóerejének többoldalu, gyümölcsözőbb kihasználását.Megnyilt az ut a növények és az állatok táplálkozásának és életfolyamatainak kisérleti alapon való vizsgálata, a céltudatos tenyészkiválasztás, egészben véve a mezőgazdálkodás tudományos alapokra épitése felé. Növénytermesztés és állattenyésztés szoros egymásrautaltságban fonódott össze, a termelés mennyiségben megnövekedett, sokoldaluvá és differenciálttá lett, s ezáltal a hagyományos mezőgazdaságban vissza-visszatérő, inségbe sodró rossz évek fenyegetése elhalványodott /12/.

Vajon mennyire jutott az 1850-es évek elejére az uj mezőgazdaság meghonositásában Magyarország ? A kép, mely a hagyományos módszerekkel szakitó gazdálkodás elterjedéséről az egykoru irodalom alapján sommásan felvázolható, kapcsolódik a belterjességről adott áttekintéshez. A XVIII. és a XIX. század fordulója óta kétségtelenül növekedett az olyan uradalmak száma, melyek példát mutattak a váltógazdaság bevezetésére. Közülük a korszakváltás nehézségei közepett is maradt "néhány, mely egészen váltógazdaságot követ, többen pedig,

igy a legnagyobb uradalmak bizonyos majorjaikban üzik azt... Főkép a nagyobb birtokokban akadályozza a váltórendszer behozatalát a gazdaság ekképeni felszerelésére megkivántató tőkehiány, miszerint rendezetlen pénzviszonyaink közt az eddigi urbéres erőtől megfosztott tulajdonos már a majorsági mivelő felszereléssel is kimerül, nemhogy a trágya készitésére szükséges heverő barom számot előállitani volna képes. Ez ügyben némelly birtokosok... az által adtak követésre érdemes példát, hogy kiterjedt birtokaik egy részét haszonbérbe bocsátottak, másikat pedig az ekképeni jövedelemből teljes váltógazdaságul felszerelétk". Ám az ilyen uri birtokok nem csupán számban jelentettek elenyésző kisebbséget : ennél területileg sem nyomtak sokkal többet a latban. S ha a nagy uradalmak igen jelentős részére : a közép-, a kisebb és a paraszti birtokokra még inkább vonatkozott, hogy "az igazi váltórendszerrel általában véve nagyon gyéren találkozunk". Legfejlettebbnek még a Rábaköz nagy részén folytatott gazdálkodást lehetett mondani : bár ott látszólag a kétnyomásos rendszert követték, valójában "rendes divatu levén a trágyázás, az egyik nyomás gabona félékkel, másik trágyázott ugarkép takarmány és kapás nemüekkel " volt bevetve. Főképp a Dunántul s a Felvidék nyugati részében egyébként is gyakran lehetett a háromnyomásos gazdálkodás javitott formájára bukkanni, amikor is az ugarba vagy a tavaszi nyomásba illetőleg egy részükbe kapás növény, esetleg vetett takarmány került. " Naponta több helyek találkoznak - adják némi tulzással hirül -, melyek közegyetértéssel megszüntetvén az ugar-legeltetést, alkalmat adnak a jobb igyekezetü gazdáknak, kik trágyával győzik földeiket, hogy a fekete ugart vetetté változtatván,értelmességök jutalmául minden három év közt egy évi jövedelem szaporasággal megkamatoztathassák a földet. Illy rendszerrel némellyek trágyás ugarba kapás növényeket / kukoricza, burgonya/, mások takarmány füveket / rendesen bükkönyt, vagy kevertet, némmely vidékeken muhart/ termesztenek; ismét mások nem az ugarnak, hanem tavaszi vagy őszi alá adván a trágyát, trágya nélkül vetik, az ugart főkép hüvelyesekkel és burgonyával". Ősziek alá itt háromszor esetleg, négyszer, tavasziak alá kétszer / de kapások alá országszerte csupán egyszer/ szántottak; ez, mint - a Nyitra völgye kivételével - bárhol másutt, sekélyen történt, arra hivatkozva, hogy "mélyen mivelt földre sokkal több trágya kell". Ám a trágyázás a nyugati részeken is csak "legalább a jobb helyek közt" divott; egyebütt elhanyagolták, ami már kétségessé tette, hogy valóban javitott háromnyomásu rendszerről volt szó. Máshol is lemondtak a trágyázásról s vele együtt az ugar bevetéséről, ha a kukoricát s más kapás-, esetleg takarmánynövényt nem a szántóföldön, hanem külön "kertekben" vagy az uraság birtokán vállalt feles, harmados földeken müvelték. Ez továbbra is azt jelentette, hogy a szántóföldön hagyományos módon a gabonafélék uralkodtak ; el lehetett tehát mondani, hogy "az egész országban legközönségesebben a három nyomásos fekete ugaros földmivelési rendszer van elterjedve, mint nagy rész terem a jó föld, csak be lepje a szántás a magot és jó időt adjon rá az Isten; ha pedig a vadját forgatná fel az ember a földnek, hijába jönne aztán arra az áldás, azért minek bizonyos kárára mély szántással erőltetni az ökröt... Hanem innen van aztán, hogy mindenik vidéken egészen szorosan függ a termés az időjárástól. A fent mivelt földekben mihelyt egy kis jó esztendő van, megdül az élet, s hirtelen kiadván a sekélyrétegü föld a szalma nevelésre erejét, laza marad a kalász; ha pedig egy kis szárazság jár, fenékig kiszárad a föld és buja ereje mellett veréb orru kalászt nevel. A mély miveletü földek mentebbek az időjárás befolyása e két szélsőségeitől " /13/.

Az általános kép mögött, mely földmüvelési rendszerekről és müvelésmódokról az egykoru - leginkább a Dunántul északi részére és az Alföldre nézve eléggé megalapozott - leirások alapján nagy vonalakban vázolható, természetesen sok változat és helyi sajátosság huzódott meg. De egészben véve nem hiányzott az 1848 után létrejött helyzet fő vonásainak s a mezőgazdaság megujulásának utját álló fontosabb akadályoknak kellő felismerése.

A legelső ezek között az egy-egy gazda birtokának a faluhatáron belül szétdarabolt, szétszórt, másoké közé ékelt állapotával összefüggő hagyományos művelési és legelőkényszer volt. Nem ok nélkül állapitotta meg Galgóczy : " A három nyomásos rendszer megszüntetését s legalább vetett ugaros javitott rendszerré való átváltoztatását legtöbb helyen gátolja az ugar legeltetési közhasználat, kivált ott, hol gyakran az ugaron kivül egyéb közlegelő nincs, s a következő nyomás felszabadulásáig egyedül ezen jár mindenfelé barom. És az efféle használattal együtt az urbéri terheltetés megszünése óta ... főkép a közönségesen divatban levő tarló felszabadulás, az melly az okszerü szabad földmivelés elébe legtöbb akadályt vét". Hozzá kell azonban tenni : ahol - mint az esetek tulnyomó többségében - az ugaron kivül természetes legelő is állt / kivált széles kiterjedésben / a jószág rendelkezésére, ez a helybeliekkel magában véve is szükségtelennek láttatta a takarmánytermesztéssel való vesződést s vele együtt az istállózásra és fejlettebb földmüvelési rendszerre való áttérést . "Mert minek termesszen a birtokos földén takarmányt vagy minek istállózza barmait, midőn a közlegelőn tarthatja azokat", miért mondjon le legeltetési jogáról?"/14/. Amikor mélyen gyökerező hagyománya volt az ugaron, a tarlón, a természetes legelőn, a lekaszált réten, az erdőben s általában a megmüveletlen részeken,sőt fagy idején a vetésen a falubeliek jószága együttes nyájakban való közös legeltetésének ?

A váltógazdaság elterjedésének sürgetői ezért elsősorban annak megszüntetéséért szállnak sikra, hogy az állattartás továbbra is a mezőgazdaság ujjáalakulását bénitó hagyományos legeltetésre alapozódjék. A toll fegyverével is harcolniuk kell ezért, mivel még az ujnak feltétlen hivei között is vannak véleménykülönbségek arról, vajon valamennyi haszonállatot s egész éven át az istálló falai között kelljen-e tartani ? Tekintettel a gyapju jó árára, földesuri birtokokat illetően is van ugy hangzó tanács, hogy akkora legelőt célszerü hagyni, amekkora a télen át takarmánnyal ellátható juhnyájnak szükséges. Máskor arra hivják fel a figyelmet, hogy a természetes legelőknél - kivált ahol a fünövés csekély - több táplálóanyagot nyujtanak a vetésforgókba illesztett,jól müvelt "mesterséges" /vetett/ takarmányok. Egy könyvecske arra biztatja a gazdát / s nem ok nélkül /, hogy éljen a csupán legeltetéssel hasznositható alkalmakkal, amilyeneket kora tavasszal a nyáron ki nem száradó vagy korán virágzó füvü, majd kaszálás után a sarjut nem adó rét meg utolsó kaszálását követően a szántóföldi takarmány nyujt, s ehhez a folytonos istállóba zártság - gal szemben mintegy Mitterpachernek már jó nyolc évtizeddel korábbi meggondolásait visszhangozva füzi hozzá, hogy erős, kitartó ökröt és lovat csak legelőn lehet nevelni. Van azonban olyan nézet is, hogy efféle aggodalmak elesnek, ha a jószág istállója tágas, szellős, tisztán tartott, s naponta jártatják, vagy ideje egy részét udvarban, körülkeritett térségen / ahol a trágyát gyüjtik / töltheti" /15 /.

Ám olyan szerző is akad, ki a legeltetésnek védelmére kelve a jászlon tartást határozottan ellenzi. Elismeri ugyan, hogy " a legelő küzdőhelye sok egyenetlenségnek, tolvajlás s unalom hatalmas oskolája", s hogy " a közöst, legyen az bármi, nem tanultuk kimélni, hordjuk, rontjuk jobbról, balról mert hiszen 'közös',... minden lakosnak van hozzá köze azaz része, s igy miért ne vehetné ezt ki, a mikor tetszésében áll, s mikor szüksége van reá? Ezért "a folytonos istállózás hü baráti a legelőt végképp nem akarják szüntetni,mondván : keveset használnak, sokat ártanak. Pedig a legszellősb s egészségesb istálló sem tudja a fiatal marhának nyujtani, mire leginkább szüksége van : a friss levegőt, mozoghatásra elég teret. A tarlók takaritás után gazdag s jó táplálékot nyujtnak, a vetések is alkalmas időben, s csak a legelő marhával használhatni; a szántóföldet kövériti a jó ganaj, s könnyebben nem esnek a trágyázás, mint legelő nyáj által " /16/.

A jászlon tartás hivei viszont az ellenérvek egész dandárját tudják felvonultatni a legeltetés védelmezői ellen. "Hova törpülnének e jeles gazdák" - hangoztatják - "tavasz nyiltától a zuzmaráig ugaron", "tatár módra karácsonyig éjjel nappal legelőn, tarlókon, kukoricaszárban tengő marháikkal... istálózó... magas értelmességü és iparu gazdákkal szemben ? El kell ismernünk, hogy hátra vagyunk "; a mi hitvány marhánk koplal az ugaron, " a nálunk még fenn álló szokás szerint a szomszédok Lehotától Orsováig szabadoknak lenni tartván a tarló-földeket, a szabadjára eresztett mindennemü lábas jószág szanaszét " barangol, "a tarló és rét felszabadulás szinte általában közönséges az egész országban". A tarlószabadulás néhol oly zabolátlanul megy végbe, "hogy a szomszéd alig várja a másikat, mig gabonájába vágja a sarlóját, s már kévéi közt van jószágával, és ha egyszer valamelly dülőben megindult a takarás, tulajdon földjén nyakra főre sietni kell a gazdának,akár készült el tökéletesen a gabona, akár nem, különben, csakis a felszabadulás jussán, kárpótlás nélkül összetöretik a lábon talált vetést; hogy a kévék betakarodjanak, azt várni ritkaság. Különösen a juhászokkal van e végett sok izetlenség, aztán a kurta pásztorok és ökrész gyerekek tesznek felette sok kárt. Már olly terményt pedig, mi nem egyszerre takarodik a szomszédokéval, vetni senki még csak gondolatba venni se merészelje" /17/.

A közlegelőkre pedig még kevesebb gondot viselnek, mint a rétekre : rájuk " a szó teljes értelmében rá illik a példa beszéd : 'közös lónak turos a háta'". Keréknyomok szabdalják össze-vissza, a jószág keresztül-kasul "csusza-mássza", a hasznos füveket eltapossa, azok hamar elszáradnak, még nyár dereka előtt kisülnek, a mező kopárrá, sivatagszerüvé válik, " ázsiai szint" ad a határnak. " Azon parlag meztelenség, mely egyik szélétől a másikig az egész országon keresztül vonul s mely hazánknak a külföldiek által annyiszor megrótt szinét kölcsönzé a vadságnak és müveletlenségnek, leginkább a legelők közösségének tulajdonitható, mert azoknak mindenki csak pillanatnyi hasznát ügyekezvén kizsákmányolni, de arra, hogy e térségek illő müvelés s arányszerü kimélő használat által rendeltetésüknek jobban megfeleljenek s ültetvények által szelidebb alakot öltsenek, költséget és gondot forditani soha senki nem akart". A jó fü mindinkább kikopik, visszaszorul, hiszen alig hogy kibujik, " a vigyázatlanul gyakorolt kihajthatás ideje előtt " is lecsipkedi a jószág; amit viszont elkerül : gyom, dudva, tövis, bozót vigan tenyészik-terjeszkedik. "Egész pusztákat képezve, szélesen kiterjedt legelőinknek egy részét gilicze s disznótövis, mást kutyatej, öt ujju vad sikár fü, vad bodza sat. lepi, mit a marha nem eszik, vagy homok fuvás rongálja, s mihelyt akár nagyon esős, akár egy kissé aszályos idő jár, nagy kiterjedése daczára koplal rajta" a jószág. "Jobb, termékenyebb rétek és legelők... csak elvétve fordulnak elő", nagy többségük silány, nem nyujt elég táplálékot, rajtuk hőségnek, tüző napnak, zivatarnak, fagyos szeleknek, bögölyök kinzó hadának kitéve legfeljebb félkövérre hizik, de inkább csak tengődik, gyakran kellő ivóvizben is szükölködik, jóllakni csak nagyritkán, hetes eső után tud a jószág, elsatnyul s "ez által jó marhára nem tehet szert a nép". Hiába emlegetik a szabad levegő, a mozgás előnyeit : nemcsak gyenge, hitvány értékü a rossz legelőn tartott jószág, "marhavészek idején a közös érintkezés miatt egész nyájak egyszerre kipusztulnak. Ha egyéb nem - teszi hozzá Vas Gerebenez, az egy és gyakran ismétlődő csapás fölnyithatná a népnek szemét, és át-térne a jobbra, amelyből a haszon annyira világos".

Már "nincs olyan legelő az egész országban, melyből egy hold egy felnőtt marhát eltartana egész nyáron által ", hiszen "ama hajdani hires legelők , mellyekből a fekvő baromnak csak szarvai látszottak ki, ma már a mesék országába valók", mint ahogy "ama czimeres, óriási termetü ökrök is, mellyeket régebben láthattunk, mindinkább a ritkaságok közé valók ! És miért van ez ? Azért, mert a legelők tul vannak terhelve állatokkal, a tulterhelt legelőn

pedig czimeres ökrök nem teremnek". A közlegelő hivei nagyra vannak azzal, hogy oda ki-ki annyi jószágot hajthat, amennyit csak szaporitani s szerezni bir. Táncsics Mihály erre azt válaszolja : más emberek legelő-részén tengődő marhán nincs áldás, az meg igazságtalanság, hogy ha valakit baj ér s ezért nem hajthat oda semmit, akkor részét mások bitangolják. Sokan szántszándékkal kihasználják ezt az aránytalanságot, "az önérdek, a gyengébbek porba tiprására való készség, mások vagyona utáni ásitozás /!/, másokéni élősködés vágya és többféle rosz tulajdonságok" jóvá nem tehető károkat okozó visszaélések forrásai. " A földesurak a legelő kedvéért igyekeznek volt jobbágytelkeket szerezni"; ezáltal egyrészt " a köznép kezéről elkerül a föld", másrészt, "főleg hol közbirtokosság volt", s "erőteljesen gazdálkodtak a földesurak, legeltették a szegény jobbágyság elől a mezőt és nem egyszer csekély curialis birtok után más határokról hajtattak s hajtatnak tulzott számu házi állatok... ,s pocsékká téve a legelő nyomást, más megkimélt jószágaik legelőire vonulnak által". Hasonlóan nyerészkednek mások megrontására nagyobb, elkülönzött birtokok haszonbérlői : egyuttal másutt is bérelnek egy-két telket, hogy ezen a cimen lábasjószáguk seregeit az ottani közlegelőre hajtassák, s miután azt velük kipusztittatták, " nem gondolván semmit a helybeliek jószágával, melyek éhelveszéssel küzdenek", mint akik jól végezték dolgukat, nyájaikat már tavasz óta maguknak fenntartott legelőjükre tereltetik vissza. "Hol pedig a földesurak hanyagul gazdálkodtak,a jobbágyok, taxások, most már volt urbéresek tettek és tesznek tulságos legelő jószágaikkal a közbirtokosság vagy egyes főbirtokosok jogaikban rövidséget és kártételeket", "birtoktalan lakosok vagy szomszéd helyről, sógor, komám uraimék... vagy egy rosz ház és csekély telekrész keblükbeli vételével szerezték meg az arányosság behozatala nélkül kezelt legeltetési jogot". "A közlegelőt a hatalmasb tulajdonosok s igy a volt földesur s a község vagyonosb gazdái csordáikkal arány s határ nélkül boritván el, néhány hét alatt az összes ápolatlan legelőt leélik, a haszonvehetőséget csökkentik, sőt abból a szegényebb részest teljesen kiszoritják".

S nemcsak "tart kiki annyi jószágot, mennyit bir": a látszólag tágas, ám valójában keveset nyujtó közös legelő ilyen mértéktelen megterhelését még sulyosbitja, hogy ott - mint az legtöbb községben napirenden van - "minden rendtartás nélkül mindenféle barom rakáson" legel, " a hol tetszik", " azon minden sor és felosztás nélkül a sertések, juhok, lovak, ökrök, tehenek, borjuk széltire, össze-vissza járnak". Összefügg ez azzal, hogy - mint a közlegelőért kardoskodók is belátják - hozzáértő, józan, erkölcsös pásztort lámpással kell keresni s jól megfizetve, szerződésben egyenként leszögezni kötelességeit. Mert igaz ugyan, hogy a jászlon tartáshoz több ember kell, mig 500 darabból álló nyájat egy számadó pásztor, két bojtár s egy suttyó segéd elláthat - de hogyan ? Gondatlanságukért, mely tolvajok garázdálkodásának is bő teret enged, és zabolátlan visszaéléseik miatt sok kárt vall a gazda. Tőlük ugyan szomjazhat a jószág, ha " a számadónak kedve csosszant néha napokon át a távolabbi csárdába időt tölteni". S mig ő éjjel a fülén fekszik, két-három lovas nem egyszer 20-25 darabot kiszakaszt " és reggelre már a hatodik határbeli gulya közé" korbácsol. Az sem ritka dolog, mikor jónéhány ló "kötőfékekre kötve és a szemes legény nyerges lovához kötve" nyargal el a ménesből. A számadó persze ilyenkor arra hivatkozik, hogy a hiányzó darabok maguktól ugrottak ki a nyájból s szaladtak el, s a kárvallottak kénytelenek ugy kiegyezni vele, hogy a kár kétharmadát elengedik neki, "hogy bosszuból jövőre több kárt ne okoztasson ösmerősei által", harmadrészt meg majd ha "lesz"-ből ő térit meg ; az áldomást is a gazda fizeti, de az árból később sem lát semmit. "Sok gazda lova" nem "magától ment másnak őrleni a malomba; vagy fuvarozó ösmerősnek adatott át a számadó által 5-6 napi utra egy kevés fizetésért; és ha gazdája akkor talált kimenni a pusztára, mikor a ló nem volt ott : azzal vigasztaltatott meg, hogy hajnal felé megriadt a ménes, alig lehetett azt ösz -

szeszedni, hanem majd megkerül egy-két nap alatt". És "nem magától nyujtá oda a jó husu két éves tinó vagy üsző a nyakát, melyen a pásztorok bevett szokás szerint egyet tekerintvén, a vérét kieresztették, felét a husnak a csárdába vivék bor- és pálinka-adás fejébe, másik felét felbográcsolták időnkint". A pusztán járó kondákban ritkán lehetett szaporaságra számitani mert jó fajta kocák 5-6 szép malaca az őrzők gyomrába vándorolt; a kondások persze készen voltak a felelettel : a koca magától elvetélt, mert egérfészket talált felfalni vagy ártalmas gyökeret turt ki és megette."Ellenben magától szórattak el a pusztákon járt marhába a sokféle vidékről a gulya, a csorda, sőre közé cserebere tekintetéből éjjel hajtatni szokott marhákkali érintkezés által a későbben kiütött dögvész magvai, magától tántorgott késő őszön bőgve hazafelé sok száraz esztendőben a nem javult, hanem erőtlen és kiéhezett marha az otthon is üresen állott jászlokhoz".

Nemcsak a "káros" pusztai legeltetésre áll, hogy általa "a marhát sikeresen nevelni és kitünő haszonnal meghizlalni a jelen időben épen nem lehet"; általában véve elmondható, "hogy a lábas jószágoknak otthon tartása sokkal hasznosabb és czélszerübb, mint... a kinn legeltetés". Az ország közös legelőiből egész "kis tartományt lehetne alakitani, s Oroszországot s a Török birodalmat meg az alpesi és pyraeneusi legelőket kivéve azok oly terjedelemben sehol elő nem fordulnak, mint nálunk". Pedig " a haszon, mit a közös legelők hazánkban az állattenyésztés által hoznak, mint azt minden practicus gazda kiszámithatja, nincs arányban a reá forditott föld értékével s a térség nagyságával, s annálfogva azok nem csak közgazdászati tekintetben károsak, hanem tulajdonosaiknak sem nyujtják azon jövedelmet, mit felosztott állapotban hajtanának". S a Német birodalom nagy része, Németalföld, de mindenekfelett Anglia fényes példát ad arra, "hogy az istállózás és mesterséges legelők utján a házi állatokat sokkal tökéletesb minéműségben s aránylag nagyobb mennyiségben tenyészthetni, mint a közlegelők mellett történik hazánkban". Mig ezen már 1 hold sem elég nyáron át 1 marha eltartására, "jászol mellett zöld takarmányon 1 hold termésével el lehet nyaralni bőven 3-4" darabot, más vélemény szerint 7-et is. Azaz 1 jószág eltartására jóval kisebb terület kell, ami különen fontos a kicsire szabott parasztbirtokokon. Amellett a jobb tartás és takarmányozás következtében " a benn nevelt borjuból elébb és szebb tinó vagy üsző válik, egy benn nevelt csikóból szelidebb, kiképzettebb testü ló nevelődik és egy otthon, bő takarmánnyal tartott fejős tehén sokkal több és vajasabb tejet ad naponkint", s jobb árat lehet kapni értük. Táncsics még azt a véleményt is megkockáztatja, hogy közös legelőn tartott marhából 4-5 nem nyom annyit, mint 1 jászlon tartott. S tul a többleten, mit igy az állatállomány termelése ellátásra nyujt, lényegesen megnő a trágya mennyisége és értéke is. Hogy a földet legalább hat évenként át lehessen trágyázni, erre egyedül a jászlon tartás ad módot "/19/.

Minden józan gazdálkodásnak fő tényezője eszerint a jószág nyári istállózása - feltéve hogy az ottani talajon a vetett takarmányok diszlenek, ezek nélkül ugyanis "jól rendezett gazdaságot képzelni sem lehet". Ám " az ország gazdáinak többsége ma is még olly furcsa, olly fonák helyzetben van takarmány-termelés dolgában, hogy ezen állapot, ha nem lenne olly komoly, csaknem mulatságosnak neveztethetnék... A legtöbben ugyanis mindent inkább, mint gabnatermelésüket hajlandók térileg szükiteni, s a legtöbben azt hiszik komolyan, hogy gabnatermelésük azon arányban jövedelmezőbb, kiadóbb, mennél inkább kiterjeszkednek azzal s mennél inkább szoritják a takarmánytermelést a lehető legszükebb határok közé. És aztán csudálkoznak, ha földeik 3-4 szemnél nem teremnek többet; csudálkoznak, ha lovaik, juhaik, ökreik és teheneik, mellyek csak sátoros ünnepeken laknak jól erőteljes takarmánnyal, s mellyeknek szomoru sorsuk : egész életükön át hitvány szal -

mán és bitangolt, kisült közlegelőkön tengődni - nem adnak gyapjut, nem adnak erőt, nem adnak tejet". " Mesterséges takarmány-termelésért... némi kevés dicséretes kivétellel mindeddig nem történt az országban sok, különösen nem a népnél, a kisebb gazdáknál". Ezen a téren "általában véve nagyon hátra vagyunk, különösen a magyar alföldi vidékeken". A Bánságban, a Bácskában néhol a Dunántulon a mohar, itt továbbá a zabosbükköny fordul elő, a Tisza mentén itt-ott csalamádé, de lucerna és lóhere inkább csak egyes uraságok birtokán. "Pedig ha valamelly kérdés mezei gazdaságunk alapos, teljes és egészséges fölvirágzására sarkalatos, ugy a takarmány termelés kérdése az, mert ennek kivánatos megoldása nélkül soha, de soha nem bontakozhatnak ki állapotaink a mostani szegényességből és soha, de soha nem emelkednek föl oda, hova ezen ország gazdasági termelésének eljutni lehet, eljutni kell". Akár piacra való termelésünket akarjuk növelni, akár állattenyésztésünket hasznosabbá tenni, akár munkánknak, befektetésünknek nagyobb hasznát venni: takarmányt kell termesztenünk. Ez "a gazdának azon fő ereje, mellyből minden egyéb termelése lendületét nyeri, azon alap, melly az összes előálli - tásba hasznot, életet s folyvást magasbuló tökélyesbülést önt". Van ugyan olyan vélemény is, hogy a jó réti szénának nincs párja; ám a természetes kaszálók kiterjedése alig haladja meg a szántóföldekének ötödrészét, s az arányt még tovább rontja a rétek általában elhanyagolt állapota. " Mégsem törekszik a földészek legnagyobb része mesterséges takarmányt termeszteni, hanem inkább az idők mostoha létére panaszkodik, hogy a kaszálók nem oly termők már, mint régebben voltak". Gyakran nem kaszálnak rajtuk többet 5-6 q szénánál holdanként; de még ha bővebben teremnek is, a jó lucernás,lóherés, bükkönyös föld hozama akkor is nagyobb.Takarmánynövényeket kell tehát vetni az ugarnak legalább egy részébe, a legelő egy darabjába s a tarlóba, melyet mindenesetre fel kell szántani. Az egykoru, kivált a parasztságnak szóló munkák részletesen ismertetik a szántóföldi takarmányféléket, elsősorban a lucernát, a lóherét, a baltacimot, a takarmány- és a tarlórépát, de nem feledkezve meg a takarmánygabonáról, a takarmánykukoricáról, a burgonyáról, sőt a csalánról sem; tárgyalják művelésüket, felhasználásukat. táplálóerejüket, szénaértékben kifejezve. Arra is kitérnek, mekkora teret kell juttatni nekik, hogy a talaj termőereje épségben maradjon / ha például a rét területe negyedrésze a szántóföldének s holdján nem takaritanak be többet 5,6 q szénánál, a szántóföld 15,83 %-át kell lucernásnak fordítani/ és az állatállomány a szokott szükös tartás helyett kellően gyümöl - csöző táplálékhoz jusson. S mindebből joggal vonják le a következtetést, hogy a helyi adottságokhoz képest bőven megválaszthatók vetett takarmányoknak mindenütt meg kell honosodniuk a szántóföldön; jelentőségük, a belőlük származó haszon elodázhatatlanná teszik ezt. "Hol van az a legelő, hol az a rét ", mely mennyiségben és tavasztól őszig meg télire hasonló takarmányt nyujtana, s amellett a talajt gazdagitaná illetőleg jó erőben tartaná ? Ennyi és ilyen takarmány-növények állván a gazdának tündérszép hazánk áldott földjén és ege alatt rendelkezésére - hangzik a népnek szóló buzditás-..., nem élhetetlen, ügyetlen gazda-é az, kinek nincsen április végétől october közepéig, néha végéig folyton folyvást zöld takarmánya ? Az isten kirendelte, az ember lásson utána" /20/.

Annyi helyet kell a takarmánynövényeknek juttatni a szántóföldön, hogy az legalább is megőrizze termőerejét. Ha nincs elég takarmány, nem lehet a szükséges állatállományt tartani, a gazda nem tehet szert a "megkivántató trágyára". A szakirodalom kezdi magáévá tenni a felismerést, hogy a termésel kivett táplálóanyagot vissza kell juttatni a talajnak : "amit csak lehet, vissza kell adni a földnek terméséből, különben kifárad az", "kivált a magtermések által kimerül. Ezért időről időre trágyáznunk kell, még pedig nemcsak oly mértékben, hogy a földnek a termések általi vesztése kipótoltassék, hanem annál többet is, különben a gazdaság mindig csak egy állapotban marad, holott minden gazdának előre kell törekednie, minthogy a napi szükségek és a gyerekek is szaparodnak". A hires Tull, kinek a so-

ros müvelést köszönhetjük, nagyon is vakmerő volt, midőn azt hirdette,hogy a jó müvelés nélkülözhetővé teszi a trágyázást. Minden tájékozottabb gazda tisztában lehet vele : Magyarország is abba a helyzetbe jutott már, hogy "földmivelésből illő hasznot csak rendszeres trágyázások által biztosit - hat". " A hajdan hires termékenységü magyar föld ugyan is mindinkább ritkább lesz a valóságban, s mindinkább kevesebbek azon térek, mellyek trá - gyázás nélkül is gazdag és jutalmazó termelést nyujtanának. Mig az ország népessége olly csekély volt, hogy a kihasznált földeket uj meg uj törésekkel lehetett felváltani, addig természetesen fektetés utján a természet végzé hosszu évek során azt, mit jelenleg, midőn a mivelt téreket már föl nem cserélhetjük, magunknak szükséges végrehajtani, ha akarjuk, hogy erőnk, munkánk, időnk és pénzünk illő kamatokat hozzanak"; a trágyázás elhanyagolása nem más, mint a holnappal nem számoló tékozlás. Ám amint már a gazdálkodás szinvonalának általános áttekintése megmutatta, az egyensulyi helyzet fenntartására sincs gond az ország mezőgazdasági területének tulnyomó nagy többségén. Mint a takarmánytermesztés, ugy a trágyázás tekintetében is "a mult rozsdás felfogása" uralkodik,. Az Alföldön nemcsak a szalmát tüzelik el : többnyire még azt a kevés trágyát is, ami összegyülik ; rendszerint közeli földeknek sem jut belőle, a távolabbiak pedig trágyát sohasem látnak. Ezért különösen a parasztságnak szóló munkák nagy nyomatékkal figyelmeztetik a gazdákat, hogy trágyázás nélkül semmire sem mennek, a kapás- és a takarmánynövények termesztésével együtt járó mélyebb müvelés még növeli a talaj igényét erejének visszapótlására, gyüjtsön tehát ki-ki annyi trágyát, amennyit csak bir. Volt ebben a birtokos uraknak is megszivlelni való, hisz érzékenyen észrevételezték, hogy a dézsmagabonával együtt annak szalmájától is elestek; a paraszt viszont még nem értékelte eléggé, hogy végre az övé lett, amit addig jószágától takarmányban, alomban, földjétől trágyában meg kellett vonnia a földesur és az egyház javára. Részletes utasitások tájékoztattak az almozásnak, a trágya és a trágyalé megfelelő "trágyafészekben" való összegyüjtésének és kezelésének, a földekre való kihordásának, elteregetésének és alászántásának követendő idejéről és módjáról és az egyes trágyaféleségek legcélszerübb alkalmazásáról. Mekkora fontosságot tulajdonitottak a szerzők a dolognak, abból is kiviláglik, hogy a kiegészitő, "mesterséges" talajerőgazdagitókra is kitértek, a "trágya-szaporitó" komposzttól a gipszig és a guanóig. S akár a takarmánytermelés esetében, itt sem mulasztották el, hogy rámutassanak a számszerü összefüggésekre, ezuttal takarmányozás, állatállomány, trágyatermelés s a földek kellő mennyiségü periodikus megtrágyázása között. Ez utóbbira külön hangsuly esik, ollyatén gazdaság ugyanis nálunk, mellyben a trágyázás a mivelt térnek évenkint bizonyos megfelelő részén rendesen megtörténnék, még folyvást csak kivétel a szabály alól; sőt legnagyobb része termő földünknek egyáltalában nem trágyáztatik, egy része tán 15-20-30 évek alatt, s csak a legcsekélyebb rész az, mellyen a termékenyités minden negyedik, ötödik, hatodik és hetedik esztendőben megfordul. Ez állapot... tartósan továbbra is fenn nem maradhat". Annál kevésbé, mert amint az ugar a nyomásos rendszernek, a trágyázás a váltógazdaságnak nélkülözhetetlen feltétele" /21./

Mihelyt a szántóföldi takarmánytermesztés megteremtette a jászlontartás alapját, ennek révén pedig rendelkezésre állt a szükséges istállótrágya,máris adva voltak a feltételek ahhoz, hogy a gazdálkodás a nyomásos rendszer hagyományos kötöttségéből lényegesen magasabb, szabadabb fokra emelkedjék. Az 1850-es évek irodalma annál sürgetőbbnek itélte ezt az átalakulást,mert képtelen dolog a szántóföld mintegy harmadrészének hozamát szinte teljesen elveszni hagyni, amikor minden talpalatnyi földre roppant közterhek nehezednek. A váltógazdaságban viszont tenyérnyi föld sem hever haszontalanul, s " a növények egymás utáni józan következtetése által a földet ahelyett, hogy gyengitenők, annak erejét öregbitjük", s még kellő munkaerőre is szá -

mithatunk, mert a gazda már nemcsak az évnek csupán egy részében nyujt nekik keresetet. Azzal, hogy a mesterséges takarmányfélék és a kapásnövények a kalászosok közé a vetésforgóba kerülnek, a növényváltoztatás elve, mely lyen a váltógazdaság alapul, kisebb-nagyobb mértékben máris érvényesült, "a nélkül hogy tudnánk, hogy váltóilag gazdálkodunk". Nem nehéz tehát a paraszttal sem világosan megértetni, mit jelent az uj mezőgazdaság. " Eddigi két és három nyomásos gazdasági módunkat el kell hagyni; ... ma már a kis birtokos, ha meg akar élni, parlagot, ugart nem tarthat, kezében a földnek folytonos müvelés alatt kell lenni, arról minden esztendőben egy, két, három termést is kell venni, még pedig három-négy akkorákat, mint eddig " . A kis birtokosnak minden földét minden esztendőben folytonosan kell müvelni; hogy azt tehesse, mentől bővebben kell trágyázni; hogy sok trágyája és több jövedelme lehessen, marhát kell tartani; hogy abból haszna lehessen, jó faj marhát kell tartani és azt bőven kell táplálni". "Csak réteink termése nem elég; lóhert, lucernát, bükkönyt sat.kell termesztenünk szénának és takarmányul répát"; "sok takarmányt kell termeszteni, hogy kicsiny helyről több marhát jól tarthasson" a kisbirtokos, "azt nyárban is jászlon kell tartani s zöld takarmánnyal mindennap bőven el kell látni". "Hogy földünk a folytonos müvelés által még bő trágyázás mellett is ki ne merüljön,hogy munka és idő kimélve legyen, váltogatva kell termeszteni a gabonát, takarmányt és kapásnövényeket, vagy más szóval váltógazdaságot kell folytatni." Mert ha ugyanazt a növényt termeljük több éven át a maga nyomában, arra a növényre nézve a talaj kimerül, de másfélére még elég erőben marad. "Fél - szeg, csonka, béna gazda az, a ki csak gabonatermesztésre számitja gazdaságát; "éppen abban áll a váltógazdaság, hogy földeinken váltogatva termesztünk gabonát és takarmányt". "Mentől több a takarmány, annál több és jobb a marha; mentől jobb a marha, annál több a haszna és a trágyája; mentől több a tárgya, annál nagyobb a gabona- és takarmánytermés; mentől több a takarmány, annál több a marha, annál több a trágya , annál több a termés, annál több a haszon és a marha, annál több a trágya sat. Igy forog ez folyvást szépen karikában, trágya, termés, haszon egymást gyarapitva". " Ily szorosan függ egybe minden ága-boga a gazdaságnak; azért tegye a gazda annak minden ágát öszhangzásba és helyes arányba". Végső soron a helyi adottságokra épülő tapasztalat mutatja meg : a szükséges növények milyen egymásutánban és arányban kerüljenek sorra a szántóföldön. Egyszerü tehát a dolog : termeszteni kell mindent, amire szükség van s ami a helyileg adott feltételek között legjobban megy, "olly sorban, mellyben tapasztalatilag tudjuk már, hogy egymást a legszivesebben követik " az elmélet embereire hagyva, hogy milyen rendszerü forgó a legjobb. Mivel azonban az átmenet régtől megszokottból az ujszerübe nem megy könnyen, amig a gazda az előfeltételeket kellőképp biztositani nem tudja, az idevágó munkák, vetésforgó-javaslatok kiséretében, az ujnak fokról-fokra való megvalósitására is utmutatást adnak /22/.

A váltógazdaság propagálásának lelkes kórusába azonban több józanságra és gyakorlatiasságra intő hang is vegyül, még hozzá a reformkor nagy szaktekintélyének, az élete végén mégegyszer megnyilatkozó Balásházy Jánosnak oldaláról. Igazságtalannak tartja, hogy külföldiek " kiknek képzeletük sincsen a magyarországi terjedelmes határokról s ember szükiről, a szikes föld mostohaságáról a roppant nagyságáról, rengeteg hegyi és vizenyős földterületeinkről", pálcát törnek az itteni közös nyájakban való legeltetés felett, annak továbbélését a magyar ember "nomád vagyis pásztori" életmódhoz való szenvedélyes ragaszkodásának tulajdonitván. De hasonló hibába esnek a hazai "ábrándozók és theoreticusok" is, akik a legeltetéssel szemben az istállózást hirdetik jobbnak mindenütt. Valóban célszerü lehet ez az igásállatok és - ahol jó ára van a tejnek - a fejőstehenek számára, s ha a takarmánynövények jól megteremnek, ha van elég trágya, s nincs hiány olcsó munkaerőben

S vannak pontok az országban, hol a nyugati gazdálkodási formák "alkalmazhatók és jövedelmesek is lehetnek". Ám a legelők részben távoli fekvésük miatt, részben mert csak eredeti állapotukban használhatók, többnyire alkalmatlanok takarmánytermesztésre, ezt a gyér népesség miatt egyébként is igen költségessé teszi a drága munkaerő. Akik kellő gyakorlatiasság nélkül, " az angol és német gazdasági formákba belé szerelmesedve, azokat báron nagy ügyességgel akarva létesiteni az alföldségen, s minden földjöket eke alá, fogták" mégsem tudták a birtok mérsékelt haszonbérét sem kigazdálkodni, s a sok cseléd tartásának költségei miatt csak kárt vallottak, állatállomá - nyuk jelentős részén tul kellett adniuk. Holott az állattenyésztés jövedelmezőbb a növénytermesztésnél, a "magyarnak nevezhető, nagyobb számu házi állatokkali gazdálkodási rendszer sokkal költségtelenebb és több hasznot adó,... különösebben az alföldségen". "Jobb kevesebb földet fogni eke alá és jól mivelni, a többit ugaron, legelőn, kaszálón hagyni, mint az egész területet folyvásti szántás vetéssel apasztani a nélkül, hogy termő ereje trágyával pótoltassék. A gyepül hagyással nemcsak a mindennapi tapasztalás bizonysága, de ama világhirü chemicus Liebig szerint is a föld termő ereje gyarapszik ". Az Alföld szárazabb éghajlata alatt a vetett takarmány olykor ki sem kel, máskor rosszul sikerül, vagy éppen kivész, mig a gyep akkor is biztos mezőt ad; az ottani "magyar gazdák szava szerint... tavasszal minden fühegy végén egy zab szem van", a kimerült jószág "jó mezőjü gyepen vagy ugaron" egy hét alatt visszanyeri munkabirását. " A legeltetés sikeresebb az istállózásnál"; a gazdaságot nem jó nagyobb gyep nélkül hagyni. Legjobb a fél istállózás, az arányos, rendezett legeltetést takarmánytermesztéssel, a külterjes gazdálkodást belterjessel párositani. A fordulós tagositás kisebb nemesi birtokokon is hasznos, s ahol megmarad az ugar, egyébként is ajánlatos utána sorban őszit, aztán kapásnövényt, végül tavaszi gabonát vetni; "ezt már némileg váltó rendszernek mondhatni."

Néhány esztendővel később külföldi szemlélő is megállapitotta, hogy az Alföld száraz éghajlata nem kedvez a szántóföldi takarmánytermesztésnek : nemcsak kicsi, hanem rendkivül ingadozó is a hozam, s ha nem sikerül, a hiányt máshonnan való szerzéssel bajos pótolni, mint ahogy az esetleges többlet értékesitése is nehéz a takarmány terjedelmességéből következő szállitási gondok miatt. Ugy itélt ezért, hogy lehet a jászlon tartás technikailag a legjobb, de korántsem az gazdaságosság szempontjából, a termés nem áll arányban a müvelési költséggel; a magyar mezőgazdaság még nem lehet meg legeltetés nélkül./23/. A fejlődés menete még hosszu időn át valóban ezt igazolta. Bár Balásházy megfeledkezett róla, hogy a száraz és szélsőséges éghajlat a természetes füvelőnek sem kedvez, s amikor részben kitartott az ugar és a "legelős váltó-gazdaság" mellett, nem szolgálta a mezőgazdaság gyökeres átalakitásának ügyét, mégsem utalt ok nélkül ennek néhány gyakorlati nehézségére. De egykoru munkákból nem hiányzott a "mezőgazdasági forradalom" kibontakozásának utjában álló más - külön tárgyalást igényelő - akadályok felismerése sem.

Jegyzetek

/1/ Török János : Magyar életkérdések, öszhangzásban a közbirodalmi érdekkel. Irta gróf Széchenyi István egyik tanitványa s tisztelője. Pest, 1852. 53, 13, 65, 108-109. Korizmics László : Gazdasági levelek. Pest 1867. 208.

/2/ Török J. : i.m. 111, 120, 157, 159, 41.

/3/ Uo. 49, 13, 29, 23, 2, ajánlás, 53. Zlamál Vilmos : Az állattenyésztés fontossága s jelenlegi állása Magyarországon. /Értekezések a Természettudományi osztály köréből, III./ Pest 1867. 26. V.ö. Nagy István : A mezőgazdaság Magyarországon az abszolutizmus korában / 1849-1867./ Budapest 1944. 13, 8-9.

/4/ Stephens, Henry : Mezei gazdaság könyve. A hazai körülményekhez alkalmazva kiadják Korizmics László, Benkő Dániel, Morócz István. I., Pest, 1855. 4. Török J. : i.m. 116, 57, 56, 58, 52. Korizmics L. : i. m. 32, 36.

/5/ Berde Áron : Mit tegyen az erdélyi gazda, hogy jóllétre jusson? Kolozsvár, 1859. 1. Galgóczi Károly : Magyarország-, a Szerbvajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági statisticája. Pest 1855. 125/ helyesen 225./ Török J. : i.m. 29, 22, 32. Kenessey Kálmán : Miként gazdálkodjunk ? Vagyis a kisbirtokosok jóllétének előmozditásáról. A magyar földmivesek számára. Pest 1857. 69. Matlekovits Sándor : A földbirtok a nemzetgazdaság jelenlegi álláspontja szerint rendezve. Különös tekintettel Magyarország törvényhozására. Pest 1865. 152-157. Korizmics L. : i.m. 14, 29, 46, 48, 54, 59-60. Zlamál V. : i.m. 16. B.Bánffy János : Bár a kertem nagyobb volna ! Néhány szó a tagositásról. Kolozsvár 1866. 4. Ditz, Heinrich : Die ungarische Landwirtschaft. Leipzig 1867. 113-115, 124, 185-197. Keleti Károly : Visszapillantás közgazdaságunk egy negyed századára. /Értekezések a társadalmi tudományok köréből, IV.1./ Budapest 1876. 7, 14.

/6/ Török J. : i. m. 21-22. Korizmics L. : i. m. 8-i Zlamál V. : i.m. 13. Berde Á. : i.m.5.

/7/ Korizmics L. : i.m. 206, 9-11. Ditz, H. : i.m. 239-241, 245. Kubinyi Lajos: Viszonyaink és teendőink vagyis : azon okok, melyek köz nemzeti kifejlődésünket gátolják, és azon elvek és intézmények, melyek ezt előmozditanák. Pest. 1867. 38, 24. Zlamál V. : i.m. 13-14.

/8/ Kubinyi L. : i. m. 34-36.

/9/ Balázsházy János : A tagosztályban való zavarok tisztába hozataláról.Pest 1857. 220 / helyesen 120, innen kezdve a lapszámok a helyesnél 100-zal magasabbak/. Korizmics L. : i.m. 9. A M.Gazd.Egyesület választmányának felterjesztése a Gazd. Egyesület jövendő állása-, a gazdasági intézetek- és alsóbb földmives iskolák felállitása iránt Magyarországban. Pest 1851. 35. Török J. : i.m. 21-22, 29. Ditz,H. : i.m.113 Zlamál V. : i.m. 17-18. Galgóczi K. : i.m. 218, 204, 213, 215-216, 209-210, 208, 211, 391, 212, 221-229/ a lapok 224-228-ig hibásan 124-128-nak számozva/, 366, 383, 395, 398, 390, 370, 381, 394, 368, 371, 375, 385, 397, 381, 379, 162, 71, 177. Stephens, H.: i.m. I. 35, 38-42, 378-426.

/10/ Ditz H.: i.m. 248, 96. Galgóczi K.: i.m. 387, 389, 371-372, 381, 379, 398, 384, 404, 408, 411, 390, 129, 124, 119-132, 422. Török J.: i.m. 73. Matlekovits S.: i.m. 184.

/11/ Balázsházy J. : i.m. 220. A M.Gazd. Egyesület... felterjesztése, i.m.35. Török J. : i.m. 29, 13, 31. Kenessey K.: i.m. 69, 25. Kövecsesi Dancs István : Veszta, mint a mezőgazdászatban rejlő kincsek tüköre. Kecskemét 1865. 95. Kubinyi L. : i.m. 11.

/12/ Wellmann, Imre : Die neuzeitliche "landwirtschaftliche Revolution" und ihre Anfänge in Ungarn./ Kny. : A Magyar Mezőgazdasági Muzeum Közleményei 1971-1972./ Budapest 1972. 297,-309.

/13/ Galgóczi K. : i.m. 263-270. Stephens, H. : i.m. I. 39. Bánffy J. : i.m. 4. Ditz, H. : i.m. 221, 231-232, 11, 13, 110, 42.

/14/ Galgóczi K. : i.m. 263. Matlekovits S. : i.m. 50.

/15/ Korizmics László : Levelei a jószágrendezés tárgyában. Budapest 1833. /kny. : Gazdasági Lapok 1853/. 7, 28-29. Stephens, H. : i.m. I. 438. Galgóczi K. : i.m. 272. Balázsházy J. : i.m. 71. Kenessey K.: i.m.34. Hómann Bálint : Tájékozás az ugynevezett paraszt-gazdaságok rendezése körül. Pest 1859. 55-57.

/16/ Friebeisz István : Községek könyve. Pest 1854. 10, 12-14.

/17/ Kenessey K. : i.m. 12, 21. Bánffy J. : i.m. 13. Dancs I. : i.m. 71. Galgóczi K. : i.m. 272-273.

/18/ Galgóczi K. : i.m. 272, 117. Ditz, H. : i.m. 261. Kenessey K. : i.m. 33, 67, 69. Vas Gereben : Községi tanácsadó. Községi elöljárók , jegyzők és ügyködők számára. Pest 1864. 40-42. Dancs I. : i. m. 96-97, 38, 70, 78, 157, 82-83. Török J. : i.m. 23-24. Táncsics Mihály : Bordács Elek, a gyalog árendás. 106-108. Bánffy J. : i.m. 7. Stephens, H. : i.m. I. 25, 441. Balázsházy J. : i.m. 38, 80-81, 119. Friebeisz I. : i.m. 25-31.

/19/ Dancs I. : i.m. 77-78, 81-83. Török J. : i.m. 23, Bánffy J. : i.m. 7. Kenessey K. : i.m. 12, 32-33. Hómann B. : i.m. 55. Táncsics M. : i.m. 107.

/20/ Kenessey K. : i.m. 33, 44-53. Bánffy J. : i.m. 16. Stephens, H. : i. m. I. 436, 440-441, 359. Galgóczi K. : i.m. 261, 271. Hómann B. : i.m. 68-70, 49-54. B.Bánffy János : Rövid utasitás egy husz hold területü váltógazdaság rendezésére kisbirtokosok számára. Kolozsvár 1859. 6-13. Jubinyi L. : i.m. 18-22. Friebeisz I. : I.m. 31. Dancs I. : i.m. 96-104, 143,-145, 77-82, 93-94, 158, 174. Táncsics M : i.m.131-137. Ditz, H. : i.m. 233.

/21/ Dancs I. : i.m. 143, 94, 108, 174. Kenessey K. : i.m. 41, 20-23, 27-44, 46, 54, 60, 70-71, 80. Bánffy J. : Rövid utasitás, i.m. 4-6, 20. Stephens, H. : i.m. I. 426-428. Galgóczi K : i.m. 263-270, 332-335, 366. Korizmics L. : Levelei, i.m. 16-20. Friebeisz I. : i.m. 14, 107. Táncsics M. : i.m. 137-142, 127. Berde Á. : i.m. 16-17. Hómann B. : i.m. 26, 44-45, 59-60. Korizmics L. : Gazdasági levelek, i. m. 22, 206. Ditz, H. : i.m. 12.

/22/ Kenessey K. : i.m. 69-79, 20-21. Bánffy J. : Bár a kertem, i.m. 4, 6-8, 16. Bánffy J. : Rövid utasitás, i.m. 7-8, 13-17, 19, 21-35. Stephens, H. : i.m. I. 39, 439. Berde Á. : i.m. 14-15. Hómann B.: i.m. 37, 72-79, 82-85. Dancs I. : i.m. 143, 147.

/23/ Balázsházy J. : i.m. IV-VII. 67-71, 226-229. Stephens, H. : i.m. I. 25. Ditz, H. : i.m. 43, 237, 260, 268, 270-275, 279.

KORREFERÁTUMOK

SIMONFFY EMIL

A parasztbirtok vizsgálatának módszertani kérdései Zala megyében a jobbágyfelszabaditást követő évtizedekben.

Hozzászólásomban a következő kérdések vizsgálatát kivánom kiemelni: hogyan lehet a parasztság földbirtokállományát, földdel való ellátottságát tisztázni, milyen lehetőségek vannak az egyes paraszti rétegek megismerésére. Kutatásaimból, melyek egy sajátos fejlődési helyzetet elfoglaló megyében, Zalában, a polgári földbirtokviszonyok alakulásának egész problematikáját felölelik, figyelmemet csak a paraszti földbirtokviszonyok vizsgálatának módszertani kérdéseire összpontositom.

Mint ismeretes, a XIX. század közepéről nem rendelkezünk olyan forrásokkal, amelyek lehetővé tennék a földbirtokviszonyok országos vizsgálatát. Először csak a XIX. század végén, majd a XX. században készültek olyan statisztikai felvételek, amelyek már az országos vizsgálatokat is lehetővé teszik. Ezek a statisztikai felvételek az abszolut területnagyságot veszik számitásba, kataszteri holdakban/1/, határozzák meg az egyes birtoknagyságkategóriákat. Nem szükséges külön hangsulyozni, hogy a földterület abszolut nagysága még akkor sem tökéletes mutatója a földbirtokmegoszlás tényleges társadalmi és gazdasági jelentőségének, ha az abszolut területnagyság adatait bizonyos korrekcióknak és viszonyitásoknak vetjük alá : pl. összevetjük az abszolut adatokat a szántóegységre redukált holdak számával, a kataszteri tiszta jövedelemmel, az állatlétszámmal stb. Az igy kialakitott földbirtoknagyság egyes kategóriájába tartozó földtulajdonosokat csoportjainak egyike sem azonositható a ténylegesen fennálló társadalmi osztálytagozódással vagy a különböző társadalmi rétegekkel. Ezek a hivatalos statisztikai felvételek is csak jelentős kritikával használhatók a parasztbirtok megközelitésére és a parasztságon belüli rétegződés bemutatására, de a XX. században sem rendelkezünk más országos adatokkal.

Az előbb emlitett statisztikai felvételek közül az 1935. évi földbirtokstatisztika - megfelelő korrekciókkal - ad bizonyos lehetőségeket a polgári kor vége felé a parasztság földbirtokállományának országos és községenkénti vizsgálatára is. A polgári kor kezdetén, a jobbágyfelszabaditás után csak helységenkénti vizsgálat lehetséges, csak az egyes településekről esetlegesen fennmaradt egyedi forrásokat tudjuk számitásba venni, a helységenkénti egyedi vizsgálatokat kell elvégeznünk, és csak megfelelő számu egyedi vizsgálat után kisérelhetjük meg egy-egy régió általános képének a megrajzolását. Csak ilyen aprólékos munka után történhet meg az országos kép megbizható felrajzolása.

A helységenkénti egyedi vizsgálatok statisztikailag hasznositható forrásaira az utóbbi két évtizedben már többen felhivták a figyelmet, végeztek ilyen jellegü munkát. Gondolok itt elsősorban Sándor Pálnak az ország különböző részein fekvő megyékre kiterjedő kutatásaira és az urbéri peres iratok forráselemzésére /2/. A XIX. század közepén fennálló földbirtokviszonyok vizsgálatára elsősorban két forráscsoportot használhatunk fel :

1. a jobbágyfelszabaditás végrehajtása során lefolytatott urbérrendezési, elkülönitési és tagositási perek, illetve a részben ezekhez kapcsolódó egyéb birtokrendezési perek iratait;

2. a földadó kivetése érdekében készitett kataszteri felmérés iratait.

Bár a történeti irodalom már mindkét forráscsoportot hasznositotta az egyedi vizsgálatok során, véleményem szerint mégsem érdektelen, ha a feldolgozással kapcsolatos néhány módszertani kérdést ismét felvetek és a feldolgozás egyes kérdéseit vitára bocsátom.

I.

"A birtokrendezés a birtokviszonyoknak, főként a feudális birtokviszonyok maradványainak a kapitalista termelés követelményeihez igazodó átalakitása és az ezzel kapcsolatos hatósági /birói/ eljárás". /3/ A feudális rendben kialakult földbirtokviszonyokat összhangba kellett hozni a kapitalista termelési és tulajdonviszonyokkal. Fel kellett számolni a földek különböző feudális kötöttségeit, biztositani kellett a föld tulajdonosának a tőkés termeléshez szükséges korlátlan rendelkezési jogot. A földbirtokviszonyok a feudális korban olyan szövevényesen fonódtak össze, a földbirtokok és annak egyes parcellái ugy összekuszálódtak, azokat a különböző kötöttségek és szolgalmak tömkelege olyan mértékben terhelte, a tulajdonviszonyok és a tényleges birtoklási viszonyok annyira nem estek egybe, hogy a birtokrendezési perek a jogi problémák sokaságát vetették fel. A függő kérdések megoldásához rendszerint szükség volt - amint ezt a vonatkozó jogszabályok elő is irták - a rendezés előtti és utáni állapot pontos rögzitésére. Igy keletkeztek a birtokrendezési perek folyamán a statisztikailag is hasznositható iratok.

A birtokrendezések során a következő feladatokat kellett megoldani :

1. a tulajdonképpeni urbérrendezés, "rendbeszedés" / regulatio, rectificatio/, amelynek során megállapitották a volt urbéresek telki és egyéb urbéres állományának mennyiségét és helyét, intézkedtek a maradványföldekről. Ehhez kapcsolódott rendszerint az irtásföldek sorsának elintézése is.

2. Az elkülönités / segregatio /, mely a volt földesur és a volt urbéresek által addig közösen használt területeknek / legelő, erdő, nádas stb. / szétválasztását jelentette, helyesebben a gyakorlatban a volt urbéreseket e közös területekből a jogszabályokban meghatározott mértékben megillető járandóság természetben történő kihasitása után a volt közös területek további része a volt földesur korlátlan tulajdonába került, ezt tehát a továbbiakban már nem terhelte a volt urbéresek legeltetési és faizási szolgalma.

3. A tagositás / tagosztály, összesités, commassatio/, amikor az egy helység határában szétszórtan fekvő, de ugyanegy személy tulajdonában lévő birtokparcellákat egy vagy egynéhány tagba vonták össze. Ezt a volt földesurlan is végrehajthatta saját kezén maradó földjeivel, ilyenkor a volt urbéresek nem voltak kötelesek maguk között is tagositani, de a volt urbéresek földjei a határ egyes dülőibe kerültek a volt földesur földjeitől különválasztva.

4. Az arányositás a közös földterületek, rendszerint a nemesi közbirtokosságok résztulajdonosainak részesedési arányát állapitotta meg.

5. A felosztás, mely a közös földterületek / legelő, erdő, stb./ felosztását jelentette a résztulajdonosok között /4/.

A kortársak felfogása szerint a legideálisabb helyzet az lett volna, ha egy gazda összes földje egy tagban, korlátlan egyéni rendelkezése alatt állt volna, azt semmiféle kötöttség vagy szolgalom nem terhelte volna. A közös földek felosztását tartották célszerünek. Természetes azonban, hogy ezt az ideális állapotot csak nagyon részlegesen tudták megközeliteni, a birtokrendezések feladatait az egyes helységekben csak különböző mértékben tudták végrehajtani. Igy helységenként különböző mértékben maradtak fenn, helyesebben készültek el az országosan különben azonos tipusu források.

Vizsgálataink számára a legszerencsésebb a helyzet, ha a birtokrendezési eljárás során megtörtént a helység egész határának mérnöki felmérése, amely rögzitette a rendezés előtti helyzetet, erről felmérési térkép és birtokkönyv készült, majd a birtokrendezés végrehajtása után elkészült az uj állapotot feltüntető térkép és birtokkönyv is. Az egykoruak nem voltak következetesek forrásaink elnevezésében. Az általunk birtokkönyvnek nevezett iratfajtát Zala megyében "kivonati földkönyv", "kivonati birtokkönyv" vagy egyszerüen "birtokkönyv" felirattal látták el. A birtokkönyv birtokosonként sorolta fel az egyes birtokosok parcelláit, megadta annak térképi számát, a parcella nagyságát abszolut mértékegységben / négyszögölben / és esetleg

"becsholdban" /"osztályozott holdban"/ /5/. A rendezés előtti állapotot feltüntető birtokkönyvet általában "felmérési", a rendezés utáni uj állapotot feltüntetőt pedig "kiosztási" vagy "tagositási" birtokkönyvnek nevezték.

Az urbéri birtokrendezési perek iratai, igy a statisztikailag legjobban hasznositható birtokkönyvek is, az eljárás természeténél fogva a feudális földbirtoktulajdon jogi kategóriáit használták : nemesi föld, urbéri telki föld, maradványföld, irtásföld, közös erdő és legelő stb. Ezek a feudális földtulajdonban használatos jogi fogalmak, már a polgári forradalom előtt sem feleltek meg a tényleges társadalmi, gazdasági és termelési viszonyoknak. Közismert például, hogy a volt urbéres házas zselléreket nem lehet egyszerüen földnélkülieknek tekinteni, mert jelentős mennyiségü nem urbéri jellegü földdel rendelkeztek. A birtokrendezési perek során a föld jogi helyzetét vizsgálták a jobbágyfelszabaditás időpontjában, és nem a földtulajdonos jogállását. Erről nem szabad elfelejtkeznünk. Ez lényeges kérdés például a zalai kisnemesi földek esetében, amikor a birtokkönyvekből csak a föld nemesi mivolta állapitható meg, a nemesi föld tulajdonosának a jogállása nem, az lehetett nemes, agilis, polgár vagy akár volt urbéres is. Hasonlóképpen a birtokkönyvekben feltüntetett "müvelési ág" megjelölés sem a tényleges termelési helyzetnek felelt meg, hanem a feudális jog követelményeinek. Ez különösen élesen jelentkezett a szőlők esetében, amikor a birtokkönyvekben szőlőként feltüntetett - és rendszerint nem részletezett- terület nem ténylegesen szőlővel beültetett területet jelentett, hanem olyan területet, amelyre a feudális kor szőlőkre megállapitott jogállása érvényesült.

A birtokrendezési perek éveken keresztül huzódtak. Zala megyében azonban tulnyomó részük már az 1860-as években befejeződött. A felmérési birtokkönyvek adatait - bizonyos korlátok között - összevehethetőnek tartom annak ellenére, hogy nem azonos évből valók. Véleményem szerint erre lehetőséget adnak a következők :

- keletkezésük időpontja között nincs nagy különbség.
- az urbéri viszonyok rendezése és felszámolása során a rendezés előtti helyzetet több vonatkozásban 1848 tavaszára kellett visszavetiteni.
- A volt urbéri telkek adásvételét az első időszakban különböző módon korlátozták, igy az 1850-60-as években még viszonylag csekély volt a volt urbéres földek forgalma.

Véleményem szerint tehát nem követünk el hibát, nem távolodunk el nagyon a valóságtól, ha a birtokkönyvekből, illetve a birtokrendezési perek egyéb irataiból kihámozható földbirtokmegoszlási adatokat, amelyek helységenként állnak rendelkezésünkre, nemcsak helységenként vizsgáljuk meg, hanem egy-egy tájegységen belül, esetleg egy egész megyére kiterjedően is összevetjük. Mégis indokoltnak tartom az összevetést három időkeretben elvégezni.

1. A jobbágyfelszabaditás előtt keletkezett birtokkönyvek / ezek rendszerint csak urbéreseknek ténylegesen kiosztott területeket tartalmazzák, a földesuri földeket nem /.

2. A jobbágyfelszabaditás és az 1871:LIV. tc. közötti időszakban keletkezett birtokkönyvek, amelyek tulnyomó részben az 1853. március 2-i nyilt parancs alapján megindult eljárások során keletkeztek, tehát általában 1856 után.

3. Az 1872 után keletkezett birtokkönyvek.

A Zala megyében fennmaradt birtokkönyvek alapján a második időkeret vizsgálata a lényeges, a másik kettő elhanyagolható volna, de például Somogy megyében 1848 előtt számtalan regulatio történt, tehát ezek eredményei nem elhanyagolhatók.

A birtokkönyvekből, esetleg a birtokrendezési perek egyéb irataiból kisérletet tehetünk a parasztbirtok terjedelmének megállapitására egy-egy helységen belül. A parasztság birtokállományához a következő jogi kategóriákba tartozó földterületeket számithatjuk :

a./ A volt urbéresek telki illetménye és maradványföldje / ide értjük a volt telkes jobbágyokat és a volt házas zselléreket/. Amennyiben a maradványföld után fizetendő megváltást a volt urbéresek a maradványföld egy részének természetben történő átengedésével teljesitették, akkor természetesen csak a maradványföldeknek a volt urbéresek kezén maradó részét vehetjük számitásba.

b./ Az irtásbirtokosok irtásföldjeinek megmaradt része / a volt földesurak Zala megyében általában az irtásföldek egy hányadát a volt irtásbirtokos tulajdonába engedték át az irtásbér megváltása fejében.

c./ A közös legelőből, erdőből és nádasból a volt urbéreseknek kiadott illetmény területe, függetlenül attól, hogy az a volt urbéresek közös használatában maradt-e vagy egyéni felosztásra került.

d./ A községnek vagy a volt urbéresek közösségének különböző célból átengedett kis földterületek / káposztáskert, bikarét, agyagbánya stb./.

e./ A szőlők / ezeket a birtokkönyvek általában nem részletezik, hanem csak egy tételben hozzák/.

f./ A kisnemesi földek.

Ugy gondolom, hogy a felsorolt csoportok, birtokfajták közül csak az utolsó kettőhöz kell indoklást adni. A többi vitathatatlanul a parasztság földállományának része lett - a nagyobb mezővárosok kérdését itt nem vizsgáljuk -, legfeljebb a közös legelőből és erdőből a papnak, a tanitónak és a jegyzőnek járó illetményt kell elkülönitenünk, ami különösebb nehézséget nem okoz. Az eddigi kutatások eredményei azt mutatják, hogy a szőlőterület tulnyomó része a parasztság birtokában volt, igy a szőlőterület egészét nagyobb tévedés veszélye nélkül számithatjuk a parasztság földbirtokállományához, legfeljebb reprezentativ mintavétel vizsgálatával becsülhetjük meg a nem paraszti szőlőterület arányát. Problémát jelent, hogy a nemesi földből mit számitsunk a paraszti birtokállományhoz, kit tekintsünk a kisnemesek közül parasztnak. Egyrészt ismerjük a fő- és középnemesség megyében birtokos tagjainak a neveit, másrészt a Zala megyei birtokkönyvek egy sajátos gyakorlatára kell felfigyelnünk. Bizonyos következetesség mutatkozik meg abban, hogy melyik nemesi birtokos neve mellé irták oda a kortársak az "ur" vagy "asszonyság" megjelölést, illetve a"T"! /tekintetes / cimet. Eddigi kutatásaink alapján ugy látjuk, hogy ez a korabeli közfelfogást mutatja, ez alapján meg tudjuk állapitani, hogy melyik nemesi birtokost tartották a kortársak ténylegesen nemesurnak és kit parasztnak, függetlenül a nemesi cimétől.

A birtokrendezési perek során keletkezett és megmaradt iratokból - elsősorban a birtokkönyvekből - a helységek egy jelentékeny részében meg tudjuk állapitani a paraszti birtokállomány egész terjedelmét, annak a helység egész területéből való részesedési arányát. A birtokkönyvek fennmaradása esetén nagyobb nehézség nélkül meg tudjuk állapitani a paraszti földbirtokállomány, illetve e terület nagyobb részének a parasztságon belüli megoszlását, tehát a parasztság földbirtoknagyság szerinti rétegződését.

II.

A másik forráscsoport a kataszteri felmérések során keletkezett földbirtokrészleti jegyzőkönyvek / Parzellen-Protokoll-ok/. Bár ezek szintén közel egyidőben keletkeztek, sőt az időkülönbség kisebb, jobban fenn is maradtak, teljes feldolgozásukra azonban a nagy idő- és munkaigény miatt nem gondolhatunk. Igy azokat a pontokat kell kiválasztani, ahol a birtokrendezési perek iratai nem adnak hasznositható adatokat:

a./ Csak a kataszteri felmérés alapján tudjuk megvizsgálni azoknak a mezővárosoknak a birtokmegoszlását, ahol jobbágytelkek nem voltak, hanem a

határ egésze a mezővárosi polgárok birtokában volt vagy szabad adás-vétel tárgyát képezhette. E mezővárosokban is jelentős volt a mezőgazdaság szerepe Dunántulon is, a paraszti és a polgári birtokállomány elkülönitése azonban kiegészitő források nélkül nem mindig lehetséges. Mégis érdemes ezt a munkát elvégezni, mert éppen a legjelentősebb helységekről a birtokrendezési perek során felmérés és birtokkönyv nem készült / pl. Nagykanizsa, Zalaegerszeg, Sümeg, stb./.

b./ Érdemes megvizsgálni a kataszteri felmérések alapján azoknak a helységeknek a szőlődülőit, amely helységekről a szőlődülő kivételével a birtokrendezési perek iratai alapján részletes birtokmegoszlási statisztikát tudunk készitení. A két vizsgálat eredményei egymást kiegészitik.

c./ A birtokrendezési perek iratainak forráskritikai ellenőrzése érdekében - reprezentativ mintavétel alapján - néhány helység vizsgálatát még el kivánjuk végezni. Olyan helységeket választunk ki, ahol a későbbi időszakból is fennmaradtak földbirtokrészleti jegyzőkönyvek, tehát a földbirtokviszonyok mozgását is tudjuk részleteiben vizsgálni.

III.

Sajnos Zala megyében a birtokrendezési periratok egy jelentékeny része elpusztult. Szinte teljes a pusztulás az egykori nagykanizsai királyi törvényszék illetékességi területén. Itt a földesuri levéltárak őriztek meg néhány birtokkönyvet. De az egykori zalaegerszegi királyi törvényszék illetékességi területén sem teljes a kép. A megye helységeinek mintegy ötödére-negyedére tudunk a polgári kor kezdetéről megfelelő adatokat kapni. Éppen ezért igen lényeges, hogy ezek az adatok olyanok legyenek, amelyek olyan későbbi időszakból származó községsoros adatokkal is összevethetők, amelyek az egész megyére kiterjedően községsorosan is rendelkezésünkre állanak. Erre az összevetésre a nagy időbeli távolság ellenére az 1935. évi földbirtokstatisztikai felvétel a legalkalmasabb. Az összevetés lehetőségét néhány Somogy megyei helység alapján már megvizsgáltam /6/.

Az összevetés lehetősége szükségessé teszi azt, hogy a polgári kor kezdetén végzett vizsgálatainkat is abszolut területi mértékegységben, azaz négyszögölben végezzük el. Ez Zala megyei tapasztalataink alapján rendszerint csak összeadási többletmunkát jelent. A birtokkönyvekben a mérnök a parcellánként megadott abszolut adatokat nem összegezte birtokosként, csak a parcellánként kiszámitott becshold-értékeket. A birtokrendezési eljárás további menetében csak a becsholdban kifejezett összbirtoknagyság értékére volt szüksége. A birtokrendezési perek egyéb irataiból már nehezebb az abszolut mértékegységben kifejezett területnagyságra következtetni, de a becslés és esetleges átszámitás ilyen esetekben sem jár teljesen ingatag talajon.

Az összehasonlitás két területen jelent fontos eredményt. Egyrészt a helységek jelentékeny részében össze tudjuk vetni a polgári kor kezdetén és végén fennálló helyzetet, meg tudjuk állapitani a földbirtokviszonyok mozgásának tendenciáját. Ugyanakkor az 1935. évi felvétel alapján meg tudjuk vizsgálni, hogy az összevethető községek adatai mennyiben reprezentálják a megye egészét, a községek milyen tipusait mutatják be, mennyiben térnek el a megyei képtől. Már az eddigi kutatásaink során fel kellett figyelnünk arra, hogy éppen a megye mezőgazdaságilag legfejlettebb területeiről / Nagykanizsa környéke, az Alsó-Zala völgye/ nem rendelkezünk adatokkal.

Ez egyuttal felhivja a figyelmet arra is, hogy a Zala megyei földbirtokviszonyok néhány sajátosságának okait körültekintőbben vizsgáljuk meg. Közismert, hogy Zala megye területéből a nagybirtok részesedése a dunántuli átlag alatt maradt, ugyanakkor azonban a parasztságon belül is elenyésző a gazdagparasztság aránya, viszont nagy a törpebirtokosok száma. A me-

gye parasztsága tehát viszonylag rosszul volt földdel ellátva, illetve a paraszti föld igen szét volt aprózódva. Mindez sok vonatkozásban összefügg azzal, hogy Zala megye már a XIX. században lemaradt a dunántuli fejlődéstől. Ez részben a természeti környezet következménye, a gyenge minőségü földek nem tették lehetővé a fejlettebb paraszti gazdálkodás kialakulását, de a volt földesurak számára sem jelentett olyan vonzást, mint a termékenyebb területü megyékben. Erre utal az a tény is, hogy Zala megyében 1848 előtt csak kevés helységben került sor az urbéri regulatiora, a maradványföldek rendezésére és az irtásföldek elvételére, ellentétben például Somogy vagy Vas megyékkel. Ezért találunk 1848 után megyénkben olyan jelentős mennyiségü maradvány- és irtásföldet.

Jegyzetek.

/1/ 1 kataszteri hold = 5755 m^2 = 1600 négyszögöl.

/2/ Vö. SÁNDOR PÁL : A XIX. századi parasztbirtok vizsgálatának problémái és ujabb eredményei a felszabadulás utáni irodalom tükrében. Agrártörténeti Szemle 1968; uo. : A birtokrendezési periratok.Budapest, 1973; SIMONFFY EMIL : A jobbágyfelszabaditás Zala megyében. Zalai Tükör 1974. I. köt.; illetve e munkákban felsorolt irodalom.

/3/ Uj Magyar Lexikon. Budapest, 1961. I. köt.

/4/ SIMONFFY EMIL : A parasztföld és a tagositás. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. Szerk. : SZABÓ ISTVÁN. Budapest, 1965. I. köt. 211.

/5/ A "becshold", illetve "osztályozott hold" fogalmára v.ö. SIMONFFY EMIL: Urbéri birtokrendezések Zala megyében a jobbágyfelszabaditás után. Agrártörténeti Tanulmányok. Szerk. : SZABÓ ISTVÁN. Budapest, 1960. 362. kk.

/6/ SIMONFFY EMIL: A paraszti birtokviszonyok vizsgálata 12 nyugat-somogyi faluban. Somogy megye multjából. Levéltári évkönyv 1. Szerk. : KANYAR JÓZSEF, Kaposvár, 1970. 112. kk.

T.MÉREY KLÁRA

Az urbéri birtokrendezések hatása a Somogy megyei települések alakulására az önkényuralom idején.

Az uradalmak XIX. századi történetével foglalkozó munkák többsége kiemelten tárgyalja az urbéri birtokrendezéseket megállapitva, hogy ezeknek nagy jelentősége, sőt olykor meghatározó szerepe volt a kialakuló mezőgazdasági nagyüzemek későbbi fejlődésében /1/.

De vajon nem vonatkoztatható ugyanez a kisüzemekre, a paraszti üzemekre is?

E problémával már regionális / falu, város, tájegység, sőt megyei szintü/ összegezések is foglalkoztak /2/, amelyeknek szerzői egy terület volt jobbágyainak és földesurainak urbéri birtokrendezéssel kapcsolatos magatartását, illetve e perek végeredményét ismertették, nem egyszer feltünő összefüggést találva a birtokrendezés és a volt jobbágyi közösségek elszegényedése között. Ez a problémakör azonban csak a legritkább esetben volt egzakt számokkal kimutatható és nyomon követhető.

Különösen nagy nehézségekkel állunk szemben akkor, ha az időkört szükitjük és csak az 1849-től 1867-ig terjedő időszakot vizsgáljuk meg ebből a szempontból, mert hiszen az urbéri birtokperek jelentős része tulhaladt a kiegyezés politikai korszakhatárán, és átnyult az 1870-es, sőt még a későbbi időszakokra is.

Mi volt az a "specialitás", amely kimondottan az abszolutizmus időszakának jellemzője, amely nehézzé tette a birtokrendezést és - nem elhanyagolható módon - befolyásolta annak alakulását ?

Ismeretes, hogy az 1850-ben kelt urbéri rendeletek, egyrészt megerősitették azt, hogy az urbéri birtokok a volt jobbágyok kezébe jutnak, másrészt csupán telkenként 30 forint előleg kifizetését engedélyezték a volt földesurak számára, s ezt is rendkivül bonyolult hivatalos eljáráshoz kötötték. Már a korabeli történeti összefoglalások is rámutattak arra, hogy a földteher-mentesités azzal, hogy a "jó érzelmü" földesurak számára biztositotta a földteher-mentesitési igényekre felvehető előleget, - a nagybirtoknak használt és sulyosan érintette a középbirtokosokat /3/. Nyilvánvaló, hogy ez a megállapitás fokozott mértékben állott Somogy megyére, ahol még a közismerten forradalomellenes és a konzervativ körökhöz közel álló Somssich Pált is "schlechtgesinnt -"ként tartották nyilván 1851-ben a Geringer iratokban/4/.

A végleges urbéri birtokrendezés az 1853. március 2-án kiadott un. urbéri nyilt parancsban történt meg, amelyet további kiegészitő rendelkezések is követtek. Mint ismeretes, az a rendelet a megyéket a földek minősége szerint 8 osztályba sorolta, és Somogy megye a harmadik osztályba került, ahol az urbéri telkek után 600, 550, és 500 forint kárpótlást fizettek /5/.

Az urbéri birtokrendezéseknek a somogyi településekre és azok lakóira kifejtett hatását kutatva azt kell megvizsgálnunk, hogyan hatottak egyrészt a volt jobbágyság életére, vagyoni viszonyaira, másrészt a volt földesur gazdálkodására, illetve ezen keresztül a megye birtokstrukturájának alakulására és társadalmának átalakulására, amely azután ismét csak visszahatott magára a településre : városra, falura, pusztára.

Kiindulópontként azt a tényt kell elfogadnunk, hogy Somogy megye 1848-ban még a középnemesség egyik fellegvára volt, és a századforduló idején már a nagybirtok birodalmává vált. A logika azt diktálja, hogy a változások inditóokát és igy az időpontját is az abszolutizmus korában keressük, amelynek érdekében állott a számára veszélyt rejtő, alapvetően "schlechtgesinnt"-ként nyilvántartott köznemesi réteg eltünése.

Mig az 1814-ben készült megyei birtokösszeirás 267 birtokost tüntetett fel a megyében, az 1848-1849-ben készitett felmérés mindössze 171 földbirtokost

jegyzett fel, akiknek urbéri birtoka is volt /6/. Ez a különbség magyarázható azzal, hogy az 1848-49. évi un. Czindery-féle birtokösszeirás a családokat rendszerint egynek tüntette fel, míg az előbbi összeirás, - amelynek célja nyilvánvalóan a subsidium kivetése volt - a földesurakat általában egyénenként vette számba. - Ez sem magyarázza meg azonban, egy-egy régi és hosszan birtokos nemesi család birtokának teljes eltünését, elporladását. Hirsch Alfréd, a megye egyik századfordulón élt közgazdásza, aki 1905- és 1906-ban Somogy megye közgazdasági előadója is volt, már észrevette, hogy Csorba József 1857-ben megjelent müvében szereplő 350 nemesi család közül a század végén 220-nak nevével nem találkozott Somogy megyében /7/.

Ezt a megállapitást figyelembe véve több birtoknévsor összehasonlitásával /8/ megkiséreltem nyomon követni ennek a rétegnek az eltünését.

Az első nagyobb birtokcsoport, amely a megyében gazdát cserélt, gr.Batthyány Kázmérnak, a debreceni kormány külügyminiszterének Somogy megyei birtoka volt, amelyet elkoboztak. Ennek legnagyobb részét / Almáskeresztur,Hobol, Mozsgó, Vásárosbéc/ Biedermann bécsi bankár szerezte meg, aki hamarosan Mozsgó központtal uradalmat épitett ki, amelyhez további birtokokat vásárolt, igy 1856-ban a köznemesi Guzmics családtól megvette Kistamásit és igy jutott kezére Nemeske is. Batthyány Kázmér birtokának egy törekedékét a családnak sikerült megmentenie, nővérének császárhü férje, br.Pergen Antal révén maradt a család kezén Juta, Szabadi és Igal részbirtoka.

Nagyobb uradalmat szerzett Somogy területén Satzger Keresztély bécsi gyáros / más forrás szerint kereskedő/, aki előbb a bálványosi birtokot szerezte meg a Csapody családtól - mely régi köznemesi és megyei tisztségeket viselő család volt a hajdani Somogyban -, majd utóbb kezére került gr.Wickenburgtól - aki ugyancsak Csapody-birtokot szerzett - Ádánd és Kereki is.

Megszaporodnak a polgári földvásárlók is. 1854-ben a Nedeczky családtól Kastélyosdombót Kund Vince és Kammerer Ferenc vásárolta meg. Az előbbi további birtokokat is szerzett : a gr. Draskovics családtól Somogyfajsz, a Niczkyektől Somogyvámos részbirtoka került tulajdonába. 1856 körül adta el br. Putheani Sándor Somogyturon lévő birtokát a Rihmer családnak.

1848 után szerzett birtokot Kaposkereszturon a gyulai Gaál család egyik tagja. A középnemesi Végh familia birtokait / Rinyaujnép, Somogyaracs / gr. Somssich Adolf vásárolta meg ugyancsak az önkényuralom időszakában. Ugyanő szerezte meg a Záborszkyak és gr. Forgách várdai birtokait is /9/.

Arisztokraták vásárlásairól vannak további adataink is : 1856-ban a gr. Zichy család somogyviszlói és vrászlói részbirtokot vásárolt a középnemes Boronkayaktól. Ugyancsak a Zichy család volt a földesur Zala faluban gr.Zichy Mihály festőművésznek volt itt lakhelye, majd lányának, Máriának kuriája. Reiszig adatai szerint e birtokokat a század közepe táján felparcellázták. Erre a tényre semmi utalás sincs az urbéri peres iratokban, a faluban éppugy volt urbéri birtokrendezés mint másutt, és a Baross-féle századvégi birtokkimutatás szerint Zichy Antal és Mihálynak 1617 katasztrális hold földje volt a falu határában/10/. Miháldon viszont a gróf Zichyek birtokát 1864-ben egy belga bank vásárolta meg, de már egy év után : 1865-ben eladta azt Inkey Lászlónak, akinek halála után felesége : Bittó Ágnes örökölte.

A források szerint Nagyatád is többször cserélt gazdát, ahol több részbirtokos tulajdonában volt a határ "uri" része /11/.

E szőrt és ma már nehezen ellenőrizhető adatokon kivül mindössze egyetlen konkrét adatunk van, amely azt mutatja, hogy középbirtokosok birtoka paraszti kézre jutott. 1864-ben történt, hogy a miklósi közbirtokosoktól a volt jobbágyok az urbéri per folyamán megvásárolták uri jussukat, és birtokukat, sőt az ügyvédnek járó 400 forintot is kifizették /12/. A források egyébként inkább arról adtak hirt, hogy a volt jobbágygazdák eladósodtak és telkük idegen kézre került. A Gazdasági Lapok 1854. májusi tudósitása szerint volt Somogyban olyan hely, ahol öt év alatt a kocsmáros a felszabadult volt urbéri birtokoknak közel 1/6-át szerezte meg /13/.

A korszak második felében több idegen arisztokrata birtokos jelenik meg a megyében : Ypsilanti herceg, Montenuovo Alfréd, Hohenlohen herceg, - de ezek mind házasság révén jutottak a somogyi birtokokhoz.

A viszonylag nagyobb földeladás és vétel hátterében kitapinthatóan ott áll az urbéri birtokrendezés.E vételek mind a középnemesi, rosszul felszerelt, a tőkés gazdálkodásra való áttéréshez sem elegendő tőkével, sem elegendő felszereléssel nem rendelkező birtokokat érintették. Az egyik, középnemesek felperessége alatt folyó urbéri birtokperben erre utalást is találunk. Szilvásszentmárton közbirtokosai 1867. decemberében arról irnak beadványukban, hogy "az átokként ránk sulyosodó urbéri szabályozási és tagositási viszonyok " két uri birtokot tettek teljesen tönkre " a 12 éves rendezési viszály "során és további 3 uri birtok résztulajdonosa eladta birtokát/14/.

Az urbéri birtokperekben azonban többször találunk másutt is utalást birtokváltozásokra, sőt a köznemesség anyagi helyzetére is. Igy tudjuk meg pl., hogy a Maithényi család nyimi részbirtokát gr. Wickenburgtól Kovács Sámuel és Margalit János vette meg a század közepén, de már az 1890-es években Satzger Pál e falu egyik legnagyobb birtokosa. Ugyanigy gr. Wickenburg Konstantin földesur váltotta meg a Maithényiek bábonyi részbirtokát is, amelyen azonban hamarosan ugyancsak tuladott. / 1893-ban itt is egy Satzger a legnagyobb birtokos /15/.

1851-ben Kercseliget közbirtokosai helyett egy csődtömeg-gondnok terjeszti elő az urbérrendezési birtokpert. Ugyancsak az urbéri perekből értesülünk arról, hogy Tallián Károlyné somogyvámosi birtokrésze is csődbe jutott 1857-ben, s ugyancsak ez a sors érte 1860-ban Nagyhárságyon a gr. Festetich-féle birtokot /16/.

Megszaporodtak a korszakban a bérletek is. Ezeket nagyrészt csupán az urbéri perek, esetleg a rendelkezésünkre álló szórt és rendezetlen családi levéltárak adatain keresztül lehet nyomon követni. Igy értesülünk pl. arról, hogy a nyilván tőkehiányban szenvedő Gaál Alajos bérbe adta Tokaj pusztát ifj. Kacskovics Mihálynak, a még jókor a császáriakhoz átállt ügyvéd fiának 1850. augusztus 30-án évi 1200 forintért. A tulajdonos kikötötte, hogy a bérlő háromnyomásos gazdálkodást folytasson, és rendesen trágyáztassa a birtokot. Kacskovics a pusztát azonnal alhaszonbérletbe adta tovább, s a birtokot Gaál végül is csak peres uton tudta visszaszerezni 1857-ben. Ugyanakkor e birtok másik részét Sárközy Lajos az ugyancsak köznemesi tulajdonos, Kreiszler haszonbérlőnek adta át, aki az erdőt teljesen tönkretette, a fákat eladta és a birtokot hasznavehetetlen állapotban adta vissza /17/.

Kazai, Krisztina Pettend és Nyék pusztáját ugyancsak az 50-es évek elején adta zálogba 5000 pengő forintért a Hazai Első Takarékpénztárnak, amelyet Kacskovics 1859-ben váltott vissza /18/.

E szórt adatokból is következtethetően megélénkülő birtokmozgás azt sugallja, hogy nemcsak a volt jobbágyoknak, hanem olykor a volt nemesi birtokoknak is sulyos károkat okozott az urbéri birtokrendezés.

Milyen volt mégis az arány ebben a nagy perben, s kinek az oldalán volt a nagyobb hátrány?

Ha most a másik oldal, a volt jobbágyság oldaláról közelitjük meg az urbéri birtokrendezéseket, s azok eseménytörténetét időrendi sorrendbe próbáljuk állitani : érdekes kép bontakozik ki előttünk. 1850-ben, tehát közvetlenül a forradalom és a szabadságharc kegyetlen leveretése után, az urbéri peres iratokban nagyon kevés "mozgás"-sal találkozunk. Egy birtokhitelesités / Főnyed/, néhány jobbágysérelem / Porrogszentkirályon a közös háztartásban élő testvérek megadóztatása,Kaposkereszturon a birtokbecsü Sávályon pedig a perrel kapcsolatos észrevétele / kerül emlitésre, s ekkor

zárják le a gr. Somssich felperessége alatt Aracson, Babocsán és Patosfán folyó urbéri pert is. A több közbirtokos kezén lévő Buzsák, a Széchenyi-birtokban lévő Kőröshegy, továbbá a gr. Batthyány család tulajdonában lévő Igal részbirtokán befejezik azt a birtokpert, amelynek döntése még a szabadságharc előtt született. Horváth Sándor beleznai birtokán 1850-ben jött létre egyezség/19 /.

A következő esztendőkben megélénkülnek az urbéri birtokperek, különösen 1856-ban, amikor a legelő- és erdőelkülönözés érdekében "hivatalból" inditottak pert minden településben. Több helyen ezt tagositással kötötték össze,másutt csupán a legelő- és erdőelkülönitést tárgyalták meg.

Ebből az urbéri anyagból csupán a legfontosabb csomópontokat emeljük ki,amelyek jellemzőek voltak egyrészt a korra, másrészt a helyzetre.

E pereknek az a része volt leginkább "husba vágó", és éppen ezért a legnagyobb hatásu, amely a kuriális zselléreket érintette. Megyénkben ennek a rétegnek nemcsak a száma volt jelentős, de már eleve voltak olyan települések is, amelyeken szerződéses zsellérek laktak, akiknek külön kellett harcolniuk jogaik elismertetéséért. Volt község, amely kiharcolta urbéres zsellérré nyilvánittatását / Ecseny 1860-ban, 131 házas zsellér élt itt, és Csömend, ahol 1860-ben kelt legfelsőbb birósági itélet 29 zsellért érintett./. Másrészük örökváltság-szerződést köthetett, mint pl. a szili uradalomhoz tartozó gadácsi zsellérek, akik 30 zsellértelek és 138 hold legelőt 5278 forinttal váltattak meg, amelyet öt évi részletben fizethettek ki. Volt azonban pusztai sorba süllyedt falu is / Tótváros és Visz /, amelyek lakói hasztalan bizonyitották urbéri zsellérként tett szolgáltatásaikat./20/.

Arra az óriási anyagi megterhelésre, amelyet a kuriális zsellérek megváltása az egyes embereknek jelentett, csupán a nyimi zsellérek urbéri perére hivatkozom. 1851-ben néhány nyimi zsellért kurialistának nyilvánitottak,noha ők a többi urbéri nyimi zsellérhez hasonlóan a "hadjáratok" alkalmával bebizonyitottan urbéresként szolgáltak. A földesur ügyvéde ezt az érvet azzal próbálta értéktelenné tenni, hogy maga a földesur is végzett szállitásokat a háboru idején Horvátországba. Végül is e szerencsétlen zsellérektől a 3 éven át elmulasztott kötelező napszám fejében évi 300 vc. krajcárt és fél pozsonyi mérő terményt, vagyis fejenként 80 váltó forintot kivántak, amelyet az urbéri biróság meg is itélt /21/.

Figyelemre méltó a kereki zsellérek esete is : az urbéri birtokrendezésekkel kapcsolatos földesuri visszaéléseknek különös formáját mutatja. 1850-ben a kereki zsellérek bepanaszolták egykori földesurukat : Csapodyt, hogy az 574 főből álló községnek, amely 140 éve települt, az utolsó 40 esztendőben elvette irtásföldjét, ugy hogy sem szántóföldjük, sem ugaruk, sem rétjük nem maradt, s igy marháik az utcán bolyongtak. 1843-ban végül is haszonbérbe kapták tőle az elvett földeket. A földesur azonban eladta birtokát Satzger Krisztián Dániel kereskedőnek, és az elvette tőlük az árendás földeket. Csapody védekezésében előadta, hogy a kerekiek zsellérek voltak, akik az 1848. évi forradalom idején megtagadták a szolgáltatások teljesitését, s ezért foglalta vissza a haszonbérbe adott szántóföldeket és réteket 1849. október 27-én,,,/22/.

Somogyban viszonylag nagy volt a kuriális zsellérek száma, hiszen a török után majdnem néptelenül maradt megyében még a XIX. században is aránylag sok volt a betelepités. /23/.

Nagyrészt Somogy nagyszámu kuriális zselléreinek tudható be az, hogy pl. a Fényes Elek által 1851-ben kiadott geographiai szótárben szereplő Somogy megyei településeket és Csorba József alig 6 évvel később megjelent munkájának ilyen adatait egybevetve feltünően sok volt a megyében a 200-nál több lélek által lakott puszta / Sári, Simongát, Alsó- és Felsőbü, Tarnóca, Rád, Horvátkut, Görösgál, Vitya, Szőcsény puszták stb./, s ugyanakkor több olyan falu volt a megyében, amelynek lélekszáma nem, vagy alig érte el a 200 főt. Kozma, Révfalu, Bodrog, Csicsó, Csombárd, Drávatamási, Kaposgyarmat, Fiad, Szőlősgiskiak stb./ Utóbb néhány akkor még pusztaként nyilvántartott telepü-

pülés megválthatta magát, mint pl. Teklafalu, Mike, Antalfalu, amelyek később már községként szerepeltek. /24/ Fényes Elek 1865-ben megjelent munkájában még pusztaként szereplő Teklafalunak akkor 460 lakósa volt, és az ugyancsak "népes pusztaként" feljegyzett Németlukafát 248-an lakták.

Az urbéri birtokrendezés tehát a településszervezetet is eltorzította, a földesuri birtokok kialakitásával olyan népes településeket hozott létre, amelyeknek még nem volt hivatalos szervezete, jelentős népességük ellenére pusztaként voltak nyilvántartva. Az 1863. évi részletes felmérésen nyugvó adata szerint a megyében 44 mezőváros és 262 falu mellett 281 lakott puszta volt /25/.

Nemcsak ez az egyetlen, a parasztságra nézve hátrányos vonás, amely az urbéri birtokrendezések kártékony hatásának tudható be a gazdasági és a társadalmi élet területén. A földesurak - mégpedig elsősorban a legtehetősebbek és a politikai szempontból a legnagyobb "hátvéddel" rendelkezők, mint pl. a megye 1849. évi királyi biztosa: Czindery László, vagy a Festetich grófok, a kegyesrendi szerzet - egyrészt a birtokok tagositása, másrészt a legelő kiméretése idején a határ leghasználhatatlanabb részére szoritották volt jobbágyaikat. Ebből a szempontból legfeltünőbb pere Szigetvárnak volt, ahol a lakosság földjeinek rendbeszedetetése" cimén teljesen ujra osztották a város lakóinak szántóföldjeit. Véleményem szerint Szigetvár időleges gazdasági hanyatlásának döntő oka éppen elhuzódó urbéri perében keresendő/26/.

Már az egyszer urbérileg rendezett települések, a reformkorban már szétválasztott legelők ujrafelosztása gyülölet magvát hintette el a falvakban. Nyilt ellenállásban kirobbant ellentéteket okozott az évtizedek óta birtokolt maradványföldek és irtásföldek elvétele is. De különösen sulyosan é - rintette a falvak parasztságának életét a birtokrendezéseknek rovásukra történt végrehajtása. A mérésekkel kapcsolatos csalárd visszaéléseket még a kataszteri előadó is észrevette, és jelentette a bécsi földkataszteri főigazgatóságnak 1860-ban. E jelentés szerint Somogy megyében Pusztakovácsiban 500, Nagygombán 150, Szilban 305 holddal kárositották meg mérés utján a volt jobbágyokat /27/.

Szigetvár mezővárosban az emlitett visszaéléseket még tetézte, hogy o - lyan rétdarabokat jutattak nekik, ahová "elfelejtettek" utról gondoskodni, s igy - mint a lakosok irták - " a lekaszált és összerakott szénáinkat fenyegeti, hogy viz viszi el. " S ez a panasz nem volt egyedülálló a megyében, a kazsokiak ugyancsak a "betakarodásra " elégtelen utak miatt panaszkodtak. S hasonló volt a helyzet Karádon, a veszprémi püspökség birtokán, ahol nemcsak a rossz és hasznavehetetlen csereföldek miatt panaszkodtak a volt jobbágyok, hanem az is előfordult, hogy valaki szántóföldjét két külön dülőben kapta meg, melyek egymástól távol estek. Többek szérüskertjét, ahol épületeik és gyümölcsfáik voltak, más számára mérték ki. A kapott rétek nádassal boritottak, s az uradalom nem volt hajlandó azt kitisztittatni. A használhatatlan földekre még dülőutak sem vezettek /28/.

Hasonlóképp a paraszti gazdálkodás akadályozását jelentik a polányiak, akik 1859. októberében ismételten panaszolták, hogy a földesur tisztje eltiltotta nékik az országutra való kijárást, noha enélkül nem "takarodhatnak" és földjeiket trágyával sem javithatják. Minthogy földejik az országut mellett vannak, takarodásukkal nem okozhatnak kárt a földesuraknak. A helyszini szemle a jobbágyokat igazolta, igy engedélyezték nekik az országutra egy " takarodó ut" nyitását. A földesur azonban óvást jelentett be e döntés ellen, noha a helyszini szemlén megállapitották, hogy a földesur által ültetett sorfáknak nem árthat a parasztok uthasználata /29 /.

Korán jelentkezik már a házas zsellérek fokozottan hátrányos helyzete. Zamárdiban a házhelyet és a legelőt a volt jobbágyok és a házas zsellérek között olymódon osztották ki, hogy a házas zsellérek nemcsak a határ legsoványabb részére szorultak, hanem a birtokukon át is kellett járni /30/.

Az urbéri perekkel kapcsolatos esztelen falurendezésre mutat rá a zádoriak 1851. junius 5-én a birósághoz benyujtott panasza. A birtokrendezés

megfosztotta őket "emberemlékezet óta használt rétjeiktől " és silány, savanyu földet termő bokros és csalitos, kopár legelőt adott nekik helyette. Egy féltelkes polgárnak 4 kaszás rétjén alig két szekér szénája termett, holott egy kaszás réten kellene egy szekér szénának megteremnie. Az urbéri rendezési per során elvették káposztás-, gyümölcsös- és lucernás kertjüket, szétdarabolták azokat olyannyira, hogy a tervezett falurendezésnek 89 különböző házat és gazdasági épületet, továbbá 2557 nemes gyümölcsfát kellene feláldoczni ami a parasztok szerint nem indokolt, és a helytartótanács jóváhagyását annak idején nem nyerte el / 31/.

A kadarkutiak 1856-ban az épületek egymáshoz közeli voltát és az istállók óriási távolságát panaszolták, s a tagositást ugy szerették volna, ha házaikat egy sorvonalba épithetnék. A hencseiek arról panaszkodtak, hogy az a tagositási terv, amelyet a közbirtokosok rájuk kényszeritenek, nemcsak vizállásos és szélhordta homokot juttat eddigi használható birtokaik helyett,hanem több középület és ház elpusztitását is eredményezi majd a végrehajtása.

Ugyanakkor a volt jobbágyoknak is érdekében állott a rossz szomszédságtól menekülni és a racionális rendezésekre törekedni. Ezt mutatta a büssüsi volt jobbágyoknak az esete, akik azért ragaszkodtak előbbi földjeikhez mert - a csere esetén - a földesuri szomszédságtól féltek. Tapasztalatból tudták hogy egyszerü fakeritéseik csekély védelmet nyujtanak az urasági cselédek és marháik ellen.

A falvakban megvolt az igény arra, hogy a birtokrendezést a település formájának bizonyos rendezésével is összekössék. Ez nem is csoda, hiszen Somogy megye falvaiban is gyakran felszállott a vörös kakas. Drávaszentmártonban a földesur által elkészittetett irásos rendezési terv megismerése során a volt jobbágyok belsőségeik rendezését is kérelmezték, melyet azonban a földesur képviselő is elutasitott, mondván, hogy erre a földesur nem köteles /32/.

A legáltalánosabb és a legnagyobb tömeget érintő kérdés az urbéri birtokperekben a legelő- és az erdő elválasztása volt. Erre a problémakörre azért kell e rövid összefoglalás keretében is kitérni, mert a paraszti gazdálkodás lényegét érintő változásokat hozott mindkettő. A megye néhány területén,kü - lönösen a Dráva vidékén nagyrészt a mostoha természeti adottságok miatt már a török kor óta a lakosság állattartásból élt. A legelő "rendezés", néhol "ujrarendezés" ezt a paraszti állattartást támadta meg alapjaiban.

Vizsgáljuk meg ezt a kérdést először számokban. 1849 előtt végrehajtott urbéri perekben 35 községben összesen 1146 7/8 urbéri telek után kaptak a jobbágyok és zsellérek legelőt, mégpedig községenkénti átlagban 10,71, telkenkénti átlagban11,38 magyar holdat. 1849 után rendezett községekben a legelő községenkénti átlaga 10,79, telkenkénti átlaga 11,43 magyar hold volt, /33/, vagyis lényeges különbség a két politikailag különböző korszakban kiadott legelő mennyiségében nem állapitható meg.

A számok mögött meghuzódó valóság azonban már más. A sok legelőpanasz közül az egyik különösen megrázó. A mocsoládi jobbágyok adták elő, hogy a földesurak ugy tagositották földjüket, hogy a közbirtokosok magánbirtoka három oldalról körülveszi őket, Előadják, hogy ugy élnek a falujukban, mint amikor egy háznak csak egy ablaka van. Kérelmezték, hogy a réteket és a legelőt legalább a falu alatt vagy felett helyezzék el, mert - mint irták 1850-ben - akkor érdemes lenne tanyát épiteni rá, és ezzel Somogyban utat törnének," a legcélszerübb gazdálkodásban példák leszünk a somogyi volt jobbágyságnak . " Kétségbeesett kisérlet volt ez részükről, mert a volt jobbágyok, akik közt sok volt a negyedtelkes - olykor 3/4 órát is gyalogoltak, amig parányi földjükre kiértek, s igy csupán az állattartás könnyithetett volna sorsukon/34/. Itt jegyezzük meg, hogy az 1860-as években végrehajtott itélet során a kö - zel 1400 holdas közös legelőből a jobbágyoknak alig 330 holdat mértek ki /35/.

A varjaskériek ugyancsak a rájuk erőszakolt rossz, cserjés legelő miatt panaszkodtak 1856-ban, amelynek az lett a következménye, hogy az azelőtt marhát tartó és abból élő falu elszegényedett, állatot tartani nem tudott. Ugyanez volt a helyzet Szentbalázson, ahol a falu 1862. áprilisában a harmadfoku bíróság előtt tett panaszt, amely szerint az elkülönözéssel az uradalom gödrös és vizmosásos helyre szoritotta őket, s olyan, azelőtt cenzusos földeket kaptak urbéri földként, amelyet addig rétnek és szántóföldnek sem tudtak használni. A 2000 holdas közös legelő megnyirbálása pedig barmaik eladására kényszeriti és igy koldusbotra juttatja őket /36/.

Még sulyosabb gazdasági problémát okozott és a kezdődő fejlettebb parasztí gazdálkodást is lehetetlen helyzet elé állitotta néhány birtokcsere. Ez történt pl. Alsósegesden, ahol a földesur ugyancsak rétet adott szántóföld helyett, s noha a minőséget mennyiséggel próbálta pótolni,a 900 négyszögöl helyett adott 1200 négyszögöles hold homokos föld trágyázás mellett sem termette meg a lucernát és lóherét, az teljesen kiégett ebben a rossz összetételü földben /37/.

Még sulyosabb gazdasági problémát okozott a somogyudvarhelyieknek az 1857-ben rájuk erőszakolt csere. A földesur a faluhoz közeleső réteket olyan posványos és homokos területtel pótolta, amelyet csak az egész falu megkerülésével lehetett elérni, amelyre szállást sem épithetnek. Addigi rétjeikben szállások voltak, s ezeket egész télen át használták. A faluban csupán a jobbágyok 1/3-nak volt kutja, a többi az itatást sem volt képes megoldani /38 /.

A legelő kérdéséhez képest kisebb vihart kavart a fajzás megoldása, de ezzel a problémával mégis külön foglalkoznunk kell, mert ennek megoldása olykor a táj arculatát változtatta át a gazdasági fejlődés számára előnytelenül.

Mint ismeretes, az urbéri nyilt parancs az erdei haszonvétel fejében erdőterület juttatását rendelte el a volt jobbágyoknak. E perek során derült ki az, hogy a földesurak gyakran még a rendezés előtt kiirtották határukban az erdőt, eladták, elültették a fákat, hogy azok ne juthassanak parasztjaik kezébe, s ők kaphassanak érte pénzt. Ezt több falu jobbágyai panaszolták. Kiemeljük e sorból Magyarlukafa panaszát, ahol az uradalom a község határában lévő erdőt nemcsak kiirtatta hanem birkalegelővé változtatta át. Ugyanez történt azonban több más falu határában is. Göllén a volt jobbágyok ügyvéde még azt is szemére vetette a kegyesrendi uradalom vezetőinek, hogy nem vették figyelembe azt a "nemzetgazdászati érdeket", hogy hasznosabb az erdőt bármi olcsó áron fenntartani, mintsem, hogy annak lerombolásával egyesek gazdagodjanak.

Potonyban a földesur Bolek Lipótnak adta el az urbéri per folyamán a parasztoknak juttatott erdőrészből a fákat, aki azt ugy elpusztitotta, hogy 1860-ban - amikor meg kellett volna kapniuk, már alig 100 tölgyfa maradt az egész erdőben /39/.

A fáknak legelőkről való elhordása - amint ez az urbéri perekben általános szokás volt Somogy megyében - nemcsak a legelő minőségét rontotta,/hiszen"enyhely" nélkül hagyta a jószágot/ de a talajnak is ártott, hisz Somogyban, ahol sokáig vizenyős, mocsaras volt a terület, a fáknak egészségügyi és talajjavitó szempontból is megvolt a maga jelentősége.

Ha már most összegezni akarjuk az urbéri perekből kiolvasható tanulságokat, érdekes s néhol kissé ellentmondó kép bontakozik ki szemünk előtt. A viszonylag nagy birtokmozgás a volt földesurak körében s különösen a 60-as években megnövekedő birtoktönkremenetelek száma arra mutat, hogy a középnemesi birtok egy része Somogyban is erősen megsinylette az urbéri birtokrendezéseket.

Ha viszont a másik oldalról vizsgáljuk azokat a panaszokat, amelyek a határ rosszabb részére szorult parasztok részéről olykor nyilt ellenállásig is

elmenő elkeseredett harccal párosultak / Belovár, Szigetvár, Taszár stb./, vagy megvizsgáljuk azokat az adatokat, amelyek konkréten megmutatják a közös legelőről való kiszorittatásukat, sulyos anyagi terheiket/40/, akkor azt kell mondanunk, hogy a parasztság került ki vesztesként ebből a harcból.

Nem szabad azonban mindezt légüres térben elképzelnünk. A forradalom u - táni dermedt csend, a csalódás, a honvédek menekitése, rejtegetése, a hatalom kegyetlen bosszuja, - majd az 1855-ben kitört kolerajárvány -, amely falvak népének jelentős részét pusztitotta el -, s amellett a sulyos adóterhek kegyetlenül nehezedtek a megye minden településére. Az uj, gyáros multtal rendelkező földesurak megpróbálkoztak azzal, hogy ipart létesitsenek a pusztákon. Csorba József munkája számos szeszgyárról, lisztőrlő malomról emlékezik meg az 1850-es évek közepének Somogy megyéjében/41/. Tudunk arról is, hogy Lukafán üvegtáblát, majd porcelánt gyártó manufaktura dolgozott, és hogy Hárságyon cukorgyár müködött. Ezek egyike sem volt azonban hosszu életü. A Somogy cimü ujság szerkesztője Noszlopy Gáspár hajdani titkára, Roboz mutatott rá egyik vezércikkében arra, hogy Satzger Bálványosban 400 ezer forintot érő szeszgyárat létesitett, amely több 100 munkásnak adott megélhetést, és a környező földesurak burgonyatermése számára piacot, s ezt a kormányzat évi 20000 forint adóval sujtotta, ugy, hogy a tulajdonos kénytelen volt a főzést leállitani. Ugyanez a sors érte Zichy István mágocsi szeszgyárát és a hárságyi cukorgyárat is /42/.

Nyilvánvalóan ez az adópolitika tartott vissza minden földesurat a "célszerü" modern gazdálkodástól is! Valószinüleg ez is oka lehetett annak,hogy gr. Wickenburg, aki Csorba adatai szerint - Ádándon modern mezőgazdasági felszerelést akart alkalmazni, és korszerü gazdaságot kialakitani - hamarosan tuladott somogyi birtokain/43/.

A mezőgazdaság hanyatlásáról az urbéri perek közvetett hirt adnak. De logikusan is következik a hanyatlás, ha a gazdaságot érintő néhány fejlemény elszórt adataira is utalunk. 1852-ben a megye különböző pontjain felütötte fejét a burgonyavész /44/. 1855-ben kolera söpört végig a megyében / 45/. A birtokrendezések során egy-egy helység határában olykor több éven át vitás volt a területek birtoka, ezeket a földeket nem trágyázták, csak kiuzsorázták. Az erdei legelők fa nélküli berekké, kiszikkadt vagy mocsaras területté változtak. A mezőgazdaságon belüli ágazati megoszlás is feltétlenül változáson ment át, hiszen a legelők ujraelosztása révén több állattartásból élő falu állatállománya szükségszerüen visszafejlődött.

Mindezek ismeretében nem tünhet tulzásnak előttünk az a vezércikk, amelyet 1866. augusztusában "Elszegényedésünk jelei" cimen Roboz irt a Somogy c. hetilapban. A kortárs ujságiró - még a kiegyezés előtt - rámutatott arra,hogy 1848 után közvetlenül a somogyi parasztgazda - akit ekkor "polgárnak" neveztek - szépen instruálta gazdaságát, cimeres ökrök, tinók és csikók jártak ki udvarából és szőleikben egyre szaporodtak a lucernások. Több gazdaságban volt már Vidacs- és Farkasféle eke. Az ólakban hiztak a sertések. - 1866-ban kecskenyájak és szamárcsordák huznak ki a falvakból hajnalonként, nem egy helyen a telkes gazda egy lóval szántott, a vastengelyes kocsik fatengelyessé vál - toztak. Alig másfél évtized alatt tönkrementek a községek. Roboz ezt Bruck és Bach báró " s hozzá hasonló státus férfiak " kormányzásának tudja be, akik "a népet minden anyagi segélytől megfosztják " /46/.

Nyilvánvaló, hogy az előbb vázolt anyagi leromlásban ezen időszak politikájának is igen nagy része volt.

De jelentős része volt ebben azoknak az urbéri birtokrendezéseknek is, amelyek során a földesur ugy érezte, joga van a jobbik rész megválasztásához még akkor is, ha ez a lépése igazságtalan, sőt a jobbágyokkal szemben jogtalan is volt. Jellemző erre a magatartásra gr. Festetich ügyvédének gőgös megnyilatkozása a sávolyiak urbéri perében, amikor azt mondotta, hogy a parasz-

tok nem osztályos társai a grófnak, a birtok a gróf szerzett tulajdona és a jobbágyoknak nincs ahhoz joga, hogy tiltakozzanak a folyamatosan használa - tokban lévő urbéri földek kicseréltetése ellen /47/. Nem tiltakozhattak azok ellen a tervek ellen, amelyeket a földesurak által fizetett mérnökök az uraik érdekeikben készitettek és mértek ki, - közel egy évszázadra szabva meg ezzel azt a kis területet, amelynek dolgozó parasztság birtokosa lehe - tett.

A parasztság számára Somogyban - a fentiek szerint - későbbi életére sulyosan kiható hátrányt jelentett, hogy a forradalom vivmányait az önkényuralom váltotta - részlegesen - valóra, - a maga módján.

Jegyzetek.

/1/ Vö. a dunántuli birtokokra vonatkozóan :
SZABAD GYÖRGY : A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robot rendszerről a tőkés gazdálkodásra. Bp. 1957. 311-403. p.
TÓTH TIBOR : A mernyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszában. Bp. 1978. 95-102.p.
T; MÉREY KLÁRA : A parasztság élete és sorsa a somogyi Hunyady birtokokon 1767-1867. Kaposvár, 1975.

/2/ Vö. Dunántulra vonatkozóan :
SÁNDOR PÁL több tanulmányát, köztük különösen : Rezi község földbirtokstatisztikája a kataszteri felvételek tükrében. 1789-1853. Történeti Statisztikai Évkönyv, 1960., továbbá uő. : A parasztbirtok tipusai Vas megyében 1849. után. Vasi Szemle, 1967-1968.
SZÁNTÓ IMRE : Egy dunántuli falu, Alsópáhok története. Bp. 1960.
SOÓS IMRE : Az urbéri birtokrendezések eredményei Sopron megyében. Sopron, 1941.
SIMONFFY EMIL több tanulmánya, köztük : Urbéri birtokrendezések Zala megyében a jobbágyság felszabaditása után / Agrártörténeti Tanulmányok. Szerk. : Szabó István / Bp. 1960. 339-414. p.
T. MÉREY KLÁRA : A somogyi parasztság utja a feudalizmusból a kapitalizmusba. Bp. 1964.

3/ Vö. BEKSICS GUSZTÁV : I. Ferenc József és kora. In. : A magyar nemzet története. Szerk. : Szilágyi Sándor. Bp. 1898. X. kötet. 444. p.

4/ Vö. UJVÁRY JOLÁN : Saardi Somssich Pál / 1811-1888./ Kaposvár, 1936. 36. p. : Somogy vármegye. Szerk. : Csánki Dezső. Bp. é.n. 276-277. p. / A továbbiakban Somogy vármegye./

5/ Magyarországot illető Országos Kormánylap. IV. évf. 1853. 227. p.

6/ Országos Levéltár / továbbiakban : OL./ Széchenyi Lt. Acta Oeconomica Dominorum Marczali et Csokonya in concreto. IV-I. G. - Somogy megyei Levéltár / továbbiakban SmL. / Birtokösszeirás 1848-1849.

/7/ HIRSCH ALFRÉD : Somogy vármegye gazdasági monográfiája. Budapest, 1903. 13-14. p.

/8/ FÉNYES ELEK :Magyarország ismertetése statistikai-földirati és történelmi szempontból. Pest, 1865. 287-384. p.
BAROSS KÁROLY : Magyarország földbirtokosai. Bp. 1893. Somogy vármegye / Reiszig Ede : Somogy vármegye községei cimü rész / 33-179. p.

/9/ Somogy vármegye, Zala. 176 p.

/10/ Baross i.m. 579. p.

/11/ Somogy vármegye 109, 114, 160. p. Itt említem meg, hogy Szörényben 1857-ben Biedermann földesur felperességével urbéri rendező per volt folyamatban, amely egyezséggel zárult. / SmL. Urbéri perek. Szörény/

/12/ SmL. Urbéri perek. Miklósi.

/13/ Gazdasági Lapok, 1854. május 18. 20. sz. 253-254. p.

/14/ SmL. Urbéri perek. Szilvásszentmárton.

/15/ Uo. Nyim, Bábony. Vö. Baross i.m. 577, 578. p.

/16/ SmL. Urbéri perek. Kercseliget, Somogyvámos, Somogyhárságy.

/17/ SmL. Gaál család levéltára. Rendezetlen.

/18/ Uo..Kacskovics Bánó lt. Rendezetlen.

/19/ Uo. Urbéri peres anyag alapján.

/20/ Vö. részletesebben T.Mérey i.m. 1965.

/21/ SmL. Urbéri perek. Nyim.

/22/ SmL. Főnökségi iratok 1850. III. 764/850.

/23/ Vö. T.MÉREY KLÁRA : Somogy megye mezőgazdasága 1790-1848. Kaposvár, 1962.

/24/ FÉNYES ELEK : Magyarország geographiai szótára, Pest. 1851. I-II. köt. - Sz. Csorba József : Somogy vármegye ismertetése. Pest, 1857. - A falvak megváltására lásd részletesebben T. Mérey i.m. 1965.

/25/ FÉNYES i.m. 1865. 287-384. p.

/26/ Lásd : T. MÉREY KLÁRA : Szigetvár a kapitalizmus kezdetén. Kézirat a Zselici dolgozatok szerkesztőjénél. Hivatkozásokat lásd ott.

/27/ SASHEGYI OSZKÁR : Munkások és parasztok mozgalmai Magyarországon 1849-1867. Bp. 1959. 133. sz. PECHMANN EDE ezredes jelentése a bécsi földkataszteri főigazgatóságnak. Cs.kir. Összpontositott Helytartósági Levéltár 1860. XI. 5182.

/28/ SmL. Urbéri perek. Szigetvár, Kazsok, Karád.

/29/ SmL. Urbéri perek Polány.

/30/ Uo. Zamárdi.

/31/ Uo. Zádor.

/32/ U.o. Kadarkut, Hencse, Büssü, Drávaszentmárton.

/33/ Somogy megye urbéri anyagának adatai alapján végzett számitás, amelynek alapadatait lásd T. Mérey i.m. 1965. 180-212. p.

/34/ SmL. KACSKOVICS BÁNO lt. Mocsoládi per.

/35/ Uo. Urbéri perek. Mocsolád / a per folyamán a földesur téglavetőjét kellett a kérdéses helyről eltávolittatni./

/36/ SmL. Urbéri perek. Varjaskér, Szentbalázs.

/37/ Uo. Urbéri perek. Alsósegesd.

/38/ Uo. Somogyudvarhely.

/39/ Uo. Magyarlukafa, Gölle, Potony.

/40/ Vö. T.Mérey i.m. 1965. 247-251.p.

/41/ Csorba i.m.

/42/ Somogy, 1867. december 3. Szeszgyáraink.

/43/ Vö. Somogy vármegye 33-179. p.

/44/ SmL. Megyei főnökség 1852/B. 8787, 7748, 7734. sz.

/45/ Somogy vármegye 33-179. p.

/46/ Somogy, 1866. augusztus 14. 24. sz. 1-2. p.

/47/ SmL. Urbéri perek. Sávoly.

NASZÁDOS ISTVÁN

A sárvári uradalom gazdasági helyzete 1848-1867 között

A XIX. sz. közepén az uradalom 15755 kat. hold kiterjedésü volt. Az uradalom és a mezőváros évtizedekig tartó határvitái 1857-ben megegyezéssel értek véget. Ugyanekkor befejeződött a tagositás, a legelő- és erdőelkülönités /1/. Ezek után az urodalomnak megmaradt és mezőgazdaságilag megmüvelt terület kb. 7000 kat. holdra tehető. Az erdő is ugyanekkora részt foglalt el.

Az uradalom nem alkotott összefüggő területet, ezért talaja is változatos képet nyujt. Nagyobb része homokos agyag, részben vályogos, máshol kavicsos homok. A Rába völgyében helyenként nagyon jó lösz talajok találhatók. A földrajzi és természeti adottságokhoz alkalmazkodva kezdetben hat, majd később nyolc ugynevezett "gazdaság"-ra, " kezelői kerületre "oszlott. Ezekben előbb 11, majd később 18 major volt található. Itt folyt a tulajdonképpeni gazdálkodás. Korszerüségét mi sem bizonyitja jobban, mint az, hogy már a hatvanas években 16 tanult gazdatisztjük volt. A cselédek száma 200 körül mozgott, rajtuk kivül még ugynevezett szegődményes iparosokat és gépészeket is foglalkoztattak.

A mezőgazdaságilag megmüvelt terület 1867 táján a következő müvelési ágakra oszlott : belsőség 119 kh., szántóföld 3416 kh., rét 1283 kh., legelő 1831 kh., szőlő 7 kh., terméketlen volt 85 kh. A mesterséges takarmány termesztés és a legelők területe meghaladta az összterület 42 %-át. Ez egymaga is mutatja az abban a korban még ritka, belterjes, istállozó állattartásuk fejlettségét. Fokozta még ezt az arányt az a tény, hogy a rétek és legelők javitására igen nagy gondot forditottak. A lánci kerület tőzeges legelőit nyilt árkokkal, majd a század végén alagcsövezéssel csapolták le.

A Rába és a Gyöngyös folyók közötti réteket is igyekeztek hasznositani. A Gyöngyös medre magasabban fekszik, s igy a Rába felé a talajnak természetes lejtése van. Ezért a két folyót csatornákkal kötötték össze. A század elején megpróbálkoztak a rizstermeléssel, azonban az Itáliában honos rizs termelése itt nem járt sikerrel. Ezért az öntözhető területeket gyepesitették. Ha a nagy szárazság miatt a Gyöngyösben nem volt elég viz az öntözéshez, akkor a Rábából emelték ki a vizet gőzgépekkel üzemeltetett szivattyukkal. Az egyik rét 95, a másik 180, a harmadik 87 k.hold nagyságu volt. Mind a három különkülön szivattyuteleppel dolgozott. Kettőt 12-12 lóerős, a harmadikat 8 lóerős gőzmozdony müködtette. Az első két szivattyu percenként 154 akó,/ 1 magyar akó 54,30 l, 1 bécsi akó 56.59 l, 1 pesti v. pozsonyi akó 50.8 l volt / 2/, tehát percenként kb. 8470 l vizet, a harmadik pedig 84 akó, azaz kb. 4220 l vizet tudott 20 láb, /egy bécsiláb 0.316 m volt /3/, azaz kb. 6.32 m magasra emelni /4/.

Termelt fő gabonanem a buza, a tavaszi árpa és a zab volt. A kapás növények közül a század utolsó harmadában már zömmel cukorrépát, burgonyát tengerit és takarmányrépát termeltek. A termelést 1858-tól Lánger János igazgató irányitotta.

A föld termőerejének megőrzését azzal érték el, hogy a terület évi 1/5-1/6 részét istállótrágyával teritették meg. Ehhez pedig nagyon fejlett állattartásra volt szükség. Az ismertetett korszakban még jelentős volt a juhászat, azonban megállapitható, hogy 1850-től kezdve az volt az uradalom célja, hogy bővitse a szarvasmarhatenyésztést. Olyan lehetőségeket akartak teremteni,hogy mind a tejhozam növelésére, mind a hizlalásra alkalmas istálókkal rendelkezzenek.

Birtokomban van a Lajos bajor királyi hercegnek a sárvári urodalom tulajdo-

nosának a gazdasági épületek értékét felbecsülő jegyzőkönyve, amelyet 1802. január havában vettek fel. Ennek egyik rovata az épületek építési idejét, a másik az alapterületet m^2-ben, a harmadik az építési becsértéket adja meg. Módomban volt kigyüjteni a felépitett gazdasági épületeket és közölt adataikat az alábbiakban ismertetem :

1850-ben Füztün, Zarkaházán és Pornóban épitetett az urodalom 100 állásos tehénistállót, cselédlakásokat, erdőőri lakást, takarmánypajtát 34.000 K-ért.

1851-ben Ujmajorban, Esztén, Gyertyánoson, Káldon és a Ferdinánd majorban épült összesen 160 állásos marha-, 30 állásos ökör-, 145 állásos tehén- és 56 fiaztatós sertés tenyészistálló. Épitettek 4 takarmánypajtát és 15 lakásos cselédházat is. Az ez évi épitkezés 303.000 K volt.

1854-ben a Ferdinánd majorban egy istállót épitettek 100 tinó számára 18.000 K-ért.

1855-ban egy malmot emeltek Pornón 12.000 K-ért.

1859-ben emeletes tejgazdasági szakiskolát épitettek 32 szobával 60.000 K-ért Láncon, Káld mellett, ugyanitt 154 állásos tehénistállót és emeletes magtárat 86.000 K-ért.

1860-ban az épitkezések összege 14.000 K.

1861-ben 254.000 K, 1863-ban 1500 K-t, 1865-ben 15.400 K-t, költöttek épitkezésre, ez utóbbiból a Saári majorban 44 állásos marhaistállót épitettek.

1866-ben az épitkezések összege 42.000 K volt.

1850-1866 között csak épületekbe 841.200 K-t ruházott be az uradalom.

Nyilvánvaló, hogy a sárvári uradalom ilyen arányu, gyors fejlesztését csak az tette lehetővé, hogy az Estei család modenai birtokainak a hasznát - s talán nem tévedünk, ha megkockáztatjuk a felvetést- és az ott mozgósitható tőkéjüket- , ha részben is - a sárvári uradalomba mentették át /5/.

A sárvári uradalom gazdasági épületeivel kapcsolatban idézem a Gyakorlati Mezőgazda 1874. julius 20-i számából Sporron Pál megállapitását : "... nem vélek hibát elkövetni ha megállapitom,... hogy néhány gazdasági kerületben felállitott aránytalan gazdasági épület kamatja és fenntartása tetemesen terheli a birtok jövedelmét", majd még hozzáteszi : " Az emlitett épületek eleje datálódik ama korból, midőn még az épületek a gazdaságok büszkeségét képezték..."

Meg kell jegyeznem, hogy a most már 100-150 éves épületeket még ma is használják a mezőgazdasági nagyüzemek.

Az uradalom büszkesége a ménes volt, amelyet az Estei család 1803-ban alapitott. Mezőhegyesről, Mecklenburgból és a trahekni ménesből származó kancákkal kezdték meg a tenyésztést. Céljuk az volt, hogy a gazdaságot olyan ivadékokkal lássák el, amelyek az erős munkában jól használhatók, de ügetésben is kitartók legyenek.

Méneskönyvet 1826 óta vezettek. A régi Vadkertben elhelyezett ménes lovainak száma 170-200 körül mozgott.

1852-ig a Nónius fajtát tenyésztették, majd 1853- 63 között az arabs vonalat erősitették. Ezeket a radautzi udvari ménesből, Mezőhegyesről és Bábolnáról szerzett ménekkel keresztezték. 1864-ben pedig angol félvér méneket hoztak Mezőhegyesről /6/.

Nem emlitettem eddig még az uradalom nagyobb felét kitevő erdőgazdaságot.

1867-ig tudatos, korszerü erdőgazdálkodásról nem beszélhetünk. Ennek az az oka, hogy a tárgyalt időben az erdőgazdálkodás irányitása a gazdatisztek kezében volt, akik mindig a mezőgazdaság érdekeit helyzeték előtérbe. Rengeteg kárt okoztak a legeltetések engedélyezésével. A nagyszámu juh és az egyre nagyobb számban tartott marha tönkretette a kelő csemetéket és a fiatal husángokat. Ezen csak jóval később, a század utolsó harmadában változtattak, amikor a juhtenyésztést abbahagyták, és a legeltetést megtiltották.

Erről azonban az általunk vizsgált időszakban szó sincsen. 1818-ban két kerületre osztották az uradalom erdeit: a tacskándi kerületre egy vadász - szal és két erdőőrrel, és a gyertyáni kerületre egy főerdésszel és egy erdőőrrel. 1832-ben vette meg Ferenc főherceg Lichenstein hercegtől a pornói részt. Itt csak 1850-ben épitettek egy erdőőri lakást.

Az erdőrendezésre Thyll János fővadász már 1842-ben javaslatot tett. 1845-ben felmérte az erdő nagyságát, de a rendezés ügye csupán 1881. április 6-án jutott el odáig, hogy tervezését jegyzőkönyvbe foglalták, mint sürgősen végrehajtandó feladatot.

Addig az erdő szomoru képet nyujtott. Uralkodó fája a nyir volt, amely terjedelmes, de ritka és sok görbe fával vegyes állományt alkotott. Néhol található volt még rezgőnyár, alacsony, ágas- bogas gyertyán, csoportokban tölgy és cser. Valamikor pedig a tölgy képezte gyertyánnal és bükkel vegyesen a fő fanemet. 1867-re bükkből csak pár tucatot lehetett látni a több ezer holdas erdőben. Igy pusztult el a szép erdő, mert nem ismerték fel idejében hogy a vadászaton, fakitermelésen, hamuzsir-égetés és legeltetésen kivül szakszerü kezeléssel milyen óriási lehetőségeket rejt egy ilyen rengeteg.

Az uradalom ipari jellegü foglalkozásai közül meg kell emliteni a vizimalmokat. 1864-ben Sárváron egy óra járáson belül 12 vizimalom működött. Ezek többsége az uradalomé volt, hiszen a Rába és a Gyöngyös hosszu szakaszát uralta. 1858-ban a Pinkán, 1860-ban a Gyöngyösön Ujmajorban, 1866-ban Zarkaházán épittetett az uradalom uj malmokat.

1861-ben a pinkamindszenti Felső majorban 233 m^2-es téglaszáritót és 108 m^2-es téglaégető szabad kemencét emeltek. Ugyanitt téglás lakást is épitettek.

Sárváron, a Vadkertben két téglaégetője müködött az uradalomnak. Ezek évente 300 000 falitéglát és 100.000 db cserépzsindelyt gyártottak /7 /.

A rábahidi vám is jelentős hasznot hozott az uradalomnak, hiszen 1868-ban évente még 60.000 marhát hajtottak itt keresztül /8/.

A fentiek azt bizonyitják, hogy a sárvári uradalom fejlődése a XIX. sz. derekán, - a hazai kapitalizmus kezdetén, - megelőzte a környező uradalmak nagy többségét. Lehetővé tette ezt a tulajdonos tőkeereje, a közeli gráci, bécsi piacok és annak a felismerése, hogy Itáliával ellentétben, az 1849-ben letiport Magyarországon nagyobb a nyugalom, olcsóbb a munkaerő és biztosabb a tőkebefektetés.

A sárvári uradalomnak 1875-ben, V. Ferenc modenai herceg halálakor Estei Mária Terézia lett az örököse, aki Wittelsbach Lajos bajor kir. hercegnek, a bajor trón várományosának volt a felesége /9/. Igy került az ősi Kanizsai-Nádasdy birtok a bajor kir.hercegi család kezébe.

Ezzel azonban már egy uj szakasz kezdődött a sárvári uradalom történetében.

Jegyzetek

/1/ ERNETZ IGNÁCZ : Sárvár, Szabadalmazott megyei város. "Oppidum Sárvár". - Honismereti Hiradó, Sárvár, 1974. 2.sz. 16. lap

/2/ Uj Magyar Lexikon Bp. 1959. Akadémiai Kiadó 1. köt. 53. old.

/3/ U.o. 4.k. 296. old.

/4/ Szombathelyi Megyei Könyvtár Mikrófilmtára : Vasmegyei Lapok, 1874. julius 30. 2.p. - MK : MS.

/5/ SÁRVÁRI Uradalomhoz tartozó gazdasági épületek becslési jegyzőkönyve. Nyomatott Szombathelyen, 1902-ik esztendőben Seiler Henrik utódai Szele és Breitfeld betüivel.

/6/ Vasvármegye. 1892. január 17-i száma, 4.p., és január 24-i szám, 4.-5.p. Chernel György : " A Sárvári ménes".

/7/ ERNETZ IGNÁCZ : Id.mü.

/8/ Vasi Szemle 1971. 2.szám. Sáry István : Száz éves a győr-szombathelyi vasut.- 238. lap

/9/ BARABÁS GYÖRGY : A sárvári r.k. fiu és leányiskola értesitője 1903-1904. Sárvár; 1904.-3. lap.

GYÜSZI LÁSZLÓ

Gazdasági és társadalmi változások Oroszlányban az 1848-as forradalom utáni évtizedekben

Az 1848-as jobbágyfelszabaditó forradalom hatása a föld népének életét, gazdasági, társadalmi helyzetének alakulását, az emberek gondolkodását, érzelmeit, egymáshoz és a földhöz, a faluhoz, a hazához való viszonyát alapvetően meghatározó jelentőségü volt. E sokoldalu hatás vizsgálata szempontjából érdemes, sőt kivánatos egy szükebb területet kimetszeni, s azt mintegy mikroszkópikus felnagyitásban, minden rezdülésre figyelve tanulmányozni. Ez a munka megkivánja, hogy a szükebb tudományterületek határait áttörve, a különböző társadalomtudományok eredményeit és módszereit is felhasználjuk, illetve alkalmazzuk. A két évvel ezelőtt Pécsett tartott településtörténeti konferencián is több hozzászólásban felmerült ez az igény/1/. A néprajztudomány, a földrajz, a közgazdaságtan és a történelemtudomány közeledésére, illetve kapcsolatára már vannak jó példák, de egyre inkább szükségét érezzük a szociológia bekapcsolásának is. Fernand Braudel, a francia Annales történetirói iskola jeles képviselője szerint az lesz a holnap nagy történésze, "aki történeti szociológiát fog müvelni; ellenőrizhetőt és elfogadhatót"/2/. Ez a feladat is arra ösztönzi a kutatót, hogy szükebb területre korlátozza feltáró és elemző munkáját. Mindezt a merész szándékot ezen a helyen legfeljebb csak jelezni lehet, mégis ilyen gondolatoktól indittatva tanulmányoztam Oroszlány életrajzát, s most megkisérlem néhány jellemző vonással felidézni az 1848-as forradalom utáni évtizedeket.

A község a tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom része volt. A hatalmas kettős uradalom Észak-Dunántul nagy részére kiterjedt, s bár nem képezett összefüggő birtoktestet, mégis uralta az egész tájat. Három mezőváros, 33 község, és 28 puszta tartozott hozzá. A jobbágyfelszabaditás idején 149.684, 33 hold majorsági összterületet és 1.695 egész jobbágytelket irtak össze a felmérők /3/. A két uradalmi központot, Tatát és Csákvárt összekötő ugynevezett fejérvári ut mentén kb. féluton található Oroszlány a Vértesalja erdős dombos vidékén, s mint általában a gesztesi járás községei, a nagyhatáru települések közé tartozott. Az 1850-es években készült vallomány- és telekkönyv adatai szerint 7.004 kataszteri hold kiterjedésü a falu határa, amelyből 4.257 kataszteri hold Eszterházy Miklós tulajdona, 2.468 kataszteri hold az oroszlányi parasztoké, 279 kataszteri hold pedig a községé. Fényes Elek 1859-es adatai kis mértékben eltérnek ettől. Ezek szerint 7.093 hold a határ összterülete, s ebből 4.104 hold majorsági, amely többnyire erdő. A müvelési ágak szerinti megoszlás majdnem megegyezik a két kimutatásban /4/. A vallomány- és telekkönyv adatait ismertetem :

szántó	2.395 hold
rét	441 hold
legelő	485 hold
erdő	3.505 hold
szőlő	14 hold
nádas	1 hold
terméketlen	163 hold

A nagy határban a jobbágyok által müvelhető terület mégis kevés volt, s az is nagyobbrészt silány, keveset termő, szélhordta homokbucka, vagy kopár legelő. A földek osztályba sorozásáról készült jegyzőkönyv 1851-ben első osztályba sorolta a falu közelében fekvő, viszonylag sik földeket, amelyeken őszi buzát, kétszerest, rozsot és tavaszi árpát, zabot termeltek. Minden harmadik évben ugarolták és trágyázták. Igy is csak középszerü termést adtak. A második osztályba a helységtől távolabbi dombos területeket sorol-

ták, amelyekbe őszinek csak rozsot, tavaszinak rozsot, zabot, bükkönyt, tengerit és burgonyát vetettek. Ezeket is minden harmadik évben ugarolták, és 5-6 évenként trágyázták. "Csekély termést adnak " - állapitja meg a jegyzőkönyv. Nem különbek a rétek és legelők sem. Az alacsonyabb, vizenyős fekvésü réteket évente kétszer kaszálták, de a másodosztályu réteken sarju már nem termett, s minden harmadik évben legelőnek használták. Voltak olyan területek, amelyeken száraz évben semmi fü nem termett. A legelőkről azt állapitja meg a jegyzőkönyv, hogy a harmadosztályu rétekhez hasonlóak, de "termésük felényi". A szőlő területe nagyságát tekintve is elenyésző. A széljárta domboldalakon fekvő szőlőkben az időjárás is sok kárt tett, s igy nagyon kevés termést szüretelhettek. A vidék természeti kincsei az erdők voltak, és a Vértes vizét összegyüjtő patakok, amelyek malmokat hajtottak,partjukon dusabban nőtt a fü, medrüket néhol halastavakká duzzasztották, de ezek az uraságot gazdagitották. A jobbágyok csak annyit élvezhettek ezekből, amennyit a grófok "atyáskodó jóindulata" megengedett /5/.

Az elmondottakból érthető, hogy nem a földmüvelés volt a lakosság fő foglalkozása a faluban. Abból itt nem tudott volna megélni 311 család, 1673 ember. Ennyi volt a község lélekszáma 1851-ben. Nemzetiségi megoszlás szerint : 129 magyar, 1479 szlovák, 20 német, 26 cigány és 19 zsidó. Ha a XIX. század statisztikai adatait összevetjük, azt kell megállapitani, hogy a népesség száma a század elejétől a kiegyezésig fokozatosan csökken, utána stagnál /6/.

Idő :	XIX. sz. eleje	1840-es évek	1869.	1880.	1890.	1900.
Lélekszám :	1849	1774	1563	1678	1679	1663

Az elszegényedő jobbágyok és zsellérek, ha már nem birták a terhes szolgáltatásokat, más vidéken próbáltak jobb megélhetést keresni. Egy alaptalan kósza hir, hogy Nagybecskereken ingyen házat és földet adnak a betelepülőknek, elég volt arra, hogy csoportosan hagyják el falujukat az oroszlányiak az 1820-as években. Oroszlányról elköltözött cselédember volt Krcsma János is, akinek a házát 1854-ben elárverezték, s aki 1860 karácsonyán visszatérve a faluba parasztzendülést szitott /7/.

Bár röghöz kötött jobbágyok voltak az oroszlányiak, mégis könnyebben mozdultak ki a faluból, gyakrabban fogtak vándorbotot, mint azok, akik csak a földből éltek. Ők ugyanis főként favágásból, szénégetésből, mészégetésből, hamuzsirfőzésből és fuvarozásból tartották fenn magukat. Az 1828-as összeirás Oroszlány községgel kapcsolatban kiemelte, hogy a parasztok mész- és szénfuvarozással foglalkoznak. Az uradalmi tisztiszék pedig 1834-ben azt állapitotta meg, hogy "betsesebb volt az oroszlányi gazdák előtt a mésszel és szénnel való csavargás, mint a földek müvelése". A kőhányási, mindszenti és nánai ur dalmi mészkemencéket az oroszlányi Viczena testvérek bérelték. A fuvarosok innen szállitották a meszet le az Alföldre, a zsemlyei uradalmi bányából pedig a szenet. S nemcsak a telkes gazdák foglalkoztak fuvarozással, hanem talán még nagyobb mértékben a zsellérek is. Éppen ezért a zsellérek arra törekedtek, hogy lovat vásároljanak. Az 1828-as összeirás adatai szerint 150 zsellérnek összesen 110 lova volt a faluban /8/.

Egy családi peres ügy aktái 1850-ből életszerü hitelességgel meggyőzően bizonyitják az elmondottakat. Batalka Pálné nevelt fiával, Batalka Andrással pereskedett, akit 5 éves kora óta neveltek, s mikor felnőtt, atyai örökségéből 2 lovat vásárolt, s azokat közösen használták. Igy tudtak egy zsellérházat venni. Batalka Pál halála után megromlott a viszony közöttük, s Batalka András részt követelt a zsellérházból. A biróság szolgabér cimén és a lovak használatáért meg is itélt 109 forint 30 karajcárt. Ezt az ité-

letet Batalkáné megfellebbezte. Hangsulyozta, hogy " a felperesnek a lovak mindenkor sajátjai maradván, azokat tetszése szerint használta, adta, vette, forgatta, s ha ő kocsiján leginkább szenet szállitott, mert e volt alperes nő férjének legbiztosabb kenyérkeresete, vonta-e valaki valaha számadásra az eladott szén ára iránt... Az alperes nő férje a szénégetéssel huzakodva foglalatoskodott. "Hivatkozott tovább arra, hogy a lovakat etetni is kellett. A lovak nemcsak fuvarozással hajtottak hasznot, hanem ugy is, hogy "adták, vették, forgatták " őket, vagyis kupeckedtek velük. De etetésük mindig nagy gond volt. Fényes Elek is megjegyezte 1859-ben, hogy Oroszlány lakosai "többnyire szén- és mészégetésből, fuvarozásból élnek, de lovaik nagyon elcsigázottak" /9/.

A vásárokat számon tartották, s főleg a közeli tatai és móri vásárok nagy eseményt jelentettek a falu életében. Jól tükrözi ezt Strba István biró kérvénye, amelyben az alispánhoz fordul, hogy az 1865.november 6-ra kitüzött erdőbecsü időpontját halassza el, mert "november 6-án a móri, 7-én, 8-án pedig a tatai vásárok lesznek, melyekre a községi lakosok téli szükségeik beszerzésére honról távozni fognak, és igy a szükséges vonyós erőt sem lenne képes kiállitani "/10/.

Mivel az állattartás létfontosságu volt a falu népének, a határ pedig szegény az állatok eltartására, arra kényszerültek, hogy a környező pusztákat béreljék. Hosszu évtizedeken át használták bérért Mindszentpusztát és Kőhányáspuszta egy részét.

A község bérelte az uradalmi malmokat is. Egy 1851-ben kelt hivatalos tudósitás szerint Oroszlányon az uradalomnak 5 malma volt, de " 2 elenyészett." Megmaradt a dadi malom, a Miskó malom, és az Öreg malom. A 40-es években már csak a Miskó malmot és az Öreg malmot bérelték. Évről évre malombirót választottak, aki a malmok üzemeltetését irányitotta, a kiadásokat és a bevételeket vezette, s köteles volt elszámolni a község előtt. A tiszta jövedelmet szét - osztották a telkes gazdák és a zsellérek között. Még a koldusoknak is juttattak belőle. 1841-ben 475.97 forintot osztottak ki. A malmokoz tartoztak a patakok és tavak mellett elterülő rétek, kertek, kaszálók /11/.

A falu népének nagy szüksége volt ezekre a bérletekre. Számos kérvény bizonyitja ezt, amelyekben könyörögtek, esedezve ujra és ujra a malmok és puszták szerződésének megujitásáért. Az 1832-36-os országgyülés után a jobbágyok ellenállásának eredményeképpen a korábbi pénz- és robotszolgáltatási szerződéseket felbontották. A községnek ugyanis előnyösebb volt az urbárium szerinti szolgáltatás. / 165 öl fa vágása és hordása helyett csak 50 öl fa vágására és 65 öl fa hordására voltak kötelezhetők/. Az uradalom a kárt ugy próbálta pótolni, hogy a bérleti szerződések megujitásakor uj feltételeket szabott. Ekkor az előljárók megtagadták a szerződés aláirását. Az uradalom a bérelt puszták és irtásföldek azonnali elvételével és a legeltetés korlátozásával fenyegette meg őket. A jobbágyok kénytelenek voltak elfogadni a sulyosabb feltételeket, s bocsánatot kérve könyörögtek a bérletek megujitásáért. 1845-ben ismét alázatos kérvénnyel fordultak a prefektushoz : "Minthogy a Kőhányási, Mindszenti és Biborkai puszták, nem különben a Dubinai irtásföldek és a határban levő két malmok szerződési határideje kitelve lévén,"kérték, hogy a "fentebb érintett szerződéseket megujitani kegyesen méltóztassék " /12/.

Ilyen körülmények között már a reformkorban, de méginkább a jobbágyfelszabaditó forradalom hatására az oroszlányi jobbágyok és a földesurak ellentéte a végsőkig kiéleződött, s forradalmi megmozdulásokhoz vezetett. 1837 óta folyt már az urbéri birtokrendezési per minden eredmény nélkül. Ezek után az 1848. évi 9. törvénycikket az oroszlányiak ugy értelmezték, mint a perükben hozott igazságos itéletet, amely minden követelésüket teljesitette. Szabados Pál, a község jobbágy származásu prédikátora 1851-ben igy irt visszaemlékezéseiben : " Az 1848. év örökké emlékezetes marad a volt jobbágyság azon évben történt felszabaditásáért. A népre nézve soha üdvösebb törvény nem hozatott még Magyarországon " /13/.

A jobbágyok azt értették meg a törvényből, ami számukra fontos volt,hogy az urbéri szolgáltatásokat eltörölték, s most már szabadon használhatják a földeket, legelőket, erdőket, minden olyan területet, amit korábban használtak. Igy is cselekedtek. A fejérvári polgári kerület főispánja 1850-ben irta Komárom megye főnökének : " Az 1848 évi törvények keletkezése után több helyeken az urbéri terhektől felmentett egykori jobbágyok nem elégelvén meg azon kedvezményeket, melyekben a törvény által részesültek, minden régi jogviszonyokat megszüntnek kezdték tekinteni. Ilyen a faizási jog élvezettel szorosan összekötött szolgálattétel is. " Az oroszlányi jobbágyok pert is inditottak a gróf ellen, mikor a lelkész, a tanitó és a jegyző részére az eddig szokásos ingyenes failletmény kiszolgáltatását az uradalom megtagadta. Eszterházy ügyésze arra hivatkozott, hogy azt csak kegyelemből adta az uraság, s még akkor sem lenne köteles kiszolgáltatni a fát, ha a község teljesitené a faizással kapcsolatos szolgáltatásokat. A gróf kérdésére, hogy elvállalják-e az urbér eltörlése előtt a faizásért járó szolgálatot, az oroszlányiak az 1848. évi 9. törvénycikkre hivatkozva nemmel válaszoltak. Bár ismerték a megyei főnök rendeletét, amely "meghagyta, hogy a faizásért tett szolgálatok ez utánra is gyakorlatba vétessenek", azonban mivel erről országos rendelet nem volt, a szolgálatot nem vállalták el. Egy évvel később 1852-ben Suvada Pál biró hasonlóképpen foglalt állást a járásbirósághoz irott levelében : " meg vannak szüntetve, s örökre megszüntetve maradnak : a füst - pénz, az urbérben feljegyzett birtok után szolgált kézi és vonós munkarobot, a hosszufuvarért járó mindenféle megváltások, s az előbbi urbéri faizással és nádlással összeköttetett szolgálat nyilván megszüntetett, jelenleg a tőlünk követelt szolgálatok teljesitésére magunkat a fent előhozott törvény ellenére nem kötelezzük "/14/. Bár a pert elvesztette a község, de az erdőből nem tudták a jobbágyokat és szelléreket kitiltani. A forradalom után rendszeresen hordták a fát, s állataikat legeltették az erdei legelőkön. Az erdőmester jelentette 1849-ben, hogy "az oroszlányiak éjjelenként gyakorolják a falopást, amikor őket megismerni nem lehet, a vadászság nékik ellenállni nem mervén, kéri a főtisztséget, hogy a vadászság segitségére egy vármegyei katonát / pandurt/ küldjenek ki. "Ugyancsak 1849 őszén az uradalom főügyésze panaszolta, hogy "oroszlányi lakosok a tatai és gesztesi uradalmakhoz tartozó mindszenti, gesztesi, környei, bokodi, nánai és majki erdővidékeken részint falopások, részint marháiknak a fiatal vágásokbani behajtása és a fapalánták leetetése által a méltóságos uraságot megkárositani semminek tartották. " A levélhez névjegyzéket mellékelt 360 névvel. Tehát az egész falut vádolta /15/.

Per folyt a makkbér miatt is. Az uradalmi ügyész hihetetlen magas makkbért / 614 forintot / követelt az oroszlányiaktól az 1848-as évre. A előljáróság visszautasitotta a követelést. Hivatkoztak arra, hogy "az akkori zavaros, háborus forradalmi idők okozta félelem miatt a gróf fornai pusztájáról szarvasmarhák, juhnyájak, sőt a körül levő helységbeli marhák is azon erdőben őriztettek. " Igazságtalannak tartották, hogy "csak a szegény Oroszlány helység fizessen. " Tagadták azt is, hogy erőszakosan hajtották volna az erdőbe marháikat. A behajtást senki nem tiltotta. "Oroszlány helység maga kárára behunyt szemmel nem nézhette, hogy az őket illető legelőt más helység marhái legeljék. " A per barátságos egyezséggel végződött. 25 váltóforint makkbér fizetését vállalta a község /16/.

Oroszlány gazdasági életének alapja az erdők használata, a pusztai legelők és a malmok bérlete volt, s a gróf éppen azzal tudott bosszut állni a forradalom által felszabaditott, feltüzelt és öntudatra ébresztett parasztokon, hogy korlátozni igyekezett az erdők használatát, a bérleteket pedig elvette, s magánbérlőknek adta. Veres Péter Szárszó cimü könyvében idézte a balmazujvárosiak kérvényét : "A nagykiterjedésü földbirtokot egyes idegen izraelitáknak adják ki haszonbérbe, ezzel elzárják a nép előtt a szokásos kereset és

megélhetés természetes forrását. " Ez az oroszlányiak panasza is lehetett volna. Az uradalom célja az volt, hogy a válságos gazdasági helyzetbe szoritott parasztokat engedményekre kényszeritse, s a birtokrendezési pert a földesurak számára legkedvezőbb módon fejezzék be.

1849-ben a község által addig használt két malom haszonbérét is felmondták, s először Körmendi Pálnak akarták adni. Ez ellen az előljárók tiltakoztak. Körmendiről azt állitották, hogy ő a "rabsicoknak orgazdájok, saját kocsiján egy szarvast hozott haza, és a pincében megnyuzta, ugy nemkülönben erdőtolvaj, Komáromba hordott a piacra fát eladni, istállói tele vagynak mind kőrisfával. "Körmendi Pál támadással védekezett. "Jól ismerem az oroszlányiak fa és vadászi tolvajságokat, hol még a mai napig is többeknél füstölődik a vadhus" - irta az inspektornak. Ribeczki György biró kijelentette, hogy "nincs jussa az inspektornak malmainkat elvenni, vagy ha elveszi, megtesszük, hogy a malmok vizét elfogjuk, s tönkre tesszük mind a kettőt, mivel határunkban vannak, mi épitettük, melyből az inspektor nem parancsol semmit." Körmendi nem kapta meg a malmokat, de a község használatában sem hagyták.Weisz Ferenc bokodi molnárnak akarták átadni, de ő nem vállalta, mert az oroszlányiak megfenyegették. Éjfél tájban saját háza udvarán támadtak rá, hogy miért igért többet az oroszlányi malmokra. Az uradalmi ügyész felháborodva állapitotta meg, hogy "ezen erőszakoskodás egyedül az oroszlányi községtől jöhet, mely eddig igen olcsó haszonbér mellett birta a kérdésben levő malmokat és minden módokat elkövet, ami más haszonbérlőket elijeszt, csak hogy kényszeritse az uradalmat neki olcsó bérben ismét kiadni. " Végül is László János lesz a bérlő, aki oroszlányi születésü, s mesterségét apjától tanulta , "pazarló, vagy korhely nem lévén kilenc évi gazdálkodás után sem tud sokat előmutatni, ami a molnárnál ritkaság "/17/.

Miután a malmokat elvették a községtől, a hozzájuk tartozó rétet is uradalminak tekintve a molnárnak adták, pedig azt a "jobbágyok birták urbérben„ Ezt az ügy kivizsgálása után az uraság is kénytelen volt elismerni és a réteket visszaadni a községnek /18/.

A pusztákat, illetve erdei legelőket a forradalom után néhány évig még bérelte a község. 1855-ben azért vonakodtak aláirni a szerződést, mert a Dubinai földeket majorságinak irták, pedig azok irtásföldek voltak. 1856-ban a szerződést felmondták a grófok, de az irtásföldeket a jobbágyok nem voltak hajlandók visszaadni, "mint rosszhiszemü birtokosok használták. " A mindszenti és biborkai erdei legelőkről lemondtak, de a Dubinai földekhez ragaszkodtak /19/.

Sérelmezte a község, hogy a biró, a tizedes, a kovács, az egyházfi és a csősz földjei után is haszonbért kért az uradalom, pedig azokat a földeket a földesur "talán még a Helység megszálltakor a Helység használatára adta " /20/.

Az urbéri terhek megszüntetése után az uradalom és a volt jobbágyok között kiéleződő ellentét és harc egyes magánbérlők, jó üzletemberek számára kedvező lehetőséget biztositott a meggazdagodásra, vagyongyüjtésre. Förstner Jakab hamuzsirfőző a hamuház bérlete mellett már a forradalom előtt bérelte a mészárszéket is Muszel Jánossal közösen. 1849 Szent Mihály napjától megkapta a kocsma bérletét, és engedélyezték neki, hogy a boltosház kertjében pálinkaházat épitsen. A sokféle üzletből meggazdagodott. 1866-ban 61 hold uradalmi földet bérelt. Őt is megvádolták azzal, hogy több alkalommal fát lopott az urasági erdőből, de tisztázni tudta magát. A század végére a falu leggazdagabb emberei lettek a Förstnerek. Száz holdnál is nagyobb birtokot szerez - tek, pedig az 50-es években nevük sem szerepelt a birtokkönyvben. Minden bizonnyal a tönkrement szegényparasztok és zsellérek földjeit vásárolták meg /21/.

A zsellérek viszont hiába kérték, hogy a Biborka puszta egy részét adja

nekik az uradalom haszonbérbe, mert nincs az állataiknak legelő. Azzal utasitották vissza a kérést, hogy a területet erdőmüvelésre akarják használni /22/.

Ebben a mozgalmas időszakban folytatódott az uradalom és a jobbágyok birtokrendezési pere. Miután minden volt jobbágyközséggel megkötötték már az egyezséget, az oroszlányiakkal folytatott pert is siettek lezárni. 1868.november 29-én megegyeztek ugy, hogy mindkét fél engedett. A vitás területek közül a kiskenderföldeket elismerték urbéres természetünek, de a dubinai dülőket az uradalomhoz csatolták. Földesuri tulajdont képeztek még a tavak, s a tavak körül három hold föld, a káposztásföldek, a főerdészi lakhoz tartozó kert és fáskert, a majki dülőben száz osztályozott hold szántó. Nagyon sok volt a községben a maradványföld. / 946 hold / Ezt a község 1/5-öd részért természetben váltotta meg. Igy ebből 189 hold lett az uradalomé, 756 holdat pedig birtok arányában osztottak fel a telkes gazdák között. Legelőből a község minden telek után 5 holdat, erdőből pedig 3 holdat kapott. Ahol a betelpülés óta a legnagyobb gond éppen a legelőhiány volt, az elkülönözéskor az uradalom községei közül a legkevesebb legelőilletményt kapták a volt jobbágyok és zsellérek, s ahol a határ fele mintegy három és félezer hold erdő, s korábban az erdei haszonvételek a lakosság megélhetésének talán legfontosabb alapját képezték, a felosztáskor majdnem csak a törvényszabta minimumot adták a községnek. A határ felosztása után kapott a falu 3.052 hold szántót, 392 hold legelőt, és 241 hold erdőt. 38 zsellér az erdei illetőség helyett erdő nélküli földet kért. Egy zsellér 1.125 négyszögöl puszta földet kapott a faizás örök megváltásaként /23/.

A nagybirtok és a paraszti birtok szétválasztása után a határ 58 százaléka az Eszterházyak tulajdona maradt, a 38 százalékát kapták a volt jobbágyok és zsellérek. Az uradalom elégedett lehetett. Ez tünik ki Fittler Dezső uradalmi ügyviselő leveléből : "Midőn legutóbb szerencsém volt, azon nézetemet fejeztem ki, hogy az oroszlányi elkülönözést ugyszólván minden áron keresztül kell vinni. Örülök tehát, midőn közölhetem, hogy a minden árból még sokat megazdálkodhattam. Hála isten szerencsésen keresztülestünk az egyezségen." A levélből arra következtethetünk, hogy több engedményt is kiharcolhattak volna az oroszlányiak. A falu népe nem is akart belenyugodni az igazságtalan birtokrendezésbe. Főleg a szegényebb rétegek évtizedek mulva is sérelmezték, és követelték megváltoztatását. 1896-ban éppen a millenniumi istentisztelet után a falu kovácsa " a közönséget a templom előtt megállitva izgatott, s azon kijelentést tette, hogy majd kikeresi az uradalomtól még járandó erdő és legelő jutalékot /24/. Mivel kevés volt a föld, a zsellérek legelőfeltöréssel igyekeztek kiterjeszteni a müvelhető területet. A hasznavehetetlen legelőkön szőlőt telepitettek. A 80-as évekre a szőlő területe majdnem hatszorosára nőtt. A jobbminőségü rétföldeket szántónak használták, a silányabb réteket pedig legelővé változtatták. Az uradalom ugyanakkor erdőtelepitéssel igyekezett hasznositani a korábban terméketlen területeket.

A paraszti birtok megoszlása a faluban aránytalanságokat tükröz. A birtokosok száma nagy mértékben növekedett. 1857-ben 229 név szerepelt a birtokkönyvben, 1886-ban pedig 365. Főleg a szegényparasztok, törpebirtokosok száma nőtt. A 20-30 holdas birtok viszont kevesebb lett. Szabad György is megállapitotta, hogy Oroszlányon a birtokrendezés során szökött fel a középrétegek rovására az egy-egy parasztcsalád a termelés adott fejlettségi fokán eltartani alig képes 10-15 holdas gazdaságok száma. A birtokkönyvek adatai alapján ezt a megállapitást ugy kell módositani, hogy a 10 hold alatti gazdaságok száma növekedett legnagyobb mértékben /25/. A középparasztság felbomlása és a szegényparaszti réteg növekedése mellett néhány gazdag paraszt, illetve tőkés bérlő felemelkedése is jellemezte a paraszti társadalom strukturájának változását. Oroszlányon 1886-ban a földtulajdonosok 72 százaléka 10 hold alatti törpebirtokos volt, s ők az összes földterületnek mindössze 14 száza-

lékával rendelkeztek, míg a birtokosok 4 százalékát kitevő 30 hold feletti gazda a földterület 27 százalékát mondhatta magáénak.

Ilyen körülmények között - bár megmaradt továbbra is a parasztok és földesurak ellentéte - egyre inkább a falun belül éleződött ki a különböző társadalmi rétegek osztályharca.

Oroszlányon a parasztság már a feudalizmus korában is erősen differenciálódott, s a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában a belső ellentétek éppen ugy fokozódtak, mint a jobbágyok és a földesurak küzdelmei. E kétféle osztályharc között összefüggés volt, hiszen a falu módos gazdái közül kikerülő birók, elöljárók a földesur megbizottai is voltak. Az uradalom igyekezett olyan embereket állitani a falu élére, akik az ő érdekeit képviselik, a falu népe viszont sokszor meghiusitotta ezt a szándékot.Arra is volt példa, hogy akit megválasztottak, nem vállalta a birói hivatalt, hiszen nem volt könnyü feladat. Csak a mohó, haszonhajhászó emberek áhitoztak a birói botra. Az ilyen birók és elöljárók aztán az uradalomtól külön kedvezményeket kaptak, de ezzel sem elégedtek meg, hanem sokszor a község jövedelmét is magukénak tekintették. Szabados Pál lelkész jegyezte fel még a forradalom előtti években a következő sorokat : "Fájdalmas érzettel vettem és láttam azt, mint csalják a népet egyes sáfárjai, helység birói, malom és bor birák, kiknek mindegyike csak magának gyüjtötte, s takarta a helységet illető pénzeket. " Nem is nézhette ezt tétlenül. Felvilágositotta az embereket. Ezért az uradalom főügyésze bujtogatással vádolta, de az egyházkerületi felügyelő, aki az ügyet kivizsgálta, felmentette a vád alól,megjegyezve, hogy "országszerte esméretes a bióknak a helység közjövedelmével való bánásmódjuk, miképpen azoknak kezelésekben többnyire magok nyereségére, s nem a helység közjavára és hasznára törekszenek"/26/. Szabados Pált a forradalom után is azzal vádolták, hogy lázitotta a népet, pedig csak a jobbágyfelszabaditó törvényt ismertette és magyarázta.

A falu vezetői és módos gazdái, valamint a szegény nép közötti ellentét 1860 karácsonyán nagyarányu zendüléshez vezetett. Krcsma János oroszlányi származásu cselédember társaival elfoglalta a jegyző egyik házát, egy másik csoport pedig a biróra támadt, és a birói botot erőszakkal elvették tőle. Az elöljárók a tatai szolgabirói hivataltól kértek segitséget. A kiküldött csendőrök 5 "lázitót" elfogtak. A foglyok kiszabaditására "körülbelül 300 ember fejszékkel felfegyverkezve" rohant. Végül csak a katonaság segitségével, és a sérelmek megvizsgálásának igéretével sikerült a zendülést elfojtani /27/.

E vázlatos képből is látható talán, hogy a jobbágyfelszabaditás és a birtokrendezés uj korszak kezdetét jelentette a falu történetében, de fejlődését nem segitette elő. A nagybirtok és a bérlők elzárták a gazdasági kibontakozás lehetőségeit. Meggyorsult a paraszti társadalom felbomlása, s ez a belső osztályharc fokozódásához vezetett.

Jegyzetek

/1/ A Dunántul településtörténete II/1. 1767-1848. A pécsi településtörténeti konferencia anyaga. Pécs 1977.

/2/ Világtörténet 26. 1976. 9.

/3/ SZABAD GYÖRGY : A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra. Bp. 1957. 11. 36. 37.

/4/ FÉNYES ELEK : Magyarország 1859-ben, Szabad György i.m. 23. KmL. Oroszlány kataszteri iratai.

/5/ KmL. urbéri tagositási iratok 1857-1907. Oroszlány, jegyzőkönyv a földeknek osztályba sorozásáról Oroszlány adóközségben / 1851./

/6/ U.o. Megyefőnöki iratok 1851. Oroszlány Helység áttekintése az 1851. évben, Edelényi Szabó Dénes:Komárom megye felkezeti és nemzetiségi vi-

szonyai a Mohácsi vésztől napjainkig.

/ 7/ SZABAD GYÖRGY i.m. 145. 401-403.

/ 8/ U.o. 165.

/9/ Km.L. Járásbirósági iratok. Batalka Pálné fellebbezése Oroszlány 1850. junius 28. FÉNYES ELEK i.m. Oroszlány.

/10/ Km.L. Urbéri tagositási iratok 1857-1907. Oroszlány. Strba István biró kérvénye az alispánhoz.

/11/ Országos Levéltár az Eszterházy család tatai levéltára. Községi számadások 16-25.

/12/ SZABAD GYÖRGY i.m. 238-239. Km.L. Urbéri tagositási iratok. Oroszlány.

/13/ Az oroszlányi evangélikus egyház iratai. Oroszlány. Szabados Pál feljegyzései.

/14/ Km.L. Járásbirósági iratok 1850. A fejérvári polgári kerület főispánjának levele. A tatai járásbiróság iratai 1852. Pápai Ferenc levele a járásbiróhoz, Suvada Pál oroszlányi biró levele a járásbiróhoz, Oroszlány község nyilatkozata.

/15/ U.o. Járásbirósági iratok 1850. Pápai Ferenc keresete az oroszlányi erdei kártevők ellen. Községi iratok Oroszlány 1849. Az erdőmester jelentése.

/16/ U.o. Járásbirósági iratok 1850. Oroszlány község ellen makkbér iránt inditott kereset.

/17/ Országos Levéltár Eszterháy család tatai levéltára / továbbiakban: OL. EtL/ Községi iratok Oroszlány 1849. Községi számadások 1852. Eszterházy család csákvári levéltára / továbbiakban ECSL/P. 188. II. N-160.P. Oroszlány 1849.

/18/ OL EtL Községi számadások Oroszlány 1851.

/19/ OL ECSL P. 188. II. N. 160. P. Oroszlány 1856.

/20/ OL EtL Birtokigazgatási iratok Oroszlány 1850;

/21/ OL ECSL P. 188. II. N. P. Oroszlány. EtL Községi iratok Oroszlány 1764-1864. P. 211. III-25.

/22/ OL ECSL P. 188. II. N. 160. P. Oroszlány 1870.

/23/ OL ECSL P. 188. II. N. 160. P. Oroszlány 1868. Urbéri egyezség.

/24/ OL ECSL P. 188. II. N. 160. P. Oroszlány. 1868. november 29. FITTLER DEZSŐ : levele. 1896. Jegyzőkönyv másolat.

/25/ SZABAD GYÖRGY i .m. 394. Km. L. Oroszlány kataszteri birtokiveinek összesitése 1886.

/26/ OL ECSL P. 188. II.N. 160. P. Oroszlány 1836-44. 1846. GYÜSZI LÁSZLÓ: Szabados Pál oroszlányi lelkész feljegyzései a jobbágyviszonyokról és a jobbágyfelszabaditásról. / Agrártörténeti Szemle 1972. 3-4. sz. /

/27/ SZABAD GYÖRGY i .m. 401-403.

BENCZE GÉZA

"Somogy megye rendszeres földabrosza" - egy megyetérkép 1850-ből

A Somogy megyei Levéltár kéziratos térképgyüjteményében T-376. szám alatt található a megyének egy kéziratos, zömmel közigazgatási, közlekedési adatokat tartalmazó térképe, amelynek eredeti cime : Rajzképe Somogy megye VII.járásra felosztott területének. Szerzője Vörös László megyei főmérnök, készült 1850-ben.

Az ezt megelőző időszakból is számos megyetérképe ismert Somogynak, a Bendefy László által leirt MIKOVINY-iskola térképeitől kezdve a II. József-ko - ri első katonai térképfelvételezésig /1/. Ez utóbbi, rendszeres felmérésen alapuló többéves munka eredményeit fogalmazta meg a XVIII. sz. végén NEU tábornok vezetésével elkészült térkép, amely Somogy megyét is magába foglalta. Ennek nyomán - és alapján -, a helyismeret adta helyesbités lehetőségeit kihasználva készitette el NAGY JÓZSEF megyei mérnök SZÉCHÉNYI FERENC főispán utasitására és támogatásával az 1802-ben kinyomtatott és azóta is a legismertebb feudáliskori térképét a megyének /2/. Szerzője, mint korábban kamarai mérnök résztvehetett az eredeti térkép alkotásában is.

Ezt közvetlenül megelőző időkben is nyomtattak - gyengébb minőségü, nagyobb méretarányu - megyetérképeket, köztük a BERKEN JÁNOS által 1793-ban metszettet, amelyet a Görög-Kerekes-féle atlaszban is felhasználtak. Néhány kézira - tos uttérkép fogta még át a megye egészét, igy a Helytartótanács rendeletére készült Utkönyv mellékletét képező ut- és vizrajzi térkép 1827-ből, amely a megye akkori mérnökének, TÖRÖK FERENC-nek munkája volt. /3/. Voltak más térképek is, elsősorban urbéri regulációs és vizszabályozási felvételek, de általában kis méretük és speciális ábrázolásuk miatt nem voltak alkalmasak sem gazdasági, sem pedig közlekedési-utépitési vagy egyéb munkák végzésére, nem is szólva birtokjogi ügyekben való felhasználhatatlanságukról. A meglévő - többnyire már elavult - térképlapok még szomszédos községek esetében is csak a legritkább esetben voltak egymáshoz illeszthetők.

Nem véletlen, hogy a megye az 1830-as évek végén ismét szorgalmazni kezdte egy uj, pontos, a megváltozott közlekedési és hidrográfiai állapotokat hüen tükröző térkép elkészitését, hiszen sürgették ezt az egyre gyakoribbá váló birtokperek, illetve a mezőgazdaságilag hasznositott területeken bekövetkezett változások is. Az 1827-ben egy példányban elkészült és a Helytartóta - nácsnak megküldött megyetérkép és Utikönyv-, amely leirta a megye valamennyi helységének ut- és vizviszonyait, közlekedési lehetőségeit, települési helyzetét - nem került vissza a megyébe.

Egy uj térkép szükségességét felismerve Somogy vármegye az 1839. november 2-án tartott megyegyülésén utasitotta főmérnökét, hogy készitse el a megye " mindenben kielégitő térképének " tervezetét /4/. VÖRÖS LÁSZLÓ főmérnök néhány hónap mulva, 1840. február 1-én a megyegyülés elé terjesztette részletes ajánlatát Somogy megye "rendszeres földabroszá"-ról./5/. Nem először készitett ilyen jellegü átfogó munkát, hosszu mérnöki multja és kiemelkedő tehetsége lehetővé tette ezt számára. Mielőtt 1833-ban elfoglalta a megyei mérnöki állást, korábban a Duna és a Tisza térképezésénél töltött el 12 évet , s Somogyba is részben a Balaton- és a Dráva-szabályozás közvetlen irányitásának és vezetésének a lehetősége vonzotta. Kiemelkedő munkája Buda és Pest alap- és vizhelyezeti térképének elkészitése, ill. a Lánchid mérnöki előmunkálatainak végzése volt.

A megyegyülésnek benyujtott tervezetében egy munkatérkép és két nyomtatásban is kivitelezhető térkép elkészitésére tett javaslatot. A munkatérkép igen részletesen, az ország minden más hasonló megyetérképét felülmulva, husz szelvényen - egy-egy szelvény kb. 75x60 cm-es méretben - készült volna el, összesen mintegy 2,5x3,5 m-es nagyságban. A kb. 1:36 000-es méretarányu akkoriban hallatlan pontosság elérésére alkalmas térkép / a II. József-féle katonai térkép méretaránya 1 : 28 000 / maximális ábrázolhatóságot jelentett volna. VÖRÖS az alábbiakat hozza terve igazolására : "... leghivebben fog-

ná ábrázolni Nemes Megyénk azon képét, melyet az idők viszontagsága sem könnyen változtat, mint a hegyeket, völgyeket, folyóvizeket, tavakat, berkeket, szabályozott csatornákat, posta, és kereskedő utakat, helységek és majorsá - gok fekvéseit, s a.t. melyeket a' készitendő közönséges Térkép, a'hely parányisága miatt épen nem mutathat oly pontosan. Igy ha idővel kérdés támad a' Nemes Megye egyik vagy másik részéről, utak, csatornák, malmok, vagy akár mely tárgy dolgában, a fent emlitett Térképről azonnal hiv másolatban lehet előterjeszteni a' tájékot... Mily sokszor megesik, hogy valamely ut vagy malom vizsgálata alkalmával egy pontból csak azon határ szélig látunk, több Térkép hijánnya miatt, melynek Térképe kezünkben van; midőn pedig ötödik, s hatodik határon keresztül is óhajtanánk a' tárgy fekvését ismerni, mi igen jól esnék akkor... egy ily nagy betsü Térképet kézben tarthatni..."

E hatalmas munkát igénylő térképnek afféle megyei altérkép szerepet szánt, hiszen ilyen hatalmas méretben a hétköznapokban nem lett volna használható. A leendő áttekintőtérkép is kb. 1,3xl,1 m-es nagyságával, kb. 1:110 000 -es méretarányával felülmulná a megye addigi legjelentősebb térképét. E lapot már nyomtatásban is megjelentették volna. Mivel a megye nem rendelkezett uttérképpel sem, az áttekintőlappal párhuzamosan tervezte kisebb, 60x55 cm-es nagyságban elkésziteni a megye közlekedési térképét, a mai 250 000-es térképeket valamivel felülmuló nagyságban / ilyen nagyságu térképek is csak kb. a századforduló időszakában kerültek közhasználatu forgalomba/.

A szerkesztés alapelve a háromszögelési módszerrel végzendő mérés, amelyhez a megye valamennyi helységében három fix mérési pont kitüzésére lett volna szüksége. A munka elkezdéséhez és végzéséhez szüksége volt az uradalmak birtokában lévő birtoktérképekre, s igy a vármegye az alispán utján felszólitotta a megye birtokosait térképeik átadására lemásolás ill. helyesbités céljából/7/. A különböző léptékü, célu, kivitelü és gondosságu térképek igen változatos minőségüek lehettek, mert jelentős feladatául lett kijelölve az uradalmi mérnökömek a birtokok triangulációs módszerrel történő felmérése,különösen, hogy sok községről semmilyen térkép nem állott rendelkezésükre. Az azonos szerkesztési elvek érvényesültek ezek után már VÖRÖS Dráva-menti munkáinál is, de számos község, vizfolyás térképi felvételét készitette el maga is.

Az uradalmakra háruló feladatok elvégzése nagyban szolgálta saját érdekük-et is, de szükség is volt ezekre a térképek jelentős részének elavultsága miatt is, mivel - mint irja VÖRÖS tovább - ; "... kedvetlen volna ott vadont ábrázolni, hol most helységek, s' majorságok diszlenek, élő fákat rajzolni, hol szép szántóföldek feküsznek, berket láttatni, hol czélszerü csatornák által virágzó rétek lettek, és végre járhatatlan erdőt mutatni ott, hol most kellemetes utak nyilnak keresztül a' rengetegeken ..."

Tervének megvalósithatóságát derülátóan - a megye és az uradalmak támogatását feltételezve - igen rövid időben, három évben jelölte meg. A vármegye még 1840-ben előfizetési előjegyzést bocsátott ki a készitendő térképre,hogy legalább 500 előfizetőt biztositson a munkák anyagi támogatására /8/. VÖRÖS LÁSZLÓ napidijas honoráriumát és a nyomtatás költségeit 4-5 ezer forintra becsülték, példányonként előreláthatólag 10 ft. árral számolva. Az előjegyzéseknek azonban nem maradt semmi nyoma, mint ahogy a térképről sem hallani semmitt ettől kezdve egy egész évtizeden keresztül. A vármegye, amely a kezdeti lépéseket támogatta, a kérdéssel többé már nem foglalkozott. VÖRÖS életrajzirója sem tud a térkép munkálatairól, de a Somogy megyei Levéltár térképgyüjteményének sem a leggazdagabb az ezen időszakra eső része; nyoma sincsen sem VÖRÖS, sem pedig mások ilyen célu községfelvételezéseinek. Annyit bizonyosnak vehetünk, hogy a munkába bevonhatta beosztott mérnökét, ugyanis TÖRÖK MIKLÓS másodmérnök készitette - a főmérnök elsősorban drávai elfoglaltságai miatt - ezen időszakban a megye különböző utjainak felmérési rajzait, ugy is, mint az utügyekkel foglalkozó megyei mérnök.

Ha konkrétan nem is szólnak forrásaink a szerkesztés munkálatairól, az adatgyüjtés folyhatott, hiszen maguk a mérnöki felvételezések, térképezések

ezek után már közvetlen adatbázisát jelentették a megyetérképnek. Jelentős adathalmazt tartalmaztak az ekkor folyó megyei utrekonstrukciók és a drávai munkálatok felvételei is. TÖRÖK MIKLÓS ezekre alapozva készitette el 1850-ben - igaz, részben felsőbb utasitásra - a " Somogy megyében fekvő helyek' A.B. C. rendbeni megnevezése, és távolságuk feljegyzése". c. munkáját, amely lajstrom a megye 309 helységének közlekedési izokronját adta lényegében, távolságtáblázatok formájában, községenként átlag 10-12 adattal./9/.

A szerkesztés munkáját más megyei adatgyüjtések is szolgálták. A somogyi levéltár őrzi az 1848. évi un. Czindery-összeirást, amely nemcsak a paraszti, hanem a birtokosok használatában és birtokában lévő földeket is összegezte, községenként. Hasonló nagy munka - s az előzőekkel mindenképpen összefüggőnek tekintendő - az 1849 őszén befejezett népességösszeirás,ami mögött részben ismét csak a térkép ügye huzódott. VÖRÖS ezzel egyidőben elkészitette a megye uj közigazgatási beosztástervezetét is. Ez tiz kerületre /járásra/ osztotta fel a megyét, területenként szinte pontosan azonos lélekszámokkal /10/.

A szabadságharc bukását követő időszakban is igényt tartottak VÖRÖS főmérnök munkájára annak ellenére, hogy két fia a szabadságharcban tevékenyen részt vett 1852-ben vádolták csak izgatással, s rövid uton felfüggesztették majd elbocsátották megyei főmérnöki állásából.1850 februárjában még a megye más tisztségviselőivel együtt tette le hivatali esküjét, vele együtt korábbi beosztott mérnöke, TÖRÖK MIKLÓS is /11/.

Nem sokkal ezután érdeklődött a megyétől a soproni cs.kir. katonai parancsnokság, hogy rendelkezik-e Somogy ujonnan készült megyetérképpel. A megyei jelentésben közölt 1802-es kiadásu, közel félévszázados térképet nem találták már megfelelőenk, s ujbóli megkeresésükre a megye már azt válaszolta, hogy a megye főmérnöke alkalmas lenne egy uj megyetérkép elkészitésére. Az addig elkészült, vagy még mindig csak az előkészület stádiumában lévő térképszerkesztési munkákról nem tájékoztatták a katonai parancsnokságot, csupán bizva VÖRÖS előrehaladott adatgyüjtésében azt kérdezték, hogy milyen áron és mikorra készüljön el Somogy megye uj térképe /12/.

A felajánlott térkép előzményeiről, VÖRÖS e munkájáról továbbra sem tudunk igy semmit. Az bizonyos, hogy a tervezett nagyméretü megyetérkép nem készült el az 1840-ben tervezett formában. Elkészült viszont - a bevezetőben már emlitett - egy, a tervezettnél kisebb térképe 1850 májusban. A "Rajzképe Somogy megye VII. járásra felosztott területének" ennek ellenére igen figyelemreméltó munka. Lényegét tekintve a megye kb. 1:144 000-es méretarányu közigazgatási térképe az uj járásbeosztással, a községek tömbszerüen formahü és a lakott puszták jelölt ábrázolásával. Emellett szinte a teljes vizrajzi képet is visszaadja, ábrázolva a vizállásos, vizöntéses területeket is. Legfontosabb és legértékesebb része a térképnek a már emlitett 1849.évi népszámlálás adatainak térképrevitele táblázat és szinezéses ábrázolás formájában /13/. Valószinü, hogy egyben e térképlap az ország egyik első néprajzi térképe is egyben. A térképre vitt táblázat a népességet vallási / r.katolikus, protestáns, óhitü és zsidó/ és nemzetiségi - magyar, német, szláv - megoszlás szempontjából tartalmazza s ez utóbbit ábrázolta is a térképen / magyar, német, szláv, magyar-német, magyar-szláv és magyar-német-szláv helységek jelöléssel/. A nemzetiségiek által lakott falvak - arányuktól függően - többszinü ábrázolásuak. Mindezek mellett ábrázolva vannak malmok - a meglévőknek csak kis hányada - és a teljes uthálózat. A meglévő utak mellett - posta, kereskedő és közönséges - a javasoltak is szerepelnek a térképen.

VÖRÖS addigi térképészeti tevékenységét ismerve a térkép egésze viszont esetenként jelentősen elnagyoltnak, nem teljes értékü munkának tünik. Az eddigi vizsgálatok, valamint a térképkészitésének hiányos feltártsága követ -

keztében az 1850-ben elkészitett lapot azonosnak tekintették az 1840-ben tervezettekkel és egyértelmüen uj, - egy kicsit tulbecsülve - a maga nemében páratlan munkának nyilvánitották /14/.

Az eddig elmondottak, valamint a források ismerete alapján ezzel szemben bizonyosnak vehető, hogy VÖRÖS e megyetérképe nem az 1840-ben elkezdett munkának az eredményeit tartalmazza, legfeljebb csak néhány elemében. Nem készült, de el sem kezdődött a részletes megyei térképfelvételezés, s igy az alapján nem készülhetett az 1850. évi térkép. VÖRÖS, hogy a szabadságharc után berendezkedőuj adminisztráció előtt alkalmasnak tünhessen korábbi tevékenysége folytatására, azonnal "uj" térképpel állt elő. E térképlap viszont a már 1850-ben elavultnak mondott 1802-es NAGY JÓZSEF-féle térkép egyszerü átmásolása, csupán az időközben végrehajtott vizimunkálatok eredményeivel / Kapos-szabályozás, drávai munkálatok / kiigazitva. Megtartotta annak vizrajzi és közlekedéshálózati hibáit, s sok esetben még a VÖRÖS és mérnöktársa által kijelölt és készitett uj utak sem szerepelnek rajta.

Módositanunk kell tehát a térképről alkotott eddigi véleményt, s sajnálattal tudomásul venni a tényt, hogy az országosan is egyedülállónak igérkezett hatalmas munkából térképészeti vonatkozásban nem valósult meg semmi. Az eredmény csupán egy közepes szinvonalu - bár szépen kivitelezett - térkép, amely már elkészültekor, 1850-ben is korszerütlennek volt mondható.

E negativumok mellett egyes vizrajzi és a fő közlekedési utakra vonatkozó adatai fontosak, s nem lenne érdemtelen néprajzi-etnikai vonatkozásainak részletesebb megvizsgálása sem.

Mindezek ellenére Somogy e térkép - és minden bizonnyal VÖRÖS meglévő adatai és esetleges előtervei, vázlatai - birtokában nem vetette el egy megyetérkép kinyomtatását, bár erre inkább az 1849 után berendezkezdett közigazgatásnak volt inkább szüksége. VÖRÖS LÁSZLÓ megyei főmérnököt 1852-ben elbocsátották, s a megye uj mérnökének, az osztrák SCHOLTZ-nak egyetlen somogyi vonatkozásu térképen nem szerepel a neve szerzőként. Igy a megyének 1860 táján -keltezetlenül - megjelent térképe nem lehetett az ő müve, csak egy korábbi igen jelentős adatgyüjtés alapján készülhetett, igaz már csak közigazgatási szempontokat figyelembevéve.

Nem készült el tehát - ahogyan 1840-ben nevezték - "Somogy megye rendszeres földabrosza", de készült helyette két évtizedes késéssel az eredeti elképzelésnek még a töredékeit is alig tartalmazó megyetérkép, és még ez is országosan az elsők között.

Jegyzetek

/1/ BENDEFY LÁSZLÓ : Mikoviny Sámuel Somogy megyei térképei. Somogy megye multjából. Levéltári évkönyv 7. Kaposvár, 1976. 131-163.o.

/2/ NAGY JÓZSEF : Cura amore publici provinciae Simighiensis... 1802. /kb. 1:144 000 méretarány/.

/3/ BENCZE GÉZA : Közlekedési viszonyok és uthálózat Délnyugat-Dunántulon a 18-19. század fordulóján. Mednarodni Kulturnozgodovinski Simpozij Modinci 1977. Maribor, 1977. 147.o.

/4/ Somogy megyei Levéltár /SmL./. Közgyülési iratok/Kgy.ir./. 1839.3461.sz.

/5/ SmL. Kgy.ir. 1840. 114. sz.

/6/ BENDEFY LÁSZLÓ : Vörös László /1790-1870/. Hidrológiai Tájékoztató 1968. Bp. 1968. 5-9.o. Uő: Vörös László emlékezete. Somogy megye multjából Levéltári évkönyv 5. Kaposvár, 1974. 85-112.o.

/7/ SmL. Kgy.ir. 1840. 114. sz.

/8/ Uo.

/9/ TÖRÖK MIKLÓS : Somogy megyében fekvő helyek'A.B.C. rendbeni megnevezése és távolságuknak feljegyzése... 4000 bécsi ölekkel egy mértföldre, és két mértföldet egy állomásra számitva. Szekszárd, /1850/. 36.p.

10/ SmL. Különféle összeirások 1792-1852. - Helységek és puszták X. kerületekre való felosztása /tervezet/.

/11/ SmL; Megyefőnöki iratok. 1850. 160 1/2. sz.

/12/ SmL. Megyefőnöki iratok. Einreichungs Protokoll 1850. 2224. és 2613. sz.

/13/ Summás Kimutatása

Somogy megye újonnan felosztott VII járásbani népességének nemzetiségre és vallásra is tekintve.

Rend-szám		Helységek száma	Nemzetiségre nézve			Vallásra nézve						
			Ma-gyar	Né-met	Szláv	Össz.	R.Cath.	Prot.	Ó-hitü	Si-dó	Össz.	Mér-föld
I.	Karádi járás	40	32664	1971	-	34635	18142	15033	-	1460	34635	17 4/8
II.	Igali járás	43	27052	7532	-	34584	24377	9106	15	1086	34584	16
III.	Kaposvári járás	52	31726	2285	-	34011	26371	6607	26	1007	34011	15 4/8
IV.	Szigetvári járás	55	20546	7072	5849	34367	21213	12339	38	777	34367	16 1/8
V.	Nagy Atádi	39	26286	1587	6854	34727	19495	14296	5	931	34727	15 6/8
VI.	Csurgói járás	43	31521	-	3216	34737	20434	13757	1	545	34737	16 7/8
VII.	Marczali	40	31744	464	2451	34659	33189	433	-	1037	34659	16 2/8
ÖSSZESEN:		312	201539	21811	18370	241720	163221	71571	85	6843	241720	114

/14/ BENDEFY LÁSZLÓ : Vörös László emlékezete... 100-103.o.

DÓKA KLÁRA

A Sárviz és a Sió csatornázása

1848 - 1867

A Fejér és Tolna megyét átszelő Sárviz a Duna egyik legjelentősebb jobb oldali mellékfolyója. A Séd, Pét, Inota patakok vizéből táplálkozik, majd Székesfehérvárnál felveszi a Csórt és a Gaját. A szabályozás előtt széles mocsárövet kisérte, amely Cecénél 1/3 részére csökkent, azután kiszélesedett. Itt vette fel a vizrendezés előtt a Kapossal bővült Siót, majd megkerülve a Sárközt, kanyargós mederben, Bátánál ömlött a Dunába. A 30 ezer hektárnyi ártér Fejér és Tolna megyei területekre oszlott, amelyek között a Cece környéki magaslatok képeztek határt.

A Sió völgye a vizszabályozás előtt összefüggő mocsár volt, amelynek területe 3450 hektárt tett ki. A mocsarat a Balaton tulcsorduló vize táplálta, amely a Sió torkolatában épült malomgát miatt áradásokat okozva zudult a folyó völgyébe.

Az árvizektől látogatott, mocsaras területeken viszonylag ritka településhálózat alakult ki. A községek a mocsár két oldalán, vagy a szigetszerüen kiemelkedő magaslatokon, egymástól jelentős távolságra feküdtek. A lakosság az ártér hasznositásából : halászatból, vadászatból, nádvágásból élt, amit az időnként megöntözött legelőkön állattartás és a magasabb területeken kertgazdálkodás egészitett ki. Az egyre növekvő lakosság szükségletei azonban már a 18. század második felétől a szabályozás megkezdését sürgették. A tervet Böhm Ferenc cseh származásu mérnök készitette el az 1760-as években. Alapelve az volt, hogy a Sárviz számára a völgy közepén uj medret ásnak, a külvizeket pedig a cecei magaslatoktól északra és délre övcsatornán vezetik le. A Tolna megyei szakaszon a Sió medre képezte az övcsatornát. A 18. század végén megkezdett munka folytatására 1810-ben megalakult az első vizszabályozó társulat, amely az érdekeltek költségén - Beszédes József mérnök irányitása mellett - a szabályozás jelentős részét végrehajtotta. 1825-ig elkészült a Sárviz uj medre Ősitől Kölesdig, a Sióé Agárdtól Simontornyáig, és az 1820-ban megalakult Kaposvizet Levezető Társulat szabályozta a Simontornya - Ozora közti Siószakaszt is.

A sárviz medréből eltávolitottak minden akadályt, amely a viz szabad lefolyását nehezitette. A malmokat a Fejér megyei övcsatornába, az Ősitől Simontornyáig vezető Malomcsatornába helyezték át. Beszédes József 1835-ben készült terve szerint a Malomcsatornából öntözni is lehetett volna, azonban erre még nem volt igény.

A 19. század közepére a Sárviz és a Sió szabályozott részein élő lakosság birtokba vette a mocsárvilágból elhóditott területet. A népességszám általában megnőtt. Azokban a községekben, ahol a csatorna már a 18. század végén megépült / Ozora, Mözs , Nagydorog/, a 19. század első évtizedeiben volt ugrásszerü fejlődés, majd a következő évtizedekben felzárkóztak azok a települések is, ahol az 1820-as években fejeződött be a szabályozás / Bikács, Pálfa, Simontornya/. A sárközi falvakban, valamint a Sió felső szakaszánál viszonylag lassu volt a fejlődés. Növekedett a szántóföldi termelés szerepe - főként az évtizedek óta száraz, Fejér megyei területeken, valamint Tolna megye néhány Sió menti községében. A Sárviz középső szakasza mentén az 1820-as években lecsapolt területeket a század közepére főleg rétként hasznositották. A szőlő- és gyümölcstermelés is jelentős szerepet kapott. Különösen fontos volt a sárközi községekben, ahol a jó termőföldet az árvizmentes helyeken nagyobb jövedelmet biztositó szőlőtermelésre igyekeztek felhasználni. A Sió felső szakaszán és a Sárközben azonban a lakosság növekedésével a faluhatár mind szükebbnek bizonyult. A müvelés alá vont területe-

ket a veszélyeztetett ártér felé kellett kiterjeszteni. A korábban rét- és legelőként használt területeket felszántották, számolva azzal, hogy az e - gész termést elviszi a viz. Az állatokat már azokra a lankákra terelték,a- melyek csupán az év kis részében voltak szárazak. Az árvizektől elsodort termésért a tavakban, mocsarakban folytatott halászat csekély kárpótlást nyujtott. A Sárviz és Sió szabályozás folytatása ismét napirendre került.

A munkát a társadalmi körülmények is sürgették. A jobbágyfelszabaditással a faluhatár átrendeződött, és az uj tulajdonosok használható állapotban kivánták elfoglalni területeiket. A technikai fejlődés - főként a kotrógépek beállitása - a munkafolyamatot leegyszerüsitette. A jobbágyfelszabaditással a munkaerőkérdés megoldódott, és elegendő számu, gazdag vállalkozó akadt, akik a szabályozási munkát szivesen elvállalták.

A Sárviz és Sió csatornázás befejezésére az 1840-es években két ujabb vizrendező társulat alakult. A Somogy megyei birtokosok egyre sürgették a Balaton lecsapolását vagy legalább vizszintingazdozásának szabályozását. 1842. aug. 3-án Kaposvárott megalakult a Balaton-melléki Somogy megyei Társulat, amely 1847-ben állitotta össze alapszabályait. Célja a Balaton vizszintjének leszállitása volt. A Társulat a Sió felső szakaszán Siófok és Siójut között volt illetékes. A Siójut és Ozora közti szakasz csatornázására az 1847. szeptemberében megalakult Sióberki Társulat vállalkozott. 1852-ben az egyleti törvény nyomán a vizszabályozó társulatok átszerveződtek. A két régi szervezettel együtt - a Sárviz és Sió csatornázás befejezésére - a 19. század közepén már négy, különféle elképzelésekkel jelentkező társulat volt hivatva.

Nem foglaltak el egységes álláspontot a hivatalok sem. 1852-től Augusz Antal, pesti kerületi kormányzó lett a vizszabályozási biztos. A terület közigazgatásilag a vele egyenlő rangu Soproni kerületi kormányzóhoz tartozott, a szabályozás ügyében mégis Augusznak kellett dönteni. Határozatait - a vizügyi és középitészeti munkák ujjászervezése érdekében - az ország területén tevékenykedő Mitis Ferdinánd miniszteri biztos birálta felül, a soproni kerületi kormányzó felettese viszont a Helytartóság volt. Nem volt egységes a müszaki oldal sem. 1852-től Halász Gáspár - Beszédes József korábbi munkatársa - vette át a Nádorcsatorna Társulat igazgató mérnöki teendőit. Felettesei, az Országos Épitészeti Igazgatóság hivatalban dolgozó mérnökei azonban gyakran akadályozták munkáját. Az egymásnak alá- és mellérendelt hatóságok között vég nélküli levelezés folyt a legkisebb ügyekben is, igy a problémák megoldása elhuzódott. A korábbi munkák eredményeként eltérő gazdálkodást folytató területek birtokosai más-más igényekkel léptek fel. A Fejér megyeiek kérték az öntözés mielőbbi megoldását. A sárköziek érdeke az alsó folyószakaszok szabályozása, ezzel együtt a bogyiszlói Dunameder rendezése volt, hogy innen se fenyegessen az árviz. A vizrendszer északi részének fejlesztéséhez a sárköziek nem akartak hozzájárulni, a Fejér megyeiek pedig a Duna menti munkákat tartották tulzásnak. A balatoni érdekeltség egy része a tó lecsapolását kivánta, más részük - felismerve a fürdőkultura jelentőségét - csak a vizszint szabályozását tartotta fon - tosnak.

Mitis azt szerette volna, ha 1852 után a területen egyetlen vizszabályozási egyletet hoznak létre, ami ellen elsősorban a nagy multjára hivatkozó Nádorcsatorna Társulat tiltakozott. Végül olyan döntés született, hogy a társulatok müködhetnek külön, de a további szabályozást egységes terv alapján kell végrehajtani. Az 1850-es években először a Sárviz alsó szakaszának csatornázása készült el. Volt olyan elképzelés, hogy a Balaton vizét szál - litó Siót Pálfánál a Sárvizbe vezetik, és innen a megnövekedett folyó ha - józható lesz. A Nádorcsatorna Társulat tiltakozott a terv ellen, mivel ez korábban épült csatornájuk ujjáépitését igényelte volna.

A végleges tervet Halász Gáspár készitette el. Elgondolása az volt, hogy a Sárvizet Szekszárdtól a Dunába vezetik, és az uj csatorna el fogja birni a Sió és Kapos vizeit is. A megnövekedett Sió marad a korábbi övcsatornában, azonban azt fokozatosan kibővitik. A szabályozást államköltségen hajtották végre 1854-1855-ben. A Sárviz alsó, 50 km-es szakasza holtmederré vált, a Sió pedig átvette a főfolyó szerepét. Északi részének szabályozása is elmozdult a holtpontról. A társulatok munkáját itt elsősorban a malmok akadályozták. Főként a mezőkomáromi, a kiliti és az ozorai malom okozott gondot. 1847-ben a Balatoni Társulat megvásárolta a kiliti malmot a veszprémi káptalantól és lebontotta. Ezzel Siófoktól megkezdődött az uj meder ásása. A mezőkomáromi malmot a Sióbereki Társulat 1853-ban bontatta el és a szabályozás itt is lehetővé vált. Az utolsó akadályt Eszterházy Pál Ozorai malma jelentette, amit a herceg még ellenszolgáltatás fejében sem volt hajlandó feláldozni. Végül a Déli Vaspálya Társaság kényszeritette ki a döntést. 1858-ban kezdték épiteni a tó déli partján a vasutvonalat. A magas vizállás miatt 1860-1862-ben megrongálódott a tölétés, és a társaság lépéseket tett a Balaton szabályozása ügyében.

1862-ben Balatonfüreden az érdekeltek megállapitották a tó szabályozásának célját és programját. Eszterházy lemondott ozorai malmáról, és ezzel a Sió teljes csatornázása lehetővé vált, amit 1863-ban a siófoki hajózsilip épitése zárt le. Fejér megyében a vizrendszer fejlesztésére egyre nagyobb volt az igény. Ennek megfelelően Halász Gáspár 1857-ben tervet készitett a sárréti öntözőcsatornák létesitéséről. Mivel az övcsatornát használó malomtulajdonosokkal nem akart vitát, elképzelése szerint a lecsapolás után kiszáradt területeket a palotai, inotai, csóri forrásvizek, a Gaja - Kajtori-tó és a Kikeri-tó vize öntözte volna. Tervét nem fogadták el, mivel tul drágának találták.

1859-ben Micskey Imre vette át a Nádorcsatorna Társulat müszaki irányitását. Az 1860-as aszályos években az öntözés megszervezése - kiadások árán is - sürgetővé vált. 1863-ban Székesfehérváron jelent meg Micskey tanulmánya : " A Sárrétség öntözése és csatornánk hajózási hasznositása "cimen. Tervei alapján a Sárviz medrébe 8 duzzasztózsilipet épitettek, amelyek segitségével az öntözővizet ki lehetett emelni. A Nádorcsatorna Társulat az öntözésekkel járó kiadásokat nem tudta fedezni, ezért 1863-ban megalakult az Öntöző Zsiliptársulat, az ujfajta vizhasználat további fejlesztése céljából.

Az 1860-as évekre a Sárviz és Sió csatornázás befejezésével az országban legkorábban megkezdett, gyors sikereket hozó vizrendezés zárult le. A 18. században jól megtervezett munkát következetesen hajtották végre a 19. század első évtizedeiben, majd az egész vizrendszert átalakitva merész megoldással zárták le. A befeketett munka meghozta a várt eredményt : az ármentesités után a hajdani mocsarak helyén az ország leggazdagabb termőterülete alakulhatott ki.

A vizek szabályozása után a 19. század második felében az ártér hasznositásától, a rétgazdálkodáson keresztül az intenziv mezőgazdasági termelésig tartó folyamat is lezárult, és a természeti feltételek mellett átalakult az itt élő lakosság életmódja, kulturája is.

Jegyzetek

Vizszabályozásról :

OL D 261. Abszolutizmuskori lt. A Sárköz szabályozására vonatkozó iratok 1820-1858.

OL C 64. Helytartótanácsi lt. Dec. Commerciale 1811-1848. 5. kutfő

OL S 81. Vizrajzi intézet iratai 17. tétel

Térképek : OL S 12. Div. XIII. No. 397, - S 80. Nyomtatott 14. S 101. No. 921-925.

ZICHY JÁNOS : A Nádorcsatorna Társulat monográfiája. Székesfehérvár, 1896.

IHRIG DÉNES /szerk : / A magyar vizszabályozás története. Bp. 1973.

MICSKEY IMRE : A Sárrétség öntözése és csatornánk hajózási hasznositása. Székesfehérvár, 1863.

A gazdálkodás átalakulásáról :

OL N 26. 1828. évi összeirás, Tolna és Fejér megye

OL S 79. Kataszteri iratok Tolna és Fejér megye

NAGY /L./ : Notitiae politico-geographico-statisticae inclyti regni Hungariae. Buda, 1828.

FÉNYES ELEK : Magyarország geographiai szótára, Pest, 1851.

A magyar korona országainak helységnévtára 1873.

ANDRÁSFALVY BERTALAN : Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna megyében az ármentesités befejezéséig. Tanulmányok Tolna Megye történetéből VII. Szekszárd, 1975.

DANKÓ IMRE

Településszerkezeti változások Sárbogárdon

Sárbogárdot jelentősebb vonzáskörzete emelte ki Fejér megye más községei sorából. Vonzáskörzetének nagyságát két tényezőnek köszönheti. Mindkét tényező régi. Az egyik az, hogy Sárbogárd ősidők óta használt fontos ut /Budáról és Székesfehérvárról délre tartó, Mohácsra, Pécsre vezető ut /, jelentős utkereszteződésnél / Enying felöl Dunaföldvárra, Dunapentelére tartó nyugat-keleti irányu ut / alakult ki. Az utkereszteződés egyben átkelőhely is volt az északnyugatról délre folyó, több ágra szakadt, erekből, ingoványos árterületből álló vizeken. A másik tényező pedig az, hogy a Mezőföld falvatlan, jelentősebb település nélküli déli részén, nagybirtokok között, települt és igy szükségszerüen vált központtá.

Az uthoz, utkereszteződéshez, átkelőhelyhez kapcsolódóan fejlődött ki Sárbogárd árucserejelentősége. Évi öt országos vásárával és heti két hetivásárával árugyüjtő- és áruelosztó szerepe jutott jó lehetőségekhez. Az árucserében betöltött jelentős szerepét, igazolják a XVIII. század derkán megjelent zsidó lakosai is, akik szinte kizárólag kereskedéssel foglalkoztak.

Az ut, a közlekedés fontosságára Sárbogárd településfejlődésében mi sem mutat rá jobban, mint az a sajátos települési forma, ami itt kialakult. Az emlitett észak-déli irányu ősi ut egy szakasza a község főutcája, helyesebben egyetlen utcája, hiszen a századfordulóig más utca nem is alakult ki.

A község minden háza e mellé az utca mellé, annak mindkét oldalára épült, és az egész község hosszan elnyulva települt. Ez az elnyulás oly nagymérvü volt, hogy délfelé már régen elérte a tőle eredetileg 4-5 km-re levő Sárszentmiklóst és vele már össze is épült.

Sárbogárd települési fontosságát csak fokozta a nagyjából itt keresztező utak irányát követő vasutak megépitése /Budapest-Dombóvár-Pécs, illetve Székesfehérvár-Sárbogárd-Bátaszék/.

Sárbogárd falvakban, városokban szegény környéke, amelyen szinte minden oldalról egyházi és főuri nagybirtokok fogták közre a viszonylag kis birtokkal rendelkező, jellegzetes kisnemesi Sárbogárdot, elsősorban az árucsere révén kapcsolódott településünkhöz. A nagybirtokok majorságainak népe, a "népes puszták " lakossága a sárbogárdi vásárokon és hetivásárokon értékesitette áruféleségét és a sárbogárdi boltokban szerezte be iparcikkszükségletét / ruhafélék, edények, butorok, füszerek stb./. Ezt az árucserekapcsolatot a későbbiek során erősitette az is, hogy Sárbogárd járási székhely lett. A községben elhelyezést nyert különböző járási hivatalok és intézmények puszta létükkel is kifejezték Sárbogárd központ voltát.

Sárbogárdot Fényes Elek 1836-ban még pusztának mondja : "Bogárd és Tinód két egymás mellett lévő magyar p. Fejérvártól délre 5 mfd. Bogárdon lakik 779 kath., 1012 ref., 103 evang., 134 'sidó. Tinódon pedig 258 kath., 520 ref., 240 'sidó. Bogárdon ref. anyatemplom, Tinódon synagóga van. F. U. Huszár, Mészöly, Pázmándy, Sigray, Sós, Dörögdy, Tinódy, Németh, 's más számos nemesek, /1/ vagyis a két pusztának összesen 3.046 lakosa volt, ami nem kis szám, jelentősebb község lélekszámának megfelelő. Fényes voltaképpen ugyanezt mondja el Sárbogárdról 1851-ben is, hires geográfiai szótárában, azzal a különbséggel, hogy akkor a lakosság létszáma már 3.181 fő/2/. A geográfiai szótárban több szó esik a Sárbogárdon akkor már megtalálható fontos, mindenképpen jelentősebb települést sejtető intézményekről is, a század eleje óta müködő postaállomásáról, ami lóváltó állomás is volt egyben; az 1736-ban alakult református egyházról, aminek 1791-ben temploma épült és kezdettől fogva iskolája volt; az 1818-ban épült zsinagógáról, ami viszont korábban izraelita hitközséget feltételez; számos nemesi lakról, amiknek jó gazdaságaik voltak. Mindezek nem pusztákra jellemzőek, hanem sa-

játos községi, méghozzá jelentősebb községi intézmények. 1819-ben a település további fejlődését is célző, a közlekedést elősegitő vizrendezést hajtottak végre. "Kanálisba fogták " a Sárvizet, amit aztán a település határán keresztülvezettek. A korábban csak Bogárd, illetve Tinód néven emlitett pusztákat ettől kezdve kezdték mindinkább egy névvel nevezni, Sárbogárdnak hivni.

A török kiüzése után területünket praediumként tartották számon. A XVIII. század elején ujratelepülő Bogárd jellegzetes kisnemesi község lett. A községben a legkülönbözőbb indokok - részben a régi birtokjog - alapján egész sereg kisnemesi család szerzett birtokot és telepedett meg, hogy csak a lényegesebbeket emlitsük : a Pázmándy, a Sigray, a Bugér, az Ompud, a Sós,a Meszlényi, a Hatvani, a Bogárdy, a Beregi, a Mányoki, a Huszár, a Gutha, a Tachay, a Tatérfalvy-Erdős, a Telgai, a Mészőly, a Kapuváry, a Dörögdy, a Tinódy, a Németh családok. A XVIII. század végére kialakult birtokviszonyok a későbbiek során csak annyiban változtak, hogy leányági beházasodás, illetve fiui örökösödés révén a birtokok tovább aprózódtak és a birtokos családok száma nőtt. Ez egyben azt is jelentette, hogy a faluban nem alakult ki nagybirtok. Településileg is érdekes a fejlődés; nem jött létre központositott falu, nem alakult ki falumag, hanem a sok nemesi lak egymástól távol, mind megannyi kis major, nagyjából az ut mellett épült fel. Ez a szétszórtság valóban inkább a puszta, a népes puszta képét mutatta, mint a faluét. Az is jellemző erre a településformára, hogy tanyarendszere nem alakult ki. Ezt természetes is, hiszen az egész terület kisebb-nagyobb majorságokból állt, ahhoz közel egymáshoz, hogy ne kelljen a müvelés megkönnyitése miatt tanyákat épiteni. Zách József, Fejér megye krónikása, irta 1863-ban, hogy Sárbogárd határa 17.123 hold és abból csak 812 hold a terméketlen terület. Az egész határt 729 birtokos család birta és mellettük 223 birtoktalan család volt a községben, hogy 1863-ban Sárbogárdon a legnagyobb birtok 557, a legkisebb pedig 12 hold volt /3/.

Ez a birtokmegoszlás,illetve ez a társadalmi rétegződés szükségszerüvé tette, hogy a 223 birtoktalan család egy része a szomszédos nagybirtokokon cselédként dolgozzon, hogy egy másik része helyben maradva kézmüvességgel, kereskedéssel, fuvarozással, háziiparral keresse meg kenyerét. Sárbogárdon a mult század közepére viszonylag nagy létszámu kézmüves-iparos réteg alakult ki/4/. A háziipar tekintetében pedig a szövés, a kosárkötés, a seprükészités terjedt el. Természetesen Sárbogárd fő foglalkozása a mezőgazdaság volt és maradt, de erőteljesen szinezte a kézmüvesség és a kereskedelem. A község ilyen körülmények között folyamatosan fejlődött, lakosságszáma állandóan nőtt, a település kiterjedése mind nagyobb és nagyobb lett, központi jellege mindjobban erősödött /5/. A vasut révén / 1882/ bekapcsolódott az ország vérkeringésébe, sőt a korszerü közlekedés egyik gócpontjává vált. Vásárai, hetivásárai a távolsági szállitás lehetősége révén kiléptek a helyi és környékbeli körből s mondhatni, hogy elsőrenden Budapesthez kapcsolódva, országos jelentőségre tettek szert. Településileg ez főleg abban mutatkozott meg, hogy a község a vasutállomás irányába kezdett települni, a vasutállomás és a szomszédságában megépitett raktárak, illetve üzemek - malom - irányába kezdett terjeszkedni. A vasuti csomópont befolyásolta a lakosság rétegződését is. Viszonylag sok lakos állt a vasut szolgálatába és máshonnan is jöttek vasutasok ide dolgozni és lakni. A vasutasok részint a vasut által épitett szolgálati épületekben laktak, részben pedig saját épitésü, a vasutállomáshoz közel létesitett házakban. Sárbogárd is azon kevés településünk közé tartozik, ahol a vasutasság jelentős települési tényező.

A hosszu főutca, sokáig egyetlen utca, mindkét oldalán egymás után nyiló általában kicsi boltocskák, amelyek közül egy-kettőnek sikerült a századfordulóra nagyobb jelentőségre szert tennie, ugyancsak fontos települési tényezői Sárbogárdnak. Ezeknek a kis boltocskáknak tekintélyes hányada egyben műhely is volt, jelezve, hogy a kiskereskedelem szoros összefüggésben volt a kisiparral. Sárbogárd kisipari fejlettségére jellemző, hogy bár céhei nem alakultak ki, 1890-ben, megyei vonatkozásban az elsők között alakult meg az iparosok szervezete, ilyen körülmények között a század végére mezővárosi szintre fejlődött. 1876-ban a Sármelléki járás székhelye és igy hivatalosan, közigazgatásilag is egy meglehetős nagyságu terület, több község központja lett. Központja annak a területnek és azoknak a településeknek, amelyek közlekedés, árucsere révén már korábban is hatás- és vonzáskörzetébe tartoztak.

Összefoglalva azt állapithatjuk meg, hogy Sárbogárd a XVIII. század óta töretlen településfejlődését elsősorban a földrajzi helyzete tette lehetővé, amennyiben fontos, a későbbiekben utkereszteződéssé fejlődő utvonal mellé, átkelőhelynél, viszonylag falvatlan terület központjában települt. A vasut megépülése csak fokozta Sárbogárd fekvésének helyzeti energiáit. A település termelési viszonyaiban kezdettől fogva a mezőgazdaság a döntő, az átlagosnál jobb gabonatermesztéssel, szerény kertmüveléssel, valamint gyümölcs és bortermeléssel, s virágzó állattartással. Állattartására jellemző volt, a juhtenyésztés s vele kapcsolatosan a gyapju- és bőrkereskedelem. Mind a gabonatermesztés, kertmüvelés, mind az állattartás korán árutermelővé alakult. A sárbogárdi öt országos vásár és a két hetivásár jó lehetőséget nyujtott a termelt javak értékesitésére. A sárbogárdi vásárok és hetivásárok árugyüjtő és felvásárló szerepe volt a fontosabb, az áruelosztó kevésbé volt jelentős. A vásárokon és hetivásárokon összegyüjtött mezőgazdasági termékeket, állatokat, állattenyésztési termékeket főleg Budára, Pestre, részben Székesfehérvárra szállitották tengelyen, illetőleg Dunaföldvárra, ahonnan hajóval vitték tovább. A Dunaföldváron keresztül lebonyolódott áruszállitás egy része azonban nem Budapestre, hanem a Bácskát, Szerémséget érintve a Balkánra irányult.

A sárbogárdi vásárok és hetivásárok jelentősége abban is megmutatkozik, hogy az árucsere lebonyolitására kialakult egy meglehetősen nagyszámu helyi kereskedő réteg. Ennek a rétegnek csak kis hányada volt önálló kereskedő. A nagyobbik része egy-egy nagykereskedő megbizottja volt, annak a számára vásárolt, szállitott. Ezt a kereskedőréteget a korán betelepülő zsidók alkották.

Az árucseréhez kapcsolódóan nemcsak a kereskedők rétege alakult ki,hanem a fuvarosoké is. A vasut megépitése előtt természetes volt, hogy a vásárokon, hetivásárokon felvásárolt terményeket tengelyen szállitották Budapestre vagy Dunaföldvárra, esetleg ritkább esetben Székesfehérvárra. A vasut megépitése óta a szállitás óriási hányada vonaton történik. A hajóval való szállitás szinte teljesen megszünt. De a fuvarozás nem, hanem átalakult. A korábbi hosszu fuvarok helyett a rövid fuvarok váltak általánossá : az áruknak a vásárról, hetivásárról a vasuthoz való szállitása, az áru felvitele a vásárra, hetivásárra. Ez nem is olyan kis feladat, ha meggondoljuk, hogy a környező "népes pusztákról", kisebb-nagyobb, vasuttal nem rendelkező községekből a terményszállitás a legutóbbi időkig szekérrel történt.

Sárbogárd településfejlődése szempontjából nem hagyhatjuk figyelmen kivül - a települést alakitó, formáló tényezők közül - a társadalmi viszonyokat.A véletlen furcsa összjátékának kell tartanunk, hogy Sárbogárd környéke jellegzetes nagybirtokos terület volt, tele főuri és egyházi birtokokkal, amelyeken számottevő községek nem fejlődtek ki, hanem csak népes puszták jöttek létre. Voltaképpen ilyen volt Sárbogárd is, azzal a különbséggel, hogy nem

egy meghatározott nagybirtokon alakult, hanem több, végeredményében kis birtoku kisnemes birtokán. Ez a szigetszerü elhelyezkedés eleve kijelölte szá - mára a mezővárosi fejlődés utját, megteremtve a földesurtól való függés egy sajátos formáját. Sárbogárd nem egyetlen földesur birtokában lévő mezőváros, hanem sok földesur egyetlen mezővárosa volt, amelyben a közvetlen földesuri függés alól számottevő rétegek különben is kivonták magukat, mint a kereskedők, a kézmüvesek és a jelentősebb fuvarosok, de még a juhászok is.

Abból a tényből, hogy Sárbogárd az őt minden oldalról körülvevő nagybirtok közepén, szigetként települt a maga kisnemesi birtokaival, az is következik, hogy a környék nagybirtokain élő jobbágyok, zsellérek, a "népes puszták" központja, központi települése lett. Ennek a funkciónak az ellátására vállalkozott árucseréjének másik része, a helyi árucsere. A helyi árucsere a sárbogárdi lakosság szükségletein kivül a környék pusztáinak, kisebb falvainak szükségleteit szolgálta ki és áruelosztó jellegü volt. Az áruelosztást a számtalan kis bolt intézte; ezek hozattak a helyi kézmüvesek számára saját maguk nem készitette eszközöket, anyagokat, a háztartások számára füszert, ritka élelmiszereket, a családok részére házilag nem készithető ruhaanyagokat, cipőket, háztartási felszereléseket, edényeket, ujabban butort. Az áruösszegyüjtő kereskedelem nem a helyi, az áruelosztó kereskedelem számára dolgozott. Meglehetősen élesen elváltak egymástól.

Mindez együttesen hatott Sárbogárd településfejlődésére és hatásuk ma, az uj viszonyok között is érvényesül.

Jegyzetek

/1/ FÉNYES ELEK : Magyarországnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. I. köt. Pest, 1836. 84.

/2/ FÉNYES ELEK : Magyarország geographiai szótára. I. köt. Pest, 1851. 144.

/3/ ZÁCH JÓZSEF : Fejér megye topographiai statistikája. I. köt. Székesfehérvár, 1863. 79.

/4/ Sárbogárdon 1863-ban

20 szabó	15 csizmadia	12 takács
8 molnár	8 kovács	7 kocsmáros
6 kőmüves	5 lakatos	3 ács
3 asztalos	3 bádogos	2 bognár
2 nyerges	2 mészáros	2 sütő
1 kéményseprő	1 kötélgyártó	1 sebész
1 szücs		

müködött. - A 8 molnár 7 száraz és 1 gőzmalomban dolgozott. A községben 20 kereskedő tevékenykedett és 3 lelkésze /1 kath. 1 ref. 1 izr./ 5 tanitója / 1 kath., 2 ref., 2 izr./, 3 közigazgatási tisztviselője, / 1 szolgabiró, esküdt, jegyző/, 2 mérnöke, 1 orvosa volt. Zách J.id. m. 80.

/5/ Sárbogárd lakosságának száma a következőképpen alakult :

1836-ban : 3.046 / Fényes E. 1836. id.m./
1851-ben : 3.181 / Fényes E. 1851. id.m./
1860-ban : 3.873 / Hunfalvy János : A magyar birodalom földrajza. Budapest. 1860, 354.
1863-ban : 4.687 / Zách J. 1863. id.m./
1891-ben : 4.492 / Pallas Nagy Lexicona /

DRASKÓCZY ISTVÁN - PIFKÓ PÉTER

Társadalmi kapcsolatok Bajóton az 1828 és 1869 közötti évtizedekben

A sokrétű társadalmi kapcsolatok közül, melyek alakulásában egy-egy falun belül a vagyonnak s az egyes családokat összefűző rokoni szálaknak nagy szerep jut/1/, a mai Komárom megye egyik községében, Bajóton, két feudális társadalmi rétegnek : a telkes jobbágyoknak és a zselléreknek egymás közötti kapcsolatait vizsgáltuk 1828-1869 között. Az egykori "colonus" és"inquili - nus" elnevezések 1848 után is fennmaradtak. A régi telkeseket, zselléreket, illetve leszármazóikat értették rajtuk.

Időhatárunk első évének önként adódott az 1828-as országos összeírás éve, míg utolsónak az 1869-es népszámlálás éve, melynek községi adatlapjai fennmaradtak. Tulléptünk az urbéri egyezmény / 1859/ és az uj birtokkönyv elkészitésének / 1862/ az évén, de a polgári korszak uj birtokviszonyai és társadalmi viszonyai csak az 1870-es évektől alakultak ki,/ 1886-ban készült el az uj birtokkönyv, amely már az uj helyzetet tükrözi. /Kutatásaink fő alapját Bajót római katolikus plébánia anyakönyveinek házassági bejegyzései alkották. A házasságokat négy időszakban vizsgáltuk : 1828-1837, 1838-1847, 1848-1858, 1859-1869.

Korszakunkban az anyakönyvek vezetése nem volt egységes. Az előrenyomtatott, rovatokra osztott anyakönyv csak 1830-ban jelent meg, és csak 1837-től vezették magyarul a bejegyzéseket / 1851-től ujra latinul/. 1852 előtt a társadalmi helyzetre utaló bejegyzések nagyon általánosak / plebejus, pór, közrendbéli /, s csak ettől az évtől kezdve használták a colonus, inquilinus megjelöléseket. Ezért fokozottan támaszkodtunk az 1828-as összeirás, az 1841 es dicalis összeirás, az 1862-es uj birtokkönyv és az 1869-es népszámlálás adataira. Ezeken kivül még felhasználtuk az 1828-as és 1843-as kilenced- és tizedjegyzéket is /2/.

Bajót az egykori Esztergom megye területén, Nyergesufalutól délre, a hegyek között fekszik. 1848-ig az esztergomi érsekség birtoka volt. A település lakóinak száma 1828-ban 856, 1836-ban 884, 1870-ben 958 volt /ehhez jött hozzá 1870-ben 123 szarkási bányász /3/. Az 1828-as összeirás szerint hegyes határának a földje kavicsos, agyagos. Az országos összeirók csak szántóinak egyharmadát minősitették termékenynek. 1858-ban, amikor felmérték, hogy mekkora földterület volt egy-egy falubeli kezén / óállami telekkönyv, /határából 598 hold volt szántó, 133 hold rét, 279 hold legelő, 960 hold irtvány , 1440 hold erdő és 239 hold szőlő/4/.

Bajót ugyan csak néhány kilométerre van Nyergesujfalutól, ahol a fontos Buda-Bécs utvonal egyik postaállomása volt, de a távolsági kereskedelmi forgalomból kiesett. Korszakunkban a szénbányászat is kevéssé érintette. A szomszédos Mogyoróson 1828-ban indult meg a bányamüvelés, és a telepes bányászok nevei az 1830-as évektől felbukkantak az anyakönyvekben. Bajóton az első bányász nevével 1841-ben találkozunk. A bányászok azonban nem a faluban, hanem a táró mellett, Szarkáson laktak / 1840-ben indult itt meg a termelés /5 /. Korszakunkban a kereskedelem és az ipar a hagyományos társadalmi viszonyokat, a korábbi gazdálkodást nem változtatta meg, és uj megélhetési forrást sem biztositott a falu lakosságának.

Az 1828-as országos összeirás szerint a községben 40 telkes jobbágy és 106 zsellér háztartás / 94 házas és 12 házatlan / volt. Az 1828-as kilenced- és tizedjegyzékben csaknem ugyanezeket a számokat találjuk; 40 jobbágy és 110 zsellér. 1862-ben, amikor megállapitották a falu urbérrendezés utáni birtokviszonyait / uj állami telekkönyv/, 44 tulajdonos neve mellé a régi telkes, 110 tulajdonos neve mellé a korábbi zsellér megjelölést irták.Ezekkel az elnevezésekkel azonban csak egykori urbéres voltukra / egykori állapotukra/ u-

taltak /6/. Egy 1858-as felmérés szerint 1848 óta a községben 22 uj zsellérházat épitettek. Az 1869-es népszámlálás szerint a faluban 52 földmüves /volt telkes / és 146 zselléri háztartás volt /7/. Százalékban kifejezve : 1828-ban az összes háztartások 24,69 %-a "colonus", 65,43 %-a, "inquilinus" volt,1869-ben pedig 22, 70 %-a illetve 63,75 %-a /8/. Számszerü adataink azt mutatják, hogy a két időpont között - különösen a jobbágyfelszabaditás utáni két évtizedben - gyorsan nőtt az önálló zsellérháztartások száma. / 37,73 %-kal, mig a telkes jobbágyi háztartások számának a növekedése elmaradt mögötte /26,83 %-kal/. Ugyanakkor adataink azt mutatják, hogy a háztartás-statisztika alapján a két réteg egymáshoz viszonyitott aránya az eltelt 42 évben alig változott : 1828-ban telkes gazda 27,39 %, zsellér 72,61 %, 1869-ben 26,26 % és 73,74 %.

Az előzőekben ismertetett adatoknál többet mondanak számunkra a birtokstatisztika tényei . Sajnos a feudáliskori összeirások a pontos vagyoni helyzet feltárására nem alkalmasak. A jobbágyfelszabaditás előtti vagyoni viszonyokba már jobban betekinthetünk a község felmérési birtokkönyvének / óállami telekkönyv, 1858 / bejegyzéseinek a feldolgozása után. Az óállami telekkönyvbe nem csak az urbéres állományt, hanem az irtásföldeket is felvették. Az urbérrendezés után kialakult vagyoni viszonyokról az 1862-es uj állami telek - könyv tájékoztat bennünket /9/.

A két telekkönyv bejegyzéseit társadalmi rétegek szerint táblázatokba foglaltuk. A telkesek táblázatából láthatjuk, hogy a telkes jobbágyoknak 9 holdnál kevesebb földjük nem volt. Mind a két időpontban a gazdák rétegének a törzsét a 20-30 holdas tulajdonosok adták, akikhez viszonyitva mind a 9-10 holdasok, mind pedig a 35 holdon felüliek aránya kicsiny volt / az utóbbiak száma 2 illetve 4 volt/. A zsellérek egy részének a földbirtoka 9 holdnál nagyobb volt. Nem volt magas az arányuk : 1858-ban az azonositott zselléri birtokok 10,10 %-a, 1862-ben 7,34 %-a. A zsellérség egészéhez viszonyitva tehát csak nagyon kevesen voltak olyanok, akiket földbirtokuk nagysága alapján akár a telkes gazdák közé is besorolhatnánk /10/. A mögöttük elhelyezkedő 6-9 hold közötti birtokkal rendelkező réteg 1858-ban alig 1/5-t tette ki az összeszámlált zsellérbirtokoknak. A zsellérek fele 3 holdnál kevesebb földdel rendelkezett. Az urbérrendezés után változott a birtokszerkezet. A zsellérek többségének 1-6 hold közötti birtoka volt / 72,47 %/, mig a 6-9 holdasok és az 1 hold alattiak aránya elenyészően csekély lett /11/.

Fenti értékelésünkben nem szerepeltek a szőlőföldek. A szőlő fontos helyet töltött be a bajóti jobbágyok gazdálkodásában. 1828-ban 160 jobbágyból csak 29-nek nem volt szőlője, 1841-ben 159-ből 19-nek. 1828-ban 102 nyergesujfalui lakos is termesztett itt szőlőt. Sajnos a szőlőterület nagyságára nincsenek biztos adataink. Ugyanakkor a források azt mutatják, hogy mind a zselléreknek, mind pedig a telkeseknek egyformán volt kisebb-nagyobb szőlőbirtoka /12/.

A birtokviszonyokra vonatkozó vizsgálataink tehát azt sejtetik, hogy a gazdák és a zsellérek nemcsak nevükben, hanem földjeik nagysága alapján is elkülönültek egymástól. A két réteg között a birtokhatár a 9-10 hold táján huzható meg. A telkesek között 9 holdnál kisebb birtoku nincs, de a zsellérek közül is csak néhánynak ment 9 hold fölé a földvagyona / 1858-ban a legnagyobb 16 hold volt, 1862-ben 15 hold/. A zsellérség többsége viszonylag kis terjedelmü földbirtok tulajdonosának mondhatta magát. A "colonus " és "inquilinus" között lévő / vagyona alapján / átmeneti réteg nem nagy, és közülük sokat a tényleges helyzet alapján a falu gazdagabb rétegéhez számitottak; 1869-ben 4 -ről azt állitották, hogy földmüves /13/.

Hasonló kép bontakozik ki az anyakönyvekből is /14/. A házassági bejegyzések azt mutatják, hogy a telkes gazdák elsősorban telkes gazdák családjaival, a zsellérek pedig főként zsellércsaládokkal házasodtak össze. A társadalmilag azonositható zsellérházasságok száma csak az 1838-47 közötti időszakban maradt 50 % alatt, mig a másik három periódusban 50 % felett mozgott. Ugyanakkor a falu plébánosa nemcsak azonos társadalmi állapotu jegyeseket adott össze, hanem különböző társadalmi állapotuakat is. Mind a négy vizsgált időszakban az összes házasságok több mint egynegyede "colonus"-"inquilinus" vegyes házasság volt, legtöbb - 32 % - az 1848-58 közötti években. Ez az arány jelzi, hogy a két társadalmi réteg közötti rokonság / házassági kapcsolat / a falu megszokott eseményei közé tartozott. Ezt a tényt még jobban aláhuzza az a körülmény, hogy az 1848 előtti évek magasabb hibaszázaléka ellenére is stabil értéket kaptunk. Táblázatunk adatai azt is sejtetik, hogy nagyon lassan emelkedett a vegyes házasságok száma.

A vegyes házasságoknak ez az aránya arra mutat, hogy a település két alapvető társadalmi rétege nem zárkózott el egymástól, nem voltak köztük áthatolhatatlan korlátok. Ugy látszik, hogy a zsellérfiuknak mind 1848 előtt, mind pedig a jobbágyfelszabaditás után lehetőségük volt arra, hogy egy jól megválasztott menyasszony segitségével magasabb rangra emelkedjenek, nagyobb vagyonra tegyenek szert.

Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a házasságok többségét egy-egy rétegen belül kötötték, a vagyoni és társadalmi viszonyoknak megfelelően. Ugy látszik, hogy a vegyes házasságok között nagyobb azoknak az aránya, ahol a fiu telkes gazda családból származott. Arányuk az 1838-47 közötti időszak - ban 70 % fölé emelkedett, az 1859 és 1869 közötti években is 60 % fölött járt. Ennek a jelenségnek részben demográfiai okai is lehetnek. Sajnos családlapjaink még nem alkalmasak arra, hogy a két réteg demográfiai magatar - tását pontosan feltárjuk /15/. Véleményünk szerint azonban emögött a jelenség mögött egy másik ok is meghuzódhatott. A zsellérfiuknak sokkal kisebb esélyük lehetett arra, hogy telkes leánnyal lépjenek frigyre / s igy vagyoni gyarapodásra és tekintélynövekedésre/, mint a zsellérleányoknak. Ők a házasság révén egy rangosabb család tagjává válhattak. A gazdafiu könnyebben választott zsellérleányt, mint forditva.

Megvizsgáltuk azt is, hogy az egyes társadalmi rétegek tagjai milyen rétegből származó személyeket hivtak meg esküvőjükre tanunak illetve gyermekeik keresztszüleinek. Ezeket a vizsgálatainkat azonban csak a jobbágyfelsza-

baditás utáni két évtizedre korlátoztuk/16/. A kapott értékek számszerüen ugyankicsinyek, de a faluban lévő szokásokra mégis felhivhatják a figyelmünket. A tanuk és a keresztszülők megválasztása sokszor nem a valóságos társadalmi helyzetet tükrözi, hanem inkább a vágyakat. Különösen a zsellérek tanusorainál látjuk ezt.

1848 és 1858 között kötött 41 egymás közötti zsellérházasságból 18 esetben mind a két tanu, 14 esetben pedig az egyik tanu magasabb társadalmi rétegbe tartozott. 1859 és 1869 között 56 esetből 26-ban mind a két tanu, 18-ban pedig az egyik tanu magasabb társadalmi réteg tagja volt. 1848 és 1858 között 10 telkes házasságból 5-nek az egyik tanuja zsellér volt. Ugyanez az érték 1859 és 1869 között 9 volt.

A vegyes házasságoknál kiegyenlitettebb a kép. Ahol a férj telkes, ott inkább a tanuk is telkesek, illetve zsellért is, gazdát is egyformán meghivtak. Ahol a férj zsellér, ott a tanuk nagyobb hányada is zsellér, bár igen magas a telkes tanuk száma is. Ritkán fordult elő, hogy a jegyesek állapotának megfelelően az egyik tanu zsellér, a másik pedig telkes volt. A zsellérek tehát magasabb társadalmi rétegből hivtak tanukat, s azoknál a vegyes házasságoknál, ahol a férj zselléri származásu volt, szintén magas ez az arány. A telkesek már gyakrabban választottak alacsonyabb rétegből tanut, s ugyanez a helyzet azoknál a "colonus"-"inquilinus" házasságoknál is, ahol a férj telkes volt.

Egy-egy házaspár csak egy házaspárt hivott meg komának, s ritka volt az olyan eset, amikor ugyanannak a házaspárnak két vagy több komája volt. 1848-58 között 29 zsellér házaspárból csak 11 hivott meg telkest gyermekei keresztszüleinek, mig 18-nak a komája is zsellér volt. 1859-69 között 13 telkes keresztszülővel szemben 23 zselléri keresztszülő állt. A telkesek közül 1848-58-ban 6-an ugyanabból a rétegből, 2-en pedig alacsonyabb rétegből hivtak keresztszülőket. 1859 és 1869 között a számok igy alakultak : 9 gazda és 7 zsellér.

Még érdekesebb a vegyes házasságok vizsgálata. Ott, ahol a férj "inquilinus" volt, az általunk vizsgált első periódusban /1848-58/ 9 esetben zsellér lett a koma, és csak négy esetben gazda. A következő időszakban /1859-69 / a helyzet igy alakult : 15 zsellér és 3 telkes. Ugyanezt látjuk azokban az esetekben is, ahol a férj volt "colonus" származásu. Az első periódusban csak 4 esetben lett telkes a keresztszülő, mig 8 alkalommal az anya társadalmi állását követve zsellér. A második periódusban az ilyen"telkes" házaspárnak a komája tizszer zsellér volt, és csak háromszor gazda.

Ha azt nézzük, hogy második és harmadik keresztszülőnek kiket választottak, akkor azt látjuk, hogy a zsellérek mind a két időszakban ujból zsellért választottak keresztszülőnek. Ugyanakkor a telkeseknél sem volt ritka az , hogy másodszorra, harmadszorra alacsonyabb társadalmi rétegből hivtak keresztapát, keresztanyát.

A tanuk és a keresztszülők vizsgálata első látásra azt mutatja, hogy a település egykori jobbágyainak a társadalma nyilt, gyakori a két réteg között a kapcsolat, nagy a mozgási lehetőség. Ezt részben a tanuk kiválasztása igazolja, hisz mind a zsellérek, mind pedig a vegyes házasságuak szivesen hivtak meg telkest tanunak, mig a gazdáknál alacsonyabb állapotu tanuval is találkozunk.

Ez a nyilt társadalmi magatartás elsősorban a zsellérekre jellemző, mig a telkes gazdák rétege sokkal zártabbnak látszik. Igaz, az "inquilinus" házaspárok tanui és komái között nagyon gyakran találkozunk gazdákkal, de a gazdacsaládoknál már jóval ritkábban tünik fel zsellér keresztszülő. A keresztapa, keresztanya megválasztásakor a vegyes házasságuaknál is elzárkozó magatartást figyelhetünk meg. Akár a férj, akár a nő volt "colonus" eredetü, a komák döntő többsége mind a két időszakban zsellér volt. A férj társadalmi állapota tehát nem határozta meg egyértelmüen, hogy mely rétegből hivtak keresztszülőket. Adataink szerint a komakapcsolatok sokkal inkább az alsóbb társadalmi rétegek felé mutatnak, mint a felsőbb társadalmi rétegek felé.

A két alapvető társadalmi csoport mellett iparosok és kereskedők is éltek a faluban. Nem helybeliek, hanem idegen származásuak voltak. Az iparosok közül 1848 és 1858 között három kötött helybelivel házasságot; két zsellérleánnyal és egy telkes leánnyal. 1859 és 1869 között 8 iparos házasságot tudtunk összeszámolni. Öten zsellérleánnyal, ketten pedig iparos leánnyal léptek frigyre. Az iparosok házassági tanuja főként telkes volt, zsellér kevésbé, mig honoratior és iparos alig. A keresztszülők között iparost és telkest egyforma arányban találtunk, mig zsellért csak elvétve.

Ezek az esetek azt sejtetik, hogy az iparosok feleségnek még ugyan helybeli zsellérleányt választottak, de könnyen komaságra léphettek a telkesekkel is. A zsellérek ebben az esetben is nyiltabb magatartást tanusitottak : könnyen rokoni kapcsolatra léptek az eredetileg zselléri állapotunak tekintett iparosokkal. Ugyanakkor az iparosokat a telkesek sem utasitják el egyértelmüen, / ez a körülmény egyben az iparosok társadalmi rangját is jelzi számunkra/.

Egy községen belül a társadalmi érintkezésben a rokonsági kapcsolatoknak igen nagy szerep jut. Sajnos nekünk csak néhány esetben sikerült a rokoni szálakat felfejtenünk, igy mélyebb elemzésükre nem vállalkozhatunk. A vegyes házasságok és a keresztszülők megválasztásának általunk jelzett adatai arra mutatnak, hogy a zsellér-telkes réteg között élő rokoni kapcsolatok voltak, amelyek a társadalmi, vagyoni emelkedést is segithették. Ugyanakkor ugy látjuk - amint erre már a korábbiakban is utaltunk -, hogy a rokoni szálak egy zsellért még nem tettek telkes gazda ranguvá / illetve forditva/, és a társadalmi helyzet behatárolta, hogy az illető milyen körből házasodott, hivta tanuit, választotta komáit.

A jó házasság vagyoni gyarapodásra, rangemelkedésre is lehetőséget adott. Berber Lőrinc például, amikor 1823-ban feleségül vette Zlamanyi Erzsébetet, "inquilinus" volt. A féltelkes Zlamanyiaknak ez a leány volt az utolsó sarjuk. Zlamanyi György halálával / 1833 és 1853 között többször is törvénybiró volt/ a vagyon reá szállt. A telkes megjelölést Lőrinc azonban már György életében megkapta /17/.

A fentiekben a bajóti társadalmi kapcsolatokat a házassági adatok, a koma- és tanuválasztás adatai segitségével próbáltuk áttekinteni. A kapott kép sajnos hézagos volt. Megállapithatjuk azonban, hogy a község urbéres jobbágyai az "inquilinus" és "colonus" kategóriák alapján vagyonilag is elkülönültek. Az anyakönyvek vizsgálata alátámasztotta ezt a megállapitást. Mind a zsellérek, mind pedig a telkesek a saját rétegükön belül házasodtak. A két réteg közötti házassági kapcsolatok csak az összes házasságok egynegyedét tették ki. Ugyanakkor ez az egynegyed nem elhanyagolható mennyiség volt. Azt mutatja, hogy a falu társadalma ugyan a feudalizmus idején is vagyonilag tagolt volt, de a falu közössége sem 1848 előtt, sem pedig a jobbágyfelszabaditás után nem vált szét, egymástól éles határokkal elkülönülő rétegekre.A telkeseknél találkozunk az elzárkózó magatartás nyomaival, de ez még nem jelentette azt, hogy a zsellérekkel minden társadalmi kapcsolatot megszakitottak. Szivesen vállaltak a zsellérekné1 komaságot, tanuságot, a zsellérleányt befogadták családjukba, de zsellérfiu már ritkábban juthatott gazdacsaládba, és ritkábban hivtak zsellért keresztszülőnek. Ugy látszik, hogy a vegyes házaspárok helyzete is inkább a zsellérekéhez állt közelebb, mint a telkes gazdákéhoz.

Vizsgált időszakunkban még a régi feudális kategóriákat használták : colonus, inquilinus, telekhányad szerinti megjelölés. A jobbágyfelszabaditás, de főként az urbérrendezés után már uj kategóriák is megjelentek : napszámos, földmüves. Az 1869-es népszámláláskor vagyoni alapon néhány egykori zsellércsaládot a földmüvesek közé soroltak. Igy a régi társadalmi helyzetet tükröző megjelöléseket egyre inkább a vagyoni alapon való kategórizálás váltotta fel. A további kutatásokban ezért a hangsulyt nem is annyira az anyakönyvekben feltünő kategóriákra, hanem a mind differenciáltabbá váló vagyoni viszonyokra kell helyezni /18/.

TÁBLÁZATOK

I.

Zsellérek birtokmegoszlása 1858-ban és 1862-ben

hold/1200 öl /	1858 szám	%	1862 szám	%
0-1	26	26,26	3	2,75
1-3	22	22,22	42	38,53
3-6	19	19,19	37	33,94
6-9	21	21,21	19	17,43
9-	10	10,10	8	7,34
	99		109	

Megjegyzés : lásd 9. jegyz.

II.

Telkes gazdák teleknagyság szerinti megoszlása 1858-ban és 1862-ben

Teleknagyság	1858 szám	%	1862 szám	%
1/4	10	24,39	19	43,18
2/4	31	75,61	23	52,27
3/4	-	-	2	4,55
	41		44	

III.

A telkesek birtokmegoszlása 1858-ban és 1862-ben

hold	1858 szám	%	1862 szám	%
9-10	3	7,32	1	2,27
10-15	5	12,20	10	24,39
15-20	8	19,51	4	9,09
20-25	9	21,95	5	11,36
25-30	11	26,83	15	34,09
30-35	3	7,32	5	11,36
35-	2	4,88	4	9,09
	41		44	

IV.

Birtokmegoszlás 1858-ban és 1862-ben

hold	1858 szám	%	1862 szám	%
0-1	61	30,34	34	16,58
1-5	52	25,87	83	40,49
5-10	35	17,41	35	17,07
10-15	15	7,46	18	8,78
15-20	12	5,97	6	2,93
20-25	9	4,48	5	2,44
25-30	11	5,47	15	7,32
30-35	3	1,49	5	2,44
35-	2	0,99	4	1,95
ÖSSZESEN :	201		205	

V.

A házassági kapcsolatok megoszlása 1828 és 1869 között.

Évkör	telkes-telkes		zsellér-zsellér		telkes-zsellér		egyéb		ismeretlen	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
1828-1837	12	9,52	41	32,53	16	12,69	4	3,17	49	38,89
1838-1847	17	17,70	28	29,17	17	17,70	2	2,08	32	33,33
1848-1858	10	9,25	41	37,96	24	22,22	13	12,04	20	18,52
1859-1869	23	17,69	56	43,07	30	23,07	16	12,30	5	3,85
ÖSSZESEN	62	13,60	166	36,40	87	19,07	35	7,68	106	23,25

A házasságkötések száma :

1828-1837	126
1838-1847	96
1848-1858	108
1859-1869	130
Összesen:	456

VI.

A telkes és zsellér házasságok megoszlása

Évkör	telkes-telkes		zsellér-zsellér		telkes-zsellér		ebből férj telkes		Összesen
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	
1828-1837	12	17,39	41	59,42	16	23,19	7	43,75	69
1838-1847	17	27,42	28	45,16	17	27,41	12	70,59	62
1848-1858	10	13,33	41	54,66	24	32,00	11	45,83	75
1859-1869	23	21,10	56	51,38	30	27,52	18	60,00	109
ÖSSZESEN:	62	19,68	166	52,70	87	27,62	48	55,17	315

VII.

Az évenkénti házasságok száma

Év	szám	Év	szám
1828	9	1853	8
1829	15	1854	4
1830	14	1855	9
1831	17	1856	9 /+ 2 Szarkás /
1832	16	1857	7
1833	7	1858	8 / + 3 Szarkás /
1834	6	1859	7 / + 1 Szarkás /
1835	17	1860	13 / + 1 Szarkás
1836	11	1861	12 / + 2 Szarkás
1837	10	1862	14
1838	16	1863	7 / + 1 Szarkás /
1839	4	1864	12
1840	13	1865	15 / + 2 Szarkás /
1841	12	1866	8 / + 1 Szarkás /
1843	7	1867	11 / + 1 Szarkás /
1844	11	1868	13 / + 2 Szarkás /
1845	14	1869	18 / + 2 Szarkás /
1846	9		
1847	6	Összesen :	456
1848	14	Szarkás :	18
1849	15		474
1850	11		
1851	14		
1852	9		

Megjegyzés : A népmozgalom főbb adatai községenként 1828-1900 I.k. Bp. 1972. 148.l. Bajót és a vele közös plébániát alkotó Mogyorós adatait együtt adja meg /u.o. 165. l./

Jegyzetek

/1/ FÉL EDIT-HOFER TAMÁS : Proper peasants. Traditional life in a hungarian village. New York 1959. 274. skk.

/2/ Bajót r. kat. plébánia anyakönyvei 1828-1869.
Az anyakönyvezési gyakorlatról tájékoztat: Gáthy Zsolt : Anyakönyvezési szabályok kialakulása az esztergomi főegyházmegye területén. Bp. 1942. 14. - 19. l.
Komárom megyei Levéltár / tovább Km.Lt. / Esztergom vármegyei Levéltára V.Conscriptio Regnicolaris comitatus Strig. 1828. Bajót / tovább C. R. 1828./ u.o. Conscriptio Dicalis... Bajót 1841. / tovább : C.D. 1841./ K.m.Lt. Esztergom vármegye Levéltára. Az 1869-es népszámlálás községi adatlapjai, Bajót / tovább : Bajót 1869./, Az 1828-as és 1843-as kilenced- és tizedjegyzék lelőhelye : Esztergomi Primási Lt. Esztergomi uradalom iratai 1576. és 1822. cs. Ugyanitt található az 1858-as felmérési birtokkönyv és az urbérrendezés utáni birtokkönyv. U.O. Földkönyvek gyüjteménye. Bajót község 1858-as óállami telekkönyve /tovább Tk. 1858 Bajot község ujállami telekkönyve 1862. / tovább : TK. 1862./
A családrekonstrukció során a házassági adatok alapján családlapokat készitettünk, s ezekre vezettük rá a gyermekek születésére, halálára, szülők halálára vonatkozó bejegyzéseket. Igy munkánk során csak részben alkalmaztuk a francia családrekonstrukció módszerét / Fleury M. - Henry L. : Des registres paroissiaux a l'histoire de la population. Manuel de dépouillement et d' exploitation de l'état civil ancien. Paris 1958./.

/3/ NAGY, LUDOVICUS : Notitiae polifico-geographico-statisticae inclyti regni Hungariae partiumque eidem adnexarum. Budae 1828. I.k. 329.l. : A népmozgalom főbb adatai községenként 1828-1900. Összeállitotta dr. Klinger András. Bp. 1972. I.k. 138. : Fényes Elek : Magyarország 1859-ben. Pest. 1859 I. k. 591.l.

/4/ K.m.Lt. C.R. 1828., TK. 1858.

/5/ FÉNYES ELEK i.m. 591.l., 595-596.l. : Schmidt Sándor : Az esztergomi szénmedence bányászatának az ismertetése. Esztergom, 1932. 100-101 l.
K.m.Lt.Bajót 1869.
A házassági bejegyzések között az első Bajóton élő bányász neve 1841-ben tünik fel. Ő sem itt született, hanem Karván, a felesége pedig héregi származásu volt. Egy helybeli zsellérről halálakor /1853/ azt jegyezték fel, hogy bányász volt.

/6/ K.m.LT. C.R. 1828 : Esztergomi Primási Lt. 1828-as kilenced- és tizedjegyzék, Bajót. Tk. 1862.
Sajnos a dicalis összeirások annyira pontatlanok és hiányosak, hogy erre a célra nem tudtuk őket felhasználni. Az uj állami telekkönyvben 64 személy neve mellett semmilyen társadalmi állapotot sem tüntettek fel.

/7/ Esztergomi Primási Lt. N. 30. Bajóti határrendezési iratok 21. sz. K. m.Lt. Bajót 1869.

/8/ Az egyes családok azonositása után megállapitottuk, hogy a volt telkes gazdák az 1869-es népszámlálás "földmüvesei", a volt zsellérek a népszámlálás "zsellérei és "napszámosai mögött találhatók meg. Az iparosok, kereskedők aránya a községben 1869-ben több mint 10 % volt.

/ 9/ A birtokkönyvek forrásértékére : Sándor Pál : A birtokrendezési perira-tok. Bp. 1973. 43. sk. 78. skk.
A 1858-as ó állami telekkönyvbe nem irták be a földtulajdonosok feudális-kori társadalmi állapotát. Egyedül a telkesek nevei mellett találjuk a telekhányadra utaló bejegyzést. 1862-ben a volt zsellér illetve telkes állapotot is egyaránt feltüntették. Táblázataink elkészitésekor ezért az 1862-es ujállami telekkönyv neveit összevetettük az 1858-as telek-könyv neveivel. Igy a zselléri állapotuak nagyobb részét sikerült azo-nositanunk, s nemcsak a telkeseknél, hanem a zselléreknél is képet kap-hattunk az egykori urbéresek vagyoni viszonyairól.

/10/ Az 1862-ben 9 holdnál nagyobb földvagyonnal rendelkező zsellérek közül négyet 1869-ben földmüvesnek mondtak. / Tk. 1862., Bajót 1869./

/11/ IV. táblázatunkban a falubeli földtulajdonosok birtoknagyság szerinti felosztását tartalmazta. Ebben a táblázatban minden birtokos szerepelt / tehát nemcsak a telkesek és a zsellérek/. Adatai az I. és III. táb-lázat adataitól lényegében nem térnek el, ezért alátámaszthatják mind-azt, amit a telkesek és a zsellérek birtokstrukturájáról elmondtunk.

/12/ K.m.Lt. C.R. 1828., C.D. 1841. : az 1850-es évektől vezetett telekköny-vi birtoklapok világosan mutatják ezt./ K.m.Lt. Esztergomi Járásbiróság iratai. Telekkönyvi iratok. Bajót./

/13/ Az egyes zsellércsaládok vagyoni helyzetére fényt vet a következő adat: 1831 és 1864 között 22 falubeli tett misealapitványt. Közülük 6 zsel-lér 100 forintos / akár egy gazda / és egy pedig 20 forintos miseala-pitványt létesitett / Bajót r.kat. plébánia. Liber missarum. - Ezeket a kutatási eredményeket Ortutay András levéltárigazgatónak köszönjük./

/14/ Az anyakönyvek adatainak felhasználását azonban korlátozta az a körül-mény, hogy sok bejegyzést - különösen 1848 előtt - társadalmilag nem tudtunk azonositani / Lásd dolgozatunk 1. oldalát /. A másik probléma, az volt, hogy a 456 házassági bejegyzésből 170 /37,28 %/ esetben az e-gyik fél nem bajóti születésü volt. Ezt a nagy mennyiséget nem hanya - golhatjuk el. Ugyanakkor az azonosithatatlan házasságok többsége /106-ból 89 / ebbe a csoportba tartozott. Megnéztük azon kivül azt is, hogy a házasság időpontján kivül más családi eseményről / gyermek születé-se, halál / tudósit-e az anyakönyv. Kiderült, hogy 73 házasság abba a kategóriába tartozik, ahol az egyik fél nem itt született, és nem is tudtuk beazonositani. Ez a körülmény csökkenti eredményeink hibaszáza-lékát. Különösen magas az ismeretlenek aránya az 1848 előtti két peri-ódusban / 38, 79 % illetve 33,33 % igy különösen óvatosnak kell len-nünk.
Számitásaink során minden házasságot számitásba vettünk, tehát azokat is, amelyekben a férfi illetve a nő ujból megházasodott.

/15/ Az 1869-es népszámlálás szerint a falu teljes lakosságának 26,51 %-a telkes gazda, 58,77 %-a zsellér volt. A telkesek és zsellérek egymás-hoz viszonyitott aránya : telkes 31,09 %, zsellér 68,91 %, Egy telkes háztartásban 4,88, egy zsellérháztartásban 3,86 személy élt. Megnéztük, hogy mennyi gyermek/fiu illetve leány/ és nőtlen férfi, hajadon leány esett egy-egy háztartásra. Egy telkes háztartásra 1,46 fiu illetve nőt-len férfi, és 1,63 leány és hajadon jutott. A zselléreknél ezek az ada-tok a következők voltak : 1,13 és 1,01 % . Ha az összes gazda és zsel - lérháztartáshoz viszonyitjuk őket, akkor gazdáknál 1,35 és 1,50, zsel-léreknél 0,90 és 0,82. Igaz, ezek a számok csak sejtethetik a demográ-fiai jellemvonásokat, de annyi világosan látszik belőlük, hogy 1869-

ben a földmüveseknél több volt a leány, mint a férfi, mig a zsellérek-nél pontosan forditott volt a helyzet. Egy telkes háztartásra jóval több férfi jutott, mint a zsellérháztartásokra. / Bajót 1869./

/16/ Az ilyen részletekbe menő vizsgálatot az 1848 előtti anyakönyvi anyagon nem tudtunk elvégezni, ezért csak az ezt követő évek elemzésére vállalkoztunk.

/17/ PRIMÁSI Lt. Esztergom. Archivum Saeculare V. Judicum pagensium electio, K.m.Lt. Esztergomi járás főszolgabirójának iratai 191/1853.; Bajót r.kat. anyakönyvek 1860, 1862.

/18/ OROSZ ISTVÁN : A differenciálódás és kisajátitás. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914./Szerk. Szabó István/ Bp. 1865. II.k. 121 skk.

BLÁZY ÁRPÁD

Az 1855. évi kolerajárvány hatása Zala megye lakosságára.

A hazai orvostörténeti irodalom számos közleményben foglalkozott a multszázadi magyarországi kolera epidemiákkal, jelesül az 1831-es és az 1848-as járványokkal./1/. Az 1855-ös magyarországi kolerajárványról egy-két adatközlés kivételével hiába keresünk történeti feldolgozásokat /2/. A Zala megyei Levéltárban igen gazdag anyag áll rendelkezésre az 1855-ös Zala megyei kolerajárványról, alkalmat adva eddig nem végzett megyei szintü feldolgozásra.

Az orvostörténeti irodalom 4 illetőleg 5 kolera pandémia periodust különböztet meg a XIX. században /3/. A magyarországi 1831-es a második, az 1848-as a harmadik, az 1855-ös a negyedik és az 1872-es valamint az 1895-ös endémiák az ötödik periódusba tartoznak.

A XIX. század első felében miazmákkal, kontagiumokkal magyarázták a kolera okát, feltételezték "fajlagos-kolera-mérget". Bérensprung 1851-ben a betegség okát a szervezeten kivül keletkezőnek irja le. Snow szerint /1849/ a széklet közvetiti a ragályozó anyagot. Ismert tény, hogy R.Koch és munkatársai 1883-ban fedezték fel a kolera-vibrációt. Emlékeztetünk Pettenkofer és munkatársai, valamint Koch vitájára és arra/4/, hogy az első aktiv oltóanyagot Haffkins 1895-ben állitotta elő. A XIX. század közepén a kolera kóroktana, exakt patomechanizmusa és a védekezés metodikája nem volt ismert tény. Mindenki fogékonynak tekinthető a megbetegedéssel szemben, mégis vannak emberek, akik nem betegszenek meg, mások csak enyhe tünetek között, abortiv formában esnek át a betegségen. Más esetekben a betegség elszenvedése hosszu időre szóló immunitást ad. Ebben a tekintetben tehát jelentősége lehetett az 1848-as járványnak, amely azonban Zala megyében igen kis kiterjedésü volt. A rendelkezésre álló adatok alapján ennek jelentőségét nem lehetett regisztrálni.

Az első megbetegedések 1855 junius-juliusában jelentkeztek : először Nagykanizsán 1855 junius 15-én, majd julius 7-én a környező falvakban. Ugyancsak julius első hetében Tapolcán, Kővágóörsön és a környező falvakban, valamint

Keszthelyen és környékén. A legelső orvosi jelentésekből kitünik, hogy a kezdeti fertőzések Somogy megyéből visszatérő aratómunkásokon, vásározó parasztokon és kézmüveseken jelentkeztek /5/. A szakirodalomból ismert, hogy a kolerafertőzés forrása elsősorban a beteg, másodsorban a vibriógazda széklete. Ezek alapján ugy tünik, hogy a kolerajárvány Zala megyei megjelenéséért a behurcolás felelős elsősorban.

Elsődleges endémiás gócnak vettük a már emlitett területeken az 1855. julius 14-ig jelentkező megbetegedéseket. A behurcolás jelentőségére mutat, hogy ezek a megye keleti határán mutatkoznak / 1. ábra /. A nagykanizsai és környéki gócközpont a Somogy megyei kereskedelmi utak mentén helyezkedik el, a kővágóőrsi góc pedig a Somogy megye balatonboglári révátkelő környékén. Mint ismeretes a balatonfelvidéki mezőgazdasági munkások, szőlőterméssel foglalkozván, a nyári mezőgazdasági munkák idején a Somogy megyei hatalmas uradalmakban arató vendégmunkát vállaltak.

A fertőzés továbbterjedését vizsgálva feltünik, hogy Zala megye földrajzi jellegének megfelelően az észak-déli irányu hosszanti völgyekben alakulnak ki további endémiás területek, ennek ellenére megmarad a továbbterjedés kelet-nyugati domináns iránya. A másodlagos endémiás gócterületek a tapolcai medencében, a Zala folyó alsó folyása mentén, Sümegtől nyugatra, Zalaegerszeg körzetében alakulnak ki. 1855. julius 15 - augusztus 14-ig gyakorlatilag összefüggő településrendszerek, a teljes Közép-Zala fertőződik. Szeptember folyamán egyes kezdeti területeken már csökkennek a megbetegedések, de ujabb területek lépnek be, igy kiemeljük Lendva - Lenti körzetét. Október - november hónapokban már szinte csak ezeken a területeken jelentkeznek ujabb megbetegedések. A többi területeken a járvány már visszahuzódóban van, ill. megszünt. A járvány a Balaton északi oldalán északkeleti irányban terjedt tovább. Zala megye északkeleti csücskében csak szeptember-október hónapokban jelentkezik és jellegzetes módon a földrajzilag elzárt Tihanyban legutoljára, 1855. okt. 23-án.

A fertőzés-terjesztés mechanizmusát vizsgálva részletesen feldolgoztuk a zalaegerszegi járványorvosi körzetet / 2. ábra/. Ahogy más enterális betegség terjedési mechanizmusában, a koleránál is elsődleges szerepe a legyeknek és a viznek van. Mint ezt máshol is tapasztaltuk, Zala megye folyói nem lettek fertőzés-terjesztő forrássá. Láthatjuk, hogy a patakok folyásával ellentétes irányban terjed a fertőzés, jellegzetesen az utak mentén. Ez is a "széthurcolás" jelleg mellett szól. Figyelembe kell azt is vennünk hogy karantént a megyei hatóságok nem rendeltek el, valamint azokat az életkörülményeket és életszokásokat, melyek mind a járványnak, a legyek és maszatfertőzés utján történő terjedését segitették elő. Ilyenek voltak az udvarok közepén álló trágyadombok, elhalálozás után ugyanabban az ágyban fekvő uj beteg, beteglátogatás és ápolás, halottsiratás stb.

A zalaegerszegi járásban a járvány időbeli lefolyását hetenkénti bontásban a megbetegedések és az elhaltak számának feltüntetésével vizsgáltuk / 3. ábra /. A járvány a negyedik héten tetőzik / ez 1855 szeptember első hetében volt/, ettől kezdve mintegy hat hét alatt huzódik vissza. A megye egészére vonatkozó adatok szerint a megyében a járvány augusztus második felében volt a legerősebb, a visszahuzódás folyamata szignifikánsan lasubb ütemet mutat. Mindez a Zala megyei endémia jellegzetes szezonalitását bizonyitja /4. ábra /.

A rendelkezésre álló adatok alapján megállapitottuk, hogy Zala megye mintegy 300 000 lakosából 19.300-an betegedtek meg, a morbiditás tehát igen magas : 6433.33 0/000. Ezen megbetegedettek közül elhalt 8300 személy, a mortalitás tehát 2766.66 0/000. Ha a járvány veszélyességét vizsgáljuk a letalitási viszonyszám 43.0 %-nak adódik, mely megegyezik a kor általános 30-70 %-os letalitási adatával. Ha azonban az 1831-es országos 31 %-os letalitáshoz viszonyitjuk a Zala megyei 1855-ös 43 %-ot, vagy az 1855-ös jár-

ványban Magyarországon elhaltak számához viszonyitjuk a Zala megyében elhaltak számát / ez annak mintegy 10,8 %-a/, megállapithatjuk, hogy az 1855-ös kolerajárvány igen jelentős emberáldozatokat követelt Zala megyétől.

Mivel a kolera betörése a bécsi udvar számára ismert volt, igyekeztek megelőző intézkedéseket tenni az 1831 és 1848-ban lezajlott járványok tapasztalatai alapján. Ezek az intézkedések azonban többnyire nem váltak be, vagy pedig végrehajtásuk különböző okokból kivihetetlen volt. Karantént nem rendeltek el, az 1831-es járvánnyal ellentétben, egyrészt mert a karantén miatt 1831-ben nagy nyugtalanság keletkezett a nép között és parasztfelkeléshez vezetett, másrészt a karantén teljesen megbénitotta volna a gazdasági életet, tekintve, hogy a járvány a legfontosabb mezőgazdasági munkák idején jelentkezett. A karantén ezenkivül nemcsak a parasztságot, hanem a jelentős számu kézmüves iparosságot is sujtotta volna, nem tudták volna a vásárokat látogatni, hogy áruikat eladhassák. Természetesen az a tény, hogy nem rendeltek el zárlatot, kedvezett a járvány gyors elterjedésének.

A cs.kir. helytartósági osztály elrendelte a bejelentési kötelezettséget. A megyét 8 járványkerületre osztották, amelyek élére kerületi orvosokat neveztek ki. A járványkerületek nem egyeztek a közigazgatáson belüli járásfelosztással, szervezésüknél inkább azt a szempontot igyekeztek szem előtt tartani, hogy az orvosok elosztása a megyében lehetőleg egyenletes legyen. A kijelölt kerületi orvosok Preisach, Király, Kancsal, Surgóts, Loewentritt, Miskolczi, Tersánszky és König doktorok voltak. A gyógyitáson kivül feladatukká tették a jelentési kötelezettséget is. A jelentésnek tartalmaznia kellett : a jegyzői kerület és a helység nevét, mikor jelentkezett a megbetegedés, kik voltak az első betegek / helybeiliek, idegenek vagy a katonaság köréből/, minő "osztálybéliek", honnan érkeztek : vajon kolerás helyről-e és végül, hogyan terjedt a járvány a lakosság között. A járási szolgabirók kötelezték a községek biráit, hogy : "ha községükben kolera eset adja elő magát, tüstént a kinevezett orvos urat értesiteni siessenek," továbbá minden héten kimutatást küldjenk a járási orvoshoz, "melyben megemlitve legyen a lebetegedettek, felgyógyultak, meghaltak, s a még betegen fekvők száma.""Ha a betegség feltünően terjedne, ezt szintén bejelentsék", végül, " ha az illető orvos urnak akármely helységben előfogatra lenne szüksége, azt neki pontosan és kézséggel kiszolgáltassák ugyszintén vagy gyógyszertárba, vagy a hivatalához teendő jelentéseire szükséges küldöncöket kirendeljék". A jelentéseket a kerületi orvosok összegezték, majd a járási szolgabirók utján terjesztették fel a megyéhez. A különféle intézkedésekre álljon itt példaként a sümegi szolgabirói hivatal jegyzőkönyve, mely többek között megállapitja, hogy :" a kolerát sajátságos volta miatt csak erélyes orvosrendőri intézkedésekkel lehet fékezni, ezért a járási hivatal szükségesnek tartotta az orvosokkal egyetértőleg, a pusztitó kór megakadályozására foganatositandó egyszerü de a célnak mégis megfelelő intézkedéseket megtenni." Meghatározták, hogy azokban a helységekben, "ahol a kolera megjelenne, a községi népesség számának megfelelő, de minden esetre két szobából álló kórházat állitsanak fel. A kórház az illető betegek ágyaival és ágynemüivel legyen berendezve, a szegényekről általában a községi előljáróság köteles gondoskodni. A kór - ház a területileg illetékes orvos felügyeletében legyen. A kórházi élelmezésre vonatkozóan mindenki köteles az orvos által kiszabott ételekkel önmagát élelmezni, a szegények élelmezése a község feladata". A járás területét felosztották a járás orvosai között, és pontosan meghatározták, hogy az e - gyes községek melyik orvoshoz tartoznak. Az orvosszerek kiszolgáltatására vonatkozóan előirták, hogy a receptet a községi birónak kell átadni, aki azt ellenjegyzi. Amennyiben nem községi szegények részére rendeltetett, a gyógyszertári költségek e receptek alapján a betegeket terhelik, ellenkező esetben a költségek a községi pénztárból fizetendők. "Ahol a kolera megjelent,

ott a temetőben egy legalább hat láb magas deszkasátort kell felállitani." A halottakat rögtön kimulásuk után a halottasházba kell vinni, ahol 12 óráig nyitott koporsóban maradnak, utána ugyancsak nyitott koporsóban a sirba helyezendők, majd ujabb 12 óra leteltével el kell hantolni őket." A sir legalább egy öl mélységü legyen". A kolerás helységekben két közös koporsó készitendő, melyben a halottak tüstént a halottasházba vitetnek". Minden községben legfeljebb harminc krajcár napidij mellett betegápolókat kell szerezni, akiket az orvos tanit be".

A megye akkori főorvosa, Smakovics Mihály 1855 aug. 12-én tekintettel a kolera nagymérvü kiterjedésére, a járások élén álló szolgabirőkat a betegséggel kapcsolatban betartandó szabályokra utasitja és ezeket mindenkire kötelező érvényünek rendeli el, melyből kivonatosan idézünk : " az életmódra vonatkozóan legyen az minden aggály nélküli, mindenki vigyázzon, hogy magát meg ne hütse. Mindenki éljen megszokott eledelével és italával. " Gondoskodni kell, hogy az elnyomorodott szegények kellően el legyenek látva, nehogy a baj ezeknél kiütvén továbbterjedjen. Óvakodni kell a gombáknak, gyümölcsöknek fogyasztásától. Mindenki magát rosszul érezvén orvoslásért folyamodjék. A szegénység ne rettentsen vissza senkit, mert minden orvos köteles rendelni a szükséges szert a kincstár rovására, de ezt használni is kell nemcsak megrendeltetni."

Smalkovics utasitást ad a gyógykezelésre is, amig az orvos megérkezik. A következő receptet ajánlja :

"Barnára pörkölt 1 meszely rozslisztbe 3 meszely égett bort öntsenek, ennek 8 napig állnia kell többszöri felrázás mellett. Ezután le kell szürni. Ugyanakkor, mikor a pörkölt rozsos pálinka készül, ugyanannyi égett borba tegyünk bele 2 lat kámfort, ezt is állni kell hagyni, majd egyenként átszürvén a két folyadékot össze kell önteni. Ebből, ha valaki rosszul érzi magát, igyék meg egy kis kupicával. Aki a pálinkát nem tudja meginni, piritott rozs lisztet vizben főzzön meg, és ezt igya hasmenés ellen, mig az orvos megérkezik".

Ajánlja a fenyőmagból készült forrázatot. Utal arra, hogy a katonai és polgári Kormányzóság is ezt a gyógyszert ajánlja a megelőző korelajárvány tapasztalatai alapján. Ez a gyógyszer kis kanál fenyőmagból forróvizzel készül szüréssel. Utasitása az, hogy ebből cukor nélkül, ismételve, addig kell inni, mig a gyomorban marad. Ez idő alatt pedig orvosért kell küldeni.

" A betegtől félni nem kell, annak ápolására kell sietni. Ha meghal a beteg, annak öltöztetésével nem kell tőrödni, hanem minél előbb koporsóba tenni, s a szobából a többi élők vagy betegek közül az erre kirendelt helyre el kell vinni, honnan idejében el fog temettetni."

A járvány vizsgálata kapcsán feltétlenül meg kell emlitenünk, hogy történelmünk egyik legsötétebb korszakában, a Bach-korszakban ütötte fel fejét. A lakosság mérhetetlen elnyomásban, nagy szegénységben, rendkivül primitiv körülmények között élt, egészen kezdetleges közegészségügyi viszonyok között nemcsak a falvakban, hanem a mezővárosokban is, mint Zalaegerszeg példája mutatja. Ezeket most nem kivánjuk részletezni, csak annyit emlitünk meg, hogy ezen tényezők elsődlegesen kedveztek a járvány terjedésének. Jellemző a korszak szellemére a pacsai segédszolgabirónak Zalaegerszegre a megyefőnökhöz küldött kétségbeesett levele, melyben közli, hogy a szolgabiró, az adószedő, az orvos, valamint a két börtönőr kolerában megbetegedett, sőt a rabok közül is többet ki kellett engedni megbetegedés miatt. Kéri a megyefőnököt, küldjön ki orvost, de főleg és mindenek előtt a két börtönőrt pótolja.

A betegek többsége, mint ezt számos adat bizonyitja, a szegény és vagyontalan néposztályból került ki. Az orvosi jelentésekben szinte csak olyan foglalkozásu betegekkel találkozunk, mint arató asszony, földmüves, cséplő, disznóhajtó, : vásározó csizmadia, vagy csak egyszerüen igy : " egy sze-

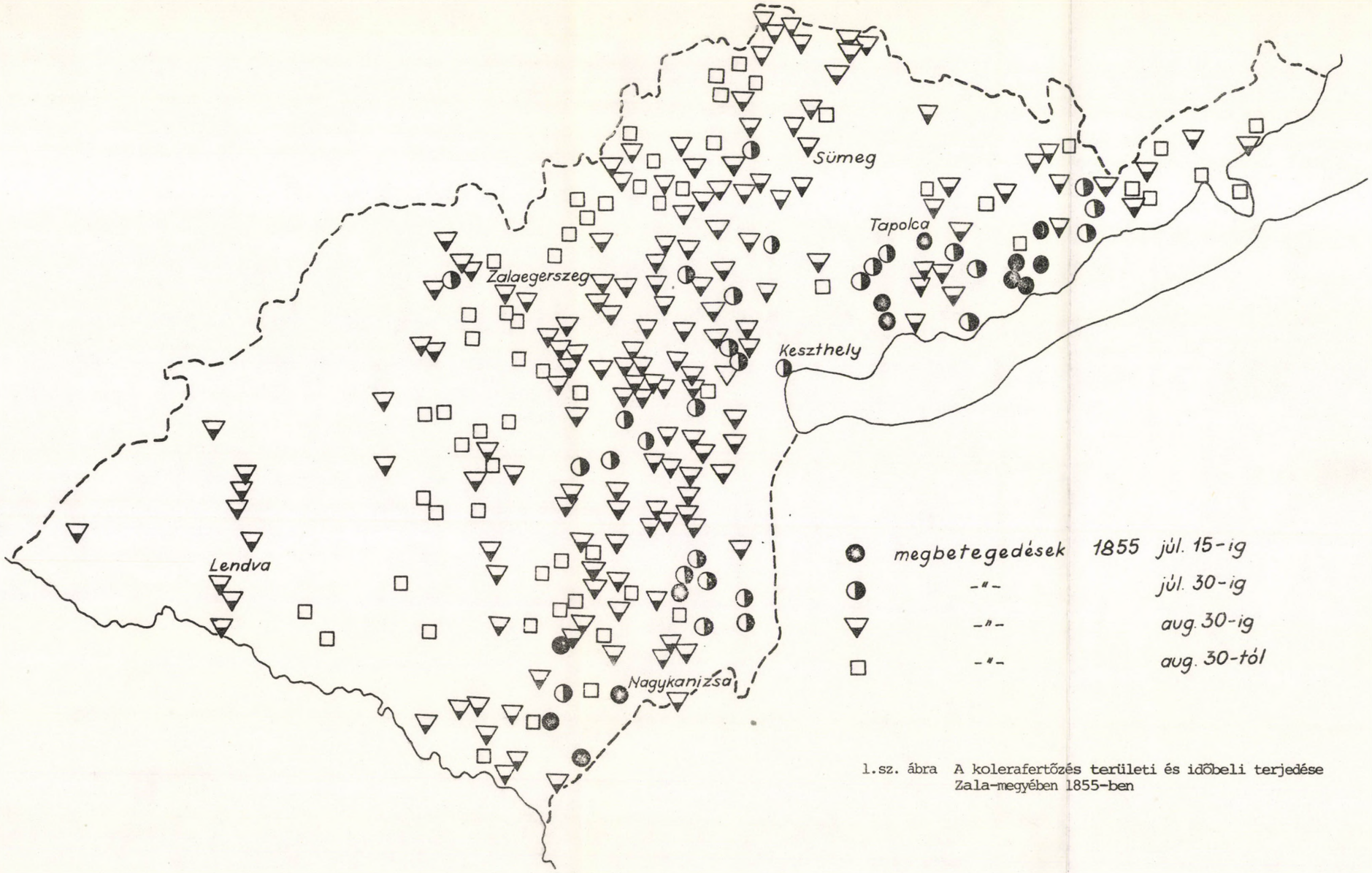

1.sz. ábra A kolerafertőzés területi és időbeli terjedése Zala-megyében 1855-ben

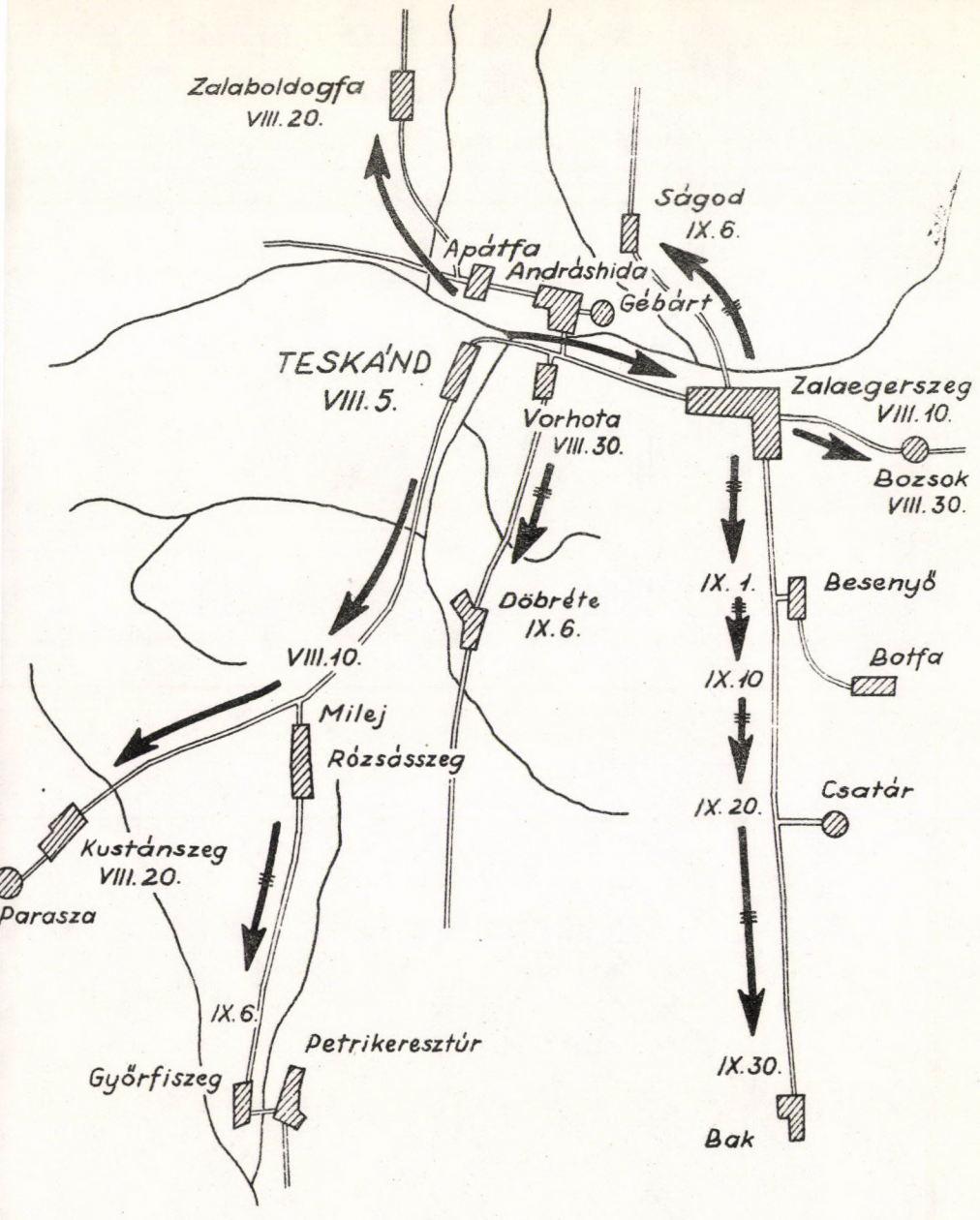

2.sz. ábra A kolerajárvány területi terjedése a zalaegerszegi járványkörzetben

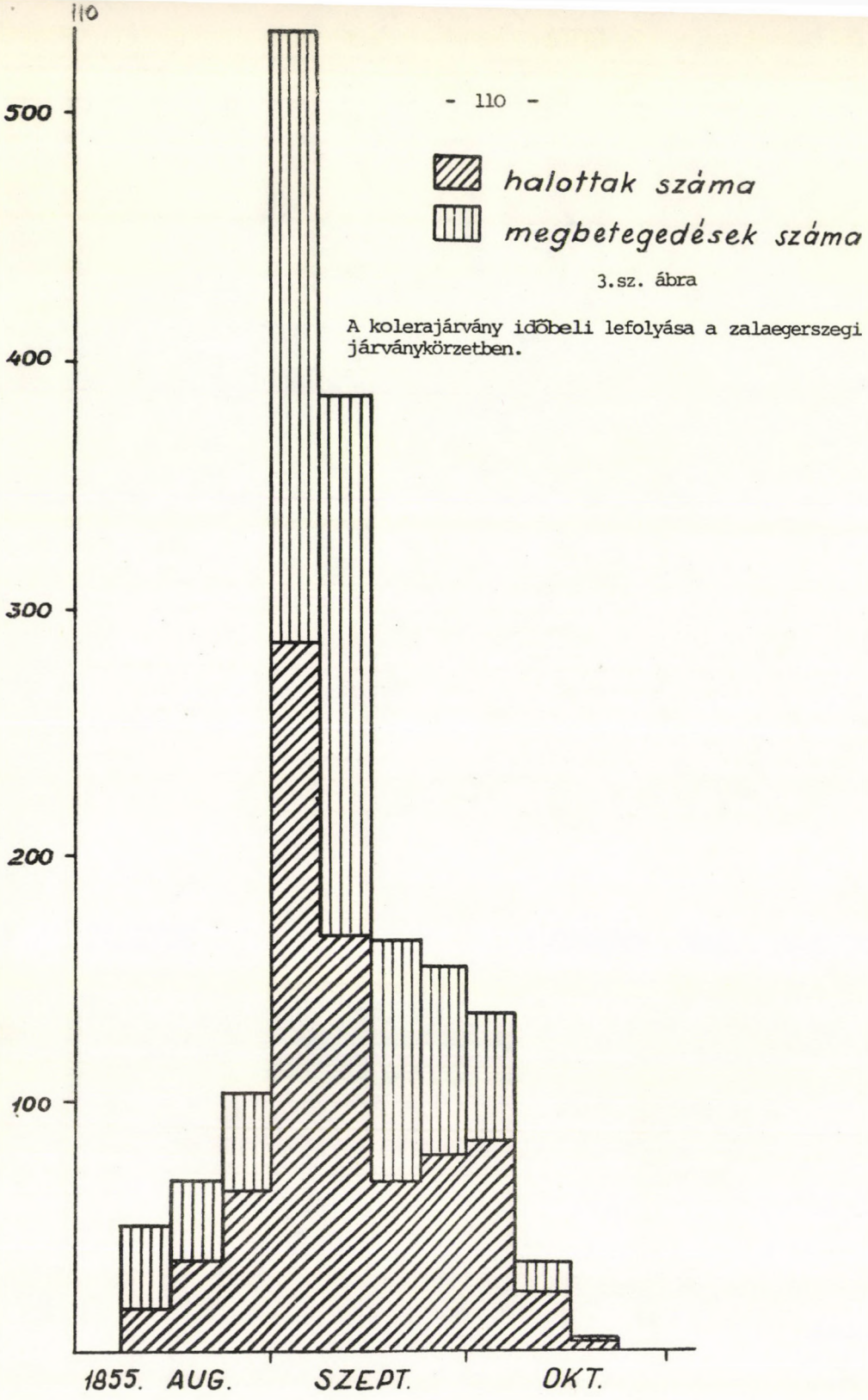

3.sz. ábra

A kolerajárvány időbeli lefolyása a zalaegerszegi járványkörzetben.

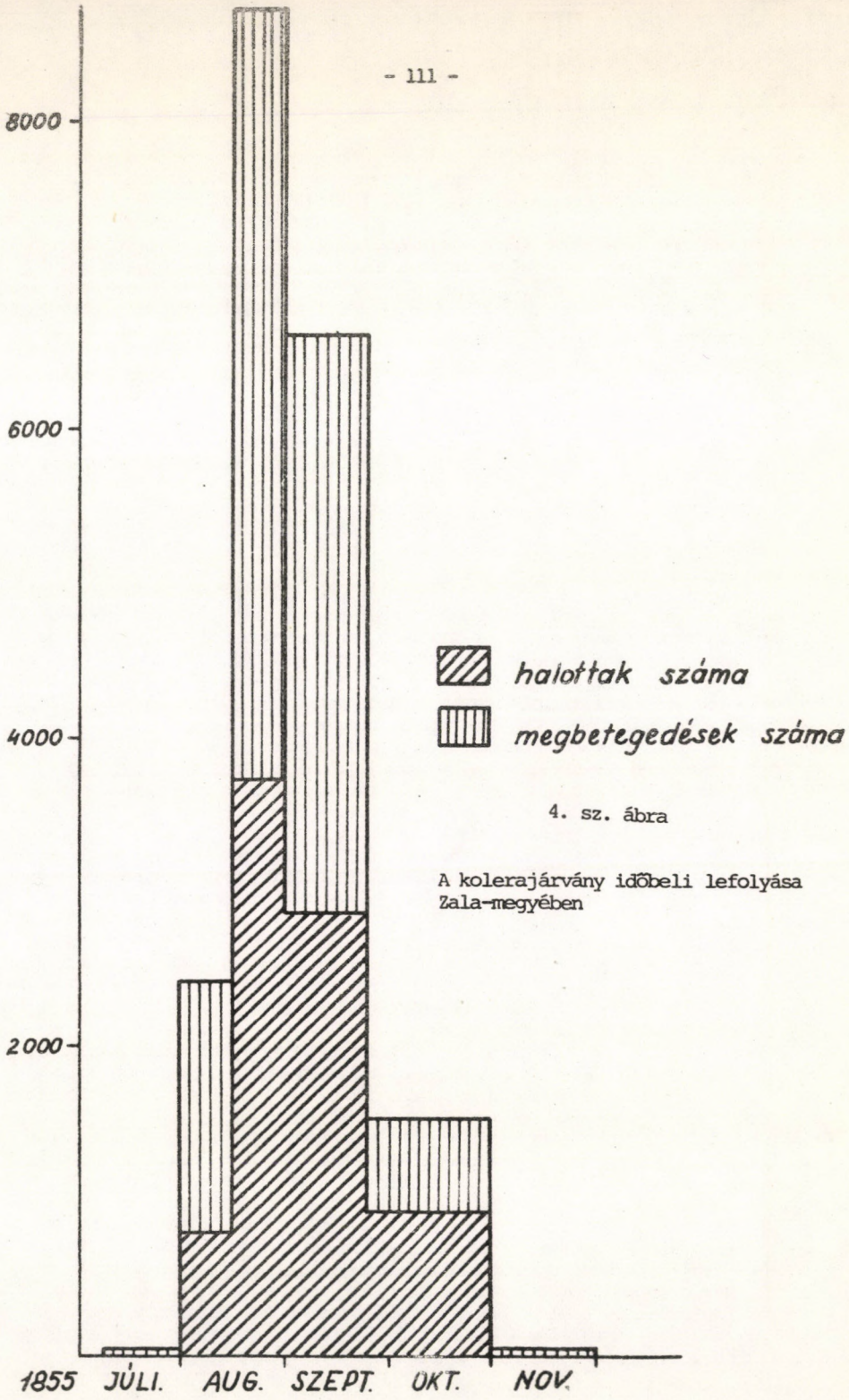

4. sz. ábra

A kolerajárvány időbeli lefolyása Zala-megyében

gény ember. " A jelentésekből az is kitünik, hogy az öregek, nők és gyermekek között nagyobb volt a betegek részaránya, köztük több volt a halálozás is. A megyében müködő egészségügyi foglalkozásuak között nem volt megbetegedés a pacsai kerület kivételével, a sirások és halottvivők közül viszont sokan meghaltak. Egyes orvosok szerint az alant fekvő ingoványos területek lakóit előbb támadta meg a betegség, mint a magasabban fekvőket. " A tisztátalan rossz élelmü miveletlenek előbb betegedtek meg,mint a jobb életmódhoz szokottak". Mások megfigyelték, hogy a falvak szélső házaiban sokkal több megbetegedés történt, mint a középső részeken. A szé - leken a szegény nép lakott.

A járvány tárgyalása kapcsán fel kell hivjuk a figyelmet egy intézkedésre, mely nem egészségügyi, inkább politikai jellegü volt. A halottak számának növekedésével a harangok állandóan zugtak, és a népet páni félelemben tartották. Mivel az 1831-es esetek kapcsán a helytartóság nagyon félt egy esetleges parasztfelkeléstől, elrendelték, hogy az összes halottért napjában csak egyszer szabad harangozni.

A járvány kiterjedését bizonyitja, hogy a helyi egészségügyi személyzet már nem tudta ellátni a betegeket, ezért a helytartóság más helyekről is küldött orvosokat a járvány leküzdésére. Falusi birákhoz intézett felhivásokból kitünik : a hatóságok kérik, hogy a vendég orvosokat fogadják magyaros vendégszeretettel és részükre szállást és előfogatot állitsanak.

Az ismertetett különféle rendeletek nem hozták meg a kivánt eredményt. A megyében elsőnek egy vásárról hazatérő ember betegedett meg. Az orvosok panaszkodtak, hogy nem sikerült megakadályozni a halotti torokat, siratásokat és azt sem, hogy a következő beteget az előzőleg elhalt ágyába fektessék. Még az ágyiruha is sokszor azonos maradt. A sümegi járásban lévő Öhid pl. egy pappászentelési szertartás miatt vált koleragóccá.

A magas halálozásnak több orvos különböző magyarázatát adja.

"Az ápolás hiánya miatt ritka helyen lehetne sikere az orvosi segélynek, kórházat állitani nem lehet, mert ezen helységben oly épület nem létez, ápolókat kapni nem lehet, mert mindenki ilyen beteghez menni irtózik", - irja a bánokszentgyörgyi orvos.

Valójában a megyében járványkórházat sehol sem állitottak fel. Sokan haltak meg ugy, hogy nem merték őket ápolni. Más orvos arra hivatkozik : "hogy többen ki nem gyógyulnak, annak az oka az, hogy a földmüves osztály nem tartja be az orvosi rendeleteket, nem védi magát, akik már föl-lábbadoznak, typhustól lepetnek meg és annak következtében halnak el. " Feltünő módon ez több orvosi jelentésben szerepel. A kolerának ebben az időben három fázisát irták le, de akadt orvos, aki negyedikként az un. hagyináz fokozatot is leirja. Valószinüleg a nagyfoku exsiccálódás következtében beállott komatikus állapotot keverték össze a typhussal.

Udvarnokról olyan jelentéssel találkozunk, hogy a kolerából lábadozók vérhasba estek. Végül azt is leirják az orvosok, hogy a pórnép bizalmatlan az orvosszerekhez, és szeszekhez lévén szokva kénytelen az orvos tincturákat alkalmazni, mert más gyógyszert csak erőszakolva, vagy egyáltalán nem vesznek be.

Érdekes bepillantani a kolera kóroktanával és patomechanizmusával kapcsolatban akkor uralkodó orvosi szemléletbe. Ezen a téren ma már mosolyt keltő, homlokegyenest ellenkező nézetekkel találkozunk. Az orvosok egy része felismerte, hogy a betegséget más helyről történt behurcolás idézte elő. Ezek egyértelmüen Somogy megyét jelölik meg, mint ahonnan a betegség Zalába került. E tényt a korábbiakban topográfiailag is igazoltuk. Azokon a helyeken azonban, ahol nem sikerült bizonyitani a behurcolás tényét, nem tudták magyarázatát adni a betegség fellépésének és okainak, melyek sorában pl. a harag, a félelem és a korhely életmód is szerepel mint fogékonysági tényező. Felmerül ezekben a jelentésekben a ragály problémája, amit

nem azonositottak a járvánnyal. Ragályon közvetlen érintkezéssel terjedő betegséget értettek.

Több orvos szerint a betegség oka a G E R J, vagy M I A Z M A, mások azt állitják, hogy kizárólag a légviszonyok által hozatott elő, vagy megint más: " a levegőt igen rontják a kolerabetegek kiüritései". Nem ismerték a legyek szerepét, ami a speciális zalai településviszonyok között nagy jelentőséggel birt. Rendkivül érdekes a pacsai kerületi orvos véleménye, aki szerint a kolera ragály nélkül terjed és a járvány főoka : " a légnek ismeretlen földi légi viszonthatások által előidézett oly sajátságos elrendezésében látszik rejleni, mit járványos nemtőnek, vagy járványos alkotásnak / genius epidemicus, vagy constitutio epidemica-nak /nevezünk, amely nélkül az inditó okok más nyavalyákat igen, de járványokat nem szülhetnek".

Néhányan rámutatnak a betegség fertőző voltára, de csak ott, ahol a közvetlen kontaktus kimutatható volt.

Az elmonttakból belátható, hogy az orvostudomány, a mikróbiológia és a járványtan kezdetleges, még gyermekcipőben járó volta, a politikai helyzet, a társadalmi és szociális viszonyok következtében nem volt lehetőség a vizsgált időszakban fellépő kolerajárvány leküzdésére, terjedésének megakadályozására, de még mérséklésre sem.

Jegyzetek

/1/ SCHULTHEISZ E.TARDY L : Short History of Epidemics in Hungary until the Grest Cholera Epidemic of 1831. Centaurus /Copenhagen / 1966.
ARVIDSEN. SVEN-OVE : De svenska koleraepidemierna. Stockholm. 1972.
DODIN, A. :-BROSSELET J.: Therapeutiques au cours l'epidémie de cholera de 1832. Bulletin de la Société de Pathologie exotique. 1971. Thome 64 N° 5. 513-623.o.
CZEIKE, F. : Die Cholera in Wien 1831. und die Apotheker. Oesterr. Ap. Ztg. 1957. No. 10. 391-396. o.
BARTA I. : Ismeretlen Kossuth-dokumentum az 1831-i zempléni kolera idejéből. Orvostört. Közlemények 38-39. 1966.
ANTALL J.: Három levél az 1831. évi kolerajárvány idejéből Orvostört. Közl. 42. 1966.
CSECSKO K.: ... Heves megyei orvosok kolera elleni védekezést szolgáló röpirata 1831-ből. Orvostört. Közl. 50. 1969.

/2/ LÓRÁND N. : További adatok a mult századbeli magyar kolerajárványok történetéhez. Orvostört. Közl. 69-70. 1973.
BENCZE J. : Adatok a mult századbeli magyar kolerajárvány történetéhez. Orvostört. Közl. 54. 1970.

/3/ GROMASEVSZKIJ L.V.-VAJNDRAH G.M.: Részletes járványtan. Budapest Egyetemi nyomda. II. kiadás 1952.

/4/ REGÖLY-MÉREI GY : Fejezetek a fertőző betegségek történetéből. Orvostört. Közl. 1969. 50.

/5/ A tanulmány részletes feldolgozása a Zala megyei Levéltár anyagának felhasználásával történt. Mivel az anyag egyetlen levéltári csomóban megtalálható, a tanulmány további részében az állagon belüli jegyzeteléstől eltekintünk. Az anyag levéltári jelzete :
Zala megyei Levéltár. IV. B. 151. A zalai cs.kir. megyehatóság iratai. b. Megyefőnöki általános iratok. Az 1855-ös kolerajárvány iratai.

LÓRINC PÉTER

A Bánát agrárstrukturája a XIX. században [x]

A Bánát a történelmi Magyarország egyik legtarkább része volt. Ez főleg az agrárstrukturára vonatkozik, de nemzetiségi szempontból is hasonló a kép, hisz 1918 előtt is a szerb, német, román lakosság a tulnyomó. Az egykori Határőrvidék két ezredterületből, - a szerb / német/ pancsovaiból és a román fehértemplomiból - állott. A témában jelzett kérdést kizárólag Temes és Torontál megyék egyes részeire kell korlátozni, azaz a Bánátnak a mai jugoszláv területére. Elhagytuk tehát a Temes másik részén és a Krassó-Szörény vidéken felvetődő problémákat, mivel ez ma a román Bánát. / Megjegyezzük még, hogy a román adminisztráció 1919 után egy időben a bánáti részekhez sorolta az Arad-környéki területeket is./

Az 1848 előtti időkben, sőt a 19. század derekán is, 1876-ig, a jugoszláviai Bánát három részre oszlott. A provinciális vidék, - /amelyben a jobbágyok voltak tulsulyban /- mellett a kikindai kamara koronaterülete és a gránici, azaz a határőrvidék különült el. Fel kell hivnom a hallgatóság figyelmét arra, hogy a Bácskában is voltak koronaterületek, / tiszai / és létezett ott határőrvidék / Sajkás zászlóalj / is, de ez témánk szempontjából érdektelen.

A jobbágyság intézményét a délbánáti határőrvidéken nem ismerték. Itt a lakosság a maga erejéből tartotta fenn a haderőt. Ezért is nevezik ezt a vidéket a "Habsburgok ingyen kaszárnyájának". A szerb parasztok évszázadok óta őrzik szabadságukat, s hajdukként szolgálják a császárt. A szabadság nagy társadalmi támasza a nagycsalád volt, az ősi zadruga intézménye, amelyet csak a kapitalista viszonyok kibontakozása kezdett bomlasztani. /Ezek a szabad parasztok szolgáltak a francia hadseregben, Napóleont támogatva/. A szabad parasztok elvben mentesek a feudális szolgáltatások alól, s ezt a privilégiumot, amely ugyan feudális alapon állt, igyekeztek védelmezni. Ezért sikerült a határőrvidéket, a granciát 1848-ban fegyveresen is a magyar forradalom ellen vezényelni, s a kikindai földosztó "kárbonárik" mozgalmát végeredményben velük meghiusitani.

A kikindai területen, másképpen distriktben lakóknak a granciához hasonló kiváltságaik nem voltak, de sorsuk a jobbágyokénál jobb. Tulajdonképpen a föld hiánya régóta feszültséget teremtett a kikindai vidéken is. Régi törekvésük, hogy az überlandiális /fölös/ földeket a koronaterület népe és ne hatalmaskodó urai kapják meg bérletként, akik azt saját birtokukként kezelték, és igyekeztek is megszerezni annak tulajdonjogát. Az udvar ugyanis a 18-19. század fordulójától az uradalmakat eladományozta a nagybirtokosoknak. A kikindai terület paraszti népe előbb a polgársággal, majd a proletariátussal szövetségben igyekezett a földért folytatott küzdelmét eredményre vinni.

A Becskerek-Versec tájon élő jobbágyság / provinciális terület / jórészt röghöz kötött állapotban volt. E rétegnek érdeke volt a társadalmi felszabadulás. A jobbágyoknak azonban csak egy töredéke volt telkes, illetve igen kevés az egész vagy féltelkes gazda. A telkesek zöme negyed vagy nyolcadtelken élt. A lakosság zöme azonban házzal vagy házzal nem biró zsellér, illetve kontraktualista . Ez utóbbiak száma Torontál vármegyében 80 ezer fő körül volt, de ezekhez még nem számitottunk hozzá Észak-Torontál dohányt termelő 20 falujának a lakosságát, amely ugyancsak számottevő volt.

x Az előadás egy hosszabb terjedelmü tanulmány röviditett változata. A Bánát helyett a magyar történeti terminológiában Bánságot használunk. v.ö. Temesi Bánság. /Szerk./

A telkek nagysága is tájanként változott. A pancsovai szerb határőrezred területén az egész telek 24 hold szántóföldből és 10 hold legelőből állott. A fehértemplomi román határőrezred területén viszont csak 10 hold szántóföld és 6 hold legelő tartozott egy egész telekhez.

A kikindai kerületben a magántulajdonban lévő földek 58,582 holdat tettek ki, amig a fölös föld 90 ezer hold körül volt. A küzdelem a fölös földek megszerzéséért egy évszázad óta folyt. Ezt a 90 ezer hold területet csak legelő gyanánt hasznositották, ahol a juhnyájak nagy számát tartották. E területen két nagybirtokos nevét kell megemlitenünk: Birmanacét és Csernojevicsét, akik kezdetben a kamarától bérelték az überlandot, majd azt meg is kaparintották.

1848 tavaszán Kikindán a szerb nemzeti eszme képviselői vezetésével földosztó programot hirdettek meg. Ezt igy fogalmazza meg egy szerb nyelvü röpirat : "Fel kell kelni testvérek, nincs más mód"..." Testvérek ! szerbek, oláhok, németek, magyarok és szlávok / : szlovákok/- keljetek fel, ragadjatok fegyvert...", követeljétek vissza mindenütt az elrabolt erdőket- legelőket..." Ezt a mozgalmat a helyi nagybirtokosok leverték, igy a bánsági nagybirtok tovább gyarapodott, de most már a jobbágyság rovására. A majorsági földek azzal is nőttek, hogy a jobbágytelkek nagyságát megállapitották s ez jelentős maradványföldet eredményezett. Gyakori volt az eddigi 2200 négyszögöles holdaknak a csökkentése 1600, 1200, 1100 négyszögölre. Igy a telek valóban megmaradhatott 24, 34 vagy kár 40 holdasnak is, csak éppen az egyes holdak nagysága lett kevesebb. A csenei Vucsetics nagybirtokán ezzel a módszerrel az urbariális szántót 1607 holdra csökkentették és a majorsági földeket 4500 holdra növelték. Ezt a módszert alkalmazták a többi nagybirtokosok is, pl. Csekonics, Csernojevics, Damaskin, Buttler, Ferrari stb. A 19. század utolsó harmadában a birtokfelosztás az alábbiak szerint alakult :

A Bánság északi részén :

Földesur neve :	Birtokterület hold
Csekonics	43,552
Nákó	13,104
Csávossy	9,500
Bourbon-Párma	8,656
Gyertyánffy	6,000
Karácsonyi	6,980
Léderer	6,200
Nikolics	5,792
Tallián	2,100
Batthyány	6,431
Pallavicini	8,000
Dundjerski	2,768

A déli részén :

Földesur neve :	Birtokterület hold
Bissingen	6.000
Dániel	6,961
Karácsonyi	5,050
Jovanovic	3,850
Bethlen	1,893

A földesur és a falvak közötti birtokeloszlás

	paraszti földterület hold	földesuri földek területe hold
Knicsanin	7,070	-
Botos	9,776	-
Orlovat	5,000	-
Grabac	6,488	-
Melence	27,662	-
Taras	17,662	-
Tőba	-	7,049
Istvánföld	-	4,696
Magyar Csernye	-	12,705
Zsigmondfalva	818	2,329
Lukácsfalva	719	8,506
Écska	624	3,046
Roggendorf	-	3,155
Elemér	6,021	3,266
Bóka	8,070	12,460
Lázárföld	1,538	3,016
Perlez	9,666	5,359
Kiek	1,172	1,736
Valkaly	9,000	14,500

A nagybirtok a porosz-utas junker fejlődés utján haladt, s alig akadt amerikai utas birtok. A középbirtokok közt azonban akadt több amerikai farm tipusu is. Igy Grabac német parasztbirtokai 200 hold körüli mintagazdaságok voltak. A legnagyobb parasztbirtok 1000 hold körül volt Todorovics kezében. Kumanec legnagyobb parasztbirtoka 616 hold, de volt 600 és 858 holdas is. Lukácsfalván a legnagyobb "birtok" 5. Roggendorfban pedig 2 holdat tesz ki. Lázárföldön 19 gazdag, 60 középparaszt mellett, 291 kis- és törpe parasztgazdaság volt. Viszont a 19 gazdag között 5 a Bohn-család tagja, akiknek birtokuk majd 400 holdas volt. A gazdaságok nem adtak elég munkát a sok agrárproletárnak és törpebirtokos parasztnak. Hasonló a gond a környék falvaiban is. Ezek a nincstelenek a nagybirtokokra jártak dolgozni. Ebben az időben legelőelkülönzés és tagositás néven folyt tovább a paraszti birtokok kisajátitása. Igy az agrárszegénység kiszorult a legelőről.

Az adófizetésében a progresszivitás elve érvényesült. Igy az állam a parasztbirtokokat aránytalanul terhelte. Pl. Léderer nagybirtokos Csókán 7387

holdas uradalma után fizetett 8970 forint adót, mig a parasztság 2968 hold után 5540 forintot. Chottek gróf 40 ezer hold után Bácskában 96000 koronát fizetett. A nagybirtok 1holdjáral.52 korona esett, mig a parasztnak 8-12 koronát kellett holdanként fizetnie./
Nem csodálkozhatunk azon, hogy az osztályellentétek az agrártársadalmat egyre jobban feszitették a 19. század vége felé. A gazdag Torontál vármegyében az agrárrétegek körében egyre nagyobb társadalmi nivellálódásnak vagyunk tanui. Az agrárproletárok száma egyre gyarapodott, a 19. század végén már 178 ezer főre ugrott. Igy egyre fogyott a birtokos parasztság, 1890-ben az önálló birtokosok száma megközeliti a 60 ezer főt, addig 10 év multán már 54 ezernél is kevesebb. A kisbirtok Torontál vármegyében 123,433 holdat tett ki, a nagybirtok pedig megközelitette a 126 ezer holdat.

A társadalmi antagonizmust nemzetiségi ellentétek is feszitették, amely-nek részben okozója volt az aránytalan agrárstruktura, a magyar és német kézben lévő nagybirtok tulsulya.

Jegyzetek

R. Perovics : Gradja za instoriju srpskog pokreta u Vojvodini 1848-1849. I.tom, Szerb Akadémia kiadása, Beograd 1952.

ÁRPÁD LEBL : Prilog istoriji agrornog pitanja u Vojvodini 1848-1849. Novi Sad 1954. Prilozi br. 1. /ugyanaz magyarul/

LŐRINCZ PÉTER : Adalékok a vajdasági agrárkérdés történetéhez 1848-1849. Ujvidék, 1956.

VASA STAJICS : Istorija Kikindskog distrikta.

A,LEBL : Elemir i Taras, 1897. Zrenjanin 1954.

A.LEBL : Ogradjivanje poseda u Vojvodini. ZBORNIK MS. 1950/1 / ez és az aratósztrájk története együtt magyarul/

LŐRINC PÉTER : A nagy póri pör, Ujvidék, 1950.

A.LEBL : Sindikalna borba agrornog proletarijata-Beograd, Rad, 1954.

LŐRINC PÉTER : Bánát magyarnyelvü polgári társadalomtudománya a századforduló idején 1880-1918. Ujvidék, Hung. Int. 1973.

NIKOLA GACSESA : Agrarna reforma u Banatu. Novi Sad / A Történeti Intézet kiadásában/.

VANEK SIFTÁR

A cigányok letelepedése a Muravidéken

A több száz éves cigánykérdés napjainkban egyre gyakrabban jelentkezik. Az előző konferenciákon Mészáros László és Heizinger János is felszólaltak e tárgyban. Ez a téma mindnyájunk számára fontos. Egy államnak a cigánykérdéshez való viszonyát mindig a társadalmi rendszere határozta meg, és gazdasági helyzetéből adódó lehetőségek szerint foglalkozott vele. Ezen az alapon kívánom én is vizsgálataim eredményeit előtárni.

Több tanulmány latolgatja annak okait, miért hagyták el a cigányok őshazájukat, Pánzsábot, mely utakon széledtek szét a világba, szélrózsa minden irányába, ugy, hogy ma már minden földrészen élnek. Homály fedi multjukat, s ezért történelmükről keveset tudunk. A történelem során a hatalmon lévő csoportok, ameddig a cigányok rátermettségét és leleményességét felhasználhatták - megvédelmezték a cigányokat, de ha nem volt rájuk szükség, üldözték őket. Montenegróban 1427 évben a Grabalj statutummal, majd az 1829. évi vászojevicsi törvénnyel védték a cigányok jogait.

Első megjelenésük 1068-ban Görögországban volt, amikor az Atos hegyen megjelentek. Tudjuk azt is, hogy körülbelül 200 évvel korábban Bizáncban is élnek cigányok. A Balkánra és Közép-Európába részben a törökök elől menekülnek, vagy a török hadakkal érkeznek. Az 1971. évi első cigány világkongresszuson Slobodán Berberski vitaindító előadásában feltételezte, hogy a cigányok a 10. század végén, vagy a 11. század elején a magyarokkal jöttek volna be Európába és részt vettek volna a kalandozó hajdjáratokban. Ezt csak azért említem, hogy rámutassak, milyen sok a nyitott, homályos kérdés ezen a téren.

A mai Jugoszlávia területére 1362-ben érkeztek. Ekkor Dubronikban már vannak cigányok, ahová minden bizonnyal a szomszédos Albániából jöttek. 1378-ban már Zágrábban is feltűntek. Megbizható forrásból tudjuk, hogy a cigányok együtt laktak a polgárokkal és velük egyenrangu foglakozásuk volt / mészáros, szücs / 1468-ban már katolikus pap is akadt közülük, de ez nem volt kivétel, mert hiszen cigányszármazásu papok voltak Pulán és Szlovéniában.

A cigányok egy része fémmüvességgel, lóorvoslással foglalkozott. Zenéjükkel bizonyos időre beilleszkedtek az olyan társadalmakba, amelyek hódító célokat szolgáltak. Ezek a foglalkozásokat ujitották fel, amikor számüzték őket. Kevés munka foglalkozik azon okokkal, amelyek az európai társadalmat szembeállitották a cigányokkal.

A cigányság jelenlétét Európában a rájuk jellemző vonásokból jegyezték fel / faji jelek, ruházatuk, mesterségük / és ezzel kapcsolatban nevezték el őket személy szerint is / Lakatos, Csiszár, Sipos stb./. Az biztos,hogy egész Európában cigányoknak nevezik őket, de az ő románo cshib nyelvük ezt a szót nem ismeri. A cigány szó eredetének magyarázatai különbözőek : a görög eredetü cigány szó "ne nyulj hozzá " vagy "ne érintsd " értelemmel bir, de később ez a szó már gunyos jelleget kap. Montenegróban azonban a kovácsokat hivják igy. Kérdés hogy a Cigány vezetéknév, amely igen hamar megjelenik faji hovatartozást jelent-e ? 1389-ből eredő Somogy megyei jobbágylistán olvashatjuk Georgieno Cigány nevét. A gráci levéltár egy adata szerint 1542-ben a pohorjei Ribnice községben élt Ahac Cigajnen nevü paraszt. Bizeljsko városban Marjeta Zigeunerinnek szőlője és két disznaja volt. A későbbi évszázadokból származó adatokban Boldizar Cigan nevére bukkanunk, aki jómódu iparosként Ljutomerben élt. Az 1648-as kőszegi adólistában is kétszer fordul elő Cigány vezetéknév. A nedelai /g.Petrovci/ templom peres

ügyében 1649-1650-es évben Pavel Cigán tanuskodott. Az 1720-ból való urbáriumi összeirásokból láthatjuk, hogy Cigan nevő család élt Gomilice faluban, néhány évvel később már Petanjciban is. A Cigány vezetéknév az elmult századokban a Muravidéken egyre gyakrabban előfordul.

Az anyakönyvekben a különböző vezetékneveknél megjegyzések vannak. A muraszombati plébánia anyakönyvébe 1760-ban Alexander és Marianna Cigan születése van bejegyezve Zingari jelöléssel. Ebben az anyakönyvben /1790-ben/ Antonij Cigan neve is szerepel. Az első anyakönyvi feljegyzések között olyan családnevek is előfordulnak, amelyek már kihaltak / Tatár vezetéknév 1720-ból/, vagy amelyek még ma is többségben vannak. Az anyakönyvekben a vezetéknév mellé megjegyzéseket is irtak, /pl.: Zigeuner, Zingaro Vagabundus, ne colonus /. A muraszombati község területén élő cigány családok vezetékneveinek elemzése 1928-tól 1961-ig arra mutat, hogy a családok több mint 30 százaléka Horvát vezetéknevet visel, majd a Baranya nevüek követik őket 27 százalékban. A két emlitett vezetéknevet viselő családok száma növekedik, még a harmadik legerősebb csoport a Cener /Cene/ egyre ritkul és 1961-ben már csak a cigányok 12 százaléka viselte ezt a nevet. Ez vonatkozik a Kokas családnevekre is, amelyek e tájt már csak 4,9 százalékban voltak képviselve. A cigányok 1781 évi összeirásából láthatjuk, hogy Muraszombatban Turba nevü cigány élt, de Horvát családnevüek 8 faluban, Baranják 1 faluban voltak. A következő összeirásnál, 1786-ban már 9 faluban éltek Horvát nevü cigány családok. Az elemzések során kiderült, hogy a házasságok legggyakoribbak az azonos nevü csoportok között és lehetőleg ugyan azon településről, vagy a szomszédos település lakói között. A felsorolt vezetéknevek között még előfordulnak az Oláh, Orsós és más nevek is, de ez Muraszombat községre vonatkozik, mert Lendva községben csak 1945 után létesült cigány település. /Muravidék négy községből magyarországi értelemben járásból áll, köztük a muraszombati és a lendvai./ Itt a legrégibb vezetéknevek közé tartoznak a Ratkó, Olaj, Sarka /Szarka/, mig az ujabbak Milanovic, Petrovic, Trplan. A vezetéknév után itélve / Baranja és Horvát esetében / tudjuk honnan jöttek. Zala megyében - legalább a látszatra - több cigány család viseli a Horvát és Baranja nevet, mint Vas megyében, de ezzel a két családnévvel másutt is találkozunk. A Horvát vezetéknév Lendva község területéről kezdett terjedni és ugy látszik, hogy ez kapcsolatban van a török kiüzése utáni telepitéssel. A török Kanizsa elfoglalásával formálisan néhány évtizedig Muravidéknek is ura volt. Mivel a Horvát családnév más nemzet nevét is jelentheti, ez nagyban megnehezíti a cigányok vándorlásának és letelepülésének tanulmányozását ezen a vidéken.

Ma a cigányok vezetéknevei lényegesen megváltoztak, főleg 1956 után, amikor idehaza és külföldön is nagy számban kezdtek munkát vállalni és sokan /hivatalosan is /megváltoztatták nevüket, részben a fajgyülölő főleg külföldi tendenciák következtében.

Önmagukat romáknak nevezik, mint ahogyan 1633-ban is nevezték őket Franciaországban, a számüzetésükről szóló első dokumentumban. Az első cigány világkongresszus elnöke beszédében hangsulyozta, hogy a cigányok nyelvéből sosem tünt el a "mostvest" szó, ami azt jelenti, roma vagyok. A ciganológusok véleménye e szó eredetéről eltérő. Ez embert jelent. A cigányok igy hivják egymást / rom-férfi, romni-nő, asszony, romna-többesszám, mind a két nemre/, mig más fajokra más neveket használnak. Jugoszláviában a cigány hivatalosan etnikai csoporthoz való hovatartozást jelent. Az 1945 előtti népszámlálások során számukra nem volt külön rovat, ahova feljegyezhették volna anyanyelvüket, vagy más /nemzetiségi/ adataikat. Az összeirók "más nemzetiségüek", vagy közös"más" rubrikába iktatták be őket. Ezekbe a rovatokba szokták 1918 előtt a Muravidéken élő szlovénokat is bejegyezni.

Az 1971. évi népszámlálásnál a cigányok romáknak vallhatták magukat.

Az első cigány világkongresszuson egyhangulag elfogadták azt a javaslatot, amely szerint minden csoport és bármilyen dialektust beszélő cigány ezentul a roma nevet viseli. Valamivel később, 1977-ben az ENSZ emberi jogok bizottsága hivatalosan is közzé tette, hogy a cigányok ezután hivatalosan is romáknak neveztessenek, mert ez történelmileg és kulturális szempontból is megalapozott tény és ezért a romáknak is el kell ismerni mindazon jogokat, amelyeket a többi lakosság élvez. A multban sok nevet kaptak, de névtelenek maradtak, uj nevükkel végre igazságot és jogot kaptak.

Megemlitem, hogy Szlovéniában a nem cigány származásu lakosság körében is előfordul a Rom vezetéknév. Ennek eredete körül is megoszlanak a vélemények. Egyes feltételezések szerint romák nagyobb tömegben a Muravidékre a török hadjáratok alatt érkeztek, vagy előlük menekültek. 1664.évi szentgotthárdi csatában a török 18 ágyujához azötésnégy fontos golyókat a cigányok készitették. Tudjuk, hogy ekkor hatszáznál is több cigány volt a török táborban. Ekkor a török uralta a Muravidéket, de kérdés, hogy már ez idő tájt itt megtelepedtek a cigányok ? A török uralomról és az akkori életről hitelesebb képet a radkersburgi vár ostroma és a portyázások tudományos elemzése nyujtana. A kifosztott Muravidéket a török kivonulása után más népek is pusztitották, aminek az lett a következménye, hogy a 17. században kolonizáció kezdődött. A családi nevekből következtetve több horvát származásu család települt le e vidéken. Az 1775. évi urbáriumi összeirás alapján Lendvai község területén lévő falvakban több mint 110 család élt, akik Horvát családnevet viseltek.

A cigányok letelepülését a Muravidéken anyakönyvekből és telekkönyvekből tanulmányoztam. E vidéken a multban és ma is több felekezet él. Az evangélikus plébániák anyakönyveiben nem találtam cigányokra utaló fel - jegyzést. Ebből arra következtethetünk, hogy a cigányok a katolikus vallást követték. Az anyakönyvekből láthatjuk, hogy azt a férfit és nőt, akinek a gyermekét megkeresztelték, az anyakönyvben házastársaknak jegyezték be, holott köztük kevés házasságkötés volt. Amennyiben vannak ilyen feljegyzések, azok már a 19. században keletkeztek. A legrégibb feljegyzés cigány gyermek születéséről a bogojinai plébánián van. Matija Slavic plébános a következőket irta az anyakönyvbe : Infans Zingaricus Adamus eiusdem Zingari Stephan et Magdalenae Zingare ex Strelecz. Minden bizonnyal Muravidéken a cigányok letelepülésére hatással volt a kihalt falvak betelepitéséről szóló 1724. évi aktus, amelyet Mária Terézia 1758. április 6-án kiadott rendeletével megerősitett. A második feljegyzés cigány gyerek születésére vonatkozólag a muraszombati plébánia anyakönyvében található / 1741. április 23./ Az anyakönyvben Turba, Mlinar, Baranyai, Horvát, Farkas, Szarka, Sárközi és más családnevek vannak feljegyezve, Zingari, vagy uj polgár kommentárral. A tisinai anyakönyvben 1746-ban szintén Horvát nevü cigány gyerek születése van feljegyezve, Zingari megjegyzéssel. A cankovai anyakönyvben 1757-ben jegyezték be cigány gyereket szintén Horvát vezeték névvel és cigan jelöléssel. 1823 után Cankóvan egyre több cigánygyerek születését jegyezték fel és mint másutt is ilyen kommentárokkal : született bokorban, mindenhol lakó, uj polgár.

A 17. században a martjanci plébánián Horvát nevü cigánygyerek van beirva az anyakönyvbe / 1796-ban / neo coloni megjegyzéssel. A 18. és 19. századból eredő anyakönyvi adatokat mellőzöm, mert a további mondanivalókkal kapcsolatban lényegtelenek. A felsorolt adatokból láthatjuk, hogy a 17-ik században az egész Muravidéken éltek cigányok és a feljegyzésekből megérthetjük, hogy már le is telepedtek és együtt éltek a falu lakosságával, különböző mesterségeket üzve.

A lakosság viszonyát a cigányok iránt szintén az anyakönyvi feljegyzésekből láthatjuk. Nem egy esetben volt a nem cigány falusi gyerek keresztszülője cigány férfi vagy nő, vagy forditva a cigány gyerekeket a falusi polgár kereszteltette.

Az emlitett összeirásokból láthatjuk, hogy a cigányok ez idő tájt főleg kovácsmesterséggel foglalkoztak és nem volt köztük hivatásos zenész. Hogyan halt ki a cigány kovácsmesterség, mikor kezdtek a falvakban iparosmesterségekkel foglalkozni? ezek érdekes kérdések, melyeket még további kutatásokkal kell megvilágitani.

Az anyakönyvi adatokból - igaz nem minden esetben - megállapithatjuk, a szülők jöttét. Az osztrák - jugoszláv határmenti falvakban az anyák elsősorban burgenlandiak voltak, mig a magyar-jugoszláv határ mellett legtöbb esetben mind a két szülő a Batthyány grófok körmendi birtokairól származtak. Muravidék belsejében pedig - legalább is ugy látszik - a településeken belül kötöttek házasságot.

Nehéz megállapitani, hogy mikor kerültek ki a cigányok ezekből a falvakból. Szerintem ez a téma külön előadást igényelne. Ennek az okát az egyre mélyülő társadalmi különbségekben kell keresni. Megállapithatjuk, hogy a Cigány családnevet viselők asszimilálódtak. Ez vonatkozik a Horvátokra és Kokasokra is, mert ilyen nevü személyekkel még ma is gyakran találkozhatunk azokban a falvakban, ahol cigánytelepülések voltak.

A 18. században de főleg 1820 után a falvak szélén cigány települések létesülnek. Ezt részben az egyre elmélyedő társadalmi differenciálódás okozta. Egyes parasztok kezdenek gazdagodni, fejlődik az iparos mesterség, amelylyel a technikailag elmaradt cigány mesterek nem tudnak versengeni.

Az uj cigány települések a kies erdőszéleken létesültek és még ma is ott vannak, a vizek mellett, vagy nem messze a viztől. A települések helyének kiválasztását részben foglalkozásukkal hozhatjuk kapcsolatba. Az ilyen fajta cigány települések - kivéve az 1945 után létesitetteket - azokban a községekben létesültek, ahol főleg luteránusok élnek. E települések nagyobb része Gorickon /Őrségben/ van . Annak ellenére, hogy a cigányok katolikusok, mindig jobban megértették egymást az evangélikusokkal, mint a katolikusokkal. A katolikusok és a cigányok között legtöbb eltérést a tulajdonjogból eredő konfliktusok okozták. Muravidék katolikus lakosságának jelentős része ugyan-is , a gazdag siksági vidéken él. A cigányok településeiket a parasztoktól, vagy a zsidóktól vásárolt földeken épitették fel. Falvakban a zsidók adósság révén nem egy birtokot árvereztek el, amelyet a többi lakosság nem volt hajlandó megvásárolni és igy jutottak hozzá a cigányok. Bizonyos esetekben a házhelyet mesterségük révén kapták. Dabronakon például azért, mert segitettek az 1848-as forradalom leverésében./Ez az adat az 1859-es telekkönyvből ered./ Tehát a cigányság olyan réteg, melyet az uralkodó osztály saját céljaira bármikor felhasználhatott. E településeken egy vagy két család élt; majd idővel ezek köré települtek le a többi családok is, és igy létesültek azok a települések, amelyekben a családok nagy részének egyforma vezetékneve van. A házhelyek kicsinyek voltak, s mivel a telepek lakói károkat okoztak a szomszédos mezőkben, a tulajdonosok és a cigányok között a viszony megromlott.

A telepeken kevés kivétellel ugyanaz a vezetékneve volt a családoknak, egymásnak különböző ragadványneveket adtak. Kevesen voltak, nem ápolták, nem fejlesztették a vándorlásuk és számüzetésük idejéből való hagyományaikat és kulturájukat, amely idővel elsorvadt. A cigánytelepek között nem volt állandó kapcsolat, pedig legnagyobb részük az arili nyelvcsoportba tartozik. Sajátos tájszólások alakultak ki, ezért a cigányok nyelve a laikusok számára primitivnek és szókincsben szegénynek tünik. A cigányok jelenlétét a muravidéki lakosság életében telkek, kovácskészitmények, játékok nevei, mondások jelzik : például telkek nevei : Ciganjscek, Cigancek, Pri

Ciganaj, Ciganska graba, Ciganska vas stb./ cigányszer, cigányoknál, cigányárok/. Ezek a nevek az 1859. évi kataszterben találhatók. A gyerekjátékok közül a legismertebbek a Bezimo, tecimo, Cigani gredo / Fussunk, szaladjunk, Jönnek a cigányok / régi ázsiai dallamra. A parasztok ismerik a cigányalmát, a cigányzabot, s több fajta cigányszeget. A legelterjedtebb mondások az embereket a cigányok legrosszabb tulajdonságaival hasonlitják össze : fekete mint a cigány, lop , hazudik mint a cigány stb. Ma a Muravidék 18 helységében élnek. Egyesek már beolvadtak a lakosság közé : földmüveléssel foglalkoznak, néhány pedig Muraszombaton él.

A cigány települések nagy része Muravidék gazdaságilag fejletlen vidékein találhatók. Ez a gazdasági elmaradottság és az 1945-ig tanusitott politikai magatartás eredménye. Fejletlenségük miatt nehéz megoldani a cigányok létkérdését, a foglalkoztatást, a nevelési- és oktatásügyi-, valamint a lakásproblémákat.

Hasonló a helyzet a Szerb Szocialista Köztársaságban is, ahol hat gazdaságilag fejletlen községben él a cigányok nagyobb része.

A muravidék cigányok eredete még feltárásra váró probléma, de feltételezhető, hogy nem tartoznak az oláh csoporthoz. Kérdés, milyen dialektusban beszélnek, hogy valódi arali dialektus-e ? A cigányprobléma megoldásához első lépés a nép felvilágositása. Ennek egyik fő eszköze az irodalmi nyelv megteremtése. Ezzel a kérdéssel több nyelvész foglalkozott. 1868-ban megjelent az első romano cshib nyomtatott könyv, és azóta számos cigány nyelvű szótár és grammatika látott napvilágot. Dr.Franc Miklosics nyelvész, aki tizenkét füzetben jelentette meg a Bécsi Tudományos Akadémia kiadásában 1872-től 1880-ig "Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Európas" müvét és az angol származásu Pott mellett egyike a legnagyobb romológusoknak. Miklosics müvében 13 Európában ismert romano cshib dialektust dolgozott fel. Az 1971. évi cigány világkongresszuson külön nyelvészbizottságot választottak, azzal a feladattal, hogy tolerálva a nyelvjárásokat, megfelelő cigány nyelvtant állitsanak össze. Nálunk Jugoszláviában ez a feladat Jusuf Saif skopljei professzorra hárult, aki már több mint husz éve gyüjti a cigány szókincset : munkájában segitenek Rade Uhlik akadémikus, a macedon grammatika szerzője, valamint Kiril Hristov, aki a romano nyelvekből doktorált Berlinben. A jugoszláv nyelvészek munkájukba bevonták az indiai szakértőket is. A nyelvtan előreláthatólag hamarosan nagy példány számban jelenik meg a Szerb Tudományos Akadémia kiadásában. E tudományos intézmény keretében romológiai bizottság alakult dr. Dusan Nedeljkovic akadémikus elnöklete alatt.

Ezek a törekvések, valamint a megjelentetett szótárak, nyelvtanok és más cigány nyelvü müvek egyszer és mindenkorra elvetették azon téves felfogásokat, amelyek ezt a nyelvet szegény szókincsünek, primitivnek akarták bemutatni : tehát olyan nyelvnek, amelynek multja van, de jövője nincs. Ez a felfogás áltudományos és az asszimilációs tendenciákat erősiti. Mivel nincs elég cigány ember, akik az oktatás- és nevelésügyi intézetekben fejlesztenek a cigányok nyelvét, a nyelvápolás Macedónia és Szerbia területén a cigány egyesületekben történik. Ezekben a köztársaságokban él ugyanis a legtöbb cigány. A cigány egyesületek a Dolgozó Nép Szocialista Szövetsége keretében a közös célok megvalósitásán fáradozó tömegek táborának szerves részeit alkotják. A cigány egyesületek tevékenységét hátráltatja a cigányokról alkotott elavult felfogás, a multból visszamaradt retrográd szemlélet is. Sokszor a cigányok sem tanusitanak kellő érdeklődést az egyesületek iránt. Például Szlovéniában még eddig nem sikerült cigány egyesületet alakitani.

A nemzeti viszonyok alakulását - amelyek közé a cigánykérdés is tartozik - a Szarajevói Nacionális Viszonyokat Tanulmányozó Intézet figyelemmel kiséri. A nyelvtan készitőket törekvéseikben és munkájukban támogatja a Jugoszláv Kommunista Szövetség, a Jugoszláv Szocialista Szövetség és több tu-

dományos intézmény. Irodalmi nyelvük kifejlesztése révén a cigányok jobban érvényesülhetnének, és a szövetségi, a köztársasági és a tartományi alkotmányok szellemében de facto is megvalósithatnák jogaikat. Annak ellenére, hogy még nem jelent meg a cigány nyelvtan, ezen a nyelven több jelentős munka látott napvilágot.

Ezen etnikai csoport tagjai kulturális téren nemzetközi viszonylatban is kezdenek érvényesülni. Többek között emlitésre méltó a szkopljei cigány szinház, azután Slobodan Berberski költő, Eszma Repzepova énekesnő müködése.

A cigányok müveltségi szintjének emelése a köztársaságokban hatással van a szlovén területen élőkre, konkrétan a muravidékiekre is. Az utóbbi időben már jobb az együttmüködés és egyre többször jelentkezik erre az igény. Az elmult években még érezhető megkülönböztetés a szlovén, horvát, szerb, és magyar cigányok között kezd lassan oldódni. A muravidéki cigányok kulturális nevelésében jelentős szerep jut a muraszombati Pomurska zalozba könyvkiadónak, amely a cigány monográfián kivül több, a cigányok életéről szóló szépirodalmi müvet is kiadott. Ezek között van Lakatos Menyhért : Füstös képek cimü nagy sikert aratott regénye szlovén forditásban. Az 1978. évi könyvkiadási tervben szerepel Jakali : Merre tartasz ? cimü verseskötetének a megjelentetése.

A cigányok alkotmányos jogaival kapcsolatban megemlitem, hogy élnek a jogaikkal. A Szlovén Szocialista Köztársaság alkotmánya szerint mindenkinek joga van nemzetéhez, nemzetiségéhez, vagy etnikai csoportjához való hovatartozás kinyilvánitásához : ápolhatja kulturáját, anyanyelvét és irását. Az alkotmány szerint Szlovéniában a cigányok etnikai csoportot képeznek. A nemzeti hovatartozás szabad kinyilvánitását szintén az alkotmány biztositja, s alkotmányellenes és büntetendő cselekmény bármilyen idegen nemzethez, nemzetiséghez vagy etnikai csoporthoz való kényszeritès. Azokban a köztársaságokban, ahol nagyobb számban élnek cigányok és akiket a második világháboru idején faji üldözésben részesitettek, most azok alkotmányos jogaikat egyenranguan élvezik a többi lakossággal. Ez főleg a Macedón köztársaságra vonatkozik. A fejlődés során egyre többször vetődik fel a kérdés, hogy milyen méretekben fejlesztette ki a cigányság azokat a tényezőket, melyek az egységes nemzetiségi közösség megalapitásához szükségesek. Összhangban az általános törekvésekkel a Szlovén Szocialista Szövetség 1975. évi Statutuma konkrét állásponto - kat rögzitett a cigányokkal kapcsolatban. A Dolgozó Nép Szocialista Szövetsége Szlovén Köztársasági Választmányának Nemzetiségi Bizottsága is elemezte a cigányok helyzetét. A bizottság figyelmeztetett a nyelvi problémák megoldására és javasolta, hogy a cigánygyerekek számára minél előbb lehetővé kell tenni az anyanyelvükön való nevelést és oktatást.

A gyakorlat nálunk is megmutatja, hogy a javuló életkörülményekkel megváltozott a cigányság helyzete. Az önigazgatásu szocialista társadalmunkban kezd megszünni az asszimiláció folyamata a cigányoknál is. Ezt mutatják a népszámlálási adatok is. Az 1931 -es népszámláláskor a cigányokat "más faj" alatt irták össze. 1971-ben Jugoszláviában a lakosság 0,4 százaléka volt cigány Szlovéniában a lakosságnak csupán 0,1 százaléka nyilvánitotta magát cigánynak, s ez összesen 977 személyt tett ki. Megjegyezzük, hogy 1961-ben viszont csak 158-an mondták magukat cigánynak. Az 1971-es népszámlálási adatok azonban nem nyujtanak tiszta képet a cigányok létszámáról, hiszen 1975-ben csak a Muravidéken 18 telepen több mint 2200 cigány élt.

A cigányok kulturálódása az egész világon érezhető. Az első /londoni/ cigány világkongresszuson elfogadták zászlajukat, amely kék és zöld szinü. A kék szin az eget, a zöld a réteket és erdőket jelképezi. A két vizszintes szinsáv közepén nagy piros szekérkerék van. Ez az örökös vándorlásuk és számüzetésük jele. Elfogadták himnusznak a Djelem, djelem-et. A második világ -

kongresszuson 25 ország képviseltette magát. Itt India kiküldöttje piros selyemzacskóban földet hozott az őshazából. Ezen a kongresszuson a fajgyülölet ellen nyilatkoztak, és önálló nyelvükre hivatkozással követelték, hogy mindenütt ismerjék el őket nemzetiségnek. Végül ugy határoztak, hogy a második világháboru viharában életüket vesztett cigányokért Németországtól kártérítést követelnek. Ezen összeget az UNESCO keretében alapitandó alapba irányitanák és a cigánygyerekek nevelésére- oktatására kivánják forditani. A tervek szerint a következő cigánykongresszust Belgrádban tartják. Végül szabad legyen megjegyeznem, hogy a történelmi kutatásokban és a cigány kérdések elemzésében szorosabb együttmüködést kellene kialakitani a szocialista országok illetékes intézményei között / : mint például a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézménye, az Ázsiai Nemzetek Kutatóintézete, a Szovjet Tudományos Akadémia stb : /, mert sok kérdés mindannyiunk számára közös.

A szlovén nyelvü tanulmányt magyarra forditotta : PIVÁR ELLA

Forrásmüvek : Dr. VANEK SIFTÁR : Cigani / minulost in sedanjost/,
Murska Sobota, Pomurska zalozba 1970.

PAB-VEAB ÉRTESITŐ 1979.

A DUNÁNTÚL TELEPÜLÉSTÖRTÉNETE III.

1848 - 1867

I/B.

TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI SZEKCIÓ

Várostörténet

Vezető : EPERJESSY GÉZA

Eperjessy Géza bevezetése a várostörténeti szekció előadásaihoz

A hazai várostörténetnek s azon belül a dunántuli városfejlődésnek 1849-cel uj szakasza kezdődik.

A dunántuli régió fejlődését ebben az időszakban is jelentős mértékben befolyásolta a demográfiai viszonyok alakulása. Az utóbbi évek várostörténeti irodalmának jelentős eredménye volt az a felismerés, hogy a népesedési gócok sulypontja már a XVIII. században az Alföldre és a Délvidékre helyeződött át a Felvidékről és a Dunántulról. Az alföldi és a délvidéki városok / és mezővárosok / népességének gyarapodása a XIX. század első és második felében is jóval gyorsabb volt, mint a viszonylag iparosodottabb felvidéki és dunántuli városok többségéé.

Azokban a dunántuli városokban, ahol a kereskedelmi tőke kevésbé vagy egyáltalán nem tudott behatolni az iparba, a lakosság száma lassan növekedett. Ez volt a helyzet Esztergomban, Kőszegen, Pápán, Veszprémben s olyan hanyatló településeken, mint a nyugati határszélen fekvő Kismartonban és Ruszton. Azokban a dunántuli városokban viszont - pl. Győrött, Pécsett, Székesfehérvárt, Sopronban, Szombathelyen, Kaposvárott stb.- ahol a kereskedelmi tőke a század második felében átment az iparba, a nekilendülő városfejlődéssel párhuzamosan a lakosság számának növekedése is megfigyelhető.

Hazai városaink életében a XIX. század második felében is igen nagy volt a szerepe a mezőgazdaságnak. Az alföldi városokban inkább a földmüvelés és az állattenyésztés s az azzal kapcsolatos árucsere volt jelentős. Amint arra Ruzsás Lajos hivta fel a figyelmet, az u.n. bortermelő dunántuli városok, mint pl. Pécs, Sopron, Fehérvár, Esztergom, Kőszeg, stb. gazdasági életének még a század végén is egyik legfontosabb tényezője a szőlőmüvelés és a borkereskedelem, amely jelentős szerepet játszott a kereskedelmi tőke kialakulásában is.

A XIX. század második felében a Dunántulon a kereskedelmi tőke képződésének legfontosabb tényezője a vasutvonalak kiépitése volt. A fővonalak mentén fekvő városok forgalma megerősödött, a többieké stagnált, vagy lehanyatlott. Győr pl. ezért veszitette el központi szerepét a távolsági gabonakereskedelemben, Kanizsa viszont a vasutvonalnak köszönhette fellendülő kereskedelmi forgalmát. Mivel a vasut elkerülte, Veszprém gabonakereskedelme is lehanyatlott, Szombathelyé és Kaposváré viszont megerősödött.

A vasuthálózat kiépülése méginkább megnövelte Budapest központi szerepét az országos piac irányitásában. A fővárosban fölhalmozódott kereskedelmi és ipari tőke nemcsak a Budapest körzetében fekvő Esztergom és Székesfehérvár, hanem a távolabb eső alföldi és dunántuli városok kereskedelmi és ipari fejlődését is meghatározta. 1849 után megkezdődött a dunántuli városok egy részében a jobbára helyi piacra termelő gyáripar / pl. téglagyárak, mészégetők, stb./ kialakulása. A nagyobb régiók szükségleteit ellátó élelmiszeripar / malomipar, cukor-, sör-, szappangyártás, stb./ kibontakozását viszont nagymértékben gátolta a Budapesten koncentrálódott gyáripar versenye.

KORREFERÁTUMOK

VASS ELŐD

A dunántuli vasutépitések kezdetei

1828 - 1868

A XIX. század első felében a dunántuli városok népességük, gazdasági helyzetük és igazgatásuk szerint már erősen megoszlottak. A legutóbbi kutatások szerint a Dunántulon kimutatott 22 piackörzettel rendelkező városközpont kapcsolata sem maradhatott többé hagyományos a közlekedésben. Közülük európai értelemben vett nagyvárossá csupán Buda és Győr emelkedett. A többiek az alsó és középszintü piacközpontszerep között választhattak. A megindult versengésben a kereskedelmi élet fellenditése csak a közlekedés meggyorsitásával, nálunk az 1820-as években először felmerült vasutépitéssel látszott megoldhatónak /1/.

A közlekedés kérdése már az 1790/91.évi országgyülésen felmerült. Ekkor hoztak határozatot egy közlekedési deputáció kiküldéséről, melynek javaslatai alapján kezdődött el nagyobb ütemben a közutak, csatornák, stb. épitése. Az 1825/27. évi VIII. tc-re épülő regnicolaris deputatio 12 kereskedelmi ut kiépitését, ha kell, kisajátitásokkal is inditványozta. A közutaknál is jobb lehetőségnek látszott a vasut kiépitése. Legelső kisérletként 1828. augusztus 20-án Pest-Kőbánya között az u.n. Palmer féle egysinü lebegővasut kezdte meg müködését. Hiányosságai miatt azonban egy év mulva le kellett bontani.Az első lebegő vasut balsikere nem riasztotta vissza a vállalkozókat hasonló rendszerü vasutak tervezésétől. Ullmann Móric pesti gabonakereskedő 1828.február 24-én József nádorhoz intézett beadványában Győr-Moson között a gabonakereskedelem előmozditására lebegővasut épitését javasolta. A lebegővasutat évi 1 millió pozsonyi mérő / 100.000 tonna / gabona szállitására szánták. Ez az adat számunkra a győri kereskedelem évi volumenét, az akkori dunántuli maximumot mutatja. Az első dunántuli vasutépitési terv nem került kivitelezésre /2/.

A közlekedési regnicolaris deputatio 1831-ben az összes törvényhatóságoknak megküldött javaslatában már a közutak mellett a vaspályák / ductus ferrei / létesitésével is foglalkozott. A javaslatot követő 1832/36. évi országgyülésen alakult ki az első magyar vasuti törvény, az 1836. évi XXV. tc. végleges szövege. A törvény az ország közjavát és kereskedelmét gyarapitó vállalatoknak a középitkezéseknél a kisajátitási jog alkalmazását lehetővé is tette. Ez a törvény 13 országos fővasutvonal kiépitését sorolja fel,közöttük a Dunántulon csak három haladt volna át. Ekkor még csak Pest-Bécs, a Pest-Adriai tengerpart, valamint Bécstől, illetve az osztrák határtól Eszékig, s tovább Törökországig haladó vasutvonalak jöttek számitásba. A vasutvonalak létesitése iránt Ausztriában a Rotschild és a Sina bécsi bankházak érdeklődtek. Mint a két bankház nagyobb vasuthálózat tervét dolgozta ki.Rotschild az osztrák északi vonal, Sina pedig a déli vonal kiépitésére tett javaslatot. A magyar vonalak közül a legfontosabb a Pest-Bécs közötti volt. Ennek Duna-jobbparti megépitésére Sina György Simon bécsi bankháza 1836-ban konkrét tervjavaslattal állt elő, s a Kancelláriától a Bécs-Győr közötti vonalszakasz előmunkálatainak engedélyezését kérte. Ezt 1836. február 26-án meg is kapta, még az 1836. évi XXV. tc. május 2-i elfogadása előtt. A következő dunántuli vonalak kiépitésére kapott szabadalmak a Bécs-Bruck-Győr,

valamint Bécs-Sopron-Győr voltak. Az egy évig tartó mérési munkálatok után a Sina-bankház kérésére a király 1837. december 19-én engedélyezte a vasuttársaság megalakulását. A király ugyanekkor a vasuttársaságokra érvényes 1838. évi engedélyezési szabályzatot / Concessions Directiven / is kiadta. A Bécs-Győr nevet viselő vasuttársaság 1838. március 20-án a Bécs-Bruck-Győr vasut épitésére 25.000 darab 500 Ft-os részvényt bocsátott ki. Ugyanakkor Sina György Simon bankháza a Győr-Buda összeköttetés megteremtésére a Duna-jobbparti vasuttársaságot is megszervezte /3/.

Közben 1836-ban a Bécs-Győr vasutvonal előmunkálatai Bruck irányában kezdődtek el, és Ausztriában is épült már a Bécs-Bécsujhely-Gloggnitz vonal. Sopron városa sérelmezte, hogy ezek a vonalak elkerülik, és mozgalmat indított a Bécs-Bécsujhely vonaltól egy Sopronig leágazó szárnyvonal kiépitésére. E mozgalmat a környékbeli nagybirtokosok, pl. Esterházy Pál és Széchényi István felkarolták, s a megjelölt vonal kiépitésére alkalmas társaságot alapitottak. A főképpen magyar nagybirtokosokból álló vasuttársaság az ingyen átengedett vasutpályák kiépitésére 1845. március 27-én kapott engedélyt. A Sopron-Bécsujhelyi vasuttársaság 31,9 km. hosszu vasutvonalának működését 1847. augusztus 20-án kezdte meg. A vasut üzemeltetését ekkor a Bécs-Gloggnitz vonalat fenntartó társaság vette át, amely Sopron-Bécsujhely vasuttársasággal fuzionált. Ekkor határozták el a vasutvonal meghosszabbitását Sárváron át Nagykanizsáig. A terveket elkészitették és az épitkezés 1847-ben meg is kezdődött /4/.

Az 1840. évi országgyülésen a képviselők többsége a Rotschild és Ullmann bankérdekeltségek vállalkozását, a Duna-balparti vasutépitést támogatta. A Sina György Simon bankháza által támogatott két dunántuli vasuttársaság erre a már megkezdett épitkezést Győr irányában beszüntette. Az osztrák kormányzat azonban a két társaság feloszlását nem engedte meg. Kötelezte őket a Bécs-Győr megkezdett vonal osztrák szakaszának kiépitésére. A Bécs-Győr vasuttársaság ekkor a Bécs-Gloggnitz nevet vette fel, és az 1844. évi uj engedélyre a Bécs-Bruck vonalat 1846. szeptember 15-re el is készitette. Az országgyülésen alulmaradt dunántuli megyék vezetői, Széchényi Istvánnal a Bécs-Pest vonalszakasz Duna-jobbparti és a Bécs-Trieszt vonalnak a Dunántulon való áthaladásának kiépitését szorgalmazták. A független magyar kereskedelmi kiviteli iránynak ez jobban megfelelt volna, mint az osztrák-német érdekekhez kapcsolódó Duna-balparti vasutvonal kiépitése.

Ausztria területén az uralkodó 1841. december 19-én államvasutak létrehozását jelentette be. Ennek az államvasuti tervezetnek Magyarországra való kiterjesztésére József nádor már 1841. december 22-én inditványt tett. Ezt az inditványt a király visszautasitotta. Közben a Dunántul elkerülésével kezdik épiteni a Bécs-Trieszt vasutvonalat, ami a Dunántulon nagy elkeseredést váltott ki. Ezután az 1843/44. évi országgyülésen merült fel a Dunántult érintő Pest-Fiume / Rijeka / vasutvonal kiépitésének gondolata. Kossuth Lajos a Dunántult elkerülő Fiume-Vukovár vonal, Széchényi István a Pest-Fiume vonal épitése mellett állt ki. Ebben az időben 1845-ben List Frigyes német közgazdász egy érdekcsoport felkérésére a magyar lóüzemü vasut épitésére tervtanulmányt dolgozott ki. Tervezete a Dunántulon a Győr Székesfehérvár, Buda-Székesfehérvár-Eszék vonalakat kivánta kiépiteni. Ez a terv az osztrák kormánynál kedvező fogadtatásra talált. A felmerülő javaslatok elbirálására a Helytartótanácsban közlekedési bizottságot szerveztek. Ennek vezetésével 1846. augusztusában Széchényi István bizták meg. A kormány megbizásából Széchényi István egy egységes közlekedéspolitikai tervezetet dolgozott ki. Tervezete szerint minden vonal a fővárosba vezet, s innen négy fővonal indul ki. A négy országos fővonalból a Pest-Fiume közötti vasut haladna át a Dunántulon, "A dunántuli magyarság derekán", ahogyan azt a "Javaslat a magyar közlekedésügy rendezéséről "c. tervezetében Széchényi irta /5/.

közlekedés fejlesztésére kidolgozott tervezetének megvalósitásához 1848 áprilisában miniszterként is tett lépéseket. Az 1848. évi XXX. tc. a közlekedésről az ő munkájának eredménye volt.

A Magyarország területén kiépitett 242,5 km hosszuságu 6 vasutvonalból 1848-ban a Dunántulra ennek csupán mintegy 10 %-a, 28,3 km esett. Ez az 1847-ben elkészült Sopron-országhatár közötti vasutvonal volt.

A szabadságharc leverése után Sopronban 1849 novemberében Cs.Kir.Miniszteri Bizottságot / K.K. Ministerial-Commissariat, Oedenburg / létesitettek. Majd 1850 decemberében ebből a Cs.Kir. Soproni Kerületi Kormányzat / K.K. Districts-Regierung, Oedenburg / szerveződött meg. Hatásköre alá tartozott csaknem az összes dunántuli megyei hatóság, Fejér, Komárom és Pest megyék kivételével. Abban, hogy a Dunántul megyéit irányitó központi politikai hatóság székhelye Sopronba került, nem csekély része volt a Bécs-Bécsujhely-Sopron vasutvonal müködésének is. Az osztrák kormány ekkor már az osztrák államvasutakat Magyarországra is kiterjesztette. Hosszas tárgyalások után, 1854. julius 31-én 2 millió konvencios Ft-ért a Sopron-határszéli vasut is az állam tulajdonába került. Ez a vonal addig a Bécs-Gloggnitz vasuttársaság tulajdonában üzemelt.

Az osztrák kormány 1850-ben hozta nyilvánosságra a birodalmi vasuthálózat tervezetét, amit a király csupán 1854. november 1-én hagyott jóvá. Az osztrák birodalomban a tervezet 12 vasutvonalat 9590 km hosszuságban irányzott elő. Ebből Magyarországon 2350 km - jelentős részében - a Dunántulon épült volna ki. A Buda-Székesfehérvár-Nagykanizsa-Marburg / Maribor /, a Szeged-Szabadka-Mohács-Eszék ,a Sopron-Nagykanizsa, a Nagykanizsa-Pécs vasutvonalak kiépitését tervezték. Báró Bruck osztrák kereskedelemügyi miniszter 1851. november 16-án a vasuttervezet kiegészitéseként az osztrák államvasutak részére egységes vasutüzemi rendtartást adott ki. Báró Bruck miniszter vasuttervezete Széchényi korábbi tervezetétől abban tért el,hogy a magyarországi vasutvonalaknak nem Pestet, hanem Bécset jelölték ki a központjául, ezenkivül a Buda-adriai tengerparti vasutvonal nem Fiuméba, hanem Triesztbe vezetett volna /6/.

A kormány eközben a Mohács-Pécs államvasutnak a Duna Gőzhajózási Társaság / továbbiakban : DGT / költségére történő kiépitésére 1853-ban szerződést kötött. Ez a vonal azonban csak négy év alatt, 1857. május 7-ére készült el. A DGT hajóinak fütésére Pécsről kőszenet szállitott, majd 1858-tól egyéb teherárut is. Személyszállitás csak 1859-től folyt, az akkor már a DGT tulajdonába került vonalon.

A vasutépitéseknek sajátos problémákkal kellett megküzdeniük. A vasutállomások helyének kijelölése különösen az épitőmunkások részére felállitott kantinok miatt vált problematikussá. A kantinokban a társaság borát mérték, sokszor a környező falusiak is ide jártak, ezért a földesurak a saját boraik árusitásától elestek. A pécsi megyei hatóság 1859. julius 8-án az 1854-ben hivatalba lépett Cs.Kir.Soproni Helytartósági Osztálynak/K.K. Statthalterei-Abteilung, Oedenburg / azt jelentette, hogy a Pécs-Mohács vonalon a földesurak kérik a vasutállomások falvakon kivülre való helyezését. Ugyancsak a pécsi megyei hatóság jelentette Sopronba 1860. január 10-én, hogy a mohácsi szolgabiró a földesurak követelésére a vasutépitő munkások borát lefoglalta/7/.

Az Ausztriát sujtó pénzügyi válság következtében a kormány 1854-ben az államvasutak magántársaságoknak való eladását határozta el. A magánvasuttársaságok engedélyezési törvényét / Concessions Gesetz / 1854. szeptember 8-án bocsátották ki. A magánvasutak üzemeltetésére megalakult társaságoknak a kormány általában 5 %-os kamatbiztositást nyujtott. Elsők között 1855-ben alakult meg a főleg osztrák-francia vállalkozókból a Cs.Kir.Szabadalmazott Osztrák Államvasuttársaság, amely a Pozsony-Pest-Temesvár vonalat átvette. A kormány erre a társaságra ruházta át a közben 1855. december 24-én elkészült Bécs-Bruck-Győr és az 1856. augusztus 10-én megnyilt

Győr-Ujszőny vonalat is. Miután a társaság az Ujszőny-Buda vonal kiépitésére engedélyt kapott, megszerezte a koncessiót a Duna mindkét oldalán, a Bécs-Pest közötti vonal üzemeltetésre.

1856. október 8-án alakult meg a Cs.Kir. Szabadalmazott Ferenc József Császár Keleti Vasuttársaság, amely a Bécs-Sopron-Nagykanizsa-Eszék, Ujszőny-Székesfehérvár-Eszék, Buda-Nagykanizsa-országhatár, ill. az Eszék-Zimony vonalhálózat kiépitésére kapott engedélyt. Ezeknek a dunántuli vasutvonalaknak a kiépitéséért ekkor több társaság pl. a Cs.Kir. Szabadalmazott Osztrák Államvasuttársaság, több magyar nagybirtokos, külföldi pénzcsoprtok, valamint kisebb pécsi vállalkozók versengtek a Cs.Kir. Soproni Helytartósági Osztály iratainak tanusága szerint. A Cs.Kir. Szabadalmazott Ferenc József Keleti Vasuttársaság megalakulásának előzménye az a soproni Helytartósági Osztályhoz 1855. december 17-én benyujtott engedélykérési ügy, amelyben osztrák bankérdekeltségek / a Cordon, a Sina, az Eskeles, a Frosboom-Brentano / a Bécs-Győr Sopron-Nagykanizsa-Marburg / Maribor /, ill. a Nagykanizsa-Pécs vonalak kiépitését biztositották. Ezenkivül a soproni Helytartósági Osztályhoz véleményezésre került 1856. március 4-én Festetics György és több magyar birtokos gőzvontatásu vasutvonal előmunkálataira kért engedélykérelme is. Ez az érdekcsoport is a Nagykanizsa-Pécs, Buda-Nagykanizsa-Marburg /Maribor / vonalakat kivánta kiépiteni. Engedélykérésük már tartalmazta a budai Cs.Kir. Hadsereg Főparancsnokság / K.K. Armee Oberkommando, Ofen / véleményezését is, a mely a Nagykanizsa-Pécs vonal kiépitésénél a Nagykanizsa-Buda vonal csatlakozási pontját a Szigetvár-Nagykanizsa vonalszakasz felére jelölte ki. A soproni Helytartósági Osztály 1856. március 12-én kapta meg a pécsi tőkéscsoport folyamodványát a Nagykanizsa irányába tervezett vasutvonal épitésének engedélyezésére. A folyamodvány Bécset és Budát is megjárta. A Kereskedelemügyi Minisztérium és a Belügyminisztérium véleményén kivül a Cs.Kir.Hadsereg Főparancsnokság is ellátta utasitásokkal. A pécsi tőkéscsoport helyett hosszas halogatás után, 11 évvel később, végül is 1867. május 2-án a DGT., a Darmstadti Kereskedelmi és Iparbank és a Nürnbergi Clamerklett érdekcsoport kapta meg az engedélyt, de csak a Pécs-Barcs vonalszakasz kiépitésére /8/.

A dunántuli vonalak kiépitésének legjelentősebb részét 1857-ben a Cs.Kir. Szabadalmazott Ferenc József Császár Keleti Vasuttársaság szerezte meg. A soproni Helytartósági Osztály iratai a vasuti részvénytársaság összetételéről sokrétü tájékoztatást nyujtanak. A társaság német és francia nyelvü szabályrendelete szerint 6 alapitó tag a maga és társai nevében garantálta az 57,600.000 konvenciós Ft alaptőkét. Ha a korábbi engedélykérelmeket ujra áttekintjük, láthatjuk, hogy a Sina-bankház és a dunántuli magyar nagybirtokosok 1847. évi vasuttársaságnak, a Bécs-Gloggnitz vasut korábban államositott vállalkozásának ujraszervezésével állunk szemben. Ugyanazok az osztrák nagytőkések ugyanazon magyar nagybirtokosokkal együtt szerepelnek, viszont már a közben csatlakozott francia nagytőkések voltak az uj társak.

A soproni Helytartósági Osztályt a Kereskedelemügyi Minisztérium 1857. január 19-én értesitette a Cs.Kir. Szabadalmazott Ferenc József Keleti Vasut - társaság szabályzatának jóváhagyásáról és részvényei kibocsátásának engedélyezéséről. A társaság biztositotta, alaptőkéjének osztrák ezüstben :vagy 150 millió francia frank; vagy 6 millió angol fontsterlingre történő beváltását, s 300.000 darab részvényét fenti összegre német, francia és angol nyelven adta ki. A társaság igazgatótanácsának tagjai gróf Zichy György,gróf Waldstein János, herceg Festetics György, gróf Zichy Henrik, báró Cordon Ferenc, báró Frostboom-Brentano Antal József, gróf Apponyi György, báró Sina György Simon, báró Eskeles Dániel, báró Wodainer Móric, báró Mayer Cayetan, Rousseau d'Happoncourt Lipót, báró Ernst André, báró Mallet Károly és báró Pereire Izsák voltak. A 15 tagból 4-4 magyar nagybirtokos és osztrák bankvezér, további 4 francia bankvezér és 3 osztrák nagybirtokos volt. Ez a társaság azonban a vállalt vonalak kiépitését nem tudta teljesiteni. Ezért az osztrák kormány szükségesnek látta a közbelépést.

Az észak-olaszországi vasutakat 1854-ben a Cs.Kir.Szabadalmazott Lombard-Velencei Vasuttársaság vette meg. Ezt a társaságot báró Bruck osztrák közlekedésügyi miniszter közbejárásával 1858. november 10-én a Cs.Kir.Szabadalmazott Karinthiai- és a Cs.Kir. Szabadalmazott Ferenc József Császár Keleti Vasuttársasággal egyesitették. A Hasburg monarchia legnagyobb vasuttársasága ekkör egyesitett Cs.Kir. Szabadalmazott Déli Állami Lombard-Velencei és Központi Olaszországi Vasuttársaság lett, amely a teljes dunántuli szakaszt jogelődjétől átvette. Az osztrákok azonban az 1857. évi solferinoi vereség után kiszorultak Lombardiából, s ekkor felvetődött a társaság üzemeltetésének megosztása. Az olasz és az osztrák-magyar vasutvonalak üzemeltetésének szétválasztásáról az 1862. junius 20-án jóváhagyott szervezeti szabályzat rendelkezett. Ekkor az osztrák-magyar vasutvonalakat üzemeltető társaság a Cs.Kir. Szabadalmazott Vasuttársaság nevet vette fel, de közös ügyekben /pl. közös tőke felosztása / továbbra is közös érdekképviseletet tartottak fent. A közös társasági érdekképviselet neve az Egyesitett Délosztrák, Lombard és Központi Olaszországi Vasuttársaság, röviden Déli vasut lett.

Ez az uj társaság, a továbbiakban a déli vasuttársaság a dunántuli vonalak közül 1860. április 24-én a Nagykanizsa-Pragerhof közötti 57 km-es, 1860.junius 1-én a Székesfehérvár-Ujszőny közötti 81 km-es, 1861. április 1-én a Buda-Nagykanizsa közötti 221 km-es, 1865. szeptember 20-án a Sopron-Nagykanizsa közötti 170 km-es, és végül 1868. szeptember 1-én a Barcs-Murakeresztur közötti vonalszakaszokat nyitotta meg /9/.

Magyarországon 1868-ban az összesen 2128,1 km hosszuságu vasutvonalból a Dunántulra 917,9 km esett. A Dunántulon kiépitett vasuthálózat részesedése az országos hálózatból az 1848.évi kb. 10 %-ról, 1868-ra kb. 44 %-ra emelkedett. Az 1868-ra kiépült dunántuli 10 vonalszakasz épitési ütemének lassusága a városok kereskedelmét, általában nem segitette elő. A vasutak a dunántuli kereskedelmi kivitelt csak kisebb mértékben szolgálták, mivel a piacok a már előbb elkészült osztrák vasutakon német-osztrák árukkal teltek meg/10/.

Jegyzetek

/1/ FÜGEDI ERIK : / A dunántuli városok fejlődése 1767-1848 között : PAB-VEAB Értesitője. A Dunántul településtörténete II/1., Pécs 1977, 130-131 l-on/ emliti NAGY LAJOS-BÁCSKAI VERA az 1828.évi országos összeirás feldolgozásából nyert eredményét.

/2/ ZELOVICH KORNÉL : A magyar vasutak története, Budapest 1925, 27-281, Ullmann Móric 1828. február 24-i beadványa : OL N-22, József nádor titkos Levéltára, Praesidialia, Nr. 90

/3/ Ol N-66. Diaeta Anni 1832/36. Nr. 3 ; Sina György Simon bécsi bankár vállalkozásáról; OL A-39, M.Kir. Kancellária. Acta Generalia. Nr. 2918.30204, 5508, 4549, 4972 és 3942; S.G.

/4/ MATLEKOVICS SÁNDOR : Magyarország közgazdasági és közmüvelődési állapota ezeréves fennállásakor. II. köt. Budapest 1898, 784 l. és Dr.DEGRÉ ALAJOS szives közlése a Sopron-Sárvár-Rum-Nagykanizsa vasutvonal 1847. évi tervezetéről és térképéről a Zala megyei Levéltárban őrzött Nagykanizsa város anyagában.

/5/ A vasutépitéshez a magyar nagybirtoknak és az osztrák nagytőkének füzödött különös érdeke. A megyei ajánlásokkal felterjesztett kérdésekről a Kancellária 1841. április 29-én igy vélekedett;"a megyei tervezetekben lévő részvénytársaságok müködésére vonatkozó magyarázatokkal ellátott kérések eldöntése a királyi kegytől függ..." OL, A-39, M.Kir.Kancellária, Acta Generalia, Nr.6578, továbbá OL N-67, Diaeta Anni 1839/40.Nr. 2 és az N-68. Diaeta Anni 1843/44.Nr. 16, valamint Széchényi István közmunka és közlekedésügyi müködéséről : OL H-31, Elnöki iratok; H-35,Vasuti Osztály és H-38. Vasuti Müszaki Osztály.

/6/ SASHEGYI OSZKÁR, Az Abszolutizmuskori Levéltár, Budapest 1965, 278-279. l. és ZELOVICH, i.m. 59 l.

/7/ SASHEGYI i.m. 309-311 l., ZELOVICH i.m. 61-62 l. és LÉDERER EMMA / Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon, Budapest 1952, 144 l. / emliti, hogy a déli vasuttársaság munkáskantinjaiban a földbirtokosok a bormérési regalé jogaik megsértése miatt a bormérést akadályozták. Ezenkivül : Mg OL D-127. K.K. Statthalterei-Abteilung, Oedenburg. Általános iratok. 1859. julius 8. és 1860. január 10.

/8/ MATLEKOVICS i.m. 785 l. OL D-127. K.K. Statthalterei-Abteilung.Oedenburg. Nr. 654, 1859.október 12. A K.K. Priv. Österr.Staats-Eisenbahn-Gesellschaft kéri a soproni Helytartósági Osztályt, hogy Győr városánál és a megyénél vasutüzemi raktárainak biztositására járjon közbe. SÁNDOR VILMOS /Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867-1900, Budapest 1954, 26 l./ emliti,hogy a nagybirtokosok érdekei határozták meg a vasutépités vonalvezetését, amely a gabonakivitel elsődlegessége szerint alakult. A vasutépités kockázatmentes volt, mert az állam kamatbiztositást nyujtott, vagyis egy bizonyos / általában 5 %-nak megfelelő / hasznot a társaságoknak előre garantált. Az uj magyar vasuthálózat a magyar nagybirtokosok és az osztrák nagytőkések egyéni érdekeinek megfelelően főként az élelmiszerkivitel érdekeit szem előtt tartva alakult ki. A magyar nagybirtokosok és az osztrák, német, francia nagytőkések között szoros kapcsolat volt. Ehhez : OL A-39. M.Kir.Kancelláriai Levéltár. Acta Generália, Nr. 7567. 1828-ban herceg Batthyány Fülöp érdi birtokát pl. 100.000 koncenviós Ft-ért báró Sina György Simon kötötte le, az 1850-es években mindketten közös vasuttársaság igazgatótanácsi tagjai voltak. DITTMARSCH KÁROLY / A herceg Esterházy vagyon kezelése gróf Zichy Ferenc által, Bécs 1865, 15 és 20 l./ emliti, hogy a herceg Esterházy hitbizomány kormányzója, gróf Zichy Ferenc a hitbizomány 12 millió Ft-os adósságára 6-7 millió nolland Ft-os kölcsönt Pereire Izsák párizsi nagytőkés által alapitott holland banktól 1861-ben vette fel. Az u.n. déli vasuttársaság igazgatótanácsának elnöke gróf Zichy Ferenc lett, s Pereire Izsák tagjaként szerepelt.

/9/ OL D-125 K.K. Statthalterei-Abteilung, Oedenburg, Praesidialia. Nr. 127, 1855. december 19, 1856. március 3. és 4, 1856. március 12. stb.A pécsi tőkéscsoport tagjai : Madarász András, Littke Lajos, Blauhorn Mihály, Jager János, Lakisch Ferenc, Majláth György és Czvetkovics Ferenc voltak. Erről még : BABICS ANDRÁS A pécsvidéki kőszénbányászat története. Budapest 1952, 23, 60-61 l., valamint T.MÉREY KLÁRA : Az ipar helyzete Mohácson a számok tükrében 1876-1942. Baranyai Helytörténetirás, Pécs, 1976. 275 l. A Cs.Kir. Szab. Ferenc József Császár Keleti Vasuttársaság hat alapitó tagja : gróf Zichy Ödön, gróf Apponyi György, herceg Festetics György, Gordon Ferenc, báró Forsboom-Brentano Antal-József, báró Sina György Simon voltak. / OL D-125 K.K. Statthalterei Abteilung. Oedenburg, Nr. 127, 1857. január 19.és február 22./
Az 1868-ra megépült vasutakról : Matlekovics i.m. 786 l. és ZELOVICH i. m. 93-94 l.

/10/OL D-127 K.K. Statthalterei-Abteilung. Oedenburg. Nr. 624. 1860. április 26-án Zala megye felterjesztése a Nagykanizsa-Pragerhof vonal megindulásáról s menetrendjéről. U.o. 1860. április 21. A Kereskedelemügyi Minisztériumi körrendeletben megküldi a déli vasut üzemigazgatósága vonalairól készült nyomtatott mérföldmutatót. U.O. 1859. december 21-én Siófokról kelt az épitésvezetőség beadványa, amely a Siófok-Balatonkeresztuti vonalszakasz épitéséről számol be. Szász Antal / A magyarországi tőkés bankok üzleti politikája és technikája, Budapest 1961. 222 l./ a vasutépités üteméről táblázatot közöl. Ennek alapján a dunántuli vasutépitési ütem az országoshoz viszonyitva évenként a következő volt :

Év	Az egyes években a Dunántulon kiépült km	Vonalak	Az egyes években országosan kiépült km.
1847	28,3	Sopron-határszél	
1848	-		-
1849	-		-
1850	-		44
1851	-		134
1852	-		-
1853	-		58
1854	-		65
1855	78	Bruck-Győr	78
1856	40	Győr-Ujszőny	101
1857	71	Pécs-Mohács	289
1858	-		305
1859	-		137
1860	163	Nagykanizsa-Pragerhof Székesfehérvár-Ujszőny	227
1861	221	Buda-Nagykanizsa	221
1862	-		75
1863	-		-
1864	-		-
1865	170	Sopron-Nagykanizsa	215
1866	-		-
1867	64,3	Pécs-Barcs	125
1868	82,3	Nagykanizsa-Barcs	348
ÖSSZESEN:	917,9		2128,1

SÁRY ISTVÁN

Győr gazdasági fejlődése 1849-1867 között

A szabadságharc leverése után Győr város közigazgatási hatóságára és a lakosságra sulyos terhek nehezedtek. A kinevezett közigazgatási apparátusnak, bár igyekezett kiszolgálni a rendszert, tevékenysége során számtalan nehézségekkel kellett megküzdenie.

Az önkormányzat felszámolásával először a katonai diktatura érvényesült, majd az önkényuralmi polgári közigazgatási rendszer bevezetésére került sor, a városigazgatás a megyefőnökség közvetlen felügyelete alá került. A várost érintő fontosabb ügyekben a megyehatóságé volt a döntő szó. A helyzetet sulyosbitotta, hogy a város házipénztára üresen állt, sőt a közigazgatási hatóság adósságokkal kezdte meg működését, s az adósságok később még növekedtek. Klimisch József polgármester e kilátástalan helyzetben 1853-ban a városvezetéssel az egész időszak alatt elégedetlen, Dorner Ede megyefőnök segitségét volt kénytelen kérni a pénzügyi viszonyok rendezéséhez. Kérelmében leirta, hogy a város a közadó 2 év óta elmaradt kivetése és beszedés miatt olyan "aggasztó pénzügyi állapotba jutott, hogy a heti napszámosait is kielégiteni s a legszükségesebb napi kiadásokat fedezni nem képes.. " A megyefőnök elutasitotta a segitség nyujtást, és a polgármestert tette felelőssé az állapotokért /1/. Dorner Ede nem vette figyelembe a városra nehezedő óriási terheket, s kiméletlenül érvényt szerzett a központi utasitásoknak. 1853-ban pl. a birodalmi rendelkezéseknek megfelelően bölcsődék felállitását sürgette a városban. A városvezetés gyüjtés utján próbált eredményt elérni, de a lakosság az önkényuralmat szolgáló szervekkel szemben elzárkózott mindennemü támogatástól. A sikertelenséggel kapcsolatban Dorner Ede kijelentette, hogy ez a város részéről nem más, mint "rendszeresitett ellenszegülés mindaz ellen, ami nem sajátos elme szüleménye..." /2/.

1849 után a város gazdasági vérkeringésének elindulását a katonai be - szállásolás, a katonaság ellátásáról való gondoskodás, a polgári lakosság zaklatása és a politikai bizonytalanság akadályozta. A rendkivüli drágaság, hitelhiány sok polgárt juttatott a tönk szélére. A közvetitő kereskedelemben a korábbi évtizedekben jelentős szerepet játszó Győr városa a nehézségek ellenére viszonylag rövid időn belül tuljutott a krizisen. Az abszolutizmust szolgáló megyei vezetésnek is érdekében állt, hogy a termelés minél előbb elinduljon, és ezáltal a felsőbb rendelkezéseknek eleget tudjanak tenni.

A fennálló viszonyok normalizálása, a bel- és külföldi mozgási lehetőségek biztositása után Győr város polgárai nagy buzgalommal vetették bele magukat a közvetitő kereskedelembe. Wurda Ferencnének, egy befolyásos városi polgár feleségének naplója is bizonyitja, hogy 1850 végén Bécsben a gabona és hizóállat kedvező értékesitésére nyilt lehetőség. A város polgárai igyekeztek ezt kihasználni, hiszen a magyar gabona, vágómarha, sertés kivitelének már a korábbi évtizedekben is Bécs volt a legnagyobb felvevő piaca. A XIX. század közepén a nyugatra irányuló magyar gabonakivitelnek Győr volt az utolsó átrakodó állomása, s ennek révén a helyi kereskedők, hajó- és magtártulajdonosok rendkivül kedvező helyzetbe kerültek. Közvetlenül és közvetett módon szinte az egész város érdekelt volt a közvetitőkereskedelemben. Sokan eredeti foglalkozásukat felhagyva kapcsolódtak be a gabonaszállitásba. A gabonaszállitás nemcsak munkalehetőséget, hanem tisztes keresetet is nyujtott. A városvezetés a közvetitőkereskedelmi pozició megtartása érdekében különösen nagy sulyt helyezett a közlekedési viszonyok javitására. Az 1830-as években tervezett Bécs-győri vasut mielőbbi kiépitése érdekében a város vezetői a megye legnagyobb földbirtokosaival / a győri püspök, a győri káptalan, a Héderváry uraság / fogtak össze. A város törekvéseit Győr- és Moson megye is támogatta. Utóbbi községeit is mozgó-

sitotta a vasutépités érdekében, s nyilatkozataikat megküldte a vasuttársaságnak.

Győr város tanácsa a vasutat elsősorban a helyi közvetitőkereskedelmi érdekek szolgálatába kivánta állitani. A vasuttársasághoz intézett átiratukban kijelentették, hogy a vasut felépitése akkor lesz igazán kedvező a városra, ha a vasutállomás a hajóállomáshoz a legközelebb épül fel, és a két fontos közlekedési csomópontot vasutvonal fogja összekötni. A városi tanács a vá - sártér egy részének vasuti célra történő átengedésére is hajlandó volt/3/.

Az osztrák vasuttársaság azonban a saját- és a birodalmi érdekektől vezérelve nem látta szükségesnek a szárnyvonal kiépitését. A vasutállomás és a vasut végül is 1855-ben - a vasuttársaság elképzeléseinek megfelelően - a vásártéren épült fel anélkül, hogy a város igényeit kielégitették volna. Igy a hajókról a vasutra történő közvetlen átrakodás hiányában a kereske - dőkre többletkiadások hárultak. A város vezetői évtizedekig harcoltak a hajó- és vasutállomás közötti 2 km-es szárnyvonal kiépitéséért. Ez azonban csak akkor épült fel, amikor a város közvetitőkereskedelmi kulcsszerepét már elvesztette.

1856-ban a vasut tovább épült Komáromig, ezzel Győr központi szerepe is csorbát szenvedett. A bőnyi közbirtokosság pl. a vasut megnyitása után a 14.000 hold földjén termett gabonát Nagyszentjánoson vagonirozta be. A héderváry uradalom szemesterményét és vágómarháit - 15-20 krajcárral magasabb áron Mosonban értékesitette /4/. Az évszázadok óta Győr közvetlen vonzáskörébe tartozó területek egy része kezdett leválni. Ez a vasut megnyitása után a közvetitőkereskedelemben egyenlőre nem jelentkezett nagy sullyal, mert a hiányt az alföldi gabona egy ideig pótolta. A Bécs-győri vasuttal ugyanis a Kisalföldről, Észak-Dunántulról, valamint a Délvidékről hajókon Győrbe érkezett gabona olcsó és gyors továbbszállitása vált lehetővé. A vasut megnyitása után a forgalom növekedése, a kereskedelmi élet rendkivüli fellendülése tapasztalható Győrött. Ugyanekkor a városvezetésnek nagy feladatokat kellett megoldania. Az 1850-es évek második felétől a mosoni Duna Győr-Gönyü közti szakaszának feltöltődése inkább veszélyeztette a hajóforgalmat.

A kereskedelmi érdekek védelmére a győri kereskedők 1856-ban Kereskedelmi Gyülde néven társaságot hoztak létre, amely a hajózás biztositását és a közlekedési viszonyok javitását tüzte ki célul. A társaság több izben is kérte a város tanácsát, hogy gondoskodjon a Duna kotratásáról, s e célra a Győrbe érkező hajóktól szedjen egy meghatározott összeget. Indokolásukban felhozták, hogy "Győr városi kedvező fekvésénél fogva a magyar haza egyik kitünőbb és fontosabb kereskedelmi városai közé számitható lévén", a kereskedelmi előmozditásért a hatóságnak kötelessége mindent megtenni/5/. Felhivták a városi tanács figyelmét arra, hogy az "anyahajók" csak magas vizálláskor képesek Győrig feljönni, máskor kisebb hajókra kell a terményt átrakni. Egy anyahajóhoz két db üritőhajó kell, s ez mintegy 280 Ft többletkiadást jelent. Ehhez hozzá kell még számitani a rakodómunkások fizetését, a várakozási, késedelmi költségeket, melyekkel együtt a kiadás, illetve a veszteség 400 Ft. A tanács elfogadta a javaslatot, s a Győri Első Takarékpénztártól 30.000 Ft kölcsönt vett fel a kotrási munkák elvégzésére. Ezenkivül a hajókon Győrbe érkező gabona után mázsánként 1/4 krajcár szedésére hozott határozatot. A Duna kotrását 1862-ben fejezték be /6/.

A kereskedők összefogására és állandó éberségére nagy szükség volt,mert 1861-ben a Buda-Kanizsa-Pragerhofi vasut megépitésével a forgalmi irányt jelentősen módositó első komoly versenytárs is megjelent, s ez Győrött azonnal éreztette hatását. A cs.kir. osztrák hitelintézet pl. - a város marasztaló kérelme ellenére - az üzleti pangásra hivatkozva Sziszekbe helyezte át székhelyét.

Győr közvetitőkereskedelmi forgalma az 1850-es évek végén jutott a csucspontra. Ezután fokozatos és erőteljes csökkenése figyelhető meg.

Év	a Győrbe érkezett hajók száma	a szállitott gabona mennyisége
1858	817	6 millió 303.833 mérő
1860	744	4 millió 909.297 mérő
1862	425	3 millió 048.185 mérő /7/.

Gróf Viczay Héder hédervári földbirtokos a gazdaságáról adott tájékoztatóban irta 1862-ben, hogy Győrött a "kereskedelmi forgalom egy idő óta csaknem egészen tönkre látszik menni" /8/.

A kereskedelmi forgalomra gyakorolt nyomás ellensulyozására a kereskedelmi társaság kedvező vasutvonalak kiépitését vette tervbe. 1862-ben a győri kereskedők a megye földbirtokosaival összefogva egy Győr-Pápa-Keszthelyi vasut létesitésére alakitottak társaságot. Céljuk az volt, hogy Győr a legrövidebb uton kerüljön kapcsolatba az Adriai tengerrel, s helyreállitsa a Buda-Kanizsai vonal felépitése előtti előnyös helyzetét. A gyülde tagjai különböző számitásokkal igyekeztek bizonyitani városuk közvetitőkereskedelmi kulcsszerepét. 1866-ban egy Győr-Grázi vasut kiépitésére alakult érdekeltség. A terv 1871-72-ben valósult meg, de a győriek által szorgalmazott vonalvezetéstől jelentős mértékben eltérően.

A közvetitőkereskedelemben érdekelt városi polgárok mindent elkövettek pozicióik megtartásáért, hiszen a lakosság többsége közvetlenül vagy közvetve érdekelt volt a közvetitőkereskedelemben. A győri földtulajdonosok nagy része is fuvarozásból élt, s a gazdálkodást csak mellékfoglalkozásnak tekintette. A Győri Első Takarékpénztár is a kereskedelmi élet szolgálatában állt. Egy 1862-ben készült nyilvántartás szerint Győrött a 144 foglalkozási ágban összeirt 1395 önálló keresettel biró személy között 400 főt tettek ki a kereskedők, szállitók, alkuszok, hajósok, fuvarosok és molnárok. 213 volt a vendéglősök, a különböző szeszes italt mérők, az étteremtulajdonosok és a fogadósok együttes száma /9/. A város gazdasági fejlődésére hátrányosan hatott viszont, hogy a Kereskedelmi és Iparkamara székhelye Sopron volt. A városi vezetés több izben is sérelmezte, hogy a Kamara németül levelez, német nyelven adja ki jelentéseit, amikor Győr város és a megye kereskedő és iparos rétegének többsége magyar anyanyelvü. Győr város tanácsa a fenti indokokra és Győr gazdasági jelentőségére hivatkozva kérte a Helytartótanácstól a Kereskedelmi és Iparkamara Győrbe helyezését. Kérelmükben leirták, hogy "egyetlen esetet sem tudnak felemliteni, mely szerint a Soproni ipar és kereskedelmi kamara Győr városa, mint az egész kerület legfontosabb kereskedelmi telepje, iparának és kereskedési forgalmának érdekében felemlithető buzgalmat, vagy közreműködést tanusitott volna.."/10/ A Helytartótanács azonban nem változtatott az eddigi helyzeten.

A győri gabonaszállitás versenyképességének előmozditására megalakult 1864-ben Győri Gőzhajózási RT, amely főleg a délvidéki gabona felhozatalára rendezkedett be. A társaság 1867-ben 5 teherszállitó gőzhajóval és 21 uszállyal rendelkezett. A kereskedőknek és hajósoknak 31 nagy gabonahajójuk volt.

Győr jelentős felvevő piaca, közvetitőkereskedelmi szerepe a vonzáskörébe tartozó termelőket is megmozgatta. A földbirtokosok érdekeik védelmére, valamint a gabonatermelés és állattenyésztés fejlesztése érdekében 1860-ban megalakitották a Győrvidéki Gazdasági Egyletet, amelyben a szomszéd megyék földesurai is jelentős számban képviseltették magukat. A 173 alapitó tagból 76 volt más megyebeli /11/. Az egylet komoly erőfeszitéseket tett a gazdaságok gépesitése, a termelés korszerüsitése érdekében. Felméréseket végeztek a megye nagy gazdaságaiban. / Pannonhalmi Főapátság, Hédervári uradalom / folyó termelésről, a gazdaságok gépi felszereltségéről, a hitelviszonyokról, az értékesitési lehetőségekről. A felmérésekből egyértelmüen kiderül a ter-

melőknek a hitelhiány miatti kiszolgáltatottsága. Gróf Viczay Héder földbirtokos a gazdaságáról adott tájékoztatójában pl. a következőket irta: "E vidéken az uzsorások légiói azon szerencsétlen forrás, melyekből minden,kivált kisebb földbirtokosok pénzszükségleteik fedezésére meriteni kénytelenek. E forrásban fullad meg minden ipar, és a telhetetlen torok nyeli el nyom nélkül a földmüvelés fáradozásainak gyümölcsét "/12/. A Gazdasági Egylet kiállitásokkal, dijak kitüzésével is igyekezett a termelőket eredményesebb gazdálkodásra serkenteni és a gazdaságokat segitő ipart támogatni. Tevékenységének eredményességét bizonyitja, hogy a 60-as években a győri mezőgazdasági ipar termékei : Stadel Károly cséplőgépei, rostái, szecskavágói, Milánovics János sorvezető gépei mind megtalálhatók a megye nagygazdaságaiban. Az egylet a Győr város kereskedelmi és gazdasági életére kedvező vasutvonalak épitésének szorgalmazásába is bekapcsolódik. Az 1865. március 18-i közgyülésen többek között felvetődött, hogy az "Alföldnek a Buda-Kanizsai vasutpálya által való összeköttetése a tengerparttal Győr és vidéke kereskedését nagy mérvben csökkentette olyannyira, hogy tartani lehet, miszerint ha a több oldalról tervezett, u.m. Győr-Pápa-Kanizsai, Győr-Czenki vasuti, valamint a Rába folyó hajókázhatóvá tételi ügyek iránt mutatkozó részvét nem yámolittatik, a már szunnyadozó felvidéki kereskedés is egészen elenyészik "/13/.

1871-ig Győr külkereskedelmi vonatkozásban kizárólag Béccsel áll vasuti összeköttetésben, s az értékesitést illetően a felvevő piac függvényévé vált. E kiszolgáltatott helyzet fenntartását segitette elő a Dunagőzhajózási RT és az osztrák vasuttársaság. 1867 nyarán pl. - a legkisebb forgalmu időben - azt közölte az osztrák vasuttársaság a kereskedelmi testülettel, hogy a nagy forgalomra való tekintettel nem tudnak árut felvenni. A testület a tanács sürgős intézkedését kérte az ügyben. Beadványukban előadták, hogy nagyon kivánatos lenne, ha a Magyar Kereskedelem és Közlekedésügyi Minisztérium a "nagyrészt,vagy tán kizárólag idegenekből álló vasuti társulati igazgatóságok rendeletei fölött ellenőrködnék, s őket arra kényszeritené, hogy azon ország érdekének előmozditásáról is gondoskodjanak, melyeknek kenyerét eszik és zsirjával gazdagodnak"/14/. A kereskedelmi forgalom akadályainak felszámolására történtek intézkedések, Bécs és Pest harapófogójában azonban a közvetitőkereskedelem sorvadását nem lehetett megállitani.

Az abszolutizmus idején a gyáripar kifejlődését számos tényező akadályozta:a védővám hiánya, a kezdetleges hitel, a közlekedési viszonyok elégtelensége, a felvevő piac elégtelensége stb. A fölös pénzzel rendelkező személyek elsősorban a kereskedelembe fektették tőkéiket, mivel a befektetés itt gyorsan és jelentős haszonnal térült meg. Különösen érvényes volt ez a kedvező adottságokkal rendelkező Győr városára. A gyáripar nagyon lassu ütemben bontakozott ki, s elsősorban a mezőgazdasági iparágak fejlődésére került sor. A mezőgazdasági gépgyártásban jelentős szerepet játszott az 1845-ben létesült Stadel Károly-féle gazdasági gépgyár. A mindössze 4-5 fővel dolgozó üzemből olyan kitünő cséplőgépek és egyéb mezőgazdasági gépek kerültek ki, amelyek a fejlett nyugati országokból származó gépekkel is felvették a versenyt. Az 1860-as években a megye nagy gazdaságaiban közkedveltségnek örvendtek Stadel Károly gyárának termékei. A gyár az 1870-es évek elején 1 gőzgéppel és 10-12 segéddel dolgozott. A malomiparban az 1845-ben létesült, 32 lóerős gőzgéppel rendelkező Toma-féle gőzmalom emelkedett ki, amely 24 óra alatt 6 kövön 160-170 osztrák mérő gabonát volt képes megőrölni. A győri molnárcéhnek 35 hajómalma dolgozott a nagy- és a mosoni Dunán, ezek 24 óra alatt egyébként 15-20 mérő gabona őrlésére voltak képesek/15/.

A mezőgazdasági iparágak fejlődése mellett más iparágak kibontakozása is az abszolutizmus idején kezdődött meg. 1852-ben létesült a svéd gyufát gyár-

tó Neubauer gyufagyár, amely 5 fővel dolgozott. Szabó Samu 1866-ban takarék-tüzhelygyárat alapitott.

Megindult gyáripari fejlődés a Győr közvetlen szomszédságában levő Győrsziget községben is. 1851-ben kezdte meg működését 10 fővel a Kohn-féle olajgyár. A gőzgéppel rendelkező gyárban 22 óra alatt 50 q olajmagvat dolgoztak fel. 1862-ben létesült Singer Mór gazdasági gépgyára. Az élelmiszeriparban különösen jelentős volt a termékeiről Európa-szerte ismert Nagy Mihály-féle tésztagyár /16/.

A tárgyalt időszak alatt - a városi hatóság pénzügyi gondjai és az egyéb nehézségek ellenére - jelentős gazdasági fejlődés figyelhető meg Győrött. A városi vezetés a dunai szállitás örökkévalóságában bizva a közvetitőkereskedelem fenntartását és fejlesztését tekintette legfőbb feladatának. A vasuthálózat kiépülésével azonban a kereskedelmi forgalom iránya megváltozott, s Győr elvesztette korábbi közvetitőkereskedelmi kulcspozicióját. Ez nagy csapás volt a városra. A fejlett közlekedési viszonyok azonban maguk is hozzájárultak ahhoz, hogy a század végétől megkezdődjék Győr nagyipari várossá való átalakulása.

Jegyzetek

/1/ Győr-Sopron Megyei Levéltár : Győr város tanácsának iratai. Miniszteriális iratok 21464/1853. sz.

/2/ U.o. 21477/1853. sz.

/3/ U.o. 21528/1853. sz.

/4/ U.o.Győrvidéki Gazdasági Egyesület iratai 1862 év.

/5/ U.o. Győr város tanácsának iratai II. 1520/1856. sz.

/6/ U.o.

/7/ BAY FERENC : A győri Lloyd városáért és kereskedelméért 1856-1936.Győr, 1942. 108.l.

/8/ Győr-Sopron Megyei Levéltár : Győrvidéki Gazdasági Egyesület iratai 1862. december 20.

/9/ BAY FERENC i.m. 58-59.l.

/10/ Győr-Sopron Megyei Levéltár : Győr város tanácsának iratai 42/1862/II. sz.

/11/ U.o. Győrvidéki Gazdasági Egyesület iratai alapitási jegyzőkönyv 1860. február 15.

/12/ U.o. 1862. december 20.

/13/ Győrvidéki Gazdasági Egyesület évkönyve 1860-1879-ig Győr, 1879. 86.l.

/14/ Győr-Sopron Megyei Levéltár : Győr város tanácsának iratai II. 46/1867. sz.

/15/ U.o. II. 88/1863. sz.

/16/ Magyarország vármegyéi és városai. Győr vármegye Bp. é. n! 126-132.l.

ORIVTAY ANDRÁS

Esztergom gazdasági és társadalmi viszonyai a XIX. század közepén

"A mai nagyvárosok minden jellemvonása megtalálható Esztergomban : széles utcák, hosszu házsorok, köztérek. De ezek az utcák - minden szélességük ellenére - ugy néznek ki, mint az országutak : szétszórtak, rendezetlenek, és az a gyanum, hogy esős időben, vagy télen járhatatlanul sárosak. A hosszu házsorok alacsonyak és szerencsétlenül nyomott kinézetüek, bár tisztán. Ritkán jutnak el az egy emeletnyi "méltóságig". A piactérnek van egyedül városi kinézete. Itt áll a városháza, és egy fantasztikus csavarásu oszlop, a pestis megszünésének az emlékére. Mindig tele van változatos és festői öltözékü magyar parasztokkal, osztrák dragonyosokkal, büszke huszárokkal, piaci kofákkal . John Simpson az 1838-as árviz után irta ezeket a sorokat /1/. Jogosultságukat mutatta, hogy az árviz pusztitását követően a kirendelt kirá - lyi biztos - Heya Imre alispán - aki másfél évvel korábban már szintén királyi biztosként foglalkozott a város gazdasági és igazgatási kérdéseinek megoldásával; nagyarányu városrendezési és fejlesztési terveket fogalmazott meg - de ezekből a tervekből szinte semmi sem valósult meg. Több mint 600 ház, a szabad királyi város házállományának több mint 3/4-epusztult el vagy rongálódott meg sulyosan, a kárt majd két millió forintra becsülte a város 100.000 forint kölcsönből kellett az ujjáépitést megoldani /2/.

Esztergomot emlitve - nemcsak a külföldi utazók, hanem a hazai közvélemény is együtt értette a szabad királyi várost és a három mezővárost, amelyek a török kiverése után keletkeztek az egykori tucatnyi középkori helység területén. A helybeliek természetesen tudták, bőrükön érezték a különbségeket, amelyek a szabad királyi város polgárainak, lakóinak és a mezővárosok lakosságának jogaiban és helyzetében fent álltak /3/.

Esztergom esetében az együttélés természetes lett volna, hiszen a XVIII. századi városkapuknak és városfalaknak már csak az emlékét őrizte a XIX.század negyvenes éveinek városa, s nem egy utca volt a városban, amelynek két oldalán más-más település lakosai éltek. A három mezővárosból kettőnek: Érseki-Vizivárosnak és Szentgyörgymezőnek az esztergomi érsek volt a földbirtokosa, Szenttamásnak pedig az esztergomi káptalan. 1848 március 15-ét követően három nappal, március 18-án már a négy település lakossága közös, ugynevezett "ősgyülésen" foglalt állást a polgári forradalom vivmányai mellett; s Esztergom szabad királyi város országgyülési követét utasitották, hogy a városok összekapcsolását kérje az országgyülésen a megalakuló kormánytól. A nemzetőrséget is közösen szervezték meg, s az első népképviseleti országgyülés követét is közösen választották a liberális ügyvéd, Besze János személyében, aki nemes emberként városi polgár, a hatvan tagu választott polgárság - nak is tagja volt. Kossuth Lajos követőjeként és harcostársaként tudatosan törekedett arra, hogy mind a vármegyei, mind a városi politikai életben képviselje a haladás erőit/4/.

A négy város összekapcsolását a szabadságharc bukása után Jacasics Sán - dor megyefőnök valósitotta meg, ugy, hogy a parasztibb jellegü Szentgyörgymező önálló maradt, mig az iparosodottabb, kereskedő és kézmüves mezővárosokat a szabad királyi városhoz csatolta. 1850-ben Esztergomnak 8544, Szent - györgymezőnek 1600 lakosa volt, összesen 10.144. Ha Esztergom fejlődését vizsgáljuk az elkövetkező két évtizedben, akkor az egyik adatsor a népesség számának alakulása lehet : 1869-ben a négy település lélekszáma 14.512 /5/.

A város gazdasági életét jellemzi, hogy 1860-ban a legényeket, inasokat és kontárokat is számitva 1415 kézmüves élt itt : 84 kereskedő és ezek 86 alkalmazottja mellett. 36 dunai malomban továbbá, 3 patakmalomban és egy amerikai rendszerre épült malomban őrölték a gabonát. A kézmüvesek jelentős része azonban képtelen lett volna csak szakmájából megélni, 1851-ben például

187 csizmadia élt a városban, s husz évvel később, amikor a városi csizmadia társulat megalakult, egyedül a királyi városból 151-en jelentkeztek tagjai közé. Jellemző, hogy a feliratkozók közül 24-en keresztet tettek a nevük mellé, tehát irni sem tudtak /6/. Esztergomnak ugyanekkor nincs gyáripara, jelentős malomiparát majd a budapesti nagymalmok összehasonlithatatlanul nagyobb teljesitménye teszi tönkre. A város ipari fejlődésének lehetőségei igy egyre kisebbek lettek. Esztergom közelében a XIX. század első évtizedének végén megkezdődött a szén fejtése. A 40-es évekre jelentős bányavidék jött létre, ahol Fényes adatai szerint évi 140.000 tonna szenet bányásztak. A város polgárai közül csak néhányan vettek részt a szénbányák kiaknázásában, illetve a bányabérlők egy része átmenetileg Esztergomban telepedett meg/7/.

A kis-kézmüipar mellett változatlanul nagy szerepet kapott a lakosság életében a földmüvelés is, elsősorban a szőlőmüvelés. A négy település határában majd 1000 hold szőlőt müveltek 1860-ban. 1857-ben a város lakosságának 58 %-a agrárfoglalkozásu. A szőlő az, ami a helybeliek szerint is a városi lakosság anyagi biztonságát jelenti. 1861-ben, az októberi diplomát követő hónapokban a következőkben látta a pénztelenség okát : "Okai e pénztelenségnek a helybéli viszonyok, ugyanis a város határában lakosai részére elég kenyér nem terem, s igy ha a szőlő termés, amely már négy év óta részint rendkivüli szárazság, részint fagy, részint jégverés miatt mostoha, e város lakosai nemcsak adójukat, s más egyéb tartozásaikat nem fizethetik, - hanem kenyérben is szükséget szenvednek..."/8/. A szőlő volt a ház mellett az a vagyon, amibe a helybeliek tőkéjüket fektették.

Esztergomot, mint a magyar katolikus egyház központját szokás emlegetni. A szabad királyi város sorsának alakulásában azonban az egyház nem játszott olyan nagy szerepet időszakunkig, mint hinni szokás. Hiszen csak Rudnay Sándor hercegprimás volt az, aki székhelyét visszahozta Esztergomba, s hozzákezdett a székesegyház épitéséhez. Ő rendelte vissza a káptalant is Nagyszombatból, ahol a török elől menekülve majd három évszázadot töltött. A káptalan házai azonban nem a szabad királyi városban épültek meg, s a fellendülő forgalomból a hasznot a vizivárosi és szenttamási kereskedők és iparosok huzták elsősorban. A főszékesegyház épitése több mint három évtizeden át tartott, 1856-os felavatása után is dolgoztak még rajta. 1823-ban az épitkezés első évében a négy érintett település összlélekszámát 10.169-re tették, s 1830-ra majdnem 13.000-re emelkedett ez a szám. Az épitkezések vonzotta emelkedés azonban nem volt állandó, harminc évvel később két és fél ezerrel kevesebben éltek itt. Az épitkezésen dolgozó munkások, napszámosok csak átmenetileg éltek a városban, kevés volt a belső erő, a kézmüipar nem tudta felvenni a munkásfelesleget, s az itt dolgozó kőfaragók, napszámosok felhuzódtak Pestre az 1838 utáni nagy épitkezésekre. Az egyházi szeminárium pedig csak utolsóként, 1851-ben került Esztergomba.

Esztergom megyeszékhely volt, időszakunkban a szeminárium mellett egy bencés főgimnázium, egy mester-/tanitó/ képző, és egy 1857-ben induló alreáliskola müködött igy, 10 elemi iskola mellett. 1853-ban szervezték valóban kórházzá a város ispotályát. Ez a kórház 64 ággyal müködött, s betegeit Esztergom vármegye mellett több felvidéki megyéből /Bars, Hont stb./ vonzotta.

Esztergom vonzóereje egyébként elsősorban a felvidéki megyékre terjed ki. A Dunántulra alig van kisugárzó ereje a városnak, hiszen tul közel fekszik a gyorsan fejlődő, kapitalizálódó városokhoz / Buda, Pest, Komárom, Székesfehérvár /. Az 1850-es években Esztergom vármegyében Tata és Tőváros is iparosodottabb, ahol ebben az időben egy 200 munkással dolgozó cukorgyár egy kőedénygyár, egy bőrgyár és egy pokrócgyár müködött /9/.

Esztergomnak a gabonakereskedelemben játszott szerepe sosem volt olyan jelentős, mint Győré. A közlekedés feltételeinek változása tovább rontotta a város helyzetét /10/. A Pestet Béccsel összekötő vasutvonal a Duna tulsó partján vezetett, s ez hozzájárult a Duna tulsó partján levő piackörzetei-

nek csökkenéséhez. Itt a közlekedést az Esztergomot Párkánnyal összekötő hajóhid biztositotta. Az ötvenes években a primácia tulajdonában levő hajóhid évi jövedelme 20.000 ft körül mozgott/11/. Egy Esztergomot Budával összekötő vasutvonal a város gazdasági helyzetét nagyban javithatta volna, s jelentős szerepet játszhatott volna az esztergomkörnyéki bányák szénértékesitésének javitásában is. A Szarkáson, Mogyoróson, Sárisápon, Miklósbányán kibányászott szenet ugyanis kocsikkal szállitották le a táti Dunapartra, s innen hajókkal, uszályokkal továbbitották Pest vagy Bécs irányába, vagy tengelyen Dorogról Budára. Az 1860-as éveket követő fellendülés hozta létre Esztergom első ujságját, az Esztergomi Ujságot, amely indulásának évében 1863-ban cikksorozatot szentelt a vasutvonal ügyének, többek között megállapitva : "Esztergom tehát kizárólag saját termelésére, mesterségére és iparára van utalva, s mi az utóbbit illeti, ugy ezt uj csapás fenyegeti, melynek azt egészen tönkre kell tenni, ha annak az Ujszőny-Esztergom-Budai vasut épitése által eleje nem vétetik."

A szabad királyi város társadalmának, a városnak a vezetői zömükben nemesek voltak. A város házi és hadi adójának összeirásaiban a legjelentősebb adótételekkel nem a belső tanács tagjai, hanem az 1847-ben 582 fős városi polgárságból választott "hatvan személyek" a "választott polgárok" szerepeltek. Érdekeik nem voltak teljesen azonosak a belső tanács tagjainak az érdekeivel, amit évszázados harcaik is jeleztek. Egyetlen példa erre :1847-ben a polgárság avval az igénnyel lépett fel, hogy a tanács tagjaiból kikerülő országgyülési követ mellett egy országgyülési követet a polgárság is küldhessen, ha kell, saját költségén. Az utolsó egy 1775-ös helytartótanácsi rendelet alapján készitett adókivetés 40 ft-os adóösszege fölé 38 esztergomi lakos került, akik összesen a majd 1900 adózó által fizetett adó 13,4 %-át fizették, 4 fő kivételével városi polgárok, vagy polgárok özvegyei voltak. A 10 legnagyobb összegü adót fizető pedig egytől-egyik városi polgár volt. A választott polgárság képviselői közül 16-an szerepelnek ebben az összeállitásban, mutatva azt, hogy a városi közéletben való szereplés a város legmódosabb polgárainak kiváltsága volt. A 38 igy kiemelt adózó közt 7 kereskedőt, 7 iparost, 3 árendabérlőt, 1 vendéglőst, 1 patikust, 2 fuvarost, 1 orvost, 1 földbirtokost találunk, mig a többiek földmüvesek voltak. Ennek a földmüves rétegnek - amelynek a helyi elnevezése "gazda" volt, tipikus példája a város első fertályában, a főutcán /Buda utca/ lakó Horváth Mihály választott polgár : háztulajdonos, 73 1/2 pozsonyi mérős szántója, 14 kaszás rétje, 4 kapás szőleje 4 ökre, 3 tehene, 10 borja, 3 sertése, 1 kataszteri hold szérüskertje, kenderföldje és 4000 négyszögöl külkertje volt, ezek után fizetett adót.

Evvel szemben Bleszl Albert kereskedőnek, szintén választott polgárnak mindössze 3 pm földje van, az egyik házában levő vendéglő után 15 Ft-t,kereskedése után 20 ft-t fizetett. Vagyoni helyzetére utal, hogy amikor 1833-ban elvált feleségétől, annak 8000 ft-t fizetett további tartása fejében/12/. Farkas Károly iparos mestersége után 12 ft-t fizetett, de mint az esztergomi iparosok zömének, neki is volt 20 pm földje, szőleje szérüskertje,szilvása és kenderföldje.

Tiz évvel későbbről is rendelkezünk hasonló alapon kivetett adóösszeirással, amelyet az októberi diploma után dolgozott ki a város. Nagyjából azonos adóösszeget vetnek ki, ezen az összegen belül nő az iparosokra és kereskedőkre mesterségük után kivetett adó, de ugyanakkor a szántókra kivetett adó is. Az ismételten 40 ft felett meghuzott adóhatár fölé csak 23-an kerültek, de ez a 23 adózó fizette a város teljes adójának 11,7 %-át. A legjobban megadóztatottak közt egy sor teljesen uj ember jelent meg - az előző tiz évvel korábbi 38-ból csak 9-en maradtak rajta a listán. 11"gazda" vagy özvegye, 4 kereskedő, 3 iparos, 2 árendabérlő, 2 földbirtokos és 1 hajós alkotja a listát. A városi viszonyok közt kiemelkedően magas, 369 ft-os adóösszeget fizető Vierer Gusztáv földbirtokos, aki 1061 pm föld után adó-

zik, a korábbiakban nem számitott a város jelentősebb polgárai közé. Az egykori polgárok és leszármazottjaik már kisebbségben vannak, mindössze 11-en, s a volt választott polgárok száma a 23-as mintában 3-ra csökkent.

Az iparos réteg sulyának gyengülését mutatja, hogy 453 iparos adózó van, de 70 %-uk foglalkozása után maximum 3 ft adót fizetett. Mindössze 12 iparos adóterhét becsülték 10 ft-nál többre. Az 1848 előtti helyzethez képest nagy változást jelentett, hogy a városba betelepülő kereskedők nem törekszenek arra, hogy házat, földet, szőlőt vásároljanak /13/.

Más szempontu volt az 1864-es állami egyenes adó kivetése, de ez is tükrözte a város vagyonos lakosságának átalakulását. A királyi város állami egyenes adója ugy oszlott meg, hogy a földtulajdon utáni telekadó 31,5 %t,a házadó 32,1 %-t a kereseti adó 19,2 %-t, a jövedelmi adó 16,6 %-t tett ki. A több mint kétezer adózó 51,1 %-nak évi egyenes adója 5 Ft alatt volt, s mindössze 13,2 % adója haladta meg a 20 ft-t. 75 ft feletti adót 24 adózó és az 1845-ben alapitott Esztergomi Takarékpénztár fizetett. Ez a 25 adózó a teljes adóösszeg 14 %-át fizette, ezen belül a házadó 17 %-át, a jövedelmi adónak 25 %-át. 8 kereskedő, 7 magánzó és háztulajdonos, 2 ügyvéd, 2 bérlő, 2 földmüves, 1 földbirtokos, 1 iparos és 1 kocsmáros található köztük. Az 50 ft-nál többet fizetők közt is igen magas a kereskedő aránya, s a kereskedők közt is a vaskereskedők és lisztkereskedők a legmódosabbak/14/.

A város legmódosabb rétege 1860 után a kereskedő és az ügyvédi réteg lett. / Ekkor folynak a nagy tagositási, birtokrendezési perek - s Esztergomban két hatalmas uradalomrendszer központja is van. / Nem a nagyobb tőkebefektetést igénylő ipar vonzza őket, hanem a gyors hasznot hozó üzletek. A gyáralapitók jelentkezését elutasitja a kereskedők által befolyásolt városi vezetés. A katonaság minél nagyobb számu elhelyezésében viszont jó üzletet látnak. E változást illusztrálja az alábbi példa : 1881-ben a legtöbb adót fizetők listáján egy vaskereskedő vezet, s a 24. helyen szerepel az első iparos ; az első 20 adózó között pedig 8 ügyvédet találunk /15/.

A szabad királyi város hagyományos társadalmi strukturájának átalakulását, a város szegényedését, tempóvesztését sok tényező együtthatása okozta, köztük pl. a filoxéra pusztitása. Ez azonban a most tárgyalt időszak után játszodott le.

Jegyzetek

/1/ SIMPSON,JOHN PLGROVE : Letters from the Danube. London 1847. 195-211.l.

/2/ HELISCHER JÓZSEF : Rövid tudósitás az 1838-i árvizről Esztergom 1839. Komárom megyei Levéltár, Esztergom város Tanácsának iratai 1838-1-56, 1838-2-11.

/3/ SÁNTHA JÓZSEF : Esztergom városrészeinek egyesitése. Esztergom Évlapjai 1925. 61-69.l.

/4/ SÁNTHA JÓZSEF : Esztergom az 1848-as idők reformeszméi áramlatában. Esztergom Évlapjai 1927. és 1928. évfolyamok.
ETTER JENŐ : Az esztergomi Széchenyi Kaszinó száz esztendeje. Esztergom 1938. 10-12.l.

/5/ LETTRICH EDIT : Esztergom a dorogi iparvidék városa. Budapest 1964.36. l. és 49.l.

/6/ FÉNYES ELEK : Magyarország 1859-ben statisztikai, birtokviszonyi és topographiai szempontból. Pest, 1859. 588-589.l.
KmL Esztergom város Tanácsának iratai 1873-2-109.

/7/ KmL Esztergom vármegye törvényszékének iratai 1855-III-128.

/8/ KmL Esztergom város tanácsülési jegyzőkönyve 1861. junius 10.

/9/ FÉNYES ELEK i.m. : 600 l.

/10/ A szabad királyi város piacán például 1844-ben 120.671 pozsonyi mérő buzát, 18.783 pm rozsot, 55.867 pm árpát adtak el. KmL Esztergom város piaci felügyelőjének jegyzőkönyve.

/11/ A hajóhid számadásait az Esztergomi Primási Gazdasági Levéltár Esztergomi uradalom számadásai közt őrzik. 1858-ban például 23.687 ft volt a bevétel. Természetesen jelentős tétel volt a gőzhajók, hajók és talpak tulajdonosai által fizetett dijak - a hajóhid megbontásáért. De a gyalogos átkelőkből és a szekerekért fizetett dij volt a nagyobb tétel, majdnem 16.000 Ft.

/12/ KmL Esztergom város Adóhivatalának iratai, Adófelosztás 1849.
Bleszl Albertra KmL Esztergom város Tanácsának iratai 1863-1-153.

/13/ KmL Esztergom város Adóhivatalának iratai, Adófelosztás 1860. Az iparosok vagyoni helyzetére egy példa : Az ipara után évi 5 ft-t fizetők között találjuk Heinczinger Imre szücsmestert, aki 1863-ban ment tönkre, vagyonát kb. 2000 ft-ra értékelték, ebből a bőranyag és a készáru értéke 650 ft volt. 73-an tartoztak neki áruért, ebből 45 esztergomi, 9 a mezővárosokból, a többi Esztergom vármegyéből, Hontból, de még Érsekujvárról is. Evvel szemben hitelezői 9.000 ft-t követeltek rajta: 7 bécsi, 3 pesti és 4 esztergomi hitelező támasztott vele szemben követeléseket. KmL Esztergom város tanácsának iratai 1863-1-150.

/14/ KmL Esztergom város cs.kir. Adóhivatalának iratai, Adófelosztás 1864.

KOPASZ GÁBOR

A pécsi vas- és gépgyártás 1867 előtt

A pécsi gyáripar létrejöttének feltételei a XIX. század közepe táján alakultak ki. Ezek a feltételek adva voltak a város földesuri és megyei jurisdikciótól független önigazgatásában, a gyáripart megelőző fejlett kézművesiparban, a több mint 15.000 főt magábafoglaló lakosságszámban/1/, a Mecsek hegység természeti kincseiben, a lezuduló patakok vizierejében, de főként a mecseki kőszénben, mint hajtóerőben. E feltételek közül az utóbbi volt a legfontosabb, mert a gyárak munkagépei hajtására gőzkazánokat, gőzgépeket alkalmaztak, s a gőzfejlesztésnek, a gőzgépek hajtásának legfontosabb fütőanyaga a szén volt.

Már a szabadságharc előtt Pécsnek három "nagyobb" gyára /2/ volt :Hüttner Keresztély papirgyára /3/, Linberger Gyula cukorgyára /4/, s az un. csetnek-pécsi vasgyár, a három gyár közül a legnagyobb, amelyet a Gömör megyei Csetnekről Pécsre költözött MADARÁSZ ENDRE alapitott.

A csetnek-pécsi vasgyár - ellentétben a korábbi véleményekkel /5/ - valószinüleg már 1844-ben megkezdte müködését a mai bőrgyár helyén. Ezt igazolja, hogy a gyár épületében munka közben 1844. szeptember elején az egyik lakatos legény baleset áldozata lett, miután a teherfelvonó kötél elszakadt és a visszazuhanó teher a lakatost halálra zuzta. Ezért Pécs város kapitányi hivatala Reidt Ferdinándot, a vasgyár erőmüvesét vonta felelősségre/6/.

A gyár 1844. évi megindulását igazolja az is, hogy a város 1844. szeptemberben kötött a vasgyárral kőszénkitermelésre vonatkozó, tizenöt évre szóló 9 pontból álló szerződést. Eszerint a vasgyár három bányát nyithatott a neki legmegfelelőbb helyen, és ezért Pécs város részére évi 100 ft-ot fizetett. A szerződésben pontosan körülirták a bányanyitási, széntermelési, szénszállitási feltételeket. E bizonyitékok szerint a vasgyár megindítását tehát 1844-re kell tennünk, de valószinü, hogy 1846-tól kezdve müködött teljes kapacitással.

A pécsi vasgyár alapitását megelőzően MADARÁSZ ENDRÉNEK Csetneken már megvolt a vashámora, amelyhez örökség utján jutott. A Csetnekvölgyben bőven állt rendelkezésére igen jó minőségü vasérc, de ott drága volt a szén és nagy hiány volt tüzifában, ezért a nyersvasat csak igen drágán lehetett előállitani. Tehát a vas további finomitását szénben és fában gazdagabb vidéken akarta végeztetni. Erre a célra Pécs várost és a Mecsek hegységet szemelte ki.

Madarász - a Csetnekvölgyi Concordia Vasgyár Egyesülethez hasonlóan - a pécsi vasgyárat részvénytársasági alapon kivánta felállitani, de teljesen függetlenül a csetnekvölgyi gyártól. Mivel először 200.000 váltóforint befektetésére volt szükség, ezt az összeget 200 részvény kibocsátásával kivánták fedezni, s egy üzletrész értékét 1.000 ft-ban állapitották meg. A részvényeknek valamivel több mint a felét a Csetnekvölgyi Concordia jegyezte, a többit pedig a Csetnek-Pécsi Vasgyár Társaság bocsájtotta közre. Ezt a Csetnek-Pécsi Vasgyár Társaság alapszabályaiban szögezték le, amelyet 1843. szeptember végén szövegeztek Csetneken.

Az alapszabályokat két év mulva Pécsett módositották, amikor a vállalat alaptőkéjét felemelték 300.000 váltóforinttal. Ezzel a Csetnek-Pécsi Vasgyár Társulat alaptőkéje 500.000 ft-ra, a részvényeinek száma pedig 500 darabra emelkedett.

Az alapszabályzat szerint a vasgyár társulat igazgatója, egyben cégvezetője Madarász Endre lett.

A vasgyár igazgatója a társulat nevében nemcsak kőszénbányák nyitására kötött szerződést Pécs várossal, hanem un. tüzálló kék agyag kitermelésére is, amelyet a vasolvasztó berendezéseknél és az öntött vas további formálásánál használtak. A gyár a kibányászott agyag felesleget el is adhatta a pécsi és vidéki edénykészitőknek.

A kezdeti években a vasgyár igazgatósága abban is serénykedett,hogy megfelelő minőségü és mennyiségü vasércet találjon a Mecsek hegységben, de kutatási kisérletei nem jártak eredménnyel/7/.

A pécsi vasgyár a szabadságharctól kezdve egyre több nehézséggel küzdött. A vasgyár-társulat még 1848 végén 60.000 pengőforint kölcsönt vett föl a magyar államtól 4 %-os kamatra. A társulat azonban nem volt képes a kölcsönt törleszteni és a kamatot fizetni. Még évek mulva, az önkényuralom alatt is egyre-másra kapta a kincstári felszólitásokat, hogy a fizetés megtagadása esetén peres utra terelik a gyár tartozását.

Néhány év mulva Madarász Endre megvált a gyár igazgatásától, de egyelőre még elnöke, később már csak tagja a részvénytársaságnak. A társulat ugy próbált magán könnyiteni, hogy a vasgyárat bérbeadta Marquardt Frigyesnek, aki már 1849-ben haszonbérlője a csetnek-pécsi vasgyárnak /8/.

Madarász Endrét az 1849-es baranyai harci események is akadályozták abban hogy a vasgyár vezetője legyen. Amikor Pécs várost 1849. május elején a császári seregek Ottinger vezérőrnagy parancsnoksága alatt megszállták, a városra előbb hadisarcot vetettek ki, de később ezt elengedve a város lakosságának fékentartására négy jómódu városi polgárt - köztük Madarász Endrét - mint tuszokat az eszéki várba hurcolták, és ott fogságban tartották. Két hét mulva hazaengedték ugyan őket, de rendőri felügyelet alá kerültek, és annak biztositására, hogy idézésre bármikor megjelennek a rendőrségen, egymásért tartoztak jótállni. A jótállás biztositására 900.000 pengőforintról szóló kezeslevelet kellett adniok. Ezen összegért viszont Pécs város vállalt felelősséget ugy, hogy a négy tusz minden vagyonát zár alá vette. Évek teltek el, amig ez alól vagyonukat feloldották a hatóságok /9/.

Ha a vasgyárban egyenletesen folyt a munka, akkor 40 munkás dolgozott, és mintegy 18 ember szenet bányászott a gyár bányaaknáiban. Az 1853. évben - pedig az év vége felé a termelés igen lecsökkent - 40.000 mérő szenet termelt a bánya, a gyár pedig 5.000 mázsa hordóabroncsot és 3.000 mázsa vékony lemezt, bádogot gyártott. A nyersvasat a gyár továbbra is Madarász csetnekvölgyi vashámorából kapta.

Ebben az időben a pécsi vasgyár felszerelése : egy 20 lóerős gőzgép, egy 20 lóerős nyujtógép, 60 lóerős lemezhengermü, 4 lóerős gőzkalapács, továbbá két kavarókemence, két hegesztőkemence, egy mechanikai műhely több esztergapaddal, amelyeket egy 15 lóerős gőzgép tartott üzemben, valamint egy öntőde és egy 6 tüzből álló kovácsmühely /10/.

Amikor a vasgyár 15 éves szénbányakutatási jogositványa lejárt, ezt Pécs várossal 1861-ben ismét megujitotta. Ugyanigy ismételten engedélyt nyert a várostól a tüzálló kékagyag kitermelésére is. De miután Madarász Endre nem - csak a csetnekvölgyi vashámorát üzemeltette, hanem saját egyéni pécsi vállalatai is egyre jobban kiterebélyesedtek, az általa alapitott vasgyár-társaság elnökségéről is lemondott, és Hölbling Miksa Baranya megyei tisztifőorvos lett a Csetnek-Pécsi Vasgyár Társulat elnöke /11/.

A pécsi vasgyár vezetősége már régóta élénk üzleti kapcsolatban állott Prick Vince bécsi gépgyártulajdonossal. Majd ez a kapcsolat egyre szorosabb lett, végül pedig ő vette bérbe a pécsi vasgyárat. Lehetséges, hogy ez a bérleti viszony már 1862-ben létrejött, de 1864-ben biztosan fennállott, mert Haberényi Pál a későbbi pécsi gépgyáros akkor Prick Vince Pécsett bérelt vas- és gépgyárában felügyelő és ügyvezető volt /12/.

A kiegyezés idején Prick Vince gyárbérlő pécsi vashámora, gépgyára és vasöntődéje gőzgépeket, gőzkazánokat, malmi berendezéseket, vizikerekeket, bányagépeket és bányafelszereléseket készitett. Munkáslétszáma továbbra is 40 volt, de a gyár méretei olyanok voltak, hogy háromszor ennyi munkást is tudott volna foglalkoztatni. /Prick Vince felmondásával szünt meg a Csetnek-Pécsi Vasgyár 1879-ben 35 évi müködés után./

Madarász Endre amikor fokozatosan megvált a társulati vasgyár vezetésé-

től és a vasgyár társaság elnökségétől, egyéni ipari tevékenysége során előbb gőzmalmot, majd gőzerőre berendezett sütőüzemet és végül saját gépgyárat létesitett.

Az Országut /ma Rákóczi ut / és a Gecheman / ma Várady A./ utca nyugati sarkán levő, volt Linberger-féle cukorgyári épületet, lakóházat, melléképületeket 1849-ben vette meg az akkori tulajdonostól özv. Bottkáné Nedeczky Franciskától 6.500 pft-ért. A cukorgyári épületet néhány év alatt gőzmalommá alakitotta át. Az őrlőgép hajtására két gőzgépet épittetett be, amelyek felváltva üzemeltek. Mindkét gőzgép Prick Vince gépgyárában készült Bécsben :az egyik 1853-ban, a másik 1854-ben. A gőzmalom évente 25.000 mázsa lisztet állitott elő és 10 munkást foglalkoztatott állandóan.

Madarász Endre jó üzleti érzékére, tőkés gondolkodására vall, hogy a gőzmalom melletti saját épületben gőzfütéses sütőüzemet rendezett be. A Rolland rendszerü sütőkemence felállitását 1855 végén engedélyezte a városi tanács. Amikor a hatóság által kiküldött bizottság megvizsgálta a sütőüzemet, szakszerüség szempontjából hibátlannak, tüzrendészeti szempontból pedig biztonságosnak találta/13/.

Végül pedig a csetnek-pécsi vasgyártól teljesen függetlenül 1863-ban a Vitéz utca végén, az akkori vasfürdő szomszédságában megépitette Madarász Endre a saját mezőgazdasági gépgyárát.

A gyár elhelyezésére egy nagy csarnok szolgált, amelyet egész szélességében egy transzmissziós tengely szelt keresztbe. Ennek meghajtására a tengely egyik végén vizikerék volt elhelyezve, amelyet a vasfürdő melletti patak vize hajtott. A tengely másik végén stabil gőzgép volt beépitve, amely vizhiány esetén is biztositotta a hajtóenergiát, a szerszámgépek müködését. A berendezéshez tartozott egy hosszu satupad, három esztergagép, ugyanannyi esztergapaddal, egy furógép, egy mozgó és egy stabil kovácsüllő, egy kovácsmühely és a tüz élesztésére szolgáló ventillátor. A transzmissziós tengely hajtószijak segitségével mozgatta az esztergákat, a furógépet, a kovácsüllőt és a ventillátort/14/.

A gyárban a hajtóerőt adó gőzgép Harmby et Son gyárában készült és Kroh pécsi gépész alakitotta át Madarász gyára használatára.

Madarász Endre gépgyára a mezőgazdasági eszközökön kivül készitett különböző vascsöveket is, amelyeket nagy mennyiségben szállitott Pécs város részére. A gyár el volt látva vasöntődével is és országosan elismert, jóminőségü mezőgazdasági eszközöket állitott elő /15/.

Madarász Endre a csetnekvölgyi vashámor és rézbánya, a pécsi gőzmalom,gőzsütőüzem és mezőgazdasági gépgyár tulajdonosa az akkori Pécs egyik leggazdagabb embere volt. Előkelő helyet töltött be a város közéletében. A város gazdasági választmánya véleményt kért tőle közérdekü kérdésekben /pl. utcai gázvilágitás/ Világi elnöke volt a pécsi evangélikus egyházközségnek. A városi kórházi betegek kenyérellátásában többször jótékonykodott. Segitségére sietett a városnak katonabeszállásolásban, tüzifaraktározásban.

A Madarász-család eleinte a Mária /ma Déryné/ utcai házban, majd az Országuton a volt cukorgyárhoz tartozó lakóházban lakott a városi major /ma tüzoltó laktanya / szomszédságában. Madarász Endre pécsi gazdasági és társadalmi terjeszkedését azzal tetőzte, hogy felépitette egyemeletes, nagyszabásu lakóházát az Országuton, a gőzmalmával szemközti sarkon, a püspökkertből kihasitott telken /ma a néprajzi muzeum épülete/. Igy egész összefüggő utcarészt mondhatott magáénak, ahol külön házszámok alatt, egymás után sorban következtek : Madarász Endre kenyérsütő háza, asztalos mühelye, gőzmalma és uj lakóháza /2, 3, 4, 5. házszámok alatt / /16/.

Madarász Endre gyárának, üzemeinek irányitásához fiai / Endre, Viktor, Emil, Manó, sőt veje, Szontágh/ segitségét is igénybe vette, hogy azokat ne kelljen idegenekre biznia. Különösen legidősebb fia volt segitségére a gőzmalom , gőzsütőde és a gépgyár irányitásában. A birósági cégkönyvek szerint a gőzmalom és kenyérsütő üzem bejegyzett cimvezetője ifj. Madarász Endre volt. De az ő érdeklődése a nyomdászat felé fordult. Előbb hat évig bérelte

a liceumi nyomdát, majd amikor engedélyt kapott a második pécsi nyomda felállitására, azt atyja uj lakóházában helyezte el/17/. Viktor nevü fia az a Madarász Viktor volt, aki Pécsről elindulva, bécsi és párizsi festőművészeti tanulmányai után neves magyar történeti tárgyu festőművészünkké lett.

Leghosszabb élettartamu gépgyárat alapitott Pécsett 113 évvel ezelőtt Haberényi Pál, hiszen az ő gépgyára, vas- és ércöntődéje előbje a mai pécsi Sopiana gépgyárnak, amely 1965-ben ünnepelte fennállásának 100 éves fordulóját.

Haberényi Késmárkról származott Pécsre, és itt évekig dolgozott a Prick Vince által haszonbérbe vett csetnek-pécsi vasgyárban, mint a gyár felügyelője és ügyvezetője. Jelentős beosztása arra mutat, hogy nagy gyakorlatra tett szert a vas- és gépiparban, a gyárvezetésben, hiszen a bécsi gyárha - szonbérlő viszonylag ritkán tartózkodott Pécsett.

Haberényi Pál véglegesen pécsi lakossá lett, amikor benősült Stepanek József jómódu hentesmester családjába és apósának a Czinderi és Alsómalom/ma Rózsa Ferenc/ utca sarkán levő telkén 1865-ben megvetette gépgyára alapjait. A következő évben a saját mühelye által készitett gőzgép beállitásával biztositotta gyárában a gépi hajtóerőt, amelynek üzemeltetésére pécsi kőszenet használt. Gyárát tervszerüen fejlesztette, kibővitette szerelő-és kovácsmühellyel, majd vas- és ércöntődével. A gépgyár jó vasesztergagépekkel és esztergapadokkal volt felszerelve. Már 1866-ban tudott szerszámgépeket is készitení. Akkor ebben a tekintetben szinte egyedülálló volt az összes dunántuli gépgyárak között, hiszen a szerszámgépgyártás még országszerte alacsony fokon állott. Haberényi Pál gépgyára az alapitása utáni első években, tehát a kiegyezés táján is éppen azzal multa felül a csetnek-pécsi vasgyárat és Madarász Endre mezőgazdasági gépgyárát, hogy Haberényi nemcsak bányamüvelési és mezőgazdasági eszközöket tudott gyártani, hanem szerszámgépeket is. A három pécsi gépgyár között ez biztositotta versenyképességét és a versenyben való elsőbbségét /18/.

Az emlitett három pécsi vas- és gépgyáron kivül voltak Pécsett kisebb jellegü, rövidebb-hosszabb élettartamu vasipari mühelyek, de tovább is jelentősek voltak a vassal dolgozó kézmüves kismesterek is.

A kisebb jellegü vasipari mühelyek közé tartozott Forster Antal gyürükovács /Ringschmied / mühelye, amely 1853-ban 18 tüzzel dolgozott, és Pestre is szállitott izléses kovácsoltvas árukat. Árucikkei igen keresettek voltak. Jelentős volt Forster János csatkészitő mühelye, ahol egy amerikai tipusu járgánygéppel dolgozott. Az 1850-es években létesült Schultz János szerszámgépgyártó mühelye, de csak rövid ideig müködött/19/. Az 1860-as évek elején volt Pécsett két gépmühely , amelyek közül az egyik Komora és Schellenberg a másik Fritsch és Fischer tulajdonába volt.

A vassal dolgozó kézmüvesek közül bádogosokat, harangöntőket, kovácsokat, lakatosokat, puskakészitőket, ráspolymetszőket, szegcsinálókat, szerszámkészitőket, vasmüveseket találunk Pécsett. Ezekben a mesterségekben dolgozók száma már 1848-ban összesen több mint 130 fő volt. Közülük legtöbben voltak a lakatosok /52/, a kovácsok /33/, a bádogosok /16/, együttvéve több mint százan.

A harangöntő mesterségben nem dolgoztak sokan, de megemlitjük őket, mert a vasat is használták és készitményeiket féműntvények utján állitották elő. A XVIII. század második felétől megszakitás nélkül müködtek Pécsett harangöntők, emléküket ma is őrzi a Harangöntő utca a Budai külvárosban /I.kerület/. Apáról gyermekre szállt ez a mesterség, vagy a harangöntő legény benősülés folytán lépett a mester örökébe. Winter János, Winter Mihály,Fischer János, Weinbert Péter, Ruprecht János voltak itt harangöntők. Fischer János halála után, amikor felleltározták ingatlan és ingó vagyonát, jelentős értékkel birtak a hátrahagyott harangöntéshez szükséges anyagok, eszközök, készterménkek : ón, ólom, sárgaréz, vas, beolvasztásra váró öreg haran-

gok a harangöntésnél használt emelőcsigák, vaskapcsok,olvasztókemencék,minták, kész harangok, csengők. Ezekből az adatokból következtetni lehet arra, hogy milyen fémeket használtak a harangöntők, de a harangöntés technológiájára is/20/.

Weinbert Péter harangöntő, aki Fischer János özvegyét vette feleségül nemcsak Baranyába, hanem egész Dunántulra, sőt Dél-Bácskába is szállitott kész harangokat. Ő készitette az 1830-ban épült pécsi uj városháza toronyórájához szükséges harangot.

Jó hirben álló harangöntő mühelye volt 1867 táján Ruprecht Jánosnak. Ezt azért emlitjük, mert ebből a mühelyből örökösei, a Ruprecht-testvérek széles profilu gyárat fejlesztettek ki "Harang- és ércöntőde, tüzoltószer-, szivattyu- és gépgyár " néven. Ez azonban már a kiegyezés utáni időszakban történt.

Korszakunkban kétségkivül a gyáriparnak, a gyáripar kialakulásának, fejlődésének volt a nagyobb szerepe. Ez adott nagyobb lendületet az iparosodásnak, az urbanizációnak, a gazdasági előrehaladásnak. A vas- és gépiparban az uralkodó szerepet egyre inkább a gyárak vették át a kisiparral szemben, de azért megmaradt a kisipar jelentősége továbbra is, különösen a kapitalista fejlődés kezdeti időszakában.

Jegyzetek

/1/ FÉNYES ELEK : Magyarország leirása. Pest, 1847.

/2/ HÖLBLING MIKSA : Baranya vármegyének orvosi helyirata. / A magyar orvosok és természetvizsgálók VI. nagygyülése./Pécs, 1845.- 114. old.

/3/ SZITA LÁSZLÓ : A papirkészités és a papirgyártás Pécsett 1764-1860. Pécs, 1967. Dunántuli Tudományos Gyüjtemény 79. Series Historica 46.

/4/ KOPASZ GÁBOR : A répacukorgyártás kezdete a Dél- Dunántulon 1837-1867. Baranyai Helytörténetirás, a Baranya megyei Levéltár 1968. évi évkönyve.

/5/ VÁRADY FERENC szerk. : Baranya multja és jelene , I.köt. Pécs 1896. 599-601.old.

/6/ BmL. Pécs v.lt. 3091/1847. közig.sz.

/7/ HÖLBLING MIKSA i.m. 23-24.old. - Erre vonatkozóan még lásd BABICS ANDRÁS : A vasérckutatás története a Mecsek hegységben. Pécs, 1955. -Dunántuli Tudományos Gyüjtemény 3.

/8/ BmL. Pécs v.lt. 1717/1849. közig.sz.

/9/ Uo. 518/1850.közig.sz.

/10/ Jahres-Bericht der Handels-und Gewerbekammer in Ödenburg im Jahre 1853.- 180-181.old.

/11/ BmL. P écs v.lt. 2189/1862.közig.sz.

/12/ Uo. 6574/1864.közig.sz.

/13/ Uo. 6754/1855.közig sz.

/14/ Uo. 6388/1863.Közig.sz.

/15/ Soproni Kereskedelmi és Iparkamara jelentése 1863-1865.-11.old.

/16/ Pécs város utca- és lakónévjegyzéke 1864.

/17/ BmL. Pécs v.lt. 313/1867.közig.sz.

/18/ KOPASZ GÁBOR szerk.: A pécsi Sopiana gépgyár 1865-1965.Pécs,1965.

/19/ VÁRADY FERENC i.m. 599-601.old.

/20/ BmL. Pécs v.lt. 2057/1802.közig.sz.

SOMKUTI ÉVA

Székesfehérvár kereskedelmi élete a XIX. század közepén

Politikai és gazdasági viszonyok 1849 után

1849-ben Bach miniszter bizalmi emberét, az erdélyi szász Geringer Károlyt bizták meg a polgári közigazgatás megszervezésével. 5 kerületet hoztak létre Sopron, Pozsony, Kassa, Pest-Buda és Nagyvárad központokkal.1853-ban 5, a kerületi székhelyekre költöztetett helytartósági osztályt szerveztek, élén az alelnökkel/1/.

Fejér megye és Székesfehérvár a negyedik, pest-budai kerület helytartói osztályának volt alárendelve. A város kereskedelmi ügyei a polgármesterhez, rajta keresztül a megyefönökhöz, majd a helytartói osztályhoz tartoztak. A kereskedelmi ügyek a Városi Kapitányi Hivatalt is érintették : az iparjegyek és a tagfelvétel dijainak kifizetését ellenőrizte, /2/ az adóhivatal pedig a cégek forgalmi adóját szedte be. A társulati biztosi tisztséget egy városi tanácsnok látta el.

A szabadságharc leverése megváltoztatta gazdasági-társadalmi életünket.Ez a folyamat a népességszámokban is tükröződött. A város lakossága 1847-ben 22.633 fő volt/3/, az önkényuralom korábban mintegy 2000-rel csökkent, s csak 1869-re érte el a reformkor végi lélekszámot : a 22.683 főt/4/. A kereskedők létszáma a század első feléhez képest nőtt. 1865-ben 66 kereskedelmi társulati tag cége képviselt 11 kereskedelmi szakmát, ehhez jöttek a céhen kivüli kereskedők.

Az 1848-ig terjedő időszakban 6 kereskedelmi csoport tevékenységét vizsgáltam. Helyzetük és fontosságuk, egymáshoz való viszonyuk változása a most tárgyalt korszakban a város üzleti életének uj, haladó vonásait reprezentálja.

A Kereskedelmi Társulat

A testület megtartotta korábban kialakult céhjellegü szervezeti kereteit. 1849 és 1863 között a taglétszám 37-ről /5/ 113-ra /6/ nőtt. A növekedés jellemezte a Társulat helyzetének kettősségét. A 37 fős létszám szinte a XVIII. századtól kezdve 1848-ig változatlan volt. A Társulati tagok az alapitó családok és leszármazottaik : a Flitschek, a Ruszwurmok, a Schlammadingerek, az Yblek, illetve a mellettük felnövekedett helybeli vagy beházasodott kereskedő polgárok fiai : Blauhorn Ferenc, /7/ a Rosznaglek, Lechner Ferenc /8/, a Némesyek/9/.

A barokkos városkulturában gyökerező hagyományos szakmák mellé csakhamar felsorakoztak az uj korszak kereskedelmi egyéniségei. Az 1851-es ipari és kereskedelmi törvények gyakorlati megvalósulását az jelentette, hogy az idegenből jött és a zsidó kereskedők letelepedési és üzletnyitási engedélyt a hatóságtól, nem pedig a Társulattól kaptak. 1863-ban a 113 társulati tagból már 68 fő zsidó kereskedő. Ettől kezdve ismerjük a rőfös, a füszeres és a norinbergi szakmában a Deutschokat /10/, a rőfös Fischereket/11/ és Schwarzokat/12/.

A század közepén megjelentek az uj ágazatok képviselői. Az ujonnan jöttek ugyanis felismerték az eddig lenézett, vagy alig müvelt területek jövedelmezőségét. Bőrökkel korábban csak házalók, szatócsok kereskedtek. Most a társulati tagokká lett bőrkereskedők vásárolták fel a cserzővargák és a fehértímárok : a tobakok termékeit meg a nyersbőröket / pl. Bruszt Jónás /13/ és Brachfeld Adolf/ /14/. A Goldzieher család fehérvári pályafutása is az 50-es években kezdődött. Goldzieher Adolf az Iskola utcában nyitotta meg bőrkereskedését. 1977-ben fejeződött be annak a szép koraközépkori épületnek a

feltárása és a rekonstrukciója, amelynek falán emléktábla hirdeti, hogy itt született az egykori bőrkereskedő fia : Goldzieher Ignác, a neves orientalista/15/.

A bőrszakmában legtöbbre a mai bőrgyár jogelődje, Weisz Simon és Tull Antal cége vitte. 1834-ben fedezték fel a fehértímár iparban rejlő lehetőségeket. Korszakunkban már gabona-, és terményüzlete, meg juhbőrgyára volt a társas vállalkozásnak. A századfordulón gabonában, különböző nyersbőrben és gyapjuban közvetlen összeköttetésben állt a nagy európai cégekkel, s a juhbőrgyárban készitett török-, német-, szattyán- és cseresbélésbőrt és fehérirhát messze az ország határain tul is ismerték/16/.

A Társulaton kivüli kereskedelem gazdasági és szociális strukturája is változott a századelő viszonyaihoz képest. Mig akkor a kiskereskedők, az iparosok a vásárosok, a vándorárusok és a házalók tevékenysége jelentette a város kereskedelmi életét, most a társulati-céhes kereteket meghaladó nagyvonalubb szabad kereskedelem bontakozását figyelhetjük meg.

1851 elején jelent meg Geringer provizióriкus utasitása, amely az iparüzés és a kereskedelem gyakorlásának feltételeit szabályozta. A rendelet néhány kisebb jelentőségü iparcikk mellett csak a nyerstermények forgalmát szabadi - totta fel. A szabályzat érvényesitésében szervező és ellenőrző szerephez jutott az 1850-ben felállitott 5 ipari és kereskedelmi kamara. Fehérvár a pestbudai kamarához tartozott/17/.

A jogilag és gazdaságilag lassanként egyre szabadabb kereskedés Fehérvár üzleti életét is felvirágoztatta. A kereskedelem bővülését jelentették a hagyományos ágazatok differenciálódásából keletkezett szakmák : a divat-, a kézmü, a selyem-, a diszmü, a rövid- és a kalapáru szakmák.

A szabaddá tett ágazatok közé tartozott a terménykereskedés, amely ekkor már gyakran nagykereskedési üzlet volt. A pest-budai kamara 1858. március 30-án közölte a fehérvári társulattal, hogy a terménykereskedőknek legalább 8000 forint alaptőkét kell kimutatniuk /18/. A korszak ismert gabona- és terménykereskedői mind ujonnan betelepülő, főleg zsidó családok voltak : köztük Schlesinger Zsigmond/19/, Ábeles Mór, Grósz József, és Krausz Henrik /20/.

A nagy- illetve a közvetitő kereskedelem képviselői voltak a szállitmányi és a bizományi cégek : ifju Schwarz Jakab, Deutsch Simon /21/ és ifju Tschida János/22/.

A kereskedés- nagykereskedés- ipari vállalat összefonódását figyelhetjük meg a butor- és ruharaktár tulajdonosok és kereskedők üzletvitelében. Uhl Alajos /fehérnemü/ /23/ Herczfeld Lipót /butor/24/, Bernstein József /butor/ /25/ és a Hahn Testvérek / ruha / /26/ felvásárlók, feldolgozók és árusitók voltak egyszerre.

Az uradalmi erdőbirtokokról vásárolták áruikat a deszka-, fa- és épületfa kereskedők és raktártulajdonosok : Fischer Ferenc, Inbold István /27 / és a nyitrai Mandel Johanan /28/.

A Deutsch-Testvérek épületfa-kereskedés alapitói, Bernát és Ignác, 1837-ben kezdték meg üzleti működésüket. 1843. október 15-én kelt erkölcsi bizonyitványuk szerint "... magokat minden tekintetben tisztességesen, jámborul és szeliden viselték." Üzletüket ebben az évben helyezték át Székesfehérvárra. Pályafutásuk tipikus példája az asszimilációban gyökerező szolid, ám a konjunktura-lehetőségeket praktikus kereskedői ösztönnel gyümölcsöztető polgári karriernek. A fivérek "erkölcsi és politikai viselkedése a városi hatóság teljes megelégedését érdemelte ki." A cég a fakereskedés mellett gabona- és gyapjukereskedéssel is foglalkozott. 1850-ben Adonyban fióküzletet nyi - tott, s a Dunántul egyik legtekintélyesebb kereskedő háza lett.1864-ben a két testvér társas szerződést kötött, s ekkor jegyeztették be magukat Deutsch Testvérek - Brüder Deutsch néven - a pesti váltótörvényszéknél. Az üzlet és a kereskedés ügyeivel inkább az agglegény Bernát foglalkozott, mig Ignác a város közéleti embere lett. Ifju korában papnak készült, s ritka kiadásokat is tartalmazó nagy könyvtára tanuskodott arról, hogy a könyvek és a tudományok iránti szeretetét kereskedő korában is megőrizte. 1899-ben Ber-

nát meghalt, három évig Ignác volt a cégtulajdonos, 1902-ben a tulajdonjogot fiára, Aladárra ruházta át, aki az apai és a nagybátyai örökséget tovább gyarapitotta. Deutsch Aladár a kereskedést ipari vállalatokkal, fakitermelési és fürésztelepekkel, majd az ország különböző területein erdő- és gőzfürész- bérletekkel bővitette ki. Az üzleti forgalmat nem egész 10 esztendő alatt 150 000 koronáról 3 millió koronára emelte. - Székesfehérvár felemelkedett Buddenbrookjainak utódait a második világháboru viharai sodorták el a városból /29/.

A pénzintézetek

A század első felében a pénzforgalom céhes keretek között bonyolódott.A hazai pénztőke felhalmozódás azonban mégis csak megkezdődött a XIX. század derekán.

1845. november 1-én nyilt meg a Székesfehérvári Takarékpénztár. 1846.április 24-én költözött be Bezerédy Miklós Belső piaci házába / ma : Szabadság tér 7./ /30/ Az engedélykérő folyamodásban a vezetőség megfogalmazta az intézmény célját. Az indokolásból látszik, hogy az alapitók a maguk bőrén tapasztalták a tőkehiány és a lassu pénzforgalom hátrányait : "... az ipar és a szorgalmatosság gyüjtötte készpénz gyümölcsözetlenül... heverve a forgalmat kártékonyan csökkenti...", a takarék "... a tulajdonosnak a pénzre nézve biztosságot és gyümölcsöt ad az e hazában különben is szük mennyiségü készpénztőkét szaporitva "/31/.

A takarékpéntár részvénytársasági alapon jött létre : " A társaság 325 száz igaz értékü ezüst forintos részvényekre alapitja tőkéjét" /31/. Az intézet 1852-ig az alaptőke után nem, csak a betéti összegek után fizetett dividendát / osztalékot/ /33/. A betéti kamat 5 % volt.

A takarékpénztár tőkéjét ingatlan és ingó vagyonban biztositandó tőke-, valamint escompt : váltó beváltási és leszámitolási ügyekre forditotta /34/. Kölcsönt adott 6 %-os kamat ellenében nemesi és polgári javakra, nagyobb községek igazolt birtokára. "Hogy a kölcsönzés jótékonysága a népesség minden osztályára, s különösen a jobbágyokra is kiterjesztessék", földesuri engedéllyel urbéri telekre is adott maximum 100 pengő forintnyi kölcsönt /35/.

A társaság előlegezett szigoru anyagi, jogi és időmegszoritásokkal ingó javakra : állampapirokra, magánkötelezvényekre, árukra, arany-ezüst tárgyakra és kelmékre /36/.

Az escompt ügyek voltak a legbonyolultabb pénzügyi manőverek : kereskedők és gyárosok rendszeresen forgatott váltóit legfeljebb 2 000 pengő forintnyi értékig három hónapos lejárati idővelszámitoltákle. A váltók értéke pedig a mindenkori árfolyamok, a kereskedelmi hitel- és árufogalom, tehát igazán a tőkés viszonyok függvénye volt /37/.

A fehérvári tőkés kereskedelmi, pénz- és bankügyletek fellendülését bizonyitották a sorra alakuló segélyző, biztositó, hitel- és bankintézetek, ügynökségek és fiókok. 1847-ben hozta létre a takarékpénztár a Székesfehérvári Első Magyar Kölcsönös Életbiztositó Intézetet, amely országos visszhangot keltett/38/. Jó husz esztendő alatt még nyolc hasonló intézet létesült.

A Társulat és a kereskedelem szerepe az urbanizációban

A Kereskedelmi Társulat céhes hegemóniája ugyan megszünt ekkorra, de társadalmi tekintélye továbbra sem csökkent. Tagjai hozzájárultak a városiasodás fejlődéséhez, bekapcsolódtak a pénzintézetek, a helyi és az országos társadalmi, gazdasági és kulturális intézmények tevékenységébe.

A Társulat nevéhez füződik a kereskedelmi oktatás megindítása Székesfehérváron. 1850. január 17-én Stansics József évi 100 Ft fizetésért elvállalta az inasok tanitását /39/. Minden vasár- és ünnepnapon de. 1/2 11-12-ig és du.2-4-ig oktatta az inasokat a magyar és német helyesirásban, a számadásban és kereskedéshez szükséges minden egyéb előtudományban /40/. 1854-ben Glötzer

József vette át az iskola vezetését. Az uj alapszabályok szerint az inasok felszabaditását az iskola sikeres elvégzéséhez kötötték. A szakmai tantárgyak árusismerettel, egyes és kettős könyveléssel és váltójoggal bővültek. Az iskola sorsa a városi reáliskolához, illetve 1867-től a kereskedelmi szak- majd középiskolához kötődött /41/. Az utóbbi 1886-ban megkapta a Kereskedelmi Akadémia cimet /42/.

A fehérvári vásárok és heti piacok még mindig a távolsági és a helyi kereskedelem szinhelyei voltak. 1858-59 a vélhető dátuma annak a tervezetnek, amely a vásári tüzoltóság szervezetét és költségvetését tartalmazta, s amely a városi tüzoltóság első, igaz, még csak időszakosan müködő formája volt. A tüzőrség fenntartói a kereskedők voltak, akik vásári bódéjuk négyszögöle után fizettek fejenként 30 krajcártól 4 forintig terjedő összeget /43/.

1862 elején az Országos Magyar Gazdasági Egyesület felismerte, hogy hazai boraink nagyobb mennyiségü kivitele jelentős jövedelmet hozhatna az országnak. Felkérte a fehérvári Társulatot, hogy támogassa a Gazdasági Egyesületet a bortermelési viszonyokra vonatkozó adatgyüjtésben. A Társulat 5-5 üveg bort gyüjtött és szállittatott a következő évi borkiállitásra. Munkájával hozzájárult az addig még nem ismert Fejér megyei borvidékek felkutatásához és a tervezett magyar borászati térkép elkészitéséhez /44/.

A Társulat jótékonysági akciói gyakran tullépték a város határait. Támogatta pl. a magyar képzőművészeket /45/, de patronálta a helyi szociális és kulturális megmozdulásokat is. Pénzbeli támogatást nyujtott a "polgári kórodának" /46/, az aggok intézetének /47/, a Vörösmarty Szoboregyletnek/48/, a takarékpénztárral együtt segélyezte a székesegyház / a mai belvárosi plébániatemplom az Arany János utcában / helyreállitási munkálatait/49/.

A polgári kaszinó : a Kereskedelmi Csarnok

Az 1859-ben alapitott Fejér megyei Gazdasági Egyesület tagjai a város és a megye nemesei és birtokosai voltak /50/. A 60-as évek elején a Székesfehérvári Kaszinó Megyeház tér 138 -as számu házában is ők gyülekeztek és szórakoztak/51/. A polgárosodás élénkülését jelentette az uj kereskedelmi egyesület létrejötte a városban. A polgári kaszinó : a Kereskedelmi Csarnok a Fekete Sas szállóban / a mai Ady Endre u.7. sz. / nyitotta meg olvasó, játék, és társalgó termeit 1862. október 10-én. Alapitói az ujonnan betelepült, elsősorban zsidó kereskedők közül kerültek ki . " A kereskedők és müiparosok társalkodásának szentelt gyüldét " azzal a céllal hozták létre, hogy nappal és este összejöhessenek, hazai és külföldi kereskedési ügyekről beszélgessenek, az ujdonságokról tájékozódjanak, szakmai ismereteiket bővitsék.
A többször módositott alapszabályok a polgári erkölcsi normák szerint szabták meg a tagfelvételt, az alkalmankénti belepést, a házi rendet, a viselkedés külső formáit és belső tartalmát/52/. A szabályzat többek között kimondta : "... a polgári becsület a párbajozástól független. Ha a társulat tagja párviadalt visszautasit, s ezért becsületében megtámadtatik, a választmány kivánatra mint becsületbiróság eljár, s az ügy vizsgálata után kijelenti, hogy őt továbbra is becsületes polgárnak tartja..."/53/.

A fehérvári "city"

Az 1860-as évek vége felé a kései feudalizmus hagyományaitól megszabadult a polgári prosperitás jegyeit mutató "modern" Fehérvár lett az ősi koronázó városból. A központ fényét emelték a megyei és a városi tisztikar gyakran középkori eredetü barokk-copf vagy klasszicizáló stilusu házai és a középületek. Ahogy a XVIII. században az iparosok alkották a város tehetős társadalmi rétegét, ugy most a kereskedők üzletei, a pénzintézetek irodái, a társulatok és az intézmények helyiségei, a szinház és az iskolák foglalták el a Belvárost. 41 ügyvéd, 12 általános, szülész-, szem- és hasonszenvi módszerrel gyógyitó orvos, 5 sebész és 4 állatorvos lakott és dolgozott/54/ a

Nádor, a Sas, az Iskola, az Uri utcában, a Fő és Belső piacon, s délebbre, a Kaszárnya utcában, a Megyeház téren és a tővárosi Széchenyi utcában/55/. A nagykereskedelmi raktárak, a szállitmányi és bizományi vállalatok a Palotavárost : a Gabona- és Halpiacot, a Palotai utcát és a Marhavásárteret meg a Felsővárost : a Nádor utca északi részét, a Vásár teret és a Fazekas utcát népesitették be/56/.

A reklám, a hirdetés ebben az időszakban lett az üzleti forgalom fellendítését célzó, a vevőközönség vásárló kedvét ösztönző kereskedelmi propaganda eszköze a korabeli ujságok, évkönyvek és egyéb sajtókiadványok tanusága szerint. A münchengrätzi /Csehország/ "vargamunkák gyárosai", a Hahn Testvérek - Jakab és Antal - 1858-ban megyefőnöki engedély birtokában nyitották meg a Nádor utca 63-as számu házban a Babérkoszoruhoz cimzett divat, posztó, len és vászon csarnokukat /57/. 36 különféle magyarországi és külföldi árufajtát ajánlott hirdetésük a tisztelt közönség figyelmébe /58/. Mellettük, a 61-es számu házban Szekerák és Hornyánszky üzlete : az Arany Kerszthez cimzett norinbergi és diszáruk kereskedése kinálta a vadászfegyvereket és felszereléseket, az utazó eszközöket, az étel, kávé, tea és mosdóedényeket, a belföldi, angol és francia illatszereket, szappanokat, "a valódi Kölni és Hercegnővizet... a lehető legolcsóbb árakon "/59/. A Klöckner papir- és könyvkereskedés a ferences rendházban kölcsönkönyvtárat nyitott. 1800 kötet magyar és német nyelvü tudományos, szépirodalmi és régészeti müvet bocsátott "minél nagyobb szives használatra /60/. Hangszert vásárolni és zongorát hangoltatni Habits János Buza piac 26-os szám alatti üzletében lehetett /61/. A budai Nagel és Wischan könyvkiadó fiókraktárat nyitott a Sas utcában /28 sz. alatt/. Egyházi, történelmi, természetrajzi és gazdasági müvek mellett a térképeket, s különösen a Fejér megyei vonatkozásu alkotásokat ajánlotta az irodalomkedvelőknek /62/. Hat hónap alatt igért francia nyelvismeretet Sasváry László nyelvmester a Belső piac és a Palotai utca sarkán müködő iskolájában/63/. A kényelmes utazást kedvelők Süts és Társa gyorskocsizási intézetének postakocsijával mehettek naponta kétszer Veszprémbe és vissza /64/. Vierzigmann György a szinház épületében működő éttermébe friss és izletes magyaros ételekkel várta vendégeit. Ugyan - itt igazi polgári kávéházat is tartott fenn, melyben "hazai és külföldi,politikai és szépirodalmi, képes és humorisztikus folyóiratok feltalálhatók, a legjobb minőségben kiszolgált kávéházi iratok s valamennyi divatozó játékszerek a tisztelt közönség rendelkezésére" állottak /65/.

A bemutatott helyi sajátságok, a városiasodás, a kereskedelmi élet változásai és az országos eseményekkel való összefüggései azt mutatják, hogy 1849-1870 között az osztrák függőség politikai és gazdasági korlátai ellenére megindult a magyar városokban, igy Székesfehérváron is a modern értelemben vett polgárosodás.

Jegyzetek

Minden forrás a Fejér megyei Levéltár anyagában található.

Röviditések

Emléklapok : Emléklapok a Székesfehérvári Takarékpénztár ötven éves történetéből. Székesfehérvár, 1896.

Évkönyv : Székesfehérvári Évkönyv 1865-re. Szerkesztette : Németh János, Székesfehérvár, 1865.

Hanák : Magyarország története IV. 1849-1918. Az abszolutizmus és a dualizmus kora. Szerkesztette : Hanák Péter. Budapest, 1972.

Iratok : A Székesfehérvári Kereskedelmi Társulat iratai IX. 206. 2.

Jkv. : A Székesfehérvári Kereskedelmi Társulat jegyzőkönyve IX.206. l.

Prot.sess. : Székesfehérvár Város Tanácsának iratai IV.A. 1002/a Tanácsülési jegyzőkönyvek

Szabálygyüjt. : Székesfehérvár polgármesterének iratai IV.B. 1007/b/4 Városi Szabályrendeletek gyüjteménye.

Számlák : Jelzetlen iratok. Kereskedők számlái

Thirring : Thirring Lajos dr. : Székesfehérvár és Fejér megye népességének fejlődése és összetétele. Magyar Statisztikai Szemle, 1938. 3. sz.

Vértes : Vértes József : Kétszáz esztendő. Székesfehérvár, 1910.

/1/ Hanák : 16-17

/2/ Iratok : VI. 758, 759, 768

/3/ Pálfy Ilona dr : Székesfehérvár szabad királyi város 1828-ban Magyar Statisztikai Szemle 1938. 3. sz. 238.

/4/ Thirring : 216.

/5/ Iratok : V. 584.

/6/ Iratok : VI. 703.

/7/ Iratok : V. 598.

/8/ Jkv. 1851. aug. 30.

/9/ Jkv. 1832. jul. 17, 1833. jul. 9.
Számlák 1859. jun. 1, 1859. jun. 18.

/10/ Jkv. 1853. április 28.

/11/ Jkv. 1854. március 24.

/12/ Jkv. 1853. junius 28. Iratok : V. 650.

/13/ Iratok : V. 637.

/14/ Iratok : V. 626.

/15/ Iratok : V. 604.

/16/ Vértes : 322-323.

/17/ Hanák 47-48.

/18/ Iratok : V. 648.

/19/ Iratok :VI. 670.

/20/ Iratok : VI. 703.

/21/ Iratok : VI. 665, VI. 672.

/22/ Iratok : Vi. 674.

/23/ Iratok : VI. 664.

/24/ Iratok : VI. 667.

/25/ Iratok : VI. 675.

/26/ Prot. sess. 1853/1567, 1858/1287.

/27/ Iratok : VI. 703.
/28/ Iratok : VI. 723.
/29/ Vértes : 285-288.
/30/ Emléklapok : 30,33.
/31/ Szabálygyüjt. 4191/3.
/32/ Szabálygyüjt. 4191/1. 1. §.
/33/ Szabálygyüjt. Tschida János levele 1860. január 12.
/34/ Szabálygyüjt. 4191/1. 8. §.
/35/ Szabálygyüjt. 4191/1. 14. §. A. pont
/36/ Szabálygyüjt. 4191/1. 14. §. B. pont
/37/ Szabálygyüjt. 4191/1. 14. §. C. pont
/38/ Vértes : 245.
/39/ Jkv. 1850. január 17.
/40/ Jkv. 1850. január 25.
/41/ Vértes : 224, 190-191.
/42/ Vértes : 171.
/43/ Iratok : V. 652.
/44/ Iratok : VI. 694, 699.
/45/ Iratok : VI. 720.
/46/ Iratok : V. 628.
/47/ Iratok : VI. 761.
/48/ Iratok : VI. 737.
/49/ Iratok : VI. 760.
/50/ Évkönyv : 114.
/51/ Évkönyv : 116.
/52/ Szabálygyüjt. 8129/t 894
/53/ Szabálygyüjt. 46 929/94
/54/ Évkönyv 112, 113, 114.
/55/ Utcanevek a tárgyalt korszakban és ma :

Nádor utca	=	Március 15. utca
Sas utca	=	Ady Endre utca
Iskola utca	=	Zalka Máté utca
Uri utca	=	Jókai utca
Fő és Belső piac	=	Szabadság tér és a Liszt Ferenc utca eleje
Kaszárnya utca	=	Kossuth és Táncsics utca
Megyeház tér	=	István tér
Széchenyi utca	=	ugyanaz

/56/ Évkönyv : 120-121

/57/ Prost. sess. 1853/1567, 1858/1287.
/58/ Számlák : Hahn Testvérek
/59/ Évkönyv : XXVII-XXIX.
/60/ Évkönyv : XLVII.
/61/ Évkönyv : XLII.
/62/Évkönyv : XLIV.
/63/ Évkönyv : XLV.
/64/ Évkönyv : XXVIII.
/65/ Évkönyv : XLVIII.

PÁRNICZKY JÓZSEFNÉ

Urbanizációs folyamat Székesfehérvárott 1848-1868 között

Székesfehérvár szabad királyi város a szabadságharc idején a középvárosok közé tartozott /1/. 1850-ben 1579 háza, 16.582 főnyi lakosa és 27 ezer hold birtoka volt. Székesfehérvárott az alföldi és a dunántuli várostipus találkozik : képviselői a "mezei gazdászattal nagyrészben foglalkozó vá - ros"-nak mondták /2/. Heti piacai és országos vásárai folytán kiterjedt közvetitő kereskedelemmel, kézmüveseinek nagy száma miatt jelentős - bizonyos vonatkozásban a környező megyéket is ellátó - kézmüiparral rendelkezett. Iparosainak és kereskedőinek száma 1857-ben elérte a 830-at /3/. A városiassági érték szerint 1828-ban országos viszonylatban a 13. helyen állt /4/ . A tárgyalt időszakban a város alig lépett még a kapitalizálódás utjára" a tőkés viszonyok nem az iparban, hanem főleg a mezőgazdaságban érvényesültek" /5/. 1868-ban a 22.683 városi lakosnak csak 19 %-a lakott a Belvárosban,40 %-a viszont a Felsővárosban.

A város előtt álló legsürgősebb urbanisztikai feladatok : az utcakövezés, a járdaépités és az alagcsatornázás. De hol kezdjék el ? A Belvárosban, ahol a nagyforgalmu üzletek és piacok vannak / a városnak 344 boltja közül a Belvárosban 196, a Felsővárosban 80, a Tóvárosban 13, a Vizivárosban csak 5 volt/, vagy a Felső- és Palotavárosban, ahol az országos vásárok miatt a város és az ottani iparosok, kereskedők is érdekeltek ?

A Szépészeti Bizottmány 1848-ban az elnökön kivül 20 tagból állt. Közöttük megtaláljuk a városi mérnököt és épitészeket, a főbb városi tisztviselő ket - igy a város kapitányát, a tiszti főügyészt és főorvost-, a tanácsnokok egy részét, sőt magas egyházi személyeket is. Feladatuk : "a közönség kényelmére tett épületek fenntartása, utak, sétaterek javitása, fák ültetése és egyéb célszerü javitások eszközlése". Az uj községi szabályok értelmében 1852. január 22-én hozták létre, majd 1861-ben rendes alapszabályait is kidolgozva Szépitő Szakosztállyá szervezték át. Ekkor tetők javitásáról, ajtó-ablaktörésekről, nagyobb arányu átalakitásokról, hozzáépitésekről, földszintes és emeletes házak épitési terveiről mondtak szakvéleményt, ellenőrizték az utcavonalak kijelölését. A Szépitő Bizottmány éberen figyelte a várost, jelentette a rendellenességeket és a szükséges tennivalókat. Ezeket a tanács az anyagi ráforditás és fontosság tekintetében rangsorolta, de más mértékkel mért a belvárosi és az "igénytelen helyen fekvő", mégha a "jártabbak közé tartozó" /6/ külvárosi utcák esetében is. A z 1868-ban létrehozott Szépészeti Alap komoly előrelépést eredményezett. Ennek javára a város átengedte kisebb bevételeit / pl. a vadászat, a rendőri kihágások során befolyt összegeket / valamint rendelkezésre bocsátotta azokat a közterületeket, melyek az utcák tervezett kiegyenesitésével, szabályozásával majd a háztulajdonosok telkeihez kerülnek, elrendelve, hogy azokról "abroszt", térképet készitsenek.

Egyik legfontosabb feladat az utcakövezés, mely a szabadságharc évében el is kezdődött. 1848-ban a gazdasági ülés jegyzőkönyve szerint 489 négyszögöl utcát köveztek ki /7/. A vágy tovább élt "a város csinositására", de az 50-es években a nagy szegénység miatt az utcák kövezésére kevés gondot tudott forditani a választmány. A városnak 11 mérföldnyi utja volt. Ebből 7 mérföldet tett ki az a gyalogos és fogatos közmunkával fenntartott 9 birodalmi ut, melyre állandóan kapták a Megyei Főnökség utasitásait, hogy a közlekedés és a postaforgalom fenntartása érdekében "menten, sőt azonnal"/8/ tegyék járhatóvá. Ám ez a "járhatóvá tétel" csak felárkolást /Táci ut/, kavicsozást, a gödrök betemetését, murvával való megtöltést/ Zámolyi ut /, sőt a királylátogatási parádé alkalmával is csak az ut közepének murvával való megszórását jelentette. Ténylegesen kövezett utcája még 1856-ban sem volt a városnak. A Belvárosban is sok helyütt mocsár, sártenger éktelenkedett, állt a vadviz a

Budai uton, a külvárosok utjai helyenként még 1883-ban is járhatatlanok voltak. A Belvárosban az ut közepére rászórt zuzalékot a házakból az utcára kieresztett vizek hamarosan elmosták. A császár 1857-i, másodszori látogatásakor kidobolták, hogy "mely naptól kezdve lészen megtiltva a házakból a viznek és rondaságoknak az utcárai kieresztése"/9/. Nagy előrelépés volt, amikor 1864-ben a Palotai ut egy részét "makadámmal" látták el. Komolyabb javulás csak a 60-as évek második felében következett be.

A járdák lerakásának terve is visszavezet 1848-ba, de csak 1856-ban határozták el, hogy a Belváros 3 főutcájában / a Nádor utcában a Nádor kaputól kezdve, a Fekete Sas utcában és a Szent István utcában a Megyeházig / 3 év alatt, részben kölcsönből, részben a lakosok hozzájárulása által megcsinálják a járdát és a csatornát, folytatják az utcák "flastromozását", majd később kockakövekkeli kirakását. Ebben az időszakban rendezték és kavicsolták fel a Megyeház teret, a Vörösmarty teret és a Halteret - részben nyilvános gyüjtés és az ittlakók nagy áldozata árán-, ekkor ültették be fákkal a kanálispartokat és a Hosszusétányt.

A járdaépités mellett az alagcsatornázás tervét is 1857-ben fogadta el a Megyei Főnökség. 1861-ben próbaképpen a Kaszárnya utcában és a Nádor utca elején elkészitették az első alagcsatornákat. A kisérlet azt igazolta, hogy a föld feletti csatornák ezeknek csak tizedrészébe kerülnek. Igy az ut két oldalán, a föld felett kezdték épiteni a kikövezett vizlevezető csatornákat, ebbe vezették bele az udvarokban összegyüjtött vizet. Az utcai csatornákat végül a Várárki-kanálisba kötötték. A nyitott csatornák ugyan olcsóbbnak bizonyultak, de sok bajt, problémát hoztak : helyenként életveszélyesek voltak, sok szerencsétlenséget okoztak. De legnagyobb hátrányuk az volt, hogy az árnyékszéki kivezetéseket is gyakran ide kötötték, ami elképzelhető következményekkel járt /10/. A szennykivezetéssel kapcsolatban már 1848-ban hoztak rendszabályokat, de az 1868-ban s a későbbi időben is kiadott tiltás bizonysága szerint eredménytelenül. A Belvárost körülvevő kanálisban ritkán volt viz, igy a 60-as években az egész Belvárosban és a csatornák mentén "rendkivüli büdösség terjeng"/11/. Némi megoldást az hozott, amikor 1868-ban a Malom-csatorna vizét esténként leeresztették, s ezzel átöblitették a Várárki-kanálist. A jobb megoldást, a csatornák és kanálisok befedetését a város egyelőre nem tudta vállalni, viszont ingyen követ és épitőanyagot biztositott azoknak, akik ezt saját költségükön megtették. Nemcsak korszakunk végén, de még kb. 50-60 év mulva is nagy részben nyitottak a vizlevezető csatornák és kanálisok : tavaszi és zöldár idején még sokáig - helyenként a város belsejében is - teknőkön és ladikokon jártak.

A tanácshoz benyujtott panaszok és a hozott tilalmak tükrében szinesen rajzolódik ki az akkori város mindennapi élete. Reggel-este a városon végigvonuló tehén- és sertéscsordák verték fel a port, majd kihajtás közben az egyre szaporodó számu kecskék rágták meg a kiültetett fákat /12/. Mind az alsó- mind a felsővárosból történő hordáskor-hidak és összekötő utcák hiányában - a roskadásig megrakott ökrös társzekerek szinte az egész városon átballagtak, a szembejövőt alig tudva kikerülni a szük utcákban. Emésztő- trágya- és szemétdombok, utcára nyiló istállók épitése nem volt tilos a Belvárosban sem. A házak szinét rikitóra vagy éppenséggel fehérre mázolták. Tetőszegő és földig érő fém ereszcsatorna még a Belváros uj házainál is csak ritkán volt, annál gyakoribb az utcára kiugró, szabadon függő, fából készült vizlevezető. A járókelők testi épségét veszélyeztették a boltajtók felett szemmagasságban előreálló cimtáblák, üzleti jelvények, a boltok ernyői és a kifüggesztett árucikkek, melyeknek egyike-másika nemcsak visszatetsző, esztétikusnak egyáltalán nem mondható látványt nyujtott, de egyenesen egészségtelen is volt, mint pl. a véres husoknak az utcára aggatása, hasonlóan a mészárosok vágó-tőkéinek az utca közepére helyezése/13/. 1852-ben kidobolták, hogy a boltok feletti facsurgatókat szedessék le, mert "azokon a zsindely többnyire rothadásban van, s az ablakokból lepipázás

által akár tüz is keletkezhet"/14/.

Az utcarendezés, a város részéről sokszor nagy áldozattal járó "csinosodás" eleinte csak a szemet sértő, kirivó hibák eltávolitását jelentette: a régi, görbe, rendezetlen utcák vonalát megpróbálták ésszerüsiteni. De még az 1861. évi nagy rendezések - a Megyeház tér, Vásártér, Széchényi utca rendezése - is csak kiegyenesitést, néhány silány épület lebontását, fásitást jelentettek. Időnként megpróbáltak a Belvárost, a vásártereket és a hidakat ellepő bódé-rengetegben is rendet csinálni.

A piacok 1854-i rendezése után a hetivásárokon a kézmüvesek, élelmiszerárusok külön-külön utcácskákban, fertályokon foglaltak helyet / ezek emlékét őrzi a Tejes köz = Szent Imre utca, Sajtos utca = a Magyar Király vendéglő melletti, későbbi Szinház utca és a Haltér elnevezés is/. "Az egyéb árut hozó kocsik ha a felsővárosi sorompón jönnek be, a Vásártéren, ha az alsóvárosin, akkor a rácvárosi téren állittatnak fel"/15/. Komolyabb rendezés csak a 70-es években történt.

A Vásártér rendezésére nagyobbszerü tervet 1861-ben készitett a Szépitő Bizottmány. Árusitóhelyek : a Marhavásártér, a Lóvásártér és a hozzájuk kapcsolt területek / a Malom-, Öreg-, Bibic utca, Zámolyi ut, Királykut-, Fazekas és Sár utca, a Honvédlaktanya előtti tér, a Buza- és a Halpiac/.

Az épitési szabályrendelet a házak anyagát, az alap minőségét, a tetőfedést, a küszöbmagasságot, a szobák, az ablakok és ajtók magasságát, uj utcákban az utcák irányát és magasságát kötötte meg / a küszöb magasságának alapjául egy, a közelben lévő - általában birodalmi - kövezett utnak vagy kőhidnak a magasságát vették/. Természetesen más volt a belvárosi és más a külvárosi utcák és házak iránt támasztott követelmény. De más volt a polgárházak és a "mezei gazdák"szokása is, pl. 1861-ben "a 9 láb magas szobák a legildomosabbak a közpolgároknál". A falak legalább másfél láb vastagságuak, a szoba padlós, 2 és fél lábbal magasabb az utca szintjénél. A tető fáit az épület gerendázatától el kellett különiteni, a padlást lesározni vagy le-téglázni. A kéményt - főleg a nyitott kéményeknél - téglából kellett rakni/16/. Vályogból csak földszintes házat lehetett épiteni, de az alapot ebben az esetben is meszes malterba rakott kőből kellett készitení.

A parcellázás igényével ugyancsak találkozunk már 1848-ban. El is kezdődött a Budai ut melletti tér és a felsővárosi plébánia-telkek felmérése/17/. Később az előljáróság csak nehezen engedélyezi a parcellázást : részben a jó szántó- és kukoricaföldet /Budai ut/, a sétateret /Nádor utca/ vagy a pascumot / Pestispincék / sajnálva, de legfőképpen azért, mert ezáltal " a magas kincstár adóbeli jövedelme gyarapodik "/18/. Jelentősebb parcellázások történtek a Lovasberényi uton, a 60-as évek végén a Vörösmarty téren /19 /, innen a szücsök és vargák mosóházát telepitették ki, majd a Vizivárosban .

Városrendezési alapelvek, rendezési tervek nyomaival is találkozunk.Igen körültekintő tervezés előzte meg pl. " vaspályaudvart keletről körülvevő " szántóföldek parcellázását. A területet bejáró küldöttség vizsgálódási szempontjai ma is helytállóak : "célszerü és hasznos leend-e a szántóföldeken a várost épitkezésekkel kiterjeszteni... Fel tudja-e venni a kapcsolatot a már létező városrészekkel ? Feltalálhatók-e a szükséges és elkerülhetetlen középületek, piac, köztelkek ? " /20/.

A szőlőhegyi rendszabályokat 1860-ban hozták. Eszerint Szent György nap után tilos volt a kintlakás. Ennek ellenére 1864-ben 28 család kiköltözködött, s ezzel elkezdődött a várost minden irányban körülvevő tanyarendszer kialakulása, mely a későbbi Székesfehérvár életének nagy problémájává lett.

Nagy jelentőségüek az uj utcanyitások. A Belvárost körülölelő Várárok szoritó gyürüjéből kitörve a "közönség régi óhajtása szerint"/21/, a fejlődő külvárosok felé indultak az uj utak. 1864-ben nyitották meg "Uj utca" néven a mai Horváth István utca egy részét. Ez a Belvárost, Vörösmarty teret és a Széchényi utat - a Tóvárost - kötötte össze a Vizivárossal. A Belváros és Palotaváros - illetve Felsőváros - közötti összeköttetés javitására 4 terv is szüle -

tett, de realizálódásuk a város fejlődésének későbbi korszakaiban következett be. Nagyobb, átfogóbb városrendezési tervek csak a századforduló után készültek.

A nevezetes házak / az egyházi rendek épületei, megyeháza, városháza, polgárcsaládok, kereskedők, városi tisztviselők sorházai / nem ebben az időszakban épültek. A vezetőség szerint ugyan a város egyik legfőbb érdeke, hogy "építkezések által gyarapuljon és szépüljön "/22/ , de erre az ismert okokból középitkezések, sőt magánépitkezések által sem igen került sor. Uj házak nagyobb számban csak a külvárosokban épültek, számszerüleg 1850-57 között 36, 1857-64 között 77 ház. Csak a kiegyezés után mondhatták el, hogy "városunk - ban számos és nagyobb épitkezések keletkeztek "/23/ vagy "a kor igényeihez és a város méltóságához illő " renoválások készültek/24/. Leginkább említésre méltóak a város szülöttének, Ybl Miklósnak alkotásai, aki a romantika és a korai eklektika stilusjegyeit hordozó házakat kellemesen illeszti be a klasszicizáló házak sorába. Az uj házak mellett jelentősek az átalakitások, mind a bel- mind a külvárosokban a boltajtó kitörések /25/, uj szobáknak az utcafrontra épitése.

A város az ivóviznek nagy szükében állt. Az egész Belváros ebben az időben az artézi kutakon kivül egyetlen ivóvizet tartalmazó kuttal sem rendelkezett /26/. Az uj kutak felállitásának főszempontja az volt, hogy vizszállitó ko - csikkal mellékjük lehessen állni. Egy ártézi kut azonban többezer forintba került, igy 5-6 utcának állitottak egyet. A külvárosok helyzete még ennél is rosszabb pl. a Palotavárosról a tanács igy vélekedett : "Ez a városrész a külvárosok közül egyike a legnépesebbeknek, ivóvizben pedig a legnagyobb fogyatkozásban szenved, és tüzvész idejére ez a városrész segélyre és sikeres oltásra nem számolhat"/27/. Csak évek multán intézkedtek arról, hogy a Belvárosban nyilt kutat épiteni nem lehet , a külvárosiak kávája legalább 3 láb magas legyen. 1868-ban többi szolgáltatásához hasonlóan a vizellátást is a város vállalkozó kezére bizta.

Nagy gondot okozott a külvárosok gyakori tüzesete. A városi tanács már 1843-ban elrendelte a házaknak cseréppel való fedését, illetve az átfedést,de még a Városháza fazsindely tetejét is csak 1848-ban cserélték fel cseréptetőre. 1852-ben létesült a "Házaknak nem gyulékony anyagokkal fedésére felügyelő bizottmány". 1859-ben küldöttség vizsgálta, hogyan szüntethetnék meg a külvárosi házak fazsindely vagy nád tetőzetét ? A tanácsnak be kellett látnia, hogy ezeknek az épületeknek tulnyomó része "rossz anyagból van", nem birja el a cserépfödelet, a falakat ujra kellene épiteni. Erre pedig nem volt pénze sem a hatóságnak, sem a lakosságnak. Ezért az idevágó véghatározat csak az uj házak, pajták, ólak cseréppel vagy más, nem gyulékony anyaggal való fedését rendelte el. 1868-ban ujólag leszögezték, hogy a háztetők cseréppel való fedését nemcsak a csinosság, de a biztonság is megkivánja. A határozatok megvalósitása sokáig késett, a fazsindely még sokáig gyakori maradt, a nádtetővel még napjainkban is találkozhatunk.

Ezekre a tetőkre gyakran szállt a veres kakas. 1735-ben akkora tüzvész pusztitott, hogy az ekkor elpusztult városrész neve azóta is - a köznyelvben és a XVIII. század jegyzőkönyveiben is - "égett város". A város ellenintézkedései: tüzoltási szabályzat elrendelése, a városi tulajdonban lévő épületek tüzbiztositása, majd zugó felállitása a Malom-csatornán. Később kötelezték a bérkocsisokat, hogy tüz esetén vizhordásra azonnal álljanak a rendőrség szolgálatára. Már 1861-ben felvetődött az önkéntes tüzoltó egyesület gondolata is-megelőzve az országos választmány létesitését is, - de csak 1873-ban valósult ez meg, Havranek József főkapitány, majd polgármester erélyes fellépésére.

A szabadságharc alatti éjjeli közvilágitásról igy tanuskodik a jegyzőkönyv: "A hosszu éjszakák bekövetkezvén, az éjjeli őrködés a régi mód szerint lett elrendelve : a negyedmesterek naponként állitsák ki az őröket "/28/. Ezek felügyelete a kapitányi hivatal egyik feladata. Később hét, sőt hónapszámra sem

gyujtják meg az utcai lámpákat. 1852-ben a Megyei Főnök ezt erősen kifogásolta : "Nemcsak a kellő rend, mely mindenesetre disze egy kissé rendezett városnak is, hanem főleg közbiztonsági okokból télen - nyáron az estnek beálltával azonnal meggyujtassanak és bevett szokás szerint legalább hajnalig vidoran égjenek"/29/. Az utcai lámpák meggyujtására előbb egy, majd 2 személyt vett fel a város, ezekre a városi kulcsos felügyelt. 1860-tól bérbe adták az utcai világitást, amely 1861-től a "Városi kivilágitási bizottság" felügyelete alá tartozott. 1864 julius 28-án alakitották át a lámpásokat a petróleummal való világitásra /30/. 1869-ben felemelték a lámpák számát, ekkor 3 örökös lámpa, 77 nyári lámpa és 206 őszi-tavaszi, illetve téli időszakos lámpa világitott a világitási naptár szerint Székesfehérvár utcáin, terein, hidjain, - évente mintegy ötezer forintnyi kiadást jelentve a városnak.

A bérkocsik 1848-ban tüntek fel először Székesfehérvár utcáin /31/,hogy több mint egy évszázadon keresztül jellegzetes szinfoltjai legyenek a meghitt fehérvári utcáknak. 1857-ben már 6 fedeles és 6 nyitott "csinos" kocsival és 16 lóval járják bérkocsik a várost. Fiákerállomások voltak a Fekete Sas vendéglőn kivül a Püspöki palota melletti téren, a Megyeház téren, a Vörösmarty téren és a vasuti "indóháznál".

Hamarosan feltünnek az omnibuszok is. Buda felé Büttel fuvaros járatta postakocsijait, kb. 1 nap alatt érve Pestre. 1857-ben egy Lohmayer nevezetü vállalkozó Pest- balatoni gyorsfuvarozási engedélyt kért, de a város elutasitotta. Lohmayer később mégis szerephez jutott : Büttel után éveken át ő bonyolitotta le a fehérváriak fővárosi utazásait. Kocsija reggel 7 órakor indult Budára. Kápolnásnyék kocsmájában volt a reggeli, Martonvásáron az ebéd és Érden, a Libadöglő csárdában az uzsonna. Este 7 órakor érkeztek Pestre az utasok /32/.

A posta - a kereskedelem nem kis hátrányára - 1868-ig a Belvároson kivül nyert elhelyezést. Ekkor került mai helyére, a Kaszárnya utcába. A postaforgalom nagyságára jellemző egy 1871. évi adat : 23.572 db sürgöny ment el Székesfehérvárról és 23.043 db érkezett /33/.

A kocsival való közlekedés a 60-as évek elejére Székesfehérvárott is átadta helyét a vonatnak. A vasut kérdésének vizsgálatánál is 1848-ra kell visszautalnunk : az országgyülési követutasitások között szerepelt a város - son átvezető Pest- fiumei vasutvonal támogatása is /34/. 1852-ben vetődik fel a gondolat : pártolná-e a város a Bécs-gloggnitzi vasutnak Győrig, esetleg Fehérvárig való meghosszabbitását /35/? Ennél eredményesebb tárgyalások kezdődtek 1854-ben, minek következtében a császári királyi szabadalmazott déli vasuti társaság 1858. szeptember 26-án megkapja "vaspálya épitési- és üzleti" engedélyét. 1860. julius 1-én nyitották meg ünnepélyesen a Buda-Székesfehérvár - Ujszőny közti vasutvonalat, melyet 1861-ben a Buda- Nagykanizsa közti vasutvonal követ.

A vonat csakhamar közkedveltté lett. Várható áldásaihoz nagy reményeket füzött Székesfehérvár népe, de a tanács is : ettől remélve anyagi helyzetének lényeges megjavitását, a lakosság számának gyors emelkedését. 1859-ben büszkén emlegetik : "Itt lesz az országban a legnagyobb indóház!" Ennek érdekében "a szegénységéről ismert, sőt közismert" város"más községek és földesuraságok példájára, a várható előnyök érdekében"/36/ felajánl 50 hold területet, épitőanyagot, követ, ha a pályaudvart a város kebelében, a Belvároshoz közel épitik fel és ha a vasut érinti a város birtokait. Mivel a pályaudvar helyében nem tudtak megegyezni, visszavonta felajánlását a város. A nyugati vasut : Székesfehérvár - Veszprém-Gratz vonalán 1868-70 között épült. Ennek érdekében feliratot szerkesztenek és deputációt vezetnek a Közlekedésügyi Miniszterhez, utóbbiban a székesfehérvári Kereskedelmi Csarnok, a Kereskedő Társulat képviselői mellett néhány nagyobb ház tulajdonosa is részt vett. Ezt főleg az indokolta, hogy a városban 1868-ban a lakásoknak 84 %-a bérlakás/37/. A vasut menetidejéről hozzávetőleges, bár nem jel-

lemző adat : 1869 március 8-án a császár hitvesével Budáról Fehérváron át Horvátországba utazott. Vonatuk reggel 7 órakor indult Budáról és 9 órára ért Fehérvárra. 1870-ben naponta kb. 28 személy-, gyors- és tehervonat haladt át Székesfehérvár pályaudvarán /38/.

Közegészségügy tekintetében elég gyenge lábon állt a város. A járványok közül a hagymáz, váltóláz és különösen az 1866-i kolera szedett sok áldozatot. Utóbbi főleg a tisztaságra kevesebbet adó külvárosokban tartotta magát sokáig. Fanta főorvos statisztikáját felhasználva az 1868-as polgármesteri jelentés közölt evvel kapcsolatban megdöbbentő adatokat : Székesfehérvárott 1000 lélekre 35 halálozás jutott. Bár az orvosok száma kielégitő -a 3 városi orvossal együtt 15 - az "alsóbb néposztály tagjai csak akkor veszik igénybe szolgálatukat, mikor betegük végvonaglásban van". Az 1868-ban meghaltak 55 %-át nem látta orvos. A nyolcezres lélekszámu Felsővárosban egyetlen orvos sem telepedett le / mind a Belvárosban lakott/. Az elmaradott gondolkodás mellett ennek tulajdonitható az, hogy mig a Belváros csecsemőszaporulata 22 %-os, a Felsővárosé csak 7 %. A városnak 1843-tól 4 gyógyszertára van.

A köztisztaságra jellemző, hogy a felsővárosi sétatérnél volt a lóusztató, sőt itatni is itt szokták a lovakat és a marhákat. A"környék disze és legszebb épülete, a gróf Zichy Ödön uj házának sarkánál végzi az arra járó paraszt nép minden tisztesség és szemérmetesség ellenére a szükségét"/39/. 1856-ban vették fel az első utkaparót, "mert a városnak több utjai jó karba vannak téve". 1861-ben vetődött fel a jártabb külvárosi utcák sepertetése és öntöztetése iránti igény, de ennek megvalósulása a vizsgált időszakban nem következett be.

A közerkölcs romlása együttjárt a kapitalizálódással. A rendőri beavatkozást igénylő esetek száma évente 150 körül, a toloncok száma 900 körül volt. A foglyok sokasága miatt a városháza nagy őrszobáját 1868-ban fogháznak alakitották át. Nyilvános házak voltak a Lövő-, Könyök-, Sóhaj utcában, utóbbit a 60-as évek végén leánykereskedelem miatt betiltották. A Sóstón nyáron kóbor nők tanyáztak a Malom-folyóban a "felnőtt ifjak disztelen fürdőzései" okoztak sok botrányt/40/.

A koldulás ellen - több-kevesebb eredménnyel - az egész korszakon keresztül küzdött a város. Az 1850-es évek elején pénteki napokon csapatosan járták a koldusok a várost és a boltokat. 1852-ben ugyan kinevezték a "Házankénti koldulást megszüntető bizottságot", de a beérkező jelentés szerint "a piacokon, vásárokon uton-utfélen számosabb sánták és bénák rimánkodva szoknak alkalmatlankodni". A vidéki koldusokat 1857-ben tiltották ki a városból. Az 1864-67. év egymást követő természeti csapásai ismét növelték a város koldusainak és nincsteleneinek a számát. Fehérvárt inségsujtotta helységnek nyilvánitották. Még a kisbirtokos családok egy részét is inséges közmunkával,kölcsönökkel, vetőmaggal kellett gyámolitani, hogy "a télen át éhen ne vesszenek"/42/.

Szegénysége ellenére sokat áldoz a város a temetők rendbehozatalára. A 60-as évek végén mind a 4 temetőnek bővitése, rendezése folyamatban van.

Polgári kórodáját nem óhajtotta a város nyilvános közkórházzá alakitani. E kórodának évente kb. 350 betege volt. Ez a szám főleg iparosok, kereskedők vagy vagyonosabb polgárok sorából tevődött ki. A megyei kórházat a város hozzájárulásával nyitották meg 1865-ben. Egészségügyi szempontból igen jelentősek voltak a mészárszékekkel kapcsolatos intézkedések. Szabályrendeletet 1860-ban hoztak, 1867-ben a Városmajorban felállitották a közös vágóhidat.

Nagyobb mértékü kulturális, társadalmi és közéleti fejlődés a kiegyezés után következett be, de a kibontakozást korszakunkban is végigkisérhetjük. A közoktatás ügyét erején felül is támogatta a tanács. 1868-ban "naponként 22 iskola nyitja meg kapuját "/43/. 9 községi, 6 felekezeti illetve nemzetiségi / szerb/ elemi iskolában 2540 gyerek tanult. Középszintü oktatás folyt -1852-től 8 osztályban - a nagyhirü ciszterci főgimnáziumban, a városi alreáliskolában, a Ferenc József nőnevelőben és az 1867-ben megnyilt kereskedelmi tanodában.

A középszintü iskolákat a vizsgált időszak végén 644 tanuló látogatta. Ugyanekkor a felnőtt lakosság 22,47 %-a analfabéta / a Belvárosban 25 %, a Felsővárosban 51 %, a Palotai külvárosban 59 %/. Az 1870-es statisztikai adatok szerint a város lakosságának 84 %-a katolikus, ennek ellenére a " város közönsége az apácai nevelés iránt a legkisebb rokonszenvvel sem viseltetik"/44/. Viszont nagyon fontosnak tartották a fizikai edzettséget. Nagy gondot forditottak a rajz és a szépirás, s ahol lehet, a gyorsirás tanitására is. 1857-ben nagy port vert fel a 2 osztályu gazdasági iskola iránti folyamodvány, de ennek ügyét a városi tanács nem támogatta kellőképpen. 1858-ban a Kereskedelmi Társulat felajánlotta, hogy a költségekhez hozzájárul, viszonzásul kérve a "vasárnapi iskolák" müködtetését. De a vasárnapi iskolák ügye is nehezen jutott előre. A tanoncokról 1859-ben ezt irta a polgármester :"négyszáznál sohasem volt kevesebb a számuk. Többnyire a lakosság szegényebb osztályából való gyerekeket adják a mesterségek tanulására, igy probléma a dijak összeszedése"/45/.

Nagy gondot okozott az elemi iskolák első osztályainak tulzsufoltsága is, pl. a Szt. Rókus tanoda első osztályába 151, a palotai külváros Szt. Iván iskolájába 160 gyerek járt. Ezért 1854-től foglalkoztatta a város vezetőségét az óvoda felállitásának terve. Az első óvodát mégsem a város állitotta fel: 1858-ban hosszu huza-vona után megengedték Rapos Józsefnek, hogy saját házában és költségén óvodát, bölcsődét és olvasdát nyisson /46/. Felekezeti és városi óvódák csak a tárgyalt időszak végén és utána nyiltak, a külvárosokban is gyors egymásutánban.

A szinészetnek városaink közül a legelsők között Székesfehérvárott emeltek hajlékot"/47/. Az elnyomatás éveiben a szinházat, mükedvelő előadásokat és a házi szinjátszást is ellenőrizte a katonai parancsnokság. " Az olasz-lengyel forradalmárokkal együtt figyelték az egyleteket, a nép-olvasó köröket és a vándorszinészeket"/48/. A korszak jó ismerője, Lauschmann szerint "a közöny és a politika együtt gátolták a szinészek hazafias munkáját". Állandó magyar társulata nem volt a városnak. A szini előadásokat a Kaszárnya utcai Pelikán fogadó I. emeletén, nyáron a Kenessey-fürdőkertben tartották. Gyakoribbak voltak a német szinészek, orfeumtruppok, mert az itt állomásozó német tisztek - ebben az időben "katonaváros"-nak mondták Székesfehérvárt - szórakozni akartak. 1860-61-ben nagy visszhangot váltott ki a társadalom minden rétegében a "székesfehérvári magyar szinügyet pártoló társulat", amely arra vállalkozott, hogy a magyar szinház ügyét kézben tartsa, mig "a város nagyságának és a lakosság müveltségi fokának megfelelő "állandó szinház fel nem épül. Az előljáróság is "hazafiui szent kötelességének tartja az ügyet lelkéből karolni és pártolni"/49/.

Jelentős szerepet töltött be a haladó polgárság életében a szabadságharc előtt alakult, majd 1861 március 15-én ujjáalakult Kaszinó. Ennek egyik célja az irodalom és a müvészet pártolása. Kezdeti sikerei után 1864-ben már csak az olvasni akarók látogatták, majd beleolvadt a Vörösmarty körbe. Néhány év mulva utóbbiról is ezt állapitotta meg a korabeli sajtó : " A Vörösmarty kör nem bir hivatásának tudatával... a kereskedő-körök és az iparos olvasóegyesületek jobban müködnek nála"/50/. A Tóvárosi olvasókör 1861-ben, a Felsővárosi olvasókör 1868-ban alakult. Jelentős az 1857-ben ujjáalakult Lövöldöző Társaság, a későbbi Lövész Egylet, amely főleg 1864-ben az elnyomatás legsötétebb idején képviselt jelentős társadalmi összetartó erőt. Megemlithető még Klökner Péter könyvkereskedő 1861-ben nyilt kölcsönkönyvtára. Schwartz Gyula képviselő tovább ment : szerinte hazánk különböző ajku lakosai között a magyar jövőjét csak szellemi felvilágosodás által őrizheti meg. Ezért nélkülözhetetlennek tartja a nyilvános közkönyvtárak felállitását.

A "60-as évek második felében van némi haladás városunkban. Megvan a lelkesedés minden szép, jó és nemes iránt, megvan az érzék a haladás iránt. De haladásunk nem áll arányban szükségleteinkkel és nem áll párhuzamban hasonló népességü más városok haladásával"/51/. Életmódbeli, müveltségi, vallási külön-

ségek következtében nem alakult ki egységes város-szellem, s ez rányomta bélyegét a városra és a városi élet minden megnyilatkozására.

Jegyzetek

/1/ Fejér megyei Levéltár / továbbiakban FmL./ Székesfehérvár város közgyülési jegyzőkönyve / továbbiakban K.j./ 1848-1682.sz.

/2/ Székesfehérvár város / Községtanácsi Választmányának jegyzőkönyve /továbbiakban V.j./ 1855-104.sz.

/3/ Székesfehérvár város Tanácsülési jegyzőkönyve / továbbiakban T.j./ 1868-2747. sz.

/4/ Gimesi Sándor : A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Bp. 1975. 270.

/5/ Eperjessy Kálmán : Városaink multja és jelene. Bp. 1971. 36.

/6/ Székesfehérvár város Szépitő Bizottmányának jegyzőkönyve / továbbiakban Sz.B.j./ 1861-17., 1861-377. sz.

/7/ K.j. 1848-166. sz.

/8/ V.j. 1864-203. sz.

/9/ V.j. 1857-47. sz.

10/ Sz.B. j. 1861-128. sz.

11/ V.j. 1865-195. sz.

12/ V.j. 1859-34. sz.

/13/ T.j. 1867-2276. sz.

/14/ V.j. 1852-430. sz.

/15/ V.j. 1854-61. sz.

/16/ Sz.B.j. 1861-224. sz.

/17/ K.j. 1848-52. sz.

/18/ V.j. 1854-146. sz.

/19/ K.j. 1869-123. sz. T.j. 1869-1434. sz.

/20/ T.j. 1860-4490. sz. Sz.B. j. 1860-102-103. sz.

/21/ K.j. 1870-132. sz.

/23/ K.j. 1868-254. sz.

/24/ Drucker József : Székesfehérvár 1868-ban. Székesfehérvár, 1869. 35.

/25/ Sz.B.j. 1861-38., 39., 47., 78., 80. sz.

/26/ V.j. 1864-386. sz. T.j. 1864-2504. sz.

/27/ K.j. 1870-112. sz T.j. 1870-4754. sz.

/28/ K.j. 1848-4073 sz.

/29/ V.j. 1852-487. sz.

/30/ Duka Imre és Pelikán János a lámpáknak petróleumra való átváltoztatásával 1-1 napot foglalkozott. Napszámul fejenként 60 krajcárt kaptak. Lajstromozatlan iratok 1864.

/31/ K.j. 1848-4065. sz.

/32/ Lauschann Gyula : Székesfehérvár története III. Székesfehérvár, 1912. Kézirat. 257.

/33/ Székesfehérvár és Vidéke. 2. évf. 1875. 3. sz.

/34/ K.j. 1848-823. sz.

/35/ V.j. 1852-2. sz.

/36/ V.j. 1859-30. sz.

/37/ K.j. 1868-91. 92. sz.

/38/ K.j. 1871-7. sz. T.j. 1869-876. sz.

/39/ K.j. 1848-610 sz.

/40/ Drucker i.m. 13 K.j. 1872-138. sz., T.j. 1872-1291. sz.

/41/ V.j. 1857-71. sz.

/42/ K.j. 1867-50. sz.

/43/ K.j. 1870-222. sz. T.j. 1870-1745. sz.

/44/ V.j. 1852-459. sz.

/45/ Székesfehérvár város Polgármesteri elnöki iratok 1859-751. sz.

/46/ V.j. 1858-96. sz 1859-56. sz.

/47/ Eperjessy i.m. 189.

/48/ Székesfehérvár város Polgármesteri elnöki jelentés 1863-64.

/49/ V.j. 1861-49. sz.

/50/ Székesfejérvár 4. évf. 1874. dec. 27.

/51/ Székesfehérvár Polgármesterének jelentése 1883. Székesfehérvár, 1884. 88.

BENCZÉNÉ NAGY ESZTER

Zalaegerszeg lakosságának területi mobilitása a XIX. század közepén

A mezővárosi lakosság társadalmi és területi mobilitásának vizsgálata, mind módszertanilag, mind a felhasználandó források tekintetében igen összetett. A minél teljesebb kép kialakitása érdekében párhuzamosan vizsgálni kell a hivatalos népszámlálások adatait, a lakosság egészére vagy bizonyos rétegeire, csoportjaira vonatkozó összeirásokat / például az iparosok összeirásait/, az adófökönyveket, valamint a születési, halotti, házassági anyakönyveket. Igen fontos az összehasonlitás és a statisztikai számitások helyes módszerének megtalálása. Hozzászólásomban egy nagyobb lélegzetü munkának, amelyben 1850 és 1909 között Zalaegerszeg társadalmi és területi mobilitását kivánom vizsgálni, kezdeti részeredményeiről számolhatok be :arról, hogy a házassági anyakönyvek segitségével hogyan lehet, vagy egyáltalán lehetséges-e megközeliteni ezt a kérdéscsoportot. Tehát ez alkalommal csak az egy szempont szerint kiválogatott adatokat vettem számitásba, mégpedig a Zalaegerszegen házasságot kötő és helyben lakó katolikusok számának alakulását, születési helyét, foglalkozási megoszlását az 1850 és 1869 közötti években.

A husz esztendő alatt összesen 657 házasságkötés történt, ez 1314 főt érintett. Az 1857-es népszámlálás adatait alapul véve 20 év átlagában a város lakosságának 16 ezrelékét jelentette, az 1869-70-es népszámlálás adatai szerint pedig 12 ezrelékét. A valóságban ezek az értékek évenként változtak 5 ezreléktől egészen a 35 ezrelékig. Először a házasságot kötő férfiak születési helyeit és foglalkozási megoszlását vizsgáltam. Zalaegerszegen született a házasságot kötő férfiak 42 %-a /274 fő/, máshol született 58 %-a /383 fő/. Tehát 16 %-al több az idegenben születettek aránya, ami arra enged következtetni, hogy a bevándorlás a város népességének növekedésében fontos tényező volt. Nem szabad figyelmen kivül hagyni azt a tényt, hogy aki máshol született és Egerszegen kötött házasságot, esetleg évekkel előbb is a városban lakott. A társadalmi mozgást tehát nem feltétlenül az végezte, aki házasságot kötött, sok esetben a szülők bevándorlásával lehet számolni.

Degré Alajos "Zalaegerszeg megindulása a várossá fejlődés utján " cimü cikkében / Fejezetek Zalaegerszeg történetéből / Zalaegerszeg, 1970 / 1857 és 1870 között évenként 108 fővel való gyarapodását állapitja meg a város népességének, / 26,007 ezrelék/, ami mindenképpen erős bevándorlásra utal. Az általam vizsgált időszak is magába foglalja az előbb emlitett 1857 és 1870 közötti éveket. Ha minden évben egyenlő számban történt volna a házasságot kötő férfiaknak a letelepedése, az évenként 19 főt eredményezett volna. Ez az évi átlagos népességgyarapodás majdnem 17,5 %-át tette ki. Természetesen ez a valóságban nem igy volt, egyes években kevesebben, más években lényegesen többen vándoroltak be, pl. 1869-ben a 108 fős évi népességgyarapodás 38,5 %-át adták a máshol született férfiak. A máshol született nők a husz év átlagában évenként 14 főt jelentettek, az évi népességgyarapodás 12,96 %-át adva. A máshol született férfiak és nők aránya a vizsgált időszakban együttesen az évi népességgyarapodás 30,5 %-át tette ki. Hangsulyozom, hogy ez az adat csak a házassági anyakönyv alapján igaz, a valóságban a fenti százalékarány - véleményem szerint - minden bizonnyal még magasabb.

657 házasságkötés volt a husz esztendő alatt, ez egy év átlagában 33 házasságkötést jelentett. A legtöbb házasságot 1869-ben kötötték, számszerint 60-at, a legkevesebbet 1853-ban, számszerint 14-et. A Zalaegerszegen születettek közül évenkénti átlagban 14-en kötöttek házasságot, legtöbben 1851-ben és 1863-ban /20-20 fő/, legkevesebben pedig 1853-ban, 1854-ben és 1859-ben /7-7 fő/. A máshol született, de Zalaegerszegen lakó és itt há -

zasságot kötő férfiak évi átlagos száma 19 fő. Legnagyobb volt a számuk 1852-ben, 1868-ban /28-28 fő/ és 1869-ben /41 fő/, legkevesebben voltak 1853-ban 1854-ben és 1855-ben /7-7 fő/. Ez persze csak igy abszolut számokban igaz, mert ha a tényleges házasságkötéseket egy évben 100 %-nak veszem, és ennek arányában vizsgálom a fentieket, az előbb jelzett években is a többihez hasonló arányokat találok. Ha a kiszámitott évi átlagos adatokat veszszük, akkor azt állapithatjuk meg, hogy husz év átlagában évenként 5 fővel, több a máshol született férfiak száma az Egerszegen születetteknél. A valóságban ez 2-22 fő közötti mozgást jelentett. A legnagyobb volt az eltérés 1869-ben, amikor is 22 fővel volt több a nem helybéli születésü. Két esztendőben volt csak azonos a helybeli és a máshol született férfiak aránya;1853-ban /7/ és 1862-ben /15-15 fő/. Mindössze egyetlen esztendő volt olyan a husz év alatt, amelyben több volt a zalaegerszegi születésü férfi, 1851-ben, de ez is mindössze csak 2 főt jelentett.

Tudom, hogy egyetlen vizsgálatból nem lehet és nem is szabad általánositani, de husz év beszédes adatai mindenképp azt igazolják, hogy a jobbágyfelszabaditást követő években, e jelentősnek egyáltalán nem nevezhető mezővárosban, igen élénk volt a népesség mozgása. Természetesen nemcsak a városba jöttek máshonnan, hanem voltak olyanok is akik elmentek a városból, de a plébánia területén maradtak, számuk jóval elenyészőbb, évenként 2-3 fő.

Ha a házasságot kötött férfiak foglalkozási megoszlását vizsgáljuk, a következő képet kapjuk : földmüves 32 %, iparos 48 %, egyéb foglalkozásu 20 %. A földmüves kategóriába soroltam a következőket : jobbágy, zsellér, házatlan zsellér, napszámos, kertész; az egyéb foglalkozásoknál hivatalnokok, katonák, zenészek, kereskedők fordultak elő. Ha a foglalkozási megoszlást a 20 év átlagában vizsgáljuk, akkor évenként 10 földmüves, 16 iparos és 7 egyéb foglalkozásu kötött házasságot Egerszegen. A legtöbb egyéb foglalkozásu 1856-ban volt a házasságot kötöttek között, az az évben házasságot kötők 45 %-a.

Külön vizsgáltam az Egerszegen születettek, és külön a máshol születettek foglalkozási megoszlását. Mind a két vizsgálatból egyértelmüen kitünt az iparosok magas aránya. Az iparosok többsége nem egerszegi születésü, a vizsgált időszak alatt 13 esztendőben volt magasabb a másutt született iparosok aránya. Ez az iparosokra vonatkozó vizsgálat is megerősiti, a már más irányu vizsgálatokból levont következtetést, hogy ezekben az években és ezt megelőzően is a mezőváros társadalmában jelentős helyet foglaltak el az iparosok, akár a városban születtek, akár másutt és a számuk is viszonylag magas volt. Az iparosokra vonatkozó összeirásokat és bejegyzéseket azonban mindenképpen kritikával kell kezelni. Az iparos bejegyzés nem minden esetben "teljes értékü" iparost takar, gyakran iparosként irták be azokat is, akik csak alkalomszerüen üzték a mesterségüket.

A házasságot kötő nőknél csak a születési helyüket tudtam megvizsgálni,mert a házassági anyakönyv a foglalkozásukat nem tünteti fel. A 657 nő közül 58 % született Egerszegen, máshol 42 %, évi átlagban 5 fővel több a Zalaegerszegen született nők száma. A vizsgált időszak alatt 15 esztendőben volt magasabb a Zalaegerszegen született nők száma, mindössze négy alkalommal volt kisebb,és egyetlen alkalommal volt egyforma a máshol születettekével. A nők mobilitása a város társadalmában sokkal kisebb volt, ami arra mutat, hogy inkább a férfiak beházadodása a jellemző. Ez összefügghet azzal, hogy a nők fiatal korban mennek férjhez, szüleik mobilitása igy rájuk nézve rövidebb időszakban érvényesül.

Grafikusan ábrázoltam a Zalaegerszegen született férfiak és nők arányát az évi házasságkötések tényleges számához viszonyitva. Két igen hasonló vonalvezetésü görbét kaptam, a férfiakról rajzolt görbe állandóan változik, de ez a változás igen csekély, fő vonalaiban kiegyensulyozott; 32-50 % között 5-10 %-os eltéréssel mozog. A nőknél egyenletes süllyedések és egyenletes emelkedések váltják egymást, két hirtelen mélyponttal 1859-ben és 1860-ban.

Érdemes megvizsgálni hogy a nem Zalaegerszegen születettek honnan jöttek a városba. A nők legtöbben a környező településekről : Ebergény, Ola, Besenyő,Bot-

fa, Csarit, Vorhota, Kaszháza, Bagod, Hottó, Nagykanizsa és Söjtör. Találkozhatunk ausztriai, csehországi, szlovéniai születésü nőkkel is, bár nem nagy számban. A férfiak többsége is Zalaegerszeg közvetlen környékéről származott. De közöttük szép számmal találhatók olyanok, akik távolabbi vidékekről, főleg kézműipari centrumokból - Szombathely, Szentgotthárd, Devecser, Sárvár, Vasvár, Rohonc - jöttek. Az előbb felsorolt helységekből szinte csak iparosok vándoroltak be. Az egyéb kategóriában a hivatalnokok többsége a Pozsony megyei Modorból jött a városba, ami arra mutat, hogy a Bach-korszak hivatalnokai nem különböző helyekről kerültek Egerszegre, hanem bizonyos ismeretség alapján választottak, általában egy helyről. A földmüvesek többsége a város közvetlen környékéről származott, de szép számmal jöttek az Alföldről is. Végeredményben e husz esztendő alatt a város bevándorló lakossága a város közvetlen vonzáskörzetében levő településekből regrütálódott, de szórványosan az ország szinte minden részéről jöttek Zalaegerszegre.

Az eljövendő kutatásokban még feltétlen vizsgálni kell a számadatok emelkedésének avagy csökkenésének miértjeit, a foglalkozási megoszlásokat, tehát, azt, hogy az iparosok milyen mesterséget üztek. Vizsgálni lehetne még a házasulók életkori megoszlását, a házasságkötések időpontjainak alakulását, a nevek előfordulásának gyakoriságát, természetesen összehasonlitva és feldolgozva a rendelkezésre álló összes lehetséges forrást.

Hangsulyozni szeretném, ezt a vizsgálatot mindenképpen kisérletnek tartom, az elmondottakat pedig a kisérlet csekély töredékének. Igy messzemenő következtetéseket és általánositásokat levonni még nem lehetett, és nem is volt célom. A további kutatások egyaránt bebizonyithatják az ilyen jellegü feldolgozás életképességét, de zsákutcáját is. Szeretném remélni, hogy a majd elkészülő komplex feldolgozás eredményt fog hozni, és hozzásegit bennünket Zalaegerszeg város társadalmi összetételének, változásainak jobb megismeréséhez.

A cikk megirásánál a zalaegerszegi Római Katolikus Plébánia anyakönyveit hasznositottam. Az adatok értelemszerüen utánakereshetők, részletes adattár közlésére e helyen nincs módom.

LENDVAI ANNA

Nagykanizsa ipara 1848 - 1867 között

Nyomon követve a XVIII. századi összeírások iparos-adatait, s megvizsgálva a céhek iratanyagát, egyértelműen megállapitható, hogy a mesteremberek számát, s az iparágak mennyiségét tekintve, Nagykanizsa ipara a török uralom alóli felszabadulás után rohamos fejlődésnek indult. Több céhszervezet is alakult. Az 1770. évi összeirásban 174 kézművest és 35 féle mesterséget számolhatunk össze/1/. Az iparosok nemcsak mesterségükből éltek, hanem az év java részét mezőgazdasági munkával töltötték. A XVIII. századi céhes szerveződést az előrelépés állomásának kell tekintenünk : a céhek a maguk zárt, szigoru rendjével jól képzett kézműves réteget teremtettek meg.

Kérdés, a XIX. század első felében tovább tud-e lépni a kanizsai ipar ? Az 1828. évi összeirás adatai szerint nem. Az iparosok létszáma ekkor 200 volt, 37 féle mesterséget találunk a városban/2/. Feltehető ugyan, hogy az összeirás nem tünteti fel az összes iparüzőt, a XVIII. századi rohamos fejlődés a XIX. században megtorpant.

Bár ujabb céhek a XIX. század első felében is alakultak, zárt kereteik azonban már az ipar fejlődésének akadályai. Féltve monopolhelyzetüket, állandó harcban állnak a zsidó kézművesekkel, kontáriparosokkal, tudatosan akadályozva ezzel az iparosok számának növekedését. A céhtaxák emelésével nehezitik a mesterré válást, sőt a mesterek és legények ellentétére is van példa/3/.

Annak ellenére, hogy a kanizsai céhek beirták nevüket a város történetébe, akár a közadakozásban/4/, az oltárépitésben/5/ a város tüzvédelmében/6/ akár a szabadságharcban való részvételüket tekintjük, az adatok azt jelzik, hogy a XIX. század második felében már nem lehetnek az iparfejlődés hordozói. Noha a céhes keretek 1848 után is megmaradtak, tőkeszegénységüknél fogva nem kezdhettek nagyobb vállakozásba. A városban a gyár alapitási kezdeményezések majdnem kivétel nélkül jómódu kereskedőktől eredtek, Kanizsa a XIX. század elejétől kedvező piaci helyzeténél fogva kereskedelmi központtá vált, s jelentékeny tőkék halmozódtak fel a kereskedők tulajdonában.

Amikor a város 1848-1867 közti iparának helyzetét vizsgáljuk, számba kell vennünk a még fennálló céheket, de számolni kell a céhes kereteken tullépő, szabad kézmüiparral is. Azt próbáltam kutatni - az adatok rendkivüli hiányossága miatt csupán hozzávetőlegesen - ,mennyi lehetett a mesterek létszáma,milyen lehetett anyagi helyzetük, hogyan próbálnak a céhek védekezni a rendeletek által lassan megvalósuló iparszabadság korában, hogyan ragaszkodnak a céhes hagyományokhoz, illetőleg milyen céhes kereteken tullépő kézmü- és gyáripari vállalkozásokra került sor.

A polgári forradalom utáni időszakra vonatkozóan elsőrendü forrásunk nincs. Az 1848 előtti dicalis conscriptioknak vége szakad, 1848-1867 közötti nagykanizsai adófőkönyv nem maradt ránk, igy az iparágak milyensége, összessége csupán sejthető.

1852-ben 211 besorozandót irtak össze/7/, az 1828-1829-1830-1831-ben születetteket. Közülük 51 iparoslegény, 7 csizmadia, 5-5 takács, mészáros és szabó, 3-3 kovács, asztalos, és ács, 2-2 borbély, pintér, fazekas, puskás és könyvnyomdai segéd, illetőleg 1-1 köteles, cserepes, bádogos, molnár, sapkacsináló, német varga, órás, "föstő", lakatos és bognár. A jegyzék alapján megállapitható, hogy 22 féle iparágban dolgoznak segédek; a legények közül 11 vándorol, 1 meghalt, 6-nak pedig "holléte nem tudatik".

Nyilvánvaló, hogy a sorozási jegyzék nem ad módot messzemenő következtetésekre, hiszen sem az iparágak összessége, sem az adott időpontban a Kanizsán dolgozó iparoslegények létszáma nem állapitható meg, annyit mégis megtudunk, hogy a 21-24 éves korosztály közel 1/4-e iparoslegény.

Ugyanebből a korosztályból 22 kereskedősegédet kötelezték katonai szolgálatra, továbbá 12 olyant, akik szintén a kereskedelemben vesznek részt/"atyjával kereskedik", "kereskedői társ", "kereskedői gyakornok", "kalmár-segéd", stb./, bizonyítván a fellendülő kereskedelem vonzóerejét.

Érdemes megvizsgálni néhány iparos és kereskedő vagyoni helyzetét. Az 1850-es jövedelmi és adóbevallásból /8/ - amely sajnos töredékesen maradt ránk - 35 iparos évi jövedelmét vizsgáltam meg. Valamennyien a II. adózó osztályba tartoznak. 50 Ft alatti jövedelmet 16 kézműves, 50 Ft-ot 4; 60-80 Ft-ot 6; 100-150 Ft-ot 4; 150 Ft-ot 1; 300-340 Ft-ot 2; 600 Ft-ot 1 kézműves / Kiss József gombkötő, aki pénzéből kölcsönt is adott 6 %-os kamatra / vall be. Wagner István kolompár több mint 300 Ft-os jövedelme 3 ház bevételéből származik. Kamatra kiadott pénze, a már említett gömbkötőn kívül, Widákovits Ferenc bábsütő is van; 1571 Ft, amiből 94,90 Ft kamatot kap.

Egyértelműen kitűnik mindebből az iparosok anyagi differenciálódása.

Korszakunkra vonatkozóan 3 testület : a takács, a csizmadia és a kalapos céh anyagában találtam adatokat. A csizmadia és takács céh a XVIII. századtól kezdve, a város legősibb, legnépesebb és legjelentékenyebb céhe, s ezért érdemes megvizsgálni életüket a XIX. század második felében is.

Mivel a takács céh jövedelmi és kiadási lajstroma/9/ megmaradt, nyomon követhetjük pénzügyeiket 1854-től 1867-ig. 1858-ig az adatok hiányosak, illetve nem pontosan követhetők, később azonban egy-egy kivételtől eltekintve jól ellenőrizhetők. A növekvő bevételt mindvégig a kántorpénzek, a szegődéskor, a szabaduláskor fizetett összegek, az adósságok, a céhbe-állások, a büntetések a táblajárások dija, a kiadásokat pedig az ünnepi misék, a temetések, a jótékonykodások jelentik. A bevételek emelkedése talán a mesterek módosodását, számszerü gyarapodását is jelzik, annál is inkább, mert semmi gyáripari kezdemény nem jelentett versenyt a takácsipar számára. Nagykanizsán ugyanis csak a XX. század elejétől jelentkezik a gyári jellegü textilipar.

A céhtagok létszámára vonatkozóan nincs adatunk, azonban rendelkezésemre állt az inasok szegőtető lajstroma 1855-1876-ig/10/. 1855 és 1867 között 16 inast szegődtettek, évente 1-2 főt, csupán 1863-ban hármat. Érdemes megjegyezni honnan jöttek a beszegődők; nagykanizsai születésü 2 inas; 1-1 szabari,győrszentmártoni, csáktornyai, keszthelyi, pákai; 4 szentmiklósi; 5 esetben nem jegyezték fel, feltehetőleg ők is kanizsaiak.

Érdekes a szegődtetési szerződés is : a hagyományokhoz hüen általában a mester vállalta a szabadulási ruhát, az inas öltöztetését, de arra is van példa, hogy az inas a legényrészéből maga szerezte meg a "szabaduláskor kellő ruhát". Hasonló nehezitésnek tünik az 1852. január 20-án hozott határozat,mely szerint a legények ezután vacsorát nem fognak kapni, az 1 heti ebédért pedig 1 Ft-ot fizetnek/11/.

A csizmadia céh jegyzőkönyvét /12/ 1859-ben nyitották, bár felirata szerint 1851-től 1888-ig tartalmazza a céh ügyeit. Számunkra az a fontos, hogy jelzik a céhbe lépés idejét, a mester halálának évszámát, amelyből megállapitható kik, és hányan dolgoztak a céhben, sőt még az is, kik tartottak inast. 1797-től 1848-ig 82 csizmadia lépett a céhbe, s valamennyien az 50-60-as években haltak meg. Kiindulhatunk tehát abból, hogy 1848-ban 82 csizmadia dolgozott a városban. Hogyan alakul létszámuk ?

1848 :	82	1859 :	91
1849 :	83	1860 :	93
1850 :	90	1861 :	99
1851 :	91	1862 :	96
1853 :	91	1863 :	106
1854:	89	1864 :	109
1855 :	97	1865 :	108
1856 :	98	1866 :	105
1857 :	93	1867 :	106
1858 :	92		

Az 50-es években tehát 2 év kivételével 90 fölött, 1863-tól pedig mindvégig 100 fölött volt a város legnépesebb iparágában dolgozók létszáma. Míg 1797 és 1848 között 82 csizmadia kérte és kapta meg felvételét a céhbe, addig 1848 és 1867 között, 18 év alatt 70; ez a körülmény még most is a céh vonzerejét bizonyitja. A csizmadiák meglepően nagy létszámából arra is lehet következtetni, hogy a környékbeli falvak népességét is a kanizsai mesterek látják el, hisz a városiaknál már ritkul a csizmaviselet.

A kalapos céh/13/ a viszonylag későn alakult céhek közé tartozik, hiszen privilégiumukat 1830-ban kapták. Tagjai sorában kanizsai, szentgróti, keszthelyi, kiskomáromi, később zalaegerszegi, türjei és csáktornyai stb. mestereket is találunk, tehát megyei céhnek tekinthető. 1847-ig követhetők pontosan a tagfelvételek. Ekkor 11 mester alkotta a céhet. Később már bizonytalan a létszám. Annyi azonban bizonyos, hogy a csizmadiákhoz képest kevesen voltak. Számuk 1848 után valószinüleg növekedett, amire a felszabaditott inasok létszámából is következtethetünk. 1830 és 1847 között 34 inast szabaditott fel a céh, 1849 és 1867 között pedig 76-ra nőtt a kalapos mesterséget tanulók létszáma.

Valószinüleg a létszámgyarapodástól való félelemmel kapcsolatosak azok az intézkedések, amelyekkel lépten-nyomon találkozunk a szabadságharc utáni években/14/. A kalaposok anyagi helyzete már 1830-ban is szegényes lehetett, hiszen a privilégiumot "3. classisbeli taxának lefizetése mellett" kapták. 1846-ban feljegyezték, hogy Tóth József, bár több évig mester volt, legénykedett / valószinü anyagi okokból/.

A kalapos céh igyekezett gátolni a mesterré válást. 1847-ben azt határozták, hogy a felszabaditandó inast 14 nappal a céhülés előtt be kell jelenteni a céhmesternek. Majd "darabot" kell készitenie az inasnak, tehát már az inasnak is remeket kell csinálnia. Ha ezt rosszul készitené el, tanulásra van még szüksége, ezért egy másik mesterhez kell mennie 1/4 évre. A remeket csak a 4 kitüzött helyen, azaz Keszthelyen, Szentgróton, Kiskomáromban és a céhláda székhelyén Nagykanizsán készithette el.

A céhek és az iparszabadság ellentétére vet fényt az 1862. junius 19-i céhülés, amelyen Holvax József nagykanizsai lakos és vargamester azt kérte, hogy a céh őt "a szabadalmazott ipartörvények értelmében a kalapos mesterség üzhetésére nyert engedelem mellett céhbeli társnak bevegye". A céhes mesterek arra hivatkoztak, hogy a szabad ipartörvény 10. §-a nem kényszeritheti a céheket akárki felvételére, s elutasitják a kérelmet.

A város többi céheiről csupán néhány adat állt rendelkezésünkre. A XVIII-XIX .századi articulusaikhoz hiven vállalták pl. a beteg legények és inasok ápolását, illetve korszakunkban a kórházi költségeket.

1850-ben perre került sor a városi kórház és az ács-kőmüves céh között, ennek oka a céh 123 Ft 20 kr. tartozása volt. Nem derült ki, miért nem fizettek, de a céh azzal védekezett, hogy a legények az articulusokat megszegték / talán a legényláda szegénysége miatt a legények nem tudták kifizetni beteg társaik ápolási költségét/.

A céhek anyagi nehézsége lehetett az oka annak, hogy nevüket a "Spital-Restanzen" őrzi; 1857-ben pl. 4 beteg költségével tartozik a szabó céh /35, 60 Ft/ háromával a lakatos /12 Ft/ és 2 ápolt kezelési dijával a "tisléř" céh / 6 Ft/ /15/.

1867-ben 277 beteget ápoltak a kórházban, s közülük a lakatos, a kovács, a kőmüves, a szijgyártó, a bognár és a csizmadia céh 10 beteg költségét vállalta, 11 ápolt diját pedig a Kellner Verein/16/. A pincéregylet létét magyarázza az a rövid ujsághir, amelyben az egyik kanizsai kávés emliti, hogy 20 évvel előbb még ő volt az egyedüli pincér a városban, mig 1865-ben 105-öt alkalmaznak/17/. Ezen egylet már nem céhszervezet, tagjai alkalmazottak, tehát kapitalista jellegü társulás.

Egy városi iparos legényegylet létrehozását a 60-as évek elejétől sürgetik : "az iparos osztály segéd-tagjainak módot szerezni a müvelődésre... az ily módoni szellem-képzés az illetők erkölcse felett is őrködik, nyujtván

vasárnaponként nemesebb élvezeteket a korcsmai mulatságoknál"/18/. Az 1852-ben megnyilt un. vasárnapi iskola /19/ működése nem volt problémamentes. 1864. április 18-án jelentette Vertler Mátyás igazgató, hogy az inasok hanyagul járnak oktatásra, előfordult, hogy a tanórákon csupán 1/3-uk jelent meg/20/. Kérdés, csupán az inasok hanyagsága volt-e az oka ennek az elmaradozásnak, hisz tudniuk kellett : a vasárnapi iskola bizonyitványa nélkül senkit sem szabaditottak fel, továbbá a mulasztásért büntetést is kellett fizetni.

Az 1860-as évektől a céhes kereteken tullépő, szabadabb iparososztály van kialakulóban a városban. A létszükségleti cikkek gyártói mellett a kor igényeinek megfelelően ujabb és ujabb iparosok tünnek fel, akiknek már a sajtó is rendelkezésükre áll, hogy müveikre felhivják a közönség figyelmét.

A jómódu iparosok üzletet nyitnak, raktárral rendelkeznek. A 60-as években van már orgonakészitő, fényképész, aki "olaj- és szobafestész" is, üvegmüköszörus, üveg-porcelán- és tükörkereskedést nyitó üveges, aki a hirdetés szerint előnyös gyári összeköttetésben van Csehországgal is, "svéd és másnemü kályhakészitő", jónevő aranymüves, torony- és várórákat készitő, de javitással is foglalkozó órás. Gépgyárnak nevezi kezdeményezését 1865-ben Pippics Gyula,aki Vidats Istvánnal szövetkezett, s gazdasági gépeket, eszközöket kinál, de lakatosmunkát, épületvasalást is vállal, akárcsak Michel Ignác, aki kötélgyárát ajánlja, mely már 1825 óta fennáll, s 1847-ben a pesti iparkiállitáson elismerést is kapott. A társulás másik példája Zákony Nándor lakatos mester és Kozlowski Ede gépész közös mühelye, ahol "mindenféle gőzmozdony,malom és cséplőgépek, vizszivattyuk készittetnek", de természetesen gépjavitásokat, épület-lakatos munkákat is vállalnak/21/.

A kor igényeit kielégitendő s virágzó, sokirányu vállalkozás Wajdits Józsefé. Atyja, a Kanizsán, 1832-ben letelepedett Wajdits János könyvárus és könyvkötő, 1856-ban fordult a városi tanácshoz, hogy egészségi állapotára való tekintettel legidősebb fiára, Józsefre ruházhassa az üzletét/22/. Fia ekkor már trieszti, gratzi, bécsi, laibachi bizonyitványokkal rendelkezett, s megkapta az engedélyt, hogy 1861-ben egy kő- és könyvnyomdát állitson fel. Nyomda már a század elején is volt a városban; a Markbreiter és Ollop-nyomda, amelynek ügyészségi köteles példányai 1854-ből fennmaradtak/23/. A bemutatott köteles példányok jelentékeny nyomdai forgalomra mutatnak, de csak kisebb nyomtatványok /étlapok, szinházi müsorok és plakátok, vendéglők hirdetései, nyomtatott hirdető cédulák stb./ voltak. Igy Wajdits nyomdája a második a városban. 1862 óta ő adja ki a Zala-Somogyi Közlöny c. hetilapot, megteremtve ezzel az első zalai, somogyi ujságot. Ennek jövedelem is hozzájárulhatott ahhoz hogy a nyomda felállitása után 4 évvel már a nagyobbitására gondolt/24/.

1866-ban már arról tudosit Wajdits, hogy nyomdáját dusan felszerelte magyar és német betükkel, s a legnagyobb müveket is képes magyar vagy német nyelven a legdiszesebben kiállitani/25/. Könyvkereskedésében gazdag választék állt a közönség részére. Enyhe tulzással irta róla az egyik fővárosi lap : "... e kereskedés ugy el van látva az irodalom minden nemeivel,hogy még Pest városában levő kereskedőnek sem válnék szégyenére. Van itt képviselve a tudományok minden osztályából a jelesebb irók munkája" /26/.

A könyvkereskedés egyben mai értelemben vett papir, és rajzszerbolt is. Wajdits még mindig nem áll meg : 1863-ban kölcsönkönyvtárat is felállit 2000 kötettel/27/. A könyvtárban az "előfizetés egy napra 5 krajcár, egy hóra 1 Ft, féléves előfizetőknek egy hó elengedtetvén 5 Ft, egész éveseknek 4 hó engedtetvén 8 Ft. Aki egyszerre több művet akar vinni, az aránylag többet fizet"/28/.

Nem tudjuk, mennyi segéddel és inassal dolgozott a virágzó vállalkozás, csupán annyit tudunk, hogy Wajdits többször keresett tanoncokat, segédeket, illetve a nyomdát bővitésekor ügyes magyar személyzettel is kiegészitette. Wajdits József könyvkötő és könyvkereskedő pályája szépen bizonyitja a vállalkozó szellemü, tőkeerővel is rendelkező iparosok lehetőségeit.

Jelentősebb s már valóban gyáripari vállalkozások nem az iparosoktól eredtek, hanem a kereskedőktől. Nem véletlen, hiszen az 1850-es évektől önálló üzletág lesz Kanizsán a gabonakereskedelem, s ebben jelentékeny tőkék halmozódtak fel. Az 1880-as évektől indul meg ezen tőkék iparba áramlása a gyáralapitások révén, de az 1850-1860-as években is történik néhány kezdeményezés. Annál is inkább, mert a nagyobb vállalkozásokat lehetővé tette az 1845-ben megalakult Nagykanizsai Takarékpénztár Részvénytársaság /29/, a - mely pénzt is kölcsönzött.

1848 után a gépek terjedésével ezek javitásáról, alkatrészkészitéséről is gondoskodni kellett. Lippics és Vidats, illetve Zákony és Kozlowski nem tudták vállalkozásukat tovább fejleszteni, de az 1842 óta bejegyzett Weiser vaskereskedő-cég a fenti célok megvalósitására műhelyt rendezett be, ahol tüzszekrényeket, kazán- és gőzgépalkatrészeket készitettek/30/. Az 1850-es években még szerény vállalkozás volt, hiszen Weiser János " vasáros" 1849-50-re bevallott tiszta évi jövedelme csak 108 Ft/31/. Az 1880-as évektől bővités révén válik a műhely gyárrá, az 1890-es években már közel 100 munkást foglalkoztat.

A XIX. század közepén 4 kereskedő : Aufricht Lipót, Láng Henrik, Bettlheim Sámuel és Ollop Sámuel megépitette az első gőzmalmot, és bérbe vették a palini uradalmi malmot is. Ez utóbbi hamarosan leégett, a gőzmalom kb. 20 éves működés után megszünt, s majd 1893-ban indul ujra a Transdanubia gőzmalom /32/.

Még 1835-ben alapitja Blau Mózes kereskedő a pálinkafőzdéjét és konyakgyárát, melynek nyersanyagát a Dráván tulról szállitja/33/. Bár a gyár méreteiről nincs tudomásunk, Blau Mózes már 1850-ben 20 ezer Ft tőkepénzt vall be/34/.

1864-ben nagy lelkendezéssel adja hirül a sajtó, hogy a Déli-Vasut Társaság sinkészitő gyárát Gratzból Nagykanizsára akarja áttenni. Óriási nyereséget jelentene ez a városnak, hisz 600-700 egyént foglalkoztatna, kb 300 ezer Ft fizetéssel, s ennek a pénznek nagy részét itt költenék el /35/. Nagykanizsa, amely a legnagyobb örömmel fogadta a vasutépitési terveket, még 60 hold telket is felajánlott. Meg is tették a kezdeményezést a singyár létesitésére, de a fáradozás eredménytelennek bizonyult. Az 1850-1860-as években a kisiparosok között előrehalad a vagyoni differenciálódás, több - ségük elszegényedik, A sajtó, amikor az iparfejlődés akadályait vizsgálja, az iparosok hibájául rója fel, hogy földmüveléssel foglalkoznak, ez tőlük időt, képességet rabol el, s akadályozza a tőkegyüjtést/36/. Az iparosok állandó panasza ,hogy csekély számu segédet kaphatnak/37/ 1883-ban már a mesterek 2/3-a tengődik segéd nélkül. Barbarits szerint az ok az, hogy mindenki önálló lett, sokan képesités nélkül, és majdnem mindnyájan munkaerő nélkül dolgoznak/38/.

Jegyzetek

/1/ Zala Megyei Levéltár / a továbbiakban ZmL/ IV. 9. cs. Conscriptiones Universales. Ö.84.

/2/ ZmL. 1828. évi összeirás, Kanizsa.

/3/ Barbarits Lajos : Nagykanizsa. Bp., 1929. 302.l.

/4/ Benedek Rezső : A nagykanizsai ipartestület 50 esztendeje.

/5/ A nagykanizsai Ferenc-rendiek templomában a Szent Antal oltárt a szabó céh emeltette. Az oltárkép felett a céh jelvénye, a nyitott szárnyu oló látható.

/6/ Zala-Somogyi Közlöny, 1864. 14. sz.

/7/ ZmL. Nagkanizsa város iratai. 4. cs. 1852. Katonai szolgálatra kötelezettek névsora. Nagy-Kiskanizsa és Palin Puszta.

/8/ ZmL. Nagykanizsa város iratai . 4. cs. 1850. Jövedelmi adóbevallások, adóösszeirás.

/9/ Thury György Muzeum / a továbbiakban TGyM/ iratgyüjteménye. 72.21. 5.

/10/ TGyM. 72. 21. 6.

/11/ TGyM. 72. 21.6.

/12/ TGyM. 72. 36.3.

/13/ TGyM. 72. 22.3.

/14/ TGyM. 72. 22.2.

/15/ TGyM. 72. 13. 1.

/16/ TGyM. 72. 13. 4.

/17/ Zala-Somogyi Közlöny, 1865. 35. sz.

/18/ Zala-Somogyi Közlöny, 1863. 34. sz.

/19/ Barbarits : i.m. 283. 1.

/20/ TGyM. 72. 215. 1-2.

/21/ Zala-Somogyi Közlöny, 1862-1867.

/22/ TGyM. 72. 253. 1.

/23/ ZmL. IV. 159. Nagykanizsai államügyészhelyettes iratai.

/24/ TGyM. 72. 272. 1-2.

/25/ Zala-Somogyi Közlöny, 1866. 27. sz.

/26/ Politikai Ujdonságok, 1861. április 4. 219. 1.

/27/ Barbarits : i.m. 366.1.

/28/ Zala-Somogyi Közlöny, 1863. 31.sz.

/29/ ZmL. XI.207

/30/ Barbarits : i.m. 309-310.1.

/31/ ZmL. Nagkanizsa város iratai 4.cs.1850. Jövedelmi adóbevallások,adóössz irás

/32/ Barbarits : im. 293.1.

/33/ Barbarits : im. 290.1.

/34/ ZmL. Nagkanizsa város iratai 4.cs. 1850.Jövedelmi adóbevallások, adóadóösszeirás.

/35/ Zala-Somogyi Közlöny, 1864. 21.sz.

/36/ Zala-Somogyi Közlöny, 1867. 27. sz.

/37/ Zala-Somogyi Közlöny, 1867. 18. sz.

/38/ Barbarits, im. : 303. 1.

SZILI FERENC

Kaposvár jogi státusa 1848-1867.

Az 1848-as polgári forradalom idején Magyarországon a lakosságnak mintegy 20 %-a élt a különböző jogállásu mezővárosokban. Noha az összlakosságnak csupán 1/5-ét alkották, antifeudális harcuk, a szabadságharcban való részvételük számottevő volt. A mezővárosok számszerüleg és a népesség tekintetében megelőzték a szabad királyi városokat, s az ország gazdasági életében - nevezetesen az iparban és a kereskedelemben - betöltött szerepük is igen jelentős volt. A mezővárosok növekvő gazdasági funkciójával jogi státusuk azonban nem tudott lépést tartani. Az ipar, a kereskedelem és általában a tőkés árutermelés sokkal dinamikusabban fejlődött, mert a földesuraktól a perek és az egyezségek által kicsikart jogi engedmények, az ebből adódó feszültség a mezővárosok polgárait permanens harcra késztették, amelyben a gazdasági és jogi követelések szükségszerüen mindig összefonódtak.

Az oppidumok kiváltságok tekintetében az egyedi fejlődés sajátos utját járva, az állandó változás jegyeit viselték magukon. A mezővárosokat - kitapinthatatóan - kétirányu mozgás jellemezte. Minimális részük szabad királyi várossá lett, néhányan faluvá süllyedtek, a tulnyomó többség azonban a mezővárosi jogállásnál megrekedve évszázadokon keresztül csak lépésről-lépésre tudta biztositani a polgári fejlődés feltételeit.

A mezővárosok között gazdasági és jogi tekintetben lényeges különbségek is mutatkoztak, ezért az alábbiak szerint csoportositottuk őket :

1./ Az első csoportba sorolhatjuk azokat a mezővárosokat, amelyek kizárólagosan a királytól voltak függő viszonyban.
2./ A második csoportba tartozó mezővárosok egyházi tulajdonban voltak, valamelyik püspökséghez tartoztak.
3./ A harmadik csoportba tartozó oppidumok földesuraikkal örök időkre kötötték meg szerződéseiket, igy az igazgatási autonómia tekintetében a legtöbb eredményt érték el az urbariális mezővárosok között.
4./ A negyedik csoportba az ideiglenes szerződéssel rendelkező mezővárosokat sorolhatjuk, amelyek évenként váltották meg feudális szolgáltatásaikat.
5./ Végezetül az ötödik csoportba tartoztak mindazok az oppidumok, amelyek meghatározott időre kötötték meg szerződéseiket, szolgáltatásaik egy részét pénzben és természetben rótták le, robotkötelezettséggel egyébként nem tartoztak.

A fenti csoportositás sem fejezi ki azokat az árnyalati különbségeket, amelyek még egy adott csoporton belül is megkülönböztették a mezővárosokat egymástól. Igy a gazdasági és jogi státusuk - éppen az eltérő sajátos adottságok és lehetőségek következtében - széles szinskálát mutat.

A török kiüzése után 1712-ben ujratelepülő Kaposvár a fentiek alapján az ötödik csoportba sorolható, mivel Esterházy Pállal kötött szerződése csupán 3 évre szólt, de az nem biztositott a település lakóinak nagyobb szabadságot, mint amilyennel az uj településü falvak rendelkeztek. A szerződés értelmében Kaposvár lakói robottal ugyan nem tartoztak, de a mezőváros egész határát nem birtokolhatták, és a földek szabad adásvételének jogával sem rendelkeztek.

A XVIII. századtól kezdődően 1848-ig a mezőváros és földesura között a perek sorozata zajlott le, elsősorban a legelők és az irtásföldek használati jogáért, a mezővárost körülhatároló pusztákért, valamint a malom, a mészárszék és a bormérés privilégiumáért. E pereket az 1848-as polgári forradalom sem zárta le véglegesen, mivel az urbéri egyezség Kaposvár polgárai és földesura között csak 1861-ben jött létre, amelyben a mezőváros kedvező engedményre kényszeritette földesurát.

A mezővárosoknál - igy Kaposvárnál is - a gazdasági fejlődés és a jogállás tekintetében dialektikus kölcsönhatás mutatható ki. A mezővárosok fejlődésének ütemét a jogi státuson kivül, mindig meghatározta az árutermelés és a kereskedelem adott szinvonala is. Éppen ezért a mezővárosok jogállását a gazdasági és a társadalmi struktura elemzése nélkül nem tudjuk megérteni. Kaposvár már a XVIII. század közepétől ellátta a megye igazgatási funkcióit, de csak a XIX. század közepén válhatott a megye gazdasági és kulturális centrumává. A kedvezőtlen közlekedési helyzete, az ipari és kereskedelmi tőke hiánya, valamint Pécs és Kanizsa áruelszivó hatása, az a tény, hogy a fenti városok Dél-Dunántul piacközpontjai voltak, Somogy megye mezővárosait, igy Kaposvárt is fékezte a gyorsabb fejlődésben, mindez azonban a tőkés termelést csak késleltetni tudta.

Kaposvárott az árutermeléssel párhuzamosan olyan társadalmi feszültségek jelentkeztek, amelyek megoldása nélkül a polgári fejlődés elképzelhetetlen lett volna. Az osztályharc középpontjában mindvégig a feudális privilégiumaihoz ragaszkodó földesur állott, aki azonban fokozatosan meghátrálásra kényszerült. A gazdasági engedmények potenciálisan kitermelték azokat a lehetőségeket, amelyek jogi vonatkozásban is előremutatóak voltak. Mindezek figyelembevételével vizsgálhatjuk csak Kaposvár jogi státusát, ezért elkerülhetetlennek tartjuk a mezőváros társadalmának sokrétü elemzését. E vizsgálódáshoz rendelkezésünkre áll az az 1846/47. évben készült összeirás, amely alapul szolgál a mezőváros társadalmának rekonstruálásához. E tekintetben ugyancsak hasznositható Kaposvár 1848/49. évi adókimutatása, amelyből egyértelmüen kitünik, hogy az igények már a tőkés fejlődést sürgették, de a lehetőségek sok tekintetben még megrekedtek a feudális állapotoknál.

Kaposvár birtokösszeirásaiból kirajzolódnak a parasztgazdaságok különböző birtokkategóriái, de megismerhetjük a városban élő nemesek, gazdagabb kézmüvesek életkörülményeit is. Az utóbbiak mezőgazdasági tevékenysége elsősorban a szőlőmüvelésre koncentrálódott, mivel gazdasági helyzetüket a kétirányu tevékenységgel, nevezetesen az iparral, illetve a hivatalbeli funkciók mellett a szőlőmüveléssel jobban meg tudták szilárditani és az abból eredő jövedelmet a bor eladása révén mindig át tudták vinni az iparba és a kereskedelembe is.

A városiasodás fokmérője azonban nemcsak az ipar és a kereskedelem, hanem az értelmiségi réteg fokozatos megerősödése is, amelynek szintén érdekében állott a földesuri függés maradéktalan felszámolása. E tekintetben egyik legjobban használható levéltári forrás az 1848 utáni gimnáziumi anyakönyvek, amelyekből megismerhetjük a város értelmiségi rétegének a keresztmetszetét. A zsidó vallásu tanulók létszámának dinamikus növekedéséből pedig joggal következtethetünk arra, hogy a Kaposvár környéki falvakból beáramló zsidó kézmüvesek és kereskedők a kapitalizálódáshoz szükséges tőkeképződést nagymértékben elősegitették.

Közismert, hogy Kaposvárt 1848. junius 15-én rendezett tanácsu mezővárossá nyilvánitották, ami a város fejlődése szempontjából előrelépést jelentett. Ez az állapot azonban rövid életünek bizonyult, mivel a szabadságharc leverése után ismét mezővárossá degradálták.1848 után a városigazgatás átszervezésére fokozatosan kerül sor. A város irányitása a kinevezett hivatalnokok kezébe került. Majd a Bach-korszakban polgári községi szervezet vette kezébe a város vezetését. Az 1857-ben alakult községtanács azonban funkcióját tekintve nem volt azonos a korábbi mezővárosi tanáccsal. E testület élén a polgármester állott, ő képviselte a községet, felelt a rendeletek betartásáért és végrehajtásáért : igen széles jogkörrel rendelkezett.

A kiegyezést követően a megváltozott politikai légkör lehetővé tette,hogy a város vezetői ismételten kérelmezzék Kaposvár rendezett tanácsu várossá való nyilvánitását, s ezt 1873-ban jóvá is hagyták. Dunántul akkor egyik legkisebb városa Kaposvár volt. A modern, polgári közigazgatás elősegitette,hogy a dualistakori Magyarország egyik legdinamikusabban fejlődő városává váljék.

A város uj jogi státusa azonban nagy előrelépést jelentett.

Jegyzetek

Eperjessy Kálmán : Városaink multja és jelene. Bp., 1971.

Ruzsás Lajos : Dunántuli mezővárosi fejlődés a kései feudalizmus korában. Somogy megye multjából. Levéltári Évkönyv 5. sz. Kaposvár, 1974.

Simonffy Emil : Nagykanizsa utolsó pere a földesurasággal. Nagykanizsai Thury György Muzeum jubileumi Évkönyve. 1919-1969.

Simonffy Emil : Elkülönités és tagositás Kaposváron a jobbágyfelszabaditás után. Somogy megye multjából. Levéltári Évkönyv. 2. sz. Kaposvár, 1971.

Bácskai Vera : A város és társadalom a XVIII. században. / 1720-1828/ Kaposvár várostörténeti tanulmányok Kaposvár, 1975.

Bácskai Vera : A mezővárosi önkormányzat a XV. században és a XVI. század elején. Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat multjából. Bp. 1971.

Kiss Mária : Szombathely püspöki mezőváros tanácsa a XVIII-XIX. században. Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat multjából. Bp. 1971.

Szili Ferenc : Kaposvár 1848-1849-ben. Kaposvár várostörténeti tanulmányok. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1975.

PAB-VEAB ÉRTESITŐ 1979.

A DUNÁNTÚL TELEPÜLÉSTÖRTÉNETE III.

1848 - 1867

II.

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI SZEKCIÓ

Vezető : KANYAR JÓZSEF

KANYAR JÓZSEF

Az Entwurf és a dunántuli alsó és középfoku oktatás kérdései

Nemzeti multunk történetében, az abszolutizmus mindenkor ellenszenves rendszerében, az elmarasztalható negativumok mellett a polgári törekvéseket még akkor is észre kell venni, ha e nem éppen ellentmondásnélküli vonások a konzervativ katolikus ideológiába beágyazott birodalmi centralizáció és germanizáció elemeire is épültek rá. Ahogy Stadion községi törvénytervezete, Schemerling jogszolgáltatási reformjai és Bruck vasutépitési tervezetei : mindmind a polgári fejlődés irányába mutattak, az 1849. junius 28-án vallás- és közoktatásügyi miniszterré kinevezett Thun Leó gróf oktatásügyi reformtervezete is szolgálta - bizonyos mértékig - hazai oktatásügyünk polgári fejlődését.

A polgári közigazgatás vezetői Dunántulon - a győri tankerületi főigazgatóságon keresztül már 1849. március 26-án - részletes jelentéseket kérettek be a tanodák állapotáról, a tanulók és a tanitók iskolai tevékenységéről. Az iskolaigazgatók a tanulók, a tanitók és a tanárok erkölcsi és politikai magatartásáról - rendszerint - pozitiv képet igyekeztek festeni.

Dunántul nagyobb városaiban és a mezővárosokban jóformán csak az elemi iskolák müködtek, a nagyobb fő- és középtanodai épületekben ugyan elkezdődött a tanitás, pár hét multán azonban katonai beszállásolásokra került a sor, kórházak és foglyok elhelyezésére vették igénybe épületeiket. Ahogy irták a jelentések : "... a haza borus körülményei", " a honunkat duló harci viszonyok között el kellett az ifjuság tanitását halasztani "/1/.

Révkomárom is elkezdte a tanévet, később azonban "tettleg ostrom alá kerülvén " félbe kellett az oktatást szakitani/2/. A szombathelyi liceumi ifjuság is azonnal abbahagyta az iskolábajárást, mihelyt besorozták őket a nemzeti őrségbe/3/. Nehéz esztendő elé nézett a kaposvári gimnázium iskolatanácsa is, amely egyrészt a császári hadsereg beszállásolásától félt, másrészt pedig aggodalommal szemlélte, hogy " a müveltebb ifjuság nagyrészint fegyvert fogott "/4/. A "zavaros idők" és a kolerától való félelem következtében a tanulók elhagyták a mohácsi kisgimnázium padjait és "mesterségekre állottak"/5/.

Az 1848/49-es iskolai esztendőben több mint ezerrel / 1009 / csökkent a tanulók száma, amelynek okai között a hiányos szorgalmi időn tul a katonai beszállásolások csakugy jelentős szerepet játszottak, mint a diákság egy részének a honvéd seregben és a harci cselekményekben való részvétele.

Ez a hiányos szorgalmi idő jutott tehát annak az 1788 tanulónak osztályrészül 1848 őszétől, akik a győri tanulmányi kerület középiskoláiban tanultak erősen megfogyatkozva. A tanulók létszámát illetően Dunántulon még akkor is az első helyen a pécsi /237/, másodikon a veszprémi /212/, a harmadikon a szombathelyi /161/, a negyediken a győri / 151/, az ötödiken a tatai /144/, a hatodikon a kanizsai / 116/, a kilencediken a komáromi / 107/, a tizediken a pápai /105/, a tizenegyediken a keszthelyi / 103/, a tizenkettediken a kaposvári gimnázium volt /93/. Ennél kisebb létszáma már a régióban csak a magyaróvári /55/, és a mohácsi gimnázium /39/ tanulóinak volt.

A kisebb gimnáziumok életében - több helyütt - sulyos fenntartási gondok is jelentkeztek. Az 1815-ben alapitott mohácsi kis-gimnáziumnak - 33 éves müködése után - az alacsony tanulólétszámra való hivatkozással a mezőváros felmondta az iskolafenntartási szerződését a "jelen okozta célirányatalanság" és "az alapitványozott tőke kamatjainak célszerübb és szükségesebb dolgokra leendő fordithatása " céljából : 1849. augusztus 15-én. A városbiró elnöklete alatti "gazdászati gyülés " a kis-gimnázium müködését "a jelen zavaros időknek a megszüntéig " felfüggesztette. A főigazgató azonban nem járult hozzá az iskola kapuinak a bezárásához, annál is inkább - mint indokolta - mivel egy királyi

privilégiummal alapitott iskolát alacsonyabb szintü joghatóság - még ha fenntartójáról is van szó - nem zárathat be.

A liceumok és a középtanodák, majd a főtanodák igazgatói is jelentéseket tettek a tanulóifjuság hangulatáról, akiknek a soraiban különösen divatos volt a nemzeti zászlóknak és a kokárdáknak, a politikai jelvényeknek és virágoknak a viselete. / Pécs, Szombathely, Győr / /6/. E jelentések során irta 1849.április 14-én a győri gimnázium igazgatója - többek között - hogy " a nép között tapasztalható egyenetlen szellem, mióta az iskolák megkezdettek, itt-ott a tanulóifjakban is kicsirázott ".

Amikor Győrött 1849. március 4-én összeült akadémiai s főizgazgatósági tanácsülésnek tudomására hozta Szőgyény László Budáról, hogy az ideiglenes polgári közigazgatás felállitása megtörténvén, utasitotta a testületet az uj közgazgatási rendszerre való mielőbbi eskü letételére és a felügyelete alá tartozó latin iskolák tanáraitól is mielőbb bekivánta az uj és aláirt esküszövegeket. Egymásután érkeztek is be - e rendelkezés után - a tanároknak és a tanitóknak az aláirt esküokmányai a kerületből : Mohácstól Magyaróvárig, amelyek " ő császári és királyi Fölségének, I. Ferenc József : Ausztria császárának és Magyarország királyának - legkegyelmesebb urunknak - törhetetlen hüségét,jobbágyi hódolatot, s törvényes engedelmességet " fogadtak /7/.

Alig ült az uj kultuszminiszter már két hónapja a bársonyszékben, máris tudomására hozta - 1849. junius 4-én - Magyarország polgári közigazgatásának az élére - Haynau mellé - kinevezett és meghatalmazott császári biztosnak : Geringer Károly bárónak, hogy ki akarja dolgozni Magyarország oktatásügyének az uj organizációját. Ez a 38 éves, cseh-német származásu, korábbi nemzetiségi elveit többször megtagadó arisztokrata - a birodalom gátlástalan kiszolgálójaként - egyetlen magyar iskolaügyi szakembert sem hivott be tanácsadóként a minisztériumba. / Főtanácsadója Exner is ugyanezt tette ! / Eötvös minisztériumából még a katholikus egyházi osztály vezetőjét : Korizmuts Antal apátkanonokot sem, helyette Simor Jánost, a későbbi hercegprimást hivta meg a katholikus vallásügyek referálására, amikor pedig 1857-ben Simor győri püspük lett - magyar jelöltje sem lévén - a bécsi udvar egyik plébánosát nevezte ki erre a posztra.

Thun 1849. október 9-én, már át is adata Geringerhez intézett rendeletét,amelyben a magyarországi közoktatásügy osztrák mintára történő átszervezésére adott alapelveket, amelyeket Franz Exner, a Bécsbe hivott prágai egyetemi tanár dolgozott ki a számára : "Entwurf der Grundzüge des öffentlichen Unterrichtwesens in österreich" cimmel. Ebben - a két Ratio örökében lépő " harmadik - ban" - kerültek kiadásra hazai közoktatásügyünk ideiglenes átszervezésének az alapelvei valamennyi oktatási intézményre : az elemi vagy a néptanodákra csakugy, mint a közép- és a főtanodákra.

Az elemi vagy a néptanodák ellenőrzését és irányitását az állami és az egyházi hatóságok közös ügyének tartva, az egyházi irányitás mellé - az oktatásra külön hangsulyt helyezendő - tanügyi szervezet létrehozásán fáradozott. Az általános népnevelésnek, de az abszolutizmus egész közoktatásügyének a katholikus klérusra bizott felügyeletét - a császárság és az egyház között : 1855-ben megkötött konkordátum - az Entwurfnál még csak hangsulyozottabban huzta alá. Ebben az iskolatipusban az anyanyelvi oktatás hive volt a rendelet, ha azt a nemzetiségeknek helybeli "vegyülete" lehetetlenné nem tette. A polgári átalakulás és fejlődés - már népiskolai szinten is - "uj" követelményeket támasztott, megkövetelte a gyakorlati ismeretek fokozottabb oktatását, valamint ezen ismeretek ujraismétlését : a vasárnapi iskolák padsoraiban és a gyümölcsfaiskolák gyakorló telkein.

I.

Az elemi iskola / a néptanoda /

Az I. és II. Ratio educationis után - az abszolutizmus-kori uj iskolai ren-

delkezéseket - az 1845-ös elemi iskolai szabályzat előzte meg közvetlenül, amelyet az ellenzéki reformmozgalommal szemben állva a kormány saját hatáskörében hozott tető alá, benne fokozott mértékben kiszolgáltatva a katholikus elemi iskolákat a klérus befolyásának /8/. Az uj rendeletet Somogy megye/9/ 1845. november 3-i közgyülésén tárgyalta, előirva a főszolgabiróknak a falusi iskolák / elemi-tanodák / állapotának a megvizsgálását, a vizsgákon való hatósági jelenlét biztositását, s általában az egész közoktatás állapotának a figyelemmel kisérését s róla évente történő jelentés készitését. A megye noha átérezte az elemi oktatás százados elhanyagoltságát - mindazonáltal a köznevelés kérdésének a megoldását, a polgári és a nemzeti irányu reformok hiveinek a befolyására - csak az országgyülés közbejöttével tartotta megoldhatónak, mintsem helytartótanácsi rendelkezéssel/10/, amit feliratával tudomására is hozott a helytartótanácsnak.

Noha a megye eljárása felett az udvari kancellária "rosszallásának " a - dott nyomatékos kifejezést, a közgyülés mégsem volt hajlandó megváltoztatni eredeti álláspontját sőt, ezt az álláspontját még a helytartótanács 4545-ös a vasárnapi tanodák ügyében kiadott - rendeletével szemben is fenntartotta, noha ennek a vasárnap és ünnepnapokon működő a "közoktatás - pótló intézetnek" a 12. életévét betöltött ifjak számára való hasznáról alaposan meg volt győződve. Ez az iskolatipus ugyanis kötelező volt mindenki számára, amelyben - alkalmanként - 3 órán keresztül tanitottak hit és erkölcstant egyórában, a második két órát pedig olvasásra, irásra, a számvetés főszabályaira, természetrajzra és a természettanra forditották /11/.

A népoktatás hálózatának a fejlesztését - végül is - sem a feudális államszerkezet pénzügyi lehetőségei, sem pedig a tanitóképzést ellátni - még alacsony szinvonalon sem tudó normális iskolák - magukra vállalni nem tudták, noha 1828-tól, illetve 1839-től a katholikus és a protestáns egyházak felállitott és működtetett tanitóképezdéi után, 1840-ben még ujabb öt " királyi katholikus " tanitóképző felállitását - köztük a nagykanizsaira is - határozta el a kormányzat, mégis a győri tankerület főigazgatójának szinte évenként kellett még ezekután is a főtanodák figyelmét arra felhivni - legutoljára éppen 1848 január 18-án -, hogy " a tanulóifjuság évenként a tanitóképző intézetekre és a tanitói, ha nem is fényes, de érdemteljes tisztességgel és a közjó előmozditására legszebb módot és alkalmat nyujtó pályára figyelmeztessék" /12/.

Az abszolutizmus korszakában a népoktatás rendszerében is jelentős változások történtek. Növekedett az iskolák száma, az iskolába járás aránya, erősödött az államigazgatás törődése, - főképp a megyei és járási közigazgatási hatóságoké - rendszeressé vált a jelentés kötelezettség, a folyamatos statisztikai adatszolgáltatás. A politikai községeket az iskola anyagi ügyeinek a kézbentartására szoritva a járási közgazgatás - igyekezett a földesurak támogatásának a megnyerése érdekében is fáradozni. De az átszervezés utáni tanügyi igazgatás vezetői, - többnyire egyházi személyek - egyre aktivabban vették kézbe a népiskolák ügyének az irányitását. Nem egyszer nagyon keményen fogalmazták meg - a tennivalók során - a multból visszamaradt állapotok káros következményeit : a tanitók sok helyütt még mindig meglévő erkölcsi hiányosságait, a lakosság szemléletbeli fogyatékosságát, amellyel - szinte tradicionálisan - vonták el gyermekeiket az iskoláktól.

Hadd idézem Németh Józsefnek, a csurgói kerületi alesperesnek : 1855. április 17-én kelt jelentését, amelyben éppen azt nyugtázta, hogy a szolgabirósági erélyes fellépés következtében " e folyó iskolai év kezdetén : oskoláink növendékekkel egyszerre annyira megtellettek, hogy az előbbi üdőkben fölöslegesen is tágasnak látszó oskolatermek a betódult kisdedek befogadására szükekké levének, és hogy ime, majdnem minden helyen oskolaterem tágitásáról, vagy ujnak épitésérül kell gondoskodni". A közigazgatás " erélyes buzgalma " következtében a vasárnapi iskolák már nemcsak az anyaegyházak falvaiban hanem a filiális helységekben is működnek, különösképp 1854 őszétől kezdve. A

járási közigazgatás vezetői provizórikus intézkedésekkel lehetővé tették a tanitói és a nótráiusi munkakörök szétválasztását is, és olyan jövedelmet állapitottak meg a tanitónak, hogy azoknak ne kelljen többé - másodállásban- a községi jegyzői tisztet magukra vállalni. Uj és tágas iskolát épitettek Gyékényesen, azt fel is szerelték. Bükkösdön uj tanitói " állomást " szervez-tek. Megkezdték a szentmiklósi tanitói iskolájának az épitését is, amely még mindig a szomoru és lehangoló multat idézte a megyében. " A szentmiklósi sze-gény mester - szólt a jelentés - azon gyalázatos szük viskóban nyomorogni kénytelen, amelyet inkább cigány kalibának, mint oskola épületnek lehetett volna gondolni ".

Az iskolafelügyelő a népiskolai oktatás területén a legkardinálisabb vál-tozást annak tulajdonitotta, hogy a szolgabiróságok a félévek elején szigo-ru parancsokat adnak ki a növendékek szülei számára. " Mindez a földmives - osztályra nézve felette szükségesnek látszik, mert ez semmiképpen sem - idézzük a jelentésből -akarja a fejébe venni azt, hogy kivüle bárki másnak is az ő gyermeke felett rendelkezési joga lehetne, ugyanazért a tavasz kinyiltával gyermekét különböző ürügyek alatt az oskolából kifogja és igy az oskolák nyá-ron több helyeken üresen állanak ".

Majd a jelentés igy folytatta : " Ez egy rég üdőtől meggyökeresedett rossz szokás, melyet csak egy rendkivüli erély és birói szigor szüntethet meg, an-nál is inkább, mivel vannak némely oskolai tanitók is, kik erre nézve igen conniventer / szunnyadozva / viselik magukat és inkább szeretnek az üres os-kolába pipázgatni, mintsem a meleg napokban a szunyátoló gyermekekkel bajlód-ni ". Határozottan kéri az igazgatási hatóságok vezetőit, hogy minden alkalom-mal tartsák evidenciában és kérjék számon az iskolai tanulók lajstromának az elkészitését, " és azon szülők, akik gyermekeiket libaőrzés, kisgyermek daj-kálás, vagy más ilyféle ürügy alatt az oskolából kifogják ", azokat egyszeri megintés után a szolgabirói hivatal büntesse meg, mivel csak ezen következe - tesség alapján remélhető, hogy a földmivesek szemlélete megváltozik, és egyre kevesebben fogják a gyermekeiket elvonni az iskolából /13/.

A megyei főnök 3160/1855. sz. rendeletére az iskolai felügyelőket rendsze-res negyedévi, rovatos jelentésekre kötelezték az iskolák állapotáról, nemcsak a népiskolák, hanem a vasárnapi iskolák tanulóiról is. Köztudott, hogy a II. Ratio educationis már elrendelte a 6-12 éves gyermekek tankötelezettségének a kimondása mellett - hacsak kezdetlegesen is - az ismétlő iskoláztatást. Lénye-gében azonban csak az abszolutizmus idején nyitotta meg a kapuit - rendszere-sen ez az iskolatipus - a kerületi iskolafelügyelők és a közigazgatási hatósá-gok - ugyancsak nyomatékos - ellenőrzése mellett.

Az 1857/58 . iskolai esztendőben a megye 7 járásában lévő 232 község vasár-napi iskoláinak az adataira figyelve már megállapithattuk, hogy 243 vasárna-pi /ismétlő / iskola működött a megyében, amelyből 4-4 községben / Marcaliban, Kéthelyen, Szulokon és Barcson / külön tartottak fenn a fiuknak és külön a lá-nyoknak iskolát, a többi iskolatipus pedig vegyes volt. Az iskolák 54 %-a /te-hát a többség / 1854-ben, 29,11 %-a pedig 1855-ben nyitotta meg a kapuit, mind-össze csak 3,37 % kezdte meg a munkáját 1853-ban. Az önkényuralom első eszten-deiben - tehát - egyetlen egy sem működött közülük.

Az adatok - még egy iskolai esztendő távlatából is - a vasárnapi iskolákat látogató tanulók növekedését állitják elénk. Egy év alatt a vasárnapi iskolába-járásra kötelezettek száma 1197-tel, a tényleges iskolába járók száma pedig ugyancsak ennyivel -1060-nal szaporodott / 9,75 % /. A vasárnapi iskolákba já-ró fiuk aránya / 87, 04 % / valamicskét kedvezőtlenebb volt a lányokénál /88, 59 % /. A megyében - egyébként - az iskolába nem járók száma : 1668 / 12,27 %/ elég kedvező aránynak volt mondható.

Érdekes megfigyeléseket tehettünk a szakácsi vasárnapi iskolások 1868.már-cius-április-májusi hiányzásainak a vizsgálatánál. A 39 fiu és 50 leány va - sárnapi iskolás összesen a 3 hónap alatt 117, illetve 129 napot hiányzott. A

hiányzás átlaga a fiuknál 3, a leányoknál 2,58 nap volt. Mindkét nembéliek a legtöbbet, április havában hiányoztak. De nemcsak Szakácsiban, hanem Szenyéren és Tapsonyban is, az áprilisi nagy tavaszi munkaidőben volt a legnagyobb a hiányzás, a népiskolákhoz hasonlóan.

A vasárnapi iskolák mellett említenünk kell a Somogyban ekkor létesült gyümölcsfaiskolákat is. Tulajdonképpen ezek az iskolák csak olyan községekben nem voltak felállithatók, amelyekben nem volt községi birtok, vagy éppen a községek egész területét a közbirtokosságok tartották a kezükben, vagy már megtörtént bennük a tagositás. A karádi járás jegyzőségeihez tartozó 38 községben 10 négyszögöl és 3200 négyszögöl közötti gyakorló földterületek tartoztak a gyümölcsfaiskolákhoz. A legkisebb 10 négyszögöl Balatonbogláron, 2 hold pedig Karádon. Egy-egy holdat adott Endréd, Szólád, Kőröshegy és Zamárdi, félholdat pedig Kötcse és Tab. Bálványos 1300, Kiliti 600 négyszögölet, Ságvár 900 négyszögölet, Som 500-at, Látrány, Nagyberény, Torvaj és Zala 400-at, Kapoly pedig 700 négyszögölet. A járás egész területén - mindössze - tehát 12,58 kat. hold, azaz 20.141 négyszögöl került a gyümölcsfaiskolák kezelésébe 1859-ben.

A szigetvári járásban is elkészült - 1860. junius 24-én - a községekben létrehozott gyümölcsfaiskolák összeirása. A járás 60 községében 15-480 négyszögölet biztositottak, 300 négyszögölet a községek nagyobb részében. A legkisebb területü faiskola / 15-15 négyszögöl / Bürüsön és Váradon, a legnagyobb pedig Mozsgón / 480 négyszögöl / és Barcson / 370 négyszögöl / volt. Szigetvár,Németlad, Kálmáncsa, Szulok, Istvándi, Darány egyaránt 300-300 négyszögöles telket tudott iskolája részére biztositani/14/.

Vogronics Antal, Csurgó-kerületi iskolafelügyelő 1859. február 8-án kérte Miháldról a szolgabirói hivataltól, hogy a Babócsán és Bolhón már működő vasárnapi iskolai munkájukért biztositsa a benne dolgozó tanitók fizetését. /"Ingyen pedig tanitásra senkit sem lehet kötelezni. "/ A messze lévő gyümölcsfatenyésztő iskola telkét pedig keritse be a község, nehogy a facsemeték télen, - mivel nem voltak szalmával bekötve - a nyulak martalékává váljanak. Bolhón, Péterhidán és Aracson nem tudtak faiskolát létesiteni, mivel megfelelő földet sem az uraság, sem a község nem tudott erre a célra adni.

A gyümölcsfaiskoláknak, de a vasárnapi iskoláknak is a gyakorlati oktatás, a mezőgazdasággal összefüggő korszerü ismeretek nyujtása tekintetében volt nagy szerepük. Az alapszabályokkal működő gyümölcsfaiskolák tanitási terveiben nemcsak elméleti ismeretek szerepeltek, hanem gyakorlati utmutatások is. Különösképp hasznosak és eredményesnek mutatkoztak bennük a tisztán gyakorlati foglalkozások, amelyek között a konyhakerti növények müvelése, a gyümölcsfatenyésztés, a szőlőmüvelés, a gyógynövényeknek a kezelése, uj kereskedelmi és ipari növények kerti és veteménymagvak termesztése és megmunkálása is szerepelt, majd a növénymüvelés melegágyi módszereinek az elsajátitása, sokhelyütt pedig még a növényszaporitás és növénynemesités gyakorlati ismereteivel is foglalkoztak. Ezek az esztendők voltak a községi faiskolák felállitásának az előkorszaka a megyében, amelyet - végül is - csak 1888-ban követett az a törvényhatósági szabályrendelet, amely előirta a községek faiskolafelállitási kötelezettségét.

A népiskolázás ügye Somogyban - kétségtelenül mozdult előre a korszakban, főképp a közigazgatási hatóságok nyomatékos törődése következtében. A tankötelezettség szigoru ellenőrzése, amelynek eszközei között 1./ a szolgabirói hivatalok által a szülőkre kivetett büntetéseket, és 2./ a hiányzó tanulónak az iskolába még a karhatalom igénybevételéve is visszakényszeritő eljárásokat is számontarthatjuk. De a közigazgatási szervek kényszeritő iskolapolitikája mellett az iskolai apparátus is mozgásba lendült, rendszeressé vált a kerületi iskolafe-

lügyelők által kézbentartott jelentés kötelezettség, megteltek az iskolák padsorai, uj tanitói státuszok és uj iskolák épültek, az uj közigazgatás vezetői - többhelyütt - törekedtek a tanitói és a nótáriusi funkciók szétválasztására. A tanitók száma azonban még mindig kevés volt, munkájuk pedig rosszul fizetett és reménytelenül elvégezhető - 100 tanulónál is több jutott egy tanitóra - mégis a korszak tanitói, akiknek dijleveleit 1855-ben ujitották meg és irták alá a községi előljárók és esküdtek - rendszerint a nevük mellé odarajzolt keresztekkel. Az "iskola-kormányzó" plébánosok és a községi előljáróságok által aláirt s a szolgabirák által hitelesitett iskolamesteri jövedelemkimutatások rendszerint nyolc tételben sorolták fel a tanitói jövedelmeket. A vörsi iskolamester jövedeleme - 1855-ben - ekként alakult : 1./ A házaspárok utáni készpénz / 7 krajcárjával/, 2./ az iskolásgyermekek utáni készpénz /24 krajcárjával/, 3./ a stóla, 4./ a házaspárok utáni 1/4 pozsonyi mérő rozs / mérője 45 krajcárjával/, 5./ 15 szekér fa / szekerenként 15 krajcárjával/, 6./ a réti széna termése, 7./ a földi termés és végezetül 8./ 20 akó kollekta bor / akója 1 forinttal/. A tanitói jövedelem pénzre átszámitott értéke 118 Ft 16 kr. volt.

1855-ben a megyei főnökség "oskola-vizsgálati körutra " küldte az egyházkerületi tisztségviselőket. A helyszini ellenőrzések - mint ez a karádi kerületi alesperes jelentéséből is kiolvasható/15/ a téli hónapok alatti szorgalmi időszakot - a szegénység okozta ruházatlanság miatti elmaradások kivételével - általában megfelelőnek tartották, kevésbé voltak azonban a "nyári oskoláztatással " megelégedve, amikor is a szülők - "megrögzött szokásaik következtében " - " gazdászati munkára " alkalmazták gyermekeiket. Az iskolába hanyagul járó növendékeket - hetenként - a járási hatóságoknál a feljelentések alapjául is szolgáló két jegyzőkönyvbe is feljegyezték.

A jelentések általában mindenütt az iskolatermek szükös voltáról számoltak be. A karádi iskolaterem sem tudta befogadni 335 tanulóját, miértis olyan határozat született az iskolafelügyelő őhajára, hogy az első korosztálybelieket : azaz a 7 éveseket ne kötelezzék az iskolalátogatásra.

A jelentések azt is szóvá tették, hogy a jegyzői és a tanitói munkakörök szétválasztása következtében sem oldódtak meg teljesen a problémák, mivel a tanitók fizetése "több helyeken nagymértékben leolvadtának, másrészről a vasárnapi oskolák létesitése által egy uj teher tétetett vállaikra, minden jutalmazás nélkül ".

Végülis - e politikailag leföldelt korszakban - kultura szolgálata a nemzet felemelését is segitette, a hasznos gazdasági ismeretek tanitása és tanulása pedig, amelyen a korszak tanitói, gazdasági szakemberei,lelkészi és népnevelési eszméinek a megszállottjai egyaránt munkálkodtak - a paraszti művelődés szintjét emelte magasabbra, azét a parasztét, akinek a kapitalizmus kezdő évtizedeiben az olvasás és az irás még munkát jelentett. Egyszerre kellett tehát a földjében és a fejében rendet teremteni. Az abszolutizmus idején azonban csak a középfoku oktatás területén következett be jelentős változás, a népoktatás ügyének a megoldása - Eötvös uj törvényére hagyatkozva váratott magára.

A közmüveltség terjesztésben nagy tényezőkké váló I. és II. Rátio educationis /1777, 1806/, valamint az 1845. juliusában napvilágot látott helytartótanácsi elemi iskolai szabályzat - amely a korabeli gazdasági és társadalmi fejlődés által támasztott igények szolgálatában is igen korszerünek volt mondható-, majd ezután az Entwurf uj organizációja is a polgári közoktatáspolitika előrelátó és előremutató törekvéseinek a szolgálatában állott. Ha az 1860-as esztendőktől bekövetkezett társadalmi és politikai változások, átmenetileg kedvezőtlenebb állapotokat is teremtettek a népiskolázás tekintetében, mint az abszolutizmuskori, mindazonáltal a dualizmus kezdetén az uj korszak már készenlétben állott az Eötvös-féle uj népiskolai koncepciók befogadására.

II.

A középiskola / a középtanoda /

A kapitalizmus uj korszakát nyitó Entwurf hazai neveléstörténetünkben nemcsak korszerü elvei következtében vált sorsdöntően jelentőssé, hanem azért is, mivel éppen azokkal az iskolákkal szemben vetette fel a lét és a nemlét kérdését, amelyek a maguk erejéből - anyagiak hiján - aligha tudtak volna megfelelni a jelentős tanügyi rendelet előirásainak. Nyilván ezért jelentették az Entwurf követelmény rendszerében, különösképp a reáliákra való előirások - a szaktanár hiány következtében - a legnagyobb nehézséget.

Mindezzel már a rendelet bevezetőjében is tisztában voltak a szabályzat készitői, ezért számoltak is a lépcsőzetes bevezetés lehetőségével. A rendelet alkotói azt is érezhették, hogy a végrehajtás során különösképpen majd a jelentős anyagi vonzatok miatt nem válnak népszerüvé a kisebb mezővárosok iskolái részére a korszerü szabályzat rendelkezései, mivel a kisebb városok iskolái részéről - miután ezeknek az iskoláknak a javarésze a szerényebb vagyonu egyházi köztestületek fennhatósága alatt müködött - nem állnak majd rendelkezésre a kivánt anyagi eszközök.

Az állam csak abban az esetben ismerte el az iskolák nyilvános jogát, ha azok az állami gimnáziumok számára előirt szabályzatok követelményeinek megfeleltek. Miután azonban a benne előirt kötelező normák - az adott körülmények közepette - számos nagy - és kisebbnevü iskolánk nyilvánossági jogának az elvételével fenyegettek, ezért hazai tanügyi közvéleményünk igen jelentős ellenállást és passzitvitást fejtett ki ellenök.

A felekezetek iskolafenntartási jogát továbbra is elismerte az uj szabályzat, mindazonáltal az oktatást - e téren is - az állam irányitása és ellenőrzése alá rendelte. A középtanodákban az oktatás nyelvét a vidékbeli népesség szükségletével tartotta harmonizálandónak, ha szükségesnek mutatkozott : két nyelven is engedélyezte a bennük való oktatást.

A Thun-reformok különösen a középiskolák és a főiskolák tekintetében irtak elő alapvető változást. A miniszter rendelete elé készült Geringer-féle felmérés szerint Magyarországon aránytalanul nagy volt a gimnáziumok, de az akadémiák száma is. A legtöbbjükben korszerütlen és hiányos volt az oktatás - amint azt a 13. § ki is mondta-, miáltal "azok nem a valódi képzettség, hanem országos igazgatásokbani káros ügyesség terjesztésére valának képesek". Ezért a gimnáziumok egy részét megszüntették, másrészét pedig 4 osztályos algimnáziumokká minősitették, vissza, a nyilvánosság egyidejü megvonásával. Igy minősitette 1851-ben a csurgói a gyönki, a kaposvári, a keszthelyi és a mohácsi gimnáziumokat - 45 más magyarországi gimnáziummal egyetemben - algimnáziummá az Entwurf, közülük nem egynek még a nyilvánossági jogát is elvette az állami főigazgatóság 1851. szeptember 16-i keltezéssel. Némely gimnáziumot pedig 8 osztályu teljes gimnáziummá szerveztek át 12 szaktanárral.

Az Entwurf megjelenése után 1850. január 25-én Sterne Ferdinánd kanonok, -akkor még a Tolna polgári kerület tanodáinak felügyelője - a protestáns egyházak iskolai állapotáról kért jelentéseket. Sárközy Alberttől, a Belső-somogyi Református Egyházmegye gondnokától a református tanodák felügyelőinek a névsorát és lakcimét kérte, Bárány Páltól, az evangélikus egyház gondnokától pedig a luteránusokét/16/. A jelentésekre vonatkozó felszólitásokat bizalmatlanul fogadták a protestáns egyházak vezetői, hisz az önkényuralom első esztendejében már a Tolna-kerületi főispán február 5-i rendelete is megjelent, amely szerint a "reformáta és az evangélica vallást követők - bármi néven nevezendő egyházi gyülekezeteik tartásától eltiltattak", megtiltván számukra valamennyi egyháztestületi-szerv müködését/17/. A kerületi főispán később azt is közölte a megyével, hogy a főhadiparancsnok rendelete értelmében piarista rend nem vehet fel a soraiba noviciusokat és meg kell szüntetnie gimnáziumait. A rendelet Somogyra ugyan nem

vonatkozott, a nagykanizsai gimnázium e rendelkezés alapján azonban rövid időre bezárhatta a kapuit /18/.

Amikor a soproni kerület császári és királyi tanhatóságának a megszervezése megtörtént Hauer István br., miniszteri biztos Sterne Ferdinánd apátot javasolta a kerület katolikus iskolafelügyelőjének, megjegyezvén róla, hogy olyan szakmáját szerető vezető, aki "ein Mann von deutcher Bildung und Civilisation".

A Geringer által is pártfogolt egyházi férfit-végül is - Thun miniszter 1850. április 25-én nevezte ki a soproni katonai kerület katolikus iskolafelügyelői székébe. A frissen kinevezett iskolai tanácsnok " már 1850. julius 3-án szemlét tartott a kaposvári gimnáziumban, majd a látottak után - elnökölve az iskolai tanácsülésen - bejelentette, hogy "minden magyarországbeli tanodáknak, ha a nyilvánosság jogát tovább is fönntartani kivánják az uj tanrendszer értelmében szükségképp át kell alakulniok ". A jelenlévőknek azt is tudomására hozta, hogy a magánalapitványu iskolákat a kormányzat nem akarja müködésükben korlátozni, azok felett egyedül csak a "szellemi külfölügyelését" akarja a maga számára biztositani.

A tankerületi felügyelő kérdéseket intézett a tanácsüléshez, amelyekre sebtében kellett válaszolni. Tisztázni kellett mindenekelőtt : miképp keletkezett a kaposvári gimnázium, mikor és kik voltak az alapitói, rendelkezik-e alapitó oklevéllel és mekkora az iskola fenntartásához szükséges alapitók anyagi ereje ? A kérdések kapcsán leszögezték, hogy az iskola 1806-ban még magánalapitványi volt, azaz Somogy nemessége és egyéb lelkes jótevői által alapitott kisgimnázium, amely 1812-ben vált nyilvánossá, nagyobb gimnáziummá pedig 1816-ban.

A második kérdés a tanácsüléshez az iskola épületére vonatkozott, amelyet jókarban lévőnek találtak. A harmadik kérdés az ösztöndij-alapitványokat tudakolta, amelynek tekintetében Vörös Gábor 50 váltóforintos kis alapitványán kivül alig tudtak valamit is megjelölni, ugyanakkor azonban nyomatékosan hangsulyozta a tanácsülés, hogy a gimnázium rendelkezik egy 1000 kötetes kiskönyvtárral, ásvány- és természetrajzi gyüjteménnyel és kellő számu földrajzi müszerrel. Általában azonban a tanácsülésnek a gimnázium alapjait képező tőkepénzekről nem volt tudomása.

A tanácsüléshez intézett következő kérdésre : nevezetesen, hogy a "körvidéknek " nem volna-e nagyobb szüksége egy ujtipusu reáltanodára, mintsem egy gimnáziumra ? - nem tudtak választ adni. A kérdés megválaszolását a megye döntésétől kivánták függővé tenni. Azt azonban, hogy a gimnáziumot 8 vagy 4 osztályuvá, vagy éppen reáliskolává alakitsák át - a tanácsülés határozottan leszögezte, hogy a 8 osztályu gimnázium fenntartásához és benne 12 tanár alkalmazásához kellő alapitványi eszközökkel a fenntartók nem rendelkeznek.

A tanácsülés az oktatás nyelve tekintetében is döntött és megállapitotta, hogy a 73 fős tanulóifjusággal rendelkező gimnáziumban - amelyből 64 volt a magyar, 9 pedig zsidó-, de "körvidék" népességének is, a magyar nyelv felel meg, a "vegyes tannyelv " károsan akadályozná benne az előrehaladást.

Végül a tanácskozás az uj tanrendszert jónak tartva, csak a következő tanév kezdetével tartotta bevezethetőnek maga a miniszter is " az előgördülendő kezdetbeli nehézségek miatt " - a hatóságokkal összhangban - csak 3 esztendő alatt tartotta megvalósithatónak az uj oktatási strukturát. Végül is már augusztus 13-án megszületett a döntés, hogy a kaposvári középtanoda 4 osztályos kisgimnáziummá alakul át, a végső célról azonban, hogy 8 osztályu nagygimnáziummá alakuljon át soha nem mondott le a gimnázium tanácsa. Az átszervezés utáni első esztendőben a 4 osztályu altanodába 57 tanuló iratkozott be /43 rkath., 1 ref. és 13 zsidó tanuló/.

Szeptember 15-től az uj tanrendszer bevezetését ugyan elhatározták a mezővárosban, arról azonban még nem történt döntés, hogy a város lakossága kisgimnáziumot óhajt-e a maga számára, vagy "mesterségre és müvészetre " képző reál-

iskolát, azaz ipartanodát ? A hezitációt az okozta, hogy a nemesi rétegek inkább a közép- és a felsőbbosztályok fiainak a továbbtanulási igényeit akarták kielégiteni a gimnáziumban, az alsóbb néposztály müvelődési igényeinek pedig az algimnáziumot az ipartanodával " összeillesztett " intézményre : azaz vegyes-tanodára lett volna szüksége a városban - Komárom példájára, - annál is inkább, "minthogy ezen összesités - szólt a tanodai tanácsülés jegyzőkönyve - egyébiránt is, sem anyagi, sem szellemi tekintetben nem igényel sokkal nagyobb áldozatot, mintha vagy tiszta ipartanoda, vagy csak kis gimnáziummá alakitatnék "/19/. A négyosztályu ipartanodában hittant, anyanyelvet, egy második élőnyelvet, történelmet, földleirást, matematikát, alkalmazott számtant, természettant, természethistoriát, technológiát és áruismeretet, rajztant s calligrafiát, az algimnáziumban pedig : hittant, latint, görögöt, anyanyelvet, történelmet földrajzot, matematikát, alkalmazott számtant és bölcsészeti propaedeuticát tanitanának. A tanárok száma mindkét iskolatipusban azonos / 6 vagy 7 / volt.

Az intézmény jövendőjét és oktatási rendszerét illetően - tehát - választ elé került az iskola. Döntenie kellett arról : milyen legyen a tanrendi felépitése és kiket fogadjon a falai közé ? A város társadalmi összetételét figyelembe véve megérthetjük a gimnázium tanári karának az uj tanrendszert bevezető tárgyalások alkalmával azon álláspontját, hogy nem szerencsés az a - város bizonyos köreiből és a megyei nemesség soraiból kiinduló - törekvés, hogy a városban inkább gimnázium müködjék, mintsem reáliskola, vagy ipartanoda, A tanári kar bölcs mérséklete azt az álláspontot tette magáévá, hogy ha a patronatus nemcsak a felső- és középosztályokra figyel, hanem az alsóbb néposztály müvelődési igényeire is, akkor Kaposvárott vegyes tanodát kellene létesiteni, azaz a kisgimnáziumi szervezetet össze kellene kapcsolni benne az ipartanodai rendszerrel, miután rossznak tartotta társadalmunk szerkezetének az ismeretében azt a hazai gyakorlatot, hogy a kézmüveseknek és az iparosoknak gimnáziumot kellett végezniök, mintsem ipartanodát. Ezzel az állapottal azonban az előrelátó tanári kar magára maradt. Végül is, amikor a gimnázium uj müködési szabályzatát elnyerte 1856. junius 29-én, akkor már az iskolára nem ugy tekintettek, mint a mezőváros kispolgárainak tanodájára, hanem a birtokos középosztály erkölcsi és tudományos müveltségének megyeszékhelyi fellegvárára, amelyben a nemesség tulsulya keresztülvitte az iskola profiljának saját igényei szerinti átalakitását.

Az előzetes tárgyalás után került csak sor báró Hauer Istvánnak, a soproni katonai kerület miniszteri biztosának az intézkedésére, aki - két napos késéssel - kihirdette a kultuszminiszternek 1850. szeptember 7-én kelt 6737 sz.rendelete alapján a soproni katonai kerület katolikus gimnáziumaira vonatkozó rendszabályokat :

1./ A győri, a soproni, és a szombathelyi liceumok nagyobb gimnáziumokká, a pécsi, a kőszegi, a keszthelyi, a komáromi, a pápai, a fehérvári, a tatai és a veszprémi gimnáziumok pedig kis-, illetve algimnáziumokká alakulnak át. A nagygimnáziumokban 12, az algimnáziumokbanpedig 6 tanárt kell alkalmazni.

2./ A tanitás nyelvezetéül Győrött és Szombathelyen a magyar nyelvet,Sopronban a németet, a keszthelyi ,a kismartoni, a pápai, a fehérvári, a tatai, és a veszprémi algimnáziumokban ugyancsak a magyar nyelvet, Kőszegen a németet, Pécsett pedig - Baranya és Tolna megye német lakosságára való tekintettel - vegyesen : a magyar és a német oktatási nyelv használatát rendelték el.

3./ A nagykanizsai és az óvári gimnáziumokat megszüntették. 1850. november 9-én azonban a miniszteri biztos már ujból engedélyezte a kanizsai 4 osztályu kisgimnázium megnyitását. Óváron azonban csak 1854. október 1-ével nyithatta meg kapuit a kisgimnázium.

4. A kaposvári és a mohácsi algimnáziumokban csak az 1850-51-es iskolai esztendőben vezethető be az uj rendszabályzat, addig e két iskola a nyilvánossági jogot sem élvezhette.

5./ A gimnáziumokban október 1-vel vette kezdetét a tanitás, Tatán és Veszprémben pedig október 15-vel.

A rendelet még 1850. szeptember 15-én azzal került Bogyay Péternek, "a kaposvári deák-oskolák tömege gondnokának" és Fatér Mihály igazgatónak a kezébe, hogy vegyék tudomásul belőle a nyilvánossági jog átmeneti megvonását/20/.

A gimnázium sorsát már étvizedektől szemmel tartó Csorba József akadémikus is aggódással tekintett az iskola lefokozására, a boldogabb jövőtől remélve sorsának jobbrafordulását : "Meg vagyok győződve, hogy ez / ti. a gimnázium / a középosztály erkölcsi és tudományos miveltségének - mert a gazdagok messzefekvő nagyobb városokba is mehetnek oskolába - a megye szélén fekvő csurgói oskolával együtt a legfőbb tényezője, kutfeje : itt vetettek alapot azon nagyobb oskolába ment sok ifjak, kik mint mérnökök, orvosok, papok s jeles államférfiak korunkban ismeretesek. A legujabb oktatási rendszer kormányilag behozatásával ezen oskola köre is, főképp a pénzviszonyok és a tanitók rendszeres fizetése tekintetéből, kisgimnáziumra, azaz a négyosztályra szorittatott, s e hiány orvoslását Somogynak nemtője, a boldogabb jövendőtől reményli "/21/.

A nyilvánosságtól is megfosztott és altanodává minősitett iskolák fenntartóinak és tanárainak - ettől kezdve - sokat kellett fáradozniok azon, hogy intézményeik mielőbb ujra publikussá válhassanak, amelynek feltételei között az államhatalommal fennálló politikai lojalitás hangoztatása is nagy szerepet játszott. A nyilvánossági jog elnyerésének a feltételei közé azonban - mindenekelőtt - a/ az iskolavagyon / alaptőke /hosszu időre való biztositása, b/ a tanárok megfelelő fizetésének biztositása, c/ uj tanárok választása, d/ a tanári képesitések bizonyitása, e/ az uj tanszervezet bevezetése és végül f/ a hiányzó taneszközök beszerzése tartozott. Ezeket a feltételeket - valóban - nehezen tudták algimnáziumaink és középtanodáink teljesiteni. Jellemzőként emlithetjük tájunkról is, hogy nem egy visszaminősitett kisgimnáziumunk még a kiegyezés után sem tudott "feltámadni", jeleként életképtelenségének. Egyébként is a rendelet végrehajtása annál több gondot jelentett az iskola vezetőinek és fenntartóinak, miután a rendelet szövegéből pl. Csurgón egyetlen példány sem állt kezdetben rendelkezésre. A később-Sarkady Károly közbejöttével - megszerzett példányban is mindössze csak pár mondat volt aláhuzva az iskolát fenntartó egyházi hatóság részére.

Ettől az időtől kezdve vette kezdetét a kaposi gimnázium tanárainak és iskolafenntartóinak az az akciósorozata, amely szüntelenül kérvényezte intézményének a "közintézetek sorába" való felvételét. Már 1850. december 31-én Hauer értesitette a megyét, hogy a miniszter örömmel nyugtázta a gimnázium alapitóinak azon igyekezetét, hogy "ezen oskolát azon állapotban kivánják tenni, mely után azt publikus tanodának lehet tekinteni" az iskolai állapotokat azonban még nem találta minden tekintetben kielégitőnek az uj szervezeti előirásokkal/22/.

E cél érdekében terjesztették fel, 1851. március 8-án, a gimnázium alapitói Hauer bárónak február 26-i ülésük jegyzőkönyvét is. Markovits kormánytanácsos tudomásul is vette,/23/ hogy az algimnázium 4 tanára már letette a próbavizsgát, két ujabb tanára pedig hajlandónak mutatkozott ujabb vizsgálatnak is alávetnie magát, s azt is, hogy az iskola alapitói magukra vállalták az alaptőke gyarapitását, addig azonban - mint leiratában közölte - "a kaposvári gimnázium nyilvános kisebb gimnáziumnak fog tekintetni, mig annak fenntartására az alaptőke elegendő nem lészen." Még Gyönk is megkérdőjelezte az Entwurf-ot, noha - annak többek között - szakrendszer elvét előrelépésnek tartotta, mégis megállapitván róla, hogy annak fája nevelési szempontból nem hozhat azonos minőségü gyümölcsöket a Lajtán innen és a Lajtán tul.

A modern elveket hirdető Entwurf és a nyomában keletkezett értékes pedagógiai és didaktikai elvek, amelyek főképp Sterne Ferdinándnak, a soproni kerület iskolafelügyelőjének a tollából és a Statthalterei Abteilung egyéb intézkedéseiből eredtek - sok tekintetben megkérdőjelezték és kompromittálták azok a különöleges politikai célok, amelyekkel a függetlenségében levert nemzetet uj politikai helyzetében kezelték, amelyben a német nyelv tanitásának a kötelezővé tételével nap mint nap provokálták.

A kaposvári gimnázium alapitóinak és tanárainak sorozatos fáradozása és kitartó buzgalma azonban nemsokára meghozta a kivánt eredményeket. Az 1851. közepén már megérkezett - Bogyay Péter alapitványi tömeggondnokhoz - a kultuszminiszter 3139/421. sz. május 27-én kelt leirata arról, hogy a "nyilvános tanodák " sorába felvették a kaposi gimnáziumot is. / A soproni kerületből leérkező ügyirat szószerint az alábbiakat tartalmazta : "... das Gymnasium zu Kaposvár in den Rang öeffentlicher Gymnasien zu erheben und in denselben so lange zu belassen" /24/.

Bár a nyilvánosságot csakhamar visszanyerte az iskola, a benne uralkodó állapotok - főképp a felszereltség tekintetében - még korántsem voltak megnyugtatóak. 1854. juniusában Sterne - noha a tanárok és az ifjuság előmenetelével meg volt elégedve, az iskola felszerelésével azonban már kevésbé - záros határidőt szabott az iskola vezetőinek a még hiányzó felszerelés pótlására, nehogy " a nagy nehézséggel elnyert nyilvánossága a gimnáziumnak könnyümódon elvétessék ". Még 1855. április 13-án is nyomatékkal figyelmeztette a hiányzó iskolai segédkönyvek és segédeszközök beszerzésére a gimnázium vezetőit.

1859. december 1-ére - ujból - közgyülésre szólitották a gimnázium alapitóit, amelyen az iskola államositásának a kérdését tüzték napirendre, azaz a gimnáziumi-alap jövedelmének évi részletekben való befizetését a tanulmányi alapba. Az alapitókat határozottan felszólitották : "vagy ujabb áldozatokkal pótolják a szükségeket / azaz tatarozzák az épületet és biztositsák a kamatok negyedévenkénti előleges fizetését/, vagy pedig az eddig gyakorlott jogaikról lemondanak ". Az alapitók népes tábora - soraiban Somssich Pállal, Eszterházy Pállal, Festetics Györgygyel stb. - még a közgyülés előtt - irásban is kifejtve véleményüket - tiltakoztak alapitványi jogaik megcsonkitása ellen, s kérték a félszázadon keresztül gyakorolt " természetes jogaikba " való visszahelyezésüket.

A közgyülés hangulatát Bárány Pál / Balatonboglár / fogalmazta meg akként, hogy ha elfogadnák az államositás uj feltételeit, akkor "Somogy megye megfosztvá lévén sok századokig gymnasialis tanodától, minthogy sem álladalom, sem magányosok erre gondot nem forditottak, tehát ennek nagy hiányát és szükségét mélyen érezvén Somogy megye birtokosai, későbbi időben buzgó áldozatok tételével, a törvények engedelme mellett és a magas kormány beleegyeztével hozták létre a kaposvári algimnáziumot ", amelyről maga a város is kijelentette, hogy "fel-állását Kaposvár mezőváros érdekével összekötöttnek látja".

A közgyülés végül is ugy döntött, hogy az alapitók csak a korábbi jogállásukba történő visszahelyezésük után tartják "hazafiui, kedves kötelességük - nek " az algimnázium jövendőjéről való gondoskodást /25/.

Mint tanitottak az iskola történetének egyik legválságosabb esztendejében ebben az algimnáziumban már az Entwurf igényei szerint ? Az 1851-52-es iskolai esztendőben a tantárgyak órarendi beosztása a következő volt :

Osztály	vallás-tan	latin	görög	magyar	német	törté-nelem	matema-tika	term. rajz, fizika	Összesen
I. o.	2	7	-	2	4	3	4	2 t	24
II. o.	2	6	-	3	2	3	4	2 t	22
III. o.	2	5	5	2	-	3	3	2 t	22
IV. o.	2	5	4	2	-	3	3	2 t	21
Összesen	8	23	9	9	6	12	14	8	89 ó.

A magyar, a történelem, a matematika, és a fizika óraszáma /43/ volt a heti óraszám /89/ 48,0 %-a. Négy év alatt volt csak annyi a magyar órák száma, mint a két utolsó esztendőben tanitott görög nyelvé, alig egy órával több, mint a vallástané. A tanterv legsulyosabb tárgya a latin nyelv volt, csaknem kétszerese a történelemnek és háromszorosa a magyar nyelvnek. Ugyanigy biztositotta az Entwurf a csurgói és valamennyi gimnáziumban is a latin nyelv behozhatatlan előnyét a többi tantárgyakkal szemben.

A hat tanárból a lelkész-igazgató a vallástant a Budán kiadott "Cathechismus medius et magnus ..." alapján tanitotta az első három osztályban, a negyedik osztályban pedig a Bécsben 1846-ban kiadott "Leitfaden bei den katholischen Religions Unterricht für die Untern-Grammatical Classen an den k.k. österreichischen Gymnasien " c. tankönyvet használta. A görög nyelvet Szepesi Imre tankönyve alapján tanitották. A német nyelvü tankönyvét Toepler Teofil irta. A magyar nyelvet a Budán megjelent " Lingua hungarica..." c. tankönyv alapján tanitották, amelyhez használták még Tatay István szöveggyüjteményét is. A történelem tankönyvét Pütz Vilmos, a földrajzét pedig Wenzig József irta. A matematika tankönyvét Horváth Zsigmond és Barcs Ferenc, illetve Szabóky Adolf és Schulz irták. A természetrajzot / a historia naturálist / és a fizikát Lutter Ferdinánd " Elementa physicae " tankönyve alapján tanitották.

A csurgói algimnáziumban is nagyjából hasonló volt az Entwurf tantárgyankénti óraelosztása az egyes osztályokban ugyanebben az iskolai esztendőben.

Osztály	vallás-tan	latin	görög	magyar	német	föld-rajz, tört.	matema-tika	természet-rajz	szépirás rajz	
I. o.		8	-	4	-	3	3	2	2	25
II. o.		6	-	2	3	3	3	2	2	23
III. o.		6	5	2	3	3	3	3	2	29
IV. o.		6	4	2	3	3	3	3	2	28
Összesen :		26	9	14	9	12	12	10	8	105

A latin és a görög nyelvet itt is Szepesi Imre nyelvtanai alapján tanitották, német nyelvkönyvül pedig Toepler Teofil tankönyvét használták. A történelmi oktatásban Beckl József és Pütz Vilmos magyarra forditott világtörténetét használták, akár csak Kaposváron.

A világtörténet legfontosabb részét az osztrák történet képezte amelyet népszerü honismerettel fejeztek be. A középkort és az ujkort - különös tekintettel az ausztriai birodalom eseményeire - Pütz népszerü tankönyvei alapján tanitották. A történelemoktatás német anyanyelvü szerzői közül az Entwurf függelék-mellékletében / V. rész Zur Instruction für den geschichtlichen und geographischen Unterricht / is - a tanulók használatára különösképp melegen ajánlotta - mint - egy a birodalom történettanitásának háziszerzőjeként Pütz Vilmos : Grundriss der Geschichte und Geographie der alten, mittleren und neueren Zeit für die oberen-klassen der Gymnasien - három kötetes tankönyvét, amelynek már 1847-49 között a 4. kiadása is megjelent, forditása pedig 1850-51-ben hazánkban Vincze Paulintól. A tankönyv 3. és 4. bővitett és javitott kiadását pedig Baranyai Zsigmond dolgozta át 1856-ban. Az ókorbeli földiratát Thüringer Anikó "magyaritotta" a feltanodák részére 1853/54-ben, az algimnáziumok számára pedig néhány nagykőrösi tanár / Ballagi Károly, Kiss Lajos, Szilágyi Sándor / 1855-ben. Mint látható , a magyar nyelvü forditások - viszonylag elég gyorsan - már az 1850/51-es esztendőkben napvilágot láttak, bővitett s javitott kiadásukra is már sort tudtak keriteni az 1856/58 közötti esztendőkben.

A tantárgyak óraszáma nagyjából hasonlóan alakult a pécsi gimnáziumban is az Entwurf kezdő esztendeiben :

A tantárgyak heti óraszámai a pécsi gimnáziumban 1851/52-ben.

Tantárgyak neve:	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	Össz.
			o s z t á l y						
Hittan	2	2	2	2	2	2	2	2	16
Magyar	2	2	2	2	2	2	2	2	16
Latin	8	7	5	5	5	5	5	5	45
Görög	-	-	4	4	4	4	3	3	22
Német	3	3	3	3	3	3	3	3	24
Mennyiségtan	3	3	3	3	3	3	4	-	22
Természetrajz	2	2	3	-	2	-	-	-	9
Természettan	-	-	-	3	-	3	3	5	14
Bölcsészet	-	-	-	-	-	-	-	2	2
Történelem	3	3	3	3	3	3	3	3	24
Összesen :	23	22	25	25	24	25	25	25	194

A korszak vizválasztó volt mindkét Somogy megyei iskola történetében. Ekkor / 1850/ került az iskola élére az első olyan gimnáziumi választmány, amelyben már a város képviselője is helyet foglalt Kaposvárott. A nyilvánosságért harcolva a mezőváros birája : 1851. február 26-án 300 pengőforinttal járult hozzá az iskola alaptőkéjéhez - mint indokolta - "Kaposvár mezőváros lakosainak az iskolák kebelébeni megmaradása s fenntartása eránti érzetből "/26/. A 19 tagból álló testület 1851-től már szükebb körüvé : 12 taguvá alakult. E - zektől az esztendőktől kezdve a hajdani magánnevelőkből, jogászokból, lelkészekből és orvosokból összetoborzott tanári kar lassan a szakma jeles pedagógusaival cserélődött ki. Még 1852-ben az algimnázium hat tanárból csak kettől volt a tényleges tanár, egy lelkész és három pedig magnánnevelő. Közöttük nem ritkán olyanok is az iskola katedráira jutottak, akik kiemelkedő eredménnyel tanitották szaktárgyaikat. A kor egyik orvos megfigyelője, ha némi tulzással is, szülőként büszkén állapithatta meg az iskoláról : " Itt legalább mégis a latin s a nemzeti nyelv sokkal jobban tanittatott, mint a magyar fővárosban". Valóban emlithetjük a tanárok sorába Döbrössy Károlyt, a klasszika filológia kiváló tanárát, akinek keze alatt talán a legjobb és a legeredményesebb latin oktatás folyt a dunántuli gimnáziumok között.

Hogy a kaposvári és a csurgói gimnáziumok visszanyerhették nyilvánossági jogukat, ebben igen nagy érdemeket szerzett Kaposvárott a Vály János hajdani örökébe lépő Somssich Pál, Csurgón pedig Sarkady Károly egyházmegyei inspektor, Somssich az 50-es évek elején került a gimnáziumi választmány élére Kaposvárott.

Az abszolutizmus elleni tiltakozásként - köztudottan - demostrativ ünnepségeket szerveztek sok helyütt az országban nemzeti kulturánk védelmére és ápolására. A megyében Niklán a Berzsenyi emlékmű felállitása vált ilyen jelentős politikai fegyverténnyé az abszolutizmus elleni harcban a magyar irodalom és nyelv védelmében, Kaposvárott, a megyeszékhelyen pedig a nevelés és oktatásügyét karolva fel tevékenykedtek a megye és a város legjobbjai a gimnázium jövendőjének a megalapozásán.

Somssich mindenekelőtt az iskola fundusának a gyarapitásával törődött, tudván hogy az algimnáziumi keretekből csak a pénzügyi alapok szilárd megteremtésével tudja kiszabaditani az iskolát.

Majd a pénzügyi alapok 1861-ben történt visszaszerzése után az ujra megindított adománygyüjtés is növelte az alapitványok nagyságát. Ezek során az iharosberényi ifjuság is beküldte mükedvelő előadásának a tiszta jövedelmét. Még a somogyi nők is 1600 forintot gyüjtöttek a - korabeli sajtóhirek szerint- az iskola céljaira. A gyüjtés kedvező eredményeként 1864 nyarán már 24000 forinttal rendelkezett a választmány s igy az év végére már emeletesre épithették át az iskola régi földszintes épületét. Az átépitéskor Eszterházy Miklós herceg az iskolával szomszédos földszintes uradalmi házat is az iskola rendelkezésére bocsátotta azzal a feltétellel, hogy a város majd kárpótolja a bérlőjét az átadott épület elmaradt hasznáért, ami lényegében meg is történt a két árok közötti polgári földek bérletre történő átengedésével, amellyel a város jelentősen hozzájárult " a haza nagyobb polgárainak " épült gimnázium hajlékának a megnagyobbitásához ".

Somssich számára mindenekelőtt és mindenekfelett a gimnázium ügye volt a jelentősebb szülőmegyéjében. Későbbi fáradozásait is siker koronázta. A kiegyezés utáni uj viszonyok közepette Eötvös József közbenjárásával 1868. május 26-án a gimnázium végre megkaphatta a tanulmányi alapból azt a 600 forintnyi segélyt, amelyet Mária Terézia egy Segesden fellállitandó gimnázium számára utalt ki még 1776-ban, a segélyt azonban a kincstár sohasem folyósitotta.

Az iskola azonban egyre jobban érezte, - noha a fenntartás iránti áldozatkészség nem volt jelentéktelen-, hogy a meglévő erőforrások nem tudják már a kor szinvonalára az intézményt felemelni, felszerelni és azon azt megtartani. Somssich fáradozására a vallás - és a közoktatásügyi miniszter csakhamar felvette a gimnáziumot is azon iskolák közé, amelyeket államköltségből dotálnak és szerelnek fel.A megyének tehát döntenie kellett - még az államositás előtt - arról, hogy a közne - velés ügyét előmozditván : mérlegelje a kettős célt, azaz megtalálja az állami és a megyei érdek között az egyensulyt.

Az októberi diploma kibocsájtása után Helfert József Sándor báró közoktatásü - gyi államtitkár - az ismert reakcionárius történetiró - önigazoló jelentést tett az abszolutizmus első évtizedében jóindulatuan kezelt magyarországbéli iskolai állapotokról, amelyeknek sorában pozitivumként könyvelte el az egyetemi és főis - kolai reformok mellett a gimnáziumok ujjászervezését, a reáliskolák megszervezését, a tanitóképzés átalakitását, a népiskolák megjavitását és gombamódra történő szaporitását. A jelentés nevetségesen hangzott, amikor azt mondotta, hogy Thun minisztériumának nem volt köze a centralizált birodalmi politikához, azt azonban már beismerte, hogy a minisztérium csak a nyelvkérdésben haladt párhuzamban a kormányzattal az összbirodalom egységes hivatali nyelvének az álmát kergetendő általa.

Ez az időszak - végül is - a Thun-féle ideiglenes / 1850-1854/ és végleges / 1855-1859 / reformok után már e reformokat fellazitó változások kora / 1859-1867/ volt amely - egyfelől - a két évtizedre mellőzött Eötvös-féle népnevelési eszméknek és a népiskolai törvényeknek készitette elő az utját. Másfelől pedig az Entwurf, kiváltképp az abszolutizmus bukása után vált alkalmasabbá arra,hogy hazánkban a polgári társadalom szabta müvelődés egyre korszerübb követelményeit és céljait segitse megvalósulni a középfoku oktatás területén.

Jegyzet és irodalom

/1/ GymL. GYTF iratai. 34 L/1849.

/2/ U.o.

/3/ GymL. GYTF iratai. Latin iskolák jegyzőkönyve 185. sz.

/4/ SmL. Kaposvári Gimnázium iratai. / a továbbiakban KGI / 1846-50. 114/1849.

/5/ GymL. GYTF 36 L/1849.

/6/ GymL. GYTF latin iskolák jegyzőkönyve 170, 172, 185, 394. sz.

/ 7/ GyML. GYTF. 36 1/1849.

8 VÖ. Ravasz János : A feudalizmus kora. In : A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában. Szerk. Ravasz János. Bp.1961.

9/ SML. Közgyülési jegyzőkönyv 3344/1845.

10 SML. Közgyülési jkv. 2128/1846.

11. SML. Közgyülési jkv. 1143/1846.

12/ GyML. GYTF. 111. Elemi 1848/49. Pécsi főelemi.

/13/ SML. Megyefőnöki iratok X. 13. 194/1855.

/14/ SML. Megyefőnöki iratok Z 3107/1860.

/15/ SML. Megyefőnöki iratok 4300/X.13/1855.

/16/ SML. Megyefőnöki iratok 71/1850

/17/ SML. Megyefőnöki iratok 129/1850.

/18/ SML. Megyefőnöki iratok 275/1850

/19/ SML. Megyefőnöki iratok 1151/1850.

/20/ SML. Megyefőnöki iratok 1602/1850.

21/ Csorba József : Somogy vármegye ismertetése. Pest. 1857. 168.o.

22 SML. Megyefőnöki iratok 175/1851.

23/ SML. Megyefőnöki iratok 2089/1851.

/24/ SML. Megyefőnöki iratok 2196/1851.

/25/ SML. Megyefőnöki iratok 1860. Unterricht A-D.

/26/ SML. KGI. 3/1851.

KORREFERÁTUMOK

RAJCZI PÉTER

Pécs város középiskolái 1849 és 1868 között

1848-ban erős törés következett be Pécs város iskolái fejlődésében. A minisztériumtól kapott utasitás alapján 1848-ban Pécs középiskolájának épületét katonai beszállásolás ill. kórház céljára veszik igénybe. Az elemi iskolákban is akadozik a tanitás, mert az épületekbe a katonaságot szállásolják be, vagy - mint a belvárosi iskola épületét - katonai fogházzá alakitják át.

1849-től vizsgálva a folyamatot, szükségszerüen a középiskolai oktatás vizsgálatából kell kiindulnunk, hisz a szabadságharc után elsősorban ebben van robbanásszerü változás, a népoktatás még a régi keretek között folyik. A népoktatás gyökeres megváltoztatása még 1868-ig várat magára.

A város történetére annak minden szakában rányomja a bélyegét az a tény, hogy Pécs jogilag is hosszu évszázadokon keresztül püspöki város, ill. püspöki székhely. / A jogilag vitatott sz.kir.városi jelleget az 1848-as országgyülés fogadta el./ A szabadságharc utáni fejlődésben ehhez még hozzájárul a pécsi szénbányászat nagymérvü kibontakozása is mint fejlesztő tényező. Ez utóbbi most minket annyiban érint, hogy a szénbányászat fejlődésével létrejövő bányatelepek az iskolázás problémáját is felvetik, ill. az eddigi iskolafenntartó községek és egyházak mellett megjelenik iskolafenntartóként a Dunagőzhajózási Társaság is a maga társulati iskoláival, azokra a társulati iskolákra utalt különböző anyanyelvü tanulók egységes oktatásának kérdésével. Ugyanakkor a város növekvő polgárságának iskolázási igényében is változást találunk a reáliák irányában.

Pécs iskolatörténetének bázisa azonban továbbra is az 1687-ben jezsuita iskolaként alakult, 1815-től kezdve a zirci apátság ciszterci ta szerzeteseinek kezelésében levő gimnázium lesz, mint amely hatását messze Pécsett tul is érezteti. Igy kis tanulmányom első fejezetében is erről az iskoláról kell megemlékeznem, illetve ennek az iskolának a történetét próbálom végigkiséri 1849-től 1868-ig.

I.

A gimnázium 1853-ig meglevő irattári anyagát vizsgálva szinte rohanva kell követnünk az egymásra torlódó eseményeket. Az eddigi iskolafenntartó ciszterci ta rend sulyos harcokat viv az iskoláért részint a püspökkel, részint az állami hatóságokkal. Ennek az igen zavaros jogi vitának részletes ismertetését találjuk Kiss Albinnak A pécsi gimnázium története cimü és 1914-ben megjelent forrásértékü munkájában/1/. Igy az abból fakadó vitát, hogy az iskola a katonai igénybevétel miatt a püspöki liceum épületében van elhelyezve, és a közben megjelenő uj oktatási rendszer szerint ennek a liceumnak a bölcseleti tagozatát kell a gimnáziumhoz csatolni, a liceum azonban alapitványi jellegü intézmény, tehát nem a ciszterciéké - most nem vizsgálom, csak az iskola müködésével konkrétan összefüggő eseményeket taglalom.

1850-től kezdve a rendeletek Sopronból érkeznek az iskolába kezdetben magyar, később német nyelven. Innen érkezik a rendelkezés az u.n. Thun-féle iskolareform bevezetésére. Az 1850/51-es tanévben lép életben az Entwurf der organisation der Gymnasien und realschulen in Österreich elnevezésü tanrendszer, melyet Poroszországtól vettek át és alkalmaztak Ausztriára, ill. most életbe léptették Magyarországon is. Az Entwurf a gimnáziumok tanulmányi idejét nyolc esztendőben határozza meg. Az eddigi hat éves tanfolyamhoz hozzá kell csatolni az akadémiák ill. liceumok bölcseleti tagozatának két évét. Ez logikusnak is látszik, hisz a bölcseleti szak eddig is a felsőbb tanulmányokra való jogosultság szempontjából természetes és kötelező folytatása volt a gimnáziumnak.

A szervezeti összeolvasztás az egységes képzésnek csak előnyére szolgálhatott. De nevelési szempontból is helyesnek tartották a korabeli pedagógusok, hogy az akadémiák szabadabb szellemével szemben a fiatalok tovább maradjanak a gimnázium nagyobb fegyelme alatt.

Az Entwurf a középiskolát két részre osztotta : al - és felgimnáziumra, ill. al- és felreáliskolára. Az algimnázium is egy viszonylagosan zárt egészet nyujtott, a főgimnázium az algimnázium anyagát uj és szélesebb alapokon fejlesztette tovább. Már a tanterv kialakulásakor az a gondolat is felmerült, hogy az algimnázium a gimnázium - és az akkor alakuló reáliskola közös alépitménye legyen.Az akkor még uralkodó klasszikus nevelés elvének hivei nyomására azonban az Ent - wurf erről lemond.

A tanterv elérendő célul az általános müveltség kialakitását tüzi ki. Az anyanyelv mellett a németnek tanitását az összes tartományra, igy az annak tekintett Magyarországra is kötelezően irja elő. Az osztályrendszer helyett bevezetik a szakrendszert. A tanterv sokat remél a tanároknak a szaktárgyuk iránti fokozot - tabb szeretetétől, illetve a szaktárgyban levő humanisztikus elemek alapos kiaknázásától.Igényként a tudóstanár tipust tekintik. Előirja, hogy a tanárok a szülőkkel is fokozottabb érintkezést tartsanak fenn, a községeknek pedig iskolabi - zottságot kell szervezni a társadalom bekapcsolására.

A pécsi gimnázium az uj tanterv szerint 1850/51-ben csak a ciszterci rend négyosztályos algimnáziumaként nyilik meg/2/ 224 tanulóval. Az V. és VI. osz - tályt a régi rendszer szerint tanitották, de alkalmazkodtak az uj rendszerhez annyiban, hogy bevezették az algebra és a német nyelv tanitását. Ugyanakkor még müködik a liceum bölcseleti tagozata, amelynek az 1850/51-es latin nyelvü /eddig magyarul vezették / kézirásos kimutatása szerint a tantárgyai / az 1848-as magyar elnevezés szerint/ hittan, fizika, metafizika/ alkalmazott ismerettan/, matematika / alkalmazott mennyiségtan/, Magyarország okszerü története, magyar nyelv és irodalom, természettörténet és mezei gazdászattan, polgári épitészet és vizmütan/3/. A ciszterci rend által fenntartott gimnázium és a Szepesy-alapból fenntartott püspöki liceum jogi helyzetéből fakadó ellentét akadályozza a nyolcosztályos gimnázium megnyitását. Ekkor Szcitovszky esztergomi érsek -előbb pécsi püspök - ugy rendelkezik, hogy az 1851-es tanévtől kezdve az igazgató és hat tanár pécsegyházmegyei pap legyen, akik fizetésüket a Szepesy-alapitványból kapják, hat tanár pedig ciszterci szerzetes, és ezek eltartásáról a zirci apát gondoskodjék. Az iskola igazgatása teljesen a világi papok kezébe kerül. Ez a folyamat megfelel Szcitovszky elgondolásának, aki a jelek szerint nem rokonszenvezik a pécsi ciszterciekkel./ 1851/52-ben Jónás József, 1852/58-ban Germán József, 1858/66-ban Kajdy Imre lesz az igazgató./ Az elhelyezés egyelőre a liceum épületében történik. A zirci apát fenntartásokkal tudomásul veszi a döntést ideiglenes jelleggel, és ekkor Juhász Norbert algimnáziumi igazgató a hivatalos iratokat átadta Jónás József kanonoknak, a liceum prodirektorának, mint az egységes "katolikus főtanoda" igazgatójának/4/. Igy tehát 1851/52-es tanévtől megnyilt az immár nyolc osztályos, és az 1852. február 5-én kelt miniszteri rendelettel nyilvános intézetté lett gimnázium / amely iskola a továbbiakban a liceum pecsétjét használja/. A jogi helyzet kettőssége azonban továbbra is áldatlan állapotokat teremt. Ezért is Villax Ferdinánd zirci apát a kormánynál állandóan követeli az iskola régi épületének visszaadását. 1855-ben ultimátumszerüen közli az illetékesekkel, hogy nem hajlandó türni rendtársainak "zsellérsorba" való tartását, és ha saját házát nem kapja vissza, a ciszterci tanárokat elrendeli Pécsről. A nem szerzetes tanárok különböző készültségi foka - ill. néha teljes készületlensége -, a szerzetes tanárok részére a világi papok hátrányára igénybe vett lakások körüli viták is csak fokozzák az ellentétet, és ez már az iskola életében is mutatkozik. Végül is 1864-ben a rend visszakapja a régi iskolaépületét, és azt jelentős mértékben bővitik. / Ekkor épült fel az iskola déli frontja/. Igy térhetett vissza az 1865/66os tanévre immáron Szalay Alfréd dr vezetésével teljesen ciszterci tanárokból álló tantestület a régi iskola megujitott otthonába.

Mig Pécsett a jogi viták folytak, az Entwurf rendelkezéseinek megfelelően intézkedések során kibontakozik a nyolcosztályos gimnázium teljes élete. Igy a teológiai, jogi orvosi és bölcsészeti tanulmányok alapjául szolgáló és egységes müveltségi szintet feltételező érettségi vizsgálatokkal kapcsolatban 1851. junius 3-án érkezik Pécsre az első hivatalos leirat/5/. Eszerint a nyolc középiskolai osztály elvégzése után mindazok, akik egyetemen akarják folytatni tanulmányaikat, kötelesek "érettségi szigorlatot" tenni. A rendelet szerint ekkor bizottságok Pesten, Budán, Sopronban Kassán, Nagyváradon és Temesvárott müködtek. A vizsgálat irásbeli és szóbeli. Az előbbinek a tárgyai az iskola oktatási nyelve és a latin, az utóbbié a hittan az irásbeli vizsgálat mindkét tárgya, görög, földrajz, történelem, természet - tan, mennyiségtan. A vizsgálatra két hónappal megelőzően kell jelentkeznie a tanulónak. Az irásbeli vizsgálat zárt helyen tartandó : Anyanyelvi értekezésre 5 óra forditandó. Ehhez olyan tételt kell választani, amely alkalmas a tanuló általános müveltségének bemutatására. / Tehát nem csupán irodalmi jellegü lehet a tétel/. Forditás latinból 2 óra, latinra 3 óra. Az a tanuló, akinek mindkét dolgozata legalább elégséges, szóbeli vizsgára bocsátható.

Minthogy Pécsett 1851-ben még nem fejeződött be a bölcseletü tagozat beolvasztása a gimnáziumba - az emlitett jogi problémák miatt-, ebben az évben még nem lehetett Pécsett érettségizni.A következő tanévre azonban megtörtént az iskola átszervezése. A kerületi főnök 1852. szeptember 15. napjára tüzi ki Pécsett az első érettségi vizsgát/6/. A Dunántulon tehát Buda és Sopron mellett Pécsett volt először érettségi vizsga./ Ezt követi majd Győr és Szombathely az 1855/56-os tanévben./

Az első érettségi vizsgálat elnöke Sterne Ferdinánd apát, soproni császári királyi kerületi iskolatanácsos. A VIII. osztály 30 nyilvános tanulója közül jelentkezett 8 tanuló, más megyéből 5 tanuló. Igy összesen 13 tanuló vizsgázott. Ebből 1 tanulót utasitott a bizottság javitó vizsgára/7/. A vizsgázók száma a régi liceumi bölcseleti tagozat létszámának csak töredéke. Ebből is látszik, hogy az érettségineknek erősen szürő funkciója is volt.

A jelöltek születési helye érdekesen tükrözi azt a széles hatósugarat, amelyre a gimnázium kiterjedt. 1852-ben az iskolának 312 tanulója volt. Ebből pécsi születési 70, Baranya megyei 70, más megyéből való 175, horvátországi 13, külföldi 3. Feltünően nagy számu a horvát-szlavonországi akkor, amikor a Dráván-tuli területeken is müködött több gimnázium. / Igy csak érdekességképp emlitem meg, hogy az 1850-es tanévben az iskola diákja volt Zágrábból Senoa Auguszt, a horvát irodalom későbbi Jókaija./ Az érettségizettek közül születési hely szerint pécsi 2, Baranya megyei 2, más megyéből való 8, horvátországi 1. /8/. Az érettségi jegyzőkönyvet magyarul vezették. Osztályzatok : kitünően érett, érett, nem érett.

Az iskola 1851-től kezdve ad ki rendszeresen évkönyvet. Ezek a szükséges tudnivalókon , a tanulók érdemjegyein és a statisztikai adatokon kivül tanulmányokat is közölnek a tanárok tollából. A Programnak nevezett évkönyv fontosabb értekezései az adott időben a következők : /9/

1851. Az Organisations Entwurf ismertetése / Schmidt Ferdinánd/
A tanitás segédeszközei. /U.a./
1852. Az ellentett mennyiségekről. / Fesztl Károly /
1853. Daguerre fényképei
1854. A magyar mint anyanyelv állásáról az al- és felgymnasiumban
1855. Gyakorlati adatok az ó remekirók mellett /Alagics Antal/
1856. Ovidius Metamorphosisa négy időszakának kath. szempontból magyarázata /Kajdy Imre/
Der Vortrag der griechisen Sprache und Classiker in den Gymnasien ist ein Bezug auf eine allgemenine Bildung überflüssig und auf die harmonische Entwicklung der innern Fähigkeiten der ohnedies schon überbürdeten

Schuljugend vor einer störenden und Schädlichen Wirkung / Gauzer János/
1857. Electro-Cosmodynamica / Molnár József /
1858. Wass sollte der Vierfache grammatikalische Unterricht an den Gymnasien Ungarns beachten, damit er den Schüler nicht verwirre und Erdrücke /Gauzer János /
1859. Középidős számitások.
1859. Die Flora des Fünfkirchner Pflanzengebietes / Majer Móricz /
1860. A mennyiségtan kifejlődése történetének rövid vázlata legrégibb időktől korunkig / Szeredy József /
1862. Adatok az intézet történetéhez.
1867. A ciszterci rend pécsi kath. főgimnáziuma és társháza / Szalay A./

A tanulmányok között egészen különböző témakörök és különböző értékűek vannak. Majer Móric botanikai munkája forrásértékü munka a mai napig. De ott látjuk Gauzer János világi papnak radikális fejtegetéseit is.

Az Entwurf rendelkezései alapján számolni kellett a német tanitási nyelv bevezetésével. Török István ciszterci algimnáziumi igazgató 1850. november 3-án jelenti a soproni főigazgatónak, hogy az algimnázium 137 tanulója közül csak 10 tud németül, illetve tekinthető nem magyar anyanyelvünek. A helyzet tehát az, hogy vagy a német nyelvet kell a tudománynak, vagy azt a német nyelvnek feláldozni/10/. Az iskola az előbbit választja. A német nyelv tanitását egyébként heti két órában megkezdték. A kerületi főnök elégedetlenkedve veszi tudomásul a jelentést. Inti az igazgatóságot, hogy a német nyelv ápolására nagyobb gondot forditson, mert "ezt kivánják az ottani népességi viszonyok, és ez által lehet megszüntetni a nemzetiségi elnyomás természetellenes helyzetét"/11/.

A tanári jegyzőkönyvek szerkesztésénél az 1850. november 30-i miniszteri rendelet eltiltja a magyar nyelv használatát, és német vagy latin nyelven kivánja azok vezetését. A pécsi tanári kar a vagylagos engedélyt a latin javára dönti el. Ettől kezdve minden hivatalos iratot latin nyelven készitenek. A német nyelven érkező intézkedéseket is általában latin nyelven válaszolják, nem nagy örömére a tanügyi hatóságoknak/12/. 1851. szeptemberében a kerületi főnök erélyesen hangsulyozza, hogy ahol az ifjuság többsége bizonyos fokban ismeri a német nyelvet, ott annak tanitását az első gimnáziumi osztályban kell megkezdeni, és a felsőbb osztályokban megfelelően haladva kell folytatni/13/. A tiszta magyar nyelvü intézeteknél a másodikban lehet kezdeni a németet, de legalább heti 3 órát kell rá forditani. Az algimnázium igazgatója ekkor egy éven át Juhász Norbert, aki az iratokból megállapithatóan a leglojálisabb magatartást igyekszik mutatni. Minden felsőbb rendelkezést azonnal, minden kritika nélkül végrehajt, és német nyelvü jelentésében közli, hogy a németet a gondjaira bizott intézetben alaposan kivánja oktattatni. A teljes német nyelvi oktatást a fenti statisztika szerint nem lehetett kikényszeriteni, de Hauer főispán dicséretéből értesülünk, hogy az 1851/52-es tanévben a történelmet és a földrajzot német nyelven tanitják.

A heti órák száma ekkor a következő : I.o. 22, II.o.22, III.o.25, IV.o.25, V.o. 24, VI.o.25, VII.o.25, VIII.o.25, Ezen belül a hittan osztályonként 2, a magyar nyelv 2, a latin nyelv 8-7-5-5-5-5-5-5, a görög nyelv -,-,4-4-4-4-3, 3, német nyelv 3-3-3-3-3-3-3-3, mennyiségtan 3-3-3-3-3-3-4-, - természetrajz 2-2-3-,-,2-,-,- természettan -,-,-,3-,3-3-5 bölcselet a VIII.osztályban 2 óra. / A nem katolikus vallásu tanulók hittan jegyét az illetékes lelkészüktől hozott bizonyitvánnyal igazolják/14/.

Tagadhatatlan, hogy az oktatási rendszer a régihez képest nagy haladást jelent hibái ellenére, de az a tény, hogy a németet erőltették tanitási nyelvnek is, általában gyülöltté tette a pécsiek előtt azt is, ami benne jó. Pécs városát a helytartótanács 1851-ben azoknak a városoknak a listájára vette, amelyben a tanitási nyelv német, illetve átmenetileg vegyes. Azonban a gimnáziumban a kifelé megnyilvánuló legnagyobb lojalitás hangoztatása mellett is csak igen lassan és nagyon nehezen alkalmazzák ezt a rendelkezést. Kiss Albin idézett

munkájából tudjuk, hogy az 1856-57-es tanévben megkezdik az V. osztálytól a mennyiségtan németül való tanitását. A tanári testület hangoztatja, hogy alkalmazza a megfelelő német tankönyveket, de minden eredménytelenséget a felsőbb szervekre hárit. A latinnak németül való tanitásával kapcsolatban leszögezi, hogy a tanulók többsége magyar, a latinnal egyébként is nagyon hadilábon állnak, és igy lehetetlen, hogy egy ismeretlen tantárgyat, különösen a latint egy másik ismeretlen tantárggyal, a némettel lehessen tanitani. A nagy nyomásra azonban már 1857-ben a természetrajzot is német nyelven tanitják/15/.

A legnagyobb eredménytelenséget a latin nyelv tanitásában látják az illetékesek. Ez - ugy látszik - nem csak pécsi probléma. Egyéb korabeli megnyilvánulások is utalnak erre. A hanyatlás már 1848-ban megkezdődött. Mind szélesebb körben hangoztatják a klasszikusok tanitásának felesleges voltát. / Utalok a Programmban megjelent tanulmányok során emlitett Gauzer János féle tanulmányra/. A soproni főigazgató - Sterne Ferdinánd - a kerületi főnökhöz intézett jelentésében - amelyben egyébként kedvező szinben mutatja be az oktatás helyzetét - a latin nyelv oktatásának sulyos hiányosságaira és eredménytelenségére mutat rá. Az oktatás eredménytelenségének okául a kellő alapok hiányát tekinti/16/. 1855-ben aztán a latin nyelv heti óraszámát az alsóbb osztályokban a minisztérium növelte.

Ennek a kornak a tanárai közül egyike a legkiemelkedőbbeknek a már fentebb emlitett Májer Móric, aki 1849-50-ben, illetve 1858-63 között volt az iskola tanára. A Mecsek flórájáról készült és először az iskola 1859-es évkönyvében megjelent tanulmánya a mai napig forrásértékü munka. Ő teremtette meg azt a természetrajzi szertárat, amely hosszu évtizedekig egyedülálló lesz a gyüjteményével.

Már az iskolaépület visszaadása körüli vitában követelte a zirci apát, hogy a város megfelelő tornateremről gondoskodjék. A testnevelést ezideig nem szervezetten, a diákoknak a tanulmányi séták keretében való szabadbavivésével oldották meg. Germán József igazgató az 1855. évi október 3-i gyülésen bejelenti, hogy minden követ meg fog mozgatni a városi tanácsnál egy alkalmas tornaiskola felállitása érdekében. Az évi jelentésekben állandóan napirenden tartják a testnevelés ügyét. Azt is hangoztatják, hogy mivel a város semmivel sem járul hozzá a gimnázium fenntartásához, méltányos, hogy egy olyan tornacsarnokot épitsen, amelyet a gimnázium is használhat. 1858-59-ben Engel Adolf pécsi kereskedő uszodát és tornacsarnokot nyitott, ahol megfelelő dijazásért folyt a testnevelés. Az iskola igazgatósága egyelőre megengedte hogy a tanulók ezt a magániskolát látogassák/17/. Majd 1870-ben alakul meg Pécsett a Torna- és Tüzoltóegylet, és ezzel az egyesülettel oldja meg a város a tornacsarnok kérdését. 1873. julius 23-án van az ünnepélyes alapkőtétel, és a következő tanévben, már a gimnázium is használja a tornacsarnokot. A tornatanitók kisebb mértékü müveltsége és az a tény, hogy a testnevelés oktatása az iskola épületén kivül folyt, állandó fegyelmezetlenséget szül, és az iskola igazgatójának ettől kezdve évtizedeken keresztül visszatérő problémája az állandó panasz miatti fegyelmezés.

Eredményesebb volt az ének és zenetanitás. Ugyanis ennek a gimnázium keretében már régi hagyományai voltak/18/. Már 1850-ben megindul ujra az ének és zeneoktatás, majd megfelelő tanitó hiányában abban marad 1856. januárjában jelenti Germán József igazgató a kerületi főnöknek, hogy Kohner Károly tanár és a belvárosi templom organistája együttes vezetésével rendszeresen szerepel az iskola énekkara vasárnaponként a belvárosi templomban/19/.

A német nyelvü oktatással szemben továbbra is érvényesül a csendes, de következetes ellenállás. A helytartótanács tájékozódására Girk püspök és Rezutsek zirci apát egyaránt a magyar tanitási nyelv mellett foglal állást. Nagy Imre dr, aki 1858-66 között volt az iskolának a pécsi püspök által kinevezett igazgatója / pécsi egyházmegyei pap / statisztikája szerint az 1851-52-es tanévben a pécsi gimnázium 312 tanulója közül 23 volt nem magyar anyanyelvü. A továbbiakban az arány : 1852-53-ban 286-24, 1853-54-ben 251:22, 1854-55-ben

ben 261:26, 1855-56-ban 283:36, 1856-67-ben 289:37, 1857-58-ban 292:38, 1858-59-ben 320:34..

Az időközben megszervezett és ekkor már működő - alább tárgyalandó pécsi alreáliskola igazgatója : Szauter Antal is a magyart tekinti tanitási nyelvnek, és igy a pécsi középiskolák egyidőben térhettek vissza a magyar oktatási nyelvre.

1861.október 5-én kelt az a királyi rendelet, amely a magyar nyelvet jogaibe visszaállitja. Akkor ujabb tantárgyi módositások is következnek. De a leglényegesebb az, hogy a megjelenő miniszteri rendelet a pécsi főgimnáziumot aközé a 13 főgimnázium közé sorolja, amelynek tanitási nyelve tiszta magyar. A gimnázium I-III. osztályát grammatikainak, az V. VI. osztály humanioráknak, a VII. VIII. osztályt bölcseletinek nevezik. Mivel az I-III. osztályban a nevelés a főcél, ott visszaállitják az osztályrendszert, a többiben szakrendszerü tanitás folyik.

A heti óraszámok a következőképpen alakulnak : vallástan 16 óra, latin nyelv 45 óra, a görög az V. osztálytól 2-2, tehát 8 óra, magyar 27 óra, földrajz az I-III. osztályban 6 óra, történelem a III-VIII .osztályban 15 óra / mégpedig a III.IV.V. és VIII. osztályban magyar, a VI-VII. osztályban egyetemes történelem/, mennyiségtan 17 óra, természetrajz a III-V. osztályban 6 óra, természettan a IV-VIII. osztályban 11 óra, bölcselet a VI-VIII. osztályban 9 óra. A német nyelvet az 1861-es tanévben nem tanitják az I-III. osztályban, de a következő tanévtől kezdve ujra megjelenik a tantárgyak között.

Az Entwurf szerint a tanév két félévből áll. Mindegyik félév végén bizonyitványt adtak, amelyben az erkölcsi viselet, a figyelem, a szorgalom is jellemezve volt. A tanulmányi előmenetel jelei : kitünő, jeles, igen jó, közel jó, középszerü, rossz, igen rossz. Általános osztályzat kitünő I. rendü, I. rendü, II. és III.rendü.

1863. február 17-én a helytartótanács a 10097. sz. rendeletével az eddig eléggé vegyes kifejezések helyett egységesen a következő minősitéseket irja elő :

I. Erkölcsi viselet : példás /exempláris/, dicséretes /laudabilis/=eminentia
törvényszerü/convenientes/, kevésbé törvényszerü /minnus convenientes/=I. classis
nem törvényszerü /non convenientes /=II. classis

II. A figyelem minősitése : feszült /intensa/ =eminentia
kellő /debita / változó /varians/= I.classis
szórakozott /distracta/=II. classis

III. Szorgalom és érdemjegy :ernyedetlen /indefessum/=eminentia
kellő/debitum/, hanyatló /remittens/ I.classis
csekély /exiguum/ = II. classis
semmi / nullum/ = III.classis

IV. Egyes tantárgy minősitése: kitünő /praecellens/, jeles /laudabilis v. emittens/= eminentia
jó/bonus/, elégséges/sufficiens/=I. classis
elégtelen/non sufficiens/= II. classis
rossz /malus/ =III. classis

V. Általános osztályzat : kitünő/classis Praecellentis/, jeles/classis eminentis /1.2.3. rendü/ primae, secundae, tertiae classis/

Aki az erkölcsi viseletben kevésbé törvényszerü vagy nem törvényszerü minősitést kapott, kitünő, jeles általános osztályzatot nem kaphatott.

Az iskola beléletének szinfoltja volt az önképzőkör, amely főleg a magyar irodalom tanitásában - de később egyéb tantárgyak tanitásában is - igen nagy segitséget adott. Az önkényuralom idején szervezett élettel nem találkozunk, de az "Emlény-füzér" és "Emlény", majd Évkönyv cimen kikerülő nyomtatott füzetek mutatják, hogy a diákok között van igény ilyen jellegü munkára. 1862-ben alakul meg forma szerint is a "Pécsi Liceumi Irodalmi Kör " a felsőbb osz-

tályok tanulóiból. /Ugy látszik, tovább él a VII. VIII. osztályosokban a régi "liceumi" öntudat/ /21/. Jelentősebbé az önképzőkör majd akkor válik, amikor " A Pécs-Főgimnáziumi Irodalmi Kör " néven folytatja munkáját. / Ez a fennmaradt pecsétnyomat szerint 1866-ban történt. / Ennek részeként jött létre a szavalókör /22/. A kör tagjai V-VIII. osztályos tanulók lehettek. A pártfogók 30 kr-t fizettek, a munkatársak pedig kötelesek voltak havonta legalább egy dolgozatot beadni. A begyült pénzből részint folyóiratokat vásároltak, részint megjelentették az Évkönyv cimü kiadványt /23/. Az önképzőköri munkájának majd uj irányt ad az 1876-ban kiadott középiskolai rendtartás, amely alapján a kört 1866-tól vezető Verbőczy István elnöksége alatt valóban nevelőhatásu munka folyt.

A könyvtár szerepe mindig igen nagy volt az iskolában. 1850-51-ben még közös könyvtára volt a tanároknak és a tanulóknak. Ez nagyobbára segéd- és tankönyveket tartalmazott. Az iskola rendelkezésére állt emellett az u.n. lyceumi könyvtár a maga 16000 kötetével. Emellett magának a liceumnak is volt egy kisebb könyvtára, amelyet évente átlagban 50 forint értékben növeltek az ajándékozásokon felül. 1853-ban jött létre a szorosabb főgimnáziumi könyvtár kb. 400 kötettel. Ez már komoly tudományos müveket is tartalmazott, és ez lesz a későbbi tanári könyvtár alapja. 1855-56-ban létesül az ifjusági könyvtár. Ennek gyarapitására használták fel a beiratási dijak legnagyobb részét. Igy tehát az iskolának 1862-ben három könyvtára volt : a tanári könyvtár kb 600 kötettel s az ifjusági könyvtár 176 kötettel és egy szakkönyvtár 344 kötettel. 1863-tól az iskolafenntartó rend évente átlag 300 forintot forditott a tanári könyvtárra,a beiratási dijakat teljes egészében az ifjusági könyvtár kapta, és emellett igen jelentős és rendszeres ajándékokat is kapnak./ A szerzetes tanárok egyéni könyvtárát is rendszerint az iskola kapja./ Közben létrehoznak egy segitő egyesületi könyvtárat is, amely a szegényebb sorsu tanulók ingyenes tankönyvellátását biztositotta. /Erre a célra a jobbmódu tanulók szüleivel is rendszeresen "adományoztatnak" könyveket./

A szertárak közül a legjelentősebb a természetrajzi szertár volt. Ennek alapjait 1850/51-ben Villax Ferdinánd zirci apát vetette meg 308 darabból álló ásványgyüjteménnyel. Májer Móric 1851-ben 30 fajt tartalmazó rovargyüjteményt állit össze, majd létrehozza hatalmas botanikai gyüjteményét. A szertár a tudós tanárok gyüjtőmunkáján felül ajándékozással is bővül. Igy az 1856-ban előkerült "pécsi mamut" csonjai mellett az iskola volt diákja : Xanthus János 100 kitömött trópusi madarat ajándékoz, majd mint a budapesti állatkert igazgatója rendszeresen küld kitömött állatokat volt iskolájának.

A fizikai /természettani / szertár alapjait még Szepesy püspök fektette le. 1850/51-ben kb. 200 müszer volt a gyüjteményben. Ettől kezdve évente tetemes összeggel gyarapitják ezt a gyüjteményt is, és az a szemléltetésen kivül tudományos kutató munka végzésére is alkalmas. Fokozatosan fejlesztik a térképtárat, éremgyüjteményt, rajzszertárat, kottatárat. Az iskola 1868-ban szertári felszereltség szerint teljesen alkalmas volt az ujabb feladatok megoldására, és az ország egyik legjobban felszerelt iskolája volt. / Sajnos, ezek a gyüjtemények az elmult évtizedek során rosszul értelmezett modernizálás ill.gondatlanság következtében legnagyobb részben megsemmisültek/.

Az iskola életére jellemzőek a rendszabályok is. A szabadságharc alatt még az 1814-ben kiadott rendszabályok voltak érvényben. 1852-ben keletkezik a dr. Germán József igazgató által aláirt " A pécsi főgymnasium tanuló ifjusága iskolai törvényei " c. rendelkezés/24/. Hogy ez a szabályzat a felsőbb hatóságok jóváhagyását megnyerte-e márcsak magyar nyelve miatt is - nem tudtam megállapitani. De biztos, hogy az iskola beléletére rányomta a bélyegét. A diákok iskolai életét állami szinten majd VKM "Gimnáziumi rendtartás és fegyelem" cimmel 1869. április 20-án megküldött rendeletével szabályozza.

1862-ben feléled a régi győri tankerületi főigazgatóság. Élére Kádas Rudolf főigazgató került, aki hivatalbalépését a pécsi tanári karral levélben tudatja. Ettől kezdve a hivatalos jelentések már nem Sopronba, hanem Györbe

mennek, és kezdetét veszi a Thun-féle rendszer fokozatos megváltoztatása a középiskolai oktatás terén.

Jegyzetek

/1/ A pécsi gimnázium története. Megjelent az iskola 1913-14-es Évkönyvében és külön nyomatban is Pécs 1914. Szerzője Kiss Albin, az iskola akkori igazgatója, aki az iskola hatalmas levéltári anyagát rendszerezte is. Az iratok legnagyobb része - sajnos - az elmult évtizedek során elveszett. Igy hiányzik az 1854-66 közötti anyag is. Mivel Kiss Albin még az eredeti anyaggal dolgozott, hivatkozásait feltétlenül el lehet fogadni.

/2/ Bm.L. Nagy Lajos gimn. iratai / továbbiakban NL / 1845-1851.

/3/ Eredeti tanulmányi rend a birtokomban. Ezt követően a liceum pecsétjét használja a gimnázium 1868-ig.

/4/ NL 185 l.

/5/ U.o. 1851-52 kötet

/6/ U.o.

/7/ U.o. "Érettségi szigorlati jegyzőkönyv " 1852.

/8/ U.o. A következő években az érettségizők száma igy alakul : 1853-ban 38-ból 22, 1854-ben 26-ból 10, 1855-ben 14-ből 7, 1856-ban 21-ből 10, 1857-ben 22-ből 14, 1858-ban 24-ből 14, 1859-ben 28-ból 22, 1860-ban 34-ből 21 1861-ben 25-ből 21, 1862-ben 48-ból 37, 1863-ban 40-ből 33. Ettől kezdve nagyjából a VIII. osztályos tanulók létszámával azonos az érettségire jelentkezők száma. A VII. VIII. osztályok megszervezése előtti időben a liceum megszünő bölcseleti tagozata hallgatóinak száma volt : 1847-48-ban I. éves 89, II. éves 94. 1848-49-ben I. éves 6, II. éves 12, 1849-50-ben I. éves 43, II. éves 20. 1850-51-ben I. éves 46, II. éves 40.

/9/ L. A Program minden évben megjelenő köteteit. Májer Móric német nyelvü tanulmánya nem a németesités eredménye, hanem az a cél, hogy a tanulmány a határozatokon tul is ismert legyen.

/10/ NL 1845-51

/11/ U.o.

/12/ Előfordul, hogy német nyelvü rendeletre latinul válaszolnak. A jegyző - könyveket mindig latinul vezetik. Az érkező rendeletek közül érdekes az az intézkedés, amely megtiltja, hogy diákokat azért, mert a "rebellio-ban" részt vettek, kizárjanak az iskolából. Ha köztörvényes büncselekmény gyanuja merül fel, a javaslatot fel kell terjeszteni a miniszterhez.

/13/ U.o.

/14/ U.O.

/15/ Kiss Albin i.m.

/16/ U.O.

/17/ U.o.

/18/ Bárdos Kornél : Pécs zenéje a 18. században. Akadémia kiadó / Ebből a III. fejezet : A gimnázium zenéje./

/19/ Kiss Albin i.m.

/20/ U.o.

/21/ NL. Liceumi irodalmi kör iratai 1863-1866.

/22/ U.o. Szavalóköri iratok 1867-től

/23/ Az önképzőkör története / Értesitő az 1894-95. évről / és "Évkönyv.Kiadja a Pécs Főgymnasiumi Irodalmi Kör Hetedik folyam 1868 " szerint a Körnek 6 alapitó tagja, 26 tiszteletbeli tagja / köztük Arany János és Tolcy Ferenc / 4 működő levelező tagja, 12 helybeli tagja, 4 vidéki pártfogó tagja és 102 helybeli pártfogó tagja volt.

/24/ Germán József egyházmegyei pap, gimn. igazgató 1851-58-ban. Ettől kezdve belvárosi plébános. Saját kézirásu példánya birtokomban.

DEGRÉ LAJOS

Középiskolai oktatás Zala megyében az 1848-as forradalomtól a kiegyezésig

I.

1848-ban Zala megyének két gimnáziuma és egy tanitóképzője volt/1/. Az 1765-ben megnyilt kanizsai piarista gimnázium, és az 1771-ben alapitott keszthelyi, mely 1708 óta a csornai premontreiek vezetése alatt állott valamint az 1840-es évek közepén Kanizsán megnyilt tanitóképző, melyet szintén a piaristák vezettek.

Mindkét gimnázium a Mária Terézia által kiadott Ratio Educationis értelmében öt, 1812-től kezdve a II. Ratio alapján hat osztályos volt / 4 grammatikai, 1 poetikai és 1 retorikai osztály /. Filozófiai osztály egyikben sem volt, igy aki egyetemi vagy más felsőbb tanulmányokat akart folytatni, az vagy más - filozófiai osztállyal is rendelkező - iskolában végezte a filozófiát, vagy egy é - vig az egyetemen kellett filozófiát hallgatnia, csak azután mehetett más karra.

A kanizsai gimnázium, nagy nehezen kiheverve előbb II. József tandij és németesitő intézkedéseit, majd a napoleoni háboruk zivatarait, melyek során az iskola épületét többször, huzamos időre katonaság vette igénybe, és jól tönkretéve adta vissza, - 1821-ben már elérte a 212 tanuló létszámot, és csak 1827-28-ban csökkent 174-re, máskor mintegy 200 felett volt, 1847-1849-ben 213. Legmagasabb a tanulólétszáma 1831-32-ban : 237 volt/2/.

A keszthelyi gimnázium tanulólétszáma jóval csekélyebb volt. 1800-1801-ben / még a premontereiek iskolaátvétele előtt / elérte ugyan a 185 főt, de általában 100 / pl. az 1820-21 tanévben / és 133 / pl. az 1846-47 tanévben / között mozgott /3/.

Mindkét gimnázium tanulói - a tanitóképzősökről nem is szólva - elég nagy területről jöttek össze. Keszthelyre főleg Északzalából és Északnyugat Somogyból, Kanizsára egész Zalából és Nyugatsomogyból, de tanulóinak majdnem harmadrésze a Dráván tulról jött, ahol az iskolának ugy látszik jó hire volt, holott mehettek volna az ugyancsak jóhirü varasdi gimnáziumba is. Mindkét iskola tanulóinak zömét azonban, különösen az alsóbb osztályokban a helybeli iparosok és kereskedők gyermekei adták. Ezek közül kevés törekedett magasabb képzés elsajátitására, főleg bizonyos általános müveltséget, alapvető matematikai geometriai készséget kivántak elsajátitani, de nem volt terhükre a latin tanulás sem, mely - az országgyülések sürü egymás utánban hozott törvényei ellenére is - nem törvényesen, de társadalmilag a közéleti fellépés feltétele volt. Legtöbbjük a második vagy harmadik grammatikai osztály elvégzése után önként otthagyta az iskolát. Ezt mutatja, hogy pl. Keszthelyen az 1846-47 tanévben az iskolának 9 izraelita tanulója volt, de csak az alsó négy osztályban. Felsőbb osztályba nem ment közülük senki. Számuk az iskola össz tanulólétszámának 9, az alsó négy osztályának 11 %-át tette ki.

Ehhez járult a - mondhatnánk tervszerü - lemorzsolás, az iskolai fegyelem fenntartásának régi és elég primitiv eszköze. Akinek képességét, szorgalmát vagy magatartását nem találták megfelelőnek, azt kibuktatták vagy eltanácsolták. Ennek jellemző példája, hogy az 1830-ban 34 fővel indult első osztályból mire VI. osztály lett, csak 14 fő maradt / 59 %-os lemorzsolódás/, pedig a VI. osztályba máshonnan is jött még 3 tanuló. Az 1842-ben 45 fővel indult első osztály, a hatodikat 1848-ban 11 fővel végezte / 75 %-os lemorzsolódás /. Hogy ez mennyire tudatos eljárás is volt, mutatja, hogy az 1846-47 tanévben az I. osztályban még 38-an voltak, a másodikban már csak 29-en, de ezek közül 5-öt "secunda-ba po - nal"-tak, magyarán megbuktattak.

A tanitás szigoruan osztályrendszerü volt, tehát ugyanazon osztálynak minden tantárgyát ugyanaz a tanár tanitotta a latin nyelvtől a matematikáig. Igy a taná-

ri kar az igazgatón kivül / olykor vele együtt / hat tagból állt. Kevesebb nem lehetett, de többre sem emelkedett/4/.

II.

1848, a forradalom és szabadság éve bőven szolgáltatott alapot arra,hogy a császári reakció a két emlitett tanitó szerzetesrendben ne bizzék.

Keszthelyen már az első itteni honvédzászlóalj / 7-ik / toborzásakor a szót három premontrei tanár, Sebessy Kálmán, Laky Demeter és Kulcsár Fábián vitte. Ugyanők voltak az utolsó, 1849 juniusi honvédelmi mozgósitás fő szervezői. Sebessyt azzal is megvádolták még ama napokban, hogy agitációjában " kommunizmusba vezető beszédekkel " izgat. Ezt a vádat még 1849 juniusában a Keszthelyen ülésező megyei állandó bizottmány is megvizsgálta, de Sebessyt felmentette. A dunántuli honvédelem összeomlásakor, amikor Knezevics császári ezredes bevonult Keszthelyre,a még ott lévő nemzetőrök a Kisfaludy gőzösön elhajóztak velük a három emlitett premontrei tanár is. Persze hamarosan elfogták és várfogságra itélték őket, ahonnan csak 1854-ben, Ferenc József házasságkötése alkalmából adott amnesztia során szabadultak. Talán az ő agitációjuk eredménye is volt, hogy Keszthelyről a 3 sorozás során összesen 136-an álltak be honvédnek, köztük 3 gimnazista diák, és 8 velük egyidős, de az iskolából már kimaradt fiatalember /5/.

A piaristák még jobban kihivták a császári hatóságok rosszindulatát. Nem - csak Kanizsáról állt be honvédnek 1848 november-decemberében két fiatal tanár, Gyalokay Ferenc és Schidling József /6/, 1848 nyarán az egész rendben olyan reform mozgalom szervezkedett, amely 1848 szeptember 3-án a püspöki kar nevében fellépő Fogarassy Mihály c. püspök tiltakozása ellenére tartott nagykáptalanon a hivatalban lévő addigi rendfőnököt visszalépésre késztette, helyébe Purgstaller / Palotai / József volt kanizsai igazgatót választotta provinciálissá. A szerzet az 1848 márciusi magyar alkotmányra emlékeztető átszervezését kivánta, csak választott vezetőkkel és a vezetők testületi ellenőrzésével. Jelszóként az alkotmányos szabadságot, törvényadta egyenlőséget és testvériséget hangoztatta. Az uj rendfőnök egyik legsürgősebb dolga volt, hogy a rendi noviciusokat és papnövendékeket elbocsássa, azok jelentékeny része pedig a - ki nem mondott rendfőnöki intenciókat követve - honvédnek állt.

Ezért már Windischgrätz 1849 januári pesti bevonulása után a hozzá beosztott polgári igazgatóság a pesti és budai piaristák magatartását felülvizsgálva, közülük hármat végleg eltiltott a tanitástól, hetet felfüggesztett, hármat pedig más rendházakba áthelyeztetett. Persze a honvédség 1849 májusi diadalutja során Purgstaller rendfőnök lelkesen üdvözölte Kossuthot is, Horváth Mihály kultuszminisztert is, de mire Haynau pesti bevonulására sor került, most már ő is menekült. 1849 szept. 6-án elfogták. Ő két és fél havi fogsággal meg - uszta, persze rendfőnöki állásától elmozditották, de a reformmozgalom másik két szóvivőjét, Perlaky Lászlót és Petlanovics Alajost több évi várfogságra itélték, a honvédnek állott, és tüzérkapitányságot elért Lutter Ferdinándot pedig a tanitástól örökre eltiltották. Geringer a pesti helytartóság vezető tisztviselője a rend teljes feloszlatását inditványozta, Bach azonban az uj primás, Scitovszky János meghallgatása után ehelyett 1850 január 21-én megelégedett a meglévő rendtagok szigoru megrostálásával, és noviciusok felvételének megtiltásával, tehát a rend lassu kihalasztásával. A rend, mely már beöltözött növendékeit 1848 végén elbocsájtotta, igy olyan helyzetbe került, hogy meglévő iskoláit a régi rendszer szerint sem tudta volna tanárokkal ellátni/7/.

III.

Az 1849 okt. 9-én életbeléptetett Thun féle Organisations Entwurf ujitásai elvileg a régi - a Ration alapuló - középiskolai rendszerhez képest haladó in-

tézkedések voltak. Egyfelől azzal, hogy a tantárgyaknak szakonként külön szaktanárok általi - szakositott - oktatását rendelte el, másfelől azzal, hogy az egyetemi, akadémiai továbbtanulást 8 gimnáziumi osztály elvégzéséhez és érettségi vizsgához kötötte, a gimnáziumi oktatás szinvonalát kétségkivül emelni kivánta, de az egyetemi oktatás szinvonalának emelését is lehetővé tette,hisz idősebb, alaposabban, többoldalu tudással felfegyverzett hallgatókat engedett az egyetemre. Uj tantárgyakat vezetett be, igy a görög nyelvet, a magasabb matematikát, geometriát, ami szintén a középiskolai képzés szinvonalának emelését jelentette. Ehhez az oktatáshoz az eddiginél több tanár alkalmazására volt azonban szükség. Elő is irta, hogy a 8 osztályos teljes gimnáziumban 12, a 4 osztályos kisgimnáziumhoz pedig 6 tanárt kell alkalmazni. A régi rendszerü,osztálytanitós gimnáziumhoz hat tanár is elég volt a hat osztályt számitva. Az igények magasra csigázásával persze azt - a nyiltan be nem vallott - célt ki - vánta elérni, hogy apassza a szerinte tulságosan elszaporodott középiskolák számát/8/.

A főigazgató személyesen tárgyalt a gimnáziumokat fenntartó szerzetesrendek vezetőivel és iskolaigazgatóival. Keszthelyt illetően a tárgyalás elég egyszerü volt. Az iskola épülete, a régi ferences kolostor amugy is elég szük volt,a csornai premontrei prépostság 6 tanárt tudott biztositani a keszthelyi kisgimnázium számára, de semmiképen nem tudott volna 12 tanárt küldeni, amennyi egy teljes gimnáziumhoz szükséges lett volna. Inkább lemondtak arról a 20 és 30 közötti diákról, amennyi eddig az V. és VI. osztályt látogatta, és belenyugodtak abba, legyen Keszthelyen csak 4 osztályos kisgimnázium /9/.

Nehezebb volt a tárgyalás a piaristákkal, hisz nem is nagyon volt kivel tárgyalni. Az 1848-ban kormányzó provinciális az 1848 szeptemberi nagykáptalanon lemondott, az ott megválasztott rendfőnök most még alig szabadult a fogságból, vele szóba sem álltak. Geringer helytartósága önkényesen bizott meg ideiglenes provinciálist és asszisztenseket, akik egyrészt állásuk bizonytalansága miatt, másrészt mert a rend a rendi növendékek elbocsájtásával, a bebörtönzésekkel, eltiltásokkal tagjainak majd egyharmadát elvesztette, gyenge tárgyaló partnerek voltak. Világos volt, hogy a megcsappant rend nem tudja az eddigi 29 gimnáziumát fenntartani. A tárgyalás során tehát az ideiglenes rendi vezetőség ugy döntött, hogy mindössze 7 iskoláját fejleszti 8 osztályos főgimnáziummá /ebből azonban egyet - a budait már a következő évben le kellett adnia/, 11-et tart meg 4 osztályos kisgimnáziumnak, 11-et pedig teljesen bezár. A bezárandók közt volt Kanizsa is, mely épülettel, felszereléssel amugy is rosszul volt ellátva, saját alapitványai is csekélyek voltak. Természetesen ezzel együtt bezárták a tanitóképzőt is. Bogyay Lajos, Zala megye cs.kir. megyefőnöke azonnal intézkedett is, hogy az iskolaépületet katonai kórházzá alakitsák át/10/.

Ez ellen azonban a szabadságharcot követő nagyon sulyos viszonyok között is felemelte szavát a kanizsai városi tanács. A tanács az iskolát korábban is támogatta 1-1 tanári fizetéssel, az iskola épületének renoválásával, de az iskola belső ügyeibe óvakodott beleszólni. 1850 szeptember 19-én azonban ugy határozott, küldöttséget meneszt a piarista provinciálishoz az iskola ügyében. A háromtagu küldöttség tulajdonképeni irányitója Babochay János 1830-ban volt városbiró, ügyvéd, 1848-ban a 100 tagu külső tanács elnöke / szószóló/, akinek jelentékeny szerepe volt 1848 tavaszán amikor Nagykanizsa a radikális, pesti követelésekhez csatlakozott. Fia is honvédnek állt, 1850-ben éppen beosorozott osztrák katona volt Olaszországban. Vezetője Chinorányi Boldizsár kanizsai lakos, de nemes ur, családjának több tagja is a földesur Batthyány alkalmazottja, aki e minőségében tárgyalt Nagykanizsa várossal. Harmadik tagja Valentini János a gimnázium eddigi igazgatója, aki a gyakorlati lehetőségeket ismerte. Egyidejüleg a város anyagi segitséget kért Batthyány Fülöp hercegtől, mint a gimnáziumot alapitó Batthány Lajos nádorispán jogutódjától, a város földesurától.Egyben felirt Bogyay Lajos megyefőnöknek, közbenjárást kérve b. Hauer miniszteri biztosnál az iskola bezárásának hatályonkivül helyezése iránt. De hogy nyomatékot adjon kérésének, máris felajánlott évi 300 Ft-ot tanári fizetésre, amit

utóbb még 115 Ft-al toldott meg fizikai szertár létesitésére. Ehhez Batthyány Fülöp herceg is hozzájárult 100 Ft-al. Később, 1853-ban még további 202 Ft. külön segélyt is adott a város ugyancsak a fizikai szertár kiegészitésére.

A város anyagi felajánlásai, Bogyaihoz intézett felirata és a piarista provinciálishoz küldött bizottság gyors eredménnyel járt, a birodalmi kultuszminiszter 1850. október 14-el az iskolát - természetesen mint 4 osztályos kisgimnáziumot ujból megnyitotta/11/.

IV.

Persze a két középiskola kisgimnáziummá lefokozása a tanulók számának hallatlan csökkenését eredményezte. Ez nemcsak a két megszünt felső osztály tanulóinak elmaradásában nyilvánult. Sokan, akik teljes gimnáziumot akartak végeztetni gyermekeikkel, eleve ilyenbe küldték őket, hogy a diáknak ne kelljen a nehezebb felső osztályokba lépéskor még az iskolaváltás okozta problémákkal is megküzdeni. Igy apadt a keszthelyi gimnázium össztanulólétszáma 1850-51-ben 57-re, az 1847-48-as létszám 42.8 %-ára. Ez ugyan lassan ismét emelkedni kezdett, de csak 1860-ra érte el megint a kilencvenet/12/. Persze a lemorzsoltatás régi rendszere maradt, pl. az 1855-56-os tanévben 25 elsőssel szemben csak 13 negyedikes volt. Az összesen 69 tanulóból 13 az ismétlő. Most is volt 4 izraelita tanuló, de csak az első három osztályban.

Aránylag még sulyosabb volt az apadás Nagykanizsán, ahol az 1850-51-es tanévben szintén 57 diák maradt, de ez az 1848-as tanulólétszámnak csak 26,7 %-a volt. Később itt is emelkedett a tanulólétszám, de az 1855-56-os tanév kivételével / 105/, 1862 végéig ez az iskola is a 100-as tanulólétszám alatt maradt/13/.

Keszthelyen lenyomta a tanulólétszámot az itt előirt német tanitási nyelv is. Bár a Thun féle tanmenet szerint az anyanyelvet az első két osztályban heti négy, a harmadikban és negyedikben heti három órában tanitották, és bár szép elbeszélések maradtak fenn arról, hogyan játszották ki a hazafias szerzetesek a német tanitási nyelvet, tény, hogy a nyilvános vizsgát német nyelven kellett tenni, a bármikor betévedhető ellenőrzés számára német tannyelvü órákat kellett produkálni, tehát a tanulóknak valamennyire kellett németül tudniok. Ehhez járult az elsőben heti 8, a másodiktól negyedikig heti 6 latin óra, a harmadikban heti 5, a negyedikben heti 4 görög óra. A tanulóknak tehát már az elsőben két, a harmadiktól kezdve három idegen nyelvvel is meg kellett küzdeniök. Kanizsán a tanitási nyelv magyar, a hivatalos adminisztráció latin maradt, de itt meg elsőtől kezdve heti 8 német óra volt, tehát a három idegen nyelvvel való egyideju küzdés itt is megmaradt.

A szakositott tanitás nem gyorsan éreztette hatását. Ez nem is volt lehetséges, hisz az osztályrendszerben való tanitásra készült tanárok inkább enciklopedikus müveltségre törekedtek, kevés volt közülük 1848 előtt valamely szaktárgynak alaposabb müvelője. Igy Keszthelyen az 1856-57 tanévben egyik tanár a magyar és latin nyelv mellett mennyiségtant, a másik a latin mellett természetrajzot, a harmadik földrajz és történelem mellett fizikát is tanitott/14/.

A piaristák ugyan az 1852 évi, a primás elnöklete alatt tartott nagykáptalan után visszakapták előljáró választási és noviciusfelvételi jogukat, igy reményük lehetett, hogy legalább a megfogyatkozott létszámu iskoláikat el tudják látni, de lényeges változás csak 1860-ban következett be, mikor a tanitási nyelv hivatalosan is a magyar lett, az iskola adminisztrációja is magyarrá vált, bevezették Magyarország földrajzának, és a III-IV. osztályba a magyar történelemnek tanitását is / igaz, hogy csak a Mohács előtti történelem került bele a tantervbe /15/. A tanulólétszám gyors növekedésnek indult, Nagykanizsán már az

1863-64 tanévben elérte a 146-ot, és egyenletesen nőtt tovább. 1867 őszén, mikor az V. osztály megnyilt, már 237-re nőtt/16/.

Nagykanizsa város tanácsa ugyanis már 1865 március 20-án kérte az iskolának nyolc osztályossá fejlesztését. Az ehhez elengedhetetlenül szükséges épitkezés költségvetése ugyan 150,000 Ft-ra rugott, amit a város semmiképpen sem tudott előteremteni, de gyüjtést inditott, melynek során 35,896 Ft folyt be, ezenkivül a Helytartótanácshoz folyamodott, mely rábirta a zalavári apátságot még mindég birtokló göttweigi bencés apátot - hivatkozással az ötvenes évek elején folyt iskolaátvételi tárgyalásokra - hogy az iskola fenntartásához évi 1000 Ft-al járuljon hozzá. Batthyány Fülöp is vállalta, hogy a devalvációk során 4060 Ft-ra leolvadt alapitványi tőkét ismét 10,000 Ft-ra emeli fel, ha az iskolát nyolc osztályuvá fejlesztik. Kanizsa város pedig vállalta, hogy az iskola ujonnan alkalmazott tanárai közül 3-nak meg egy nyugdijasnak évi 600 / azaz havi 50 / Ft. fizetést ad. Ez alapon a hivatalbalépett felelős magyar minisztérium kultuszminisztere 1867 szept.18-án engedélyezte az ötödik és hatodik, 1870 augusztusában pedig a hetedik és nyolcadik osztály megnyitását. 1868 tavaszán ugyanis megindult az uj, kibővitett gimnázium épitkezése, és 1872-ben már érettségi vizsgát is tartottak. A tanulók létszáma már ez évben elérte a 272-őt, 1874-ben a 311-et, és ez alá többé nem is süllyedt/17/.

Keszthelyen a magyar tanitási nyelv és a magyar tantárgyak bevezetése ugyan az 1860-as években szintén emelte a tanulási kedvet, az iskola tanulólétszáma az 1868-69-es tanévre elérte a 129-et, de azután ismét lefelé haladt, az 1886-87 tanévben a legrosszabb idők tanulólétszámál lejjebb, 55-re süllyedt. A városi tanács ugyan itt is kérte már 1868-ban majd 1872-ben a gimnáziumnak legalább 6 osztályossá fejlesztését, de maga a város is rossz anyagi helyzetben volt, nem voltak olyan jövedelmi forrásai mint az akkor már vasuti csomóponttá vált, fejlett iparu és kereskedelmü Kanizsának, a hatalmas Festetics hitbizomány akkori urai nem voltak hajlandók a Georgikon alapitójának példáját követni, hisz még az 1849-ben bezárt Georgikon megszünésébe is belenyugodtak. A csornai premontrei prépostság pedig inkább a nagyvarossá fejlődés utjára lépő Szombathely gimnáziumának fejlesztésére törekedett, ennek érdekében hajlandók lettek volna a megrekedt keszthelyi kisgimnáziumot is 1887-ben teljesen feladni/18/. Az iskola látogatottságának csökkenésében azonban döntő része az 1873-ban meginditott keszthelyi állami polgári iskolának volt. A keszthelyi kisgimnázium társadalmi alapját ugyanis most is a helybeli kisiparosok és kereskedők jelentették, akik szivesebben küldték gyermeküket olyan iskolába, ahol a most már feleslegesenk látszó latinos alapmüveltség helyett reális tárgyakban - kétségtelenül alacsonyabb szinvonalu - de teljes képzést kaptak, mig a gimnázium tanterve az általános müvelődési tárgyakban 8 osztályra volt tervezve. Ezért 1887-re, amikor a gimnázium tanulólétszáma legmélyebbre csökkent, a polgári iskoláé ennek majdnem dupláját, 101-et érte el/20/.

Ezen a válságon itt, is csak egy negyedszázaddal később a városi /községi/ tanács segitett 1890-ben és 1891-ben összes erőit összeszedve vállalta az uj kétemeletes gimnázium felépitését, teljes berendezését és még a fenntartáshoz is évi 2700 Ft. hozzájárulást. Az épitkezés megkezdése után 1892-ben megnyilt az V. osztály, és 1896-ban megtartották az első érettségit, igaz mindössze 13 tanulóval/21/ épen abban az időben, amikor Zalaegerszeg fél évszázados törekvését siker koronázta és megnyitotta kapuit a gimnázium.

A Thun féle Organisations Entwurf tehát Zala megye középiskoláit erősen visszafejlesztette, egyiket szinte meg is buktatta, a megmaradás a város erélyességén és hatalmas áldozatain mult. Ugyancsak mindkét iskolában a város erőfesztiése tette lehetővé - itt előbb, ott utóbb - a teljes iskolává való ujra fejlesztést.

Jegyzetek

/1/ Az alábbiakban röviditve idézett források :
Balanyi - Balanyi György : A magyar piarista rendtartomány történetének áttekintése. Emlékkönyv a magyar piarista rendtartomány 300 éves jubileumára. Bp. 1943.
Bontz - Bontz József : Keszthely város monográfiája. Keszthely 1896.
Emlékkönyv - Zala megyei Levéltár VIII.51. A keszthelyi premontrei gimnázium iratai. "Emlékezzünk régeikről " cimmel összeállitott emlékkönyv, teljes tanulónévsorokkal, beragasztva a nyomtatott értesitők stb.
Kalcsok - Kalcsok Leo : A nagykanizsai piarista gimnázium története. A gimnázium 1895-1896 évi értesitőjében. Nagykanizsa 1896.
Novák - Novák Mihály : Zala megye az 1848-as szabadságharcban. II. kiad. Zalaegerszeg 1908.

/2/ Zala megyei Levéltár VIII.52. fond. A nagykanizsai piarista gimnázium tanulóinak névkönyve 1765-től, Kalcsok 82.l.

/3/ Emlékkönyv I. 299. l.

/4/ Emlékkönyv az idézett tanéveknél.

/5/ Bontz 100, 104-6, 109-115 l., Novák 361-2, 189. l., Emlékkönyv 174-177.l.

/6/ Kalcsok 57 l.

/7/ Balanyi 180-189.l

/8/ Kalcsok 57-58, Balanyi 191.l.

/9/ Emlékkönyv 299.l, Bontz 256.l.

/10/ Balanyi 189, 191, 192.l., Kalcsok 58.l.

/11/ Kalcsok 59-60.l.

/12/ Emlékkönyv 299.l.

/13/ Kalcsok 82.l., Emlékkönyv az idézett tanéveknél

/14/ Emlékkönyv 299.l. és az 1856-7 tanévnél.

/15/ Emlékkönyv 299.l.

/16/ Kalcsok 82.l.

/17/ Kalcsok 72, 73, 82.l.

/18/ Emlékkönyv 299.l.

/19/ Bontz 256-7.l., Emlékkönyv 299.l

/20/ Emlékkönyv 288.l.

/21/ Bontz 259 l., Emlékkönyv 309, 329.l.

MIHÁLY FERENC

A magyaróvári gimnázium működése 1848-1868 között

1739. november 5-én nyitotta ki kapuit a tanuló ifjuság előtt a magyaróvári gimnázium. Alapitása egy magyaróvári módos polgár, Zsidanics István és felesége, a mosoni születésü Schubert Anna nevéhez füződik. A grammatikai osztályokkal induló kisgimnázium 1760-ban egészül ki a humaniorék két osztályával. A Ratio Educationis, majd II. József tandijrendszere és nyelvrendelete elnéptelenitette a gimnáziumot ugy, hogy 1788 őszén tanulók hijján nem lehetett uj tanévet inditani.

II. József halála után a város polgársága azonnal megmozdul a gimnázium érdekében. Azonban a kényszerü szünet alatti katonai beszállásolások, az épületek raktározási célokra való felhasználása oly sulyos állagbeli károkat okoztak, hogy a rendház és iskola használata életveszélyessé vált. A megye lakosságának összefogásával sikerült a kijavitott épületekben 1799. november 5-én ujrakezdeni a tanitást.

1848 őszén másodszor maradnak zárva az immár Alma Maternek számitó intézmény kapui. A magyar szabadságharc eseményeitől volt hangos ezen az őszön Magyaróvár városa. A magyar honvédség felhasználta az októberben még üresen álló iskola épületét előbb beszállásolásra, utóbb kórházi célokra. A császári csapatok 1848. december 18-án vonultak be a városba, és a gimnáziumot ők is kórházi célokra használták.

A szabadságharc leverése után, 1849 őszén a pozsonyi kerületi cs.kir. főbiztos arról értesitette a megyei kormánybiztosokat, hogy "felsőbb határozat erejénél fogva kivételképpen az iskolai év országszerte november elsején akkint veendi kezdetét, hogy a tanuló ifjuság beavattatására és jegyzékbe iktatására a nevezett holnap négy első napjai szolgáljanak. Melly rendelvény tartalma Nagyságod által az illető szülők, gyámnokok, tanulók és tanitók kellő értesitése végett a kormányára bizott megyékben haladéktalanul kihirdetendő " /1/.

1849. novemberében tehát ismét benépesült a magyaróvári gimnázium. A lét - számot tekintve bizony szerény volt a jelentkezés; mindössze 62 tanuló kezdte el az 1849/50. tanévet, csak fele az 1847. évben végzett növendékeknek. A tanulmányi anyag beosztása a II. Ratio Educationis előirásainak felelt meg; a tan-nyelv pedig, mivel már 1845 óta magyar nyelv volt a használatos, a magyar volt/2/.

A megszokotthoz képest csupán a polgári felügyelet terén történt változás. Megszüntették ugyanis a győri tanulmányi főigazgatóságot, és a Moson megyei iskolák felügyeletét a soproni katonai kerület látta el. Innen érkezett az az 1850. március 15-én kelt rendelet, mely a magyaróvári gimnáziumban a német nyelvü oktatást irta elő; megszüntette a magyar nyelv kötelező tantárgyként való tanitását és helyette a német nyelv kötelező oktatását rendelte el/3/.

Kellemetlenül érintette ez az intézkedés a gimnázium tanárait és a megye közönségét egyaránt.

A tanárok közül ugyanis többen nem rendelkeztek azzal a német nyelvtudással, amelyet az egyes tantárgyak előadása megkivánt volna. Ismerve azonban a piarista szerzetesek és növendékek szerepét a reformkor és a szabadságharc idején, talán tulságosan nem is törekedtek a német nyelvü tanitásra.

Csapásként érintette az intézkedés a megye közönségét is. A tanulók nagy része megyebeli volt, és a szülők közül nagyon sokan éppen a magyar nyelv elsajátitása végett küldték gyermekeiket az óvári gimnáziumba.

Érthető tehát, hogy a rendelet végrehajtásához a tanárok nem valami nagy buzgósággal fogtak hozzá. Magában véve ez is elegendő alapnak látszott lenni azokhoz a terjedő hirresztelésekhez, miszerint az óvári gimnázium működésének felfüggesztése rövidesen várható lesz.

A megyefőnök valóban hamarosan felszólitást kapott, hogy azonnal nyilatkozzék : milyen érvek hozhatók fel a magyaróvári gimnázium fenntartása mellett, mivel a minisztériumban a gimnázium működésének felfüggesztését elvben elhatározták és fontolóra vették.

Kröner Lajos megyefőnök - maga is a gimnázium volt növendéke - a város polgárságát, mint a gimnázium fenntartóját nyilatkozatra hivta föl ebben a tárgyban. A város tanácsának 1850. május 18-án tartott gyülése elhatározta, hogy folyamodványban fordul a soproni katonai kerület biztosához.

Ebben a folyamodványban hivatkoznak arra, hogy a piaristák által vezetett gimnáziumban fennállása óta nagyon sok olyan diák végzett, aki nemcsak a megyének, de az egész országnak hasznára működött. Amikor valakinek birtokában érték van, az érzi igazán az annak elvesztéséből származó kárt. A város és a megye hatvan évvel előbb már tapasztalta és átélte az ilyen veszteségből fakadó érzést. Akkor nagy áldozatokat hozott azért, hogy az elvesztett értéket visszaszerezhesse. Hivatkoznak arra is, hogy a gimnáziumban nemcsak megyebeliek, de távoli megyék magyar és szláv nemzetiségü diákjai is tanulnak, és ez a körülmény azt a kötelességet rója a város polgárságára, hogy gimnáziumának fenntartásáért mindent megtegyen. Hajlandók is erre, mert több, mint egy évszázada tanui a piarista tanárok áldásos működésének, melyet az ifjuság oktatása és nevelése terén kifejtettek /4/.

Milyen fogadtatásra talált ez a folyamodvány a körzeti biztosnál ? - nem tudható, mert levéltári nyoma nincs. A levéltári anyagból az sem tünik, ki, hogy a folyamodás következtében került-e sor 1850. junius 8-án Sterne Nándor kerületi iskolai felügyelő látogatására.

A látogatásnak kettős célja volt : a gimnázium anyagi-szellemi állapotának és a használt tannyelvnek vizsgálata. A vizsgálat eredményeként a gimnázium igazgatójának jelentést kellett terjesztenie a soproni kerület cs.kir. bizottsághoz arról : Kivánják-e az iskola fenntartói a 6 osztályos gimnáziumot az uj rendszernek megfelelően 6 tanárral működő 4 osztályos algimnáziummá szervezni és milyen tan-nyelvet akarnak az oktatásban használni ?

A meghagyás alapján az igazgató kérte a megyefőnököt : érdeklődje meg az óvári polgárságnál, milyen álláspontra helyezkednek e két kérdést illetően ? A piarista rend, mint társ-fenntartó testület a négy osztályos algimnázium behozatala és a magyar tan-nyelv fenntartása mellett van.

Kröner Lajos megyefőnök augusztus 8-án küldött válaszában közli, hogy a magyaróvári polgárság, mint alapitó - a főhercegi uradalom igazgatójának kivételével - egyöntetüen azt kivánja, hogy a gimnázium, mint 4 osztályos algimnázium müködjék tovább és oktatási nyelve a magyar legyen. Majd igy folytatja : " Az alapitók őszinte nyilatkozásához Mosonmegye közönsége is kapcsolja óhajtását,hogy a német nyelvben egyébként avatva levő fiai a magyar nyelvben oktatást nyerjenek, mert bölcsen átlátja, hogy őket számtalan tekinteteknél fogva a Magyarországon nélkülözhetetlen magyar nyelvben oktatni elkerülhetetlenül szükséges " /5/.

Az igazgató ily értelmü felterjesztésére érkezett a kerületi biztos válasza szeptember 17-én, mellyel - hivatkozva a szeptember 9-én kelt, Z.6737. számu "magas minisztériumi rendeletre "- a magyaróvári gimnázium működését - a további felebbezés kizárásával - felfüggeszti /6/.

A magas hatóság ezzel a maga részéről lezártnak tekintette a magyaróvári gimnázium ügyét. A város és a megye közönsége számára azonban maradt egy halvány reménysugár : a rendelet nem szüntette meg a gimnáziumot, mint intézményt, hanem csak felfüggesztette működési jogát.

Ezért a városi magisztrátus - mint az alapitó polgárság képviselője - már szeptember 21- tanácskozásra ült össze és ennek határozataként átiratot intézett a piarista rend főnökéhez a felüggesztés okainak feltárását és azok lehető orvoslásának eszközlésére tanácsokat kérve.

A rendfőnök, bár együttérzéséről biztositotta a tanácsot, igyekszik megvilágitani a kormány intézkedésének okait is. Legkézenfekvőbb okként emliti, hogy a

két közeli városban, Győrött és Pozsonyban is van középiskola; más okként azt hozza fel, hogy a város a gimnázium működésének felfüggesztésével szenvedett kárért kellő elégtételt kapott azzal, hogy az uradalom gazdasági tanintézete nyilvánossági jogot kapott, és ez a város tekintélyének emelkedését is jelenti. Szinte mellesleg - ám eléggé bőven kifejtve - felemliti a rendfőnök a gimnázium fenntartásában megmutatkozó anyagi hiányosságokat is. Az intézmény fenntartásához szolgáló alapitványok a pénzromlás miatt értékükből annyit veszitettek, hogy az évi költségvetésnek csak a felét fedezték a kamatok. A szükséges kiegészitést - melynek összege kereken 1500 frt - eddig a kormány folyósitotta, azonban a legujabb átszervezés következtében ez a segélyezés megszünt. A Rend nem tudja magára vállani a különbözet fedezését, ezért érdemben csak akkor tud foglalkozni a városi tanács kérelmével, ha a város saját erőből vagy más jótevőktől a szükséges összeget évi készpénz folyósitás formájában biztositani tudja.

A rendfőnök értesitésének megtárgyalására egy szélesebb körü bizottság gyült össze. Ennek tanácskozásában határozat született, hogy a megye községeit önkéntes megajánlásra szólitják fel, hogy évi költségvetésük terhére biztositsák a gimnázium fenntartásához szükséges 1500 Ft folyósitását. Másrészt meghallgatták a piarista igazgatónak - Willinger Józsefnek - tervezetét a felállitandó algimnázium működésének lehetőségeiről.

A tervezet szerint egy olyan négy osztályos középiskolát kell felállitani, mely minden szempontból kielégiti a tanulók igényeit, azokét is, akik a négy osztály elvégzése után akár gimnáziumban, akár reáliskolában akarnak tovább tanulni, ezért egyesitenie kell magában a gimnázium és a reáliskola elemeit egyaránt. Ezek megfontolása alapján az iskola tanulmányi rendje a következő lenne :

Minden tanuló egyöntetüen és kötelezően tanulná a hittant, az anyanyelvet és mellette egy élő nyelvet, a történelmet és földrajzot, az első három évben matematikát, természetrajzot és természettant.

A gimnáziumban továbbtanulók részére nem lenne kötelező a rajz és szépirás, valamint az ipari és kereskedelmi ismeretek tanulása; ezek helyébe lépne a latin és görög nyelv tanulása, ezek mellett számukra a negyedik évben is lenne matematikai oktatás.

Az oktatás nyelvéül a vegyes nyelvhasználatot ajánlja a tervezet. A fél évvel később megtartott második gyülésen a gimnázium ügyét leginkább mozgató Kröner Lajos megyefőnök örömmel jelenti, hogy a megye községei szerződésileg biztositották a gimnázium fenntartásához szükséges összegből 1105 Ft évenkénti befizetését. Remény van arra, hogy a hiányzó 400 Ft a megyében birtokos báró Sina és más jótevők adományaiból biztositott lesz. Mivel igy a gimnázium működéséhez az anyagi alap megvan, sürgetni kell a kormánynál az iskola működéséhez szükséges engedély megadását. Erre is jó remény van, mivel Nagykanizsának már sikerült kieszközölnie az ugyanakkor beszüntetett gimnáziumának ujbóli működését.

A kérést azonban ismét elutasitotta a felsőbb hatóság. Indokul azt hozták fel, hogy szinte legyőzhetetlen nehézséget jelent a reáliskola és gimnázium tantárgyainak összenangolása; ezeknek a követelményeknek az intézmény képtelen lenne eleget tenni. Ezért a középfoku oktatásnak vagy egyik, vagy másik formáját válasz - szák. A minisztérium csak ennek ismeretében teheti megfontolás tárgyává a döntést az iskola nyilvánosjogu működésének visszaállitásáról.

Harmadik tanácskozásra 1851. október 13-án került sor. Ezen megjelent és elnökölt a cs.kir. iskolai felügyelő, Sterne Nándor.

Az értekezlet elé terjesztette az eddigi tanácskozások határozataival kapcsolatos észrevételeit. Ennek lényege a következő : az intézmény alapitóinak szándékából kitünik, hogy ők annak idején gimnáziumi tipusu iskola működését akarták lehetővé tenni adományaikkal. Különösen érvényesül ez a szempont a legnagyobb összegü alapitványnál, a szegény-sorsu diákokat támogató Nunkovics alap elbirálásánál. Ennek alapitólevele kifejezetten kimondja : amennyiben a gimnázium megszünik, az alap tőkéje az eredeti cél fenntartása mellett a győri gimnáziumra szálljon/7/. Amikor tehát a bizottság döntését meghozza, ne tévessze szem elől ezeket a szempontokat és vállalja a döntéséből fakadó következményeket.

Az eshetőségek beható megvitatása után a gyülés résztvevői olyan értelmü döntést hoztak, hogy Magyaróvár város tanácsának és Moson megye közönségének megbizottai kivánják az eddig müködött, de a müködéstől felfüggesztett hat osztályos gimnázium négy osztályos algimnáziummá történő átszervezését :vállalják az algimnázium tanári karának, 6 tanárnak megélhetéséről való gondoskodást. Kivánják azonban, hogy a reál-tárgyak kiegészitéseként a rajz szabadon választható tantárgy legyen.

A város és megye közönségének ilyen irányu kérelmét küldöttség vitte Bécsbe, mely az illetékes helyen szóbelileg kedvező biztatást kapott. A biztatást azonban nem követte a hasonlóan kedvező irásbeli válasz. Ezért a városi tanács a piarista rendfőnökhöz fordult azzal a kéréssel, hogy addig is, mig a gimnázium nyilvános müködését biztositó minisztériumi döntés megérkezik, nyissák meg a nyilvánossági jelleg nélkül müködő algimnáziumot.

Ilyen felemás megoldásként nyilott meg ismét 1854. október 1-én az algimnázium 1- osztálya 24 növendékkel. A rendfőnök ezirányu bejelentését a minisztérium tudomásul vette, sőt a gimnázium müködését a nyilvánossági joggal is felruházta.

A gimnázium nyugodt müködését azonban továbbra is zavarta az oktatási nyelv körüli vita.

A gimnázium igazgatója ugyanis - figyelembe véve a helyi körülményeket - a tan-nyelvi kérdés legjobb megoldásának a vegyes-nyelvü oktatást tartotta.

A hittan anyanyelven, a magyar és latin nyelvet a számtant és történelmet magyarul, a német nyelvet, földrajz-természetrajzot pedig német nyelven tanulták a növendékek.

Ez az intézkedés a szülők és a megyei előljárók tetszését megnyerte és jóváhagyta a rendi előljáróság is. Csupán a cs.kir. hatóságok akadékoskodtak még éveken keresztül.Fokról-fokra hátrább szoritották a magyar nyelven történő oktatást, sőt elrendelték a rendi adminisztráció számára, hogy hivatalos levelezésében ne a latin, hanem a német nyelvet használja.

A nyelv-kérdés körül egyre élezödő helyzetet látva a rendfőnök már 1859-ben a magyar helytartótanács pedig 1860-ban szólitja fel a megyei hatóságot, hogy az általuk fenntartott gimnázium oktatási nyelvére vonatkozó kivánságaikat javaslat formájában terjesszék elő. Mint tiz évvel előbb, ugy most is a magyar nyelvü oktatás jóváhagyását kérte a város és megye közönsége, s azt a változott körülmények között engedélyezték is. 1860-tól a magyaróvári gimnáziumban a tanitási nyelv a magyar lett, annak ellenére, hogy a város hivatalos nyelvként egészen 1887-ig a németet használtak.

Egy évtizedes küzdelem ért véget a magyaróvári gimnázium ügyének ilyetén történt nyugvópontra jutásával. A város közönsége számára ez a megoldás azonban csak fél eredményt jelentett. Lényegileg ismét veszteség érte. A város - mely önkormányzatát jelentő városi kiváltságait 12 évvel Miskolc városa előtt nyerte el - másfél évszázadon keresztül e jogait egyiket a másik után veszitette el a ránehezedő főhercegi-földesuri törekvések következtében. Ha gimnáziumát is elveszti, jóformán semmi sem különbözteti meg az uradalom többi jobbágyközségétől. Csak maga az érzés, hogy sikerült gimnáziumát megtartani, jelentett sikert a város polgárai számára. A város multjába visszatekintve a városi jogok elvesztésének szomorusága mellett a gimnázium áldásos müködésének látványa jelenthetett örömet a városát szerető óvári polgárnak. A gimnázium egy évszázad alatt egységes gondolkodásu értelmiségi réteget nevelt, mely a megye közönségének igényeit szem előtt tudta tartani akár megyei tisztviselő volt, akár falusi jegyző-tanitó. Előre tekintve nem lehetett sok reményük, hogy vár-e valami hivatás algimnáziummá lefokozott középiskolájukra ?/8/.

A város tanácsának egyik utolsó ténykedése volt, hogy 1867-ben diszpolgárrá választva Deák Ferencet, megadta neki a városlakó polgár minden elvesztett jogát. At algimnázium azonban élő valóság volt : és - ezt már mi látjuk -az elkövetkezendő évtizedekben a jogát vesztett és nagyközséggé degradált városban kimü - velt egy olyan iparos-kereskedő-kishivatalnok társadalmat, mely szellemében elő-

készitette az ipar letelepedésének lehetőségét az egyesülés előtt álló két városban : Mosonban és Magyaróvárott, és a feudalizmus szoritásában haldokló kisvárosokból megszületett az egységes munkásváros : Mosonmagyaróvár.

Jegyzetek

/1/ GySmL : l. Moson megye cs.kir. biztosának iratai.

/2/ Uo. Magyaróvári Piarista Gimnázium iratai.

/3/ U.o. Moson megyei cs.kir. Megyehatóság iratai /1791/1850/

/4/ U.o. Magyaróvár város tanácsának iratai. 1850. évi tanácsülési jegyzőkönyv, 46.o.

/5/ Moson megyei cs.kir. Megyehatóság iratai. /2260/1850./

/6/ Magyaróvári Piarista Gimnázium iratai.

/7/ U.o. Moson vármegye Levéltárában őrzött végrendeletek.

/8/ U.o. Magyaróvári Piarista Rendház iratai.

A tanulmány készitése során több iratot felhasználtam a Piarista Rendház "Erlässe von der Ödenburger K. Stadthaltereiabtheilung, I. 1-114; 1850-1860 " jelü iratcsomójából.

A tananyagra, tanulmányi rendre, fontos statisztikai adatokat tartalmaznak a Magyaróvári piarista Gimnázium 1820 óta nyomtatásban megjelenő értesitői.

KELEMEN ELEMÉR

A Dunántul népoktatása az Eötvös-törvény előtti évtizedben

Az 1976-os pécsi konferencia művelődéstörténeti szekciója behatóan vizsgálta az előző - 1767-től 1849-ig terjedő - korszak dunántuli népoktatástörténetét, s ezen belül is különös alapossággal elemezte a Ratio-korabeli állapotokat. Ezt a törekvést meggyőzően indokolta az 1777-es királyi rendelkezés kiemelkedő jelentősége és az akkor közelgő 200. évforduló. Az arányokat azonban bizonyára az is befolyásolta, hogy a 18. századvégi összeírásokhoz hasonló részletes, s igy a területi, ill. az országos összehasonlitásokhoz alapot adó központi statisztikai forrásokkal egészen az 1860-as évekig nem rendelkezünk. A közbülső évtizedek helyi forrásainak felkutatása és feltárása ugyan néhány megyére, elsősorban Csanádra, Hevesre, Fejérre, Zalára, s kisebb részt Somogyra vonatkozóan már eddig is gazdag, s egy nagyobb igényü szintézist előkészitő neveléstörténeti statisztikai bázist teremtett. Ahogyan azonban az előző konferencia sem törekedhetett - a fentiek miatt - a Dunántul reformkori népoktatásügyének átfogó ismertetésére és elemzésére, hasonló kompromisszumra kényszerülünk az 1848 és az 1867 közötti időszak népoktatástörténetének vizsgálatakor.

Hozzászólásomban kizárólag arra vállalkozhatom, hogy elsősorban a népoktatási törvényt közvetlenül követő, s igy a kiinduló helyzetet tükröző hivatalos kultuszminisztériumi statisztikai jelentésekre s - jellegénél fogva korlátozottabb mértékben - az 1864/65-ös helytartótanácsi felmérés adataira támaszkodva, megkiséreljem bemutatni Dunántul népoktatási helyzetének néhány jellemző vonását az Eötvös-törvény küszöbén. Különösen indokolt ez azután, hogy az 1850-es évekről Kanyar József részletesebben is szólott nyitó-előadásában.

Az egyes megyék népoktatási viszonyaiban bekövetkezett változások és az eltérő fejlődés tendenciáinak érzékeltetésére viszonyitási alapul - közelebbi országos érvényü támpont hiján, de módszertani megfontolásból is - az 1770-es évek statisztikáihoz nyulok vissza. Bizonyos, hogy az igy nyert vázlatos képet, polgári közoktatásunk évszázados előtörténetének, ill. az 1860-as évekre kialakult helyzetnek ezt az általános jellemzését a következő korreferátumok - egy-egy megye, vagy város népoktatásának bemutatásával - konkrétabbá, plasztikusabbá teszik.

A Ratio-korabeli dunántuli népoktatásról szóló elemzések, - elsősorban Kanyar József, Benda Kálmán és Vörös Károly tanulmányaira utalhatok - megegyeznek abban, hogy ez a terület - gazdasági és társadalmi okokkal jól magyarázhatóan - kivételes helyet foglalt el; a népoktatás különböző mutatói / az iskolák és a tanitók száma, s főképp a lakossághoz, ill. a települések számához viszonyitható aránya / az országos átlagot jelentősen meghaladták. Utalnak azonban arra is, hogy az egyes dunántuli megyék között - hasonló okokból, s a településszerkezettel erős összefüggésben - nagy különbségek voltak.

"Az iskolahálózat ott erősödik meg s az alfabetizmus is ott emelkedik, ahol - a nagy közlekedési utak mentén - a parasztság bekapcsolódik az árutermelésbe, piacra jár, kupeckedik, ad és vesz, amihez már tudni kell irni és olvasni meg számolni. Nem véletlen tehát, hogy a Bécshez közel eső területek / Sopron, Moson / meg a Duna-mente / Komárom, Győr, Esztergom és nyilván Pest megye / ugrik ki a statisztika alapján : itt volt a legfejlettebb az árutermelés és a kereskedés. Zalában vagy Somogyban a paraszt ugyan mire is használta volna hagyományos, elzárt földmüves vagy pásztor életformájában az irást-olvasást ?" /Benda Kálmán : Az iskolázás és az irástudás a dunántuli parasztság körében az 1770-

es években. = Somogy megye multjából. Levéltári évkönyv. 8. köt. 1777. 123-1233. l. - Id. 132. l./

Szerzőink arra is rámutatnak, hogy ezen időszakban a Dunántulon sem nemzetiségi, sem vallási szempontból nem voltak jelentős különbségek; ám a protestáns iskolákban a tanitók minősége és a tanitás szinvonala érthetően jobb volt.

Az 1777-es Consriptio animarum és az 1870-es statisztika dunántuli adatait elemezve szembetünő, hogy a népesség átlagosan 170 %-os növekedése megyénként jelentős eltérésekkel következett be: Fejér, Veszprém, Somogy megyék lakossága mintegy két és félszeresére nőtt, mig Moson, Vas és Zala gyarapodása a másfélszeres alatt maradt. Változások történtek a településszerkezetben is : Komárom, Esztergom és Fejér megyékben az önálló települések száma valamelyest növekedett, a megyék többségében lényegében változatlan maradt, Vas és Zala megyében azonban jelentősen csökkent / 623-ról 375-re, ill. 568-ról 249-re !/. A változások a korábbinál arányosabb településszerkezet kialakulása felé mutatnak. Ha az egy településre jutó lakosság számát vizsgáljuk, a dunántuli megyék rangsorában ugyan nem mutatkozik jelentős eltérés / Esztergom, Komárom, Veszprém, Zala helyeváltozik lényegesebben/; a változás ütemét, arányait vizsgálva azonban egyfajta kiegyenlitődést tapasztalhatunk : a hagyományosan aprófalvas megyékben ebben az időszakban igen nagyarányu - 187 és 263 % közötti - volt az egy településre jutó lakosság növekedése. Ám ezzel együtt is, elsősorban Vas, Baranya, Komárom, Esztergom, Somogy és Zala megyékben az átlag nem éri el az 1000-et, s elmarad mind a dunántuli, mind az országos átlag mögött.

Ezeknek a változásoknak természetesen közvetlen befolyása volt az iskolák és a tanitók számának alakulására, hiszen a lakosság, ill. az iskolás koru gyermekek bizonyos létszáma előfeltétele az iskolaállitásnak és fenntartásnak. Ezt a feltételezést igazolja, hogy mind az iskolák számának / s ezzel együtt a tanitók számának / abszolut növekedésében, mind az egy településre jutó iskolák,ill. tanitók arányának növekedését tekintve Baranya, Fejér, Somogy, Vas és Zala megyék vezetik a rangsort; a 18. század végén élen járó megyékben ez a folyamat érthetően lelassult, egyenletesebb. / Baranyában pl. 324, ill. 382 %-kal nőtt az iskolák ill. a tanitók száma; Somogy megyében ez az arány 254, ill. 298 %-os !/

E számszerüen is igazolható tendenciák alapvető okaként - a népességnövekedés és a településszerkezet itt csak nagy vonásokban jellemezhető változásaihoz hasonlóan - a magyar / és a dunántuli / gazdasági és társadalmi életben végbement változásokra utalhatunk. A 18. század végi lokális - elsősorban Bécs és a Duna közelségétől függő - prekapitalista fejlődésből jól levezethető magasabb és differenciáltabb müvelődési-iskoláztatási igények elterjedése a kapitalisztikus fejlődés általános térhóditásának - és esetenként sulypontváltozásainak - természetes kisérőjelensége. A népoktatás alapfeltételeinek fentebb vázolt fejlődése /elsősorban az iskolák és a tanitók számának gyors növekedése / a dél-dunántuli régióban azonban tipikusan extenziv fejlődés. Ha a "finomabb" minőségi mutatókat - az arányos tanitóellátottságot, az egy tanitóra jutó össznépességet vagy az iskolába járás arányait vizsgáljuk, adataink a "történelmi előny" - a kedvezőbb ütemü gazdasági-társadalmi fejlődés és a müvelődési hagyományok - elsődleges,lényegében meghatározó szerepét huzzák alá.

Az iskolák száma az 1860-as évekre kb. 130 %-os dunántuli aránnyal / az 1770-es 53 %-kal szemben / - a települések egy részén egymás mellett müködő felekezeti iskolákat is figyelembe véve - már megközelitette az optimumot. Az iskolák jellege, állapota, felszereltségi foka; a tanitók létszáma, képzettsége és anyagi-társadalmi helyzete; az iskolába járás aránya és idényjellege azonban - a 18. század végi állapotok természetes folytatásaképpen - még ekkor is sulyos elmaradottságot tükröz. Változatlanul az egytanerős falusi kisiskola dominál - e tekintetben Somogy, Vas, Baranya és Zala áll az "élen"-, a felekezeti iskolák fenn-

tartását és a tanitó megélhetését a hivek feudális eredetü és jellegü nagyrészt természetbeni szolgáltatásai jelentik; általános az a gyakorlat, hogy a tanulók négy év alatt végzik el az első két osztály anyagát, s vallástant, olvasást i - rást és csekély számtant tanulgatva tiz éves korukban kimaradnak az iskolából. De mindez nem cáfolja a viszonylagos fejlődés tényét; gazdasági-társadalmi életünk változásainak évszázados szokásokat és igényeket átformáló hatását; a termelési technika fejlődésével és a paraszti áruternelés - igaz, nehézkes - ki - bontakozásával együttjáró uj kultura szükségességét és igényét. Az a harc, amelyet a parasztság - osztályharcának részeként - a számára idegen müvelődési tartalmak és formák ellen, a "neki való" müveltség megszerzésének jogáért és lehetőségéért vivott, a népiskola körül folyó küzdelmekben is nyomon követhető. A piacra is termelő, vásárokon, városokban forgó paraszt számára nemcsak a hagyományostól mindjobban eltérő termelési technika és technológia megismerése, nemcsak az uj tartalmu / és formáju / társadalmi és emberi kapcsolatokhoz igazodó magatartási-cselekvési normák és módok elsajátitása, hanem az irni-olvasni tudás és az elemi számtani ismeretek is létkérdéssé váltak.

Ezzel párhuzamosan ment végbe a kapitalizálódó uralkodó osztály egyes rétegeiben az az érdekfelismerés, hogy az eredményesebb gazdálkodás feltétele a mező - gazdaságban is a jobb - képzettebb, müveltebb - munkaerő alkalmazása; s ez - az egyházak erősödő tiltakozásától kisérve - az egyoldalu vallásos neveléssel szemben az "okszerü" : a természettudományos és gazdászati ismeretek tanitását, a hangsulyozottabb állampolgári nevelést, s ennek megfelelően a népoktatás reformját, kötelező érvényü kiterjesztését és állami ellenőrzését sürgette.

Mindezek együttesen magyarázzák és indokolják is, hogy a szórványos és rend - szertelen iskolába járásról valló 18. század végi adatok összehasonlitása gyakorlatilag már szinte értelmetlen korszakunk egyre teljesebb áttekintést kináló adatsoraival, amelyek - a tankötelezettségi kényszer időszakonként változó : az 1850-es években szigoru, az 1860-as évek elején fellazuló majd fokozatosan ujra megszilárduló gyakorlatának ingadozásait is követve ugyan, de a rendszeres iskolába járás elterjedését bizonyitják. A Dunántul 6-15 éves tanköteleseinek 1869-ben 63,95, 1872-ben 84,02 százaléka, 6-12 éveseknek 1872-ben 91,32 százaléka járt többé-kevésbé rendszeresen iskolába, s ez - a megőrzött viszonylag kedvezőbb helyzetet is igazolva - messze meghaladja a 48,45; 64,32; ill. 75,03 százalékos országos átlagot; mint ahogy az is törvényszerü, hogy ezen a téren változatlanul Moson, Sopron és Fejér megyék állnak az élen, s a Katus László által emlitett nyugat-keleti irányu metszésvonal lényegében itt, a népoktatás térképén is meghuzható.

Ha a nemzetközi - vagy legalábbis a Monarchia-beli összehasonlitás lehetőségét keressük, megállapithatjuk, hogy az örökös tartományok közül csupán Voralberg és Felső -Ausztria iskolázási adatai kedvezőbbek / ezek 90 %-os arányát még 1872-ben is csak Fejér, Veszprém és Moson megye érték el/; de a 84 %-os dunántuli átlag megegyezett pl. a tiroli, salzburgi és a csehországi átlagokkal, s meghaladta Karinthiáét és Krainaét / 70,5, ill. 63,3 %/, nem is beszélve pl. Galiciáról / 24,8 % /, Dalmáciáról / 19,9 % /, vagy Bukovináról / 15,5 % /.

Hasonló arányokat mutat a lakosság és az iskolák számának összevetése is. Az 1870-es évek 800 körüli dunántuli átlaga a 17 örökös tartomány mezőnyében Voralberg és Tirol mögött a 3. helyre rangsorolható / akár a 920 körüli magyarországi átlag /. A szélsőségek érzékeltetésére emlitem meg, hogy pl. Galiciában 2258, Bukovinában 2892 lakosra jutott egy iskola.

Harmadsorban - s a részletes adatok megismétlése nélkül - utalhatok az alfabetizmus elterjedésének Katus László által ismertetett adataira, arányaira is, amelyek a gazdasági-társadalmi fejlődés és a müveltség terjedése, az irni-olvasni tudás és a népoktatás körülményei közötti szoros összefüggést, s ennek helyi sajátosságait is meggyőzően bizonyitották.

Befejezésül arra szeretném felhivni a figyelmet, hogy az 1770-es évektől 1868-ig ivelő fejlődés régiónként, megyénként vagy akár kisebb tájegységenként is eltérő jellegzetességeinek - egyebek között pl. a különböző tipusu és fejlődési ütemü városok iskolaügyének vagy a Szita László referátumában érintett nemzetiségi iskolaügynek, müvelődésnek - s a fejlődés fontosabb fázisainak a vizsgálata további alapos, s az eddiginél szervezettebb, össze - hangoltabb kutatásokat igényelne.

Csak igy tárható fel az 1849-et követő tanügyi és közigazgatási intézkedések tényleges hatása, hiszen ezek megitélésében neveléstörténeti irodalmunk mindmáig a tulértékelés és a sommás elvetés végletei között mozog, és igy derithető fény az 1860/61 körül bekövetkezett visszaesés, majd az ezt követő fellendülés jellegére és mértékére is.

A Bach-korszak iskolapolitikájának mérlege csak a következő évtized gya - korlatával szembesitve vonható meg reálisan, igy ismerhetők fel az - alapvetően reakciós jellege ellenére - előremutató, a polgári fejlődéssel összhangban álló törekvései. Az osztrák abszolutizmusnak alárendelt, erőszakosan németesitő, antidemokratikus intézkedésekkel szemben kibontakozó nemzeti ellenállás kezdetben - önálló, átgondolt müvelődéspolitikai program hiján - azt is tagadta, ami a kor igénye, sürgető parancsa volt : a legszélesebb néprétegekre kiterjedő iskoláztatás és a modern állam szervezetébe épülő tanügyigazgatás szükségességét.

1861 után a tanügy irányitása - a forradalom előtti állapotoknak megfelelően - a helytartótanács kezébe került. Ujra életbe lépett az 1845-ös iskola - szervezet; a felügyelet az egyházmegyékre maradt, "amelyekben a népoktatásügy hanyatlása - Péterfy Sándor szavaival - tisztán az egyes plébánosok és esperesek felfogásától és ügybuzgalmától függött. " A felügyelet gyengülése, a közigazgatási nyomás csökkenése, az iskolaépitések és a felszerelés elhanyagolása, a mulasztások nagyarányu növekedésére vezetett. A vasárnapi iskolákat sok helyen bezárták, a segédtanitókat elbocsátották, rendszertelenné vált a tanitók fizetése. A tagositások lezárásakor gyakran megfeledkeztek az iskolai fundusról, a faiskolákról és a gyakorlókertekről.

Ezzel a nagyfoku értetlenséggel és közönnyel, a népoktatás valóságos bomlási tüneteivel ellentétben azonban - időszakonként és helyenként a reformkor mozgalmasságát idézve - egyre erőteljesebben bontakozott ki a magyar kultura felemeléséért, a nemzeti müvelődésért folyó küzdelem, aminek gazdasági-társadalmi hátterére az előzőekben már utaltam.

A 60-as években megalakult falusi olvasókörök, müvelődési egyletek sora jelzi, hogy a "fent" megfogalmazott követelések találkoztak a változó karakterü parasztság spontán müvelődési igényeivel, politikai tartalmakat is hordozó utkereső próbálkozásaival, de a kialakuló munkásosztály kulturális törekvéseivel is.

Az 1860-as évek Somogy megyei népoktatási helyzetét vizsgálva már egy korábbi dolgozatomban rámutattam azokra a jelenségekre, amelyek egy átmeneti korszak gazdasági, társadalmi és politikai viszonyaiból fakadó igények és szándékok közötti ellentmondásokat, s a népoktatás megoldásának sajátos, sok tekintetben korlátozott helyi lehetőségeit jelezték. De utalhattam azokra a sikerekre : szellemi teljesitményekre és tárgyi eredményekre is, amelyek megyénkben is mintegy "alulról" készitették elő - és majd segitették realizálni - a kor követelményeinek megfelelő iskolarendszer, a polgári köznevelés megteremtésére irányuló előtvösi erőfeszitéseket.

Ezek az eredmények korszakunkban - az idézett statisztikai adatok is erről győzhetnek meg bennünket - az egész magyar közoktatásra, s benne, ha nem is a száz évvel korábbi helyzeti előnnyel, Dunántul megyéinek népoktatására is általában jellemzőek voltak.

A statisztikai adatok forrásai és a felhasznált irodalom

A 18. sz. végi népoktatás helyzete :

Kanyar József
Az alsófoku népoktatás Somogyban. / 1770-1792./ = Somogy megye multjából.Levéltári évkönyv. 7. köt. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1976. 165-184. l.

Statisztikai táblázatainak forrásai :

Connotatio locorum propulosorum com. Sümeghiensis 1772/73. és Synopsis conscriptionis animarum pro anno 1777. / O.L. Helytartótanácsi Levéltár, Acta fundationalia. Lad. E. fasc. 12. II. 1770-1771./

Benda Kálmán
Az iskolázás és az irástudás a dunántuli parasztság körében.
= U.o. 8. köt. Kaposvár, 1977. 123-133.l.

Statisztikai táblázatainak forrásai :
Lexicon universorum regni Hungariae locorum populosorum 1772 emanatum. Bp. 1920.
V.ö. továbbá :
Kanyar József
Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében / 1770-1789/. = Somogy megye multjából. 1. köt. 1970. 55-92. l.

Kanyar József
Kaposvár mezőváros művelődéstörténetéről a kései feudalizmus idején. = U. o. 4. sz. Kaposvár, 1973. 129-157 l.

Kanyar József
A népiskola és a középfoku oktatás Dél-Dunántulon a kései feudalizmus korá - ban / 1770-1848/. = A Dunántul településtörténete. 1767-1848. II/2. A pécsi településtörténeti konferencia anyaga. Pécs, 1977. 6-20. l.

Benda Kálmán
Az iskolázás és az irástudás a dunántuli parasztság körében a XVIII. század második felében. = U.o. 33-40.l.

Az 1860-as évek népoktatási helyzete :

Hivatalos Statisztikai Közlemények. Kiad. a Földmivelés-Ipar- és Kereskede - lemügyi Magyar Kir. Minisztérium Statisztikai Szakosztálya. 7. évf. 5. füzet. Buda, 1869. 297. l. - Elemi tanügy. A-, B-, C- és D. tábla. 57-297.l.

A vallás- és közoktatásügyi m.kir. ministernek az országgyülés elé terjesztett jelentése a népiskolai közoktatás állapotáról 1870-ben. I. rész Buda, 1870. M. Kir. Egyetemi Könyvnyomda. 96 l. - uaz. 1870-71. Buda, 1872. 280.l. és 1872. Bp. 1874. 155 l.

Részleges feldolgozásuk a 1. :

Kelemen Elemér
A népoktatás Somogyban a kiegyezés előtti években. = Somogy megye multjából. 3. köt. 1972. 137-168 . l

Kelemen Elemér
Adatok a Somogy megyei népoktatás történetéhez / 1871-1880/. = Uo. 9. köt. Kaposvár, 1978. 189-264 l.

E két időszakot statisztikailag is jellemző áttekintésekből :

Vörös Károly
A két Ratio Educationis és a népoktatás Magyarországon 1774-1868. = Internationales Kulturhistorisches Symposion Mogersdorf 1975 in Mogersdorf. Schul - und Bildungswesen im pannonischen Raum bis 1918 mit besonderer Berücksichtigung des niedern Schulwesens. Eisenstadt, 1976. 219-232.l.

Stres, Gvido
Szlovénia alsó foku iskoláinak ügye 1869-ig, különös tekintettel Északkelet-Szlovéniára. = uo. 130-140. l.

Sidak, Jaroslav
A horvátlakta területek iskolázásának fejlődése 1773 és 1874 között. = uo. 206-217.l.

Az abszolutizmuskori közoktatásról :

A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában. Bp. 1960, Tankönyvkiadó, 94-98.l.

Köte Sándor
Közoktatás és pedagógia az abszolutizmus és a dualizmus korában / 1849-1918./. Bp. 1975, Tankönyvkiadó. 307 l. / Témánkra vonatkozóan : 9-18.l./

Kiss Áron
A magyar népiskolai tanitás története. Bp. 1881. 480. l.

Péterfy Sándor
A magyar elemi iskolai népoktatás. Bp. 1896. 2. köt.

MÓRA MAGDOLNA

Fejér megye népoktatása 1848-1868 között

1770. decemberében 91 működő tanitót jelent saját területéről a Helytartótanácsnak Fejér megye Közgyülése. Ugyanennyi iskola áll mögöttük /1/.

100 év mulva, 1870 decemberében Fejér megye Tankerületi Iskolatanácsa nevében Kolossváry Miklós tanfelügyelő 194 iskoláról, 244 rendes és 54 segédtanitóról, azaz 298 tanerőről ad számot a megyei Bizottmánynak/2/. 100 éven belül tehát megkétszereződött megyénk területén az iskolák száma, és több mint háromszorosára növekedett a nevelői létszám.

Ehhez a nagy számszerü megugráshoz azonban kevés köze van az abszolutizmus tanügyi politikájának. Lassu fejlődéssel érkezünk ide, amely a második Ratio Educationis után felgyorsul, és az 1840-es években bontakozik ki lemérhető arányaival, és tükröződik megyénk reformkori összeirásaiban.

1841-1842-ben már 166 iskolát irnak össze Fejér megye területén, a 166 mester mellett 42 segédtanitóval, azaz 208 nevelővel/3/. Ha a 166-hoz viszonyitunk ugy a 194 már csak 28 uj iskolaalapitást jelez, s ha ebből leszámitjuk az 1868 és 1870 között létesült 7 közös iskolát, amely olyan községekben alakult, ahol azelőtt is volt, azt láthatjuk, hogy a két felmérés között eltelt 26 esztendőben 21 uj iskola keletkezett csak megyénk területén. Ebből 17-et az izraelita hitközségek alapitottak /4/, 1863-ban valamennyit működő iskolaként tartják is számon /5/.

A megyei számvetés tükrében igy mindössze néhány népesebb puszta uj iskolaháza kapcsol be uj területeket a megyei iskolahálózatba. A zsidó iskolák ugyanis egy-egy falu vagy mezőváros harmadik iskolájaként kezdenek működni Abán, Adonyban, Alapon, Baracskán, Bicskén, Cecén, Csabdiban, Dunapentelén, Etyeken, Felcsuton, Kápolnásnyéken, Lovasberényben, Rácalmáson, Sárbogárdon, Sárkereszturon, Csákváron a katolikus, református és evangélikus egyházközségek iskolái mellé negyedikként zárkózik fel /6/.

Ha a tanfelügyelő 1870-ben készült nagy összefoglaló jelentését összevetjük a megyei levéltárban található hiányos összeirásokkal/7/, a Székesfehérvári Egyházmegyei Levéltárban őrzött canonica visitatioknak/8/ és a Mezőföldi Református Egyházmegye visitatios jegyzőkönyveinek megyénk iskoláira vonatkozó adataival/9/ és a már emlitett reformkori összeirások anyagával, megyénk oktatásügyének 1848 és 1868 között eltelt 20 évéről érdekes kép tárul elénk, és világosan kirajzolódnak a fejlődés irányvonalai is.

1842-ben a megyei iskolai felügyelők 43 helyen siralmas állapotban találták az iskola épületét. 1842 és 1848 között egy-egy földesur komolyan vette a püspök és a megye sürgetését, és ujat épitett, mint Gyuron, Iszakszentgyörgyön és Pázmándon, vagy uj iskolát létesitett, mint Kokasd pusztán.

Az 1842-ben még rossz, sötét, nedves, szük iskolaépületeket viszont kevés kivétellel a következő évtizedben ujjáépitik. Községek szerint megpróbálva követni, amelyiket tudtam, bár a református iskolákról csak töredékes anyag, az evangélikus és görög iskolákról semmi adat nem állt rendelkezésemre, igy is megtaláltam, hogy a legelhanyagoltabb 43 közül 26 iskolaház 1855 és 1868 között nyert felujitást, vagy éppen alapjaiból ujjáépült. A katolikus visitatiok 10-12 teljesen uj épületet jeleznek olyan községekben, ahol a 40-es években még megfelelőnek vagy alkalmasnak találták az épületeket, de ezek időközben tönkrementek, vagy szükké váltak. Ez történt pl. Bakonykutin, Balinkán, Bodajkon, Isztiméren, Sárszentmiklóson, Válon, Velencén, Vérteskozmán. Uj épületekkel bukkannak fel az ujonnan létesült pusztai iskolák is Alsóalapon, Alsóbesnyőn, Baracskán, Baracson, Iváncsán. Másutt arról kapunk hirt, hogy az egyébként régi, szükké vált épület uj tanteremmel bővült. Ez történt pl. Adonyban, Csókakőn, Dunapentelén, Martonvásáron, Móron, Perkátán.

Egyes községekben viszont továbbra is arról panaszkodnak, hogy az épület régi is, rosszkarban is van. Az 1840-es évek óta szinte semmi javulás nem történt Cece, Vereb, Gánt és Söréd katolikus iskoláiban. A legmegdöbbentőbb azonban a helyzet Szentágotán, ahol a Tanulmányi Alap 1816-ban létesitett iskolát. 1866-ban végeztek ugyan valami javitást az épületen, de az 1868 évi visitatio méltatlankodva jegyzi meg, hogy rossz a tető, az ablakok, a padló, nincsenek iskolapadok, csak két hosszu asztal, pedig 67 gyerek jár rendszeresen iskolába, télen még többen. A tanitó lakása szegényes, "cselédlánya az iskolában szokott aludni". A jelentést készitő esperes megjegyzi, hogy az egész puszta a Tanulmányi Alap birtoka, remélhetőleg belátja majd a karban - tartásra köteles Kultuszminisztérium is, hogy uj iskolát kellene épiteni/11/.

Az 1870-es tanfelügyelői jelentés szerint a 194 iskola 292 tantermet számlál. Nagyon rossz az épületek és tantermek aránya az evangélikus és görögkeleti iskoláknál, ahol minden épület egy tantermes. Sokkal jobb a katolikus iskoláknál, ahol 105 épülethez 159 tanterem és a református iskoláknál, ahol 52 épülethez 72 tanterem tartozik. A legszebb képet ilyen szempontból a zsidó iskolák nyujtják, ahol 17 épületben 31 tanterem van 29 tanitóval /12/. A lovasberényi zsidó iskolában pl. 1857-ben 4 tanteremben 4 tanitó oktatott 128 tanulót. Kápolnásnyéken ugyanekkor 2 tanitó 2 tanteremben 43 tanulóval foglalkozott/13/. Adonyban 75, Csákváron 48, Etyeken 46 főnyi izraelita lakosságnak volt tanitója/14/.

Vörös Károly a korszak népoktatásával foglalkozó tanulmányában összehasonlitotta az 1865-ös országos összeirás területi adatait az 1770-es években készült összeirásokkal és megállapitotta, hogy Fejér és Veszprém megye a lakosság és iskolák arányát tekintve feltünően előrelépett Mig a Vas, Sopron, Moson, Győr, Zala, Somogy megyékből álló területen 917, Tolnában és Baranyában 918 főre jutott egy iskola, Fejér és Veszprém megyében 789-re/15/. Az 1865-re kialakuló lakosság- és iskolaszám feltünően jó arányában megyénk területén a kis tanulólétszámu pusztai iskolák mellett jelentős szerepet játszhattak a zsidó hitközségek iskolái. Az utóbbiakban a tanitók, tanulók, tantermek együttesen jó aránya az oktató és nevelő munka minőségi szintjét is erősen emelhette.

Az abszolutizmus oktatáspolitikájában kiemelt szempont volt a hü alattvalók nevelése. Igy fontos, hogy a tanitó maga is példamutató legyen. 1855-ben nevezi ki a Helytartótanács Krausz János szári születésü gánti tanitót a nagyrészt német lakosságu faluba. Szerződésében pontosan meghatározza az előljáróság, plébános és kegyur, hogy mit várnak tőle.

..."Tartozik a magas kormány kegyéből ráruházott hivatalra magát méltóvá tenni, midőn is ünnepélyesen fogadja, hogy ugy tanitói, mint polgári kötelességeit mindenkor készséggel és hiven teljesitendi. Az iskolatanitást a törvényes iskolaidőn belül mindenegyes tanköteles gyermekkel szemben egyforma szorgalom és humanizmussal, célszerü módon eszközlendi, az istenfélelmet és alattvalói hüséget az ifjuság szivében mindjobban öregbiti, miben ő maga követésre méltó példával fog előljárni. Mint községi hivatalnok tartozik tőle telhetőleg a községet szóban és tettben támogatni."- A tanitó egyben jegyző is volt, az utolsó kikötés azért kapott hangsulyt a szerződésben/16/.

A képesités nélkül müködő tanitók 1858-ig előirt vizsgázási kötelezettsége és az ujonnan alakult tanitóképzők az uj nevelői eszmény kialakitásának szolgálatában álltak.

Az 1868-as katolikus egyházvizsgálati jegyzőkönyvek nyomán megyénk 117 katolikus tanitójának képzettségét sikerült felmérnem. Közülük tanitóképzőt végzett vagy letette az előirt képezdei vizsgát : 60, "vizsgát tett és alkalmasnak találtatott " : 23, minden képesités nélkül dolgozott : 34. - Hozzávetőleg 35-40 tanitó adatait nem találtam meg, mert több község és a hozzájuk tartozó puszták egykoru visitatioi hiányoznak. -

A képesités nélkül dolgozó tanitók között olyan is található, aki négy grammatikai osztályt vagy hat gimnáziumot végzett, "de a mesteri fizetés csekélysége miatt, mely összesen 100 ft, képezdei bizonyitvánnyal ellátott tanitó nem találkozván, a közbirtokosság őt szükségből fogadta. " Rácalmáson a mester ugyan képzett, de olyan segédtanitó van mellette, akinél " semmi bizonyitványa nincs tanitásbeli ügyességének, sem tudományának, sem szorgalmának, inkább a könyörületnek köszönheti altanitói állását ". Agárdon szóvá teszi az egyházi vizsgálat, hogy 11 év óta olyan képesités nélküli tanitómester van, akit képességei nem tesznek alkalmassá munkájára, de minthogy a kegyur viseli a tanitó tartásának minden terhét, a lelkész és az esperes hozzájárulása nélkül hozta be. Az Alsóbesnyőn és Alsócikolán működő uradalmi iskolákban 1849 illetve 1838 óta tanitottak képzetlen mesterek. Hasonló a helyzet Attya és Vasztély pusztán, Vajalon, Nagylőkon, Kislőkon és Sárkánymajorban is. Képesités nélküli segédtanitóval egy-egy nagyobb községben, sőt néhány mezővárosban is találkozunk. / Guttamási, Ráckeresztur, Isztimér, Lovasberény, Martonvásár/

Örömmel lehet viszont azt is nyomon követni a visitatiok segitségével,hogy 33 olyan falusi legényke indult el megyénkből a távoli képezdékbe, akik ide is tértek vissza tanitani. Fehérvárról hárman, Isztimérről, Mórról, Válból, Tordasról, Gyuróról egy-egy fiu a győri képző felé viszi utját. Isztimérről egy Esztergomba, Csákvárról egy Érsekujvárra kerül. Vértesacsáról, Magyaralmásról Lovasberényből és Etyekről a budai képző felé indulnak a tanulni akarók. Dunapentelérőt ketten Kalocsára mennek, egy a fővárosba. Rácalmásról és Cecéről Pécs felé rövidebb az ut. Ezek a fiatalemberek hazatérve először a környék iskoláiban lesznek segédtanitók, majd tanitómesterek. Kettő közülük - Bicskén és Vértesacsán - apja mellé kerül mint altanitó. Másik három tanitó apjának örökébe lép Válon, Pázmándon és Dunapentelén.

Az idegenből ide került tanitómesterek közül három külföldről érkezettet találunk, akik Ausztriából, Morvaországból és Sziléziából kerültek magyar területre. Az északi megyékből : Gömörből, Hevesből, Nógrádból csak egy-egy jön, mig Baranya, Somogy és Tolna megye fiatal tanitói közül többen itt helyezkednek el és vernek gyökereket. Ezért találunk viszonylag szép számmal tanitóink közül olyanokat, akik Pécsett jártak képezdébe. A fenti adatokból halványan kirajzolódik a tanitóképzők vonzáskörzete is.

A nevelők képzettsége továbbra is meghatározza az iskolában folyó oktatói munka szinvonalát. A tanitott tantárgyak minden hivatalos rendelkezés ellenére csak ott felelnek meg az előirt követelményeknek, ahol a tanitó müvelt ember és szivesen adja tovább, amit tud. Ezt különösen a mezővárosi iskolákban kisérhetjük figyelemmel. Mezővársaink kétharmadában a hittanon, egyházi éneken, iráson, olvasáson, számoláson kivül nem neveznek meg más tanitott tantárgyat a visitatiok. A földrajz, történelem, természettan, helyesirás, nyelvtan csak a - zokban a mezővárosokban szerepel tantárgyként, ahol korszerüen müvelt, képez - dét végzett tanitó van, mint Adonyban, Ercsiben, Kálozon, Móron, Válon. Előfordul bizonyára, hogy a "szokásos"-nak vagy "előirt"-nak nevezett vagy meg sem emlitett tananyag ott, ahol képzett tanitók vannak, mint Bicskén, Bodajkon,Dunapentelén, Sárosdon, a maximálist és nem a minimumot jelzi. Szinte biztosra vehető azonban, hogy Lovasberény és Martonvásár képesités nélküli tanitómesterei és segédtanitói nem nyujtanak többet tanulóiknak, mint ami elengedhetetlenül szükséges.

Ha a nagyobb községek és kisebb falvak tananyagát is számba vesszük, kiderül hogy a korszerüen képzett nevelők nemcsak Aba, Füle, Hercegfalva, Rácalmás több tantermes iskoláiban tanitanak történelmet, földrajzot és a természettan elemeit, de Polgárdi és Sárkeresztur egyetlen tantermében is tanulnak a gyerekek nyelvtant, helyesirást, földleirást és hazai történelmet.

A gazdaságtant mint tantárgyat Abán nevezik csak meg, és az adonyi plébános jelentéséből tudjuk, hogy az uradalom 600 négyszögöles területet adott 1859-ben az iskolának arra a célra, "hogy az ifjuság a gyümölcstermesztésben is oktatást

nyerjen. "Azt is hozzáteszi azonban, hogy a község közel tiz éve mindig mással veti be ezt a területet, és azóta sem vált gyümölcsössé. Hercegfalván a vasárnapi iskola tanitandó ismeretei között megnevezik a népszerü gazdaságtant és az egészségtant is. A világi énekek tanitásának is találjuk néhány nyomát. Igy Fülén "tanodai énekek is tanittatnak", Perkátán szintén " a kisebbek néhány ártatlan dalokat betanulnak"/17/.

A tanitók munkájának minőségét ritkán tükrözte a fizetésük. Ez elsősorban az egyházközségek, uradalmak vagy községek anyagi helyzetétől és az iskola iránti érdeklődésüktől függ. Lehet fizetés a 40 ft, mint Etyek református iskolájában, vagy a 88 Ft, mint Vasztély puszta katolikus iskolájában. A bicskei és acsai tanitómesterek jövedelme valamivel felül van az 500 ft-on, hasonló jövedelemmel találkozunk Vereb, Aba, Mány református iskoláiban.

A csucsot az adonyi és hercegfalvi katolikus tanitómesterek 600 ft-ot meghaladó jövedelme jelenti/18/.

Az egyházi látogatás olyan tanitót is talált 1868-ban Györgyszálláson,akinek az uradalomtól 10 ft-ja és egy hold földje volt, és naponta ellátást kapott a cselédektől.

A visitatorok minden esetben nagy gondot forditottak a tanitó oktató -nevelő munkájának és emberi egyéniségének jellemzésére. Figyelik, hogy képességei alkalmassá teszik-e a tanitói pályára, mennyit ér tudása, megfelelő-e szorgalma, kötelességtudata, erkölcsi tekintélye.

A szükszavu megfogalmazások - néhány már emlitett kirivó eseten kivül - jó vagy megfelelő képességekkel megáldottnak, elégséges tudással rendelkezőnek mondják a tanitókat. Sok helyen bizonyitványának dicséretes vagy kitünő jegyeivel jelzik rátermettségét. Ahol kevéssé képzett vagy éppen képesités nélküli, ott szorgalmát vagy igyekezetét hozzák fel érdeméül. Kevés helyen teszik hangsulyozottan szóvá tanitványaival és a szülőkkel való kapcsolatát. De találtam arra is példát, mint a rácalmási tanitómester esetében, hogy oktatói és nevelői munkáját külön tették mérlegre, és igy értékelték : " Szelid és ügyes bánásmódot tanusit a nevelésben, a tanitásban pedig szorgalmat és sikeres előmenetelt mutat".

A korszak közigazgatásának fontos rendelkezése volt a jegyzői és tanitói hivatal szétválasztása. Hogy a kettő szoros összetartozása a falvak életében mennyire problémák forrása volt még az 1860-as években is, mutatják a visitatiok. Hat faluban találtam nyomát annak, hogy a tanitó még 1868-ban is viseli a jegyzői hivatalt. Csókakőn, Gánton, Kozmán és Szentágotán ugy látják, hogy a tanitó mindkét hivatását kitünően betölti. Bakonykutin viszont megjegyzik,hogy gondos és alapos tanitói munkájában, hacsak nem gátolják benne jegyzői teendői. Nadapon pedig azt teszik szóvá, hogy mivel a tanitómester jegyző is, nagyrészt a segédtanitóra hagyja a tanitást/19/.

Moha református iskoláját illetően az 1850-es években 5 éven keresztül évenként ment a feljelentés az egyházmegyei hatósághoz, hogy a tanitó az egyház pénzén, a tanitás rovására végzi jegyzői munkáját/20/.

Az önkényuralom németesitő politikája nem mutat fel komoly sikert megyénkben. Csak az iskolák 1/10 részében tanitanak német nyelven, a reformkori helyzethez viszonyitva pedig csak Adony, Csór, Hercegfalva és Szabadbattyán katolikus iskolája, Kápolnásnyék és Lovasberény zsidó iskolái /21/ az a hat uj terület, ahol a reformkorban nem folyt német nyelvü oktatás. Bakonykuti, Bakonysárkány, Balinka, Gánt, Lovasberény, Mány, Mór, Nadap, Pusztavám, Vértesacsa, Vértesboszmá nemzetiségi falvak. Nagylángon és Velencén az 1840-es években is tanulhatott németül, aki akart. A nemzetiségi falvakon kivül megyénk területén mindössze nyolc községben tanitottak német nyelven is az önkényuralom korában/22/.

A 6-12 éves gyermekek 1849-ben előirt tankötelezettségének gyakorlati meg-

valósitása, bár ez a korszak oktatásügyi politikájának egyik leghaladóbb törekvése volt, továbbra is csak terv maradt. A visitatiot végző püspök ugyan 1868-ban több faluban is inti a plébánosokat, mindent tegyenek meg, hogy a tanulók szorgalmasabban látogassák a mindennapi és vasárnapi iskolákat, alig jobb, sőt egyes helyeken még rosszabb a helyzet a tankötelesek és iskolába járók arányát tekintve az 1860-as években, mint 1841-ben volt/23/.

Amit 1845-ben Gyuróra vonatkozóan igy fogalmazott a visitatio : "Nyáron itt nem szokás iskolába járni, "más szavakkal 1868-ban is halljuk. Nagyhörcsökön igy határozzák meg a tanévet : " Az itteni iskola husvét után bezáratik, és szünetel egész őszig. " A két Cikolán és Szabolcson : " Nyáron a tanitó és tanitványai az uradalom gazdaságában dolgoznak ". 1862-ben nagy lelkesedéssel fogadták Baracson az első iskolát, de 1868 nyarán már " julius végéig csak a legkisebbek járnak. A nagyobbak tavasz eljöttétől, mikor megkezdődik a szántás-vetés a földeken, lassacskán kimaradoznak ". Bicske, Dunapentele, Káloz és Lovasberény mezővárosokban sem jobb a helyzet. Martonvásáron a 238 tanulóból nyáron csak 70-80-an járnak, mert " a szülők mezei munkái idején a gyerekek visznek ebédet nekik, vagy otthon a marhákat őrzik ".

Hercegfalván, ahol három tanteremben 378 tankötelesnek kell elférnie, igy jelent erről a kérdésről a falu plébánosa a látogató püspöknek : " A tanulók száma télen oly nagy, hogy alig férnek megilletö osztályaikban, nyáron azonban, mivel nagy mértékben növekedik a lakosság száma, igy az önfenntartás ösztönétől késztetve a lakosok a harmadik, negyedik határba is elmennek munkára, s ekkor részint magokkal viszik gyermekeiket segédekül a munkára, részint odahaza hagyják házőrzőnek. Ezért nyáron a tanulóifjuság száma felére leolvad ". Pátkán arról panaszkodik a plébános, hogy bár mindent megtesz, hogy meggyőzze hiveit, nyáron a tanulók létszámának nagymértékü csökkenését megakadályozni nem tudja. " Főképp a tavaszi munkaidő alatt 8-12 éves gyermekeket el is szegődtetnek néhány krajcárnyi napszámért, hogy a kisgyermek napszámán annak aprólékos szükségletei pl. cipő, kalap beszereztessenek. A földmüvelő nép még a 6-8 éves kis gyermekeket is használja munkaidő alatt, amennyiben az anyák magukkal viszik a földekre apró kis csecsemőiket, a 6-8 éves kis gyermeket ezek mellé állitják, felügyeljen a csecsemő sirására, s ha kell,anyját odahivja " /24/.

Fejér megyében a fejlődés vonalát az abszolutizmus korában elsősorban nem a 21 uj alapitásu iskola, hanem az oktatás tárgyi és személyi feltételeinek általános javulása jelzi : tágasabb és egészségesebb iskolaépületek, több tanterem és több korszerüen képzett nevelő.

Jegyzetek

/1/ Fejér megyei Levéltár / a továbbiakban FmL / Fejér Vármegye Nemesi Közgyülésének iratai / a továbbiakban Közgy. ir. / Conscriptio Ludi Magistrorum 1770 .

/2/ Fejér megye 1870-ben, Székesfehérvár, 1871. 47. o. / A továbbiakban Tanfelügy. jel. 1870 /

/3/ FmL. Közgy. ir. 1273-1841
U.o. ua. jkv. 1856-1842

/4/ Tanfelügy. jel. 1870. 47.o.

/5/ Zách József : Fejér megye topographiai statisztikája /a továbbiakban Zách i.m. / 1863, 2-227. - Az adatok a községek betürendjében.

/6/ Uo. ua.

/7/ FmL. Iskolaügyi iratok gyüjteménye 1857 / a továbbiakban Iskolaügyi. ir./

/8/ Székesfehérvári Egyházmegyei Levéltár / atovábbiakban SzEL/ Canonica Visitatio 1868 / a továbbiakban Can. Vis./

/9/ Németh Gyula magyaralmási református lelkész volt szives a Dunántuli Református Egyházkerület Levéltárában végzett kutatásainak / a Mezőföldi Református Egyházmegye megyénk területén működő iskoláira vonatkozó / anyagát rendelkezésemre bocsátani. / A továbbiakban : Németh Gy.közl./

/10/ SzEL Can. Vis. 1868.

/11/ U.o. ua, Németh Gy. közl.

/12/ Tanfelügy . jel. 1870.

/13/ FmL Iskolaügyi ir. 1857.

/14/ Zách i.m.

/15/ Vörös Károly : A két Ratio Educationis és a népoktatás Magyarországon 1774-1868. Internationales Kulturhistorisches Symposion Mogersdorf, Eisenstadt, 1976, 230.o.

/16/ SzEL Can.Vis. 1868.

/17/ Uo. ua.

/18/ Tanfelügy. jel. 1870.

/19/ SzEL Can. Vis. 1868.

/20/ Németh Gy. Közl.

/21/ FmL Iskolaügy. ir 1857.

/22/ SzEL Can. Vis. 1868.

/23/ Uo. ua.
FmL Közgy. ir. 1273-1841

/24/ SzEL Can. Vis. 1868.

1. sz. táblázat

NÉPESSÉG, TELEPÜLÉSEK; ISKOLÁK ÉS TANKÖTELESEK SZÁMA

S. MEGYE	A lakosság száma				Települések száma				Az egy településre jutó lakosság								Az iskolák száma				Az egy településre jutó iskolák aránya								6-12 éves koru tanköt. sz.	
	1777.	1870.	Vált.	R	1777.	1870.	Vált.	R	1777.	R	1870.	R	Vált.	R			1773.	1869.	Vált.	R	1770.	R	1870.	R	Vált.	R			1773.	1872.
1. Baranya	143018	263741	184,41	5	351	345	98,29	9	407,4	9	764,4	11	187,6	5			114	364	319,30	1	32,47	11	105,51	10	324,94	2			59360	29717
2. Esztergom	40242	66627	165,57	8	47	75	159,57	2	856,2	5	888,3	9	103,7	11			46	64	139,13	12	97,87	5	85,33	12	87,18	11			14529	7897
3. Fejér	76975	197263	256,27	1	73	107	146,58	3	1054,4	2	1843,5	1	174,8	7			98	207	211,22	3	134,24	1	193,45	1	144,10	10			27142	23312
4. Győr	56069	100759	179,70	7	78	84	107,69	7	718,8	6	1199,5	4	166,8	8			66	105	159,09	9	84,61	7	125,00	6	147,73	6			17916	13344
5. Komárom	78013	144885	185,72	4	83	166	200,00	1	939,9	4	872,8	10	92,8	12			91	146	160,44	8	109,63	2	87,95	11	80,22	12			28912	17170
6. Moson	49575	74103	149,48	10	50	56	112,00	5	991,5	3	1323,2	3	133,4	10			47	76	161,70	7	94,00	6	135,71	4	144,37	9			18503	9670
7. Somogy	126098	289555	229,63	3	317	314	99,05	8	397,7	10	922,1	8	231,8	3			146	368	252,05	2	46,05	9	117,19	7	253,48	4			51554	32479
8. Sopron	139430	224512	161,02	9	232	204	87,93	10	600,9	7	1100,5	6	183,1	6			153	238	155,56	11	65,94	8	116,66	8	176,91	5			50789	29867
9. Tolna	112761	206211	182,87	6	103	120	116,50	4	1094,7	1	1718,4	2	156,9	9			106	179	168,87	6	102,91	4	149,16	3	144,94	8			49285	24867
10. Vas	188209	266261	141,47	11	623	375	60,19	11	302,1	12	710,0	12	235,0	2			217	423	194,93	4	34,83	10	112,80	9	323,85	3			73710	38937
11. Veszprém	82867	200829	242,35	2	168	181	107,74	6	493,2	8	1109,5	5	224,9	4			178	278	156,18	10	105,95	3	153,59	2	144,96	7			38288	23826
12. Zala	205343	237457	115,64	12	568	249	43,84	12	361,5	11	953,6	7	263,7	1			174	331	190,23	5	30,63	12	132,93	5	433,98	1			88418	29794
DUNÁNTUL	1298600	2212203	170,35		2693	2168	80,50				1020,5		211,5				1436	2787	194,08		53,32		128,55		241,09				518205	260880
MAGYARO.	12722396				11334						1122,4						13798				70,96		121,73		181,15				1498099	

x Feltehetően a 0-12 éves koru gyermekek száma

R rangsor

2. sz. táblázat

A TANITÓK ADATAI

Sorsz. MEGYÉK	A tanitók száma				Tanitóellátottság /Egy településre jut/						Egy tanitóra jutó össznépesség						Egy tanitóra jutó tankötelesek száma				Egy iskolára tanitó	
	1773	1869	Vált. %	R	1773	R	1869	R	Vált. %	R	1773	R	1869 /1870/	R	Vált. %	R	1773[x]	R	1872	R	1869	R
1. Baranya	114	436	382,46	1	32,47	11	126,38	12	382,22	3	1254,40	12	604,91	5	48,22	2	520,70	12	68,8	1	1,20	11
2. Esz ergom	46	102	221,74	11	97,87	5	136,00	9	138,95	11	874,82	7	653,20	8	74,66	7	215,84	2	83,57	7	1,59	2
3. Fejér	98	283	288,78	3	134,24	1	264,99	1	197,40	9	785,45	2	697,04	11	88,74	11	276,96	4	87,73	10	1,37	7
4. Győr	66	157	237,88	7	84,61	7	186,90	5	220,89	7	849,53	3	641,77	7	75,54	8	271,45	3	86,38	8	1,49	4
5. Komárom	91	211	231,87	9	109,63	2	127,11	11	115,94	12	857,28	4	686,66	10	80,09	10	317,71	5	90,55	11	1,44	6
6. Moson	47	125	265,96	4	94,00	6	233,21	3	248,09	6	1054,78	9	592,82	4	56,20	3	393,68	9	81,31	6	1,64	1
7. Somogy	146	431	295,21	2	46,05	9	137,26	8	298,06	4	863,68	5	671,82	9	77,78	9	353,10	8	72,00	4	1,17	12
8. Sopron	153	352	230,07	10	65,94	8	172,55	6	261,67	5	911,30	8	637,82	6	69,99	5	331,95	6	86,48	9	1,48	5
9. Tolna	106	269	253,77	5	102,91	4	224,17	2	217,83	8	1063,78	10	766,58	12	72,06	6	464,95	10	99,11	12	1,50	3
10. Vas	217	508	234,10	8	34,83	10	135,47	10	388,94	2	867,32	6	524,14	1	60,43	4	339,67	7	70,81	3	1,20	10
11. Veszprém	178	363	203,93	12	105,95	3	200,55	4	189,28	10	465,54	1	553,25	2	118,84	12	213,97	1	69,29	2	1,31	8
12. Zala	174	428	245,98	6	30,63	12	171,89	7	561,18	1	1180,13	11	554,80	3	47,01	1	508,14	11	80,83	5	1,29	9
DUNÁNTUL	1436	3665	255,22		53,32		169,05		317,64		904,31		603,60		66,74		360,86		70,82		1,32	
MAGYARORSZÁG	17792				70,96		156,98		221,22		1097,26		715,58		65,21		438,21		90,78		1,29	

3. sz. táblázat

A TANKÖTELEZETTSÉG ADATAI

Sorsz.	Megyék	1864/65. %	1869. 6-15 évesek	1869. Iskolába jár	1869. %	1869. R	1872. 6-15 évesek	1872. Iskolába jár	1872. %	1872. R	1872. 6-12 évesek	1872. Iskolába jár	1872. %	1872. R
1.	Baranya	.	44124	30744	69,57	5	42652	37580	88,10	4	29717	27329	91,96	6
2.	Esztergom	.	12092	7298	60,35	9	10823	8089	74,73	10	7897	6780	85,86	10
3.	Fejér	.	33112	23107	69,78	4	31880	30708	96,32	1	23312	23230	99,65	1
4.	Győr	.	18999	11423	60,13	10	18227	14345	78,70	7	13344	121152	91,07	7
5.	Komárom	.	26477	14907	56,30	11	23335	17148	73,48	12	17170	15009	87,41	9
6.	Moson	.	14167	11530	81,34	1	13194	12170	92,23	3	9670	9508	98,32	3
7.	Somogy	86,41[x]	44810	27056	60,38	8	45904	35855	78,17	8	32479	27815	85,64	11
8.	Sopron	.	44060	31932	72,47	2	41030	35798	87,24	5	29867	28559	95.62	4
9.	Tolna	.	37788	23756	62,89	7	35222	27427	77,86	9	24867	22380	90,00	8
10.	Vas	.	49292	34504	70,00	3	50423	43327	85,93	6	38937	36462	93,64	5
11.	Veszprém	.	35092	23262	66,12	6	32914	31661	95,67	2	23826	23576	98,95	2
12.	Zala	.	58830	28392	48,26	12	39700	29623	74,62	11	29794	23693	79,52	12
DUNÁNTUL		83,42[x]	418896	267911	63,95	-	385304	323731	84,02	-	280880	256493	91,32	-
MAGYARORSZÁG		75,32	2284741	1106904	48,45	-	2144768	1379671	64,32	-	1498099	1124020	75,03	-

KOTNYEK ISTVÁN

Az elemi iskolai oktatás Zala megyében 1848-1868

A pesti március 15-e hire néhány nap alatt lejutott Zala megyébe is. Az első hivatalos tudósitást a megyei vezetés 1848. március 17-én kapta meg/1/. Jelentősebb tömegmegmozdulásra március 19-én, Nagykanizsán, a megye legnagyobb városában került sor. Ebben nagy szerepe volt Nagykanizsa diákságának, értelmiségének és a város haladó polgárságának. A város iskoláiban a tanitás napokon keresztül szünetelt/2/.

1848. március 20-án összeült a városi tanács, memorandumot szerkesztettek,amely nagyon lényeges müvelődéspolitikai célkitüzéseket is tartalmazott. Ennek 9. pontja kimondta : "...óhajtjuk, hogy a papi javak nemzeti javakká fordittassa - nak, ezek jövedelméből a kisebb clérus sorsa javittassék, a népnevelés előmozditassék és egyéb közhasznu intézetek létesittessenek...", a 10. pont pedig : "...óhajtjuk, hogy a tanitói szabadság alkotmányos szellemben megállapittassék ..."/3/. A város által elkészitett memorandumhoz elsőként csatlakozott Szombathely és a zalai Csáktornya/4/.

E két, oktatásügyet érintő javaslat meglehetősen bátor, radikális kezdeményezést jelentett, amely lényegében megegyezett az 1848-as egyetemes tanitógyülésen fölvetett követelésekkel is.

A tanügyhöz való ilyen lelkes hozzáállás után érthetetlen, hogy az 1848. julius 20-i Első Egyetemes Tanitógyülésen a megye tanitóságát egyetlen tanitó sem képviselte/5/.

Tekintettel a megye helyzetére, 1848. nyarán a közvéleményt már sokkal inkább a szomszédos horvát mozgolódások foglalkoztatták, mint a tanügyi kérdések. Szeptember 15-én Jellasics serege már el is foglalta Kanizsát /6/.

A szabadságharc leverését követően több zalai pedagógust is haditörvényszék elé állitottak, igy a kanizsai gimnázium négy tanárát, akik közül csak kettő látta viszont Kanizsát /7/.

1849-et követően több területen visszalépés történt a megye alsófoku oktatásában. Lelohadt az a társadalmi aktivitás, amely 1836-tól, A Nép Nevelésére Felügyelő Választmány megalakulásával kezdődött, és amely a falusi iskolák számszerü gyarapitásán tul, a tanitóképzés területén is jelentős eredményeket hozott a Kanizsai Tanitóképző 1844-ben történt felállitásával. Ezt a bécsi közoktatásügyi kormányzat egyébként több magyarországi tanitóképzővel együtt 1856-ban megszüntette/8/. Mindez jelentős megtorpanást eredményezett.

A pápával kötött 1855-ös konkordátum visszalépést jelentett az állami beavatkozást illetően is. Ez átmenetileg visszavetette az elemi iskolák "polgáriasodását ". A nagyobbszámu falusi iskola kikerült a figyelem középpontjából, a nagyobb hangsulyt az elemi oktatásban a városi főelemi iskolák kapták.

Előrehaladás a tankötelezettség területén tapasztalható inkább. Jelzik ezt az egyházi összeirások is, ahol most már gondosan, településenként feltüntetik az iskolakötelesek számát/9/.

Az 1860-as évek elején a megye elemi iskoláinak száma 248, a tanitóké pedig 263 volt / a muraközi iskolák nélkül /, Muraköz 1849-től 1867-ig Horvátországhoz tartozott, a megyéhez csak a kiegyezés után került vissza, de egyházilag továbbra is Zágrábból kormányozták /10/. Nagykanizsán 1864-ben 4 osztályu fiu és egy 3 osztályu leány, valamint az izraelita elemi iskola, Kiskanizsán pedig 2 osztályu fiu és 3 osztályu leányiskola működött /11/. Zalaegerszegen 1861/62-ben 3 osztályu elemi iskola működött 2 tanitóval, a negyedik osztály szervezésére csak 1862 őszén került sor/12/. A megye többi részén többosztálycsoportos iskolával csak elvétve találkozunk. A kiskomáromi esperesség területén lévő 35 isko-

la közül csak 3 iskola volt kétosztályos, a többi teljesen összevont/13/. Ennél lényegesen rosszabb a helyzet Zalaegerszeg környékén, ahol a zalegerszegi főesperesség 20 iskolája közül 19 / a zalaegerszegit kivéve / osztatlan /14 /. Egy tanulócsoportra 40 iskolábajáró és 83 tanköteles jutott /15/. A megye belsejében még mindig sok iskolanélküli községgel találkozunk. Az előbb említett zalaegerszegi espereskerületben a 20 római katolikus iskolával rendelkező község mellett 71 községnek nem volt elemi iskolája. Nem jobb a helyzet a letenyi esperességben sem / 19 : 63 /. A megyei átlagnál csak a tapolcai, keszthelyi és a kiskanizsai espereskerületekben kedvezőbb a kép/16/.

A népoktatási törvény fogadtatása Zala megyében

A Nagykanizsán megjelenő Zala-Somogyi-Közlöny 1867. március elsejei száma "Az uj felelős magyar ministerium " cimmel közölt vezércikket, amelyben ismertette valamennyi miniszter rövid életrajzát és politikai pályafutását. Különösen nagy reményeket füzött Eötvös József miniszterségéhez. "...B. Eötvös József, az 1848-iki és 1867-iki kultuszminiszter, s mint ilyen, egyetlen képviselője a minisztériumban a valódi " resitutio integrum"-nak..."- irta a lap szerkesztője /17/.

Eötvöstől azonban nemcsak a megyei közvélemény, hanem a megye tanitósága is sokat várt. A nagykanizsai "összes tanári és tanitói kar " 1867. március 17-én rendkivüli tantestületi értekezletet tartott és Könnye József gimnáziumi igazgató vezetésével üdvözlő feliratot szerkesztettek és küldtek a miniszterhez. E felirat a tantestület bizalmát és örömét fejezte ki, valamint jókivánságait tartalmazta /18/. Eötvös 1867. március 27-én kelt levelében megköszönte a testület jókivánságait/19/.

A kiegyezéssel sor került a megyei közigazgatási hatóságok átszervezésére is. Zala megye uj főispánja Szapáry Géza lett, akit megbizatása után, Budapestről visszautaztában, 1867. április 23-án fogadta a megyében először Nagykanizsa város képviselőtestülete és lakossága. E fogadást követő diszvacsorán az első pohárköszöntőt a zalai pedagógustársadalom nevében Könnye József, a nagykanizsai gimnázium igazgatója mondta, aki a pohárköszöntőben megfogalmazta a város leglényegesebb iskolafejlesztési feladatait is. "... Oskoláink, fájdalom, megjárnák egy nagyobb helységben, de városunk igényeinek nem felelnek meg; van ugyan egy algymnásiumunk, hogy egyéb bajokat ne is emlitsünk meg, még elegendő helyisége sincs, nagy-gymnasiumunk nincs, elemi tanodáinknak nagyon is sokra volna szüksége..." mondotta/20/.

Az uj megyei vezetés tanügy iránti odafigyelését mi sem bizonyitja jobban, mint az, hogy Szapáry főispán "tanügyi pályázatot" hirdetett, amelynek dijazottjait a Zala-Somogyi-Közlöny folytatásokban közölte. E pályázatok többek között a szülői, családi nevelés problémáival / Singer Samu /, az uj nevelés feladatrendszerével / Hoffmann Mór / stb. foglalkoztak. Ezzel tulajdonképpen a törvény bevezetését kivánták előkésziteni, orientálni a megyei közvéleményt. A pályázatokon tulmenően a lap majd minden számában találunk nevelésügyi, vagy a készülő népoktatási törvénnyel kapcsolatos cikkeket. 1868. január 11-én már megszületett a leglényegesebb követelés is, miszerint "...A nevelést és a közoktatást a nép minden osztályára szükséges kiterjeszteni s módokat nyujtani, hogy minden rétege a népnek pályaszerü ismereteket szerezhessen..."/21/.

Jelentős a megye tanitóságának felélénkülő aktivitása is. A törvényjavaslatot komoly kritikával fogadták, az ezzel foglalkozó tanitótestületi ülések jegyzőkönyveit közölte a Zala-Somogyi-Közlöny is. Vitafórum alakult ki a lapban, ahol többen is véleményt nyilvánitottak. Boronkay Károly - nagykanizsai tanitó - cikkében elsősorban a tanitói fizetés-megállapitást sérelmezi. Összehasonlitja a törvényjavaslat előtti tanitói és jegyzői fizetéseket, ami akkor egyenlő volt és azóta a jegyzői fizetéseket 1000-1200 forintra emelték, a tanitók fizetésminimumát viszont a törvény 300 forintban határozta meg. Ezen tulmenően sokallta az

óraszámokat is. Hoffmann Mór / ugyancsak kanizsai tanitó / már nemcsak a fizetést kevesellette, hanem a tanitói munka erkölcsi megbecsülését is. Cikkében szembeállitja az anyagi és erkölcsi megbecsülést a társadalomnak a tanitókkal szembeni elvárásaival. " ... Megkivánják tőle, hogy universalis ismerettel birjon, megkivánják tőle, hogy phichológus, philolog, és philosoph legyen, megkivánják tőle, hogy müködését a legnagyobb siker koronázza, mindenki az ur, csak ő a szolga, őt mindenki lenézi, neki senkit sem szabad lenézni, neki mentnek kell lenni minden szenvedélytől, kivánnak tőle tiszta moralt, mértékletes életmódot, lángoló hazaszeretetet... megkivánják tőle, hogy emberi méltósággal birjon és azok akik ezt kivánják, maguk tépik le róla az emberi méltóságot, megkivánják tőle, hogy mindent eltürjön... de megtagadják neki a megélhetési jogot, odavetve kegyelemkenyérkép oly összeget, melyet egy hordár, egy inas, egy rongyszedő kevesebb erőkifejtésre és nagyobb kényelemmel szerez meg..." /22/

Ugyanő javasolta a törvényjavaslat kiegészitését ugy, hogy a tanitók öt-, tizévenként automatikus fizetésemelést kapjanak / 50-, illetve 100 forintot/ /23/.

A törvényjavaslatot a tanitók testületileg vitatták meg és rögzitették is véleményüket. Teljes egészében fennmaradt a Kiskomáromvidéki Tanitótestület ezen ülésének jegyzőkönyve. E tanitótestület jelentős módositásokat kért a törvényjavaslatban. Többek között a következőket : a kinevezendő tanfelügyelő mellé / a többség nem pedagógus volt / a miniszter minden esetben egy tanitót is nevezzen ki segédtanfelügyelőnek, mégpedig a "tanitói pályán kitünt" tanitót és őt a miniszter akkor véglegesitse, ha kartársai is egyetértenek ezzel. Szólnak az iskolaszékről is, amelyet ugyan üdvös intézménynek tartanak, ha abban valóban a tanügy iránt lelkesedők foglalnának helyet, ilyen azonban kevés van, igy annak törvény szerinti müködését kétségbevonják. Természetesen kifogásolták a fizetésminimumot, azt 600 forintra javasolták felemelni /24/.

A törvényjavaslatot hosszas és rendkivül heves vita után fogadta el az országgyülés. Ennek ellenére zalai fogadtatását kedvezőnek kell tekintenünk.

Az 1868. évi XXXVIII. Tc. konkrét végrehajtására a miniszteri utasitást a megye 1868. május 15-én kapta meg /25/. A zalai tankerület élére a miniszter Bója Gergely tanfelügyelőt nevezte ki / 1844-1856. között a Nagykanizsai Tanitóképző tanára, 1848-ban országgyülési képviselő/, aki hivatalát 1869. augusztus 11-én foglalta el/26/.

Ekkor a megyében / mos már Muraközzel együtt / 331 elemi népiskola müködött ami azt jelentette, hogy 1006 lakosra, 177 tankötelesre és 85 iskolábajáróra jutott egy iskola. A szomszédos megyék mutatói ennél valamivel jobbak, az országos átlag 997 lakos, 173 tanköteles, 86 iskolábajáró/27/.

Jegyzetek

/1/ Vajda László-Vajda Lászlóné : Zala megye az 1848-49-es polgári forradalom és szabadságharc idején. Zalai Tükör / 74.I. köt. 8.l./

/2/ Barbarits Lajos : Nagykanizsa. Budapest, 1929. 45.l.

/3/ Vajda László-Vajda Lászlóné : I.m. 9.l.

/4/ Barbarits Lajos : I.m. : 48.l.

/5/ Háda József : Régi irások, az 1848-ban tartott egyetemes tanügyi kongreszszus jegyzőkönyve és naplója 5-8.l.

/6/ Vajda László-Vajda Lászlóné : I.m. 24.l.

/7/ Barbarits Lajos : I.m. : 62.l.

/8/ Schematismus venerabilis eleri almae dioecesis Wesprimiensis. Ad. Annum Domini 1855. Pestini 1855.

/9/ Kiss Áron : A magyar népiskolai tanitás története. I. füzet. Budapest 1844. 63.l.

/10/ Számitás alapja : Barsi József : Elemi tanügy a veszprémi K. egyházmegye területén 1864/65-ben. Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények II. k. Pest, 1866.
Barsi József : Elemi tanügy a szombathelyi r.kat. egyházmegye területén 1861/62-ben. Statisztikai Közlemények 1866.

/11/ Barsi : Elemi tanügy 1864/65. 59.l.

/12/ Barsi : Elemi tanügy 1861/62. 188-189.l.

/13/ Barsi : Elemi tanügy 1864/65. 58.l.

/14/ Barsi : Elemi tanügy 1861/62. 188.l.

/15/ U.o.

/16/ Barsi József : Magyarország közoktatási statisztikája 1864/5- 1867/68-ban. Pest, 1868. 82-100.l.

/17/ Zala-Somogyi-Közlöny. VI. évf. 7.sz. 1867. márc. 1. l.l.
/A továbbiakban : ZSK./

/18/ ZSK. VI. évf. 12. sz. 1867. ápr. 20.l.l.

/19/ U.o.

/20/ ZSK. VI. évf. 13. sz. 1867. máj.l. l.l.

/21/ ZSK. VII. évf. 2.sz. 1868. jan. 11. 1-2.l.

/22/ ZSK. VII. évf. 32. sz. 1868. aug. 8.2.l.

/23/ ZSK. VII.évf. 33.sz. 1868. aug. 15. 3.l.

/24/ ZSK. VII. évf. 36.sz. 1868. szept. 5.4.l.

/25/ Zala Megyei Levéltár. Tanfelügyelőségi iratok. Nagyiktató. 1869.

/26/ ZSK. VIII. évf. 34. sz. 1869. aug. 28. 3.l.

/27/ Hivatalos Statisztikai Közlemények III. évf. V. füzet. Magyarország népiskolái 1869-ben. Buda, 1871. 344-346.l.

RÉTHY FERENC

A kőröshegyi népiskolák az abszolutizmus idejében

A 48-as forradalom után az abszolutista kormányzat az egész magyar iskolarendszert, az iskolai oktatást és nevelést a birodalmi egység létrehozásának szolgálatába állitotta.

A pápa és a császár között 1855-ben megkötött konkordátumban foglaltak alapján a katolikus iskolák felügyeletét az állam az egyházra bizta.

Mig a katolikus egyháznak ilyen hatalma volt az iskolák felett, addig a Bach-rendszer felfüggesztette a protestáns iskolák autonomiáját. A szabadságharcban való részvételük miatt a pedagógusok és a lelkészek tömegeit tiltották el a tanitástól.

Kőröshegy gazdag történelmi hagyományokkal rendelkező, szőlőkulturájáról hires, nagy multu, Balaton-parti község.

De nemcsak történelmi borvidéke, hanem több mint három és félévszázados iskolája a környék leghiresebb intézményei közé tartozott.

E község iskolájának multjából a Bach-rendszer és a provizórium idejéből szeretnék néhány eseményt bemutatni.

Az iskolára vonatkozó anyagot a Ráday és a Somogy megyei Levéltárban találtam, valamint a község lelkészi hivatalában meglevő gazdag anyagból meritettem. Ezenkivül a lelkész és a rektor korabeli feljegyzései is segitettek, hogy hü képet kapjak az iskolában folyó munkáról.

A 18. században és a 19. század első felében, tehát másfélévszázad alatt 38 nevelő tanitott az iskolában. A 19. század második felében egyetlen egy : Bodor Sándor.

Az ő müködési idejében háromszor épitettek uj iskolát, ami bizonyitja, hogy tevékeny nevelő lehetett. A szemtanuk, akiket még tanitott, elmondták, amit a feljegyzések is tanusitanak, hogy minden reggel a hajnali harangszóval, öt órakor kelt. Hét órakor már várta az iskolába érkező gyerekeket. A tanitás 8-12-ig és 2-5-ig tartott.

Volt nevelői és ifjusági könyvtáruk, szertáruk, az udvaron tornaszerek, évvégi tornavizsga, énekkaruk és gyakorlókertjük.

Ebben az időben az iskola vonzáskörzete is megnőtt, amit az "Iskolai Protokollum" bejegyzései is tanusitanak. Földvári hajdu, gyugyi juhász, kereki pusztai béres, a Déli-vasut megindulása után állomásfőnök és löllei vasuti őr bejegyzés azt jelentette, hogy egy jó iskola vonzáskörzete, szivóhatása hogyan nő, annak ellenére, hogy abban az időben már a környék községeiben már volt iskola, és volt tanitó is. / Pl. : Kereki /.

A községnek rk. iskolája is volt, és ezenkivül az izraeliták is tartottak fenn iskolát. Bálványos, a szomszéd falu pedig magán izraelita iskolával rendelkezett. Ennek ellenére az anyakönyv megjegyzési rovatában r. kat. és izr. bejegyzést is találunk, ami tovább növeli az iskola korabeli hirnevét.

Már 1773-ban is négy tantárgyat tanitott Kőröshegy rektora. / Somogyban ugyanekkor csak hat község nevelői tanitottak ugyanennyit/. 1859-ben az 5. és a 6. osztályosoknak hét tantárgyat kellett a kőröshegyi tanulóknak tanulniuk. / A tantárgyak száma a század utolsó évtizedében már 11 volt/.

A változásokat - már az Eötvösi koncepció előtt is - jól tükrözik az osztályzatok is. 1859 és 1861 között a négy jeggyel való osztályozás és értékelés szorgalmi jegyei állandó változást, mozgást mutatnak.

Az iskola tanulóinak létszáma a század folyamán 59 és 107 között mozgott évente. Az 1859/60-as iskolai évben 86 fő. Ebből nem osztályozott : 32. 1873/74-ben 77 fő. Ez év évvégi vizsgáján 60-an vettek részt. Tehát a tanulók 2/3-a tett évvégén vizsgát. Ez jóval az országos átlag feletti szám volt.

A bukások száma elenyésző. A nem osztályozott vagy a rossz előmenetelü tanulóknál a következő bejegyzéseket találjuk : sokat mulasztott, nagyon so-

kat mulasztott, csak télen járt. Érdekes megfigyelni, hogy az elégtelen tanulók szüleinek foglalkozása a protokollum szerint : cseléd, földvári cseléd, béres, a helység csordása, a helység csikósa, K.L. cselédje, kereki pusztai béres, csikós, kanász, gyugyi béres volt. A bejegyzések mellett és alatt még ilyen megjegyzés is olvasható : nincsen csizmája.

Nem tettünk még említést Kőröshegy lelkészeiről, akik irányitói, ellenőrei sőt az elmult századokban nemegyszer tanitói is voltak iskolájuknak.

Kevés falu dicsekedhetett olyan lelkészekkel, mint Kőrőshegy. A 19. század első évtizedeiben Fürdős / Feredős / Dávid volt,aki akkor ismert iró és költő. Többek között Pálóczi Horváth Ádám halálára is irt verset.

Még kimagaslóbb egyéniség a provizórium idejének lelkésze, Gaál György, aki mintegy négy évtizedig irányitotta, ellenőrizte ezt az iskolát, Kufstein. várában raboskodott.

Ki volt Gaál György ? Szegen született. Gyönkön járt gimnáziumban, Pápán végzett a ref. főiskolán. Nagyszékelyben segédpap, Nagykőrösön tanitó, majd Dabasra kerül lelkésznek, ahonnan 1846-ban a Somogy megyei Kilitibe kerül, ahol : "... az éppen akkor lezajlott forradalomban való csekély, szószéken részvéte miatt feljelentették, s 1849 október végén Pestre, a katonai hatóság elé kisértetvén, miután életéről kedvezőtlen jelentést küldöttek, renitens embernek rajzolván őt, mint felségsértő kötél általi halálra itéltetett, mit azonban Haynau 20 évi vasban töltendő várfogságra változtatott. Ennek folytán 1850. áprilisában Kufsteinbe szállittatott. Vele együtt ott voltak : Haubner Máté superintendens, Róka József csanádi nagyprépost, Czuczor Gergely, a költő, Boczkó Dániel volt forradalmi kormánybiztos, Juszipovics Antal turopolyai gróf, Niczky Kristóf gróf, Csiki Sándor és Teleki Blanka grófnő ".

Gaál György 1856 juliusában amnesztiát kapott, és ezután került Kőröshegyre, ahol "áldásos" tevékenységet fejtett ki.

Az ő lelkészkedése és Bodor Sándor rektorsága idejében, mint már emlitettem három iskola épitése és bővitése is jelzi, hogy az alsófoku iskola oktatása és a művelődés ügyében sokat fáradoztak. A fából és a "fecskerakásos " iskolát tégla alapu iskolával cserélték fel, a Belső v. Öreg utcából a Fő utcára, a templom mellé költöztetik az iskolát, fáradságot és anyagiakat nem kimélve.

Az iskola állapotrajza szerint eléggé felszerelt. "Mihelyt valamely tanszer megjelent, az egyház azonnal beszerzi ".

Volt erejük az 1862-es nagy tüzvész után a templomot, az iskolát és 43 házat rövid időn belül ujjáépiteni ugy, hogy a tanitásban semmi fennakadás nem volt.

Ha visszatekintünk arra a rendszerre, melynek közoktatási minisztere Thun Leó, akinek fő célja a birodalmi egység megteremtése, a nemzeti törekvések elfojtása, a németesités volt, vagy a tanügyigazgatás egyik vezető tisztségét betöltő Haas püspökre gondolva, aki azt hirdette, hogy az alföldi csikósnak is németül kell tanulnia, akkor elismeréssel kell szólnunk e két ember ténykedéséről.

Ismerve a falu és az iskola több évszázados harcát és törekvéseit meg kell állapitanunk, hogy a széles látókörü, humanista és minden izében magyar ember, a lelkész és a rektor hivatásuk magaslatán állva teljesitették félévszázadon át kötelességüket, és neveltek fel több nemzedéket, akiknek utódaik még mindig emlegetik e két ember emlékét.

SURÁNYI ISTVÁN

Székesfehérvár népoktatási viszonyai 1848-1868 között

Az iskolaügy sajátosságánál fogva mindig a jövőbe tekint. A történelem során az iskola állandó küzdőtere volt a társadalmi megujulás folyamatának. Éppen ezért szükségszerüség erejével jelentkező történelmi tendencia volt, hogy minden jelentős társadalmi mozgalom, szellemi áramlat számitásba vegye a nevelés, a pedagógiai gondolkodás, sőt a pedagógiai tervezés kérdését is.

E törekvés jellemezte az elmult évszázadokban a humanistákat, a felvilágosodás gondolkodóit, a francia forradalom vezetőit, s az eddiginél átfogóbb és hatékonyabb formában érvényesült ez a forradalmi munkásmozgalomban/1/.

Amikor népoktatásról beszélünk az egész társadalmat átfogó, törvényileg szentesitett elemi, általános müveltséget biztositó oktatási rendszert értünk. Ennek megvalósulása a kapitalizmus korszakában kezdődött.

Székesfehérvár népoktatásának helyzetét az 1848-1868 közötti időszakban az országos viszonyokhoz hasonlóan az elmaradottság jellemzi. A megyeszékhely elemi tanodáinak személyi és tárgyi feltételeit, az oktatás feladatát és tartalmát a város gazdasági helyzete, "társadalmi és politikai viszonyai határozták meg ".

A városi iskolák rossz helyzetét jól szemlélteti a " Népszámláló Bizottság " 1869-ben készült jelentése, mely szerint a 22683 lakosból - ebből 3081 a 6 éven aluliak száma - 8149-en nem tudnak irni és olvasni.

1848 előtt Székesfehérvár társadalmi, gazdasági szerkezetét feudáliskori vonások jellemezték, 1848-ban például a városban élő 2714 családfő közül 39,5 % rendelkezett városi polgárjoggal, 4,5 % volt nemes, 22 %-a házzal, 34 %-a házzal nem rendelkező zsellér volt/2/.

A tárgyalt időszakban Székesfehérváron nem létezett mai értelemben "kötelező népoktatás". A város törvényhatósága a "Rátiók " következményeként tett ugyan bizonyos intézkedéseket, de azok hatása kevés eredményt hozott.

Biztos adatok alapján Székesfehérvár legrégebbi elemi tanodája - régi nevén " Német oskola " majd "Szent Erzsébet " városi főelemi leány minta tanoda - a belvárosban, a Szent Anna utcában működött /3/. Ezt a német lakosság gyermekeinek oktatására alapitotta a város. 1778-tól - a nemzeti oskola megnyitása után - önálló leányiskolaként működött, melyet 1832-ben a belvárosi Szent Imre utca 40. sz. alatti "Funthház "-ba helyeztek át /4/.

A város második legrégebbi elemi tanodája a "Magyar oskola " - későbbi nevén a "Szent István " iskola volt.

Ez a Palotavárosban a Kaszárnya utca 191 sz. alatt létesült. Többszöri átalakitás után végleges elhelyezést Szunyog u. 181. sz. alatt, a Kőbis - féle házban kapott/5/.

Felsővárosban a fogadalmi kápona és plébánia épitésével együtt létesitették / 1766-ban / a város harmadik elemi tanodáját, a "Szent Szebestyén ", a régi nevén "Öreg utcai " iskolát. 1803-ban került sor az iskola áthelyezésére az Öreg utca 53 sz. alatt felépitett "Himmer " szálloda földszintjére /6/.

A "Szent Józsefhez cimzett " belvárosi önálló főelemi fiutanodát - régi nevén "normális", azt megelőző nevén "nemzeti" iskola - Mária Terézia által kiadott "Rátio Educationis " rendelkezésére hozták létre, 1778-ban. Kezdetben az oktatás céljaira két tanterem állt rendelkezésre a "Funthház"-ban, és két tanterem a Karmeliták épületében. A "Funthház " - bővitése után 1832-től már négy tanterme volt. Ugyancsak itt kapott elhelyezést Iskola utca felöli külön bejárattal a már előzőekben emlitett belvárosi leányiskola/7/.

A mult század első évtizedeiben magániskolák is működtek, melyeket a város engedélyezett. 1830-as évektől a város folyamatosan átvette a magániskolákat. Először csak az iskola használati diját, a tanitók lakbérét, később a tanitók fizetését is a város vállalta. 1834-ben véglegesen átvette a tóvárosi iskolát, 1838-ban a Zámoly utcait, Olaj-utcait és a viziváros it is /8/.

Az 1855-56-os tanévben a belvárosi főelemi fiu tanoda I-IV osztályaiban 388 fiu, a belvárosi főelemi leány tanoda I-IV. osztályaiban 320 leány, a palotavárosi elemi vegyes tanoda I-II. osztályaiban 147 fiu, 179 leány, a tóvárosi elemi vegyes tanoda I-II. osztályaiban 72 fiu, 62 leány, a felsővárosi elemi vegyes tanoda I-II. osztályaiban 124 fiu, 106 leány, a Zámoly-utcai elemi vegyes tanoda I-II. osztályaiba 66 fiu, 70 leány, az Olaj-utcai elemi vegyes tanoda I osztályába 92 fiu, 69 leány, a vizivárosi elemi vegyes tanoda I. osztályába 55 fiu, 85 leány tanulót irattak be/9/.

A városi iskolák mellett tanodát tartottak fenn a hitfelekezetek. Ilyen volt a Szatmári Irgalmas Nővérek katolikus tanodája, a szerb, az izraelita, az ágostai és református felekezeteknek egy-egy kis létszámmal működő iskolája/10/.

A tankötelezettségi korral kapcsolatban Székesfehérváron egyedi eset alakult ki. A városi iskolák felállitása óta a polgárcsaládok egy része az 5 éves, sőt annál fiatalabb gyermekét is iskolába küldte. Mivel a nemzeti iskolákban a tanköteles kor kezdetét a 6. évben állapitották meg, az ennél fiatalabb gyermekeket az un. kisiskolába vették fel. 1840. nov. 23-án kelt tanodai jelentés a következőket irta : ..." az első nemzeti iskolában a tanuló gyermekek száma rendkivül megszaporodott és azok között a szabályos időn aluliak is találhatók " /11/.

Az 1845. évi "Tanügyi Szabályzat" a tankötelezettséget 6-12 éves korig irta elő, de nem gondoskodtak a tanórák látogatásának ellenőrzéséről, valamint az oktatás tárgyi és személyi feltételeinek biztositásáról. Éppen ezért csak azok a szülők küldték gyermekeiket az iskolába, ..." akiknek kedvők volt reá, vagy akikre a lelkészek ékesszólása hatott ".../12/.

A "Pesti Tanodai Hatóság " 1851. augusztus 31-én kelt rendelete már előirta az iskoláskoruaknak a kötelező tanórai látogatást. Megfogalmazta azt is, hogy a hiányzók, ..." szorgalmasabb tanodai járásra szorittassanak." A Helytartótanácsnak 1862. december 22-én kelt határozata még ennél is tovább ment, amikor meghagyta, hogy ..." a szülők fenyiték mellett is köteleztessenek gyermekeik iskolába küldésére ".

Székesfehérvár elemi iskolái, a belvárosi fiuiskolát kivéve, római katolikus jellegüek voltak. A belvárosi fiutanoda, régi nevén "nemzeti iskola " feladata lett volna a különböző vallásuak oktatása. Ez azonban csak névlegesen volt igy, hisz a 40-es évekig a város lakossága főként római katolikus volt. A "letelepülési tilalom " feloldása után a bevándorló református, ágostai, izraelita felekezetü lakosság törekedett saját felekezeti iskolájának felállitására. A felekezetek ilyen irányu törekvéséhez mindig anyagi támogatást is adott a város.

A város iskoláinak története azt mutatja, hogy a felekezeti jelleg erősödése vagy csökkenése soha nem jelentette a szó valódi értelmében vett felekezeti irányitást. A városi tanodák tanitőit, az iskolák épitését és fenntartását mindig a városi pénztárból fizették. Az iskolák városi jellege megnyilvánult a tanitók kinevezésénél is,hisz a püspöki kérelemre sem engedték meg azt, hogy a tanitók választását a plébánosok befolyásolják, csak azt, hogy ..." a felveendők eleve a hittudománybeli jártasságból, erkölcsi minden tekintetben alkalmatos voltáról az illető esperes és plébános uraktól tanuleveleket szerezni kötelesek legyenek ".

Az elemi tanodák katolikus jellege a szabadságharc leverését követően fokozodott. Ugyanis a világi izgazgatók helyett papi személyeket neveztek ki és a tanodákat plébániai kerületekbe sorolták be.

Az 1868-as népoktatási törvény elfogadása előtt Székesfehérvár elemi iskoláiban nem ismerték az oktatás tervezését, a tananyag tanterv szerinti haladásának gyakorlati alkalmazását. Az 1810-ben kiadott "Schul-Ordung"-ban találunk első esetben utalást a tanitott tantárgyak felsorolására és a hitoktatás időpontjának megjelölésére.

A külvárosi triviális iskolákra vonatkozó " Iskolai rend " - /Schul Ordung/ az alábbiakat irta elő :

" A tanitás reggel 7 órakor imádsággal kezdődik. A tanitó vezetésével magyar nyelven elmondják : a miatyánkot, üdvözlégy Máriát és hiszekegyet Hány Isten van ? A hét szentség és az Isten tiz parancsolatát.
A tanitás 3/4 10-órakor imával és az anyaszentegyház 5 parancsa, a hét főbün, a gyónás öt része, a négy utolsó dolog felmondásával fejeződik be.
A tanitás délután 1 órakor imával kezdődik. A reggeli imákat német nyelven mondják el. A tanitás 3/4 4-ig tart.
Minden szerdán és szombaton kettő órától hitoktatást kell tartani, amelyen a tanitók is részt vesznek. Az oktatás befejeztével " a tanitók kötelesek a tanulókat a minisztrálásban gyakoroltatni ".
Minden kedden délután és csütörtökön egész nap szünetel a tanitás.
A tanitó hétköznaponként két fiut küld a 8 órai misére ministrálni. Minden vasárnap és ünnepnapon négy fiut jelöl ki a nagymiséhez , " akik a papnak szolgálnak; éppen ugy délután is a létányához vagy vesperáthoz".

A husvét utáni keresztény oktatásra a tanitó felhivja a tanulók figyelmét és azokat a foglalkozásokra elkiséri.

A tanitó kötelessége, hogy a tanulók figyelmét felhivja a husvéti ájtatosságra és ellenőrizze a részvételt.

Május 1-től kezdve a tanulóknak részt kell venni a 7 órás misén, s azalatt a "hit, remény és szeretet "-et magyarul és németül kell imádkozni.

A tanitott tantárgyakat : a betük megismertetését, a betüzést, az olvasást, a számolást és a vallás oktatást magyar és német nyelven kell oktatni.

A nyilvános vizsga alkalmával a tanulók szorgalmáról szóló kimutatását az előirt táblázat szerint kell összeállitani /13/.

A három osztályos főelemi fiutanodában tanitott tantárgyak : hittan, magyar nyelv, német nyelv, számtan, ének és a harmadik osztályban a felsoroltakon kivül a latin nyelv volt.
A főelemi leányiskolában tanitott tantárgyak a fentiektől abban tértek el, hogy a harmadik osztályban a latin nyelv helyett földrajzot tanitottak.
A kétosztályos alelemi tanodákban : hittan, magyar nyelv, német nyelv,számtan, ének tantárgyakat oktattak /14/.
Az 1855/56-os tanévben négy évfolyamossá alakitott főelemi fiu- és leánytanodákban uj tantárgyként megkezdték a természetrajz és természettan tantárgyak oktatását /15/. A következő tanévben főelemi leánytanodában bevezették a földrajz és a történelem oktatását is/16/.
Székesfehérvárott ekkor már méltó helyet foglalt el a népoktatás. Ezt mutatják a várost irányitó törvényhozó testületnek az oktatás fejlesztésére tett intézkedései, az 1868-as népoktatási törvény végrehajtását elősegitő tanácsi rendeletek, szabályok alkotása és a város tanitóinak oktatási-nevelési törekvései.

Jegyzetek

/1/ Vág Ottó : A nemzetközi munkásmozgalom pedagógiai törekvései a XIX. században. Tankönyvkiadó. 1962. 6.l.

/2/ Farkas Gábor : A tőkés viszonyok kialakulásának és fejlődésének néhány kérdése Fejér megyében. Századok 1975.

/3/ Jegyzőkönyvi bejegyzés szerint a város 1693. junius 2-án vette meg e házat Móricz Imrétől 60 Ft-ért és egy mérő buzáért.

/4/ Veliszky Ferenc : Székesfehérvár sz.kir. város elemi népiskoláinak története 1696-1896. Szfvár 1903. 3-8. old.

/5/ Uo. 10-13 old.

/6/ Uo. 14-19 old.

/7/ Uo. 20-32 old.

/8/ Uo. 31-52 old.

/9/ A szabad királyi Székesfehérvár városi nyilvános Főelemi és magán tanodáinak II. évkönyve az 1855/56. tanév végén. Készült Székesfehérvárott özvegy Szammer Pálné betüivel 1856.

/10/ Uo.

/11/ Veliszky F. im. 91.old.

/12/ Uo.

/13/ Uo.

/14/ Uo. 16-18 old.

/15/ A szabad királyi Székesfehérvár városi nyilvános főelemi- és magán-tanodák II. évkönyve, az 1855/56 - tanév végén. Szfvár, 1856. 26-29.o.

/16/ Uo. III. évk. 15-17. old.

GECSÉNYI LAJOS

Győr város kulturális élete 1849-1867

I.

A reformkori Győrt nemcsak sokrétü és fejlett gazdasági viszonyai, főként kereskedelme, emelték ki a nyugat-dunántuli városok sorából, de pezsgő társadalmi, szellemi élete is hozzájárult hirneve erősitéséhez.

A bölcsészeti és jogi osztályokból álló akadémia ifjusága, később a fiatal értelmiségiek / elsősorban ügyvédek / csoportja kezdeményezésére és részvételével jöttek létre az első kulturális célu egyesületek, körök a század harmincas éveinek végén, a negyvenes évek elején/1/. Különösen fontos szerepet játszott közöttük - rövid fennállása ellenére - az 1836 őszén alakult Akadémiai Olvasó Társaság, melyben két kiváló pap-tanár Bresztyenszky Béla matematikus és Maár Bonifác történész irányitásával irodalmi önképzőkör és kölcsönkönyvtár is müködött. Noha a Társaság ugyanezen év novemberében, királyi rendeletre megszünt, tagjai közül többen, igy Kálóczy Lajos, Paraicz János /Iván/, ott voltak valamennyi későbbi kulturális megmozdulásban.

Az akadémisták próbálkozása után két esztendővel - 1838 végén - dr. Kovács Pál orvos, iró vezetésével, a Pestről visszatért Czuczor Gergely részvételével, kis értelmiségi kör hozta létre a Győri Olvasó Társaságot / Olvasóegyletet/. Az egylet, mely 1841-ben tiszteletbeli tagjává választotta Széchenyi Istvánt, néhány esztendő alatt a győri szellemi élet központjává, majd közvetlenül 1848 előtt a politikai élet fórumává vált. Tagjai között a már fentebb emlitett Kálóczy Lajos és Paraicz János mellett ott találjuk Lukács Sándor/a forradalom és szabadságharc idején a város kormánybiztosa/, Kozma Imre és Sándor, Zichy Ottó, Purgly Sándor, Gyapay Dénes személyében 1848 valamennyi helyi főszereplőjét. Az Egylet könyvtárában / 1842 : 733 mü 1268 kötetben/ nemcsak a régebbi irodalmi munkák, de Vörösmarty, Bajza, Kisfaludy Károly, Fáy András, Czuczor Gergely, Szigligeti Ede irásai is megtalálhatók, s a könyvtár olvasóinak létszáma meghaladta a 200 főt.

Az olvasóegylet mellett, javarészben azonban azonos társadalmi csoportra alapozva, 1846 novemberében alakult meg a Férfi Dalegylet, a kiváló Richter Antal karnagy irányitásával. Néhány hónap alatt tagsága elérte a 230 főt/2/.

Az egyleti élet fejlődésével párhuzamosan mind erőteljesebben hóditott tért a magyar nyelvü szinjátszás. Különösen fontos állomása volt a magyar szinészek támogatásának a "Nemzeti szinész társaságot biztositó részvényes egyesület " megalakitása 1841 január 5-én dr. Kovács Pál, Jankó István ügyvéd, Zmeskál István megyei aljegyző vezetésével. E társaság fizette az összegyüjtött pénzből a Győrben fellépő magyar szinészeket, közöttük Komlóssy Idát, Prielle Kornéliát, Egressy Bénit, Laborfalvy Rózát, Lendvay Mártont/3/.

Az 1848 előtti években tehát a város lakosságának - mindenekfelett az értelmiségnek ill. a belvárosi kereskedő polgárságnak körét értve - kulturális élete jelentősen fejlődött, fokozottan hozzájárult a társadalmi és politikai közgondolkodás fejlődéséhez. Résztvevői szerényebb vagy fokozottabb mértékben aktiv cselekvői voltak az 1848 márciusát előkészitő helyi eseményeknek, majd a forradalomnak.

II.

Igy különösen érthető, hogy amikor 1848 december 23-án a császári csapatok bevonultak Győrbe és a város királyi biztosává Zichy Félix grófot nevezték ki, a királyi biztos első intézkedései egyikével elrendelte az Olvasóegylet működésének felfüggesztését, helységeinek lezárását. Hiába tiltakozott a durva be-

vatkozás ellen Ecker János az egylet soros elnöke, a város társadalmának nagy-tekintélyü képviselője, az intézkedés Zichy távozása és a rendkivüli állapot megszünése után is érvényben maradt. Nyomtalanul megszünt a Dalegylet s az 1848-ban magyarrá lett helyi sajtó is, csupán a német és magyar szintársulatok kaptak fellépésre engedélyt, a kormányhatóságok által kiadott szinházi rendtartás szigoru szemelőtt tartásával. 1850 tavaszán előbb Gócs Ede magyar, majd Kottaun Lipót német szinészei veszik birtokukba az un. nyári aréna, ill. a Rába szigeti kőszinház szinpadát. A szinházzal szembeni hatósági tolerancia okát a győri szinháztörténet egyik kiváló kutatója igy magyarázza a közelmultban elkészült kéziratos tanulmányában. "Az ötvenes években az óvatos Latabár Endre és a vállalkozó kedvő Molnár György jól használja ki a rendszernek azt a gondola - tát, hogy a jól cenzurázott és jól ellenőrzött szinházban jobb helyen vannak az emberek, mint a körülményesebben ellenőrizhető baráti társaságokban "/4/.

A szinház volt tehát, amely hivatva lett a kulturális életben támadt ür áthidalására, a hiányok pótlására. E feladatának több kevesebb sikerrel meg is felelt. Bizonyára szerepet játszott az indulásnál ebben az a tény is, hogy 1851 szeptemberében a szinház cenzorává Ecker Jánost, a város szinházi szaktekinté - lyét nevezte ki a megyefőnök. Rövid egy éves működése idején mutatta be a német szintársulat Goethe Egmontját, melynek utolsó jelenete / a szabadság géniuszának megjelenése / a közönség lelkes tüntetését váltotta ki. Noha Ecker halála után a cenzori tisztséget több éven a rendszer hü hivatalnokai - törvényszéki és városi tisztviselők - töltötték be, a szinház mindvégig hazafias, szatirikus müsor-politikája mellett. E darabok előadásain a nézők rendre heves tapssal jutalmazták a szereplőket. Különösen nagy visszhangot váltott ki a Vörösmarty halálakor rendezett emlékelőadás.

Az önkényuralom kezdeti éveinek szigoru retorziója után a társadalmi élet megbénitására tett intézkedések is vesztettek erejükből. Igy 1852 januárjában, még Ecker János kérelmére, Dorner Ede megyefőnök engedélyezte, hogy rendőri felügyelet mellett, olvasóegyleti közgyülést tartsanak. A közgyülés / 5 fő jelent meg!/ ugy döntött, hogy kérelemmel fordulnak a megyefőnökhöz, melyben az egyleti könyvtár kölcsönkönyvtárként történő működtetésének engedélyezését kérik. Ezt a megyei és városi hatóságok hallgatólagosan tudomásul is vették, ám nyilván az erőteljesebb ellenőrzés érdekében Ecker halála után, az egyesületi önkormányzat mellőzésével, az egyesület és a könyvtár felügyeletével Koller Ede soproni cs.kir.főtörvényszéki segédelőadót bizták meg. Koller személye azonban nem volt garancia arra, vajjon nincsenek e tiltott könyvek a könyvtár állományában. Ezért 1853 juliusában a különválogatott gyanus könyveket a soproni helytartósági osztályhoz küldték meg, mig a Győrben maradtak Philip Schweiger kölcsönkönyvtárába kerültek kezelésre, lévén Schweiger maga is az egylet tagja/5/. A hatósági felügyelet ellátásában a városból távozó Kollert 1854 januárjában Zathureczky Sámuel Győr megyei törvényszéki elnök, majd novemberben Téti Takács Sándor megyefőnökségi előadó követte. Az ő működése alatt jelentkezett, a valamelyest javuló politikai viszonyok hatására, az egylet alapszabály szerinti ujjáalakitására vonatkozó igény. Az alapszabály jóváhagyása körüli huzavona - az 1840. évi alapszabályok többszöri átdolgozása, kiegészitése kapcsán - 1855 nyárutójától 1856 decemberéig tart, amikor is Budán szentesitik a statutomot. Ebben rögzitették, hogy" az egyletnek sors, rang és vallászkülönbség nélkül minden becsületes, önjogu és müvelt egyén bármely egyleti tag által beiratván magát, tagja lehet "/6/.

Ettől kezdve az egylet - noha még a kinevezett elnök és a gyülésekre kirendelt hatósági biztos felügyelete alatt - dinamikus fejlődésnek indult. Nemcsak uj helységet béreltek a könyvtári olvasóterem számára, de megkezdték a táncestélyek szervezését, rendezését is. Nyilván ezek a tények is indokolták, hogy a megye és a város egyes vezetői - igy maga Dorner Ede megyefőnök és Balogh Kornél megyefőnök - helyettes - is megjelentek az egylet rendezvényein az ott folyó társadalmi élet közelebbi megfigyelésére, az esetleges politikai viták felderitésére. Azt, hogy az egyletben ilyenek folytak teljes bizonysággal valószinüsi-

ti tagságának összetétele : az egykori liberális értelmiség és a liberálisokkal rokonszenvező polgárok - dr. Kovács Pál, Zmeskál István, Beöthy Károly, Krisztinkovics Antal, Ráth Károly, Zetykó József, Lumnitzer Antal, Zmeskál Sándor - alkotják a tagság gerincét, magját/7/.

Az egyleti élet felélénkülése, a tagok számának gyarapodása, a hazafias törekvések erősödése visszahatott a belső szervezeti életre. Megkezdődött a harc az alapszabályok módositásáért, az egylet önkormányzatának visszaállitásáért. E harc 1859 utolsó hónapjaiban győzelmesen ért véget s a leköszönt elnök Takács Sándor helyére előbb ideiglenesen dr.Kovács Pált, majd Szabó Kálmánt, a megye 48-as alispánját emelte a közakarat /8/.

Az abszolutizmus elleni harc egyik lehetséges fórumaként funkcionáló egylet a hatósági felügyelettől való megszabadulást követő hónapokban fényesen bizonyitotta szerepét Győr életében. Noha az 1856-ban jóváhagyott alapszabályok tiltották az egyesületben való politizálást, 1860 áprilisában, Széchenyi István halálakor, a közgyülés egyhangulag foglalt állást a nyilvános gyászünnepély megrendezése mellett. A gyászünnepély, melyet április 30-án a város főterén több mint tizezer ember jelenlétében tartottak meg, a hatalom elleni nyilt tüntetéssé változott. A közigazgatási és rendőri hatóságok csupán tehetetlen szemlélői voltak az eseményeknek /9/. Az Olvasóegylet önkényuralom alatti történetének betetőzése volt az, melyet hamarosan az alkotmányos időszak szabadabb légköre követett.

Mielőtt azonban az októberi diploma nyomán kialakult uj viszonyok kihatásairól szólnánk, meg kell emlékeznünk egy ujabb olvasóegylet alapitásáról és az 1857 juliusában megindult Győri Közlöny kulturális szerepéről.

A Győri Olvasóegylet - bár alapszabályai, mint láttuk, demokratikusan nyitva hagyták a kaput minden érdeklődő előtt - valójában az értelmiség és a kiscéppolgárság gyülekező helye volt. Nyilván a kivülmaradottak igénye fogalmazódott meg azoknak a kereskedő- és iparossegédeknek a szándékban, akik megkisérelték 1860 augusztusában egy vasárnapi olvasóegylet létrehozását. Az alakuláskor közel 60 főt számláló egylet alapszabályi jóváhagyásért folyamodó beadványa felvilágosult és messzetekintő célokat fogalmazott meg, amikor kimondta"óhajtott, hogy az állam javára mind a kereskedői, mind pedig az iparos osztályból idővel minél müveltebb és tudományosan szakavatott egyének kerüljenek ki". Ezzel függött össze a tagsági dij alacsony szintje is :" mert ki-ki jól tudja, hogy minél jutányosabban szerezhetők meg a müveltség és tudomány eszközei, annál többen fogják azokat keresni. "

A kezdeményezés valójában a Kereskedelmi Gyüldében tömörült munkadók ellenállásán bukott meg, akik attól féltek, hogy az olvasóegyleti költségek pénzt vonnak el a betegápolási egylettől s akkor reájuk több kiadás hárul. A Helytartóság viszont a másik olvasóegyletre való hivatkozással tagadta meg az alapszabályok jóváhagyását /10/.

A sajtó területén Zetykó József, az Olvasóegylet tagja, már többször próbálkozott lapinditással, de kérelmét Budán sorozatosan elutasitották. Végül is 1857 nyarán siker koronázta erőfeszitését, megkapta a lapengedélyt. A lap kezdetben heti két alkalommal jelent meg. Mután politikai jellegü irásokat a cenzura nem engedélyezett, a megjelenő cikkek főként a társasági élet különböző területeivel foglalkoztak. Kisebb-nagyobb hirek, tárcák számoltak be az olvasóegyleti autonómia helyreállitásáért vivott harcról, az egylet fejlődéséről. Felemelte szavát a lap a magyar szinészet támogatása érdekében s különösen a romladozó Rábaszigeti szinház helyébe egy uj szinház épitéséért. Szinházi kritikái nemcsak a szinészek teljesitményét értékelték, de orientálták a társulatok müsorpolitikáját is /11/. A lap szerkesztője több alkalommal részesült figyelmeztetésben a rendszert kritizáló cikkei miatt.

III.

Az októberi diploma kiadását követő hetekben a politikai élet Győrben is erőteljesen fellendült. Az alkotmányos mozgalmak a város életét alaposan felbolygatták. Az önkényuralom idején hivatalban volt magisztrátust eltávolitották, visszaállitották a városi önkormányzatot, választásra készülődtek. A né-

hány hónap háttérbe szoritotta a kulturális eseményeket, hogy röviddel később ismét a társadalmi harcok egyik jelentős szinterévé váljanak.

Az ez irányu változást mutatta 1862 április végén a Helytartóság által valamennyi megyei hatóságnak megküldött rendelet, amely tekintettel az egyesületek fokozódó politikai tevékenységére ismételten elrendelte a gyülések kötelező rendőrhatósági bejelentését és hatósági biztos kiküldését. Miként az önkényuralom idején, ugy az alkotmányos kisérlet kudarca után, a provizórium alatt is a kulturális egyesületek vették át a politikai közélet hordozójának szerepét.

Győrött ekkor már nemcsak az Olvasóegylet működött, hanem létezett mellette az ujjáalakult Dalkör, dr.Kovács Pál és az Ifjusági Kör Krisztinkovics Ede elnökletével. Ellátott bizonyos kulturális feladatokat - kizárólag az ismeretterjesztés területén - a Győrvidéki Gazdasági Egylet is /12/.

A Dalkör két éves próbálkozás után 1861-ben jött létre, majd a következő évben Győri Ének-és Zeneegylet néven alakult át. Hamarosan jelentős eredményeket ért el a zenekultura fejlesztésében. Férfi- női- és gyermekkara továbbá zenekara működött /13/.

Ebben a korszakban is jelentős szerepet játszott az ellenzéki érzelmek kifejezésében a szinház. A magyar szintársulat hazafias és rendszerellenes előadásaiért a Helytartóság több alkalommal megfedte a város polgármesterét, megtiltva a darabok ismételt előadását. A szinházban még ekkor is felváltva fellépő német és magyar társulatok közül a német szinészet fokozatosan háttérbe szorult s az évtized végére el is halt/14/.

Jellemző a hatvanas évek hatósági politikájára, hogy mereven elzárkóztak ujabb egyesületek müködésének engedélyezésétől. Igy hasztalan folyamodott alapszabályai jóváhagyásáért 1865-ben Xantus János, Nagy Endre, Probszt Ferenc és Fischer János vezetése alatt álló Győri Kör, ill. engedélyért a Xantus által szerkesztett Győri Lapok /15/. A befagyasztott politikai tárgyalások légkörében nyilván nem állt a hatóságok érdekében az Amerikát is megjárt, felvilágosult Xantus János nyilt fórumhoz juttatása.

A tilalmak csak 1867 után szüntek meg, amikoris azután a fejlődésnek indult társadalmi élet gyors egymásutánban produkálta a különböző egyesületeket. Visszaesett viszont a kiegyezést követő években a szinházi élet s elszürkült a győri sajtó is. A politika ekkor már nem a kultura különböző szféráiban jelentkezett.

Jegyzetek

/1/ A reformkor helyi politikai és társadalmi viszonyairól Balázs Péter ir Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején c. tanulmányában in : Győr. Várostörténeti tanulmányok Győr, 1971. 199-299.l.

/2/ A Férfi Dalegyletről Dr.Felpéczi Petz Lajos : Győr város zenei élete 1497-1926 Győr, 1930. 17.l.

/3/ Koltai Virgil : Győr szinészete I. rész. 104-105. l.

/4/ Grábics Frigyes : Szinház és közönség Győrött . / Az első száz év / Kézirat 6.l.

/5/ Szabó Imre Flóris : Olvasói társulások Győrött a mult század közepén.Doktori disszertáció. Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár, Győr, DH. 1038 47. skkl.

/6/ Uo. Függelék. 105. l.

/7/ Győr-Sopron megyei l. sz. Levéltár Győr város Tanácsának iratai. 1856-II-2277

/8/ Uo. és Szabó I.F. i.m. 69.l .

/9/ Szabó I.F. i.m. 71-73.l.

/10/ Uo. 81-83. l. Győr-Sopron megyei l.sz. Levéltár Győr város Tanácsának iratai. 1860-II-115

/11/ Lám Frigyes : A győri német szinészet története / 1742-1885 /. 126.skkl.

/11/ a. Győr-Sopron megyei l.sz. Levéltár Győr város Tanácsának iratai 1862-II-7

/12/ Koltai V. i.m. II.r. 48.l

/13/ Petz L. i.m. 38. szkl.

/14/ Lám F. i.m. 132.l.

/15/ Győr-Sopron megyei l.sz. Levéltár Győr város Tanácsának iratai 1865-II-49.

TÓTH ISTVÁN

Pécs - Baranya művelődési helyzete 1848-1867 között

"Pozsony és Pécs, a legnyugatibb és legkeletibb város német polgárai már a reformkor elején egyformán és tüntetően magyaroknak nevezik magukat. Érdekektől és eszméktől diktált, természetes, tehát őszinte magyarosodás folyamata következett be, amely a szabadságharc idején érte el a tetőfokát. A függetlenségi küzdelem vértanui közé nagy számban került olyan német eredetü polgár és paraszt, aki nyelvünket sem birta. A Bach-korszak még magasabbra fokozta ezeket az érzéseket, s a dunántuli városok németül beszélő polgársága kiközösitette magából az ideözönlő osztrák és cseh beamtereket " - irja Várkonyi Nándor/1/ .

Az 1849-es megtorlás, s az ezt követő abszolutizmus csak megerősitette a nemzeti közszellemet, s van abban igazság, hogy a pécsi, alapjában véve német eredetü intelligenciát is az osztrák elnyomó közigazgatás avatta igazán magyarrá.

Kezdetben ugyan a "nemzetirodalom " eszményképe-Petőfi nemzedékének megfogyatkozásával és háttérbe szoritásával - homályosulni látszik, de pár év multával az aléltnak látszó irodalom élővé válik, miként ezt irőink, költőink akkori alkotásai, folyóiratok, füzetes kiadványok, lapalapitó kisérletek igazolják.

A katonai kormányzat következetlenségére jellemző például, hogy a Pester Platzkommando / a pesti katonai térparancsnokság / Petőfi Nemzeti dalának közzétételét engedélyezi, holott az első kiadásu röplap rejtegetéséért börtönbüntetést róttak ki.

Várkonyi Nándornak előbb idézett megállapitását igazolja egy, a baranyaszentgyörgyi plébánián nemrég előkerült, német nyelvü Kossuth-dicsőitő vers, amelyet Uhl Antal forditott magyarra/2/. M. Steinitz versét Pesten 1849-ben Lukács és társainál nyomatták ki. Cime : Kossuth Lajos, der Befreier Ungarns. / K.L., Magyarország felszabaditója /. A 72 sorból álló vers pregnánsan igazolja a hazai németség hüségét, patriotista szemléletét. A versből csak az utolsó, a 8. versszakot idézzük :

Amit Kossuth tett a hazáért, testvérek,
az egész világon ismert, nem kell mondanom nektek.
A hirnév tiszteletes vesszővel irja le,
és a legkésőbbi utókornak átadja,
hogy miképpen taposta el a kétfejü hydrát,
és aztán az álnok ellenséget távolüzte.
Ünnepeljünk hát ! Éljen a Hős !
Le Jellachichcsal, Schlickkel és Weldennel !

E verset és több 1848/49-ből való dokumentumot az akkori baranyaszentgyör - gyi plébános, a német származásu Schwerer Nándor őrizte meg számunkra.

Ugyanebből a szempontból rendkivül érdekes az az ismeretlen személytől származó kézzel irt Énekes Könyv, amelyet irója " 13-dik September 1830"-ban kezdett el irni a Pécs melletti /ma már Pécs / "Szaboltson " és " 1855. Febr.25-d Pétsett " fejezett be /3/. Az egyházi ünnepekre irt latin és magyar szövegü énekek után váratlanul öt "Tábori Ének " következik, amelyek - az utolsó verset kivéve - a Himnusz és a Szózat gondolatvilágát tükrözik. Mivel e versek még nem lettek sehol sem közölve, néhány versszakot idézünk belőlük : eredeti helyesirással.

Isten, ki annyi vész közt meg tartád hazánkat,
Jer most is oltalmunkra, s vezéreld csatánkat,
az élet és halálnak sorsát te intézed,
csak tőled vár szerencsét s áldást magyar néped.

E vers utolsó versszaka :

Ha vérbe s életünkbe fog kerülni harczunk,
légyen meg akaratod, öröm lesz meg halnunk,
csak kedves szép hazánkat szabaddá s dütsővé
Tedd minden népek előtt, most és mind örökké.
Uram segits meg.
/ Aláirás : Tárkányi /

A Sujánszky Antal aláirásu vers a Fölhivás cimet viseli. Ennek harmadik és negyedik versszakát idézzük :

A gazdag allvidéken dulong e vad csoport,
s hazánk vég pusztulásán ohajtna ülni tort.
De méltó bosszujában már talpon a magyar,
s hős fegyverén törik meg a pusztitó agyar.

Hol az, ki most remegne felkötni fegyverét !
hadd adjuk a jövőnek gyalázatul nevét,
S ne védné egytül egyig mint hős a drága hont,
a' melyre párt ütőknek szilaj hatalma ront.

Az utolsó versszakban Isten segedelmét kéri, mert " karunk, ha ő vezérli, ki győzne ellenünk ! "

Az utolsó bejegyzett vers a német Gott erhalte ! - császári humnisz magyar forditása : " Tartsa Isten ! óvja Isten, császárunk s a köz hazát !... " Mivel 1855-ben az előbb emlitett négy verset nem lehetett már énekelni, nyilván e - zért irta le az ismeretlen másoló ezt az általa " Nép Hymnus"-nak nevezett é- neket.

A nemzeti érzés tehát még nem veszett ki. Még sajogtak a nemzeti katasztró- fa ütötte sebek, de 1849 novemberében már naponta jelenik meg a keszthelyi szü- letésü Nagy Ignác Hölgyfutára, amely megszabott célkitüzés nélkül ugyan, de mé- gis a nemzeti érzést igyekezett ébren tartani éppugy, mint a pécsi születésü Festetics Leó által 1853 elején inditott és Jókai Mór főmunkatársi segitségé - vel szerkesztett irodalmi-szinházi lap : a Délibáb. Az egykori pécsi diák, Vas Gereben / Radankovics József /, aki Világos után börtönbüntetést is szenvedett, 1853-ban Falusi Esték cimmel folyóiratot indit, melynek cikkei az egyszerü nép- tömeg számára az összefogás fontosságát hangsulyozták. A folyóirat irói között szerepelt Baja szülötte, az a pécsi jogász, akinek hazafias verseit / Ki volt nagyobb ? , Előre !, Kik voltak a honvédok ? stb./ országszerte szavalták : Tóth Kálmán, aki 1856 márciusában átveszi a Hölgyfutár, majd 1860-ban a szati- rikus Bolond Miska szerkesztését/4/.

És amikor a Perczel család néhány tagja a Bach-korszakban a 48-as szabad - ságharc családi hőseit megtagadva Bonyhádira változtatta nevét /5/ ennek ellen- példájaként emlithetjük a baranyai Szebényben sváb parasztszülőktől származott Baumholczer Simont, aki nevét 1846-ban Bánffay Simonra magyarositotta. Ez a nagyfelkészültségü, joghoz és irodalomhoz egyaránt értő személy tanulmányait Pécsett végezte, majd Pestre kerülve Széchenyi István annyira megszerette,hogy Közlekedési Minisztériuma számvevőségi osztályfőnökévé nevezte ki. Bánffay 1855-ben Pécsre jött, mert az 1850. szeptember 5-től kezdve általa szerkesz - tett Pesti Napló cikkei miatt egy éven belül százötvenegyszer idézték a ren - dőrségre, és négyszer állitották a haditörvényszék elé. Pestről kitiltva Pécs-

re kényszerül visszajönni, és itt is csakhamar lapszerkesztés után néz. Rövidesen a Pécsi Lapok c. lap felelős szerkesztője lesz /6/.

Az abszolutizmus évei alatt nem jelent meg Pécsett ujság. A Pécsi Lapokat Madarász Endre 1860-ban inditotta meg, aki kibérelte a Lyceum-nyomdát. A lap azonban egy év multával, 1862. junius 29-én megszünt. Madarász Endre többszöri kérésére azonban 1866-ban uj nyomda nyitására beadott kérelmét a Helytartótanács teljesitette, és 1867. március végén már saját nyomdájában előállitva ujra meginditotta a Pécsi Lapokat/7/. Bánffay mint felügyelő szerkesztő 1871. december 14-ig működött a lapnál.

Sokáig Pécsett élt, és ugyanitt halt meg Pollák János, aki egyideig a Religio cimü egyházi és irodalmi folyóiratot szerekesztette. Rézbányay János árvaházi igazgató pedig Pécsett és Baranyában működve az Idők Tanujának volt rendes munkatársa, később pedig a Pécsi Közlöny szerkesztője. Szauter Antal Pécs iskolaügyét szolgálta és Varga Ferenccel együtt a Népnevelők Kalauza cimü folyóirat szerkesztői lettek/8/.

Dietrich Ignác volt Pécsett az első, aki az ügyvédi diploma mellé doktori oklevelet is szerzett. Oly nagy tekintélyre és vagyonra tett szert, hogy 1867-ben a pécsváradi kerületben országgyülési képviselővé választották. Irói munkásságát hazai és külföldi lapokba irt számos cikke, tanulmánya bizonyitja. A Negyvennyolcas Balpárt cimü napilapnak ő lesz később a szerkesztője. Értelme Bajzáéhoz hasonlóan később elhomályosult, koldusszegényen és betegen a pécsi városi szegényházban halt meg 1892. április 15-én.

Ebben az időszakban Pécsett nem akadt olyan országos nevü iró vagy költő, mint Janus Pannonius. Inkább a fővárosi irodalom hatott az itt élőkre. Közöttük is elsősorban kell emlitenünk az országosan népszerü nagy romantikust, Jókai Mórt, akinek népszerüségét bizonyitja az a körülmény, hogy 1861-ben, majd 1865-ben ujra ő lett a siklósi kerületnek, utána pedig a dárdai körzetnek -tehát három ciklusán át - Baranya szineit képviselő országgyülési képviselője.

Pécs szellemi életének korai József Attila-sorsu költője volt Koczián Sándor. Félárva gyermekként mosónő édesanyja tartotta el. A család azonban a lakbértartozások miatt hol ide, hol oda kényszerült költözni. Egyik osztálytársa, Rák Imre, egy izben meglátogatta a mai Sallai Imre utca 24. szám alatti lakásukban, s ekként ecsetelte barátja keserves sorsát : " Koczián nem egészen középmagas, szerfölött szikár, nyurga ifju volt. Szeme nagy, fekete, homloka nagy, domboru. Ruházata mindig szerfelett silány, kopott, szinehagyott. Uj ruhája sohasem volt. Nagy szegénységben élhetett " /9/.

Sorsa abban is hasonlitott József Attiláéhoz, hogy ő is többször folyamodott segélyekért a "pécsi felgymnásiumi segély-egylet"-hez. Ezzel kapcsolatosan ezt irja Naplójában : " Beleirtam, hogy ágyból felkelve betegen irom kérvényemet, orvosi bizonyitványt nem mellékeltem, csak nem lesznek olyan szemtelenek, hogy el ne higgyék, ugy nézek ki, mint ki a sirból szökött fel. Jobban hasonlitok egy vázhoz, mint egy emberhez, s az egész gymnasiumban mindenki ismer, mint az "Irodalmi Kör " alelnökét ".

Husz évig élt csak Koczián Sándor. Verseiben csak ritkán jelentkezik a hazaszeretet és a lázadás hangja. Szerelmi sóhajtozásokkal, szomoruággal, panasszal teli verseket irt. A Dalaim c. versében ekként rögziti ars poetikáját :

Dalaim lengő sirvirágok
Miket megtört reményeim
Sirján fakaszt a fájdalom föl,
S növesztik rezgő könnyeim.

Jelentős szépirói tevékenységet fejtett ki ebben az időben Garay János költő testvéröccse : Garay Alajos. 1828-ban kerül Pécsre, ahol a II. osztályt kivéve gimnáziumi, majd bölcseleti tanulmányait végzi. Többfelé lelkészkedik a megyében, közben egymás után jelennek meg munkái : Dalhangok, Örömhang, Falusi élet, Szent László cimmel. Népi témáju elbeszélései és történeti regényei tiz kötetben jelentek meg : Garay Alajos szépirodalmi müvei cimmel.

Alagits Antal iskoláit Baján és Pécsett végezte, 1851-től pécsi főgimnáziumi tanár. Művei közül említésre méltók : Gyakorlati adatok a remekirók mellett, Horácz levelei és A tudományosság elemei.

A Baranya megyei Laskón született és halt meg a kor kiváló műforditója :Ács Zsigmond református lelkész, aki 1852-től 1855-ig Nagykőrösön Arany Jánossal, Szász Károllyal, Mentovich Ferenccel és Ballagi Mórral működött együtt. Mint a délbaranyai Laskó lelkésze leforditotta a Velencei kalmárt, Sok zaj / ma : hühó / semmiért c. Shakespeare-drámákat, s Dumas, Goldsmith, Bernadin de Saint-Pierre elismert műforditója volt. 14 élő és holt nyelvet ismert. A fővárosi szépirodalmi lapokban is gyakran jelentek meg cikkei/10/.

Baranyai Julia a laskói jegyzőkönyvek átnézése során elmérgesedett vitákat emlit közte és a helybeli tanitó felesége között. Ács Zsigmond, az elkeseredett presbiter ekként panaszkodik : "Szentpéteri tanitóné asszony akkor megfordulván illetlenül rám emelte a szokányáját"/11/. Lukácsy Imre, a laskói egyház krónikása igy jellemzi országos hirü elődjét : " A távolt megvilágitja, de a munkást homályban hagyja, mint a rakéta tüze: ugy szórta Ács Zsigmond is széjjel az országba a müveltséget terjesztő világosságot, de ő maga sötétben maradt /12/ ".

A Dráva-köz egyik kis falujában, Lőcsön született és ebben az időszakban nagy népszerüségnek örvendett Balogh István színész, szintársulat-szervező, szindarabiró és forditó. Pécsett járt iskolába. Apja jogásznak szánta, de ő vándorszinész lett. A magyar müveltség terjesztésének vágya füti, s ezért legszivesebben a falvakat járja : " A város amugy is müvelt, nem köll tanitani ".

Balogh István áldozatos munkát végzett a szinház területén, s szinte azt lehet mondani róla, hogy a vándorszinészet egyik megalapitója. Szintársulatával bejárta a Dunántult és Felső-Magyarország különböző városait. 1839-től a Nemzeti Szinház tagja. A Ludas Matyit mint zenés vigjátékot ő viszi sikerre. Népszerü volt a Mátyás deák vagy a cinkotai kántor és az Argyrus és Tündér Ilona c.szinmüve is. Ebben az időszakban irja legtöbb emlékezését, amelyeket összegyüjtve Barna János adott ki Makón 1927-ben. Irói hagyatékának értékes emléke : Naplója, amelyben a korabeli vándor szinésztársulat életéről, sikereiről, csalódásairól és szenvedéseiről számol be/13/.

Pécsett született / 1809. aug. 25-én / és Pécsett végezte középiskoláit is a kor hires szinésze : Fáncsy Lajos, aki nemcsak jeles szinészi képességeivel tünt ki, de vigjátékai is / Még van idő, Az agg szinész és leánya, Griseldis, Nőm és hivatalom stb. / osztatlan sikert arattak. 1837-ben már elismert szinésze a Nemzeti Szinháznak, ahol egyuttal rendező és müvezető. A Bach-korszakban mint igazgatósági felügyelő tulajdonképpen ő vezette a szinházat. Igen értékes szinlapgyüjteményét a Nemzeti Muzeum könyvtárának ajándékozta. 1854. december 22-én halt meg Pesten.

Pécs és a megye müvelődésének szeparativ jellege az általunk tárgyalt két évtizedeben sem alakult ki, miként müvelődéstörténetünk során sem. A történetirás területén is az országosan jelentkező eszmeáramlatok nálunk befogadásra találtak. Kemény, Szalay, Csengery és Lukács Móricz nemcsak az uj tudományos eredmények népszerüsitésére törekedtek, hanem olyan kritikai-filológiai és lélektani módszert is hirdettek, amely szembefordult a romantikus történetirással, s Ranke, de főleg Macaulay eszmeiségének követésén alapult. Macaulay szerint a történetirás " a költészet és a bölcselem " vegyülete, a történetiróban pedig a szobrász és az anatómus elképzelései bontanak szárnyat. Kemény Zsigmond már 1853-ban nyiltan hirdeti az élet és irodalomban, hogy a nemzeti irodalom fő feladata a polgárosodás " ujabb vivmányaival " megismertetni a müvelt közönséget. Éppen ezért a történetirónak el kell vetnie a "festést, az imaginációt, sőt ihletést is", s helyettük a "kutfők közvetlen tanulását s a tények becsületét " hirdetik.

E felfogással meglepő egyezést találunk Pécs e korbéli kiváló történetirójának, Mátyás Flóriánnak a történettudományról vallott véleményével : " A történettudomány - irja - egyik fő követelménye, hogy rég mult idők tényadatai hiven közöltessenek, mert valamint a historikus is való tényekre törekszik, ugy a históriát olvasó sem elégedhetik meg mesebeszéddel".

Ezért fordul Mátyás Flórián elsősorban az egykoru forrásokhoz, ezért utasitja el a krónikásoknak a régi, általuk már nem ismert történeti időkre vonatkozó megállapitásait. Oklevelek tömegét kutatja fel a magyar királyok, krónikairók életére, tudósitásaik hitelességére vonatkozóan. Kutatásainak eredményét a MTA 1866. junius 4-i előadásán ismertette : Anonymus időkora bizonytalan voltáról irt értekezésében. Elvetve Toldy Ferenc és Szabó Károly állitásait, Mátyás Flórián elsőként bizonyitotta be, hogy Anonymus Gestája a XII. század közepe előtt nem születhetett meg, és I. Béla helyett III. Béla korára kell keletkezési idejét rögzitenünk.

A kutfők közvetlen kutatását követelő Kemény-féle koncepció értelmében Mátyás Flórián később létrehozza a magyar történeti forrásokat publikáló, öt kötetre tervezett, de valójában négy kötet után befejezett kiemelkedő munkáját : a Historiae Hungaricae fontes domestici-t.

Irodalmi és nyelvtörténeti szempontból egyaránt jelentős sajnos még kiadatlan munkája : "Zrinyi Miklós " Szigeti veszedelem " c. költeményében előforduló keleti / arab, perzsa és török / szók történeti és nyelvészeti magyarázata".

Kisebb nyelvi tanulmányai 1855-ben jelennek meg. Ezekben erős határozottsággal polemizál - ma már tudjuk : tévesen - a finn-magyar nyelvrokonság ellen.Hunfalvy Pál száll szembe tanaival, s erős kritikája jelentősen hozzájárul e kérdés tisztázásához.

A Magyar Tudományos Akadémián 1863. március 30-án olvassa fel a Magyar ős - nyelvtanulmányok cimü müvét, amelyben a Halotti Beszédet meglepő nyelvtörténeti tudással értelmezi. Tudományos munkássága elismeréseként az Akadémia 1865-ben másodkönyvtárnokként alkalmazta, és megbizta a nyelvtörténeti szótár elkészitésével. E nagy megkezdett, de be nem fejezett munkája sajnos félbeszakadt, de a megkezdés érdeme kétségtelenül Mátyás Flóriáné.

1860-ban inditja meg a Magyar nyelvtudomány cimü munkáját, amelyből gyakran kicseng erős hazafias érzése : "Ha magyarosan hangzik ugyan, de nem magyar, amit szólsz, mivel nem magyar, amit gondolsz : megtörténhetik, hogy nem lesz magyar, amit érzesz ".

További munkássága már a kiegyezés utánra nyulik. Még csak annyit : 86 éves korában halt meg 1904. április 2-án Pécsett, ahol diszsirhelyet adományozott számára városa. Csaknem 65 éven át lakott Pécsett ez a puritán tudós, aki elismerést nem keresve minden idejét a tudománynak szentelte. A nyomorból emelkedett fel, s lett az Akadémia tagja. Valóban valóra váltotta ifjusága szent igéretét : "Hogyha élek, mondhassam, hogy éltem; s nemcsak a kevésnek s kis időre használjak, hanem hogy a késő nemzetség is érezze hasznát életemnek " /14/.

Az 1848/49-es eseményekről, miként ez az utóbbi években kiderült, számos egyéni naplófeljegyzés készült. Ezek kétségtelenül egyéni és sajátságos szint képviselnek, és azért is figyelemre méltóak, mert saját személyiségükön keresztül látják az országos és a helyi eseményeket.

Helytörténeti szempontból különös jelentősége van Kelemen József pécsi kanonok feljegyzéseinek. Ha szubjektiv szemszögön át nézi is az események alakulását, nem tud kitérni a forradalmi események csodálata elől, de ugyanakkor a garázdálkodó császáriak felett is itéletet mond. Perczel Miklósról, 48-as képviselőnkről a későbbi városi és megyei főispánról ezt jegyezte fel : "Perczel Miklós asztalra állott a Sz. Háromság előtt a piarczon, 's onnét predicalta az egyenlőséget. Nincs többé Földes Ur, igy szollott, nincs nemes, nincs fő Papság, hanem mindnyájan egyenlők vagyunk..." /15/.

A másik ilyen, a 48-49-es eseményeket rögzitő napló Vinkovics Antalé, aki önéletrajzában naptári pontossággal örökiti meg az eseményeket. A közkatona szemszögéből nézi és mondja el a szabadságharc néha keserü, néha szivvidámitó epizódjait.

Vinkovics Antal, aki 1831. junius 3-án Baján született, a Bach-korszakban Dél-Dunántulra került, és kilenc község körjegyzője lett. Németül és horvátul is beszélt. Leszármazottai közül többen Pécsett élnek /16/.

A harmadik krónikás : Náray János, aki Vas megyei köznemesi családból származott, 1802-ben vagy 1803-ban Pécsett született. Középfoku tanulmányait is Pécsett végezte. Valamelyik főiskolán mezőgazdasági tanulmányokat is végzett,majd a pécsi püspöki uradalom számtartója lett. A Czindery-család pellérdi uradalmában számos mezőgazdasági kisérletet végzett, amelynek eredményéről /mint pl. a szőlőtermesztésről,juhtenyésztésről, szeszgyártásról, gőzmalomról, a gyapot hazai hasznositásáról stb./ külön tanulmányban számol be. Náray János mint uradalmi számtartó Scitovszky püspök környezetéhez tartozott, s igy a 48-49-es eseményekről pontos információkat tudott szerezni. Többször sajátmaga is részt vett a történések forgatában, sok szemtanuval beszélt, s igy megbizható forrásává vált Pécsi Naplója a helyi eseményeknek. Bevezetőül megemliti : "Minden az itt élő Számlált helybéli eseteknek szemtanuja voltam; a vidékit pedig hiteles tudósitásokból meritettem ". Naplója hü tükörképe a megyei csatározásoknak, a városban történt hadi eseményeknek. Pécs városát a nemzetőrök nem tudták tartani, és 1849. junius 15-én a Vashâhomrnál lezajlott összecsapás megsemisitette a népfelkelők hadát. Stokucha őrnagy kétszázezer forint hadisarcot vetett ki a városra, amelyet megszálltak a császáriak. " Pécs városa és Baranya megye ennyivel csökkent jólétben - irja Náray János - néhány kalandorért... Uram Isten, adj boldogabb uj évet " /17/.

A naplóirodalomból jelentőségénél fogva messze kiemelkedik Perczel Miklós 1848/49-es honvéd ezredes, Perczel Mór tábornok öccsének naplója, amely több mint száz évig kéziratban porosodott : Naplóm az emigrációból. A kétkötetes, mintegy harminc ivnyi terjedelmü naplónak csak első kötetét jelentette meg a Tankönyvkiadó /18/.

Perczel Miklós 1812. dec. 15-én Bonyhádon született egy 21 gyermekes családból. Mór bátyja csak egy évvel volt idősebb nála, befolyása azonban erősen érződött öccsénél. A két testvér - Vörösmarty Mihály tanitványai - azonos világnézettel, önbizalommal, tettre kész elszántsággal vágott neki a szabadságharc bukása utáni bizonytalan életnek.

A napló az 1849. aug. 5-én kezdődő, Aradtól Vidinig tartó menekülés fájdalmas leirásával indit : "Ki irhatná le fájdalmunkat elválni azoktól, kiket oly hiven és forrón szerettünk, ilyen körülmények között és talán örökre ! ".

A napló szerkezeti érdekessége, hogy amikor irója az idegenben történt eseményeket közli, számtalanszor visszaemlékezik a közelmult eseményeire, főleg a szabadságharc fontosabb történéseire. Egyik leghatásosabb része : 1849 október 18-ának leirása : ekkor értesültek az internáltak az október 6-i eseményekről. "Leirhatatlan a hatás - irja Perczel Miklós -, mint e rettenetes hirek okoztak, elgondolhatom, mily benyomást tehetnek otthon. Irtózatos lehet ocsudása a népnek, amely azt hitte, hogy Ausztria más leszen most, mint hajdan, s a "vae victis"-t nem fogja teljesen éreztetni, midőn bosszuját öntehetetlenségének lealázó érzete is növeli... Szegény Hazánk ! mi lesz tebelőled - kedves rokonaink és barátaink, ki tudja, mit szenvednek ? ki tudhatja, hol áll meg az osztrák alacsony bosszujában - hiszen semmi sem gátolja. Európa diplomáciája részvétlenül hagyta meggyilkolni egy nemzet létét, mit neki egypár száz vagy ezer egyén /19/".

Perczel Miklós, aki tanulmányai befejeztével, Baranya megye aljegyzője, majd szolgabirája, családját Pécsett hagyta. Mivel a visszamenni szándékozókat hazaszállitották, Perczel Miklós két baranyai fiatallal leveleket küld Pécsre,"tán egyiket megkapja szegény nőm ! "-irja. Később már arról értesült, hogy Mór bátyjának feleségét az osztrákok Pozsonyban "elzárták ". "Rettenetes a nép kétségbeesése. Felénk tekint, és innen vár és remél segélyt - Kossuth és Móric legin - kább és a nép száján. Szegény hazám ! ".

Közben őt és Mór /Móric / bátyját 1851. szept. 21-én halálra itélték, s in effigie felakasztották a pesti Ujépület háta mögött. Miklós később török földről Angliába, majd Jersey szigetére ment. 1867-ben azonban hazatért. Ma már történetirásunk nem itéli el azokat, akik megszakitották kapcsolatukat a kiegyezést elutasitó emigrációval és hazatérve beilleszkedtek az uj viszonyok közé. Igy tette ezt Perczel Miklós is, aki 1868 és 1887 között Pécs és Baranya megye fő-

ispánja lett, utána pedig öt éven át Pécs városát képviselte az országgyülésen.

Meg kell még emlékeznünk néhány helytörténeti munkáról is, hisz mai időkben is forrásértékü alkotásokként könyveljük el őket. Ilyen Haas Mihály két jelentős munkája : Baranya és külön Pécs. Pécsett született 1810. április 8-án, Pesten halt meg 1866. március 27-én. Többfelé lelkészkedett, 1837-ben pécsi lyceumi tanár, majd pécsi plébános lett. Később szatmári püspöknek nevezték ki.

Brüsztle József / 1817-1896 / az a pécsi helytörténetirásnak, ami Szinnyei a magyar irodalomnak. Ez a Dárdán született olaszi / Baranya megye / plébános négy vaskos kötetben jelentette meg Pécsett Recensio universi cleri dioecesis Quinque-Ecclesiensis cimü munkáját.

Itt kell ujra emlitenünk Garay Alajost, aki Makár János vagy Pécs visszafoglalása cimü történeti drámájával és A pécsi székesegyház érdekében cimü irásával keltett feltünést. / Előbbit a Pécsi Nemzeti Szinház elő is adta /.

A pécsi székesegyházról és a római kori Pécs településszerkezetéről irt tanulmányt Mátyás Flórián. Ez utóbbiban irja : " Még mai napság is a belső város területe, utcái beosztása és a római castellum forma kis vár fekvésébül észrevehetni a római tábor formáit; szintugy a sok római alaku romok, melyek csaknem egy óra járásnyi hosszában a hegy tövénél régtül estszak felé terjedve előakadnak, kőkoporsók a bennök talált római öltözetü holttestekkel, római fölirásu sirkövek, állványok, áldozati szobrok, faragmányok, házi eszközök, pénzek, melyek még most is 1500 év után imitt-amott talapásás alkalmával föltaláltatnak ".

A pécsi müvelődési élet zenei téren is jelentős tényeket könyvelhet el magának. A század első felében csak a pécsi székesegyház volt képes javadalmaiból annyit áldozni zenére, hogy önálló székesegyházi kara alakuljon ki, amely az egyházi zenén kivül a klasszikus világi zenét is müvelte. Ez főként Hölzl Ferencnek, a székesegyház karnagyának köszönhető, aki már 1847-ben egy dalosegyesület, a Pécsi Dalárda létrehozását kezdeményezte. A dalárda azonban épphogy megkezdte müködését, a bekövetkezett forradalmi események miatt be kellett szüntetni.

A város német származásu, de magyar érzésü polgárai Wachauer Károly, a székesegyházi énekkar tenoristájának kezdeményezésére ujra megalapitották a Pécsi Dalárdát, amelynek ez lett a jeligéje : Édes hazánk, kedves dalunk,
Érted élünk, érted halunk.

Az 1862. március 26-án jóváhagyott alapszabályok alapján közgyülést hivtak össze, amely Wachauer Károlyt választotta a Pécsi Dalárda elnökévé.

A dalárda igen komoly munkát végzett : országos pályázatot hirdettek uj magyar férfikarokra, német müveket forditottak magyarra, énekiskolát nyitottak az énekkari tagok továbbképzésére.

1863-ban Erkel Ferencet a Pécsi Dalárda tiszteletbeli tagjává választották. Ezt Erkel 1864. augusztus 10-én kelt levélben köszönte meg, s egyuttal a Pécsi Dalárda számára megirta "Elvennélek " cimü férfikarát.

1864. augusztus 15-én Pécsett rendezték meg az első országos dalosünnepélyt, amelyen tizennyolc dalosegyesület vett részt. Följegyezték, hogy 1867-ben, a kiegyezés megtörténtével, először maradt el a Pécsi Dalárda közgyüléséről a királyi biztos.

A Pécsi Dalárda mellett említést érdemel a Pécsi dalkoszoru és a Polgári daloskör. A megye nagyobb községeiben is alakultak daloskörök, amelyek nemes szórakozást szereztek a dalkedvelőknek /20/.

A művészetek másik ágában, a festészetben is jelentős eredményekkel büszkélkedhet e két évtized. Csak néhány nevet említünk.

Szülei egy időben Pécsett laktak, s gyermekéveit Pécset töltötte az országos nevü festő : Madarász Viktor, aki 1860-ban a párizsi Salon annuel kiállitáson magyar történelmi tárgyu képeivel aranyérmet nyert. Képei közül egy a pécsi evangélikus templomban van.

A hatvanas évek elején Daróczy kanonok meghivására Pécsre jött Bécsből Atzker Károly és János, hogy a pécsi székesegyház Mária-kápolnáját kifessék. Hat remek képet festettek Jézus életéből vászonra. Atzker Károly igen jó arcképfestőnek is bizonyult. Annak idején hét festményét tartották számon/21/.

1829. március 25-én Pécsett született a város legnagyobb festője : Weber X. Ferenc. Iskoláit is Pécsett végezte. Nem akarta teljesiteni atyja kérését,hogy a kereskedői pályára lépjen. A festőművészet iránt érzett hajlamot. Vágyai azonban csak atyja halála után bonthattak szárnyat. 1862-ben atyja üzletét pénzzé téve Münchenbe utazott, hogy a festőművészetben tovább képezhesse magát. Fél Európát beutazta, hét nyelven beszélt, tagja volt a müncheni magyar egyletnek,s mindig büszkeséggel emlitette magyar származását. Szigetvár végperceit ábrázoló nagyhatásu képével európai névre tett szert. Képeit a pécsi hivatalok és az Áronffy család őrizte.

1861-ben festette meg jeles portréját Pálóczy Lászlóról Grimm Rezső, aki Pécsett volt főreáliskolai rajztanár. Képeinek jórészét eladogatta; a 80-as években megtébolyodott.

Baranya és Pécs iskolaügyének története külön tárgyalást igényel. Két évtized eseményei is emlitésre méltóak, ezért röviden e kérdéssel is foglalkozunk.

Ismeretes, hogy Nagy Lajos királyunk 1367-es diplomájában Pécs városa részére azértis alapitotta meg az ország első egyetemét, mert Pécs erre a legalkalmasabb hely volt. A későbbi évszázadok során is állandó küzdelem folyt egy pécsi akadémia felállitása, illetve visszaállitása iránt. 1848-ig két karu akadémia működött Pécsett. Mivel az ifjuság hazát ment védeni, az épületet pedig katonai célokra foglalták le, az aulikus érzelmü Scitovszky püspök a jogi kart beszüntette, a bölcsészeti részt pedig a papnevelő házi studiumaként működtette.

Pécs városa már 1851-ben fölterjesztést tett a kormányhoz legalább a jogi tanfolyam ujból való megnyitására. 1861-ben, majd 1863-ban ujból megismételték előbbi kérelmüket. Végre 1865. augusztus 25-én leérkezett a Helytartótanács 65415. sz. leirata, amely szerint "Ő cs. és ap. királyi fölsége 1865. évi aug. 2-án kelt legfőlsőbb elhatározásával a pécsi jogLyceum ujólag való megnyitását legkegyelmesebben engedélyezni, azt nyilvánossági jelleggel és köztörvényességi bizonyitványok kiállitási jogával fölruházni méltóztatott " /22/.

Az ekként visszaállitott jogakadémia 1865. október 15-én három évfolyamban megnyilt hat tanár alkalmazásával.

E két évtized alatt a népoktatásban is történtek változások. 1857-ben 264 tanitó részvételével Pécsett tanitói "nagy tanácskozmányt" tartottak. Igen nagyjelentőségü intézkedés volt, hogy 1860-ban a város köztörvényhatósága határozatilag kimondta, hogy iskoláiban ezentul kizárólag a magyar nyelv használható tanitási nyelvül.

A népiskolai tanitás ügyét a pécsi püspöki tanitóképző intézet szolgálta. Az ezernyolcszázas évek elején létesült intézmény csak 1828-ig állott fenn, minthogy a tanulmányi alap pénztára kiürült. Szepesy Ignác pécsi püspök azonban már 1831-ben saját költségén négy tanéves tanitóképzőt alapitott, s ezzel hazánk egyik legrégibb ilynemü intézetét hozta létre. A szabadságharc bukása után azonban megszünt az intézet, s hosszu kérelmezések után Girk György akkori pécsi püspöknek 1856 október 15-én sikerült ujból megnyitnia az intézetet. A növendékek száma a képző négy évfolyamán 70-80, a gyakorlóiskolában pedig 11-48 között váltakozott. Magántanulókként nők is vizsgázhattak az intézetnél /23/.

Pécs és Baranya művelődési életéről a teljesség igénye nélkül kifejtett villanásaink népünknek, s egyuttal megyénk lakosságának is a legnehezebb két évtizede volt. A Világost követő nemzetfojtó sötétségben hazánk nagyjai csakhamar rámutattak a követendő utra. Költőink hallgattak Tompa Mihály szavára, s ujra énekelni kezdtek. Nehézségek, küszködések, sokak megpróbáltatásai ellenére is, akkor is, midőn nehéz volt magyarnak lenni, "megfogyva bár de törve nem " élt nemzet e hazán.

Jegyzetek

/1/ Várkonyi Nándor : Dunántul. Bp. 1975. 188-189.

/2/ Uhl Antal : Német nyelvü Kossuth-dicsőitő vers magyar forditása. Dunántuli Napló, 1978. jun. 15. 6.

/3/ A szerző saját tulajdonában.

/4/ A magyar irodalom története / Szerk. : Sőtér István /Bp. 1965. IV.k.31-32.

/5/ Tóth István : A két Perczel. Dunántuli Napló, 1974. máj. 12. 6.

/6/ Várady Ferenc: Baranya multja és jelene. Pécs. 1896. I.k. 413.

/7/ Borsy Károly : A pécsi nyomdászat kezdetei. Pécs. 1973. 125.

/8/ Várady Ferenc : i.m. 413. és k.

/9/ Részletesebben ir életéről és több versét idézi Tüskés Tibor : Pécsi Muzsa. Pécs, 1958. 49-54.

/10/ Szász Károly : Kisebb csillagok. Bpesti Hirlap, 1925. 56. sz.

Tóth István : Ács Zsigmond. Dunántuli Napló, 1974. julius 28.

/11/ Baranyai Julia : Vizbe veszö nyomokon.Fejezetek a Dráva-szög történetéből. Szabadka. 1977. 289.

/12/ Baranyai Julia : i.m.288.

/13/ Baranyai Julia : i.m. 292.

/14/ Adatainkat a Dunántuli Napló 1978. május 6-i számában megjelent, Mátyás Flóriánról irt cikkünkből vettük.

/15/ Kelemen József pécsi kanonok feljegyzéseit Fényes Miklós, a pécsi Egyetemi Könyvtár igazgatója közölte először / Helytörténetirás, 1973./

/16/ Vinkovics Antal emlékiratairól Tüskés Tibor irt tájékoztatót a Dunántuli Naplóba / 1978. március 15-i szám / Egy 48-as honvéd emléke Baranyában cimmel.

/17/ Vargha Dezső : Náray János pécsi krónikája az 1848/49-es baranyai-pécsi eseményekről. Dunántuli Napló, 1978. május 14.

/18/ Perczel Miklós : Naplóm az emigrációból Bp. Tankönyvkiadó é.n. /Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket irta : Závodszky Géza /

/19/ E.i.m. 50-51.

/20/ Pécs város zenei életének vázlatos ismertetését 1686-től, a török iga alól való felszabadulás esztendejétől 1958-ig Várhalmi Oszkár adatai alapján Horváth Mihály : Muzsikáló Pécs c. munkájában / Pécs, 1959./ olvashatjuk. L. még Várady Ferenc: Baranya multja és jelene. Pécs, 1896. I.k.432-436.

/21/ Várady Ferenc : i.m. I.k. 436-445.

/22/ Várady Ferenc : I.m. I.k. 393.

/23/ Várady Ferenc : i.m. I. K. 326-329.

PAB-VEAB ÉRTESITŐ 1979.

A DUNÁNTÚL TELEPÜLÉSTÖRTÉNETE III.

1848 - 1867

III.

POLITIKATÖRTÉNETI /Nemzetiségtörténet/

SZEKCIÓ

Vezető : SZITA LÁSZLÓ

SZITA LÁSZLÓ

A Délkelet-Dunántul nemzetiségi strukturája 1848-1868 között

A cim maga felvet több olyan kérdést, amelynek megválaszolása feltétlenül szükséges, mielőtt tárgyam részletes fejtegetésébe kezdenék.

Mindenekelőtt helyes-e a nemzetiségi lakosság strukturáját egy viszonylag kis régióban vizsgálni ? Feltétlenül igenlő választ kell adnom, mert Baranya, Tolna, Somogy mind tájilag, mind pedig a népességfejlődést tekintve összekapcsolódó regionális egységet képez/1/.

Sok sajátosságot tartalmaz e terület nemzetiségi lakosságának fejlődése. A regionális vizsgálat azért lehetséges, mert a 18. század folyamán és a 19. század első negyedében is olyan népességmozgás és struktura jött létre, a - melynek elemzésével jól kitapinthatók a hazai délszlávság és németség gazdasági, demográfiai, nem utolsósorban tudati fejlődésének problémái. A cimben jelölt korszakon belül, a jelentős történelmi változásokkal szembeni állásfoglalásaik pedig felhivják a figyelmet arra, hogy a Dunántul történészeinek is jelentős adósságai vannak a területén élő nem magyar népek történetének beható vizsgálata terén.

A Déldunántul nemzetiségi tömegei a XVII. század végétől a XIX. század első évtizedéig különböző időpontokban kerültek jól kirajzolható telephelyeikre /2/. Zömük 1760-as évekre otthonra talált itt és közel egy évszázadon át -, a Rákóczi szabadságharc időszakát kivéve - békében és sok gazdasági, kulturális szállal egymáshoz kapcsolódva, a népek együttélésének fejlődési menetében éltek /3/.

Felhivnám a figyelmet arra, hogy hamarosan napvilágot lát egy olyan tanulmánygyüjtemény, amely a magyar, német, horvát, bosnyák, bunyevác, sokác, szlovén népek, elsősorban a falusi társadalom együttélésének 18-19. századi történetét vizsgálja/4/.

E tömeg magatartásának vizsgálata sok ujat hozhat, nemcsak a regionális történeti kutatásban, hanem hazai nemzetiségtörténeti kutatásban is. A jelen előadás is - mint ahogy a cimben benne foglaltatik - a 19. század problémáira utal. Mindenekelőtt a forradalom és a szabadságharc idején veszi vizsgálat alá, a népességstrukturára történő kitekintés után, a Délkelet-Dunántulon élő nem magyar néptömegek viszonyát egymáshoz, majd a forradalomhoz és a szabadságharchoz.

Alá kivánom huzni, hogy a fenti nemzetiségeknek csak azon részével foglalkozunk, akik a 19. századi Baranya, Tolna, Somogy területén éltek. Igy értendő a "hazai horvátok, hazai németek, hazai szerbek " kifejezés előadásomban. Tehát sem a horvátországi, sem a szerbiai, vagy a szlavóniai problémákat nem vizsgálom. A történeti Baranya, Somogy, Tolna megye nemzetiségi népességét vizsgálom, amikor a délszláv problematika kerül előtérbe. A Tolnában, Baranyában, Somogyban élő németség / svábság/ értendő hazai németség alatt.

Az 1977. évi dunántuli településtörténeti konferencián a nemzetiségi szerkezetet egész Dunántul viszonylatában vizsgáltam. Az ott jelzett eredményeket, ujabb források bevonásával, egyrészt pontositani kellett, más - részt mélyebbre hatolni a nemzetiségi létszám, rétegződés, gazdasági és szociális fejlődés vizsgálatának bonyolult részleteibe/5/.

A Délkelet-Dunántul a jelzett korban az egész Dunántul nemzetiségi térképén a legkarakterisztikusabb nemzetiségi területek egyikének számitott.

Az alábbi rövid népességszerkezeti áttekintés, a nemzetiségek területi elhelyezkedésének feltüntetése különösen fontos és jelentős a szabadságharc alatti események és az itteni nemzetiségi paraszttömegek magatartásának megértéséhez.

Az 1850. évi népszámlálás, Fényes nemzetiségi statisztikája és az 1869. évi népességadatok alapján az egyes nemzetiségek százalékos aránya a következőképpen alakult :

Baranyában :

	1850	1869
magyar	55,1	45
német	27,5	39
horvát	9,3	8,7
szerb	6,7	4,5
egyéb	1,4	2,8

Teljesen világos ezeknek az adatoknak a fényében is, hogy Baranya a szabadságharc idején népességének 45 %-ában nemzetiségi lakosságu terület volt. Az arányuk a kiegyezés felé haladva növekedett a magyar népesség rovására és ekkor nemzetiségi többségü / német-délszláv / megyévé változott. Gazdasági és kulturális központját, Pécset, amelynek minden vonatkozásban már ekkor látható kisugárzása, népességében még erőteljesebben nemzetiségi jelleg határozta meg. Az 1848-ban készült városi népességösszeirás adatait vizsgálva a következő nemzetiségi arány látható :

Magyar	22 %
német	48 %
horvát népcsoporthoz	20 %
szerb	6 %
egyéb	4 % /6/.

Összesitve tehát : a Délkelet-Dunántul legjelentékenyebb városának 22 %-a magyar lakosságu, 74 %-a nemzetiségi népesség, a német elem tulnyomó többségével, de a délszláv elem is jelentősebb a magyarnál.

A kiegyezés idején a magyar elem pár százalékos növekedése figyelhető meg és a szerb lakosság csökkenése. A német nemzetiség hallatlan szivősan, lépésről, lépésre tört előre és erősödött. A polgári forradalom után Baranyában ujabb változások következtek be a nemzetiségek területi elhelyezkedésében. A németség a délszláv falvakba hatol be, elsősorban a szerbek rovására történik ez a "békés", gazdasági téren jelentkező erős térnyerés. Az összefüggő nyelvterületek e korszakban sem változnak, igy pl. a Duna mentén a Drávától a Mecseken keresztül Tolnába átnyuló német terület jellegében semmit sem változik. Jellemző, hogy e területen egyetlen magyar falu tartotta magát, a Mohács melletti Kölked/7/. Somogyból benyuló, magyar nemzetiségi lakosság körében ekkor már nincs mozgás. Kivéve azt a jelenséget, hogy jelentős számu magyar lakosság, az ötvenes évek közepétől, megkezdi erejének Szlavoniába küldését, mert az Ormánság földje nem tudja a fennálló gazdasági viszonyok miatt eltartani/8/. A kötött birtok a pécsi káptalané és Eszterházy, valamint Draskovich latifundium. 1848-1867 között Baranyában 25 községben változott meg a nemzetiségi szerkezet. Lett Szökédből pl. magyar falu, korábban szerb volt. Vagy változott át a magyar falubóÍ teljesen horvát lakosságuvá. 1848-1867 között alakult végül az a szerkezet, amely a szerb falvak erőteljes horvát és német asszimilációjához vezetett. Szerb lakosságra a német és horvát asszimilációs törekvések hatottak/9/.

Tolna megye

Az 1848-1867 közötti időben a németek 7 %-os emelkedése emlitésre méltó. Ez a magyar lakosságot gyengitette és délszláv népesség szinte teljes eltünéséhez vezetett. A megye német nemzetiségi többségü nagyközségei jelentékenyen tovább erősödtek/10/.

A Dunavölgyében 14 magyar és 2 német, a Sárközben 10 magyar és 4 német, a szekszárdi hegyek alatt 13 német és 2 magyar, a bonyhádi völgyben 12 német és 4 magyar, a tolnai dombláncon 22 német helység és 7 magyar, a Kapos völgyében 8 magyar és 1 német, a nagy koppányi dombok, illetve a Koppány völgyében 10 magyar és 1 német település feküdt.

Egykor tiszta szerb falvak 1850-1869 között teljesen asszimilálódtak, elsősorban a német behatolás következtében. Csupán Medinán volt jelentős ellenállása a falunak, s a szerbség később pusztult el/11/.

Tolnában erős, nagylélekszámu sváb községek keletkeztek. Több közülük az 1870. évi adatok szerint 3-4 ezer lelket is elért. A kisfalvakból viszont megindult, s már 1850-1869. összevetésében megfogható jelenség, a Baranyába irányuló terjeszkedés, vándorlás. Ha Tolnát és Baranyát összevetjük a népességi statisztika alapján, a 19. század elejére kialakult nemzetiségi struktura ujabb változásának jeleit figyelhetjük meg. Bár induló folyamat - ról van szó, amely ismereteim szerint, a század utolsó évtizedeire szembeötlő szerkezeti változást eredményez. A Tolna megyében lévő és az előbb jelzett területeken a magyar népesség duzzadt, erősödött, a baranyai magyar lakosságu területek gyengültek, üresedtek. Igy a tolnai svábság némi csökkenése fog következni, a baranyai növekedni. Határozottan jelentkezik ez, ha egyes településeket vizsgáltam. A tolnai magyarság a svábság helyét, mig a tolnai svábság a baranyai magyarság, illetve a délszlávok helyét foglalja el az ötvenes, illetve a hatvanas években.

A kutatásunk az elmult esztendőkben ugyanezt a mozgást, ezt a migrációs folyamatot mutatta ki, azzal a különbséggel, hogy akkor, 1750-1810 között mindez nagy sebességgel és intenzitással történt, a 19. század 50-es és 60-as éveiben viszont változatlan irányban, de igen erősen lelassulva folyt tovább.

Somogy megye

Ami a Délkelet-Dunántult, mint régiót illeti, gazdaságilag és kulturális vonalon sok szállal kapcsolódó egységnek tekinthetjük. A népességstrukturát illetően ezt nem mondhatjuk már el. Somogy, a délkelet-dunántuli régióban, nemzetiségi lakosságát illetően nem hasonlitható sem Baranyához, sem Tolnához. A 19. század derekán népességének közel 90 %-a magyar. Már igen korán eltünik a török után kialakult népességszerkezet. A Rinya drávai torkolatáig jelentős, és a muraközi horvátsággal összefüggő területen éltek horvátok. Az ötvenes években még Háromfa-Agarév, Tarany, Bodvicza, Henész, Nagy-Atád döntően horvát népességü, a hetvenes években szemmel láthatóan magyar telepekké válnak. Mindjárt meg kivánom jegyezni, hogy nem asszimilációs folyamatról, hanem kifejezetten népesség-elvándorlásról van szó. Viszont Bélavár, Péterhida, Babocsa, Bolha horvát jellege jelentősen nőtt. Barcstól délre menő Dráva-szakasz mentén az 1800-as évek elején Potony, Tóth-Ujfalu,Szent-Borbács, Drávaszentmárton és Drávakeresztur szerb falvak voltak. 1864-ben valamennyi főleg horvát. Horvát lakossággal rendelkezett még Táska, Öreglak, Zákány, Bellezna, Bodvica, Kivadár, Tarany, Arács, Tót-Szent-Pál, Varjas - kert. Almamellék szerb lakosságu, Tótkereszturral egyetemben.

Német többségü falvak : Sztára, amely azután horváttá lett, Szulok, a Koppány völgyében Döröcske, Kára. A Kapos völgyben Kercseliget, a Kapos menti Gálosfa és Bőszénfa, valamint Hajmás. Az Almás völgyében Boldogasszonyfa, Szentlászló. A csatorna mellékén Németujfalu /12/. Valamennyi nemzetiségi lakosságu somogyi település gyengült ebben az időszakban. / 273 ma - gyar, 21 német, 14 horvát-szerb lakosságu községe van/. Az 1866. évi kimutatás szerint, amelyet 1871-ben ujból elkészitenek a megyék, a katonai beszállásolás előkészitésének kapcsán, az összeirók megállapitották, hogy 232 tiszta magyar lakosságu falu mellett nincs sem német, sem horvát-szerb fa-

lu, amelyikben nem vegyes népesség lenne. A nemzetiségi többségü falvakban az önkormányzat ügyeit németül, illetve horvátul tárgyalták.

A nemzetiségi lakosság területi elhelyezkedése azt mutatja a Délkelet-Dunántulon, hogy bár a 18. században kialakult fő területeken elhelyezkedik el a németség és a délszláv népcsoportok zöme, a 19. század ötvenes és hatvanas éveiben is egy lassubb ütemü népességmozgás tovább alakitja területi elhelyezkedésüket. Ezek mozgatóereje a következő : Baranya fejlettebb áruforgalma, figyelemreméltó ipari kezdeményezései, közlekedési / vasut, gőzhajózás, bánya / és piaci élénksége, a paraszti áruternelés erőteljesebb, gyorsabb lehetőségei vonzóerővel hatnak. Tolna és Somogy német településeiről tudjuk nyomon kisérni a régióban végbemenő belső mozgást a nemzetiségi lakosság körében. Fontos és további részletek feltárását érdemli az a megfigyelés is, hogy Tolna és Baranya magyar utánpótlást kap Somogyból.

A nemzetiségi lakosság müvelődési lehetősége, müveltsége.

E kérdést történetkutatásunk még nem tárta fel. Nincs egyetlen munka, amely a terület nemzetiségü lakosságának iskolaügyét elemezte volna. Baranyában Petrovich Ede /13/ a történeti statisztika módszerével elvégezte ezt az elemzést. E szerint Baranyában 1829-ben a lakosság 7,5 %-a járt elemi foku iskolákba, 1848-ban 11,3 %-a, 1858-ban 13 %-a. A délszláv falvakat kiemelve a százalékos arányuk a következőképpen alakult :

1829-ben : 2,1 % /elsősorban szerbeknél rossz az arány /
1848-ban : 6,9 %,
1858-ban : 9 %-a járt iskolába.

Mindezekhez természetesen hozzájárult az is, hogy a görögkeletieknek mindössze 8 iskolájuk volt, mig a katolikusok, illetve reformátusok és evangélikusoknak összesen : 200. Tolnában és Somogyban a délszlávok még nagyobb nehézségekkel küzdöttek.

A német nemzetiségre mindezek a megállapitások nem vonatkoznak. Petrovich Ede adatai alapján : 25 tiszta német faluban kiszámitottuk az iskolába járó gyermekek arányát a lakosság számához viszonyitva és döbbenten vettük tudomásul, hogy az összlakosságnál 1858-ban kiszámitott 13 %, a német falvak esetében 20,2 %. E szerint az elemi foku müvelődés arányát 1848 és 1858 között a délszláv és magyar népesség alacsony nivója adja, ha tetszik rontja le. Több tolnai és baranyai iskola összehasonlitása alátámasztja ezt. Pécs egyházmegyei adatok alapján összevetést végeztünk a magyar, német, horvát katolikus iskoláknál és megállapithattuk, hogy a tanitók szakképzettsége magasan felülmulta mind a magyar, mind a horvát iskolákban müködő tanitókét/14/.

Összefoglalóan megállapithatjuk, hogy az elemi oktatásban a nemzetiségek közül a németek minden tekintetben elöljártak. A horvát elemi iskolák ereje a leggyengébbnek mondható. A nemzetiségi paraszttömegek általános kulturális nivója egymástól távolodott, és a mérleg a németek javára billent.

A nemzetiségi népesség rétegződése a 19. század első felében

Csak jelzésekre szoritkozhatunk e kérdéskomplexum vázolásánál. A Délkelet-Dunántulon, mindenekelőtt Pécs, Szekszárd, Bonyhád, Mohács, Barcs, Baranyavár, Bátaszék, Dunaszekcső, Pécsvárad, Hőgyész, Tolna, némileg Szigetvár, Sellye, Vajszló, Dombóvár, Mágocs, azok a helységek, amelyek lakosságának döntő többsége vagy jelentős része német, horvát, szerb. Továbbá e helységek a terület piacában, árforgalmában már olyan szerepet töltöttek be, hogy bennük kialakulhatott egy vékony kereskedői-polgári réteg. Pécsett a leggazdagabb kereskedő és ipari vállalkozó családok nem magyarok. Pécsett, Mohácson, Bonyhádon, Dombóváron, Bátaszéken, Dunaszekcsőn e mellett társulások is létrejöttek szerb, német és zsidó kereskedők között. E családok jelentős szerepet vállaltak a forradalom és ugyanakkor a császári csapatok ha-

diszállitójaként. Ez a kereskedő-polgári réteg a szabadságharc alatt nem fordult szembe a magyarsággal. Ha e területen egymást váltó hatalmi helyzet ugy engedte, akkor a honvédség részére is szállitott, s a kormány számára hitelt nyujtott. Egyébként ekkor nem volt és nem alakult ki ennek a rétegnek olyan karaktere, álláspontja, amely alapján következetes politikai platform alapján elkötelezte volna magát az ellenforradalom vagy a forradalom oldalán. Hirschfeld a mai pécsi söripar megalapitója bonyhádi széna és élelmiszerkereskedőként Tolna, Baranya, Somogy területén hadiszállitóként ügyködött 1848 augusztusában, decemberben már az osztrák csapatok számára szállit, 1849.április-májusában ismét a honvédség vásárolt tőle. Statironovics Milan szekcsői, Petar Radovan mohácsi hajós kereskedő társak hasonlóképpen viselkedtek. Statironovics 1854-ben udvari szállitóként bukkant fel. Ezeknek valójában nem volt nemzetiségi karakterük. A magyar államhoz való viszonyukat, politikai magatartásukat a pillanatnyi kereskedő-tőkés üzleti érdek határozta meg. Nem tudtak az öntudatosodó városi nemzetiségi polgárság élére állni.

A német és horvát, valamint vékony szerb városi polgári rétegnek a hangadói a megyei, városi, járási tisztviselői kar, valamint az egyház, a városi papság soraiból kerültek ki.

A németség hangadói Baranyában a tanitóság és az alsó papság voltak. Nem tudunk emlitésre méltó esetről, amely ne azt bizonyitaná, hogy a mind határozottabban erősödő nacionalista jelenségek ellenére a németség összességében ne patrióta magatartásu lett volna. Mohács város vezetősége, majd választmányának tagjai, a szerb és horvát tisztviselők 1848. márciusában a néppel vonultak fel és részt vettek abban a demonstrációban, amelyben a nép letépte az osztrák sast a kincstári sóház épületéről és a fekete sárga keritést és ajtókat, ablakokat nemzeti szinüre festette át/15/.

A fentnevezett jelentősebb helységekben, városokban élő szerb, horvát,német értelmiségi réteg döntő többsége a forradalom mellé állt annak kirobbanásakor. A forradalom fegyverrel történő megvédésének hiveivé váltak a márciusi napokban. Pl. a Mohácson történt eseményekről igy irt a város krónikása : "városunk szerb lakosságának magatartása a magyarsággal szemben sajátos volt. Tudjuk azt, hogy csaknem közvetlen közelünkben dühöngött a szerb és horvát felkelés, és e kedvezőtlen körülmények között is Mohácson a szerb és magyar lakosság között tettlegességre nem került sor a forradalom egész ideje alatt. Bár szerb lakosságunk a képtelen agitáció miatt nem rokonszenvezett a magyar lakossággal, sőt gyakran szitkozódott a magyarság miatt, a helyzet mégsem mérgesült el. A városi értelmiség, a szerb inteligencia ugyanis mindenütt a forradalom mellé állt márciusban. Pécsett, Mohácson, Duna-szekcsőn, stb. Mohácson Gyuró Kresztics városi főbiró ugyan nem volt a fegyveres harc hive, inkább a békepárt felé hajlott, de következetesen végrehajtotta a független kormány, később Jelasics támadása idején, a Honvédelmi Bizottmány utasitásait. A mohácsi nemzetőrség élén Stájevits, Sztankovics,Koszicst, Kresztics szerb, illetve sokac tisztviselők, értelmiségiek állnak.Mohács kitartott a szabadságharc ügye mellett. A sokac polgárság döntő része nemzetőrségben, jelentős részük a honvédségben harcolt"/16/.

Pécs vegyes nemzetiségü lakossága és ennek megfelelően polgári, liberális nemesi és értelmiségi tisztviselői rétege differenciáltan, megosztottan foglalt állást. Radevics pécsi horvát ügyvéd a következőképpen nyilatkozott egyik levelében, amelyet Pestről irt : "... mult héten megye gyülések voltak, ahhoz szorgalmasan eljártam, és mondhatom jobb szivvel lélekkel indultam utnak a megye ház felé mint nálunk Pécsett, mert Kossuthot és Széchenyit hallani gyönyörüség..."

Pécs német értelmiségének jelentős része csatlakozott a forradalomhoz,Gruber ügyvéd, Haksch tanitó, Neuwirt ujságiró, Piatsek épitész-tervező, Hillebrandt Miksa ügyvéd, Hölbling Miksa ügyvéd, Spiesz Imre levéltárnok, Amtman Prosper fuvola müvész, stb. a forradalom, majd a fegyveres harc idején végig kitartottak.

A nemzetőrség szervezésében, továbbá részvételében hasonló álláspont állapitható meg a német, horvát, többnyire a szerb polgári értelmiségi rétegről is.

Pécs város nemzetőrségének strukturája a következő volt :/17/

magyar	25 %
német	33 %
horvát	25 %
bosnyák	10 %
szerb	2 %
egyéb	5 %

Ez megfelelt a város össznépessége nemzetiségi strukturájának és egyben jelezte, hogy a városi polgárság és plebejus elemek, nemzetiségi hovatartozás nélkül a forradalom és szabadságharc oldalára álltak. A szerbek alacsony száma már jelzi azonban azt is, hogy a szervezők, de a központi utasitások is bizalmatlanok a "rácok" azaz a szerbekkel szemben.

A Somogy megyei visszhangot nincs módunk leérni. E magyar vármegye egyetlen helysége sem rendelkezett emlitésre méltó számu, erejü nemzetiségü értelmiséggel vagy polgársággal.

Bátaszék német jegyzője Srammer János, 1848 májusában rokonához, Pécsre küldött levelében a következőket irja :

"... bizton mondhatjuk, hogy a kiállitandó 300 őrlegénység semmi munkát, ellenben csupán vigságot adott, a nép egésze mind jött toborzás nélkül, mert a német s magyar most mind együtt megyen, német s magyar barátságit városunk oly szépen mutatja, csak igy legyend továbbra..."

Nemzetiségi parasztẗomegek viszonya a forradalomhoz

A szerb-horvát nemzetiség viszonyát a forradalomhoz a falusi értelmiség, a pópák, papok, tanitók határozták meg. Ugyanekkor döntő momentumnak számitott az adott területen a jobbágyság helyzete. Batthyány Kázmér birtokán, annak jelentős részén, már évek óta folyt a megváltás. Kb. másfél évtizede pedig jelentős segélyeket és engedményeket adott a földesur, amikor a szályos vagy éppen tulcsapadékos esztendők köszöntöttek a lakosságra. A jobbágyfelszabaditás meghatározó volt a három megyében élő magyar nemzetiségi parasztẗomegek tudatára. Ez akkor volt alaposan lemérhető, amikor a Jellasics támadását megelőző időszakban a nemzetőr toborzás került napirendre. A Dél-baranyai horvát, szerb, német falvakban, hasonlóképpen Somogyban is, Jellasics hatalmas propagandát inditott : magyar, horvát, németnyelvü röplapok ezreit terjesztették ágensei. Nem lehet tagadni, hogy sikerrel járt több helyen. Baranya déli járásában, több faluban megmozdulásra került sor. A bán demagógiája megtévesztette a parasztság egy részét. Azt azonban hatalmas anyag birtokában kijelenthetjük, hogy a horvát, vend parasztság döntő része szembe helyezkedett a horvátországi agitációval. Hangsulyozni szeretném a magyarországi horvátokról van szó, pontosabban a baranyai, somogyi, tolnai horvát parasztokról.

Baranya 6000 nemzetőrt állitott ki. Több nemzetőrszázad teljes naplója, névsora van a kezünkben. Ezek összetételének vizsgálata a következő eredményekhez vezetett. A baranyavári nemzetőr zászlóalj 4. századának strázsa - könyve alapján a nemzetiségi összetétele :

magyar	104 fő
szerb	81 fő
horvát/sokac/	117 fő
német/sváb/	290 fő

A hegyháti járási nemzetőr zászlóaljban :

magyar	238 fő
német	301 fő
horvát	91 fő
cigány	3 főt találunk.

A pécsi nemzetőr zászlóalj 1. számu százada : 279 személy a következőképpen oszlott meg :

bosnyák	169 fő
német	39 fő

Bóly mezőváros teljesen német nemzetőrsereget állitott ki. A lakosságot a mohácsi magyar főszolgabiró minden eszközzel el akarta tántoritani attól, hogy a betörő ellenség ellen harcoljon. Sikertelenül. A patriotizmus már mély gyökeret vert a hazai németség tömegeiben. Jelentékeny szerepet vitt ennek a "hazatudatnak", különösen Baranyában Neuwirt A. ujságiró és szerkesztő laptulajdonos.Mellette Weidinger Alajos könyvkiadó. A németül megjelenő helyi ujság a Fünfkirchner Zeitung hasonlóképpen. Kevés olyan területe volt az országnak, ahol olyan magasszintü tájékoztatást adtak volna német nyelven, mint Pécsett és Baranyában.

Csányi 1848 októberében azt jelentette, hogy a Somogy megyei horvátok Jellasics betörésekor nagy tömegekben Letenyére vonultak és a megalakult nemzetőrség keretében, vitézül harcoltak a zalaiakkal együtt a rabló császáriakkal szemben. A dél-baranyai horvát-magyar nemzetőrség egységei hasonlóképpen.

Ugy vélem, tévednek azok a szerzők, akik általában beszélnek a horvát határőrvidéki, horvátországi horvátok és a magyarországi horvátok viszonyáról a forradalomban és ezt összevontan értik, nem pedig külön. A Dráva jobb partján és a bal partján más-más előzményekkel találkozunk: Éppen ezért nem szabad elhomályositani a határokat és csak általában a horvátokról beszélni.

A Dráva balparti, baranyai-somogyi horvátság tudata sok szállal kötődött ugyan a horvát nemzethez, amely akkor az ellenforradalom szekerét tolta,de a hosszu együttélés a magyarsággal, a korábban közösen vivott osztályharc / az 1766. évi magyar, szerb, horvát, német antifeudális mozgalmakra gondolok/, döntő többségüket a szabadságharc ügye mellé állitotta. A somogyi a baranyai, és a tolnai horvát népcsoport nem került az ellenforradalom hálójába. Adataim és kutatásaim jelenlegi állása alapján az a véleményen, hogy a délkelet-dunántuli német, horvát, szlovén nemzetiségek magatartását döntően a patriotizmus jellemzi. Tulzás nélkül állithatom, hogy a baranyai somogyi szerb falvak lakosságának zömére is kiterjeszthetjük ezt a megállapitást.

T.Mérey Klára dr. a somogyi Hunyady-birtok gazdálkodását és az ott élő parasztság sorsát vizsgálva rámutatott arra, hogy a megye egész területén egyetlen epizód volt, ahol magyarellenes nyilatkozat hangzott el német részről. Az egész megyében a nemzetiségek a forradalom mellé álltak.

Varga János a népfelkelő és gerillaharcokat vizsgálva rámutatott arra, hogy 1848. szeptemberétől a nemzetiségek közös frontja kovácsolódott és általános népfelkeléssé erősödött. Kossuth Hirlapja az év vége felé arról irt hogy Tolnában németek és magyarok állnak őrt az ozorai dombokon/18/.

Példáinkat tudatosan sorakoztattuk fel annak bizonyitására, hogy a nemzetiségek zömükben a Délkelet-Dunántul három megyéjében a forradalom oldalán álltak. Ennek a kérdésnek a dokumentumait mindenre kiterjedően megvizsgáló munkát még közel sem fejeztük be. Ugy vélem azonban, az itt tett utalások is jelzik azt a lehetőséget, amely e kérdés kidolgozásánál mutatkozik. A kiváló történész Kovács Endre, "A Forradalom és a nemzetiségek" cimü,1976-

ban megjelent tanulmányában utalt arra, hogy a paraszti tömegek magatartásának differenciált ábrázolása sok ujat hozhat.

Összefoglalva megállapitható, hogy a Délkelet-Dunántul, amely gazdasági fejlődését tekintve önálló régiónak számit, a népességfejlődés nemzetiségi vonatkozásában nagymértékü különbségeket mutat a 19. század első felében. Mig Tolna és Baranya népességének nemzetiségi összetétele német, horvát, szerb és magyar. A népesség a két megyében több mint 50 %-ban nem magyar népcsoportokból áll, addig a régió nyugati területe, tehát Somogy megye döntő része magyar lakosságot tart el.

Megállapitható, hogy a nemzetiségi népesség belső migrációja tovább tart a 19. század első felében is. A mozgást Tolna-Baranya viszonylatában az jellemzi, hogy a tolnai németség Baranyába, onnan a magyar népesség Tolnába á - ramlik. A keleti és déli területek magyar lakosság-utánpótlása jelentékeny mértékben Somogyból történik.

A nemzetiségi népesség tulnyomó többsége paraszti-jobbágyi életformában élő tömeg. A 19. századra nagyon vékony polgári rétege is kialakul. Tudatának alakitásában azonban a közülük kikerült értelmiségiek szerepe jelentős, akik városi és megyei tisztségek viselői. Megállapitható, hogy a szabadságharc idején, különösen Jellasics támadását megelőzően és azt követően, a forradalom mellé állt döntő többségük. Ez az értelmiség zömében patrióta.

Külön figyelmet érdemel a nemzetiségi paraszttömegek vizsgálata. A délszláv paraszti tömegek esetében el kell különiteni a három megyében élőket a Dráva jobbpartján élőktől, amikor politikai magatartásformáikat vizsgáljuk. Mind a gazdálkodásban, mind politikai történetükben erősebb szálak füzik a velük együttélő magyar társadalomhoz, mint a Dráván tul Horvátországban élő testvéreikhez. A délszlávok döntő többsége, akik a három megyében éltek, a forradalom mellé állt. A nemzetőrség strukturájának vizsgálata pl. azt tükrözi, ami a valóságban e régióban a népességet is jellemzi. Tehát vegyes nemzetiségi összetételü egységek voltak, amelyek képesek voltak harcolni azért a forradalomért, amely valójában a számukra is a felszabadulást jelentette, amelyet azonban a nacionalista szláv propaganda támadott és igyekezett előttük lejáratni, sikertelenül.

Jegyzetek

/1/ RUZSÁS LAJOS : A regionális kutatások főbb szempontjai, különös tekintettel a déldunántuli kisérletekre. Nagykanizsai konferencia a komplex tájkutatásról. 1973. V. 18-19. Nagykanizsa, 1974. 14-22.p.

/2/ A szerbek jelentős telepeket alkottak már a XVI. sz. legvégén is. A török pl. Baranyában, Tolnában, Somogyban a néptelenné vált magyar falvakba szerbeket hozott. / 1590-1596. között/. A XVII. sz. végén jelentős szerb lakossággal rendelkezett Mohács és környéke. A XVIII. sz. legelején még a baranyai falvak közt 50-70 szerb lakosu. A délszláv népcsoportok települése, telepitése 1590-1730. között folymatosnak tekinthető. A régió német telepitése, illetve betelepülése 1710-1830. között zajlott le /BmL. Consriptio Domestica 1680-1750. kötetei/.
MUZSNAI LÁSZLÓNÉ : A sokhemzetiségi Dunántul kialakulása 1686-1773. VEAB Értesitő. II. 1976. 127-155.p.
VASS ELŐD : Mohács város hódoltságkori történetének török forrásai. Baranyai Helytörténetirás 1976. 15-48.p.

/3/ SZITA LÁSZLÓ : Baranya népeinek pusztulása a 18. század elején. Ujabb dokumentumok a "rác" és a dunántuli kuruc csapatok dulásáról. Baranyai Helytörténetirás 1974-75. 95-121.p.

/4/ Baranyai Helytörténetirás 1977. / A tárgyhoz kapcsolódó tanulmányok : a XVII. sz. végi népösszeirást a szatmári béke utáni szerbek visszavándorlását tárgyalják és a németek és délszlávok részvételét a megyék ujjáépitésében/.

/5/ SZITA LÁSZLÓ : A Dunántul nemzetiségi strukturájának alakulása a XVIII. század végétől a XIX. sz. közepéig. MTA Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesitője. Pécs, 1977. /II/1. 1767-1848./ 221-238.p.

/6/ Bm.L. Pécs vlt. Lymbus. / Az 1848. évi összeirás alapján./

/7/ BEZERÉDY GYŐZŐ : Kölked története / 1. rész./ Baranyai Helytörténetirás, 1971. 55-75. p. Továbbá : Bm.L. Lymbus. 1850. évi népszámlálás iratai.- OL. 1857. évi népszámlálás. /Kölked/.

/8/ Baranyából 1854-59. évi adatok szerint 210 család vándorolt ki.

/9/ E folyamatra vonatkozóan lásd Balatinácz Jeromos : Kátoly és környéke. Pécs, 1974. 42-44. p. - 80-87. p. - 120-126. p.

/10/ Lásd az 5. sz. jegyzet alatti dolgozat táblázatát.

/11/ A faluban ma is tartják magukat szerb családok.

/12/ A Somogy megyei falvak népességének nemzetiségi összetételét dr.Szili Ferenc levéltáros tárta fel és pontositotta. Az adatok rendelkezésemre bocsájtásáért itt mondok köszönetet.

/13/ PETROVICH EDE : Baranya megye népoktatása a reformkorban. /1810-1848./ Baranyai Helytörténetirás 1974-75. 263-322.p.

/14/ Uo. lásd a községek és iskolák adatait részletesen.

/15/ Baranyai Okmánytár 1848-1849. Baranyai Helytörténetirás, 1973.

/16/ FÖLKER JÓZSEF : Mohács története. Mohács, 1900. 81-84.p.

/17/ BEZERÉDY GYŐZŐ : Adatok a baranyai 1848-49-es forradalom és szabadságharc nemzetiségi kérdéseihez. Baranyai Müvelődés. 1973. december 4.sz. 138-142.p.
VARGHA JÁNOS : Népfelkelő és gerillaharcok Jellacic ellen 1848. őszén. Bp. 1953.

/18/ Természetesen mind Tolnában, mind Baranyában jelentős azoknak a falvaknak a száma, amelyek német / sváb/ lakossága passzivitást mutatott .. Sőt a nemzetőrségbe vonakodtak belépni. Jelentős gazdag sváb falvak megváltják magukat. Bár, ez valamennyi nációra jellemző. Kiasasszondy Éva kutatásai szerint a Völgységi járás jelentékeny részére jellemző a németek /svábok/ szembenállása a forradalom és szabadságharc ügyével.

KORREFERÁTUMOK

FARKAS GÁBOR

Nemzetiségi viszonyok Fejér megyében 1848-1868 között

Az 1848 előtti évtizedekben a német, szerb,-szlovák, horvát lakosság köréből a magyar nemzeti törekvések hatására, a gazdaság és a kulturális élet területére egyre többen kerültek. A megyeszékhely irányitása 1848-ra a magyarrá lett német burzsoázia kezébe került, de a mezővárosokban, az uradalmi központokban, a megye nagy határu falvaiban, a pusztákon az ipari és a mezőgazdasági élet irányitásában egyre nagyobb számu német nemzetiségü egyén dolgozott. A polgári közéletbe került nemzetiségiek elvesztették már ősi karakterüket, s a magyar nemzeti lét adott nekik uj szokásokat, érzelmeket és nyelvet is.

Ez a generáció Magyarországon, Fejér megyében született, nevelkedett, s legtöbbjük az iskolai oktatás mellett a lakóhelyén, magyar környezetben sajátitotta el a nyelvet is. A városi, / mezővárosi is/ lakosság zömére ez volt a jellemző, s ezek szerepe, viselkedése érinti elsősorban előadásunk tárgyát.

A szlovák, szerb és a német falusi lakosságnál azonban az asszimilációs folyamat lassu volt. A szerbek többségét az ortódoxiához való ragaszkodás is távol tartotta egyelőre a katolikus vagy protestáns magyarságtól, de nem közeledtek a németekhez vagy szlovákokhoz sem. 1848. március 15-ének hatása azonban felrázta a nemzetiségét mindenáron megtartani akaró, ugyanakkor szemléletében a társadalmi elmaradottsághoz ragaszkodó réteget. Különös játéka a sorsnak, hogy a tőkés fejlődést igénylő nemzetiségi csoportok szakitottak népükkel és a magyarságba való beolvadást látták egyetlen lehetőségként céljuk eléréséhez.

A székesfehérvári németség már 1848 előtt magát "magyarországi németnek" tartotta, s ezzel kifejezte azt is, hogy az itteni néppel sorsközösségben kivánja életét alakitani. 1848 tavaszán a magyar nemzeti eszme lelkiismeretes hordozóivá lettek a székesfehérvári német s szerb lakosok képviselői, a vidéki településeken pedig ekkor is elfogadták a magyar köznemesség politikai irányitását.

A vidéki magyar közbirtokos réteg a reformkor küzdelmei idején elnyerte nemcsak a magyar, hanem a nemzetiségi lakosság támogatását is, s természetesnek vélte, hogy 1848 tavaszán a jobbágyvilág megszünéséről, a polgári szabadságjogok kiterjesztéséről, azok kimunkálásáról és megvalósitásáról továbbra is a vármegyei nemesség gondoskodjék.

A polgári átalakulás egyik kisérő jelensége lett Fejér megyében a nemzetiségi lakosság békés asszimilációja, amely ugyan több évtizedet vett igénybe, de erőszakmentesen, a közigazgatási hatóságok toleráns magatartása mellett zajlott. 1848 tavaszán zsellérmozgalmak indultak a megye falvaiban az urbéres földből való kizárásuk miatt. Ezek meghatározója azonban az osztályjelleg volt. Ahol különösen kevés föld került a parasztok kezére, ott a mozgalom erősebb volt, legyen az nemzetiségi lakossággal telitett falu, vagy lakják tisztán magyarok. Nagy-Perkáta szerb zsellérei éppugy követelik a földet, mint Csabdi magyar vagy Mór német lakói. A népképviseleti választásokon sem a nemzeti jelleg lett a domináns, hanem a vagyoni különbség. A bodajki " véres verekedéssel" végződő választáson nyoma sincs a vallási, a nemzeti elkülönülésnek,annál inkább a telkes gazdák, a nemesi közbirtokosok / egykori jobbágy-nemesi/ ellentétének.

Sajátos konfrontációnak lehetünk tanui a városi polgárság körében Székesfehérváron, a néhány éve letelepült zsidóság és a város katolikus /német/polgársága között. 1848 áprilisában felszinre került ellentét mögött kizárólag

hatalmi küzdelem volt. A városba letelepedési engedélyt kapott zsidó családok mindegyike nagykereskedő volt. A magisztrátus a letelepedést többek között magas censushoz is kötötte. Ezt kifizetni, a nehéz feltételeket vállalni csak a burzsoázia felső szférájába eljutott családok tudták. A városi/német/ burzsoázia tévesen mérte fel az idők szellemét, és azt hitte, hogy a márciusi forradalommal elérkezett az ideje a zsidó kereskedők kiüzésének.Ez 1848 áprilisában ugyan megtörtént, de a kormány gyors és rugalmas intézkedésére valamennyien visszajöhettek. Ezután nincs szó már ilyen tömeges antiszemita akcióról. A nemzetőrség szervezése során külön alakulatot szerveznek zsidó férfiakból.

Ugyancsak osztályellentét jelei szürhetők le a szerbek 1848 augusztusi, szeptemberi mozgalmaiból. A horvát bán közeledtére Székesfehérvár szerb városrészében különös nyugtalanság érződött. A déli országrészben lezajlott magyarellenes szerb felkelés hirei nem maradtak hatás nélkül a székesfehérváriakra sem. Szimpatizáns megnyilatkozások hangzanak el a rác timárok, vargák körében a szerb felkeléssel kapcsolatban. Amikor a horvát bán átkelt a Dráván, és hirek érkeztek arról, hogy másik irányból segédhadak is közelednek Székesfehérvár felé, a szerbek mozgalma nyilttá vált.

A városi erődítéseken dolgozó szerbek a munka félbehagyásáról beszéltek. Azzal érveltek, hogy Jellasich a szegény embereket akarja megsegiteni és ezért nem is kell a sáncokat megásni. A védőművek létesitése - szerintük - a székesfehérvári urak érdeke, akik vagyonukat és önmagukat védelmezik a horvátok támadásától. Kifejtették, hogy a horvátok csakis az urakat "verik majd agyon, akikért egyébként sem kár". E kijelentések rendkivüli módon rávilágitanak a nemzetiségi izgatás elterjedtségére, melytől a szerb mozgalom indulását nem lehet elvonatkoztatni. Vezetője az egyházközség lelkésze volt, aki a horvátok megérkezte / szeptember 26 / előtti hetekben járhatott Jellasics táborában, illetve a délszláv mozgalom magyarországi vezetőivel vehette fel a kapcsolatot. Ennek ellenére nincs adatunk arról, hogy a horvát katonákat a fehérvári szerb lakosság valami megkülönböztetett viselkedéssel fogadta volna. A katonaság tisztjei vezetésével kifosztotta a várost, egyéni sérelmeket követtek el a lakosokkal szemben, és e garázdálkodás során nem tettek különbséget szerb vagy magyar lakosok között. A horvátok számára nagy mennyiségben kellett élelmiszert, takarmányt, fuvart, ingyen munkát, ruhákat adni a város lakosságának. A terhet a lakosság nemzetiségi hovatartozásra való tekintet nélkül fizette. A délszláv rokonnép tehát ellenségként viselkedett a fehérvári szerbekkel, s ennek tanulságát a Rácváros lakói hamarosan le is vonták. A fehérvári szerbek nosztalgiáját a horvát katonák garázda viselkedésükkel alaposan lehütötték.

A szabadságharc későbbi eseményeiben ki lehet mutatni, hogy magyarok,németek, szerbek, szlovákok közösen vesznek részt hadjáratokban, hadi fuvarokban, sőt a felkelő csapatokban is.

1849. áprilisában Kossuth függetlenségi nyilatkozatát német nyelven hirdették ki Vértesbogláron és több német nemzetiség által lakott faluban. Néhány német nyelven beszélő papot emiatt el is hurcoltak az osztrákok. Ez a tény is jelzi, hogy a politikai és társadalmi igazság hirdetése bármilyen nyelven is történjék, behatol a hallgatóságba. A felszabadult német jobbágyság, zsellérség 1849 tavaszán érzelmileg azonosult a magyar nemzeti üggyel.

A forradalom és szabadságharc leverése után a magyar nemzeti fejlődést önkényuralmi módszerekkel gátolták. Az idegen hivatalnokok az ország elnémetesitésére törekedtek. Csakhogy a fejlődés már oly erős és begyökerezett volt a Fejér megyei falvakban, hogy azt legfeljebb megállitani lehetett, de visszaforditani nem. Nem sikerült a Habsburgoknak disszimilálni azért sem, mert ezzel a politikával nem értettek egyet az itt lakó nemzetiségek, de még a németek az asszimiláció utjára kevésbé lépett részei sem.

Székesfehérváron a hatvanas években hivatalosan is kimondták, hogy a város lakosságának nyelve magyar. Sokan vannak ugyan olyanok, akik tudnak németül, szerbül, de a magyar nyelv már annyira általános és ismert volt,hogy a gazdasági, a kulturális, a politikai élet vitele enélkül lehetetlen is lett volna. A katolikus egyház még fenntartotta a kétnyelvüséget. A felsővárosi és az un. zirci templomban / ciszterciták / német és magyar prédikációk, illetve éneklés és imák vannak / Ezt magyar illetve német misének,litániának nevezték/. A XIX. század hatvanas éveiben az asszimiláció felgyorsult és a kapitalizmus körülményei, különösen az urbanizált viszonyok azt egyre jobban segitették.

Külön foglalkoznunk kell Székesfehérvárra, illetve a mezővárosokba, vasuti csomópontokra, dunai kikötőhelyekre az ötvenes években letelepedett német nyelvü zsidóság kérdésével. Fejér megyében 1848 előtt a zsidóság egyes földesurak oltalma alatt élt. A zsidók ingatlant nem szerezhettek, szabad királyi városban nem telepedhettek le. Kereskedéssel, korcsmabérletekkel foglalkoztak, ami elég jövedelmező volt. Mivel pénzüket ingatlanba nem fektethették, a pénz meggyarapodott és igy egyes családok jelentős tőkével rendelkeztek. A reformkor liberális szelleme már enyhitett a zsidóság sorsán. 1840-ben országgyülési törvény engedélyezi letelepedésüket a szabad királyi városokba. A városi magisztrátus azonban még mindig akadályokat gördithe - tett a konkurrenciát jelentő tőkés családok betelepedése elé.

A székesfehárvári zsidóság 1848-ig létszámban még kicsiny, de tőkeerős csoportja a város gazdasági életében fellendülést hozott. A szabadságharc leverése után azonban nem volt gát a zsidók gazdasági és politikai érvényesülése utjában. Tömeges bevándorlásuk ekkor kezdődött és az két évtizeden keresztül tartott. A német nyelvü zsidóság felső rétege hamar beilleszkedett a város és a megye vezető társadalmába, többen felhagytak vallásukkal. A zsidóság többségében is erjedés indult. Ezek a város társadalmi kereteibe igyekeztek betagozódni, kisebb részük azonban ragaszkodott a vallás által szigoruan előirt elvekhez. Ez utóbbi azonban megnehezitette a zsidók érintkezését a város nem zsidó burzsoáziájával, de az előitéletek távol tartották tőlük a parasztságot is.

A haladás hivei látták, hogy e népet szokásai elzárják a társadalmi érvényesülés elől. A kérdés ekkoriban országszerte virulens volt. Székesfehárvárott a zsidó rabbi, Pillnitz Dániel állt a reformozgalom élére. Célja volt, hogy a tőkés társadalom modern életviteléhez felzárkóztassa népét. A mozgalomhoz a zsidóság nagyobb és a gazdagabb része csatlakozott. Ezek segitségével sikerült a hitközséget ujjáalakitani, illetve a neológ közösséget megalkotni. A másik, jóval kisebb és összességében is vagyontalan csoport a régi hitelvekhez ragaszkodva még inkább szükitette működési területét a világi életben. Ezek az ortológ csoportot alkották. A kettéválás 1861-ben történt meg, melyet a két csoport közötti ádáz küzdelem előzött meg. A civakodás a zsidóintézményekben, iskolákban, templomban egyaránt folyt,melynek a városi hatóság erélyes közbelépése vetett csak véget. A létrejött béke után megépitették az uj /neológ/ templomot, az iskolát, majd társadalmi egyesületeket szerveztek, melyek karitativ, de közmüvelődési célokat is szolgáltak.

1867 után a templomban magyar nyelven tartották az istentiszteleteket,magyar nyelvü lett a prédikáció. Az iskolában a magyar történeti multtal, a haza földjével, irodalmával honi nyelven ismerkedtek meg a tanulók. Gyakori volt magyar nyelven az ima is. Ezt a tanitás elején és végén közösen,fennhangon mondták a tanulók. Mindezek meggyőzően bizonyitják, hogy a székesfehérvári zsidóság két évtized alatt nyelvében és érzelmeiben is magyarrá vált és sikerült betagozódnia a modern tőkés viszonyok közé.

A XIX. század közepén megindult tőkés fejlődés során meggyorsult a városban élő nemzetiségek asszimilációja és lényegében ekkor vált magyarrá a németség. A szerbek köréből is egyre nagyobb csoportok szakadtak le. Ezek val-

lásukkal is felhagyva illeszkedtek be Székesfehérvár életébe.

A mezővárosokban élt nemzetiség asszimilációja ugyancsak felgyorsult ütemü lett és egyre nagyobb csoportok, - különösen a vagyonos parasztság, az iparral és kereskedelemmel foglalkozók - hagytak fel még a nyelvhasználattal is. Természetesen nagy tömegek maradtak intakt állapotban. Ez különösen a vértesi községekben élő németségre vonatkozik, amely szinte egy tömböt képezett. A váli völgy falvaiban élő szlovákok s a Duna menti szerbek, horvátok azonban magyar közegben éltek, és ez a körülmény azt jelentette, hogy náluk a természetes beolvadás gyorsabb volt, mint azt az egy tömbben élő falusi németség esetében tapasztaltuk.

Végezetül szólni kell a törvényhatósági igazgatásról, amely Fejér megye, Székesfehérvár város, a mezővárosok és a községek esetében az asszimiláció folyamata alatt toleráns magatartást tanusitott. A törvényhatósági tisztviselők, a magyar nemesség vagy a honorátiorok soha nem adtak helyet e kérdésben a türelmetlenségnek. Tudták a mult tapasztalataiból, hogy a magyarság életereje Kelet-Dunántulon előbb-utóbb magához idomitja a munkában szorgalmas, német, szlovák és szerb népet.

Megjegyzés : Az előadás egy hasonló témáju, de hosszabb terjedelmü tanulmány rövidített változata.

KISASSZONDY ÉVA

Tolna megye nemzetiségi viszonyai 1848-ban

A török hódoltság és a felszabaditó harcok során jócskán elnéptelenedett Tolna megye ujjátelepitése lényegében az 1720-1767 közötti időszakban lezajlott/1/. A terület etnikai képének kialakitásában döntő szerepet játszott, hogy a megye uj birtokosainak egy része Habsburghü császári tiszt volt. Ők a pusztán levő birtokaikat elsősorban német telepesekkel népesitették be. A nemzetiségek XVIII. század első felében kialakult területi elhelyezkedésében a későbbiek során jelentős változás nem történt. Igy Tolna megye keleti részén az ártéri vidékek rejtekeiben megmaradt magyarok népesitették be a Duna menti helységek többségét. A megye nyugati részén is kialakult egy egységesnek mondható magyar lakosu terület, az ország más vidékeiről ideszökött illetve idetelepitett magyarságból. A keleti és nyugati magyar helységek közé beékelve jött létre egy zárt német tömb. Az egyéb - elsősorban délszláv népelemek Tolna megyében ekkor már nem képviseltek jelentős etnikai erőt/2/. A szándékos német telepités ellenére a megyében megmaradt a magyar lakosság tulsulya, amelyen a XIX. századi kisebb arányu betelepedések már nem változtattak.

A homogén német helységek megőrizték szokásaikat, nyelvüket, egységüket. Asszimiláció csak a vegyes lakosu mezővárosokban jött létre, ahová a telepesek különböző helyekről, különböző hullámokban érkeztek. A vegyes lakosu kisközségekben általában a németek száma nőtt. Ezt a növekedést és a magyarság szaporodásának visszaesését a reformkorban a vármegye liberális nemessége és az értelmiség aggódva figyelte. Sorra irták le a kisközségekben a jegyzők már az 1820-as évek végén, hogy "a magyarok ugyan még most nagyobb számmal vagynak, mint a németek, de ha ugy foly több esztendőkig a németek szaporodása, mint most 10 esztendők alatt az egész helység németté válik"/3/. A magyarosodás elősegitésére az 1830-40-es években több rendeletet hozott a vármegye /4/. A magyarositó politika Tolna megyében sehol nem öltött erőszakos formát, lényegében eredménye sem volt. A német lakosság a rendelkezéseket általában néma ellenállással fogadta.

A népesség Tolna megyében 1848 előestéjén a következőképpen alakult : az alispán éves jelentése szerint a lakosság száma 189.090 főből állt. A nemzetiségek pontos számát nem közölte, csak az arányokat. 7/12 rész magyar ajku, 4/12 rész német, 1/12 rész pedig egyéb népcsoporthoz tartozott/5/.

A mezővárosok asszimilációja is felerősödött ebben az időszakban. Tolna megye lakossága 1848-ban 20 mezővárosban, 86 faluban és 87 pusztán oszlott meg/6/. A legtöbb német a völgységi és a Simontornyai területen élt. A dombóvári járásban alig volt német lakos, a földvári járásban is a magyarok tulsulya jellemző.

A továbbiakban a honvédelem kérdéséről szeretnék bővebben beszélni.

Az első felhivások nyomán március végén és április elején sorra alakultak a nemzetőrség szervei, elsősorban a megye mezővárosaiban. Tagjai főleg jómódu parasztok és iparosok voltak, nemzetiségi hovatartozástól függetlenül a vagyonvédelem és a rend fenntartása érdekében/7/. Ahol régebben létezett polgárőrség, ott ezeknek a szerveknek a tagjai vettek részt a nemzetőrségben is/8/. A március 30-i jelentés szerint Tolnában a nemzetőrök száma körülbelül 6.000 fő volt/9/.

A kormány rendeletére a megye május 1-én hozott határozatot a nemzetőrség számbavételéről/10/. A végrehajtás komoly akadályokba ütközött, aminek oka volt persze az is, hogy az urbéri perek Tolna megyében még nem zárultak le, ezért sok helyen feszült volt a hangulat/11/. Ráadásul, amikor kiderült,hogy a község határán tul kell menniük a nemzetőröknek, a legtöbb jómódu visszalépett. Elsősorban a nyári gazdasági munkákra hivatkoztak, amiben sok volt az igazság, valójában azonban arról volt szó, hogy a megye közönsége, de fő-

ként a nép, még nem ismerte föl, mekkora veszély fenyegeti a nemzetet. A kisebb helységek még az összeirást is sok helyen elhanyagolták, mondván; nem fenyegeti őket semmiféle veszedelem, és a helységükben is rend van/12/. Sok helyen hangoztatták, hogy ismét "az urak helyett kéntelenittetnek táborozni"/13/.

A belügyminiszter rendelete értelmében Tolna megyének 2.000 embert kellett mobilizálni. Ezért junius 16-án a megyei központi választmány kivetette az egyes községekre a kiállitandó nemzetőrök számát. Igy a földvári járásból 850, a dombóváriból 501, a völgységiből 419, a simontornyaiból 409, összesen 2.179 nemzetőrt kellett kiállitani, körülbelül minden 82.lakos után 1 főt/14/. Ez a szám már junius 19-én kevésnek bizonyult, duplájára emelték, mert az ujabb igények szerint a megyének két sereget kellett inditani : az egyiket Bács megye megsegitésére, a másikat a Dráva vonal védelmére.

A létszámot az önként jelentkezőkből igyekeztek kiállitani. Ez sok helyen zökkenő nélkül sikerült. Különösen azokon a helyeken, ahol a hirekből megértették, hogy a hazát komoly veszély fenyegeti. Dombóváron például az előirt létszámot teljes egészében az önként jelentkezőkből érték el. A német lakosu községekben viszont megpróbálták a rendelet végrehajtását halogatni. Kifejezett ellenállás is volt. Bonyhádon például a szervezésben eljáró főszolgabirót megverték/15/. Perczel Miklós a toborzás megyei biztosa a következőket jelentette : " a völgységi járásban több helységek a ház és haza védelmére felkelő őrseregbe való beállást megtagadták, jelesen Belac és Kokasd helységbéliek"/16/. A központi választmány elrendelte, hogy ha sem önként, sem voksolás utján nem sikerül a kvótát kiállitani, akkor az embereket önhatalmulag kell kijelölni, a szolgálatot megtagadókat el kell fogni és a megyei börtönbe vetni/17/. Junius 22-én az alispán a német ajku lakosság ellenállásának letörésére két század sorkatonaságot kért a belügyminisztertől. Az alispán szerint a "nemzeti őrök mozgóvá tételénél legkivált megyénk német ajku lakosai közt a tisztviselői tekintet világos megvetésével elégedetlenség mutatkozik". És ez nem néhány községben jelentkezett, elszigetelten,hanem "egyetértve és a törvénytelen kitörésekben egymást támogatva, már több helyen is tapasztaltatik"/18/. A katonaság kivezényelése megtörtént, és az alispán már junius 27-én azt jelenthette, hogy a "katonaság az őrvonalul alkalmazandó nemzetőröknek kiállitása alkalmával ellenszegülő községeknél sikerteljesen használtatott"/19/.

Tolna megye lakói az 1848-as események során a legfőbb próbát akkor állták ki, amikor Jellasics csaptai elérték a megyét.

A nemzetőröknek Tamásiban volt a gyülekezőhelyük szeptember 20-án.És most már - főleg az ellenséges had által érintett területen nem vonakodott a lakosság a fegyverfogástól, hiszen a vész háza küszöbéig ért. Azokból a német községekből azonban, amelyek nem estek a császáriak utjába - elsősorban a völgységi járásból - alig-alig csaptak fel önkénteseknek. A járás toborzási megbizottai szeptember 21-én visszadták megbizásukat az alispánnak. Ezt azzal indokolták, hogy a járásnak egyébként szorgalmas, de nem lelkesülő lakói sorából a toborzáskor a "mesterlegényeket és néhány tisztesebbet kivéve alig csapott fel egy is "/20/.

Az ellenség közeledtére a megyében elrendelték az általános és kötelező népfölkelést. A magyar lakosság igyekezett eleget tenni a rendeletnek. A földvári járás főszolgabirája például szeptember 26-án jelentette : " a nép fölkelési készségét örömmel tapasztaltam... Általjában azonban eleve is jelenthetem, hogy a magyar községek készek és elszántak a fölkelésre, s hogy könnyebben fog menni, mint más, akármely kiállitás - mi eddigelé megtörtént" /21/.

Roth és hadteste szeptember 28-án lépte át a megyehatárt. Dombóvárnál csapata ketté vált. Az egyik rész Kocsola és Kónyi irányába ment tovább, a másik Gyulaj, Szakály és Regöly felé. A két csapat Pincehelynél egyesült. Amerre a horvát csapatok elhaladtak a megye területén, mindenütt magyar lakosok éltek. Ezek gerillaakciókkal akadályozták az ellenség utját. Igy Iregen és környékén a "béresek vasvillát ragadva összegyültek és csak puskatüzzel lehetett szétzavarni a fegyvertelen cselédeket"/22/. A községek megtagadtak "mindenféle, a haza ellensége tartására parancsolt élelemszolgáltatást".Készek voltak minden órában a tömeges felkelésre. Nem célom Roth utját és az ozorai diadalt itt részletesen elemezni. Azt azonban ki kell emelni : elsősorban a lakosság akcióinak köszönhető, hogy sikerült megakadályozni a Jellasiccsal való egyesülését, s hogy végül is október 7-én Ozoránál letette a fegyvert. Sztankovánszky Imre kormánybiztos főispán az ozorai diadallal kapcsolatban a következőket irta : "Minden szerénység mellett nem kis részt tulajdonithatunk mi ezen diadalban saját népünknek is - mert ezzel és a célszerü intézkedések által lőn az ellenség 24 óráig veszteglésben feltartóztatvamialatt a nemzeti fegyveres seregek azon pontra gyülhettek, és az ellenség lefegyverezését eszközölhették. A dicsőség tehát illeti népfelkelésünket is/23/" Ha az ellenség történetesen nem a szinmagyar területeken halad végig, hanem a német lakta vidékeken, nem valószinü, hogy ilyen méretü ellenállásra talált volna.

A németség éberen figyelte az eseményeket, de mindvégig kivülállóként. Elsősorban gazdaságaik érdekeire hivatkozva, nem voltak hajlandók kimozdulni községeikből. Az 1848-49-es események során az előljárók végig megpróbálták szabotálni a rendeletek végrehajtását. Október 10-én, közvetlenül az ozorai diadal után a megye elhatározta, hogy a völgységi járásban kivetett fegyveres erőt minden módon kiállitja. Zomba, Harc, Varasd, Tevel, Kovácsi, Kisdorog lakói, "egyenesen kimondották, hogy bizonytalan időre gazdaságaikat el nem hagyják"/24/. Tevel előljárói az ujoncok kiállitási napján elszöktek a községből "több helységet bejártak, tudakozódtak, mit teendők lesznek más helységek". A megyei tisztviselő hiába várt rájuk két napig, nem érkeztek vissza /25/. A helyzet a későbbiekben sem változott. A völgységi járás főszolgabirája 1849. január 4-én jelentette a főispánnak, hogy járásából a 96 ujoncból csak 66 egyént tudott kiállitan/26/. Csapó Vilmos ezredes január 30-án irta: "Különös panaszom van a völgységi járásra nézve, kik igen sokan helyettesitettek magok helyett olyan haszontalan egyénekkel, kik inkább kárunkra,mint hasznunkra válhatnak"/27/. A Tolna megyei községek németsége nem érezte magáénak a forradalom vivmányainak és a haza védelmének ügyét. Mindvégig tartózkodott az eseményekben való részvételtől. A magyarság közé beékelve is tudatában volt például annak, hogy a császár német, s a Habsburgok telepitették ide. Viszont ellenségként sem viselkedett, mert arra nincs adatunk, hogy hátbatámadta volna a magyarságot.

Jegyzetek

/1/ A megye telepitésének három hullámáról lásd. VEAB Értesitő 1976. III. Veszprém, Kisasszondy Éva : Tolna megye telepitési problémái a XVII. század végén és a XVIII. század első évtizedeiben.

/2/ A Rákóczi-szabadságharc következtében a megye területén élő nagy számu rácság elhagyta ezt a vidéket, a Dráván tulra huzódott. Habár az 1720-as években kezdtek visszaáramlani, de jelentős számot nem értek el. A szekszárdi és a bátai apát Grábócra, Szálkára, Alsónánára telepitette össze őket. Töredék maradt még néhány mezővárosban pl. Pakson, Dunaföldváron.

/3/ Tolna megyei Levéltár/Továbbiakban: TmL/.Egyed-féle összeirás 19.Györe.

/4/ A megye közgyülése az első nagyobb szabásu rendeletet 1831. november 21-én hozta a magyar nyelv elterjesztésére és a további németesités megakadályozására. TmL. Közgyülési jegyzőkönyvek./Továbbiakban: Közgy. jkv./ 1831. november 21.

/5/ TmL. Tolna vármegye alispánjának évi jelentése a megye 1848-dik évbeli állapotáról. Szekszárdon nyomtatta Perger Sándor. 1848.

/6/ TmL. Tolna vármegye alispánjának évi jelentése a megye 1848-dik évbeli állapotáról. Szekszárdon nyomtatta Perger Sándor 1848.

/7/ Dunaföldváron például a Historia Domus leirása szerint április 9-én "mesteremberek és urakból megalakult a Nemzeti Őrsereg, mely 700 emberből áll." /Közli : Cziráky Gyula : Dunaföldvár multja és jelene. Kiadja Dunaföldvár nagyközség, 1910. 130.p./

/8/ Bátaszéken például két fegyveres-egyenruhás lövészegylet is volt. Az egyik a Bátaszéki Német Lövésztestület / Jager Militz-Korps zu Bátaszék/, melyet 1736-ban alapitottak a német telepesek. A másik a Bátaszéki Magyar Lövészegylet, melynek alapitási ideje nem ismert, de már 1828-ban működött. Horvát Árpád : A Tolna megyei 1848-as szabadságharcosok nyomában. Tanulmányok Tolna megye történetéből I. Szekszárd, 1968. 88.p.

/9/ Urbán Aladár : A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán. Bp. 1973. 27.p.

/10/ TmL. Közgy. jkv. 1848. máj.1. 1457.

/11/ Az alispán 1848-as jelentése szerint a megyében egyedül csak Kajdacs urbéri pere rendeződött. Az alispán idézett jelentése.

/12/ Horváth im. 88.p.

/13/ Urbán i.m. 169.p.

/14/ TmL. Közgy. jkv. 1848.jan.16.

/15/ TmL. Közgy. jkv. 1848. jun.21. 1962.

/16/ TmL. Közgy. jkv. 1848.jun.21. 1917.

/17/. TmL. Közgy. jkv. 1848. jun. 21. 1962.

/18/ Ember Győző : Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez. Bp., 1951. 76.p.

/19/ TmL. Közgy. jkv. 1848. jun. 27. 1978.

/20/ TmL. Különféle iratok 1848-1849.

/21/ TmL. Sztankovánszky Imre kormánybiztos főispán iratai 1848. szept.26.

/22/ Varga János : Népfelkelők és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén Bp., 1953. 164.p.

/23/ TmL. Sztankovánszky Imre kormánybiztos főispán iratai 1848. okt. 8.

/24/ TmL. uo. 1848. okt.15.

/25/ U.o.

/26/ TmL. uo. 1849.jan.4.

/27/ TmL. uo. 1849.jan.30.

MÉSZÁROS LÁSZLÓ

Jellasics támadása és az alföldi népfelkelés Csepel-szigeti hadikörzete 1848 őszén

Az elmult 130 év folyamán számos tudományos, publicisztikai és szépirodalmi feldolgozás foglalkozott Jellasics horvát bán 1848. szeptember 11-én a magyar polgári forradalom ellen meginduló hitszegő támadásával. A korabeli iratokból, ujságokból és a szemtanuk visszaemlékezéseiből kitünik,hogy a Bécs érdekeit védelmező ellenforradalmi támadással szemben meghirdetett népfelkelés egyik központi gyüjtőterülete Pest-Pilis-Solt vármegye pilisi járásnak Csepel-szigeti része volt. Szeptember végén és október elején ide vonták össze az alföldi "mozgó nemzetőrséget", és e Duna-Tisza közi, tiszántuli népfelkelők maguk is tevékenyen kivették részüket az ellenforradalmi támadás elháritásából. Éppen ezért indokolt, hogy a Jellasics-féle hadjárat eseménytörténetének tárgyalásakor az eddiginél nagyobb gondot forditsunk a forradalmi főváros védelmében fontos szerepet játszó Csepel-sziget korabeli viszonyainak feltárására is. Tanulmányunkban a dunántuli hadieseményekhez, elsősorban Jellasics, Roth és Philippovich hadmozdulataihoz kapcsolódó Csepel-szigeti nemzetőrségi, népfelkelési, gerillahadviselési és honvédujoncozási adatokat tekintjük át, továbbá kitérünk a területen összevont alföldi népfelkelőkre vonatkozó közlésekre is.

A mintegy 44 ezer katasztrális holdnyi területü Csepel-szigeten az 1848-as forradalom idején 10 település helyezkedett el, melyek közül csak a pilisi alsó járás központja, Ráckeve viselt mezővárosi rangot, mig a többi jobbágyfaluból vált parasztközséggé. Jellemző, hogy a földterület és a lakónépesség egynegyed része Ráckevén koncentrálódott, mely azonban nemcsak a Csepel-szigeten, hanem a Kis-Duna bal partja mentén, a Duna-Tisza közi sikságon is kiterjedt határral rendelkezett. E hét céhhel és tucatnyi szerbgörög kereskedő-tőkéssel rendelkező mezővárosban haladt leginkább előre a polgári-parasztpolgári fejlődés mig a parasztfalvakban a ráckevei királyi /Habsburg / uradalom elnyomó politikája következtében a feudális jellegü agrárgazdálkodás dominált. Az 1848. április 29-i népességösszeirás szerint csak 4 helység lélekszáma haladta meg az ezer főt, ugymint Makádé /1251/, Tökölé / 1719/, Szigetszentmiklósé / 1971 / és Ráckevéé / 3257 /. Szigetcsép és Szigetujfalu lélekszáma meghaladta a 900 főt, mig Szigetbecse, Csepel, Lórév és Szigetszentmárton népessége csak 5-600 lelket számlált.

A sziget települési közigazgatási szempontból Pest-Pilis-Solt vármegye pilisi járásának ráckevei szolgabirósági kerületéhez tartoztak, melyet pilisi alsó járásnak is neveztek. A pilisi járás polgári közigazgatásának élén Eckstein Rudolf főszolgabiró állt, de magának a ráckevei szolgabirósági kerületnek Hegedüs Antal szolgabiró volt a tényleges vezetője. Az 1848 nyarán lebonyolitott országgyülési választások során Eckstein Rudolfot a szentendrei, Nyáry Pál Pest megyei első alispánt pedig a 10-es számu, ráckevei választókörzet képviselőjévé választották. Mindketten a polgári forradalom nemesi érdekek által átszőtt, mérsékelt, megalkuvó irányzatához tartoztak. Eckstein már 1848 végén átállt a Pestre bevonuló Windischgräetzhez, Nyáry pedig, akit a sorsdöntő történelmi napokban az Országos Honvédelmi Bizott helyettes elnökévé is megválasztottak, utóbb egyike lett a Békepárt legfőbb korifeusainak.1848 nyarán és őszén azonban mindketten igen pozitiv, határozott és aktiv magatartást tanusitottak a Jellasics elleni Pest megyei mozgósitás megszervezésében és irányitásában. Mellettük név szerint is meg kell emlitenünk a polgári közigazgatás területi vezetői közül a nemzetőrség és a népfelkelés megszervezésében és irányitásában játszott fontos szerepük miatt a következőket : Majos József Pest megyei alkormánybiztos; Ko-

váts Lajos ráckevei lakos, a mezőváros egyik népszószólója, tanácstag, a pilisi járás ráckevei kerületi törvényszékének elnöke, 1849-ben megyei alkormánybiztos; Ács Károly ráckevei lakos, a pilisi járás esküdtje, a forradalmi Magyarország első népi származású szolgabirója előbb a váci, utóbb a pilisi járásban, 1849-ben gerillaparancsnok, Pest vármegye főjegyzője, majd ismét főszolgabiró ; Reinisch Gáspár lórévi jegyző; Kardos István szigetszentmiklósi tanitó; Gózony István ráckevei főbiró; Oláh József ráckevei nótárius; Károly János ráckevei helyettes biró, tanácstag, nemzetőr-főhadnagy,később a pilisi járás alkormánybiztosa; Varga Antal, Magdits József, Göndöcz András, Kulimák János és Dimon István ráckevei tanácstagok.

A Csepel-szigeti nemzetőrség egyik legfontosabb sajátosságát az adta,hogy itt a magyar polgári forradalom és a nemzeti függetlenség eredményeinek megvédésére létrehozott fegyveres testület tagjai magyarokból, délszlávokból és németekből tevődtek össze. Közismert, hogy a sziget a török kiüzése után valóságos"nemzetiségi konglomerátummá" változott, ahol a magyar őslakosság lélekszámát csaknem elérte a szerb, horvát és a német etnikumu népesség száma. Szigetbecsét és Szigetujfalut csak svábok lakták; Lórévet kizárólag szerbek népesitették be; Szigetszentmártonban több német élt, mint szerb és magyar; Szigetcsépet fele-fele arányban svábok és görögkeleti szerbek lakták; Tököl lakosai zömmel római katolikus vallásu horvátok, mégpedig bonyevácok voltak, de mellettük németek és magyarok is éltek a faluban; Csepelt és Ráckevét erősen magyarosodó német és délszláv, illetve többségében magyar népesség lakta, mig Szigetszentmiklós és Makád az Árpádok óta megőrizte magyar etnikumát. Érdekes, hogy e vegyes etnikumu területről sem 1848 őszéről, sem pedig az ezt követő időszakból nem maradtak fenn nemzeti ellentétekkel, viszálykodásokkal, németbarátsággal és Jellasics támogatásával kapcsolatos adatok. A lakosság soraiból kikerülő nemzetőrök és népfelkelők egyöntetüen a magyar polgári forradalom és nemzeti függetlenség ügye mellett sorakoztak fel, nemzeti hovatartozásra való tekintet nélkül. Ezt bizonyitják ugy az elbeszélő mint a levéltári források, mindenekelőtt az Országos Levéltár, a Pest megyei Levéltár, az Országos Széchényi Könyvtár, a területi falumuzeumok iratai,valamint a kéziratos népi feljegyzések is. A Haynau-féle megyei közigazgatási iratokban például a következő neveket olvashatjuk a volt honvédek, nemzetőrök és népfelkelők soraiban : Tökölön : Pantoper, Ilkits, Kremo, Surnyák, Lipovits, Bruszt, Lerner, Melcher, Bonhardt; Ráckevén : Stromáyer, Miklósovics, Grabovics, Magdics, Csermák,Balabán , Kozma, Vida, Bencsik,Kajlik ,Dimon; Dunaharasztin : Spenger, Prenner, Löw, Volf ; Szigetujfalun : Volf,Singer ; Szigetbecsén : Hoffmann, Kölpl, Heicz; Szigetszentmártonban : Brecht, Echreich, Kemfiz, Manger, Hofkirchner, Kreisz, Schwarcz stb. A mintegy másfélszáz éve ide települt délszláv és német lakosság szülőföldjének, szükebb hazájának valotta e terület,melyet abban az esetben is kész volt megvédelmezni, ha a reá támadók történetesen éppen ugyanazt a szerb-horvát vagy német nyelvet beszélték, mint ők. Az idegen ajku Csepel-szigeti népesség hazafias magatartását jelentős mértékben befolyásolta a szinte teljesen magyar alföldi környezet, a környékbeli magyarsággal való igen szoros gazdasági, társadalmi és kulturális kapcsolatok rendszere, illetőleg a szerbek, horvátok és németek erősbödő asszimilációjának üteme. A lórévi, ráckevei, csepeli, szigetcsépi és tököli szerb-horvát népesség a magyarokkal és németekkel együtt vállvetve küzdött Jellasics csapatai ellen.

Az utókorra maradt iratok arról tanuskodnak, hogy a Csepel-szigeti Dunatájon már a márciusi forradalom hónapjának végén megindult a nemzetőrség megszervezésének folyamata, mely 1848 nyarán még nagyobb lendületet vett,s ősszel tetőzött. Március 31-étől kezdődően sok adattal rendelkezünk elsősorban a ráckevei, s mellette a szigetszentmiklósi nemzetőrségről is, azonban az egész terület nemzetőrségének létszámát csak augusztus, szeptember és november hónapokból ismerjük. Augusztus 17-én Csepel 7, Csép 6, Lórév 4, Makád 10, Ráckeve 26, Szentmárton 4, Szentmiklós 16, Ujfalu 7, Tököl 14 és Szigetbecse 4 nemzetőrt állitott ki a bácskai szerb felkelők ellen a Délvidékre ve-

zényelt 4000 fős Pest megyei nemzetőrség soraiba Bernáth Lajos nemzetőr-őrnagy, volt császári százados vezetésével. Jellasics támadásának tetőpontján szeptember 24-én Ráckeve 29, Becse 5, Szentmárton is 5, Makád 11, Csép 8, Lórév 5, Tököl 15, Csepel 8, Szentmiklós 17 és Szigetujfalu 8 nemzetőrt állitott ki a haza védelmére a 19-21 éves fiatalemberek közül, részint önkéntes jelentkezéssel, másrészt sorshuzás alapján. Valamennyien kivették részüket Jellasics utóhadai, Roth és Philippovich egységei elleni hadműveletekből. Végül a Pest megyei nemzetőrség november 28-i összeirása szerint a 6. nemzetőrségi őrnagyi kerület részeként Becse 41, Csepel 62 , Csép 84, Lórév 65, Makád 125, Ráckeve 480, Szentmárton 45, Szentmiklós 240, Ujfalu 87 és Tököl 173 nemzetőrrel rendelkezett, melyek 14 tököli lovas kivételével valamennyien gyalogos szolgálatot teljesitettek. A sziget lakosai természetesen nemcsak nemzetőrként és népfelkelőként szolgálták a hazát, hanem reguláris katonaként, honvédként is. Csak október elejéig, Jellasics kiüzéséig mintegy negyedszáz szigetszentmiklósi és 67 ráckevei férfi állt be a honvédseregbe, akiket Kecskeméten és Vácon vontak össze. E két település nemzetőrségének vezetőit név szerint is ismerjük. A 480 ráckevei nemzetőr 2 századot alkotott Kováts Lajos és Miklósovics János kapitányok vezetésével. Mellettük Sztankovics János és Hencz János alhadnagyi ranggal gyakoroltatta fegyverfogásra heti két alkalommal a kevei magyar, rác és sváb nemzetőröket. A szigetszentmiklósi nemzetőrségről Kardos István tanitó kéziratos memoárja ad szemléletes képet : "Az összeirás szerint a nemzetőrségre kötelezettek száma annyira telt, hogy két századot lehetett belőle szervezni. A kormány őrnagyul kinevezte a szigetségbe Bernát Lajos tassi földesurat, aki hajdan cs. és kir. katonatiszt volt. Az első század kapitányává választott Balla Lajos, a második század kapitánya lett Z. Gere József. Én főhadnagy lettem.- Balla Lajos tiszti gyakorlóiskolát is rendezett, ahol a katonás állásra,fordulatokra, vezényszók betanulására, és a különböző hadi viselkedésre tanitotta a tiszteket, hogy ezek a kezük alá beosztott közembereket oktassák időközönként. Sőt a fegyverrel való bánásmódról is tartott leckét; mert a Főtiszt 30 darabot adott Sz. Miklósra azokból a vadászpuskákból, melyeket a jágerek az orvvadászoktól elvettek. Folyt naponta - munkaszünet után -az execirozás az utcákon, mert a szolgálatra kész káplárok hüségesen tanitgatták csapataikat. Hallatszott mindenfelé e vezényszó : "Jobbra/ nézz/ - balra nézz! Jobbra/ kanyarodj/ - balra kanyarodj ! Pihenj ! " stb. Még a gyermekek is mindig csak katonásdit játszottak. Mikor már tizedenként valamennyire oktatva volt a közemberség : azután a két század együtt dobszó mellett kimasirozott a csordanyomi gyöpös térre. Itt Balla kapitány tartotta a nagy gyakorlatot időközönként 2-szer, 3-szor egy hónapban."

1848. szeptemberének elején a polgári forradalom és a nemzeti függetlenség ügye válságosra fordult. Jellasics horvát bán szeptember 11-én Perlaknál átkelt a Dráván 35.000 főnyi hadseregével, a gyors ütemet diktálva vonult a "rebellis" Pest ellen. Néhány nap mulva követte seregét Roth tábornok mintegy 8000 főnyi egysége is, és szeptember közepén az ellenforradalmi haderő már Somogy megye középén járt, alig másfél nap járóföldnyi távolságra a forradalmi fővárostól. A rendkivüli veszély radikális intézkedéseket követelt,s szeptember közepén meg is alakult a hatalmat és az ország megmentésének ügyét ténylegesen kézbevevő forradalmi testület, az Országos Honvédelmi Bizottmány. A Kossuth által irányitott OHB négy baloldali képviselője között volt a ráckevei kerület országgyülési képviselője, Nyáry Pál is, aki utóbb a bizottság helyettes elnöke lett. A Honvédelmi Bizottmány nyomására a habozó Batthyány miniszterelnök is fontos intézkedésekre kényszerült, igy például szeptember 17-19-e között az ellenállás megszervezésére kormánybiztosokat nevezett ki a vármegyékbe. Szeptember 19-én Pest megye kormánybiztosa az ekkoriban még radikálisan tevékenykedő Nyáry Pál lett. A Duna mentén fel-

állitott négy "mozgó nemzetőri " tábor közül a Csepel-szigetit a tehetséges Görgey Artur százados vezetésére bizták. A Duna-Tisza közi népfelkelésben különösen fontos szerepet játszó solti járás katonai biztosává a miniszterelnök Bernáth Lajos nemzetőr-őrnagyot nevezte ki, aki azonnal mozgósitott, s pár nap mulva már küldte is első osztagait az OHB által kijelölt gyülekezési körzetbe, a Csepel-szigetre.

Kossuth Lajos Jellasics átkaroló hadmozdulatának megelőzésére a Duna-Tisza közéről és a Tiszántulról szándékozott minél nagyobb haderőt felállitani, s ezeket a népfelkelőket a stratégiai szempontból igen fontos, a főváros védelmében jelentős szerepet játszó ráckevei szigeten kivánta elhelyezni. A lázadók gyors előrenyomulása, katonai sikerei Kossuthot a védelmi előkészületek felgyorsitására késztették, s hogy minél előbb nagyszámu önkéntes sereg szállhasson szembe a pártütőkkel, szeptember 24-én személyesen indult el alföldi toborzóutjára, hogy a Duna-Tisza közének hazafias érzelmü magyarságát a nemzet szabadságának és a márciusi forradalom vivmányainak megvédésére csatasorba állitsa. Szeptember 25-én a Marczius Tizenötödike már a siker reményében adta hirül, hogy " A Duna és Tisza közötti téreken a népfelkelést Kossuth személyesen organizálja".

Szeptember 24-én a Csepel-szigeti népfelkelő-hadikörzet vezetése hivatott kezekbe került : e napon Batthyány miniszterelnök az agilisan tevékenykedő Görgey őrnagyot állitotta a sziget összes katonai és polgári hatóságainak élére "hadi parancsnokként". Két nap mulva ő lett a dunántuli népfelkelés parancsnoka is.

Kossuth gyujtó hatásu beszédeinek eredményeként ezrek és ezrek ragadtak fegyvert az Alföldön, mindenekelőtt Ceglédi, Nagykőrös, Kecskemét, Szolnok és Szeged városokban. Érkeztek önkéntesek a Felvidékről is, de számuk meg sem közelitette az alföldiekét : csak egyedül Csongrád vármegye 3000 nemzetőrt küldött a Csepel-szigetre. A Nagy- és Kis-Duna által határolt szigeten Lórévtől föl Csepelig több népfelkelő tábort állitottak fel, melyekben szeptember utolsó felében már sokezer nemzetőr állomásozott. Az október első hetének végéig mintegy negyedszázezer főre gyarapodó nemzetőr- és népfelkelő-sereg é - lelemmel, ruhával és hadianyaggal való folyamatos ellátása nem kevés gondot okozott, éppen ezért a Honvédelmi Bizottmány a Csepel-szigetre külön élelmezési biztost rendelt Eckstein Rudolf főszolgabiró, országgyülési képviselő személyében. Eckstein szeptember 26-tól jobbára maga is a központi lórévi táborban tartózkodott, s innen küldözgette lovasfutárokkal parancsait a sziget többi hegységébe. Igy meghagyta az elöljáróságoknak, hogy amennyiben Lórév község birójától vagy jegyzőjétől felszólitást kapnak hadiélelmezés tárgyában, azokat ellentmondás nélkül, haladéktalanul teljesitsék. Eckstein mint főszolgabiró és élelmezési biztos még ugyanezen a napon, szeptember 26-án körlevélben kihirdette az ostromállapotot az egész szigeten, melynek értelmében az ellenszegülők és a szabotőrök azonnal rögtönitélő katonai biróságok elé állitatnak.

A megszakitás nélkül folyó toborzás jelentős eredményeket hozott : pár hét alatt mintegy 25 ezer népfelkelőt és nemzetőrt sikerült szekereken, 3 napi élelemmel ellátva a Csepel-szigetre összpontositani. A népi hadsereg zömét a kiskunsági és más Duna-Tisza közi területek népfelkelői tették ki, kisebbik hányadát pedig, kb. 1400-1500 főt, a Csepel-sziget magyar, rác és sváb önkéntesei képezték. Utóbbiakat a Lórév-Ujfalu közti Duna-szakasz mentén helyezték el, Ráckeve mezőváros Godány,Besnyőtelek-Schilling nevő határrészeiben, közel a lórévi és ujfalusi révekhez. A felkelők zöme a sorsdöntő órákban, szeptember 29- október 2-a között érkezett a szigetre. Kökényessy Szaniszló nemzetőr-őrnagy, a kiskunsági népfelkelés megszervezője, akinek ezekben a napokban az volt a legfontosabb feladata, hogy a hadrakelteket utnak inditsa és elhelyezze a Csepel-szigeten, fáradhatatlanul tevékenykedett, s naponta többezer

nemzetőrt küldött a kijelölt lórévi, ujfalusi és csepeli szálláskörletekbe. Szeptember 29-én, a pákozdi ütközet napján 1600 ceglédi indult el Csepelre, a következő napon pedig 18.950 népfelkelőt irányitottak Görgey parancsnoksága alá a Csepel-szigeti táborokba. Bugyi faluból 3000 gyalogos és 450 dömsödi lovas; Solt mellékéről 3000 önkéntes; a biaskói révtől 3500 fő; a dunapentelei átkelőhelytől 3000 körösi és 6000 kecskeméti népfelkelő kerekedett fel a Csepel-sziget irányába. A Duna-menti községek nagy áldozatokat vállaló lakói közül külön ki kell emelnünk a párezer lakosu Dömsöd hazafias népének példamutató helytállását : e helység nemcsak 450 lovas nemzetőrt küldött a Csepel-szigeti körletekbe, hanem kivülük még gyalogos önkénteseket is kiállitott. Majos József Pest megyei segédkormánybiztos október 2-án azt jelentette Görgey őrnagynak Ráckeve mezővárosból, a Csepel-szigeti népfelkelés organizációs központjából, hogy "Dömsöd helységből 100 vállalkozó jelentkezett nálam, egyedüli óhajtásuk az ellenséggel megütközni. Az első parancsszóra megindulnak". A népfelkelők és nemzetőrök az 1843-ban felállitott ráckevei hajóhidon keresztül vonultak át szerereken a Csepel-szigetre, majd a lórévi és ujfalusi réveken át komppal keltek át a Nagy-Duna tulsó, dunántuli partjára, Adonyba és Ercsibe.

Görgey 1848. szeptember 26-án olyan értesülést kapott, hogy a magyar sereg Móga altábornagy vezetésével valahol Velence táján meg fog ütközni az ellenséggel. Erre azonnal elrendelte az általános népfelkelést az egész Csepel-szigeten, melynek értelmében valamennyi fegyverbiró férfi - ha mással nem, hát kaszával "felfegyverkezvén"-, magát 3 napi élelemmel ellátván, köteles volt a lórévi táborban haladéktalanul megjelenni. Október 6-án megismételték az általános népfelkelést. A felkelők zöme Lórévnél kelt át a Nagy-Dunán, ahol Reinisch Gáspár helybeli jegyző szervezte meg élelemmel való ellátásukat.

A szeptember végi, vészterhes napok egy rendkivül nagy visszhangot kiváltó eseménnyel zárultak a Csepel-szigeten, mely egycsapásra kiemelte Görgey nevét az ismeretlenség homályából : az Öreg-Duna jobb partján cirkáló huszárok közül a Soponyára rendelt 6 tagu előőrs szeptember 29-én Adony határában a lángi pusztán elfogta Fejér vármegye volt adminisztrátorát, gróf Zichy Ödönt, aki Jellasics proklamációit vitte Roth császári tábornok seregéhez. A foglyot még aznap Abára vitték, ahol éjjelre a szemerkélő esőben kikötötték a faluháza mögött, majd 30-án Adonyba szállitották. Innét Görgey - nem kis nehézség árán - átvitette a Csepel-szigeti Lórévre, majd Ráckevén, Dimon István tanácsnok boltives piactéri házában rögtönitélő katonai vésztörvényszék elé állitatta.

A haditörvényszék elnöke maga Görgey volt, tagjai : Hidasy Elek kapitány, Küry Lajos főhadnagy, Hetényi Barna és Janny Alajos hadnagyok, Pomázy Antal és Nagy István őrmesterek, Kulicz Vince és Kugler István káplárok, ifj. Ponyo Imre és Mukary Imre őrvezetők, Nyiry György és Ágota Pál közhonvédek. Karcsay Károly tiszti ügyész, vádbiztos inditványára a hadbiróság egyhangulag elfogadta a következő itéletet : "Zichy Ödön, ki Magyarország ellenségeivel cimboráskodott, azokat a magyar haza ellen inditott pártütő hadban tettleg segitette, s a magyar nemzet és szabadság eltiprására irányzott törvénytelen proklamációkat terjesztő félben elfogatott, mint hazaáruló a rögtön törvényszék szerint kötél által kivégeztessék". Az itéletvégrehajtás szinhelyéül a lórévi révvel szemközti kis kiemelkedést választották, ahol Kayser János ráckevei vizimolnár kéziratos naplója szerint egy szál fenyőre akasztották fel az arisztokrata hazaárulót. A kivégzést 1848. szeptember 30-án este fél kilenckor hajtotta végre Kóborló Ferkó cigányhóhér. Ráckeve és Lórév lakossága, valamint a lórévi népfelkelő haditábor önkéntesei előtt. A nagy visszhangot kiváltó eseményt, mely baloldali forradalmi szinben tüntette fel a mérsékelt politikai irányvonalat követő Görgeyt, a Honvédelmi Bizottmány falragaszokon adta hirül a forradalmi főváros népének.

A Csepel-szigeten állomásozó népfelkelő- és nemzetőrsereg nem vett részt a szeptember 29-i pákozdi ütközetben, de a Kelet-Dunántulon rekedt Roth tábornok elleni hadjáratból derekasan kivette a részét. A Perczel Mór főpa - rancsnoksága, Görgey vezénylete alatt küzdő Csepel-szigeti és más alföldi népfelkelők legnagyobb fegyverténye. Ozora nevéhez fűződik : október 5-én Roth hadának egy 1500 főnyi osztagát Görgey Duna-Tisza közi önkéntesei kényszeritették fegyverletételre. A császári tábornok maradék 7500 katonáját északról népfelkelők, délről 15.000 tolnai nemzetőr, keletről Görgey egységei keritették be, s a hurokba szoritott Roth- és Philippovich-féle hadtest október 7-én harc nélkül kapitulált. Ezzel a dicsőséges fegyverténnyel végleg lezárult a Jellasics ellen fegyverbe szólitott alföldi népfelkelők katonai szerepe a Dunántulon, s néhány napon belül minden nemzetőr és népfelkelő hazatért lakóhelyére.

Levéltári források

Országos Levéltár. / A továbbiakban OL/ Görgey család levéltára, 1848.

OL. Honvédelmi Minisztérium Biztossági osztály iratai. 1848.

Uo. Kiadványok fogalmazatai. 1848.

OL. Kossuth Archivum. 1848.

OL. Az Országos Honvédelmi Bizottmány iratai. 1848.

OL. Windischgrätz - iratok. Politisch-Administrative Sektion 1849.

Pest megyei Levéltár. / A továbbiakban : PmL. / Haynau-iratok. 1849.

PmL. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye iratai. Közgyülési jegyzőkönyvek.1848. IV. és V. kötet.

PmL. Ráckeve mezőváros tanácsülési jegyzőkönyve 1847-1848.

Uo. Körlevelek jegyzőkönyve. 1847-1851.

Bibliográfia

Andics Erzsébet : A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848-49-ben. II. Bp., 1952.

Barta István : Kossuth alföldi toborzó körutja. Századok 1952. 1. sz.

Görgey Artur : Életem és müködésem Magyarországon az 1848. és 1849. évben. Bp. 1911.

Lakatos Ernő : Budapest-környék 1848-ban. Tanulmányok Budapest multjából. XIV. Bp. 1957.

Sarlós Béla : Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc büntetőjoga. Bp., 1959.

Spira György : A magyar forradalom 1848-49-ben Bp. 1959.

Urbán Aladár : A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán.Bp. 1973.

Varga János : Népfelkelő és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén.Bp. 1953.

TEGZES FERENC

A horvát katonák magatartása Baranya megyében az 1848. szeptemberi intervenció idején

" A nemzetiségi kérdés összefonódott a parasztkérdéssel. A nemzetiségi mozgalmak nagyrészt a parasztokra épitettek, arra a parasztságra,amely minden további lépését attól tette függővé, hogy a volt jobbágyok sérelmeinek orvoslása meddig megy el a gyakorlatban, hogyan hajtják végre a törvényt". /1/

A bécsi kormány már igen korán megkisérelte, hogy a nemzetiségeket saját politikája érdekében a haladás ellen felhasználja. Jellasics ennek az ellenforradalmi politikának az érdekében már áprilistól kezdve sorozatban magyarellenes intézkedéseket tett.

Az egyszerü horvát népet kettős érvvel szerette volna meggyőzni. " Egy - részt a horvát parasztoknak magyarországi testvéreik iránt érzett rokonszenvét igyekezett kihasználni. Uton-utfélen azt hirdette, hogy a magyar parasztokat a rebellis Kossuth-kormány továbbra is az évszázados szolgaságba akarja visszarántani, ezért a horvátoknak kötelessége, hogy testvéreiknek segitséget adjanak. Továbbá, amig a magyar nép nem szabadul meg a király ellen lázadó vezetőitől, addig a horvátokat is elnyomás veszélye fenyegeti. Azt hangoztatta, hogy a magyar forradalom vezérkara utjában áll a horvát nép fele - melkedésének. Hogy megtévesztő játékának nyomatékot adjon, még azt is megtette, hogy felségárulással váldoltatott nem egy horvátországi magyarbarát ne - mest, és azok földjét felparcellázni igérte a környék falvai között. Igy akarta azt a látszatot ébreszteni, hogy a feudalizmus gyökeres kiirtásának Horvátországban is a magyar kormány az akadálya"./2/ Másrészt épitett a horvát nép királyhüségére is. Elhallgatva igazi célját, olyan szinben tüntette fel magát, mintha a horvát és a magyar nép érdekében tevékenykedne Bécs támogatásával/3/.

Nem bizva az eszmei meggyőzés kizárólagos eredményességében, erőszak ut - ján is igyekezett a horvát népet a magyarok ellen hangolni. "Minden magyar - barát megnyilatkozásra kemény megtorlással felelt és nem egy becsületes,velünk érző horvátot némitatott el "/4/. A terrorizált nép a varasdi táborba vonult.

Hogy mennyire csak az erőszaknak engedett az egyszerü nép, azt jól illusztrálja a császári manifesztum fogadtatása, melyben Jellasicsot Ferdinánd megfosztja báni méltóságától. "Megyénk tisztviselői kiküldettek Verőcze megyébe, a királyi manfiestumot, melly szláv nyelven van nyomatva, több ezer példányban kiosztandók, ezek ma érkeztek haza, s beszélték, milly lelkese - déssel fogadá a nép a manifestumot, s átkozta Jellacsics bánt. S a magyartóli elszakadástól irtóznak, miután a magyarokat testvérként tekintik, szegények azzal ámittatnak, hogy mi akarjuk őket megrohanni s kiirtani, és ezért bánkódnak"/5/.

A főleg erőszakkal és nemcsak a meggyőzés erejével harcra kényszeritett horvát nép iránt érzett szimpátiáját tükrözi az a levél is, amely 1848. szeptember 17-én iródott : "... azt mondják, mint tett egy strázsa mester, mikor Jellacsics az egész táborát a magyar földre inditotta, hogy mi uram a magyarok ellen nem megyünk, nem lövünk, mert ők testvéreink s jó barátunk, Olaszhonban egy tálból ettünk "/6/. Jellemző Jellasicsra , hogy nem merte feltárni valódi célját, hanem : "Ekkor a gyalázatos rabló ki vett egy iratot a zsebéből s azt mondotta gúny mosoly közt, hogy nekik semmi bajuk a magyarokkal, csak amott Pesten vagy két Miniszter van, s azt letesszük, s ugy megyünk Bécsbe a királyhoz..."/7/.

Eddig Jellasics propagandájának hatását a horvátországi parasztok közt mutattuk be. Érdemes megvizsgálni, hogy a dél-dunántuli parasztságra gyakorolt hatása milyen volt.

Junius táján még Baranyában nem volt foganatja demagógiájának. Ezt tükrözi az a tudósitás, amelyet Pécsről küldtek a Budapesti Hiradó számára junius 13-án : "Megyénkben számos horvát lakos van, de közöttük ronkonszenv a bán iránt sehol sem mutatkozik, s reméljük, hogy ilyesmitől bennünket a hazának szeretete meg is fog menteni"/8/.

Azonban az ellenséges propaganda népet megtévesztő hatása már augusztus - ban, szeptember első hetében kimutatható. Jellasics ügynökei röpiratokkal árasztották el a Dráva menti megyéket; igy Baranyát is, "engedménnyel hitegetve a föld népét"/9/. Az eredmény jól lemérhető a Közlönyben szeptember 5-én megjelent tudósitásból : " A communismus elve elterjedt egész Baranya megyében. Jellachich Verőczében megtette izgatásait. Miholáczon is átigérte a népnek földesura báró Prandau jószágát s a nép elfoglalta, s csak egy vasas század közbejöttével foglaltatott ismét vissza.Jellasics mindenüt azt igéri a népnek, hogy földesura javait közte fölosztandja, s igy Baranya megye is Jellasicsnak. egyszerre meghódol, fönnen beszéli a nép, még a magyar nép is : hogy neki Jellasics alatt jobb dolga leend és igy minél lehangoltabb a lelkesedés a népben hazája iránt"/10/. Az egyszerü népnek földesurairól alkotott véleményét jól tükrözi az a levél, amelyet Kossuth Lajoshoz kül - dött egy Drávamelléki tanitó : " A bán sem fog minket bántani, hanem az u - rakat, azokkal pedig mit gondolunk mi"/11/.

Persze nemcsak a demagógia játszott szerepet abban, hogy Dél-Dunántul népe nem látott ellenséget a horvát népben. Ebben közrejátszott az az el nem hanyagolható tény is, hogy a két nép évszázadokon keresztül jó szomszédként élt egymás mellett. Az előbb emlitett levélből ez is kitünik : "Ki van hirdetve az általános nép felkelés, de a nép mozdulni tüzhelyétől nem akar. Azt mondja, hogy "Nékünk nem ellenségünk horvát szomszédunk, miért bántana az minket midőn ő vélle, ő viszont mi vélünk minég barátságos viszonyba voltunk. Csak akkor félhetünk inkább tőle, ha mi bántjuk őket"/12/.

A történeti eseményekből ismert, hogy Jellasics szeptember 11-én megtámadta Magyarországot. A betört sereg három részből tevődött össze : /13/

1. Határőrzászlóaljak.
   Ezek jól felszerelt, kiképzett egységek voltak, s a harcban is volt némi jártasságuk.
   Reguláris császári csapatok.
   Ezek az egységek, mint császári katonák, kötelesek voltak engedelmeskedni Jellasicsnak.

2. Szerezsánok.
   Jól felszerelt egységek voltak, zsákmányolásból éltek, s a magyarországi hadjárat számukra nagyszerü rablási lehetőséget kinált. Ezek tették ki a sereg legrettegettebb részét.

3. Nemzetőrök, népfelkelők.
   Teljesen járatlanok voltak a harcban, felszerelésük között csak elvétve akadt puska, többnyire kaszával, vasvillával, kapával, ásóval rendelkeztek, ruhájuk is a hétköznapi horvát parasztviselet : a bocskor és a fekete guba volt.

Mint a fenti kép mutatja, meglehetősen vegyes összetételü elemekből állt Jellasics serege. Ráadásul Jellasics tudatos ellenforradalmi intézkedései következtében a sereg élelmezéséről és ruházatáról nem gondoskodtak.Zsoldot is csak a regurális egységek kaptak. Ezek után nyilvánvaló, hogy a sereg ellátását a magyar nép kirablásából akarta Jellasics biztositani.

A fentiek alátámasztására vizsgáljuk meg az erőszakkal,fenyegetéssel megfélelmitett s hazánk megtámadására kényszeritett horvát népfelkelők harci értékét. Csányi Lászlónak küldött szeptember 5-i keltezésü levélből arról értesülünk, hogy "mikint a horvát erő többnyire ruhátlan szedett vedett gyáva egyénekből áll s lőszerekkel sincsenek annyira ellátva, mint a vak hir kürtöli"/14/.

Vagy egy másik levél, amely szeptember 17-én iródott : "Az elhiresztelt Jellasics sereg igen gyenge lábon áll, jobb részint a fele miserabel plebs gyerkőczök, vén emberek mezitláb s kevés határőr - ugy, hogy a muraközi nép csak igen kevés segélyt kérve igérkezett szétverni"/15/. A Veszprém megyei Vidről keltezték azt a levelet, amelyből megtudhatjuk, hogy "Kivévén mintegy 300 szerezsánt, akik jól ruházva s fegyverkezve vannak, a többi igen vének, vagy gyerekek, ebben a rideg időben foly a nyálok, majd az Isten hidegje megveszi őket, s inkább hajtják őket, amint a marhát"/16/.

Más források is hasonlóképpen számolnak be a népfelkelők katonai értékéről : "Nyomoruságos alkotása mellett a sereg oly fáradtan néz ki, hogy egy meglökött ember hármot földhöz ver"/17/. "Életemben nem láttam, képzelni sem tudtam annyi rongyot egy rakáson, mint amennyi fedte a mintegy 30.000-re menő burger-csapat kiaszott testét - irta valaki Fejér megyéből a Nemzeti cimü ujságnak. Szemeimmel láttam, hogy miként ette e barom csorda a felkapart nyers burgonyát, zöld káposztát és tormát"/18/.

Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy rablók módjára viselkedtek. Ha élni akartak, más megoldást nem választhattak. Ezt a kortársak is jól látták : "Lopniok kell, mert semmi napidijat nem kapnak"/19/. Maguk a tisztek is elismerik, hogy szükségszerü a sereg ilyen viselkedése : "Rablófőnöknek látszom, mert élelemről kell gondoskodnom, ha önkényt nem adnak, kényszeritenem kell és gyakran vérző szivvel vagyok kénytelen a szegény embernek marháját istállójából kihajtanom és a bort a pincéből hozatnom. Naponként 9000 kenyérre, 280 akó borra, 100 mázsa husra, 5 mázsa sóra és 60 mérő zabra van szükségem" /20/.

Tehát a bünösöket nem elsősorban az erőszakkal hadjáratba hurcolt horvátországi nép között kell keresni, hanem "minden szörnyüségért Bécset és annak Jellasicshoz hasonló büntársait terheli a felelősség, akik a sereget a magyar népre zuditották" /21/.

A népfelkelők fentiekben bemutatott viselkedéséhez az is hozzájárult,hogy hiányzott belőle az a tudat, hogy igazságos ügyért fog fegyvert : "félnek az ütközettől és nem képesek felfogni okát annak, hogy őket most a magyarok ellen viszik, holott azok őket nem bántották" - olvashatjuk egy Csányi Lászlónak küldött jelentésben /22/. A Zala megyei kormánybiztos, Horváth Vilmos szintén ezt erősiti meg, amikor arról ir Csányinak, hogy "általányos a horvátoknál a háboruzási ellenszenv, igen sokan kényszeritve mennek" /23/.

Mivel hiányzott belőlük a lelkesedés és az igazságos ügy győzelmébe vetett hit, "az értelmetlennek tartott hadjárat csak a ferde ösztönöket, s a pusztitási vágyat ébreszti fel az elkeseredett katonákban"/24/.

Eddig a horvát sereg, de főleg annak is népfelkelőkből álló részének morális és fizikai állapotát mutattuk be. Most vizsgáljunk meg egy konkrét seregtestet; hogyan viselkedtek hazánk földjén, illetve az itteni lakosság hogyan viszonyult hozzájuk.

Jellasics tartalék hadteste Róth és Philipovic tábornokok vezetésével szeptember 17. és 19. között kelt át a Baranya megyei Dráva szakaszon,Selye irányában. Az előreküldött Rossich kapitány, akinek feladata volt a sereg részére kenyeret és abrakot biztositani, megnyugtatta Pécs vezetőit,hogy "semmi ellenséges szándokkal sem jönnének Magyarországra nézve"/25/. Valóban egész Baranya megyei tartózkodásuk alatt - egy esetet kivéve /26/ - semmi ellenséges magatartást nem tanusitottak. Attól a pillanattól kezdve,hogy Baranya földjére léptek, találkozunk népünk iránt megnyilvánuló rokonszenvé-

vel, de megyenk népe sem látott bennük ellenséget. Ennek illusztrálására álljon itt egy korabeli tudósitás a Vajszlón és környékén beszállásolt horvát seregről : "... a katonaság nagyobb részént élemedett, beteges, önön és tulajdon polgári ruhájokban burkolt és annálfogva a közelgő téli sanyargatásoknak el - szenvedésére igen rosszul, ellenben mind rendes katonai fegyverekkel ellátott 17 évestől egy 60 éves egyénekből áll, eme tsapatnak olyan kevés a tisztjei, hogy igen kétlem, hogy 300 egyénre bátran lehetne is egyet számitani és ezeket is mint magam láttam már élemedett és amint eszerint már nyugalomban volt Károly tisztekből állt, a mi maguk viseletüket illeti : ellenük panaszt emelni nem lehet, a lakosokhoz simulván ezek által mindezzel élelemszerüket, amelyet készpénzzel megfizetni ajánlottak, igyen elláttattak, ugyhogy megvoltak.. eltávozásuk szüre ható volt, mert többnyire gazdájoktul, kiknek már ezelőtt szomoru sorsukat elég keserves s sanyaru panaszolatu siránkozva bocsut vevének, a városon könyes szemekkel, lesütött fővel a legnagyobb csendbe keresztül vonulának, - és ha talántán mind ezeket a tisztekről állitani nem is lehetne bizton ugy is mondhatni, hogy elsőtől az utolsóig ezeken is a megelégedetlenségnek nyilvános jelei eléggé láthatók valának"/27/. Viselkedésük a továbbiakban sem változott. A Róth-féle haderőről Baranya megye főispánja és kormánybiztosa, Batthyány Kázmér ezt irja a Tolna megyei főispánnak : "...a Háboruba rossz kedvvel kényszeritve mennek, sőhajtanak haza felé. Fegyelem eddig még van köztük, s kihágásokat nem követtek el, a hus árát meg a kenyeret megfizetik, de szénát, zabot, fuvart nyugtattják"/28/. A horvát seregből sokan bevallották, hogy "Ők semmi ellenszenvvel a magyar ellenében nem viseltetnek és csak hajtva valának átjönni ; a legöregebbeken kivül senki sem maradt honn, s irtódznak a jövő évtől, miután földeiket senki sem munkálja"/29/. A baranyai nemzetőrök szeptember 27-én utolérték Róth utánpótlását szállitó egységet. Bekeritették őket. A nemzetőrök parancsnoka, Perczel Antal haditanácsot tartott. A kérdés az volt, hogy váratlan megrohanással megsemmisitsék a horvát katonákat, vagy pedig szólitsák fel őket előbb megadásra. Az utóbbi mellett döntöttek/30/. Ekkor "a derék, bátor pécsi önkénytèsek hadnagya Popovics ki nyelvükön belszélni tudott, a maguk megadására felszólíták,, mire látván ők a mi nagyobb erőnket, egytől egyik lerakák fegyvereiket és megadák magukat". - irta Batthyány Kázmér a miniszterelnöknek/31/. A magukat megadó népfelkelők csak az életük, ruházatuk és kenyerük meghagyásáért könyörögtek a nemzetőröknek/32/. Az utánpótlást szállitó szekeresek, "verőczmegyei földnépe, kényszeritve lévén a fuvarozásra, szabadon bocsájttattak" - jelentette Batthyány Kázmér gyorsfutárral Nyáry Pálnak/33/. A népfelkelőkről a miniszterelnök ugy intézkedett, hogy a "foglyok megesketendők, hogy két évig katonai szolgálatot nem fognak tenni - és ugy haza bocsátandók "/34/. Ezt követően Bajára szállitották őket, ahol Jellasicsot, átkozták,és annak a meggyőződésüknek adtak hangot, hogy "többnyire megadandják magukat a többi granicsárok is, mert ők a magyaroknak nem ellenségei"/35/.

A Róth utánpótlását szállitó egység, nem tapasztalva a pécsiek ellenséges magatartását, a városból eltávozva, őrség nélkül hátra hagyták betegeiket. A pécsiek lefegyverezték őket szeptember 27-én, s szándékukban állt a "a menynyire állapotuk engedi, őket isten hirével haza küldeni, mibe ők maguk örömest bele egyeztek, mert - ugy mondják - őket ugy is csak akasztófával birta Jellasics összetoborozni"/36/. Ez szeptember 29-én meg is történt : "Ma délkor küldettek el az itt hagyott beteg horvátok. A megye kocsikat, a város kenyeret s mint halljuk némi utiköltséget is adatott számukra"/37/.

Mint közismert, Róth seregét Ozoránál a magyar csapatok bekeritették és elfogták. Az Országos Honvédelmi Bizottság is tisztában lévén azokkal az okokkal, amelyek a horvát népet hazánk elleni támadásra kényszeritették, valamint nem adva fel a reményt a két nemzet kibékülésére, a következő utasitást küldte Perczel Mórnak :" ... szükségesnek látja a Bizottmány ezredes urat figyelmeztetni, hogy azon esetre, ha a Roth csapatjának elfogatása csakugyan si-

kerülne, a vezérek és katonák ellen rögtön itélő hatalmat ne gyakoroljon, se semmi oly lépéseket tétetni ne engedjen, melyek civilisált népek hadviselési módjával és foglyok irányábani hadi eljárásával ellentétben állhatnának, s a mellett a horvát nemzetteli kibékülésünket nagyon megnehezithetnék"/38/.

Az a kép, amit a Róth hadtest fizikai erejéről és harci moráljáról kaptunk hazánk földjére lépésének pillanatában, elfogatásukkor már teljesen a mélypont felé mutatott : "Október 5 és 6-án rendkivül rossz volt az időjárás. Egész nap esett az eső, igy az átázott, étlen, szomjan álló, fáradt, lehangolt és demoralizált horvát sereg már semmi ellenállásra nem volt képes"/39/. A bekeritès tényéről és seregének harci értékéről meggyőződve Róthnak nem maradt más választása, minthogy október 7-én megadja magát és letegye a fegyvert. Jellasics propagandájának csődjét tárja elénk a fogságba esett horvát katonák viselkedése. "Mikor a 7400 embert elfogták, sirtak az elfogott tisztek és a legénység, kivéve a két tábornokot. Mind megbánták tettüket. Fegyvereik átadása előtt letépték fekete-sárga kardbojtjaikat, öveiket és lábbal taposták, azt mondták, sohasem harcoltak volna Magyarország ellen, ha erre nem kényszeritették volna őket. Ezek az emberek annyira ki voltak éhezve, hogy alig álltak a lábukon" - irta róluk a szemtanu/40/. A közkatonák pedig ugy nyilatkoztak, hogy "ezen hadjárásra kényszeritve voltak, s hitet tettek le arra, miként Magyarország ellenében, melyet ugy tekintettek eddig, is mint testvér országot, harcolni soha nem fognak"/41/.

Batthyány Kázmér a foglyok ügyében Kossuth Lajoshoz fordult /42/. Kossuth válaszában egyetértett Batthyány aggodalmával. Azt tanácsolta, hogy a bujtogatókat válassza ki a hadifoglyok közül. Az öregeket, a családosokat eskesse meg az alkotmányra és bocsássa őket vissza. A többi foglyot pedig addig nem bocsájtják szabadon, mig "Horváth Ország és Slavonia a törvény iránti engedelmességre tökéletesen vissza nem tér "/43/.

A Magyarországon maradt foglyokat az ország keleti felében különböző munkálatoknál foglalkoztatták/44/.

A hazaeresztendő foglyoknak az alkotmányra való esküttételét Kossuth nagyon fontosnak tartotta. Batthyány Kázmérnak az eskü szövegét is elküldte : Én, N.N. esküszöm a királynak hüséget, a törvénynek és alkotmánynak engedelmességet, kijelentvén, és fogadván, hogy a magyarok és horvátok közti testvéri és közös szabadságon és a nemzetiségek egységben tartásán alapuló szövetséget minden erőmből fenntartani szivesen és teljes erőmből igyekezem "/45/.

Amikor a foglyok Pécsre érkeztek az eskü letételére, Batthyány Kázmér többségüket hazájukba engedte/46/. Az ünnepélyes eskületételről, a horvátok viselkedéséről és ennek a napnak a jelentőségéről álljon itt a korabeli tudósitás, mely a Közlönyben jelent meg /47/.

"Pécs, oct. 12. Perczel Mór ezredes által lefegyverzett és foglyokul tett 7500határőrből álló Rott-csapat tegnap délben vonult városunkban, egy a fiatal lelkes Vásárhelyi kapitány vezérlete alatt álló a Hunyadi-század escortirozása mellett. - Ma déli órákban Scitovszki püspök s nagyszámu nép jelenlétében tábori mise tartatott a kaszárnya mezőn, a fogoly horvátok számára, melly után korszerü egyházibeszédet tartott Vlasics, egerágі lelkész, főczélja ezen az ünnepélynek lévén, a foglyokat a küldött esküforma szerint a magyar alkotmányra s a soha többé meg nem sértendő magyar-horvát baráti viszonyra, egész formasággal megesküdtetvén, örömmel letettek, szentül igérvén e szép hazát többé fegyveres erővel soha és semmi szin alatt meg nem támadni, a galád bujtogatót pedig, az absolutismus nyomoru eszközét, a gyáva zsoldost, Jellasicsot, izenként széttépni ".

Esküjükhöz hiven, a hazaeresztett horvátok ellenpropagandát kezdtek kifejteni hazájukban. Batthyány Kázmér október 19-én azt jelentette az Országos Honvédelmi Bizottmánynak, hogy "A haza eresztett foglyok legjobb hatást tettek, felvilágositottak ellenünki számtalan hamis rágalmat, magasztalták a magyar vitézséget s nagylelküséget "/48/.

Érdemes röviden megnézni, hogy az eddig bemutatott horvát sereggel való találkozás után a magyar nép harci morálja milyenné vált. A horvát sereg nagy száma elöször bénitólag hatott, de megjelenésük és viselkedésük felfokozta a nép harckészségét : "Mióta láttam az ellenséget, meggyőződtem, hogy csak ármány engedhet győzelmet neki"/49/. A nép meggyőződött arról, hogy a jó fegyverek ellenére a horvát sereg harcértéke nem volt magas. Ezért találkozunk olyan véleményekkel, hogy "általjában oly letsügedt, lanyha embereknek látszanak, kiket legfeljebb 500 huszár és 2000 bakáink egy regvelire képessek lennének felhasználni " - irja Radocsay József Tolna megye főispánjának a Pécsre bevonuló 7000 főnyi Róth seregről /50/.

Megállapithatjuk, hogy a szabadságharc idején nem nemzetek, nemzetiségek álltak egymással szemben, hanem a reakció, az ellenforradalom a haladással,a forradalommal került összeütközésbe. A magyarországi köztük a dunántuli nemzetiségek közös frontja kovácsolódott ki az ellenforradalmi támadás idején. "Zala, Vas, Sopron, Moson horvátjai öszinte hazaszeretettel emeltek fegyvert Jellasics császári horvátjai ellen. A frankói horvátok nem haboztak agyonverni az udvar rabló bérenceit. A muraközi horvátok és szlovének tömegével csatlakoztak Perczel seregéhez és pusztitják irgalmatlanul annak a Magyarországnak az ellenségeit, amelyet ők is hazájuknak tartanak "/51/ - irja Varga János.

Kossuth Lajosnak, a képviselőházban 1848. október 7-én elhangzott felszólalásából vett idézettel zárjuk előadásunkat : " ... itt van szerb, itt van tót lázadás, itt oláh, itt horvát lázadás, mindegyiket nevén kell nevezni, anélkül, hogy ez által az egész népet értenők "/52/.

Röviditések

Bezerédy 1973. : Bezerédy Győző : Adatok a baranyai 1848/49-es forradalom és szabadságharc nemzetiségi kérdéseihez. Baranyai Művelődés 1973/4. sz.

Bm.L. : Baranya megyei Levéltár

BH 73 : Baranyai Helytörténetirás 1973. Baranya Megyei Levéltár Évkönyve. Pécs, 1973.

Horváth : Dr. Horváth Árpád : A Tolna megyei 1848-as szabadságharcosok nyomában. Tanulmányok Tolna megye történetéből I. Szekszárd, 1968.

Kossuth XIII. XIV. : Kossuth Lajos Összes Munkái XIII., XIV. k. Bp. 1952, 1953.

OHB : Országos Honvédelmi Bizottmány

OL : Országos Levéltár

Szüts : Szüts Emil : Baranya megye 1848-1849-ben Baranyai Helytörténetirás 1973.

Tm.L. : Tolna megyei Levéltár

Varga : Varga János : Népfelkelők és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén. Bp. 1953.

Várady : Várady Géza : Ezernyolcszáznegyvennyolc, te csillag Bp. 1976.

Waldapfel II. : V.Waldapfel Eszter : A forradalom és szabadságharc levelestára II.k. Bp. 1952.

Jegyzetek

/1/ Kovács Endre : Szemben a történelemmel. Bp. 1977. 245. p.

/2/ Varga : 74. p.

/3/ u.o.

/4/ u.o.

/5/ Jelenkor 1848. junius 29. / Baranya megye /

/6/ Waldapfel II. : 59-60.p.

/7/ Waldapfel II. : 60.p.

/8/ Budapesti Hiradó 1848. junius 23.

/9/ Várady 1976 : 148. p.

/10/ Közlöny 1848. szept. 5.

/11/ Waldapfel II. : 71.p.

/12/ Waldapfel II. : 70.p.

/13/ Varga : 75.p.

/14/ Waldapfel II. : 1.p.

/15/ Waldapfel II. : 60.p.

/16/ Thassy Károly Csányi Lászlóhoz. Idézi : Varga : 97. p.

/17/ Varga : 97.p.

/18/ Nemzeti 1848. okt. 8. Közli : Varga : 95. p.

/19/ Nemzeti 1848. szept. 27. Közli : Varga : 95.p.

/20/ Kossuth Hirlapja 1848. okt. 12. Közli : Varga : 95.p.

/21/ Varga : 94.p.

/22/ Varga : 95.p. 1848. szept. 15.

/23/ Uo. 1848. szept. 24.

/24/ u.o.

/25/ Bm.L. Pécs város közgy. jegyzőkönyve 4320/1848. Közölve: BH 73.:342 p.

/26/ A baranyai nemzetőrök szept. 27-én Oroszlón az időközben megyénkből eltávozott Róth sereg utánpótlását szállitó szekereket és azok őrzőit elfogta. Ennek megtorlására a horvát seregből egy rész visszafordult és Sásdon valamint a környező falvakban pusztitottak.

/27/ Bm.L. Pécsváradi Közalapitványi Uradalom. Uriszéki iratok. X. 9./1848. Közölve : BH 73. : 248-249.p.

/28/ Tm.L. Sztankovanszky Imre főisp. iratai. Közölve : BH 73.: 347. p.

/29/ OL. Hadügyminisztérium. 1772/1848. Közölve : Varga : 157.p.

/30/ Bezerédy 1973 : 141.p.

/31/ OL.OHB. 2387/1848. Közölve : BH 73. : 350.p.

/32/ Közlöny 1848. okt. 1.

/33/ u.o.

/34/ OL.OHB. 2387/1848. /BM.L. Slacz gyüjtemény/.

/35/ Waldapfel II. : 155. p.

/36/ Közlöny 1848. okt.1.

/37/ Közlöny 1848. okt. 3.

/38/ Kossuth XIII. : 98. p.

/39/ Hadtörténeti Intézet Levéltára. Az 1848/49-i forr. és szab. harc iratai. Perczel hadtest naplója. 11/176. Közli : Horváth : 123.p.

/40/ Waldapfel II. : 193.p.

/41/ Közlöny 1848. okt. 10. Közölve : Varga : 198.p.

/42/ OL. Országos Nemzetőri Haditanács. 5200/1848. Közölve : Szüts : 36. p.

/43/ Kossuth XIII. : 172.p.

/44/ Lásd részletesen Kossuth XIII., XIV. tárgymutatója alapján.

/45/ Kossuth XIII. : 138-139. p.

/46/ Szüts : 36. p.

/47/ Közlöny 1848. okt. 15.

/48/ OL.OHB. 1427/1848. /Bm.L. Salacz gyüjtemény/.

/49/ Kossuth Hirlapja 1848. szept. 29. Közölve : Varga : 97.p.

/50/ Tm.L. Sztankovanszky Imre főispán iratai. Közölve : BH. 73.: 346.p.

/51/ Varga : 315.p.

/52/ Kossuth XIII.: 113.p.

FÜZES MIKLÓS

Batthyány Kázmér és a nemzetiségek

A magyar politikusok szinte valamennyien, a nem magyarok közül is számosan, a történeti Magyarországot akarták fenntartani. A reformkori ellenzék is osztotta ezt a nézetet, legfeljebb a megvalósitást képzelte Ausztria nélkül véghezvinni.

A nemzetiségi törekvéseket nem méltányló nézetek káros hatással voltak a szabadságharc kimenetelére. Vezető politikusaink felismerték ugyan ennak a nézetnek a tarthatatlanságát, ezért feloldására elképzelések is születtek. A nemzetiségekkel kapcsolatos felfogás fejlődését hiven tükrözi Batthyány Kázmér tevékenysége, aki a reformkori főrendi ellenzék egyik vezére, 1848-ban baranyai főispán, 1849 tavaszán délvidéki kormánybiztos, majd a szabadságharc végéig a Szemere kormányban külügyminiszter volt.

A nemzetiségek önrendelkezési jogának biztositása Batthyány felfogásában sem szerepelt. Ismerjük viszont azt a törekvését, mely a reformkor vivmányait, a reform eszméket Horvátország területére is igyekezett kiterjeszteni. Josipovics Antal turmezei comes - az ellenzéket támogató horvát párt vezére - a pozsonyi országgyülésen és a horvát tartományi gyülésen is az illyr párttal szemben küzdött a nemzeti egységért. 1847. október 21-én elismerte, hogy Batthyány "... a horvát ügyek iránt nem csak meleg részvéttel viseltetik, sőt azoknak a közhazára nézve szerencsés megoldását, erélyes közreműködése által elősegiteni is törekszik,..."/1/. Kitünik, hogy Horvátországban is volt bázisa a magyar felfogásnak és ennek terjesztésében, konkrét megvalósitásában Batthyány jelentős szerepet vállalt.

Főispáni tevékenysége idején erejének döntő részét a pártütő horvátok elleni védelem kötötte le. A szabadságharc vezetői, köztük Batthyány, de a kormány is a "pártütő horvátok " megfogalmazást használta.

A pártütés oka hatalmi kérdés volt. Ezt a következtetést vonhatjuk le a belügyminiszter leiratából, melyben arról értesiti a megyét, hogy a király tilalma ellenére összehivták a horvát tartományi gyülést és a népet fegyvert fogni kényszeritik/2/.

Baranya megye rendkivüli bizottmányi ülésén 1848. junius 23-án "... a közhaza törvényes integritása ellenében fellázadt pártütők"... elleni védelmi vonal felállitásáról intézkedtek. Belpolitikai kérdésként kezelték a pártütést, a "vagyon és személy bátorsága ellen felkelőknek..." nyilvánitották őket. A szomszédos horvátországi Verőce megyével az eddigi kapcsolatok fenntartását tartották fontosnak/3/.

"... Az Ellenség, a pártütő Horvátok..." állnak megyénk szélén. Erről tájékoztatja Batthyány Pécs városát/4/. A "... Baranya megyében berontott pártütő horvát hadseregről..." küld helyzetjelentést a miniszterelnöknek,/5/ a "...Pártütő Sereg..." visszavonulásáról értesiti Tolna megye főispánját/6/.

Megtudjuk azt is, hogy milyen erőket tekint Batthyány a hatalmi viszály hátterében. Nem a horvát nemzetiséget, a horvát népet emliti, hanem a kamarilla katonai erejét, amit Jellasics személyesit meg/7/.

Csak a pártütéssel, a kisebb csoportnak a hatalmon lévőkkel szembeni fellépésével magyarázható az oroszlói rajtaütést és az ozorai fegyverletételt követő eljárás is. Az előbbi esetben az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz irt jelentése szerint az elfogott szállitmány Verőce megyéből kihajtott fuvarosait, tekintettel arra, hogy nem voltak katonák, hazabocsátotta/8/. Az utóbbi esetben az Országos Honvédelmi Bizottmány hozzájárulásával eskü kivétele után hazaengedte a 7500 főnyi horvátországi és szlavóniai foglyot is/9/. Némi habozásra csak az adott okot, hogy az elbocsátottakat a pártütők ujból fegyverfogásra kényszerithetik/10/. Aggodalma csakhamar megszünt, október

12-én az Országos Honvédelmi Bizottmány már azt a nézetét helyesli, hogy kihallgatás után a bujtogatókat, lázitókat elkülöniti, a többieket pedig eskütétel után elbocsátja/11/.

Feltünő, hogy az elfogottak nemzeti öntudata nem volt felfokozott. Nem nemzeti érzésük vezette őket a háboruba. Az Oroszlónál elfogottak az anyanyelvükön történt felszólitásra azonnal megadták magukat és lerakták fegyvereiket. Kijelentették, hogy a magyarok ellen nincsenek ellenszenvvel/12/. Batthyány ennek a kijelentésnek hitelt is adott. Korábbi jelentésében, melyben a Pécsett átvonuló Róth és Filipovics féle sereget irja le, felhivja a figyelmet jó fel szerelésükre és a fegyveresek igen rossz hangulatára/13/. Október 6-án is azt irja, hogy "Róth kedvetlen seregével" Pincehelyen tartózkodik/14/.

Helyes politikai döntés volt a foglyok hazaengedése, mert a szabadságharcról és a magyar törekvésekről kedvező hireket terjesztettek el. Batthyány élvezte is ennek a döntésnek a gyümölcsét. Bunyik báni biztos a hazatérő foglyok elől megszökött/15/. Alig több mint egy hét mulva pedig eszéki bevonulásakor ott lelkesen, a pécsi elbocsátáshoz hasonló külsőségek között fogadták /16/.

Ugy véljük, hogy a nem magyar anyanyelvü lakosság nemzeti öntudata ekkor még nem volt olyan erős, mint a magyaroké. A magyarokat viszont nem foglalkoztatta különösképpen a más anyanyelvü lakosság törekvése. A maguk nemzeti törekvéseit alkalmazták rájuk is. Az attól eltérő igényekkel nem foglalkoztak. Nem vették észre, hogy a nemzeti érzést a magyaroknak kellett volna kiváltani a nemzetiségekben. A társadalmi fejlődésnek ezt a szükségszerü állomását a hivatalos állami politika, melynek ekkor Kossuth volt a megtestesitője, nem ismerte fel. Hagyták, hogy a nemzeti törekvésekben levő lendületet a bécsi kamarilla a saját reakciós céljaira használja fel és az idejétmult uralmi rendszerét visszaállitsa.

Kossuth ugy vélte, hogy a szerb lázadás ügye nem velük szemközt, hanem máshol / Ausztriával szemben / dől el, ezért a bácsmegyei haderőt kivonta a megyéből azzal, hogy a szerb dulást a nemzetőrségnek kell megakadályozni. Megféke - zésükre egyesitette a polgári és a katonai hatalmat és teljhatalmu kormánybiztosnak Batthyány Kázmért bizta meg, több megye területét érintő illetékességgel/17/. A helyzet ekkor igen sulyos. A szerb terror elől menekült a magyar lakosság. Sokan áldozatul estek a kegyetlenkedésnek. Batthyány első elkeseredésében kiirtó háborut javasolt Kossuthnak/18/. Haragját az okozta, hogy nem reguláris hadsereggel, hanem egy fékevesztett tömeggel találta magát szembe és ez lovagias felfogásával nem fért össze. Szemlélete azonban csakhamar reálissá vált. Észreveszi azt is, hogy az alsó vidékről menekülők mindenre tekintet nélkül rabolnak, fosztogatnak, gyilkolnak. Valóságos anarchia alakult ki. "... a meghóditott magyarok a dühöngő rácokkal kezet fogva a szomszéd tanyákon rablásokat, pusztitásokat, gyujtogatásokat visznek végbe, a nép magára van hagyatva s az anarchia nőttön nő"/19/.

A rend helyreállitására Batthyány Hadik Gusztávval együtt tárgyalásokat folytatott a szerb megbizottakkal, katonai parancsnokokkal. A megbizottak megbékélést ajánlottak/20/, Kossuth azonban cselvetésnek tartotta ezeket az ajánlatokat. Megállapodásra nem került sor, a fegyvereké maradt a szó.

Kossuth véleménye a következő volt : "... Ezeket le kell győzni, s dictálni józan politika alapján a béke feltételeit, nem alkudozni..."/21/.

Ennél sokkal sovinisztább volt Andrássy Gyula felfogása, aki a horvát baloldallal tárgyalt és meg is egyezett velük, de ez a baloldal nem volt elég erős ahhoz, hogy az eseményeket befolyásolja. Andrássy jelentésében irja, hogy a győzelem esetén mindent módosithatnak, vereség esetén semmit sem veszithetnek/22/.

A hivatalos tárgyalások mellett igen sokan a saját elképzelésük szerint alkudoztak és kivántak megoldást találni. A katonai vezetők és diplomáták egész sora / Perczel Mórtól Teleky Lászlóig / alakitott ki kapcsolatot anélkül,hogy

a kormánnyal ezeket egyeztették volna. Tárgyalásuk eredményét a kormány igy nem ismerte el. Közrejátszott ebben természetesen az is, hogy a hivatalos felfogás ezeknél nem egyszer konzervatívabb volt.

Batthyány külügyminiszteri tevékenységének egyik legmarkánsabb és legnagyobb vitát is kiváltó állomása volt, amikor éppen ezeknek a szerteágazó tárgyalásoknak rendeleti uton véget vetett. Az 1849. junius 10-én kelt körlevelében hangoztatja, hogy a parlamentáris kormány ezeket a tárgyalásokat nem engedheti meg. Ragaszkodik saját elveihez, melyek Kossuth elképzelésének feleltek meg. Teleky nem is Batthyánynak, hanem az összkormánynak tulajdonitja az intézkedést/23/. A körlevelet "rendcsinálási" kisérletnek foghatjuk fel. Három elvhez ragaszkodtak : 1./ az állam egységéhez; 2./ Az állam területének egységességéhez az évszázados hagyományoknak megfelelően; 3./ a magyarság vezető szerepéhez /24/. A szabadságharc további menete azonban ezt a felfogást tarthatatlanná tette. Mind sürgetőbbé lett a kibékülés, melynek szükségességét Batthyány és Szemere is felismerték/25/. A megbékélésre a legnagyobb esély ekkor a románokkal volt. Batthyány ennek megfelelően tárgyalássorozatot kezdett Balcescuval, a románok fiatal forradalmárával. A tárgyalások menetét, melyet a román fél kezdeményezett, nehezitette a kormánynak időközben Szegedre történő költözködése és nem utolsó sorban a kormány merevsége. Szemere ugyanekkor az országgyülés politikai vaksága miatt háborog Kossuthoz irt levelében/26/. Balcescut fogadta Kossuth is, kire a forradalmár jó benyomást tett. Batthyánynál is megértésre talált, aki a románoknak jelentős engedményeket volt hajlandó tenni, de ragaszkodott az ország területi egységéhez és a magyar államnyelvhez.

Balcescu a megegyezés nehézségeit a kölcsönös türelmetlenségben és elfogultságban látta. A magyarok a hóditás jogára, a románok az őslakosság jogára hivatkoztak. Hangoztatta, hogy a román nem meghóditott nép, hanem nemzet kiván lenni. Ajánlja a kiegyezést, mert különben mindkét fél az abszolutista reakció áldozata lesz. Az egyezményt 1849. julius 14-én megkötötték.Benne szinte majdnem teljesen a román tervezet érvényesült/27/.

Ujból kapcsolatot keres Batthyány és Szemere a szerbekkel is, de eredménytelenül. Belátják, hogy az egységes, törvény általi rendezés adhatja csak meg a megoldást, ezért törvényjavaslatot terjesztenek elő. Az országgyülésen Batthyány és Szemere a tervezet mellett kiállt és azt 1849. julius 25-én elfogadtatták/26/. Mindez azonban már késő, a törvény végrehajtására nem maradt idő. Balcescu is az egyezménnyel későn érkezett haza. A cári csapatok már Erdélyben jártak.

A polgári, de a szocialista kori történetirók sokszor felvetették, hogy mi lett volna akkor, ha a törvény egy hónappal, vagy egy évvel korábban születik. Ugy véljuk, hogy erre nem sok esély volt. A szabadságharc előrehaladtával ugyanis nemcsak a jóértelemben vett nemzeti törekvések, hanem valamenynyi érdekelt nacionalizmusa is növekedett. Még Balcescu is előhozakodott románositási törekvésekkel/29/. Ugy véljük, hogy az 1848-as márciusi forradalom és a szabadságharc idejére sem a magyar, sem a nem magyar lakosság, illetőleg politikai vezetőinek ideológiája nem volt olyan mértékben kiforrott, hogy annak segitségével a közös célokért összefoghattak volna. Pontosan ezt a rést találta meg az ellenforradalmi reakció és használta fel a saját céljaira. A szabadságharc vége felé a legreálisabb gondolkodók rádöbbentek a helyzet tarthatatlanságára, de legfeljebb csak annyit értek el, hogy megjósolták a közös sorsot. Vivmányuknak, a nemzetiségi törvénynek azonban elvi jelentősége van. Azon tul, hogy a világ első ilyen törvénye volt, megmutatta a társadalmi fejlődésben a közös utat.

Jegyzetek

/1/ Josipovich Antal Batthyány Kázmérnak.
Iványi Emma : Az 1526 utáni gyüjtemény. Levéltári leltárak 67. Magyar

Országos Levéltár R szekció. 1977. Eredeti tisztázat. OL R 5 Batthyány Kázmér iratai. Közzététeve : Waldapfel Eszter : A forradalom és szabadságharc levelestára. I. Közoktatásügyi Kiadó Budapest 1950. 25-27.o.

/2/ Baranya megyei Levéltár / Bm.L./ Baranya vármegye közgyülési jegyzőkönyve. 1848. junius 12. /1372/.

/3/ U.o. 1848. junius 23. /1390.

/4/ Bm.L. Pécs város küzgyülési iratai 1848. szept. 14. 4239/1948. Közzététeve : Baranyai helytörténetirás 1973. A Bm.L. évkönyve, Pécs, 1973. Szerkeszti : Szita László.337-338.o.

/5/ Batthyány Kázmér kormánybiztos jelentése a miniszterelnöknek. 1848. okt. 1. Mohács.
Tisztázat : Országos Levéltár /OL/ OHB. iratai 2119/1848.
Közzététeve : a Közlöny okt. 4-i számában, Baranyai helytörténetirás 1973. 352.o.

/6/ Batthyány Kázmér Tolna megye főispánjának. 1848. okt. 6. Pécs. Eredeti: Tm.L. Sztankovánszky Imre főispán iratai.
Közzététeve : Baranyai Helytörténetirás 1973. 357-359.o.

/7/ Batthyány Kázmér a Hadügyminisztériumnak. 1848. szept. 11. Pécs. Bm.L. Balacz Gábor Gyüjtemény. Másolat.

/8/ Batthyány Kázmér kormánybiztos jelentése az OHB-nak. 1848. okt. 2. Pécs.
Tisztázat : OL OHB iratai 2218/1848.
Közzététeve : Baranyai helytörténetirás 1973. 353-354.o.

/9/ Az OHB Batthyány Kázmér főispán és országos biztosnak. 1848. okt. 9.
Közzététeve : Kossuth a Honv. Biz. élén. I. 138.o.
Másolat : Bm.L. Salacz Gábor gyüjtemény.

/10/ Batthyány Kázmér az OHB-nak. 1848. okt. 10. este 7 óra. Pécs. Másolat : Bm.L. Salacz Gábor gyüjtemény. Eredeti : OL. Országos Nemzetőrségi Haditanács 1848 : 5300/a.

/11/ Az OHB Batthyány Kázmérnak. 1848. október 12. Eredeti fogalmazvány : OL OHB iratai 1001/e/1848. Másolat : Bm.L. Salacz Gábor gyüjtemény.
Közzététeve : Kossuth a Honv. Biz. élén. I. 171.l.

/12/ Batthyány Kázmér jelentése a miniszterelnöknek. 1848. szept. 28.
Közzététeve : Baranyai helytörténetirás 1973. 349-351.l.

/13/ Batthyány Kázmér Tolna megye főispánjához. 1848. szept. 26. Tisztázat: Tm.L. Sztankovánszky Imre főispán iratai.
Közzététeve : Baranyai helytörténetirás 1973. 347-348.o.

/14/ Batthyány Kázmér Tolna megye főispánjához, 1848. okt. 6. Pécs.
Eredeti : Tm.l. Sztankovánszky Imre főispán iratai.
Közzététeve : Baranyai helytörténetirás 1973. 357-359.o.

/15/ Batthyány Kázmér jelentése az OHB-nak. 1848. okt. 19. Pécs.
Tisztázat : OL. OHB iratai 1427/1848.
Másolat : Bm.L. Salacz Gábor gyüjtemény.

/16/ Batthyány Kázmér jelentése az OHB-nak. 1848. okt. 22. Eszék.
Eredeti : OL. OHB iratai 1848 : 1427.
Másolat : Bm.L. Salacz Gábor gyüjtemény.
Horváth Mihály : Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben. Genf, 1865. I.k. 559-601.o.

/17/ Kossuth Batthyány Kázmérnak / Hunkár Antalnak, Horváth Antalnak, -Bács, Csongrád megyék, Szeged, Szabadka, Zombor városok, Kis Kun Kerület közönségének-, Balajthy Vendelnek, Illési Jánosnak, Nyilt rendelet a Közlönybe./ Kossuth sajátkezü fogalmazványa : OL. OHB iratai 1849 : 1868. Batthyánynak küldött tisztázat : Iványi Emma idézett mü. OL R 5. Batthyány Kázmér iratai.

/18/ Batthyány Kázmér kormánybiztos Kossuthnak, 1849. febr. 18. Szeged.
Eredeti : OL. OHB 1849 : 2381.
Másolat : Bm.L. Slacz Gábor gyüjtemény

/19/ Batthyány Kázmér vezér főispán, teljhatalmu biztos az OHB-nak. 1849. febr. 25.
Eredeti tisztázat : OL OHB 1849 : 3571.
Másolat : Bm.L. Salacz Gábor gyüjtemény.

/20/ Hanák Péter : Magyarország a monarchiában. Tanulmányok. A magyar szabadságharc és a Habsburg-monarchia elnyomott népei. Gondolat Kiadó Budapest. 1975.
Az OHB Batthyány Kázmérnak. 1849. febr. 28. Debrecen
Eredeti tisztázat: Iványi Emma hiv.mü. OL R 5 Batthyány Kázmér iratai.

/21/ Kossuth Batthyány Kázmérnak. 1849. márc. 10. Debrecen.
Eredeti tisztázat : Iványi Emma hiv.mü. OL R 5 Batthyány Kázmér iratai.
Másolat : Bm.L. Salacz Gábor gyüjtemény.

/22/ Gróf Andrássy Gyula konstantinápolyi követ jelentése a külügyminiszternek.
Közzétéve : Horváth Zoltán : Teleki László 1810-1861. I. Akadémiai Kiadó Budapest 1964. I. 313.o.
Spira György : A magyar forradalom 1848-49-ben. Gondolat Kiadó Budapest, 1959. 564.o.

/23/ Horváth Zoltán : hiv.mü. 284.o.

/24/ Batthyány Kázmér körlevele minden diplomáciai ügynökhöz és a határszélen müködő katonai parancsnokokhoz.
Közzétéve : Waldapfel Eszter: A független magyar külpolitika 1848-1849. Akadémiai Kiadó Budapest 1962. 220-221. és 282-283.o. Horváth Zoltán : hiv.mü 283.o.

/25/ Waldapfel Eszter : A független magyar külpolitika 1848-1849 Akadémiai Kiadó Budapest, 1962. 282.o.

/26/ Szemere Bertalan levele Kossuthnak. 1849. jul.25. Szeged.
Közzétéve : Steier Lajos Haynau és Paskievics. Genius Kiadás. II.123-124.o.

/27/ I.Tóth Zoltán : Balcescu Miklós élete. 1819-1852. Akadémiai Kiadó Budapest, 1958. 127-128; 132-135; 141-142.o.

/28/ Waldapfel Eszter : A független magyar külpolitika.
1848-1849. Akadémiai Kiadó Budapest 1962. 287.o.

/29/ I.Tóth Zoltán : hiv.mü. 176.o.

ERDŐS FERENC

Fejér megyei császári biztosok az ellenforradalom szolgálatában

1848 decemberében a polgári forradalom, a nemzeti függetlenség ügye rendkivül válságos helyzetbe került. Windisch - Grätz vezette osztrák hadsereg támadása az eddigieknél jelentősebb erőösszpontositásra késztette az Országos Honvédelmi Bizottmányt, de nagyobb áldozatokat követelt a néptől is. A helyi közigazgatás vezetőitől céltudatos szervező tevékenységet és intézkedéseket igényelt, amelyek segitségével gátat vethetnek a császáriak előnyomulásának. A hadsereg ütőképességének fokozásával párhuzamosan a népfelkelések előkészitése, megszervezése sem volt elhanyagolható, hiszen a tömegek hadászati szerepének jelentőségét a horvátok elleni hadműveletek bizonyitották.

Fejér megyében a trónbitorlás, az osztrák hadak betörésének hire feszült légkört teremtett. Opportunista tendenciák jelentkeztek : Salamon Lajos kormánybiztos "békepárti" beszédet tartott a bizottmány ülésén. Rousseau generális pedig az együttmüködés biztositása érdekében arra kötelezte a tisztikart, hogy ne hagyják el hivatalaikat/1/.

A szabadságküzdelem helyi erőforrásainak koncentrálásával, a megyei népfelkelés koordinálásával Kossuth a város nemzetgyülési követét, ifj. Batthyány Istvánt bizta meg. December 29-én Székesfehérváron meghirdették az általános népfelkelést, s felszólitották a megyei bizottmányt is, hogy az ellenséggel "közös akarattal és erővel "szálljanak szembe/2/. Azonban a felkelők fegyverbe hivását elrendelő határozat későn fogalmazódott meg, ugyanis december utolsó napjaiban a megye északi területe hadszintérré vált, az I. osztrák hadtestet vezető Jellasics a móri ütközetben felmorzsolta Perczel Mór hadait/3/.

Az ütközetvesztésről az első hireket a menekülők hozták a városba, majd Perczel is megérkezett. A kora délutáni órákban tanácskozó bizottmány tagjai a megyeszékhely elhagyása mellett döntöttek/4/. Határozatuk okát elsősorban a Perczel - hadtest veresége következményeként kialakult helyzetben kell keresnünk. Mór és vidékének megszállása után a város elfoglalásának veszélye és lehetősége is fennállott, sőt a visszavonulóktól nyert értesülések is azt erősitették meg, hogy Jellasics hamarosan bevonul Székesfehérvárra. A szabad királyi város forradalmi vezetői szintén elmenekültek, igy a rendkivüli helyzet megkövetelte intézkedések, a közbiztonság fenntartása a december 29-én megalakult ideiglenes bizottmány tagjaira hárult. Drámaian feszült órákat élt át a polgárság, az ifjak, a fegyvert foghatók elmenekültek és a környező szőlőhegyekben kerestek menedéket. Megnehezitette a városi bizottmány, de a megyebizottmány helyzetét is Batthyány István magatartása, aki nem élt a kormánybiztosok rendkivüli hatalmával. Meg sem kisérelte a félelem elmultával a parasztság és a polgárság körében elszigetelten jelentkező ellenállók összefogását, hanem az elsők között Pestre menekült. Csányi László kormánybiztos utasitására a városba érkező Ámon Ferenc a törvényhatóság vezetőinek hatékony támogatása nélkül látott hozzá a gerillacsapatok megszervezéséhez. Pátka környékén kezdte meg társaival - Sasku Károly honvédtiszttel és Fekete János ügyvéddel - a szabadcsapatok toborzását. A vidék vadászai lelkesen csatlakoztak az ellenállókhoz. Kezdeti sikerekről számolhatott be Sasku Csányihoz irt jelentésében : "Reménység van, hogy jó guerillácska álland össze"/5/. Természetesen a Velencei-tó északi partján fekvő helységek népének lelkesedése képzett, forradalmi és katonai vezetők hiányában nem jelentette és nem is jelenthette a népfelkelés eredményességét. Különösen abban a helyzetben nem amikor a megye kormánybiztosa addig kérte a felkelés meghirdetésének elhalasztását, amig vissza nem érkezik Pest-Budáról.

Január 2-án a verebiek küldöttei azzal a hirrel érkeztek a városba,hogy a környékbeliek készek Fehérvár polgárainak megsegitésére. Székesfehérvár vezetői a forradalom és a szabadság ügyéért véráldozatra is kész verebiek előtt kijelentették : a felkelés a jelenlegi körülmények között céltalan, "békével" hazautasitották őket/6/. Holott a kapcsolatok felvétele, az ellenállók összefogása lett volna egyik legfontosabb feladatuk, főképp abban a helyzetben, amikor napok, esetleg órák kérdése volt, hogy a megszállók elfoglalják a várost. Ámon igen találóan jellemezte magatartásukat : a magisztrátus "végképp elsüllyedt a köznapiság lápjában, miden szónak az a vége, hogy az ellentállás által a város biztonsága veszélyeztetik" /7/. Csányi megbizottját a "köznapiság", a konfliktusok sem riasztották el : a megyebizottmány Abán tartózkodó tagjait aktivabb tevékenységre sarkallta. Társát, Sasku Károly pedig Csákvárra rendelte, hogy a vidéki "raubsüczök"-et gerillacsapatban egyesitse.

A város védelmének biztositása tehát elmaradt, és január 3-án tétlenül szemlélték, hogy Petrichevich Horváth János császári ezredes közel 1500 főből álló, hiányosan felszerelt egysége Csór felöl betört Székesfehérvárra. Az ezredes tudatta a bizottmány küldötteivel, hogy a vásártér környékén szállásolja el gyalogságát, a lovasságot pedig a szénaraktár közelében vonja össze/8/. Elhelyezésükből kiderül : Petrichevich nem vélte elegendőnek egysége katonai erejét a város egészének, de még a kulcsfontosságu belváros, a stratégiailag kiemelt utvonalak megszállásához sem. Az ideiglenes bizottmányt nem oszlatta fel, sőt a nemzetőrök a meg nem szállt kerületekben őrjáratokat szerveztek. Január 5-én Pappenberger szücsmester és nemzetőrtiszt vezette őrjárat elfogta a Windisch-Grätzhez sietö konzervativ Fiáth Ferencet/9/.

A lakosság osztrákellenes hangulatáról tájékozódó ezredes az erőszakos fellépések mellőzésével akarta a számára legkedvezőbb időpontot megvárni,amikor a polgárok - főleg az iparosok és földmüvesek - ellenállásának megfékezésével befejezheti a szabad királyi város megszállását. Diszpoziciójuk korántsem volt kedvező. Olyan hirek keltek szárnyra, hogy január 4-én éjszaka szabadcsapatok támadják meg a császáriakat. A Rácvárosban lakók pedig támogatásukról biztositották a népfelkelőket/10/. Petrichevich különitményének helyzetét a veszprémi gerillák is veszélyeztették. Aka és Sur térségében kaszával gyülekező parasztok már Windisch-Grätzet is nyugtalanitották.

Az osztrák főerők hátában kibontakozó ellenállás felszámolására katonai egységeket rendeltek Fejér és Veszprém megyébe. A Győrből kivezényelt lovasszázad a gerillák felmorzsolásán kivül biztositotta az utánpótlás szempontjából oly fontos Mészáros utat, valamint a Győr - Székesfehérvár utvonalat /11/.

Székesfehérvár katonai parancsnoka - miután a népfelkelők várt támadása elmaradt - nyomban cselekedett : január 6-án hajnalban megszállták a belvárost, a negyedmestereket a fegyverek összeszedésére utasitotta, katonáinak házkutatásra adott parancsot. Feloszlatta az ideiglenes bizottmányt, tagjait letartóztatta, majd a tanács megalakitását rendelte el. Megszervezte a katonai őrjáratokat, az elmenekült tisztviselőket visszatérésre kötelezte; a hivataliakat el nem foglalókat árulóknak nyilvánitotta és vagyonuk lefoglalására adott parancsot. Sor került a közgyülések és népgyülések beszüntetésére is, a katonai felügyelet alá helyezett tanács vette át a közigazgatási teendők ellátását /12/.

A nemzet szabadságküzdelmét vérbe fojtani akaró császáriak egyrészről az erőszak, a korlátlan katonai hatalom, másrészről a tudatos megtévesztés eszközével éltek a megszállt területeken. Ezt a kettősséget fejezte ki Petrichevich Figyelmeztetés ! c. felhivása is. "Hagyjon fel minden... honpolgár a fegyverforgatással, hagyjon fel a politikával ! Vegyék a honpolgárok szivesen ezen tiszta szivből eredő figyelmeztetésemet...", mert a katonaság "...

a béke, a nyugalom, a közjólét szellemében és érdekében jár el" /13/. Természetesen a polgárok jelentős része már megismerte a "... tiszta szivből eredő figyelmeztetés..." lényegét : a kihallgatásokat, bebörtönzéseket s a császáriak eljárásait legpregnánsabban fémjelző statáriális bíróságokat.

A város megszállását, a tanács tagjainak kinevezését követően fogott hozzá Petrichevich a megyebizottmány hüségnyilatkozatának kierőszakolásához.Már január 7-én felvette e kapcsolatot az alispánokkal, elsősorban a "jó szellemü"-nek bizonyult Zlinszky Istvánnal.

A bizottmány Sárbogárdon tartózkodó képviselői / január 5-én Abáról Sárbogárdra menekültek / január 7-én tartott ülésükön feloszlatták a testületet/14/. A bizottmány feloszlatásának okai között feltétlenül meg kell említenünk az ország általános helyzetét, nevezetesen : Buda-Pest, az ország székvárosa elesett, a Honvédelmi Bizottmány, az országgyülés Debrecenbe menekült, és a Dunántul jelentős részét megszállva tartották a császáriak. A megye északi területe, a móri és a Mészáros ut térsége az osztrák csapatok felügyelete alá került. Elfoglalták Székesfehérvárt, a törvényhatóság más vidékein is sulyosbodott a helyzet. A bizottmány "szabadon és függetlenül "már nem láthatta el feladatait.

A hüségnyilatkozat aláirása/január 13/ után a császári ezredes feloszlatta a bizottmányt. Katonai felügyelet alá helyezte a megyei adminisztrációt is, és az uralkodó tekintélyének helyreállitására rendkivüli állapotot léptetett életbe. A katonaság ellátása, az adók behajtása, a királyi manifesztumok kihirdetése a tevékenységét megkezdő tisztikar feladata volt. Rögtönitélő törvényszék elé állitatta Petrichevich mindazokat, akik a népet felkelésre ösztönzik, megtámadják a császáriakat és Ferenc József ellen izgató, lázitó beszédeket tartanak. Utasitást adott a megyei klubok, kaszinók, egyletek bezárására. Az emlitett eszközök segitségével kisérelte meg szétzuzni a szabadságharc politikai és gazdasági erőtartalékait/15/.

Windisch-Grätz tábornagy, az osztrák hadsereg főparancsnoka január 17-én nevezte ki Fejér megye és Székesfehérvár szabad királyi város ideiglenes császári és királyi biztosává a Tolna megyei, konzervativ politikai nézeteiről ismert Gyulai Gaál Ede középbirtokost. A teljhatalommal felruházott császári biztos elsődleges feladata a közigazgatás és az igazságszolgáltatás átszervezése volt. A hivatalok forradalmi szellemü tagjait fölcserélte az aulikus, az ellenforradalom célkitüzéseit kiszolgáló tisztviselőkkel. Közjogi és politikai természetü kérdésekben közvetlenül Windisch-Grätztől kapta az utasitásokat. Fejér megyében a Habsburg-hatalom kiépitése érdekében kérhette - és kérte is - a katonai hatóságok támogatását.

A megyeszékhelyre érkező Gyulai Gaál haladéktalanul munkához látott : a katonai parancsnokságtól átvette a közigazgatás irányitását, az adminisztráció átszervezését, megerősitette Petrichevich korábbi utasitásait.

A közigazgatás és az igazságszolgáltatás átszervezésében a megye alispánjai támogatták. Zlinszkyt a belügyek irányitásával, rendelkezéseinek végrehajtásával, a pénztárak és az adók beszedésének felügyeletével bizta meg. A kiadások felülvizsgálata az alispán elnöklete alatt müködő gazdasági választmány feladata volt. De a jelentősebb, a rendkivüli kiadások feletti döntés jogát a császári biztos magának tartotta fenn. Cserna másodalispán a törvényszék munkáját vezette. Az igazságszolgáltatás legfőbb megyei fórumának hatáskörébe tartoztak a büntető, a polgári és a csődperek mellett a betáblázások, a nemességigazolások, a birói zár iránti kérdések és az ügyvédi megbizások, meghatalmazások. Gyulai Gaál a bizottmány megválasztotta ülnököket felmentette, helyükre táblabirákat nevezett ki. Segitették a feladatok ellátását a számvevő, az ügyészi hivatal tagjai, a fő- és alszolgabirák. Az árvaügyek kezelésével megbizott választmány elnökévé a megyei konzervativok egyik prominens képviselőjét, Bajzáth György királyi tanácsost nevezte ki. Személycse-

rékre került sor a város közigazgatásában is. A tisztikar tagjainak névsorából töröltette mindazokat, akik a magyar hadseregben harcolnak a megszálló erők ellen/16/. Hatályon kivül helyezte az utolsó rendi országgyülésen a megyék és a városok közigazgatásáról szóló törvénycikkeket. Székesfehérvár esetében csak részben állitotta vissza az 1848 előtti testületeket, hiszen a választott polgárok intézményét számüzte a közigazgatásból. Csupán 12 képviselő vett részt a vegyes tanácsi üléseken. A megye irányitásából kizárta a közgyüléseket, és az alispáni hivatal is csak végrehajtó szerepet töltött be. A császári biztos felfüggesztette az önkormányzati jogokat, rendeleti uton kormányozta a megyei és a városi törvényhatóságokat.

Feladata teljesitésében jelentős mértékben támogatták a földbirtokosok,az egyházmegye vezetői, valamint azok a nemesi származásu értelmiségiek, akik a forradalmi átalakulást követően nem kaptak helyet a bizottmányban és a tisztikarban. Heringh Ignác személye az utóbb elmondottakat igazolja : 1848-at megelőzően a lovasberényi uradalom ügyvédjeként rendszeresen jelen volt a megyegyüléseken, sőt a pesti forradalmi események után összeülő kisgyülések tanácskozásain is részt vett. Azonban a megyebizottmány és a testület mellett működő bizottságok, választmányok nem választották tagjai sorában a konzervativ Czirákyak "ügyviselőjét". Gyulai Gaál Ede melett a forradalmárok lefoglalt javainak felügyelőjeként kezdte meg tevékenységét. Személyesen irányitotta Batthyány Iajos, Batthyány Kázmér, Madarász László, Salamon Lajos, Fiáth István birtokainak zár alá helyezését /17/. Heringh mögött nem maradtak el a megyebizottmány egyes tagjai sem : gr. Eszterházy László sárosdi és gr. Győry László perkátai földesur a törvényszéken itélkezett. Az egyházmegye vezetői közül főként Farkas Ferenc nagyprépost és Farkas Imre kanonok bizonyitotta hüségét.

A közigazgatás átszervezését követően a lakossághoz intézett proklamációjában nyiltan fölfedte célját; a forradalmi erők és törekvések szétzuzását. "A fejedelem iránti hüségemben és hazám iránti szeretetemben... a netalán felmerülő ellentörekvéseknek a fenyitő igazság sulya alá helyezésére mindig elegendő indokot fogok találni. Teljesitsék hü alattvalói kötelességüket,sereglejenek mindnyájan egy szivvel-lélekkel a trón körül ! Oltalom a hiveknek, bocsánat a megtérőknek, végveszély a pártütőknek !"/18/ - igy fejezte be a néphez intézett felhivását. Az osztrákellenes hangulat felszámolása érdekében a honvédsereg szétverésének hirét terjesztették a császárpártiak. A "dynasticus zsarnokok" hatalmába került megye népének szabadságvágyát álhirekkel nem lehetett megtörni. Sallay Pál sárbogárdi református tanitó február elején Kossuth kérésére vállalkozott arra, hogy rendszeresen beszámol a nép hangulatáról, és a megye déli területein megkezdi az ellenállók összefogását, felveszi a küzdelmet az osztrákbarát tisztviselőkkel/19/.

A statárium, a katonai megszállás ellenére a nép ellenállását még időlegesen sem lehetett megtörni. Nem teljesitették a császári biztos utasitásait, Füle, Csősz és Tác helységek előljárói. Többszöri felszólitásra sem adták át a Honvédelmi Bizottmány rendeleteit. A fegyverek beadásának megtagadása, elrejtésük mindennapos volt a megyében. Esetenként katonaságot kellett kivezényelni a lakosság ellenállásának megtörésére. Január 25-én Iszkaszentgyörgyre és Csórra indult egy szakasz, hogy beszedjék az elrejtett fegyvereket/20/. Érd mezőváros előljárói a parasztok ellenállása láttán az alispáni hivatalt kértek segitséget. Eredménytelennek bizonyult a székesfehérvári katonai parancsnokság és a császári biztos szigoru utasitása is : a lakosok jelentős része nyiltan megtagadta a hüségnyilatkozatot. Az adonyiak és a dunapenteleiek sem nyilatkoztak. Az utóbbiak azzal érveltek; "minek az irásbeli hódolat, ha már ugy is meghóditották a megyét fegyverrel ". Hercegíalva és Rácalmás lakói pedig feltételekhez kötötték hüségüket. Csak abban az esetben ismerik el Ferenc József "királyi hercegét" uralkodónak, ha megkoronáztatja magát /21/.

Láthatjuk, hogy elsősorban a falvakban és a mezővárosokban éltek elevenen az ellenállás csirái. A Habsburg-ellenes politikai hangulat fokozásához hozzájárultak az állandóan növekvő katonai terhek; a rekvirálások, az előfogatok lefoglalása, az élelmiszerkészletek és tartalékok felélése a parasztok kiszolgáltatott voltának tudatát mélyitették el. A megszállóknak, de különösen az ellenforradalom céljait megtestesitő császári biztosnak az antifeudális mozgalmak ellen is fel kellett vennie a küzdelmet. Az erdőpusztitások, a hus- és bormérések, a szolgáltatások megtagadása /22/ nem egyszerü kihágási esetek voltak, hanem az indítékok mögött - az 1848 tavaszán fellángoló mozgalmakhoz hasonlóan - a jobbágyfelszabaditással szembeni elégedetlenség kifejezéseként jogos törekvés ; a feudális maradványok teljes felszámolása huzódott meg. Az ideiglenes megszállás hónapjainak parasztmozgalmai, mégha nem is érték el az áprilisi törvények után kirobbanó felkelések méreteit, veszélyeztették a Habsburg - hatalmi struktura kiépülését.

Windisch-Grätz tábornagy március végén rendkivüli feladat ellátásával bizta meg a megye császári biztosát : az ellenállás szétzuzása, a "rebel - lisek" letartóztatása és az osztrákoknak nem engedelmeskedő helységek megbüntetése volt a fealdata. Eljárásában támogatta Petrichevich különitménye is. A "törvényes rend " helyreállitására több Pest, Bács és Fejér megyei helységben megtorló intézkedéseket foganatositottak. Kiskörösön 30 foglyot ejtettek. Kalocsára 3544.- Ft hadisarcot vetettek ki és a város tanácsát is átszervezték. Dunapentelén - a hüségnyilatkozat visszautasitása miatt - hadisarcot követeltek, ugyancsak megbüntették Rácalmás lakóit is/23/. Gaál és Petrichevich expediciója annak ellenére, hogy több település hódolatát kierőszakolta, csak ideiglenesen biztositotta a rendet. Erőszakos, könyörtelen fellépésük : a terményfoglalás, a hadisarc olaj volt a tüzre. A honvédegységek győzelmes tavaszi hadjárata, az osztrákok visszavonulása, nemcsak a Habsburg-ellenes megnyilatkozásokat növelte, hanem a megszállt területek népének tettekben is kifejeződő szembenállását váltotta ki. Fejér megye déli területén és a Duna mentén megjelentek a gerillák, a reguláris alakulatok. Az osztrákbarát járási tisztviselők elhagyták kerületeiket, a nép elől Székesfehérvárra menekültek. De ott sem találtak menedéket, mert a császári-királyi biztos fegyverekre épülő hatalma kártyavárként omlott össze. Gaál Ede és hivei április 25-én kitakarodtak a megyéből /24/.

1849 junius közepén a cári intervenció, az ellenforradalom ujabb koncentrált támadása arra késztette a magyar kormányt, hogy általános népfelkelést hirdessen. A keresztesháboru megszervezése igen vontatottan valósult meg ; a lelkészek kihirdették ugyan a népfelkelést, de a lakosság összefogására már nem került sor. Fejér megye falvaiban közömbösen fogadták a békepárti többségü megyebizottmány felhivását; az aratással elfoglalt parasztok a gabona betakaritásának befejezése előtt nem egyenesitették ki kaszáikat. Madarász László - az ismert "gyémántper " után a megyében szervezte és irányitotta a radikálisok küzdelmét - azonnal felismerte e magatartás veszélyes voltát : azt javasolta, hogy a 18-30 év közötti férfiakat kötelezzék népfelkelésre, és kezdjék meg a felkelők összevonását. Csapó József első alispánt fővezérré, a főszolgabirákat alvezérekké nevezeték ki. Ugyanakkor Csapó személyes küldötte felkereste Görgeyt, aki nem javasolta az általános népfelkelést/25/. A tábornok állásfoglalása Madarász László javaslatának elfogadásakor még egységes bizottmányban szakadást idézett elő. Felülkerekedtek a megalkuvó erők, mind sürübben hangzottak el olyan vélemények, hogy a további ellenállás céltalan. Az osztrák erők közeledtének hirére a földmüvesek körében a korábban közömbös hangulat feloldódott. Mór környékéről olyan hirek érkeztek, hogy a nép "örömmel megy a muszkára, nem fél az ellenség idejövetelétől "/26/. Pozitiv kezdeményezésre csak a sármelléki járásban és Székesfehérvárott került sor. A csákvári és a bicskei járásban a népfelkelők összevonását az alvezérekké kinevezett főszolgabirák tudatosan hátráltatták; forradalmi vezetők nél-

kül az ellenállás holtpontra jutott. Osztrák hadak törtek be Mór és Bicske felől, s a "megrémült bizottmány", a tisztikar tagjai julius 3-án Rácalmásra menekültek. Székesfehérvár megszállása / julius 12./ azonban csak ideiglenesen mélyitette el a válságot, a városháza kapujára kitüzött fekete-sárga lobogó korántsem jelentette "őfelsége" katonáinak győzelmét /27/.

Felkanhayn vezérőrnagy, a város katonai parancsnoka az ideiglenes megszállás időszakából ismert eszközökkel; utasitások, rendelkezések, a rendkivüli állapot adta korlátlan lehetőségek révén igyekezett megtörni a polgárság ellenállását/28/. Székesfehérvár bizottmányát elsősorban azért nem oszlatta fel mert szüksége volt a közigazgatási apparátus munkájára, különösen abban a feszült helyzetben, amikor a megye teljes megszállására még nem került sor.

A törvényhatóság déli területeinek reokkupálásától tartani nem kellett,hiszen a fehérvári helyőrség, a szluini határőrezred 4. zászlóalja létszámánál, katonai erejénél fogva arra képtelen volt. Julius végén, augusztus első napjaiban megerősitésükre nem is kerülhetett sor, mert a császáriak derékhadát a honvédsereg kötötte le. Madarász László forradalmi tetteket követelő felhivásának hatására a megyebizottmány képviselői folytatták a népfelkelés előkészitését. Alapvető céljuk a székesfehérvári helyőrség elüzése, lefegyverzése volt. Röpiratok, plakátok, a szabadságharc agitátorai szólitották fegyverbe a megye parasztjait. Falkenhayn tehát sem a városban, sen annak közvetlen környékén nem tudta biztositani " a törvényes rendet". A megye "teljesen lezülött ügyvezetésének " helyreállitása érdekében sürgette Gaál Ede császári és királyi biztos megérkezését /29/.

Haynau utasitására a városba visszatérő és tevékenységét megkezdő Gaál Székesfehérvár biztonsága érdekében kérte a helyőrség megerősitését. Nem a város polgárainak biztonsága vezérelte, hanem a megszálló erők pozicióinak megszilárdulásától az ellenforradalom térhóditásának megvalósulását remélte. Nevezetesen : a szabad királyi városból kiindulva akarta megvalósitani a megye egész területén a katonai rémuralmat. Tevékenységében jól megfigyelhető a rendőri funkciók tulsulya : felségsértés vádjával letartóztatta Hadhalmy Pál polgármestert, König József birót és Kolossváry Miklós várkapitányt. Sürgette a klérus császárhü tagjainak - Farkas Ferenc nagyprépost és Farkas Imre kanonok - visszatérését, akik 1849 áprilisában Badenbe illetve Fürstenfeldre menekültek. Rendeleti uton feloszlatta a megyei tisztikart, és augusztus elsején kinevezte a város osztrákbarát magisztrátusát /30/.

A megye ellenforradalmi katonai és politikai vezetőinek törekvései nem hozták meg a várt sikert; az általuk alkalmazott terror tette a nép öntudatos többségét ellenállóvá, a szabadságküzdelmét vivó nemzet aktiv harcosává. Falkenhayn vezérőrnagy a polgárság jelentős részének ellenállása láttán megtorló intézkedéseket léptetett életbe. De a császári biztos sem maradt el a vezérőrnagy által kiadott terrorintézkedések mögött. Fejér megye lakosságához intézett "utolsó jó akaratu figyelmeztetése " katonai törvényszéki eljárással fenyegette meg mindazokat, akik a megye déli területein segitséget nyujtanak a népfelkelés megszervezésével foglalkozó tisztikarnak és bizottmányi tagoknak/31/. Nem segitette az ellenforradalom politikusait céljaik megvalósitásában az a rendelet sem, mely a forradalom hiveinek házaira közel 75 feketesárga zászlót tüzetett /32/. A császári szineket öltő város polgárságának nagy részét nem lehetett megtéveszteni,miként a zámolyi lakosok sem riadtak vissza a katonai megtorlástól, mert bérelt földjeikről az uradalmat illető rész kiadása előtt behordták a gabonát /33/.

Székesfehérváron a fegyveres felkelés előkészitésére is sor került.Nyikos György, Király József és Mihályi Peti József - mindhárman földmivesek - vezetésével folytak az előkészületek. Augusztus 4-én vált ismertté, hogy a városi tanács tagjait életveszélyesen megfenyegették, s a megye déli területein szervezett szabadcsapatokkal is felvették a kapcsolatot. Gaál a felke-

lésre készülők vezetőit letartóztatta /34/. Letartóztatásuk azonban nem jelentette, hogy a császáriak urrá lettek a nehézségeken, és a városi lakosság felkelését csirájában elfojtották. Pontosan az ellenkezője történt ! Augusztus 5-én a határőrzászlóalj elhagyta Székesfehérvárt, mert félt a nép haragjától.

Klapka augusztus 3-án aratott győzelme - szétzuzta a Komárom várát ostromló csapatokat - ismét visszaadta északnyugat Dunántul népének a szabadságot. A megszállók állomáshelyeiket elhagyva Pozsony és Buda felé vonultak vissza.

Amikor a határőrzászlóalj kitakarodott a városból a nép a megyeszékház előtti térre vonult, előzönlötte az utcákat. Kossuthot és a szabadságot éltették. A középületekről, a házak faláról letépték a császári lobogókat és proklamátiókat. Augusztus 7-én egy szabadcsapat élén visszatért Székesfehérvárra Hamvasy volt városkapitány. Személyében művelt, forradalmi egyéniség került a város élére, aki a fehérvári önkéntesek parancsnokaként harctéri tapasztalatokkal is rendelkezett. Utasitására a városi tanács még el nem menekült tagjait letartóztatták /35/.

Székesfehérvár forradalmi vezetői felvették a kapcsolatot Noszlapy Gáspárral a dunántuli alsó megyék kormánybiztosával. Arra kérték, egységével vonuljon a városba, mert a Noszlopy vezette erőkkel és a városi népfelkelőkkel a Martonvásárnál veszteglő ellenség lefegyverzését végre lehet hajtani. A támadás sikere a gyors elhatározásban rejlett, és a császári katonaság ellen tervezett akció nemcsak lefegyverzésüket, hanem a város védelmét is szolgálta, ugyanis a határőrzászlóalja megerősitését követően Falkenhayn Székesfehérvárt ujból vissza akarta foglalni, ahogy Hamvasy fogalmazta : "Fehérvárt összerombolni szándékozván "/36/.

A megye falvaiban is megkezdődött a parasztok mozgósitása : Mezey József - kajászószentpéteri jegyző - népfelkelésre szólitotta föl a környék lakóit. A felkelők Mezey vezetésével meg is támadták az ellenséget, de a rosszul felfegyverzett támadókat a császáriak visszaverték, a menekülők a szőlőkben kerestek menedéket /37/.

A Mezey József vezette népfelkelőkön kivül sem a város, sem a megye nem kisérelte meg Falkenhayn egysége ellen a támadást. Helyettük a császári vezérőrnagy cselekedett. Kempen határozott utasitására augusztus 9-én éjszaka megindította csapatait Székesfehérvár ellen. A katonai kerület parancsnoka tehát a népfelkelők, a Komárom várából kitört honvédegységek elszigetelésére utasitotta a visszavonuló osztrák egységeket, mert a császári hadvezetést nyugtalansággal töltötte el Győr elvesztése. A várost augusztus 6-án foglalták el a népfelkelők, ezzel Bécs és Buda-Pest között az összeköttetést megbénitották. Falkenhayn akciója a posta- és utánpótlás utvonalának / Győr-Székesfehérvár - Buda-Pest / biztositása szempontjából is kiemelt jelentőségü volt.

Az ellenség közeledtének hirére hajnali fél háromkor dobszó és harangzugás hivta fegyverbe a fehérváriakat. A népfelkelők - elsősorban a földmüvesek és a kézmüvesek - fegyvert, kiegyenesitett kaszát, husángot ragadva rohantak gyülekezési helyeikre : a megyeháza és a városháza előtti térre, s parancsnokaik vezetésével a határőrzászlóalj ellen vonultak.

Alig érkezett a város közvetlen közelébe Falkenhayn, a népfelkelők egy 7-800 főből álló egysége rárontott a betolakodókra. A császári vezérőrnagy a menetelést elcsigázott katonáinak szuronyrohamot vezényelt, s megfutamitották a fehérváriak támadó egységét. Öldöklő ütközet alakult ki a budai és a berényi ut övezte elővárosban. Kétezernél is több felkelő, akiket Magyaralmás környékéről érkezett megyei lakosok - közel 300 fő - is támogattak, szállt szembe a regurális erőkkel. Elkeseredett kézitusában sem tudta a horvát határőrzászlóalj szétverni a szabadságukért küzdőket. Falkenhayn katonái tüzcsóvát dobtak a házakra, a lángok igen gyorsan terjedtek, közel 70 ház lett a tüz martalékává. Többen az égő házakban lelték halálukat. Az utcai harcok során heten áldozták életüket a hazáért, 24 népfelkelő sulyosan megsebesült. Fegyverrel a kezükben fogták el

Varga Mihályt, Gáncs Pált, Kuczka Mihályt és Uitz Ingáncot. A Seregélyesről visszatérő Hübner Andrást és Havelka Ferencet pedig az ütközet napjának délelőttjén tartóztatták le/38/.

A város elfoglalására tett kisérlet nem bizonyult eredményesnek : a népfelkelők fegyveres ellenállása meghiusitotta Falkenhayn és a Gyulai Gaál Ede helyébe kinevezett császári és királyi biztos, Heringh Ignác terveit.Nemcsak az irreguláris erők megismételt támadásától, de a honvédalakulatok ellenakciójától is tartaniuk kellett. Falkenhayn nem is engedélyezte katonái elszállásolását, hanem tudatta a városi tanács börtönből kiszabaditott tagjaival, hogy a határőrzászlóalj kivonul a városból. A vezérőrnagy döntését indokló Heringh is elismerte : a polgárság, a nép ellen siker reményében nem vehetik fel a küzdelmet /39/.

A hajnali ütközet során elfogottakat erős katonai őrizet mellett Budára kisérték. A világosi fegyverletételt követő megtorlás első áldozatai között találjuk a fehérváriakat : Gáncs Pált, Havelka Ferencet, Hübner Andrást, Kuczka Mihályt, Uitz Ignácot és Varga Mihályt a haditörvényszék itélete alapján augusztus 14-én kivégezték /40/ . A baracskai és a kajászószentpéteri felkelők vezetőjét, Mezey Józsefet áruló segitségével elfogták, a 28 esztendős forradalmárt golyó általi halálra itélték /41/.

Az augusztus 10-i népfelkelést követően visszatért Székesfehérvárra a megyei tisztikar. Mednyánszky Sándor őrnagy vezetésével reguláris erők is érkeztek, s megkezdődött az ujoncozás, Klapkahonvédalakulatainakfeltöltése. Az ellenállást szervező polgári és katonai vezetők felvették a küzdelmet a nyiltan szinre lépő császári elemekkel. Falkenhayn vezérőrnaggyal kapcsolatot tartó Kapy József tanácsnokot és Valenták Annát, Farkas Ferenc nagyprépost házvezetőnőjét halálra itélték /42/.

Haynau táborszernagyot is nyugtalanitotta az osztrákok hátában kibontakozó ellenállás. Még a világosi fegyverletétel előtt cselekedett. Kecskemét térségéből a Jablonowski-dandárt Pestre rendelte. Jablonowski vezérőrnagy azt a feladatot kapta, hogy szállja meg Fejér megyét /43/.

Az osztrák főparancsnokság terveinek gyors realizálását elősegitette Kossuth menekülésének és Görgey kapitulációjának hatása : a honvédegységek, a tisztikar tagjai augusztus 18-án elhagyták a várost. Nem maradt sem a megyében, sem a város térségében olyan politikai és katonai erő, amely a koncentrált támadással, a tulerővel szemben ellenállást fejtett volna ki.

Augusztus 19-én megszállták Székesfehérvárt; Falkenhayn Pákozdról, a Jablonowski-dandár Lovasberényből érkezett a városba /44/. Rettegés és gyülölet töltötte el a polgárokat. Heringh császári biztos reálisan mérte fel a helyzetet : Székesfehérvár elfoglalása nemcsak a szabadságharc vérbe folytásának fontos része, hanem a Dunántulon közvetlenül az ország székvárosának kulcsa, de közvetve Bécsé is az átmenő és stratégiailag is fontos utvonal miatt. A katonai parancsnokság is a városlakók passziv ellenállásába ütközött. Az előfogatosok nem jelentek meg, a hazatért honvédek elmenekültek ; nem akartak "őfelsége " katonái lenni. Az osztrákbarát városi tanács Pestről visszatért tagjai sem tudták megoldani az élelmezés, elszállásolás problémáit, s határőrzászlóalj augusztus 10-i előzéséért a városra kivetett 60.000.- Ft hadisarc az elégedetlenség elmélyüléséhez vezetett.

A nép - elsősorban a megye parasztsága - a féktelen terror ellenére titkon remélte; az ellenforradalom csak ideiglenesen aratott győzelmet. A falvakat bejárta a hir, hogy a törökök a magyar nép segitségére sietnek, s ujabb hadmüveletekre kerül sor. Heringh az urbéri szolgáltatások visszaállitását cáfoló rendelkezés kiadására kényszerült /45/. Célját, a parasztok megnyugtatását azonban nem tudta elérni, ahogy a császárhü közigazgatási és igazságszolgáltatási adminisztrációt sem tudta megszervezni. E feladat végrehajtása - Hering 1849. novemberében bekövetkezett halála miatt - Döry Gábor kerületi főbiztosra hárult.

Jegyzetek

/1/ Fejér megyei Levéltár. / A továbbiakban : FmL /. Alispáni iratok. / A továbbiakban : Alisp. ir. / Szulyovszky szolgabiró Zlinszkyhez. 1848. december. Boross Mihály : Élményeim 1848-1861. Szfvár, u.n. 121.

/2/ Országos Levéltár. / A továbbiakban OL /. Országos Honvédelmi Bizottmány iratai. / A továbbiakban : OHB /. 1848 : 6013., 6203. sz. Kossuth Lajos összes munkái. / A továbbiakban : KÖM / XIII/S.a.r. Barta István /.Bp., 1952. 794-795.

/3/ Der Winter-Feldzug 1848-1849 in Ungarn. Wien, 1851. 74-81. Borus József : A Perczel-hadtest januári ellentámadása. Hadtörténeti Közlemények. Bp., 1961. 670-696. Perczel jelentései az ütközetről : KÖM. XIII. 939-940. és KÖM. XIV. 15-16. P. /Görgey István / : A moóri csata. Pest, 1867.

/4/ FmL. Fejér megye Bizottmányának iratai. / A továbbiakban : Bizottmány ir./. 1848. dec. 30. sz. n.

/5/ OL. Csányi László kormánybiztos iratai. / A továbbiakban : Csányi ir./. Beadványok. 1848 : 1207., 1228. sz.

/6/ FmL. Székesfehérvár város Tanácsának jegyzőkönyve. / A továbbiakban : Tanács jkv./ 1848. 4776. sz.

/7/ Csányi ir. Nem iktatott beadványok. Ámon levele a kormánybiztoshoz. Aba, 1848. /!/ 1849./ jan. 3.

/8/ Tanács jkv. 1848 : 4815 - 4817. sz.

/9/ Fiáth Ferenc : Életem és élményeim. Bp., 1878. II.127-155. Tanács jkv. 1849 : 4840.. 4842., 4844., 4848., 4850. sz.

/10/ Uo. 1849 : 4832. sz.

/11/ Hadtörténelmi Levéltár. / A továbbiakban : HL / 1848-1849. évi iratok. 8/376., 418., 419. sz.

/12/ Tanács ir. 1849 : 48. sz.

/13/ FML. Plakátgyüjtemény. Szfvár, 1849. jan. 8.

/14/ Bizottmány ir. Sárbogárd, 1849. jan. 7. sz. n.

/15/ Uo. 1849: 11. sz. FmL. Bicskei járási főszolgabiró iratai. /A továbbiakban : Bicskei j.fszb.ir./ 1849. január 16. sz. n.

/16/ FmL. Alispáni hivatal jegyzőkönyve. / A továbbiakban : Alisp. jkv. / 1849 : 4. sz.

/17/ Uo. 1849 : 3.sz.

/18/ Plakátgyüjtemény. Szfvár, 1849. jan. 20.

/19/ OHB. 1849 : 1999. sz.

/20/ Alisp. jkv. 1849 : 11., 49. sz.

/21/ Andics Erzsébet : A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848-49-ben. Bp., 1952. II. 434., 447-449.

/22/ Alisp. jkv. 1849 : 8., 39., 59., 104., 111., 152., 198., 218. sz.

/23/ Andics : i.m. II. 488-489.

/24/ Tanács jkv. 1849 : 1265, 1286., 1289. sz.

/25/ Bicskei j. fszb. ir. 1849. julius 2. sz. n.

/26/ Alisp. ir. 1849. julius 4. sz. n.

/27/ Tanács jkv. 1849 : 3332., 3335., 3336., 3338. sz.

/28/ Tanács ir. 1849 : 3401. sz.

/29/ HL. 1848-1849. évi iratok. 39/205. sz. 40/217. sz. Másolat.

/30/ FmL. Gyulai Gaál Ede cs.kir. biztos jegyzőkönyve. / A továbbiakban : Gaál jkv./ 1849 : 160., 161., 163., 165. sz.

/31/ FmL. Heringh Ignác cs.kir. biztos iratai./ A továbbiakban : Heringh ir./ 1849 : 458. sz.

/32/ Gaál jkv. 1849 : 168. sz.

/33/ Uo. 1849 : 185. sz.

/34/ Uo. 1849 : 192. sz.

/35/ Heringh ir. 1849 : 454. sz.

/36/ OL. Noszlopy Gáspár kormánybiztos iratai. Hamvasy levele a kormánybiztoshoz. Szfvár, 1849. augusztus 9. sz. n.

/37/ Heringh jkv. 1849 : 31. sz.

/38/ HL. 1848-1849. évi iratok 42/354. sz. 43/45. sz. Másolat.

/38/ Heringh jkv. 1849 : 7. sz.

/40/ Uo. 1849 : 27. sz. Kacziány Géza : Magyar vértanuk könyve. Bp., 1905.72.

/41/ Heringh jkv. 1849 : 28., 31. sz. Kacziány : i.m. 74.

/42/ Boross : i.m. 229.

/43/ Plakátgyüjtemény. Szfvár, 1849. augusztus 14.

/44/ Heringh jkv. 1849 : 89. sz.

/45/ Heringh ir. 1849 : 66. sz. Plakátgyüjtemény Szfvár, 1849. október 16.

LUKÁCS LÁSZLÓ

Az 1848-1849. évi szabadságharc emléke a Fejér megyei néphagyományban

Az 1848-49. évi forradalomhoz kapcsolódó néphagyományok gyüjtése 1947-ben, a forradalom centenáriumára készülve kezdődött el /1/. Az ország területére kiterjedő adatgyüjtésből Dégh Linda : A szabadságharc népköltészete cimmel 1952-ben tett közzé egy kis gyüjteményt /2/. Az összegyüjtött hatalmas anyag napjainkig feldolgozatlan, s még nagyobb probléma, hogy az adatgyüjtés, egy-egy terület intenzivebb kutatása is abbamaradt /3/. Ezért kezdtük el 1976-ban a Fejér megyei 48-as hagyományanyag gyüjtését. A munkába bekapcsolódók számára sokszorositott kérdőivet készitettünk, amely a szabadságharc Fejér megyei eseményeit állitja középpontba. Az eseményekhez kapcsolódó szóbeli hagyomány mellett a fennmaradt naplók, feljegyzések, kéziratos daloskönyvek összegyüjtésére is felhivtuk a figyelmet. A szabadságharchoz kapcsolódó tárgyi anyag gyüjtése is megindult a székesfehérvári István király Muzeumban. A kérdőiv elkészitése előtt összegyüjtöttük az irodalomban, a muzeumok adattáraiban található Fejér megyei 48-as hagyományanyagot, majd a kérdőivvel több faluban helyszini adatgyüjtést végeztünk. A korreferátum e három forráson alapszik, s célja az, hogy a 48-as hagyományanyag különböző tipusaiból, fajtáiból a szabadságharc Fejér megyei eseményeihez kapcsolódó példákat mutasson be.

A jobbágyfelszabaditás emléke

A magyar parasztságnak az 1848-as forradalomhoz való viszonyát a jobbágyfelszabaditás ténye határozta meg. Fejér megye falvaiban a jobbágyok kitörő örömmel fogadták az urbéri viszonyok eltörlésének hirét. A jobbágyfelszabaditás kihirdetését és az ezt követő áldomást igy őrizte meg a néphagyomány: " 1848 március 15-én még nem tudtak bizony semmit. Este bezörgetett a hajdu az ablakon : Hónap zabot vetünk ! Ki is mentek a határba, nagy köd vót, csak délfelé kezdett felszállni. Délbe kijött egy Jansen nevü hajdu, elkiátotta magát : Emberek, tudják-e mi az ujság ? Mi vóna ? - kérdezte öregapám. Hát az, hogy megszünt a robot ! Na vót erre nagy öröm. Vót aki azon mód hagyott mindent és hazament. De vót ott egy Horváth János nevü, az azt mondta : A zab e' van vetve, leszántsuk, mert megeszik a csókák. Tizenketten ottmaradtak, köztük öregapám is. Le is szántották szépen. Délután ismét kijött, a hajdu avval, hogy a nagyasszony / Batthyányné / áldomást ad nekünk a kastély udvarán. Dolog után be is tértek a kastélyba. Akkor má' vót, aki nagyba ivott. Öregapámnak vót egy kis csutorája, azt meritette meg vagy háromszor, s lehajtotta mindenki egészségére. De meséte, hogy aki telhetetlen vót, az beleszédült a hordóba, annyit ivott, s ha ki nem huzzák, beléveszett vóna. Otthon a faluba' már tánc vót meg mulatság. Öreg szülém is ugy fogadta öregapámat : Hol tekergett ilyen soká ? Az emberek már mind hazajöttek ! Hát kend nem tudja, hogy megszünt a robot ? " /4/

A jobbágyfelszabaditást és a szabadságharcot Eötvös Károly politikus-irónk gyerekfejjel Mezőszentgyörgyön élte át. Apja a mezőföldi nemesség tiszttartója volt. Eötvös Károly a jobbágyrendszer eltörlésének örömére a falujában rendezett áldomásról igy irt : " A falu napkeleti oldalán volt a nagy libalegelő. Ma már vályogvető gödrök fészke, akkor fényes szinü zöld pázsit. Apám ezt jelölte ki az áldomás szinteréül. Gyönyörü szép májusi vasárnapon volt az ünnep. Nagy nemzeti lobogó a földbe ültetve. Sátrak az urnők és a sütő-főző készségek számára. Ünneplő ruhájában a falu örege-apraja. Lelkes szavak az ajkakon; édes öröm, nemes vidámság az arczokon. Minő tünemény volt az, a mikor az öreg nemes megölelte, megcsókolta kérges, tenyerü jobbágyát ! Édes fiam vagy ezentul, nem cselédem ! " /5/.

1978-ban Sárbogárdon egy Dunaföldvárról származó, a századfordulón keletkezett kéziratos füzetre bukkantunk, amelyből megtudjuk, hogy Dunaföldváron is hasonló népünnepélyt rendeztek a jobbágyfelszabaditás örömére : " A szabadság hire Dföldvárott 1848 márciusban. A szabadság hirére megsütöttek a város végin egy egész ökröt, a fejét felpántlikázták szines szalagokkal, s ugy hozták be kocsin a piacra. Itt a mészáros eldarabolva dobálta a nép közé. A város háza ablakain pedig apró pénzt, zsemlyét és szent János kenyeret szórtak az utcára"/6/.

A jobbágyfelszabaditás parasztságunk tudatában Kossuth Lajos tevékenységének eredményeként valósult meg : "Negyvennyolcba, március 15-én dalolva mentek haza a földekről. Kossuth apánk eltörölte a robotot ". Csákvár /7/. "Negyvennyócrul csak annyit tudok, hogy öregapám mesélte, hogy március 15-én még senki nem tudott az eseményekrül. Mert ide csak később jutott el a robot megszüntének a hire. Mert faluról-falura járt a hir a nép között.Mert az idő megérett már arra, hogy megszünjön a robot, csak valakinek ki köl - lött kiátani. Hát Kossuth kikijátotta ". Felcsut/8/.A néphagyomány szerint Kossuth fortéllyal, mulatás közben érte el kitüzött célját a királynál : " Kossuth Lajos ügyvéd volt. Aztán Magyarország kormányzója lett. Egy királyi lakomán vett részt egyszer. Jó kedve volt a királynak és Kossuth gyorsan kihasználta az alkalmas pillanatot. Borozás, nótázás közben aláiratott a királlyal egy levelet. Ebben volt a magyar szabadság megirva Mezőszentgyörgy /9/.

A jobbágyfelszabaditás eredményeit és problémáit a néphagyomány igy értékeli : "48 után azér mégis jobb világ jött a magyarra. A robot megszünt, és ha le is verték Kossuthot, a jobbágyot felszabaditották. Bizonyos határig mindenki szavazhatott. A kócos /kurta/ nemesek nem sokat értek vele. 48 után még kócosabbak lettek, még szegényebbek. Nem maradt jobbágyuk, oszt nem tudtak dógozni, de azért nemzetes uraknak köllött szólitani őket továbbra is. Később kiadták a fődüket, hogy ne heverjen parlagon, felesbe. Ugy kapott öregapám is 7 hold földet egy csabdi nemestől felesbe mivelve. A föld osztást Batthyány már 46-ban kezdte és 48-ra be is fejezte. Akik először kaptak földet, jól jártak, mert akkor egy egész föd 960 ölet számolt. De a mérnök hamar rájött, ha igy számolja, az uraságnak kevés marad. Hát a második osztásnál azzal indokolta, hogy jobb a föd a külső majorba osztán ott egy egész födet már csak 720 ölbe számolt. Huncut vót az a mérnök is, meg vót kenve. Pedig nagy vót a bicskei major, jutott vóna abból mindenkinek, s még maradt vóna elég "/10/.

A földosztáskor kaptak földet a pákozdiak is a legelőből / páskom / még a tóból. De kijátszották őket, mert a tóig kapták a földet és a tóba már nem ért bele. Aztán halászni nem szabadott. Azér 48 után jó világ volt,mert teljesült minden, amit Kossuth akart. A parasztok megkapták a földet, meg a házat. A robotot is eltörölték"/11/.

Gyurón az 1950-es évekig élt a pünkösd másodnapi zöldághordás szokása/12/. A falu legényei ezen a napon a selyem kendőkkel, szalagokkal, pünkösdi rózsával és orgonával feldiszitett zöldágakkal végiglovagoltak a falu utcáin, majd a zöldágat ki-ki annak a leánynak a házához vitte, aki azt feldiszitette. A gyurói néphagyomány szerint a zöldághordást a jobbágyrendszer és a vele kapcsolatos első éjszaka joga / ius primae noctis / eltörlésének örömére rendezett szokás. Ez a vélemény bizonyára a falu értelmiségi rétegének / jegyző, papok, tanitók / abból a természetes törekvéséből alakult ki, hogy az ismeretlen eredetü, számukra értelmetlennek tünő népszokásoknak valamiféle alapot, magyarázatot kerestek. A népszokások keletkezésének történeti eseményéhez / pl. a török elleni harchoz / kötését a mohácsi busójárás vagy a hajduszoboszlói szilveszteri felvonulás értelmezésénél is megtaláljuk /13/. Népszokásaink hazai párhuzamainak ismeretében kiderül, hogy a helyi magyarázatoknak semmi közük sincs az emlitett szokások kialakulásához, eredeti vagy

későbbi funkciójához /14/. A gyurói zöldághordás középkori eredetü hagyományának párhuzamai a magyar népterület számos helyén megtalálhatók, a szokás tehát nem kapcsolható a jobbágyfelszabaditáshoz és a ius primae noctis eltörléséhez. Ennek ellenére figyelemreméltó, hogy parasztságunk ujkori történetét, gazdasági-társadalmi fejlődését nagymértékben meghatározó eseményt, a jobbágyfelszabaditást, Gyurón egy tavaszi népszokás eredetének magyarázataként is őrzi a népi emlékezet.

A nemzetőrség és a honvédsereg szervezése

A márciusi forradalmat, a jobbágyfelszabaditás kihirdetését országszerte a nemzetőrség megszervezése követte. Eötvös Károly "A nagy év " cimü könyvében részletesen megemlékezik a mezőszentgyörgyi nemzetőrség felállitásáról/15/. A mezőszentgyörgyi nemzetőröknek a falu kovácsa lábnyi hosszu, hegyes, kétélü, két hüvelyk széles dárdapengét készitett. A Mezőföld fátlan területén problémát jelentett a dárdanyélnek való fa beszerzése. Mivel Mezőszentgyörgy határában ekkor csupán egyetlen"kökényfabokor" állt, ezért a bakonyi Szentgálról / Veszprém m./ szerezték be a dárdanyélnek való gyertyánfát /16/. A nemzetőrök fegyvereinek hasonló módon való elkészitése általános lehetett Fejér megye falvaiban. A kovácsokat, lakatosokat a megyei bizottmány is felszólitotta fegyverkészitésre /17/. Az ilymódon készitett dárda bekerült a "Most nyilik a szelid rózsa bimbója " kezdetü igen elterjedt nemzetőrdalba. A dal szövegét egy perkátai földmüves 1860 körül keletkezett kéziratos daloskönyvéből idézzük : /18/

Szabadsági Nóta

Most nyilik a szelid rózsa
binbója ki van tüzve magyar
hazánk zászlója
sok szép ifju föl esküszik alája
ezt kivánja most a magyar hazája

Magam is hát katonának be állok
legalább meg siratnak a lányok
hinyi fognak az ezrednél vitéznek
nem sokára kapitának neveznek

Aczél dárdát csináltatok magamnak
szép czimerét rá vágatom honomnak
rozsa fából készitetem a nyelét
szeretőmnek rá metzetem a nevét

Hüs hajnalba kél a vitéz utaznyi
hajnal gyöngyel szok ollankor mosdanyi
nyilt rozsárol szedi a szép harmatot
illat csolkot ád a szüznek tutzatot

Három szinü selem zászlók lobognak
szabadságát jelentik a magyarnak
három szinbül varrasd rózsám ruhádot
ha szereted tiszta szivből hazádat.

A dal szövegének archetipusa a Nemzetőr cimü lap 1848. október 26-i számában jelent meg. A folklorizálódás során az eredeti szöveg két utolsó versszaka elmaradt. A dal szövegváltozatai országszerte előfordulnak /19/. A hasonló tartalmu 48-as katonadalok közül a Ráckereszturon gyüjtött "Há - romszinü magyar zászlók lobognak..." kezdetü dalt idézzük /20/.

Háromszinü magyar zászlók lobognak
Körülötte sok szép lányok zokognak;
Ne sirjatok hü szeretö leányok
Lögyön drágább kedvestöknél hazátok.

Csak ugy önként álltam a zászló alá,
Kedves hazám szeretete vitt reá;
Mán a goló mint a zápor ugy esik,
Harcolok én utolsó csöpp vérömig.

Feleségöm, gyermekömet itthagyom,
A hazámért magam is odaadom;
Nagy a hőség a magyarok sziviben,
Möglátszik a járásában, sziniben.

Gyerökömet a bőcsöbe itt hagyom,
Életömet a jó istenre bizom;
Kis pej lovam hátára magam vetöm,
Fegyveremet ódalamra fökötöm.

A dalokból kitünik, hogy a nemzetörnek vagy honvédnek beállt falusi földmüves nép hosszu idő után 1848-ban érezte ujra, hogy fontos tagja a nemzetnek, szüksége van rá a hazának. Illyés Gyula " Puszták népe " cimü könyvében megemliti, hogy apai nagyapja 1848-ban bevette magát a Dombóvár és Ozora közötti erdökbe, és csak a szabadságharc bukása után jött elő. Semmit nem tudott az eseményekről, egyáltalán nem vállalt részt a magyar nép szabadságküzdelméből /21/. Ez természetesen érthető, hiszen a mezőföldi nagybirtokokon dolgozó pusztai cselédek, pásztorok élete semmit sem változott a jobbágyfelszabaditással. A falvak volt jobbágynépe viszont bizakodással állt be nemzetőrnek vagy honvédnek. A pákozdi csata napjaiban Nagy István bicskei prédikátor a következő bejegyzést tette a református egyház jegyzőkönyvébe : "1848. szeptember 30-án az istentisztelet elmaradt, mert 300-400 főből álló paraszt, kaszával, kapával felszerelve elindult, hogy a felkelőkhöz csatlakozzék /22/". A bicskei néphagyomány szerint : " 48-ban sokan mentek harcóni a Kossuth mellett. Vót sok olyan jobbágy, aki önként ment lóval, fegyverrel felszerelve. Olyan vót öregapám szomszédja is, Kovács István meg a komája Kelemen János. Kelemen János 18 éves vót, mikor elment. Derék, szép szál legény. Nem is gyütt többé vissza. Világosnál harcut, aszt ott Vindi, vagy hogy hijják, az a nagy német generális belecsalta öket a gödörbe / Világos mellett egy kis völgy / osztán a hegyről tüzelték öket agyon " /23/. Mányon "idősb Bárány Mihály még maga is ifju legény volt 48-ban. Gyakran mesélte, hogy Kossuth Lajos felhivására Mány község is a felkelőkhöz csatlakozott.Lőfegyverek nemigen voltak, inkább kaszával s kapával vonultak fel Pákozd alá. Pákozdnál a Fejér megyei felkelők Jellasics rendezett seregét szétszórták, s egy részét a pákozdi tóba szoritották /24/". A Csákvárról bevonult huszárok között öreg Balázs János nagyapja is ott volt : "Öregapám meséte gyakran, hogy ő is bevonult 48-ban huszárnak. Önként vonult be lóval. Ostoros huszár volt, oszt tőre volt, meg ustora. A karikás ustor végén drót volt. Ha azzal a dórttal megvágott valakit, hát annak nem maradt a nyakán a fe - je /25/". A felcsuti néphagyomány arról is tud, hogy Rózsa Sándor is beállt a honvédserege : "Rózsa Sándor gulyás volt, mielőtt betyárnak ment. Egyességet kötött 48-ban Kossuthtal, hogy a szabadságharcban segédkezik neki :"Majd meglátod, hogy mit tudok én az ostorommal !' /Rózsa mondta Kossuthnak /.Nem sokra ment vele, többet értek a magyar huszárok "/26/.

A szabadságharc első hónapjaiban egy sárbogárdi földmüves az alábbi bizakodó mondatokat jegyezte fel imakönyvének üres lapjára : "Teljesen nincs semmink. A királyt nagyon szorongatják. Csak győznének Kossuthék, de szivesen mennék vele én is ha nem ilyen béna volna a lábam. Győznek. Csak segitse a Jóságos Isten tovább is öket. 1848. őszén " /27/.

Az ozorai diadal emléke

Az ozorai diadal előtti helyi eseményekről a mezőszentgyörgyi és a kálozi néphagyományban maradtak fenn emlékek. Mezőszentgyörgyön ma is emlegetik, hogy a helyi nemzetőrök elfogták és megölték Jellasics futárait. A futárok Székesfehérvárról Simontornyára igyekeztek, Roth és Philippovich generálisokhoz, azzal az utasitással, hogy seregrészük minél gyorsabban vonuljon észak felé és csatlakozzon a főseregheZ. A három tábori szekéren ülő 16 felfegyverzett katonát és egy hadnagyot falujuk határában fogták el a mező - szentgyörgyi nemzetőrök /28/. A Kálozon lejegyzett történet : Gróf Zichy Ödön, "Aki Jellasiccsal jött be ", kálozi gróf volt, 12 pusztája és kastélya volt itt. Jellasics serege Siófokon keresztül Fehérvár felé ment, Zichy Ödön csak Szabadbattyánig ment velük. Onnan Káloz felé igyekezett. A honvédek Soponyán fogták el. Reggelig Soponyán őrizték : a csöpögőre volt kikötve, esett az eső és folyott rá a háztetőről a viz. Másnap vitték Adonyba, ott mentek át a réven komppal Lórévre. Ott akasztották fel. Ugyanekkor Kunos Endre uradalmi tiszttartó vezetésével felfegyverzett kálozi emberek a falu végén levő nagy hid melletti bokros-fás részen huzódtak meg. Itt várták a Tác-Soponya felől visszavonuló horvátokat. Hajnalban értek oda Roth előőrsei, akiket a kálóziak sortüzzel fogadtak. Az előőrs meghátrált, azt hitték, hogy Kálozt már elfoglalta a honvédsereg. Roth és Philippovich serege igy nem Kálozon át dél felé, hanem a mezőföldi pusztákon keresztül nyugat felé menenkült. Igy ért el a Sió balpartján fekvő Tóti-pusztára, amely a tulparti Ozorával szemben fekszik. Ez az ozorai diadal szinhelye / 1848. október 7. / /29/. Feltünő, hogy a mezőszentgyörgyi nemzetőrök és a kálozi emberek hőstette is szerepel Eötvös Károly munkájában/30/. A néphagyomány forrása ez esetben valószinüleg Eötvös leirása.

Az ozorai diadallal kapcsolatban a szomszédos Igaron őrzött meg adatokat a néphagyomány. A következő történetben az ellenség megtévesztésének igen szép mondabeli motivumát találjuk : "48-ban mentek el innen Igarról is Ozora felé, oda a tóti erdőbe. Hallottam a régi öregektől, hogy hét huszár hogyan kerülgette a hegyet, elől lassan masiroztak, hátul meg, hol nem látta őket az ellenség, szaladtak. Volt köztük egy fehér lovas is. Addig jártak igy körbe, mig nem jöttek a felmentő seregek és letetették a horvátokkal a fegyvert /31/". A néphagyomány Ozoránál nem csupán egyszerü fegyverletételről, hanem nagy csatáról tud : "Nagy harc volt ott ugy, hogy egészen összekeveredtek ezek a seregek. A falunkban laknak ezek a Tóthok, ezeknek az öregapjukat a horvátok elhozták harcolni, ugyanis ez az öreg,akkor még fiatal ember, lent dolgozott a Délvidéken. Felöltöztették horvát ruhába. Hanem amikor összekeveredtek az emberek a harc közben, ez a Tóth átugrott a magyarokhoz, s megmondta nekik, hogy ő kicsoda, ne bántsák. A magyarok nagyon örültek neki, s együtt vágták a horvátokat " /32/.

A pákozdi győzelem emléke

A szabadságharc első győzelmes ütközetének emléke még napjainkban is elevenen él a néphagyományban. Az utóbbi években Pákozdon végzett néprajzi adatgyüjtések során lejegyzett történeteket a 48-as hagyományok mai állapotának bemutatása céljából közöljük : " Ez a Cseh Gáborné szokta mesényi, az Őrzse néni , hogy önáluk az ipa, mármint az apósa, hátul feküdt a szobába, igy az ajtó mögött vót az ágya, azt'amikor bement a katona, amikor bement a horvát, nagy kést vágott vóna hozzája az ágybul. De nem vót az öreg beteg, csak ugy feküdt... aztán akkor ottan bele akarta vágnyi, aztán akkor azon lett az a csata, hogy föl akarták a falut is tüzenyi. Azon a vitán keletkezett az, hogy föl akarták tüzenyi Pákozdot, aztán mit tudom én, ki könyörgött, mikor a horvátok itt vótak... aki bement Fehérvárra, a magya-

roknak vót ő a kémjük, aki bement árunyi a barackot. A barackot mikor bement Fehérvárra árunyi, azt' mondta neki a horvát vezér - ott a városháza előtt áruta - 'Haj, de szép barackod van leánkám !' 'Vegyen belőle az ur'aszongya, 'vegyen belüle !' 'Veszek is belüle, leányom !' 'Hu-aszongya-,mennyi katona van itt ! Vannak maguk még százan is !''Van ám ! - asszongya-Hugomasszony, nyolc ezren vagyunk itt !'No, ez a leán, mikor hazagyütt Fehérvárrul, akkor ez itthun megmondta a magyaroknak; ezek főgyüttek Ozorábul, a mi magyarjaink. S itt általak meg, hogy hát ha itten meg tudnák állitanyi, hogy nem menjenek tovább a hazánkba a horvátok. Akkor a magyarok megforgatták a lovak lábán a patkót, ugy hogy mintha erre menne. Itt vót a sarok elől, mintha erre menne, oszt pedig arra ment. Megforgatták, és akkor elmentek, megkerülték a Velencei-tót, arra is mentek, elmentek arra is, hogy mindenfelé mentek, pedig dehogy, azok mán onnét gyüttek ide. Azért vót Pákozdon a nagy ütközetük, és itt Bogárhalomnál e, ide a herefődek alá a tóba, ide szoritották be "/33/.

"Jellasics egyik tisztjét azt etalálták. Itt vót a Bogárhalomnál e. Azt buzogánnyal vágták meg. Még a mi rétifődünkbe, még mink találtunk is buzogányt, amikor itt dógoztunk. A tiszt fejbeütést kapott. Ott a temetőbe,ottahol most már végképp kiértünk a sirokkal, ott vót egy sirkő. Az valami fővezérnek vót a sirköve, de kidobták oda a temetőszélre " /34/.

" A szomszéd házba, a régi házba negyvennyőckor horvátok vótak. És vót egy régi tükör, és a tükörbe fővette azt a szép cifra bundát, aszonta,hogyhát, ekezdte illegetnyi magát - hogy Magyarország kismenyország, nemsokára, miránk osszák ! - a horvát katona " /35/.

" A horvátok elől a pákozdiak elmenekültek a tóba ladikon bementek. Öregpapám négy éves volt. Onnan gyütt haza az édesapja kenyérért. A kenyeret a padláson a kokasülőn keresztbetett deszkán tartották . A szomszéd felől bontotta meg a nádtetőt, fölment a padlásra, de eltévesztette a fogást és letaszitá a horvát lovak közé a kenyeret az istállóba. Odaugrott a horvát, fölnézett, mondta ám a maga nyelvin a káromkodást. Igenöregpapa visszament a tóba kenyér nélkül. A tóba voltak szakattak, ott nincs viz, azon meg lehetett maradni, meg a ladikban. De nem maradtak ott sokáig, elmenekültek Gárdonyba. A tóból nézték, olyan szélességben jött a horvát, hogy a Nyugodótól az Alsómajorig értek. Megijedtek, kijöttek a tóból és fele Dinnyés felé Gárdonyba, másik fele Velence felé Gárdonyba menekült. A magyar huszárok meg - győzték őket, de nem szorità bele a tóba. Kit beleszoriták, ki elemekült. A horvátok föl akarták gyujtani a falut, a tusó és a keleti faluvéget is meggyuták. A katolikus pap járt közbe az előljárójuknál, hogy a megmaradott népeknek a hajlék a fejük fölött meglegyen, ha hazajönnek. A Kisó-hegybe volt a sok magyar huszár, itták a jó borokat, verték a sarkantyut, csak ugy pöngött. Igenöregpapa meg verte a bokáját de nem sokáig, mert megfájdult neki" /36/.

A bemutatott anyagot jól egészitik ki az 1947-48-as országos méretü 48-as hagyománygyüjtő akció Pákozdon lejegyzett adatai : "A horvátokat a Velenceitóba szoritották bele. Voltak gazdák, akik a horvátokat házakhoz csalták,leitatták és a pincébe levezették, ahol a forrásban lévő must gőzétől meghaltak. Jellasics fel akarta gyujtani a községet, mert a szárnysegédje lábát ellőtték, de az akkori plébános kérésére elállt ettől a gondolattól. A községházát és egy-két épületet felgyujtatott ugyan; nem engedte ezeket elojtani, de tovább gyujtogatni sem. Jellasics a nagy vereség után tovább vonult nyugatra " /37/.

"48-ról annyit tudok csak, amit apám mesélt róla, amikor még élt szegény. Apám is 48-as huszár volt. Mesélte, hogy fenn a Mészek-dombon álltak a magyarok; a hires pákozdi céllövészek. Onnan lőtték a Bogárhalmot, ahol Jellasics seregei álltak. Egy horvátot, ahogy kijött az elhagyott pincéből,mert bort lopott vót, ugy eltalálták, hogy a golyó épp az üveget érte a mellén. A horvát felbukfencezett, nem birt tovább menni. Később, hogy apám arra ment,

kérte őt, hogy lőjje agyon. 'Lőjje agyon a villám !' - igy mondta apám -' É-letemben nem öltem védtelen embert, oszt nem is fogok " /38/.

"Meséte is öregapám, mikor begyüttek a horvátok, nagy ijedelem volt. A Kossuth-huszárok mind a hegyen voltak. A horvátok meg is telepedtek az Öreg utcán, aztán elkezdtek rabolni. Az ágynemüből mind kieresztették a tollat, aztán a huzatot elvitték kapcának. Itt ebbe a házba feküdt Jellasics testvére, szárnysegéde sebesülve. Mérges is volt a Jellasics, hogy a magyar lövészek olyan jól eltalálták a testvérje lábát. Fel akarták gyujtani az egész községet. El is menekült a nép java ijedtébe, ki merre látott. Ujfaluig menekültek, de a biró könyörgésére megkegyelmezett a horvátok vezére "/39/.

A pákozdi csatával kapcsolatban bemutatott néphagyományanyag elemzése több tanulsággal jár a 48-as hagyományok alakulása szempontjából. A fenti hagyo - mányanyag fontosabb, gyakran ismétlődő elemei a következők : 1. A falu lakóinak elmenekülése a horvátok elől. 2. A falu felgyujtása, fosztogatás, a pap vagy a biró közbenjárása. 3. A magyar kémnő tevékenysége. A lovak lábán a patkó megforgatása. 4. Jellasics szárnysegédének megsebesitése. 6. Az ellenség tőba szoritása. 7. Jellasics seregének menekülése. Jenei Károly kutatásaiból ismerjük a pákozdi csata történetét /40/. Feltünő, hogy a néphagyomány a pákozdi csatával kapcsolatban sok valós elemet, történeti adatot megőrzött. Ilyen elemek : a falu lakóinak menekülése, a falu felgyujtása, fosztogatás, a katolikus pap / Pilsák György / közbenjárása, Jellasics szárnysegédének megsebesitése, menekülése. Ezeket a valós elemeket a pákozdi csatát átélt öregek elbeszéléseiből, az iskolai oktatás anyagából, vagy a március 15-ei, szeptember 29-ei ünnepségek szónoklataiból merithették.

A pákozdi csatával kapcsolatos néphagyomány anyagban három valódi mondaelem is szerepel : 1. A magyar kémnő müködése. 2. A lovak lábán a patkó megforgatása. 3. Az ellenség tőba szoritása. A lovak lábán a patkó megforditásának mondai motivuma a kuruc korhoz, Rákóczihoz kapcsolódó történeti mondáinkban is feltünik. Szabolcs-Szatmár megyében gyüjtött mondák szerint II. Rákóczi Ferenc menekülése közben "odaszaladt a kovácshoz, és azt mondta, hogy a lova lábán a patkót forditsák meg "./ Tornyospálca / Illetve : " A ló patáját forditva va - saltatta meg Rákóczi, hogy ne találják meg őket " /Nagyecsed / /41/. Az ellenség tőba szoritásának mondája a horvátokkal kapcsolatban a Dunántul területén általánosan elterjedt /42/. Az ellenség bekeritése és tőba szoritása ismert a hadtörténetben. Az ilyen módon megvivott csatákhoz kapcsolódva a nemzetközi mondaanyagban gyakran előfordul ez a mondaelem, amelynek a pákozdi csatához kapcsolódva természetesen semmiféle történeti alapja nincsen.

A pákozdi csatával kapcsolatos hagyományanyag elemzését azzal az általánositással zárhatjuk, hogy a történeti eseményekhez kapcsolódva, részben azok magyarázataként a helyi hagyományok, történetek, elbeszélések megindulnak a történeti mondává alakulás utján. A történetek valós elemeihez idegen mondaelemek kapcsolódnak. A negyvennyolcas történetek esetében még mindig sokkal több a valós történeti elem, mint az utólagosan hozzájuk kapcsolódott mondai motivum.

A móri ütközet emléke

A magyar sereg móri csatavesztését / 1848. december 30. / a sváb biró árulásához kapcsolja a néphagyomány : "Mikor a honvédek letáboroztak a Táborhegyen, csak kevesen voltak. De tudták, hogy az osztrákok honnan fognak támadni, és arról az oldalról megerősitették a Táborhegy oldalát és őröket állitottak ki. A fákat ledöntögették az utakra, hogy az ellenség azt higyje, hogy itt Isten tudja, mennyi magyar van ! Hát a vasasok nem is merték ám megtámadni a magyarokat hanem csak vártak. Mert azok Bakonysárkányban voltak, a főparancsnokság pedig Kisbéren. Akkor volt Móron biró a Frey Ignác. Ez meg egy Negele nevü ember este a sötétség beálltakor befogtak kocsiba és elhajtottak Sárkányba. Ott megmondták, hogy csak jőjjenek nyugodtan, mert a honvédek nincsenek olyan sokan, mint az erődítések mutatják. Avval fogták magukat és még

akkor éjjel visszajöttek. Hát másnap, ugy délelőtt 10 óra felé látják ám a honvédek, hogy jönnek az osztrák katonák, de nem Sárkány felől, hanem onnan Aka felől, keresztül a kukoricákon és a földeken ! Perczel tábornok a Kukkerral onnan a Táborhegy tetejéről nézte az egészet. És amikor látta, hogy a vasasok nem Sárkány felől támadnak, ahonnan várni lehetett volna, hanem Aka felől, rögtön mondta : 'Gyerekek ! El vagyunk árulva !' Aztán azt is, hogy most már egy kis rész tartson ki, a többi meg menekülj jön, ahogyan csak tud- Fehérvár felé. Avval fölkapott a lovára és otthagyta a honvédeket. Elfutott. Fehérvár felé szaladt el, nem is állt meg előbb. Ott volt a Dördei és avval akart találkozni. Mert annak meg kellett volna már érkeznie, de nem értek ide addigra, mire kellett volna. De ha a Frey biró nem árulja el, akkor még megérkezhettek volna a honvédek és nem lett volna ilyen nagy vereségül. De a Frey meg aztán bemenekült a kapucinusok harangtornyába, a harang mögé. Volt egy Mátyás nevü kisbirója, csak azt tudta, hogy ő ott van és oda is hordott neki ételt meg italt. Még a barátok sem tudták hogy ott van. Nahát ezek a szegény honvédek meg nem tudták megállitani az osztrákokat, mert sokan is voltak, meg nem is onnan támadtak, ahonnan várták. Ők meg csak kevesen maradtak, mert a többi elfutott. Mikor látták, hogy már ugyis hiába minden, elkezdtek ők is menekülni hátrafelé a folyó mellett. De mire leértek innen az első vonaltól be a faluba, már ott is voltak a vasasok az utcákban. No, ott aztán a kálomista templomnál összetalálkozott a két csapat ! Ott volt a legnagyobb a csata az emlékmü körül. Ott levágtak a honvédek egy vasas grófot is " /43/. A levágott vasas tiszt, Rudolf von Schaffgottsch kapitány siremléke ma is áll a móri Kálvária-temetőben. Egy másik osztrák tiszt elestéről is tud a néphagyomány /44/. A csata apró részleteit is megőrizte a népi emlékezet : " Ott lenn a hidnál, ahol elfordul az ut fölfelé, ott a kápolnánál hét honvéd eláll a hid mellé és amint jöttek az osztrákok, egyenkint elkapkodták őket és levágták. Az osztrákok kiabáltak, hogy adjátok meg magatokat, mit akartok, mi ugyis sokkal többen vagyunk ! De ezek ott nem adták meg magukat, hanem csak ugy tettek, mintha megadnák magukat : az egyik vitte az osztrák felé a kardot, hogy leteszi a fegyvert, a másik meg addig hátulról levágta a vasast. De azért a honvédek is odavesztek ám, csak egy maradt meg, de már annak se volt fegyvere. Aztán az elszaladt addig a házig, ami most ott a kápolna mögött van, de egy osztrák tiszt utána ugratott a lovával a kapu tetején keresztül, és a honvéd már nem tudott befutni a házba, hanem az ajtó előtt volt egy fiatal körtefa, ammögé ugrott, ugyhogy a tiszt nem tudta a karddal megvágni. Mindig a fa ágait vagdalta. Már egész csonk volt a fa törzse, mind levagdalta a karddal az ágait, mikor jött még egy másik osztrák is, és kétoldalról mentek rá a honvédre. Az egyik a karddal mind levágta az egyik válláról azt a vastag hust, a honvéd mingyárt összeesett. Ott is hagyták, de a házbeliek behuzták gyorsan és bekötötték neki "/45/.

A történetekkel kapcsolatban foglalkozni kell a móri németek 1848-as magatartásával. Gyakran emlegetik Fejér megye magyar falvaiban, hogy a móri svábok 1848-ban elárulták a magyar forradalmat : "Mondta öregapám, hogy nálunk is tele lett a szoba menekültekkel. Széjjelugrasztották őket. A móriak svábok voltak. Elbujtatták a szénakazlakba a németeket. A honvédeknek meg adtak szállást. Levetkőztek, nyugodtak voltak, hogy nincs ott senki. Lefeküdtek egész nyugodtan. Mikor lefeküdtek, megtámadták őket a németek ".

" A móri csatába öregapám egy éves volt. Mikor Perczel Mórnak a csapatait elárulták a svábok. A Vértesbe ingbe-gatyába menekültek a magyar honvédek". / Csákvár //46//. A móri csatáról legutóbb Erdős Ferenc irt Mór monográfiájában/47/. Sem a móri biró / Frey János !/ sem a mezőváros német lakóinak árulását nem emliti. Ezt valószinüleg a környék magyar falvainak lakói utólag fogták a móriakra. A móri német lakosság 1848-as magatartását más megvilágitásba helyezi Mihálka Endre kéziratos naplója. Mihálka Endre Veszprém megyei

szabólegény mint honvéd altiszt részt vett a móri csatában. 1854-ben ozorai szabómesterként irta le naplóját, a szabadságharc idején " a 48-ik honvéd zászlóalj alatt viselt dolgai"-t. Naplójában külön fejezetben emlékezik meg a móri csatáról. A lakosság magatartására vonatkozó részletét idézzük :"... a Kisbéri utczán tömött sorokban nyomult hegyibénk a lovasság kiket a ká - polnától rájuk tüzelve sürü lövésekkel fogadtunk, mire azok megfordultak,le-hajólva lóvokra, vissza nyargalni törekedtek, többen lehullottak közölök, az őket mindenkép visszaforditani törekvő főtisztjök is lefordult nyergéből, s lába a kengyelvasban akadván, megbokrosodott lova, keresztül kasul nyargal-va az utczán maga után hurczolta vonagló gazdáját, kinek feje a fagyos föld-höz verődve vérvonalat hagyott maga után, ekkor fellelkesülve utánnuk rohan-tunk, de ekkor már a mindenfelől betóduló gyalogság ránk tüzelése elől visz-sza kellett vonulnunk a kápolna mellé, de itt sem maradhattunk már tovább mert hátunk mögött fel a hegynek a császári vadászok huzódtak fel, s minket bekeritve elfogni akartak, egy paraszt, ki igen becsületes ember lehetett, a kápolna mellett kinyitotta háza udvarának sövénykapuját, s elég érthető han-gon kiáltotta, hogy fussunk hirtelen végig az udvarán fel a szőllőhegyeknek, és onét az erdőbe Csákvár felé menekülhetünk. Tanácsát elfogadtuk, s azon u-ton szerencsésen meg is menekedtünk "/48/. Tehát voltak a móriak között 1848-ban a honvédek menekülését segitő, a sebesült honvédeket ápoló emberek is.

A néphagyomány szerint a vesztes móri csata egyenesen Világoshoz, a sza-badságharc bukásához vezetett : " A magyarok meghátrátok Világosig, ahun me-gin árulás vót, mer a leginség nem akarta letennyi a fegyvert, de Görgey vagy kicsoda elárulta üket. Átment az ellensighő és reggel visszagyütt és aszonta: letennyi a fegyvert. A leginsig meg zugolódott, hogy nem aggyák ki a fegyvert a közükbü ! Dehát ugye, körü vótak fogva, nem tehettek más semmit " /49/.

Fejér megye hüségnyilatkozata

A Függetlenségi Nyilatkozat kiadása után 1849. május 21-én Fejér megye bi-zottmánya hüségnyilatkozatot küldött Kossuth Lajos kormányzónak /50/. A nyi-latkozatban a megyei bizottmány a köztársaság melletti hüségéről biztositja Kossuthot.

A Fehérvárról küldött hüségnyilatkozat 1849-ben bekerült a Kossuth-nóta egyik variánsának szövegébe : /51/.

Felsütött a nap sugára
Kossuth Lajos homlokára.
Örömünk lesz nemsokára
Ferenc császár bosszujára.
Éljen Kossuth !

Fehérvárról jött a levél
Kossuth Lajos örömére.
A Kossuthnak örömére
A németnek forr a mérge.
Éljen a magyar !

A szabadságharc - főként müköltői eredetü - népköltészetében tehát nem csupán a nagy csaták, a jelentős események és személyek, hanem a kisebb je-lentőségü események is megtalálhatók.

A szabadságharc bukása, az önkényuralom emléke

1849 márciusában a sárbogárdi földmüves ujabb bejegyzést tett imakönyvé-nek üres lapjára : " Nem fognak tudni soká harcolni má'. Nincs mit enniök se. Az orosz is segit, vége van mindennek " /51/. A világosi fegyverletételt a néphagyomány Görgey árulásának tartja, "Görgey áruló volt, mert ha nem lett

volna, hát őt akasztják elsőnek Aradon. De nem akasztották, hanem elvitték Ausztriába és ott élt azontul " /52/. A népi kéziratos füzetekben még a századfordulón is részletesen kimutatják, hogy a világosi fegyverletétel még korai volt, még lehetett volna harcolni, a magyar szabadságharcnak még lett volna ereje. Egy ilyen, valószínüleg kalendáriumi eredetü feljegyzést a Sárbogárdon előkerült dunaföldvári kéziratos füzetből mutatunk be :

" A fegyver lerakás

1849 augusztus 13-án, hétfőn rakták le a magyar honvédek fegyvereiket Görgei / gaz áruló / parancsára. Vele mentek Rüdiger orosz tábornok üdvözlésére : Aulich, Kiss Ernő, Lenkey, Leiningen, Nagy Sándor, Pöltenberg és Schweidel tábornokok.
Az átnyujtott sereg létszáma következő :

Nagy Sándor hadteste	:	8641 ember	2562 ló
Leiningen hadteste	:	9196 ember	2058 ló
Pöltenberg hadteste	:	6708 ember	2392 ló
az Aradon hozzá csatlakozott had	:	6000 ember	-
		30545 ember	7012 ló 144 ágyu

Csak Világosnál volt : 32659 honvéd ! "/54/.

A szabadságharc leverése után az osztrák hadseregbe való besorozás elől bujdosó honvédekről is részletes történeteket találunk a néphagyományban : " Egy nagybátyám Görgeynek volt a lovásza. Ez Nagyváradról szökött haza.Tudja ez, már akkor volt, mikor visszajött a robotvilág. Mikor Világosnál le - tették a mieink a fegyvert, az én nagybátyám elment Görgeyvel Nagyváradra, és várták, hogy majd elviszik őket a muszkák. Egypár napig ott lézengtek a városban, várták, hogy mi lesz. De az én nagybátyám megunta a várakozást,hát hazaszökött lovastul ide Igarra, itthon aztán nagy volt az öröm. Tudja,akkor visszajött a robotvilág. A faluba, ott a kovácsmühelynél, az uraságnak válogatták a leányok a krumplit. Olyan rövid vászonszoknyában voltak, tudja. Az egyik leány lassan dolgozott, hát az ispán egy vékony pálcával jól ráhuzott a felső lábszárára, hogy meghurkásodott. Ezt látta a nagybátyám is, neki ugrott az ispánnak, ugy megverte, hogy egy hétig is az ágyban feküdt. Amikor fölkelhetett, elment Tamásiba, feljelentette, hogy egy szökött honvéd megverte, és elrendelték az elfogását. De az én nagybátyámnak is volt esze, nem várt arra, hogy elfogják, fölült a lovára és elvágtatott, a ló aztán hazajött. Harmadnapra éjszaka, a nagybátyám is hazajött elbucsuzni, s mondta, hogy elmegy Kossuth után. Idehaza az ilyen bujdosó honvédnek ilyen világban ugy se lesz becsülete !/55/. A bujdosó honvédek közül többen a betyárok közé álltak. Egy móri adatközlő édesapja pandur volt, igy sokat hallott tőle a betyárvilágról : "Idesapám szokta mondogatnyi, hogy pláne Világos után a Bakonba mindenhun tanyásztak betyárok. Bizony ük is nem vótak biztossak,hogy egy-egy portyázásbu vissza gyünnek-e még ? Ha asztá itt megfuttatták üket : ementek Zalába. Ez a két helük vót nekik " /56/.

A bemutatott történeteken kivül dalok is kapcsolódnak a világosi fegyverletételhez, a szabadságharc leveréséhez. A következő dalt Fülén gyüjtötték 1947-ben : /57/.

Hej, vén huszár,
Hej, vén huszár,
Ninos már Magyarország;
Őseinknek
Szent sirhalmát
Kozákok tapodják.

Hej, vén huszár
Hej, vén huszár,
Szállj le már lovadról :
Ármány győzött,
Muszka győzött,
Haynau parancsol.

A Kossuth-nóta dallamára ekkor már a bujdosó Kossuthról énekelnek. A dalszövegekből a bizakodás, Kossuth hazavárása tünik ki : /57/.

Kossuth Lajos elbujdosott,
bánatába könnye csurgott.
Ne sirj, ne sirj Kossuth Lajos,
vissza vár sok régi harcos.

Számüztek a nagyvilágba,
a szabadságnak nincs hazája.
De eljön még majd a mi napunk,
fényes lesz a rozsdás kardunk.
Éljen a magyar szabadság! Éljen a haza !

Hasonló dalszöveget találunk egy perkátai földmüves mult századi kéziratos daloskönyvében, a szakadozott lapokon sajnos csak töredékesen : /59/

Magyar Dall

Majd meg segit a magas ég
Kosut Lajós vissza jön még
vissza hozza a koronát
mátyás királ igasságát

Kosut Lajós Kosut Lajós
most az ország dolga bajos
.....
.....

Ha el ástod fegyveredet
ne ásd el a reményedet
mert ha még azt is elásod
gőrgei lesz a barátod

Ez a hitvány német csorda
majd ki pusztul nem sokára
Kipusztul a magyar földről
császárostól mindenestől

Gőrgei volt a vezirünk
ő volt halálos ellenünk
eladta a magyar hazát
verd meg isten azt a gyávát

Bizzál pajtás nem sokára
be lép Kosut a határba
ha be lép is ő trombitál ....

Az önkényuralom időszakából az osztrák katonaság beszállásolásának, zaklatásainak emléke is elevenen él a népi emlékezetben : "Azér 48 után a rabotot nem hozták vissza. Nagy dolog vót az azér bizony . De maradt itt a nyakunkon német katonaság elég. Vót itt exekuciós katonaság is, azok aztán behajtották az adót, be ám. Aki nem fizette meg az adót annak a nyakára tet-

tek két holáner katonát lovastul. Kosztra kvártélyra. Aztán az addig maradt a nyakán, mig az adót nem fizette meg. Öregapám meséte, hogy ő is igy járt. A legjobb ágy a katonájé vót. Külön istállót is kellett a lovának épiteni. Hoztak, az igaz vagy egy funt hust naponta, azt köllött a részükre megfőzni. Aztán megettek hozzá egy egész kenyeret. Majd mindennap sütni köllött. Mondta is öregapám, hogy szaladt a szomszédba jobbra-balra egy kis kölcsön után csakhogy a holánerokat levegyék a nyakárul " /60/. Egy igen szép motivumokat tartalmazó történet a Kossuth-bankók rejtegetése miatti zaklatásokról s számol be : " Hogy 48 után milyen világ vót azt nem meséte öregszülém, csak azt meséte mindég, hogy vót neki rengeteg Kossuth-bankója. Gyüjtögette mindaféle szorgalmas asszony. Egyszer aztán halálra keresték mindazt, aki Kossuth-bankót tartogatott. Szülém belesütötte a magáét a tekert kalácsba, amit a fején vitt a vásárba. / Mert kalácsot szokott sütni, aztán azt ott eladta/. De ott sem merte tartani, mert az uton mindenhol azt kutatták a panduro k, hogy kinél van Kossuth-bankó, mert azt felakasztják. Öreganyám haza - ért osztán sebtibe beledobta az esővizes hordóba s letakarta. Egy kis idő mulve megnézte, hát mind feljött a viz szinére. Hirtelenjében nem tudott mást, hát lapátra tette és elégette a kemencébe. Meg is siratta őket. Én meg mindég azt mondtam neki, mikor még élt szegény : Legalább egyet hagyott vón meg öregszülém, hogy láthatnám milyen is vót az a bankó ! ' 'Hadd el fiam, nem lehetett !' Szüle csak ennyit mondott " /61/.

Az önkényuralom időszakának passziv ellenállásában az egykori nemesi falvak kurta nemesei is részt vállaltak. Felcsuton a kurta nemesek utódai ma is emlegetik, hogy a forradalom leverése után egy nemes sem vállalt hivatalt a faluban. Valamennyien a saját földjükön gazdálkodtak.

Jegyzetek

/1/ Dégh Linda : Vezérfonal az 1848-as szabadságharccal kapcsolatos néphagyományok összegyüjtéséhez. Ortutay Gyula előszavával. Budapest, 1947. - Dégh Linda : Beszámoló az 1848-as néphagyománygyüjtés eddigi tapasztalatairól. Ethnographia 1947. 230-235.

/2/ Dégh Linda : A szabadságharc népköltészete. Budapest, 1952.

/3/ A Néprajzi Muzeum Etnológiai Adattárában levő 48-as Adattár hatalmas anyagából csupán Kossuth Lajos és az aradi vértanuk néphagyománybeli szerepével foglalkozott a kutatás : Sándor István : A késett kegyelem mondái. Ethn. 1948. 139-145. - Ortutay Gyula : Kossuth Lajos a magyar nép hagyományaiban. Ethn. 1952. 263-307.- Sándor István : Világos és Arad a magyar néphagyományban. A MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, III. 1953. 105-186.

/4/ Bicske község 1848-as hagyományai. Gyüjtötte : Gábor Éva, 1947. István király Muzeum Néprajzi Adattára, Székesfehérvár / IKMNA /, Leltsz : 55.27.

/5/ Eötvös Károly : A nagy év. Eötvös Károly Munkái XVI. Budapest, 1905. 2.

/6/ A füzet a sárbogárdi általános iskola honismereti szakkörének tulajdonában van / Szakkörvezető Ő Lugosi Árpádné ny. iskolaizgazgató / 1978 februárjában kimásoltattam belőle a néprajzi szempontból figyelemreméltó oldalakat. A kéziratos füzet valószinüleg Dunaföldváron készült, mivel több Tolna megyére, Dunaföldvárra vonatkozó adatot tartalmaz. Ezenkivül főként kalendáriumokból, korabeli lapokból kimásolt adatok találhatók benne. Legfrisebb adata 1901-ből való. Boritója hiányzik, szerzőjét nem ismerjük.

/7/ Történeti mondák, betyár- és boszorkánytörténetek. Csákvár. Gyüjtötte : Dobos Ilona, 1966. IKMNA. 71 . 9.

/8/ 1848-as hagyományok. Felcsut. Néprajzi Muzeum Etnológiai Adattára, Budapest /EA/. 2109.

/9/ Dégh Linda : A szabadságharc népköltészete. 144.

/10/ IKMNA. 55.27.

/11/ Pákozd község 1848-as hagyományai. Gyüjtötte : Gábor Éva,1947..IKMNA. 55.25.

/12/ Bogár János : Népszokások Gyurón. In: Néprajzi Pályamunkák Fejér megyéből I. Az István Király Muzeum Közleményei B-sorozat 33. Székesfehérvár, 1978.

/13/ Csalog József : Busójárás /poklada / a mohácsi sokacok tavasz ünnepe. Pécs, 1949. - Mándoki László, Busójárás Mohácson. Pécs. 1963. - Ujváry Zoltán : A hajduszoboszlói Szilveszter, In : Varia Folkloristica. Hajdu-Bihar megyei Muzeumok Közleményei 25. Debrecen, 1975. - Uő: A török alakja a magyar dramatikus népszokásokban. A Déri Muzeum Évkönyve 1971. Debrecen, 1973. 419-438.

/14/ A gyurói zöldághordás párhuzamait ld. : Bálint Sándor : Karácsony,husvét, pünkösd. Budapest, 1973. 333-342.

/15/ Eötvös Károly : im. 3-16.

/16/ A Mezőföld falvait a szentgáli vándorárusok látták el fából készült mezőgazdasági szerszámokkal és más faáruval. Szentgál néprajzi monográfiáját Vajkai Aurél készitette el : Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza. Budapest, 1959.

/17/ Erdős Ferenc levéltáros / Székesfehérvár / szives közlése. A szabadcsapatok fegyverként a csépet is használták. Ld. erről : Szkladányi Károly: Egy pátkai volt kisparaszti gazdaság eszközkészlete. In : Néprajzi Pályamunkák Fejér megyéből I.

/18/ EA. 309.

/19/ Dégh Linda : im. 9. sz. jegyzet.

/20/ Dégh Linda : im. 53-54. Figyelemreméltó a dalszöveg **örző** nyelvjárási sajátosság, amely Székesfehérvártól délre jellegzetes volt Fejér megyében.

/21/ Illyés Gyula : Puszták népe. Budapest, 1970. 69-70.

/22/ IKMNA. 55.27.

/23/ Uo. Az adatközlő nyilván Windischgrätzre gondol.

/24/ IKMNA. 55.24.

/25/ Csákvár község 1848-as hagyományai. Gyüjtötte : Gábor Éva, 1947. IKMNA. 55.23.

/26/ EA. 2109. Felcsut.

/27/ 1848-as hagyományok. Sárbogárd. Gyüjtötte : Juhár László, 1947. EA.2053.

/28/ Saját gyüjtés, 1978.

/29/ Sgy., 1978.

/30/ Eötvös Károly : im. 26-50, 70-73.

/31/ 1848-as hagyományok. Igar. Gyüjtötte : Nagy Lajos, 1947. EA. 2115.

/32/ Uo.

/33/ Néprajzi gyüjtés. Pákozd. Gyüjtötte: Tichy József, Géró Györgyi 1977. IKMNA. 77.1.

/34/ Uo.

/35/ Uo.

/36/ Sgy., 1978.

/37/ IKMNA. 55.25.

/38/ Uo.

/39/ Uo.

/40/ Jenei Károly : A pákozdi csata. Fejér megyei Szemle, 1966. 1-2. 5-27.

/41/ Ferenczi Imre-Molnár Mátyás : Fordulj kedves lovam : Rákóczi és kuruc néphagyományok Szabolcs-Szatmárban. Vaja, 1972. 77-78.

/42/ Dégh Linda : im. 151-152. Lapon Kiskomáromból / Zala m./ közli a monda egyik variánsát, amelyben egy másik nemzetközi mondaelem is szerepel : az ellenségből a hírmondók életbenhagyása, akik hazatérve rémületet keltenek.

/43/ 1848-as hagyományok. Mór. Gyüjtötte : Hegyi Imre, 1947. EA. 2070. Az adatközlő Görgeyt akart mondani.

/44/ Dégh Linda : im. Most már jöhetnek a vasasok címmel közli.

/45/ EA. 2070.

/46/ IKMNA. 71.9.

/47/ Erdős Ferenc : A mezőváros az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc idején. In : Mór története. Mór 1977. 245-258.

/48/ Mihálka Endrének az 1848/9-dik évi Függetlenségi harczokban mint honvéd altisztnek a 48-dik honvéd zászlóalj alatt viselt dolgai és az utóbb bekövetkezett honvéd üldözések. Kiskun Muzeum Adattára, Kiskunfélegyháza, Lelt. sz. : 59.7.1.

/49/ EA. 2070. Figyelemreméltó az adatközlő íző nyelvjárása, amely Mór környékére volt jellemző.

/50/ Móra Magda : Fejér megye hüségnyilatkozata Kossuth Lajos kormányzónak.Fejér megyei Szemle Honismereti tanulmányok. Székesfehérvár, 1968. 198-200.

/51/ Dégh Linda : im. 85-86.

/52/ EA. 2053.

/53/ 1848-as hagyományok. Bicske. Gyüjtötte : Aukner Tibor, 1947. EA. 2065.

/54/ A kéziratos füzetben Görgey rehabilitációjával kapcsolatban is találunk bejegyzést.

/55/ EA. 2115.

/56/ EA. 2070.

/57/ Dégh Linda : im. 98.

/58/ EA. 2073. Sárbogárd.

/59/ EA. 309.

/60/ IKMNA. 55.27. Bicske.

/61/ Uo.

PAB-VEAB ÉRTESITŐ 1979.

A DUNÁNTÚL TELEPÜLÉSTÖRTÉNETE III.

1848 - 1967

IV.

GENEALÓGIAI SZEKCIÓ

Vezető : KÁLIAY ISTVÁN

KÁLLAY ISTVÁN

bevezetése a családtörténeti szekció előadásaihoz

Az 1848-49-et követő nagy társadalmi átalakulás jelentős befolyást gyakorolt a családok mozgására, némileg megváltoztatva a genealógia fejlődését is. A legnagyobb változás kétségtelenül a nemesi rendben következett be, az öröklés módosulásával. Az 1848 : XV. tc. és az 1852. évi nyiltparancs az ősiség teljes és tökéletes eltörlésével olyan társadalmi követelést valósított meg, amely addig mozdulatlannak hitt jogintézményeket mozgatott meg. Az ősiséget az ági öröklés, az adományrendszert a telekkönyvi jogszerzés váltotta fel. Meggyorsult ugyanakkor a legkötöttebb tulajdonforma, a hitbizományok alapitása.

A szekcióban elhangzott előadások ebből az alapelvből kiindulva mutatták be egyes nyomdász, paraszt, értelmiségi és kereskedő családok történetét. A pécsi Taizs, a suri Kollár, az Egan vagy a Pirnitz család története a kor egy-egy jellegzetes fejlődési irányát mutatja be, nem veszitve szem elől olyan kérdéseket sem, mint az asszimiláció vagy a házassági szokások. Igen érdekes jelenségnek lehetünk tanui, amikor pl. a nyomdász család második nemzedékét már a városi értelmiség felső soraiban látjuk. Hasonlóan jellemző az az ut, amelyet a kereskedő Pirnitz család befutott, ahol az alapitó gyermekei között a kereskedőn kivül már bankárt és ujságirót is találunk.

Fontos összefüggésekre mutatnak rá az életrajzok is. Zichy Ödön szerepe közismert a köztörténetben, kevésbé ismert azonban Fejér megyei közéleti szereplése, a családi és megyei kapcsolatok, funkciók összefonódása. Batthyány Kázmér 1848-as külügyminiszter dél-baranyai tevékenysége, Munkácsy Alberthez való viszonya is kevésbé ismert volt eddig.

Az elhangzott előadások nemcsak helyi, hanem országos jelentőségü kérdésekkel foglalkoznak. Példát mutatnak arra, hogy a genealógia művelése milyen lényeges kérdésekre irányithatja a figyelmet. A szekció feladata a genealógia irányának keresése, az alapelveknek a gyakorlatban való kimüvelése és a magánkutatások megfelelő mederbe terelése. Minden előadás alapos levéltári kutatásra épül, széles forrásbázison alapszik. A korábbi településtörténeti konferenciához hasonlóan sok hasznos feldolgozással járul hozzá a kor családtörténetéhez.

KÁLLAY ISTVÁN

Változások az anyagi magánjogban az ősiségi pátens /1852/ után

Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc elbukása nem vonta maga után a társadalmi vivmányok megsemmisitését. Az 1848: XV. törvénycikk, az ősiség teljes és tökéletes eltörlése olyan társadalmi és politikai követelést valósitott meg, melyet - három évi bizonytalanság után - a győztes osztrák ellenforradalom is megerősitett.

A XIX. század első felében ősiség alatt az egész nemesi ingatlanjogot átfogó jogelvet értették, ősi jószágnak tekintve a "nemző eleinktől, törvényes öröklés utján ránk szállott " javakat /1/. A nemesi ingatlanokat a birtoklási jogcim szempontjából két csoportra - királyi adomány és szerzemény - osztották. Az adománybirtok sem az egyesé volt, hanem a birtokos egész családjáé, illetve mindazoké, akik arra örökségképpen számot tarthattak. Miután a Hármaskönyv I. rész 13. cime szerint minden birtokjog királyi adományból származott, az ősi örökséget mindenki csak az első adakozónak, vagy a szerzőnek köszönhette / vagyis nem az utolsó, elhalt birtokosnak/; az örökös tehát nem is ennek, hanem az első szerzőnek a képviselője. Ez azt is jelentette, hogy ahogy osztály előtt a jószág az egész nemzetség tulajdona volt, az maradt azután is. Ebből következett az elidegenitési, terhelési, kizárási és kitagadási tilalom. Murarik Antal mindezek közül a vagyonforgalom korlátozására irányuló anyagi-jogi intézmények összességét tartotta kiemelendőnek /2/.

Az 1849. november 3-i és 1850. március 1-i felségrendeletek az ősiségi igényeken alapuló pereket szüneteltették és uj perek inditását megtiltották. Ez volt az előzménye a több évi előkészités után 1852. november 29-én megjelent és 1853. május 1-én hatálybalépett ősiségi pátensnek nevezett császári nyiltparancsnak. A pátens első fejezete megszüntette a királyi és nádori adományok rendszerét és eltörölte a királyi kincstár háramlás vagy hütlenség cimén való öröklését. Megszüntette továbbá a földesuraknak az urbéres viszonyokon alapuló háramlási jogát is. A pátens második fejezete eltörölte az öröklött és szerzett, az adományi és más vagyon, továbbá a fi- és lányág közti különbséget és az öröklési jog tekintetében az osztrák polgári törvénykönyvre utalt. Lehetséges volt viszont három éven belül a fiutődok javára vétrendelkezni. Az optk. hatálybalépése előtti elhalálozásokra a törvényes öröklés addigi szabályait alkalmazták. Az özvegyi vagy hajadoni jog cimén birtokolt javakra nézve fennálló igényeket jogvesztés terhe mellett egy éven belül az illetékes bíróságnál be kellett jelenteni. A házasfelek közti házassági és örökségi szerződéseket és a közszerzeményt a házasságkötés idején hatályos törvények szerint itélték meg, a törvényes öröklés azonban az optk. hatálybalépte utáni halálozás esetén már e szerint történt. A pátens 13. §-a szerint a hitbizományok fennmaradtak. Ujak alapitására az optk-t kellett alkalmazni /3/.

Az ősiségi pátens hét és fél évig volt hatályban. Az októberi diploma a törvénykezés terén az 1848 előtti helyzetet állitotta vissza, majd a gróf Apponyi György országbiró elnöklete alatt 1861. január 23-án összeült értekezlet a megváltozott viszonyok szerint szabályozta a törvénykezést. Az országbirói értekezlet által alkotott ideiglenes törvénykezési szabályok a magánjog anyagi része vonatkozásában az ősiségi pátensnek az öröklési rendre vonatkozó rendelkezéseit megszüntnek nyilvánitották. Az adományos és nem adományos, valamint a fi- és leányág közti különbség - az 1848 : XV. tc. szellemében - megszünt. Élők által kötött szerződéseket az örökösök - a javak természetéből következő keresettel - nem támadhattak meg. Az ajándékozási jogot viszont a törvényes rész korlátozta. A végrendelkezési jogot csak a leszármazó, fel- és lemenő egyenesági örökösök törvényes osztályrésze szükitette; ez utóbbi a felét tette

annak, ami az örökhagyó végintézkedés nélküli halála esetén járt volna. Végrendelet nem lévén, a leszármazók közül az első izben levők fejenként, a többiek törzsenként örököltek. Ha törvényes leszármazók nem voltak, az apa és anya a tőlük vagy águktól eredő érték erejéig örökölt. Az életben nem lévő szülőt az oldalági rokonok képviselték. Ha ilyen örökös sem volt, a felmenők illetve a tőlük származott oldalági rokonok örököltek. Az ITSZ ismerte a hitvestársi öröklést az örököltt és szerzett javak tekintetében ; a közszerzeményt, özvegyi öröklést és jogot szabályozó törvények ujra életbe léptek. Az ősiségi pátens többi rendelkezései, az 1855. december 15-i telekkönyvi rendelet valamint az optk-nak a javak megszerzésére és elidegenitésére vonatkozó határozatai hatályban maradtak. Az ITSZ-ben tehát az ősiséget az ági öröklés, az adományrendszert a telekkönyvi jogszerzés váltotta fel. Ezzel lezárult az ősiség eltörlésének története /4/.

Az ősiséget megszüntető 1848-as törvényhozás és az 1852-es császári pátens nem érintette a családi öröklés leginkább korlátozott rendjét, a családi hitbizományokat. Az első szabályozás az 1862. október 9-i, a kuriához intézett, az optk. szellemében fogant uralkodói leirat. Ennek kiadását éppen az tette szükségessé, hogy az ITSZ nem szabályozta a hitbizományokat, különösen pedig a felügyelő hatóságokat. A leirat az 1687 : IX. és az 1723 : L. törvénycikket nem tartotta kielégitőnek, mivel a birtokos és a városok jogait nem biztositotta. Az uralkodói leirat az elsőszülöttségi örökséget állitotta előtérbe, az iz- vagy kor-örökséggel szemben /5/. A leirat lehetővé tette , hogy - ha az alapitó ugy rendelkezett - a fiág kihaltával a lányágra szálljon a jószág. A lányágban a fiörökösök azonban megelőzték a nőörökösöket.Példa erre gróf Eszterházy Pál 1872., gróf Károlyi István 1877., gróf Bánffy Albert 1885. évi alapitólevele /6/.

Az 1868 : LIV. tc. - a mellett, hogy 21. §-a a hitbizományi ügyeket azon megye törvényszékéhez utalta, amelynek területén a jószág feje feküdt - felhatalmazta az igazságügyi minisztert a hitbizományok körüli eljárásra. Ennek alapján látott napvilágot 1869. április 7-én az 1090. I.M. számu, a hitbizományi eljárást szabályozó rendelet, amely lényeges reformot nem hozott ugyan, de az 1687 : IX. és az 1723 : L. törvénycikkek mellett a hitbizományi jog fő forrása lett.

Apáról-fiura szálló szájhagyomány szerint az első magyarországi hitbizomány 1650-, illetve 1653-ban Pálffy Miklós alapitotta. Katona Mór még a XVII. század végére tette az intézmény hazai megjelenését; Erdélyi Aladár 1912-ben több alapitást emlit az 1542-es évtől kezdődően. Östör-Petrovay összefoglaló munkája az 1650-ben létesült gróf Pálffy-féle hitbizományt tekinti az elsőnek. Talán az ő hatásukra került be Eckhart Ferenc jogtörténetébe is az 1653-as évszám. Ezt olvashatjuk különben a legujabb magyar jogtörténeti tankönyvben is /7/. Saját kutatásaim arra utalnak, hogy az első magyarországi hitbizományt 1542-ben Thurzó Elek alapitotta.

A családi hitbizomány alapeszméje egy tekintélyes vagyon osztatlan és elidegenithetetlen fenntartása a családban, egymás után következő nemzedékek előre kijelölt valamelyik tagja számára. Célja a "család fényének " fenntartása, a közéleti szereplésnek és rangnak megfelelő jövedelem biztositása.Hitbizomány alapitó okirat, halálesetre tett végrendelet, szerződés vagy királyi adomány utján jöhetett létre. Birtokosa nem haszonélvezője, hanem időleges tulajdonosa a vagyonnak, kötelessége állagát, értékét fenntartani. Az öröklés rendje szerint megkülönböztetünk primogeniturát / első fiszülöttséget/, majorátust / izközelségi fiutódlás, ha többen vannak, a major natus dönt /és a senioratust / a fiszármazók közül a legidősebb örököl /8/.

A családi hitbizomány lényege tehát az örökösödési rendezés, a feudális jogtudósok azonban nem ezt, hanem az ősi birtokot emelik ki. Ez annál figyelemreméltóbb, mivel az ősiség és a hitbizomány között inkább ellentmondás, mint összefüggés van. Az ősiség ui. erősen gátolta a hitbizományok létrejöttét és elterjedését, hiszen lényege éppen az öröklésre jogosultak közti osztály volt. Nemes ember csak ingóiról és szerzett ingatlanairól tehetett végrendeletet, hitbizomány esetén viszont az öröklést nem az ősiség, hanem az

alapitó akaratnyilvánitása szabta meg /9/.

Mindezek előrebocsátása után logikusnak látszik, hogy az ősiségi császári pátens és az ITSZ / illetve az 1862. évi uralkodói leirat / nyomán nőtt a hitbizományi alapitások száma. Valóban azt látjuk, hogy 1852-1879 között 17 uj hitbizomány jött létre Magyarországon. Ezek a következők /10 / :

N é v	jószágfej	vármegye	alapitási év
br.Haynau	Nagygéc	Szabolcs	1852
gr.Nádasdy		Fejér	1853
hg. Coburg	Tard	Borsod	1854
gr. Semsey	Balmazujváros	Szabolcs	1854
gr. Batthyány	Polgárdi	Fejér	1856
gr. Barkóczy	Jánk	Szatmár	1859
gr. Dessewffy	Vencsellő	Szatmár	1867
gr. Andrássy	Monok	Zemplén	1867
gr. Pálffy		Pozsony	1869
br. Prónay	Acsa	Pest	1869
Somssich	Somogysárd	Somogy	1869
gr. Eszterházy	Pápa	Veszprém	1872
gr. Cziráky	Lovasberény	Fejér	1873
gr. Erdődy	Vép	Vas	1873
gr. Eszterházy	Csákvár	Fejér	1875
	Tata	Komárom	1875
gr. Károlyi	Fehérvárcsurgó	Fejér	1877
gr. Zichy	Aba	Fejér	1879

Az ősiségi pátenssel csaknem egyidőben jött létre a báró Haynau táborszernagy Bécsben kelt végrendelete által alapitott hitbizomány/11/. Öröklési rendje elsőszülöttségi, a lányok és lányágak kizárásával. Az alapitónak fiutóda nem lévén, a Kis- és Nagygéci uradalomból, valamint 100.000 Ft tőkéből álló hitbizománya a fioldalágakra ment át.

Időben / 1853 / ezt követte gróf Nádasdy Ferenc Fejér megyei alapitása Tamás számára. 1854-ben két hitbizományt alapitottak Magyarországon : a herceg Coburg- és a gr. Semsey-félét. A Ferdinánd szász-coburg-gothai herceg által alapitott hitbizomány örököse csak az ő, ranghoz illő házasságból született férfi ivadéka lehetett. Az örökösnek kötelessége volt a birtokba lépéstől számitott egy év alatt rangjának és a Coburg hercegi ág alapszabályainak megfelelő házasságot kötni. Jogositott és köteles volt a birtokbalépéskor az alapitó férfi ivadékát végrendeletileg hitbizományi utódnak megnevezni. Ha nem nevezte meg, a hitbizomány az elsőszülött fiura, vagy annak fileszármazóira szállt.

Gróf Semsey Lajos 1854. augusztus 28-i végrendeletében fiai és lányai, illetve ezek fiuutódai részére azzal létesitette a balmazujvárosi hitbizományt, hogy ha gyermekei után fiutódok nem maradnának, a vagyont osszák fel az utódok között.

Az 1340 kat. holdból álló Fejér megyei Polgárdi hitbizományt 1856. január 2-án gróf Batthyány István alapitotta László nevü másodszülött fia és fiutódai számára, az elsőszülöttségi rend szerint. Vagyis László után elsőszülött fia illetve az ő elsőszülött fiutódai örököltek.

A jánki hitbizományt 1859. szeptember 6-án gróf Barkóczy János alapitotta lánya, Ilona, illetve törvényes fiutódai számára. Ha a hitbizomány " nőszemély vagy anyarokon " kezébe került, akkor ezek kötelesek családi nevükhöz a

Barkóczy nevet felvenni. Egyébként az öröklési rend az elsőszülöttség alapján történt.

A vencsellői gróf Dessewffy hitbizományt 1867. július 2-án Dessewffy Kálmán alapította Miklós fia, a tiszalökit pedig Lajos fia és ezeknek törvényes házasságból származó fiutódai részére az elsőszülöttségi rend szerint. Ha valamelyik fiunak magvaszakad, a vagyon átmegy a másik ágra. Ez meg is történt: sőt mindkét fiunak fimagva szakadt, a vagyon / 17 290 kat. hold / átment az alapító nagybátyjának, Józsefnek az ágára. Igy lett birtokos gróf Dessewffy Aurél, illetve fiai, Aurél és János.

Éppen a kiegyezés évében alapított hitbizományt gróf Andrássy György Kisznahorkán és Somoson, melyből az első világháboru után 9671 kat. hold maradt, Monok jószágfejjel. A hitbizomány elsőszülöttségi, fiutódok kihaltával át - szállhatott a lányutódokra is. Az alapító fia lemenők nélkül halt meg, a vagyon igy Erzsébet, gróf Széchenyi Pálné lánya jogán gróf Széchenyi Aladárra, majd Györgyre szállott.

Ugyancsak elsőszülöttségi renddel alapitotta az acsai / Pest m. / hitbi - zományt báró Prónay Gábor fiai és fiutódaik számára. A fiág kihalása után a lányok és a leányágak is utódlásra jogosultak. Ebben az esetben a lányutód férje köteles volt a Prónay nevet felvenni. Az elsőszülöttségi rend szerint jött létre 1869-ben a somogysárdi Somssich hitbizomány is.

Korszakunkban három Eszterházy hitbizomány jött létre. 1872-ben gróf Eszterházy Pál alapitotta a pápa-ugodi, 1874-ben gróf Eszterházy Móric a csákvári és 1876-ban gróf Eszterházy Miklós a tatatóvárosi hitbizományt. A pápa-ugodi hitbizományban az elsőszülöttségi rend szerint az alapító fiai és ezek fiutódai örököltek. Ha az alapító fiainak magva szakadna, a hitbizományi u - tódlás az alapító testvérbátyját és öccsét, illetve ezek fileszármazottjait illette ; utánuk pedig átment a cseklészi, utána a hercegi ágra. Ha ezekben az ágakban fiutód nem lenne, az alapító fiainak és lányának lányutódait jelölte ki, az elsőszülöttségi sorrendben. A birtokos köteles volt saját nemzetségi nevéhez a Galántai és Fraknói gróf Eszterházy nevet és az ezzel járó cimereket felvenni.

A 37 679 kat. holdas csákvári hitbizományban az elsőszülöttség szerint az alapító fia, Miklós Móric, illetve az ő törvényes fiutódai örököltek. Fiutód hiányában a lányágból leszármazó elsőszülött fiutódok örököltek; kötelesek voltak felvenni az Esterházy nevet, cimert és a hitbizománnyal járó "Csák - vár-Gesztes örökös ura " előnevet. Csak ezek után kerülhetett az utódlás a hercegi, azután a cseklészi, majd a zólyomi és a csesznéki Eszterházyakra.Ugyancsak az elsőszülöttség szerint örököltek a tata-tóvárosi hitbizományban is. Az elsőszülöttségi lemenők kihalta után a vagyon az alapító öccsének,Pálnak ágára szállott át.

Az 8416 kat. holdas lovasberényi Cziráky hitbizományt 1873.november 1-én gróf Cziráky János alapitotta az elsőszülöttségi rend szerint Antal, Béla és János fiai, valamint az ő fiutódai részére. Ha a fiuknak magva szakadna, akkor a tőlük leszármazó lány elsőszülött fia örökölt azzal a kötelezettség - gel, hogy nevéhez a Cziráky nevet felvegye.

A vépi / Vép, Pecöl, Nagyszőllős / hitbizományt 1873. junius 9-én gróf Erdődy Sándor alapitotta a maga, majd unokaöccse / gróf Erdődy Ferenc / másodszülött fia Tamás, majd ennek öccse Károly, utána ennek öccse Sándor és gróf Erdődy Ferenctől még leszármazott fiugyermekek számára, az elsőszülöttségi rend szerint.

Meg kell még emlékeznünk két Fejér megyei, a gróf Károlyi István által 1877-ben alapitott fehérvárcsurgói és a gróf Zichy Jenő által 1879-ben alapitott abai hitbizományról. A 10 627 kat. holdas csurgói hitbizományban az elsőszülöttségi rend uralkodott. Az 5927 holdas abaiban szintén.

A családi öröklési rend áttekintése igazolta azt a felvetést, hogy az ősiség megszüntetése kedvezett a hitbizományok alapitásának. Ennek eredményeképpen az 1852-őt követő években megnőtt az alapitások száma. Az öröklési rend szabályozásánál az alapitók az elsőszülöttséget részesitették előnyben, csaknem minden alapitásra ez jellemző. Az elsőszülöttség általában a fiágra vonatkozott, magszakadás esetén azonban a lányági fiutódok is számitásba jöttek, ugyancsak az elsőszülöttségi rend szerint.

Jegyzetek

/1/ Párniczky Mihály : Az ősiség a XIX. században. In : Illés József Emlékkönyv, Budapest 1942. 422.

/2/ Murarik Antal : Az ősiség alapintézményeinek eredete, Budapest 1938.10.

/3/ Csizmadia-Kovács-Asztalos : Magyar állam- és jogtörténet, Budapest 1972. 468.

/4/ Párniczky, 475-476.

/5/ Katona Mór : A magyar családi hitbizomány, Budapest 1894. 368-369.

/6/ Zlinszky Imre : A magyar magánjog, VIII. kiadás, Budapest 1902. 333.

/7/ Katona, 28. : Erdélyi Aladár : Régi magyar hitbizományok története és joga, Budapest 1912. II. 146. : Östör József-Petrovay Zoltán : Hitbizományi jog, Budapest 1937. II.3.; Eckhart Ferenc : Magyar alkotmány és jogtörténet, Budapest 1946. 363.; Csizmadia, 285.; Frank Ignác : A közigazgság törvénye Magyarhonban, I. Buda 1845. 461.; OL NRA Fasc. 491. No 11.

/8/ Katona, 5, 60-61, 109, 165.

/9/ Wenzel Gusztáv : A magyar magánjog rendszere, Pest 1872. 502-503.; Kelemen Imre : Institutiones Juris Privati Hungarici, 1814. 14. fej. 551. §. Kövy Sándor : Elemente Jurisprudentiae Hungariae, 1835. 10. fej. 425. szakasz; Eckhart, 362-364.

/10/ Katona, Erdélyi és Östör-Petrovay alapján.

/11/ Erdélyi, I. 411-416.

KISS MÁRIA

Az Erdődy család öröklési rendje az 1873.évi hitbizomány létesitése előtt

Az Erdődy család ősi vagyonának alapját, a család egyik kiemelkedő egyénisége Bakócz Tamás vetette meg. Alig egy évtized alatt hatalmas birtokok tulajdonosa lett. Megszerezte Körös és Zágráb megyében Szarvaskőt, Monoszlót 75 faluval. Paumkirchen Györgytől tekintélyes területek jutottak birtokába zálog cimén. Ujlaky Lőrinc és Zápolya István között szerzett béke jutalmául kapta Gerencsér várát Fejér és Somlóvárt Veszprém megyében. Ellerbach János tette örökösévé Monyorókerék, Vöröstorony / Vörösvár /, Körmend birtokában. Ingatlanokat iratott rá a Rozgonyi család több tagja. A Decsi Roh családtól Körös megyében Dian és Plodin várait szerezte meg. Vuk szerb fejedelem özvegyének jószágai közül királyi adományként kapta Fejérkő várát, Kanizsa György elkobzott javaiból Debrő várát, Gyöngyös mezővárossal és 3 falu - val. Zala megyében Csatár került tulajdonába Kinizsi Pál halála után ; Corvin Jánostól a zsámbéki és derecskei uradalmat szerezte meg /1/.

A vagyon sorsának biztositása érdekében Bakócz Tamás kiváltságlevelet eszközölt ki II. Ulászlótól 1501-ben /2/. II. Lajos 1517-ben kibocsátott oklevele pedig Bakócz érsek birtokainak rokonai közötti felosztását engedélyezte. E szerint Körmendet, Vörösvárt / Vas m./ Somlyót / Veszprém m./, hasonlóképpen Monoszlót, Szarvaskőt, Dián várát Körös megyében, Császárvárt Varasd megyében a hozzájuk tartozó városokkal, falvakkal, birtokrészekkel unokaöccsének Péternek hagyta. Csábrág várát Hont megyében, a Bars megyei Bény mezővárost falvaival, pusztáival, jogaival Istvánnak és Farkasnak, valamint örököseinek juttatta. Az oklevél az ősiségnél szorosabb megkötést tartalmazott.Az a kitétele, hogy azörökösöknekneg kellett elégedniök a megjelölt felosztással, hogy emiatt egyik a másikat perbe nem foghatja, örök- és zálogjogon el nem idegenitheti, valamint, ha mégis megtennék, akkor az erről szóló bevallások és kibocsájtott oklevelek érvénytelenek lesznek - tul mutat az ősiségen. Ha az idők során az örökösök ága kihalt volna, a birtok az esztergomi Bakócz kápolnára, illetve a zágrábi egyházra szállt volna/3/.

Az Erdődy család ősének Pétert tekintjük. Unokája, Tamás utódaiban maradt fent a familia. Tamás nyolcadik gyermekétől, Kristóftól született György és Gábor ivadékaival két ágra szakadt a család a 17. században. György ága az ősi vonal továbbvivője, Gáboré az un. galgőci ág /4/.

A birtokok sorsában már a 16. században változás következett be. Körmend előbb zálogba, majd végleg eladásra került. Jánosháza és Somlóvár is hasonló sorsra jutott, de ezeket a birtokokat a család később részletekben visszavásárolta/5/. Tamás felesége Ungnád Anna Mária hozománya révén került a családi vagyonhoz a 16. században Szomolyán és Szamobor. Tamás még életében átadta fiának, Kristófnak Szamobort. Kristóf halála után a vagyont gyermekei György, Gábor, Imre, Ilona és Erzsébet örökölték/6/.

A család történetében többször találkozunk osztállyal. 1615-ben Thurzó György nádor előtt osztoztak Tamás bán fiai. Az örökhagyó az osztályba bevonta fiainak anyjuk után járó birtokait is. Az osztályban kikötötték, hogy a leánynegyedet Szamoborból kell kiadni. Horvátországtól Nyitráig található birtokokat István, Kristóf, Zsigmond és János kapta/7/.

Ujabb birtokokkal gyarapodott az Erdődyek vagyona a 18-19. században vétel, házasodás, visszavásárlás révén. 1701-ben Kristóf a Felvidéken, 1749-ben Antal Horvátországban vásárolt nagyobb kiterjedésü ingatlant/8/, Erdődy György / országbiró / megvásárolta a fiscustól Mindszent-Algyő-Pusztaszer birtokát, visszaszerezte a somlói uradalmat is. Ő vásárolta meg testvére,Gá-

bor egri püspök segitségével 240 ezer forintért a galgóci uradalmat, amelyen hitbizományt alapitott. A galgóci hitbizomány formája királyi adomány. A kamarával kötött szerződésben megállapitották a hitbizomány alapitási módját és feltételeit. E hitbizomány majorátus volt, az elsőszülöttek örökösödése. Várományosa csak férfi leszármazott lehetett. Ezek kihaltával leányági leszármazói csak a lefizetett 240 ezer forint erejéig részesedtek a vagyonból. Az alapitó okirat kimondta, amennyiben az alapitó György ága kihalna, ugy a monyorókeréki / ősi ág / Erdődy Sándor következik az öröklésben, ennek férfi örökösei közül mindig az idősebb /9/.

A galgóci ág hitbizományának létrehozásán kivül még egy esemény határozta meg az Erdődy család tagjainak további örökösödési rendjét. Sándor halála után életbenmaradt két fia, László és Lajos megosztoztak apjuk után örökölt vagyonon. Az 1728-ban végrehajtott osztály nemcsak a birtokok elosztását jelentette, hanem a család egyik ágának kettéválását is. Lajostól számitjuk az u.n. vörösvári vonalat. László ága pedig vitte tovább az ősi fővonalat. Birtokok elosztása, kastélyok félbeosztása után csak a monyorókeréki várban a kincstár, levéltár és könyvtár maradt közös használatban. A somlói dominium " egész fele " László örököseié lett, mivel Lajos utódai a birtokon lévő zálogterheket nem fizették.A két testvér a horvátországi birtokokat egy ideig közösen birta, majd ezeken is megosztoztak, a szamobori birtokot pedig közösen eladták/10/.

A galgóci hitbizomány az alapitó György halála után ennek fiáé, Antalé lett. Antal fiuutód nélkül hunyt el, igy vagyona testvéreire, Kristófra, és Jánosra szállt. János kapta a hitbizományt, Kristóf birta az Algyő-Mindszent-Pusztaszeri birtokot és Szomolyánt. Kristóf különböző pénzügyi kalandjai következtében adósságba keveredett. Nagy összegü kölcsönöket vett fel. Fizetni nem tudott, a kölcsönöket felmondták, foglalást vezettek birtokainak egy részére, igy Jánosházára is. Szomolyánt 1864-ben váltotta vissza Pálffy Mór, mint Erdődy örökös / anyja Erdődy Józefa volt / /11/.

A galgóci hitbizományi birtok János halála után idősebbik fiáé Józsefé lett a teljes anyai résszel együtt. Ennek fejében testvérének Antalnak és két lánytestvérének meghatározott évjáradékot kellett fizetnie/12/.

József jól gazdálkodott, a család több régi birtokát visszavásárolta és ujakkal is gyarapitotta. Testvérétől Antaltól is örökölt. József végrendeletében felsorolt birtokokról, birtokrészekről megtudjuk, hogy melyek illették a leányágat, melyek a férfiágat. A horvátországi birtokok majdnem teljes egészükben csak a férfiágat illették. Jókő kezdetben csak a nőágé volt, de a Wallenstein-féle perben a kuria itélete alapján egy része a férfiágra szállt át. Több uradalom mint Csejte, Beckó, Niszna, Buhuszlavec csak a férfiág kihalta után kerülhettek a leányág kezére /13/.

A következőkben az Erdődy család Sándor vonalának, a fővonalnak 1728-ban kettévált ágát kisérjük figyelemmel. Erdődy Sándor 1793-ban fiuutód nélkül halt meg, vagyonát testvére, János örökölte. A vépi, monoszlói dominiumokhoz Sándor részbirtokokat szerzett, fejlesztette a gazdaságot, nagyszabásu épitkezéseket hajtott végre. A vagyon örököse a beruházások fejében az örökhagyó lányának Szirmay Antalnénak 12 ezer forintot volt köteles kifizetni. Az özvegy, valamint a végrendelkező nőtestvérei készpénzt örököltek/14/.

Károlynak-László fiának - / 1734-1811 / - gyermeke nem volt, örökösei fivérének fiai Zsigmond, Sándor és Péter lettek /15/. A László vonalhoz tartozó Lajos vagyonának egy része - a jánosházai uradalom - csak Lajos - László unokája - halála után került a család kezelésébe. / Lajos felesége Nádasdy Borbála vásárolta vissza / Lajos vagyonát két fia Károly és Ferenc kapta/16/. A két fiu közül csak Károly alapitott családot, igy fivérének vagyona is őt illette meg. Házasságából Lichtenberg Máriától két fia és egy lánya született. Az elsőszülött József 3 éves korában meghalt, a vagyon örököse a másodszülött Kajetán lett / 1795-1865/. Károly leánya, Barbara Morvaországba ment férjhez Wrbna Jenő grófhoz, Barbara apja halála után annak hol-

leschaui ingatlanát kapta minden tartozékával, élő és holt felszerelésével /17/.

Kajetán kezére nagy vagyon került. Vép és Monyorókerék fele, Jánosháza, Somlóvár, Horvátországban Szettuš, Lyublanica, Kuttina, Császárvár egy része. Röviddel halála előtt a Galgóc-Pöstyéni hitbizományt, valamint Obrest és Goldovót örökölte. Életében hosszantartó pert folytatott a Lajos vonal tagjaival. A pert Erdődy György / 1785-1859 / inditotta Jánosháza birtoklása miatt. A felperes mellett a perbe beavatkozott János és Antal is. György követelte a jánosházai uradalom negyedének kibocsájtását, melynek megszerzését elődeik 1758-ban elmulasztották.

A birtoknak a vérrokonok közötti felosztása és mindkét részről beruházott zálogos összegeknek összeszámolása végett 1755-ben Erdődy György /1654-1759/ inditott pert a királyi tábla előtt. Az itélet a somlyó-jánosházai uradalmat két egyenlő részre osztotta 1758-ban. Egyik felét kapta Erdődy György, a másikat Erdődy Lászlónak és Lajosnak örökösei. A László-Lajos-féle rész ismét két részre oszlott volna, de Lajos örökösei a birtokon lévő zálogterheket nem fizették ki. Igy az őket illető rész is a László vonalé lett. A György-ági vagyon is örökösödés, majd zálogból történt kiváltás után 1782-ben a László ág kezére jutott. Erdődy György mint felperes a 18. században folyó per során " kisebb zálogos summának megkinálásával ", a nagyobbiknak pedig megajánlásával az alperest biróilag megintette. A megintés hatástalan maradt. György a Dunántuli Kerületi Tábla előtt pert inditott, keresetében azt állitván, hogy az alperes a birtokot csak zálogjogon birja, ezért az osztályt, csak a zálog körüli kérdések tisztázása után kérte elrendelni. A kerületi tábla a keresetet elutasitotta, miután az "anyaper megindítása előtt a keresetbe vett zálogos javakat az alperes már 96 év óta háborittatlanul birtokolta ". György nem nyugodott meg az itéletben, fellebbezéssel élt a Soproni Főtörvényszéknél. Közben a felek Bécsben összeültek, hogy békés uton intézzék el az ügyet, de a tanácskozás eredménytelen maradt. A Soproni Főtörvényszék is jóváhagyta a Kerületi Tábla döntését. A felperes ujból próbálkozott és rendkivüli folyamodást adott be, amelyben megváltoztatta a kereseti jogalapot, és keresetét " letartóztatott osztályrészének kiadására irányozta ". A perben 1856-ban mondták ki az utolsó szót : a felperes minden keresetét elutasitották /18/.

Kajetán halála után a hatalmas vagyon fiára, Ferencre szállt, aki hitbizomány alapitásával intézkedett a birtok további sorsáról.

A Lajos vonal öröklési rendje a következőképpen alakult. Lajos 13 gyermeke közül 7 kicsi korában, 1 pedig egész fiatalon halt meg. A vagyont életben maradt két fia László és Lajos örökölte. Lászlónak második feleségétől két gyermeke született, György és Francika. Francika korán elhalt, az egész vagyon Györgyé lett. György feleségül vette Aspremont-Linden Mária Gobertinát. Felesége hozományaként került a vörösvári Erdődy családhoz, a Rákóczi jószágoknak leányágat illető negyede/19/.

Erdődy György Magyar- és Horvátországban örökölt javait elődeinek intézkedése értelmében a leányág kizárásával csak a fiág örökölhette. Ennek értelmében készitette el 1854 juniusában Erdődy György végrendeletét. Végrendeletében kinyilvánitotta akaratát, hogy fiai : István, Lajos és Károly részére hitbizományt kiván alapitani. István hitbizományához tartozott volna : Vörösvár, Német- és Oláhcikleny, Rumpod, Felső- és Alsópodgorja, Bándoly, Oberdorf, Lődös, Őriszentmárton, Jobbágyi, Jobbágyiujfalu, Rohrbach, Olbendorf, valamint Zala megyében Páka és Csömödér. Lajosé lett volna a füzesi birtok, a monyorókeréki uradalom felével. Károly kapta volna a horvátországi uradalmakat hitbizomány formájában, Gerebent, Neumarkhofot, a granai,gothaloveci javakat tartozékaikkal/20/.

Az 1852 év novemberében kelt ősiségi nyilt parancs értelmében, az ősi és szerzett, adományozott és egyéb vagyon öröklésében a fi- és leányág közötti különbséget törölte. Megengedte azt is, hogy csupán férfiágat illető ősi, ne-

mesi javak birtokosai 1853 májusától számitva 3 év alatt a fiág javára, az illető első folyamodásu törvényszéknél eredetiben elhelyezett végrendeletben rendelkezzen. Mivel Erdődy György birtokai nem egy ország területén feküdtek, biróküldésért folyamodott / az eredeti intézkedést nem helyezhette el mindazon országok területén, ahol birtokai voltak./ Igy akaratát a Bécsi Főtörvényszéknél nyilvánitotta ki. Végrendeletében Erdődy György arról gondoskodott, hogy ősi javai elsőszülöttségi hitbizomány szerint öröklődjenek a következőképpen : ha az elsőszülöttségi ág kihalna, az üresedésben lévő hitbizomány a legközelebbi férfiágra szálljon, ha a második ág is kihalna, a harmadik ágra szálljon, és a hitbizomány mindig az érdekelt ág elsőszülöttjét illesse. Ha a fiág egészen kihalna, mindhárom hitbizomány az alapitó leányainak fiuutódaira szállna. / Erdődy István hitbizománya Erdődy A - gatha férj. Széchenyi Jánosné, a Lajos-féle hitbizomány Erdődy Franciska férj. Skrbenszky báróné, Károly számára alapitandó hitbizomány Erdődy Mária Wolkenstein grófné fiuutódait illette volna az elsőszülöttségi öröklés alapján./ Ha a végrendelkező leányainak fiuutódai kihaltak volna, a hitbizományok visszaszálltak volna a három első várományos leányutódaitól származott fiuörökösökre, ugyancsak az elsőszülöttségi rend szerint.

A hitbizomány alapitása ellen elvileg nem merült fel kifogás, de az 1865-ben kelt kancelláriai leirat, az örökhagyótól leszármazó leányágbeli fiutódok javára megállapitott távoli öröklési rendet nem hagyta jóvá. De nem lehetett mindhárom hitbizományt egyazon szabály szerint sem megállapitani. A birtokok Magyar- és Horvátország területén feküdtek. A két országban más-más szabálya volt a hitbizományi ügyeknek.

Az örökösök - ahogy kifejtették, az öröklési renddel nem értettek egyet - "ellenkezett szivük akaratával " - de teljesiteni kivánták az elhalt végső akaratát. Hogy a hitbizomány létrejöhessen, elálltak a kiszabott öröklési rendtől, nővéreik öröklési jogát ejtették. Későbbi évek folyamán ujabb változásokat tettek, de végül is eredménye nem lett, a hitbizományt nem hozták létre/21/.

A három örökös a végrendeletben meghatározott módtól kissé eltérve osztozott meg a vagyonon, István és Lajos is kapott birtokrészeket Horvátországban/22/.

Erdődy Györgyné Aspremont Mária halála után István, Lajos, valamint az elhunyt Károly gyermekei az ősi Rákóczi vagyon leányági részeit is megörökölték/23/.

A család vörösvári vonalának birtoka az örökösödések során tovább aprózódott. Éppen ezt kivánta megakadályozni a tervezett hitbizomány.

Ami nem sikerült a vörösvári vonal tagjainak, sikerrel járt a László-vonal /ősi ág / leszármazottjainak. 1873-ban a László vonal I. és II. ágában hitbizomány alapitása történt. Az egyik hitbizományt Erdődy Sándor, a másikat Erdődy Ferenc alapitotta. Az alapitási okiratok szerint mindkét hitbizomány Erdődy Tamás, Ferenc másodszülött fiát illette, mint várományost. Ferenc elsőszülött fia Imre a Galgóc-Pöstyéni hitbizományt örökölte, ezért történt a másodszülött javára az alapitás. Mindkét hitbizomány birtokai Vas megyében feküdtek. Erdődy Sándor Vép-bakófai uradalomból és a hozzátartozó részekből alakitotta ki uj vásárlással kiegészitve az elsőt, Ferenc pedig Vép-Pecöl-Nagyszőlős birtokrészeket vonta be a másik hitbizomány alapitásába /24/.

Mindkét hitbizományt ugyanazok a személyek birtokolták, jogilag a kettő egynek számitott. Mivel a fiágak kihalása esetén mindkét hitbizományban másként történt intézkedés, az egyes hitbizományok állagát, tárgyait külön tartották nyilván és külön is kezelték.

A két hitbizomány sorsának alakulása azonban már a jelen korreferátum időhatárán kivül esik.

Jegyzetek

/1/ Fraknói Vilmos : Erdődy Bakócz Tamás élete. Magyar Történeti életrajzok Bp. 1889. 757-59. l.

/2/ Szántófi Antal : Bakacs Tamás végrendelete, Magyar Sion 1869. 54.l.

/3/ Degré Alajos hivta fel a figyelmemet arra, hogy az oklevél az ősiségnél szigorubb megkötéseket tartalmaz. A család tagjai azonban a nemesi magánjoggal ellentétesnek tartották ezt a kikötést, és a birtokok egy részét el is adták.
Jászay Pál : A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után / Pest 1846.I./ cimü munkájában az oklevélben megfogalmazott rendelkezést hitbizomány alapitásának tartja.
- Szöveggyüjtemény Magyarország történelmének tanulmányozásához. I.rész. 273. l. Az eredeti oklevél 18. századi egyszerü másolata. OL. DL. 89092. sz. alatt található.

/4/ Nagy Iván : Magyarország családai cimerekkel és nemzedéki táblákkal. Pest 1858. II. k. 59-72 l.

/5/ Kazáry Károly : A jánosházi gróf Erdődy birtok és vár rövid története.Dunántuli Szemle 1940. 65. l.

/6/ Erdődy György vásárolta meg 142 ezer forintért. Jedlicska Pál : Adatok Szomolyán vára és az uradalom történetéhez. Történelmi Tár 1879. 292.l.

/7/ Erdődy Ferenc kéziratai CXX. sz. Erdődy Ferencnek ezuttal is köszönetet mondok kéziratainak, valamint az általa összeállitott családfának rendelkezésre való bocsátásáért.

/8/ Vas megyei Levéltár /VamL./ Erdődy család levéltára 35.cs. Végrendeletek.

/9/ Országos Levéltár / OL/ Liber regius 33.k. 622.l.

/10/ Erdődy Ferenc kéziratai VI.

/11/ Jedlicska Pál : Adatok Szomolyán vára és az uradalom történetéhez.Történelmi Tár 1879. 292.l.

/12/ Antal egy házat is örökölt. Julia, gr. Csákyné ékszereket és ingóságokat is kapott. VamL. Erdődy család levéltára 35. cs. Erdődy Jánosné végrendelete.

/13/ VamL. Erdődy család levéltára 35. cs. Erdődy József végrendelete.

/14/ VamL. Erdődy család levéltára 35. cs. Végrendeletek Erdődy Sándor végrendelete 1793.

/15/ Erdődy Ferenc szives közlése.

/16/ Kazáry i.m. 76.l.

/17/ VamL Erdődy család levéltára 35. cs. Végrendeletek. Erdődy Károly végrendelete.

/18/ Kazáry i.m. 75.l.

/19/ Makovicai hercegség, lednicei, ónódi, szerencsi, hernádnémeti, borsi uradalmak egyes birtokrészei. Erdődy Ferenc kéziratai LXXXIX.

/20/ OL. P. 107 Erdődy család levéltára LXIV.

/21/ OL. P. 107 Erdődy család levéltára LXIV.

/22/ Erdődy Ferenc kéziratai LXXXIX.

/23/ OL P. 107 Erdődy család levéltára LXIV.

/24/ VamL Erdődy család levéltára 33. cs. Hitbizományi iratok.
Erdődy Sándor horvátországi birtokai közül eladta Erpenyét és helyette Vas megyében br. Mesznil Viktortól megvásárolta Bakófát, amely a hitbizomány része lett.

CSIZMADIA ANDOR

Zichy Ödön adminisztrátori müködése.

Zichy Ödön adminisztrátori müködéséről már a Fejér megyei Évkönyv 8. kötetében az adminisztrátori rendszer magyarországi müködésével kapcsolatban tanulmányt irtam/1/. Az utolsó Fejér megyei adminisztrátor müködése egyben ráirányitotta figyelmemet a Zichy-családra, mely maga is kiterjedt rokonsága révén domináló helyet foglalt el több vármegyében, közöttük Fejér megyében is. Az alábbiakban - az emlitett tanulmányom adatainak felhasználásával- vizsgáljuk meg, miként érvényesült a Zichy-család hatalompolitikája a mult század 40-es éveiben Fejér megye politikai életében és közigazgatásában.

Károly Jánosnak, Fejér megye monográfusának 5 kötetes munkájából tudjuk, hogy III. Ferdinánd 1650. április 20-án Zichy Istvánnak, a győri őrsereg vicegenerálisának, Vásonkő kapitányának és nejének Baranyai Máriának, nemkülönben fiainak Pálnak és Istvánnak, leányának Klárának és ezek mindkét nemü örököseinek 16.000 frt. lefizetése mellett adományozta Palota várát, annak minden tartozékát, névszerint Ságh, Vilonya, Csoór, Inota, Kis-Csoór, Seregélyes, Föveny, Péth, Vám, Bedeg, Láng, Alap, Jásd, Szt.Mihály, Hág, Káloz, Keresztur, Hörcsök, Üreg, Muth /?/, Dád, Kajár, Papkeszi, Szent-Iván, Fel-Egres, Szt.Miklós, Mindszent, Vajta, Soponya, Őskü, Bala, Tácz, Dudar, Jenő és Lepsény bizonyos részét. A beiktatást a veszprémi káptalan végezte. Noha számos tiltakozás érkezett be az egyes részbirtokosok ellen/2/, a palotai birtokkomplexum a Zichy család tulajdonába került éspedig a XVIII.századtól a Fejér megyei birtokok nagy része az un. vedrődi ág tulajdonába/3/.

Fényes Elek 1836-ból való statisztikai geográfiai gyüjtése felsorolja a többi földesurak között a Zichy család birtokait. Mivel a megosztott részek miatt a területet holdakban kifejezni nem tudta, a birtokok területén lakókban közli a birtok jelentőségét. Igy Fejér megyében 1836-ban 22.335 lélek tartozott a Zichy család birtokaihoz/4/. Ha figyelembe vesszük, hogy a gr. Lamberg és Luzsénszky családok birtokain 17.654, a Batthyány grófokén 11.421 Eszterházy Miklós csákvári uradalmában 8.780 lélek élt, az tünik ki, hogy egyrészt a Zichy-családbeliek a legnagyobb birtokosok Fejér megyében, másrészt az arisztokrata atyafiságok a megye jelentős területeinek tulajdonosai/5/. A Zichyek birtokai a sármelléki és a csákvári járásban terültek el. A sármelléki járás 4 mezővárosa, 30 faluja és 55 népes pusztája közül a Zichy családhoz tartozott 3 mezőváros, 11 község és 21 népes puszta. /Zichy István/, Kálóz / Zichy Ferenc örökösei / birtoka. A községek közül Egres / Zichy Ferenc örökösei /, Inota / a palotai Zichy grófok /, Sárkeresztur / fele a Zichy familiáé /, Kutti, Szt.Mihály / Zichy Miklós /, Sz.Miklós / Zichy János örökösei /, Sőréd /Bethlenné/, Tácz, Vajta / Zichy János örökösei / tartoztak a Zichyekhez. A pusztak közül Dültfás, Eörs, Essény, Fáncs, Föveny, Gaja, Hatvan, Kis- és Nagy Hörcsök, Kis Isztimér, Iv ány, Jósz, Láng / Kis és Nagy /, Mecsér, Mindszent, Réthy, Ságh, Szilvakut, Vám, Varjuvár voltak a Zichyekéi. Közülük több népes puszta a mult század második felében községgé alakult.

A csákvári járásban kevesebb volt a Zichy-család részesedése. Az 5 mezőváros, 19 község és 39 népes puszta közül két mezőváros, Adony, Seregélyes és 4 népes puszta / Czikola, Szentmihály, Szabolcs, Ujfalu / voltak a Zichy-család tulajdonában.

Hogy a negyvenes években is milyen jelentősége volt a Zichy-családnak Fejér megyében, mutatta 1845-ben a főispán mellé az adminisztrátori kinevezés előkészitése, amelyet a helytartótanács, illetve a kancellária ejtett meg. Fejér megye főispánja Cziráky Antal gróf országbiró - 1839 óta államminiszter maga is a Fejér megyei lovasberényi uradalom birtokosa volt. Mikor a ki-

rály javaslatára 1845-ben a kancellária Czirákytól is megkérdezte, hogy egyéb fontos állami megbizatásaira tekintettel kit tart főispáni helytartónak alkalmasnak, ő maga nem tett a helyettesre javaslatot. A király József nádortól, a helytartótanács elnökétől is kért javaslatot, aki Ürményi József alnádort, Vál mezőváros birtokosát, vagy Luzsénszky Károly bárót, a sármelléki járásban nagyuradalmak birtokosát hozta javaslatba. Ürményit azonban a király időközben Tolna megye adminisztrátorává nevezte ki. Luzsénszkyról a kancellár elnöklete alatt összeült bizottság azt jegyezte meg,hogy már korábban több izben is nyilatkozott, hogy körülményei valamely hivatalnak átvételét nem engedik meg. Szóba került Cziráky János is, a főispán fia, mivel azonban ő most lett tabula-báró, az ujabb megbizatást elejtették. Sárközy Kázmér, vagy Fiáth Ferenc volt alispánok most kaptak más megbizást s mindez azt jelentette, ha nem maradhat a megye Cziráky Antal vezetése alatt, az csak olyan embernek adható át, aki határozottan elkötelezte magát a konzervativ elvekhez, nevét, vagyonát, összeköttetéseit s tehetségét tekintve alkalmas, hogy a vármegyét kemény kézzel a jó uton megtartsa. Igy irányult a kancellária figyelme most már a Zichyekre, mindenekelőtt Zichy Ferenc grófra, a pozsonyi váltótörvényszék elnökére. A kancellária a királyhoz irt előterjesztésében azt emliti meg, hogy Zichy Ferenc tulajdonságai annyira ismertek, hogy azt taglalni nem szükséges, családi összeköttetései folytán/6/. Fejér megyében mindenesetre kiváló befolyást tud érvényesiteni. Zichy Ferenc azonban váltótörvényszéki elnök lévén valószinüleg maga sem ambicionálta az adminisztrátorságot, s igy kinevezése elmaradt.

A Fejér megyei adminisztrátori kinevezés ezzel egy időre elakadt. Hosszabb idő mult el, mig a kancellária érdemleges előterjesztést tett a király hoz egy másik Zichy, Zichy Ödön gróf Fejér megyei adminisztrátori kinevezésére. Zichy Ödön körül voltak aggodalmai a kancelláriai bizottságnak. Zichy Ödön/7/ a Zichy család vedrődi ágához tartozott s személy szerint a Fejér megyei Káloz mezőváros földesura volt. Atyja Zichy Ferenc / 1751-1812/ veszprémi főispán, főpohárnokmester volt. Első feleségétől gr. Kolowrat-Krakowszky M.A.-tól született Ferenc / 1774-1861/ bihari főispán, főajtónálló / az ő gyermeke volt az adminisztrátorságra szóbajött Zichy Ferenc a pozsonyi váltótörvényszék elnöke/, Antónia, gróf Nádasdy Ferencné, Teréz, gróf Győry Ferencné, Anna, gróf Apponyi Györgyné, Károly / 1785- / Vas megye adminisztrátora, Flóra, gróf Attems Ferencné, Leopoldina, báró Kress Károlyné. Az apa 1808-ban feleségül vette gróf Londron-Laterano M.D.-t. Még az évben született a 67 éves férjnek Domokos nevü fia, a későbbi veszprémi püspök, a második fiu Eugen / a mi Ödönünk 1809-1849 / s a harmadik fiu Edmund cs. és kir. kamarás / felesége hg. Odeschalchi Paulina/ /8/.

Már a legközelebbi rokonok is mutatják, hogy Zichy Ödönnek milyen összeköttetései voltak a magyar, s többek között a Fejér megyei arisztokrácia körében. Ehhez hozzá kell tenünk, hogy a magyarországi ez időbeli tiszticimtárakban / 1845/ a Zichy-család tagjai közül a következők töltöttek be magas állami funkciókat : Zichy-Ferraris Bódog Vas megyei adminisztrátor, Zichy István Veszprém megye főispánja, Zichy Domokos veszprémi püspök, Zichy Ferenc bihari főispán, főajtónálló, id. Zichy Ferenc az árvai uradalom teljes hatalmu igazgatója, alsókubini postamester/9/. Ifj. Zichy Ferenc a pozsonyi váltótörvényszék elnöke, Zichy Henrik táblabiró, Zichy Ippolyt sümegi apát, Zichy János kancelláriai tanácsos, Zichy László tb. helytartósági tanácsos, Zichy Miklós neszmélyi, Zichy János komáromi postamester/10/. A katonaságban is nagy számban szerepeltek a Zichyek. Zichy Ferdinánd a 2.sz. huszárezred ezredtulajdonosa, Zichy Lipót huszárőrnagy, Zichy Pál vértesszázados, Zichy Albert huszárőrnagy, Zichy Frigyes ulánusfőhadnagy, s a fiatalok : Sándor, Miklós, Imre, Gábor, Géza alhadnagyok /11/.

Nem csoda, ha a kancelláriai bizottság Zichy előterjesztésével kapcsolatban arra utal, hogy a megye viszonyaira figyelemmel kevés a szóba jöhető

személy, akinek a tisztség bizalommal átadható lenne. Mivel pedig a kancellária "át volt hatva" attól a meggyőződéstől, hogy csak adminisztrátor képes a legmegfelelőbb befolyást gyakorolni " a megyének igaz uton való megtartására ", ezért hozta Zichy Ödönt javaslatba. Megjegyzi azonban a kancellária, hogy Zichy Ödön korábban az ellenzékkel sok kérdésben egyetértett, mégis az évek során elvei megváltoztak, amit a legutóbbi országgyülési magatartása is igazolt/12/. Ez még azzal a jóhatásu befolyással is erősödött, amit testvére Zichy Domokos gróf veszprémi püspök gyakorolt rá s ez nem enged kétséget Zichy Ödön jövőbeli magatartására. S a kancelláriai bizottság rámutat a Zichy család Fejér megyei befolyására, mikor a továbbiakat azzal indokolja, hogy Zichy Ödön a megyében olyan összeköttetésekkel rendelkezik, hogy senki sem tud nála nagyobb befolyást gyakorolni s támogatása minden hatalmas és döntő szavazatot biztosit /13/.

Ami Zichy Ödön személyét illeti, 1812-ben 3 éves korában elveszitette atyját. A Fejér megyei főispán Cziráky Antal országbiró volt a gyámja és módja volt ifju korában az amerikai viszonyokat megismerni. Az Egyesült Államok ez időben még a polgári haladás élvonalában álltak s az ifju Zichy Ödön megismerkedett az USA demokratikus intézményeivel. Nem véletlen tehát, hogy mikor 1837-ben, 28 éves korában Magyarországra visszatért, a hazafiak és az országgyülési ifjak elleni hajsza, a legmélyebb ellenzést váltotta ki belőle. Növelte ezt Edmund öccse magatartása is, aki vállalta az orszaggyülési ifjak ügyében a Fejér megyei küldöttség vezetését és azon gondolkodott, hogy elutasitásuk esetén kamarási kulcsait visszaküldi az udvarnak. 1837-ben az ifju Zichy Ödön a Fejér megyei ellenzék előtt, mint a polgári demokrácia hive mutatkozott be és olyan kijelentést tett, hogy "örömestebb lenne választott alispán, mint kinevezett főispán" /14/.

Hazajövetele után egy ideig ez maradt az alapállása és a Fejér megyei ellenzék az 1839-40. évi országgyülésre követnek is meg akarta választani, ami azonban nem sikerült. Zichy még egy darabig együtt menetelt az ellenzékkel, s mikor az 1840. évi országgyülésen a börtönügyi bizottság tagjává választották, néhány, a három büntetőügyi bizottság előtt fekvő kérdésekben / esküdtszékek felállitása, börtönök felügyelete, tanácskozás nyelvazonossága stb./ a szabadelvüekkel tartott s Deákék kisebbségi véleményét irta alá. Közben azonban bátyja Zichy Domokos veszprémi püspöki kinevezést kapott s ez befolyással lett Zichy Ödön állásfoglalásaira is. Az 1843-44. évi országgyülésre már a Fejér megyei jobboldalnak egyik főkortese volt, s a szabadelvü nyilatkozatok mellett - nyilván bátyjának hatására - az egyházi biráskodás és a privilegium fori fenntartása mellett nyilatkozott/15/. Ez az ut most már egyenesen vezetett a konzervativ adminisztrátori állásig, amikor egyébként is gyámapjának főispáni helyettese lett.

A Zichyek politikai erejét a Fejér megyei közgyüléseken Zichy Ödön adminisztrátorsága alatt figyelemmel kisérhetjük azokból a praesidiálisokból, miket a Kancellária a megyegyülések előtt kiküldött s azokból a jelentésekből, amelyeket Zichy Ödön irt a gyülések lezajlása után a kancelláriának. Fejér megyében is, mint általában mindenütt a kormány konzervativ támaszát a papság és az arisztokrácia nagyobb, konzervativ része biztositotta. Fejér megyében az arisztokraták közül igazán csak a Batthyányak /Lajos, Kázmér és István/ voltak a liberális eszmék harcosai. Batthyány Lajosról tudjuk, hogy az ellenzéki liberálisok vezére volt a főrendi táblán. Kázmér a szabadságharc idején főispán, majd kormánybiztos, később külügyminiszter, István az első népképviseleti országgyülésen képviselő. A megyegyülések előtt - különösen ha a tárgyak körül vihar volt várható, mint pl. az ellenzéki megyék körlevelei körül - a kancellár személyesen mozgósitotta a papságot, az arisztokráciát s az állami tisztviselőket. Az 1846- nyári közgyülés előtt a kancellár a veszprémi és tolnai adminisztrátorokat, Cziráky János grófot, Fiáth Ferenc báró volt alispán, helytartósági tanácsost, Korizmis táblai prelátust, Szluha jász-kun főkapitányt, Luzsénszky Károly bárót és Sárközy Kázmér volt alispánt, most királyi táblai ülnököt személyes levélben egyaránt felkérte, hogy a közgyülésen - a fontos politikai kér-

désekre tekintettel - vegyenek részt, támogassák az adminisztrátort s ne engedjék, hogy az ellenzék a megyében eddig uralkodott alkotmányos szellemet veszélyeztesse/16/. Az emlitetteken kivül a Zichyek közül különösen a veszprémi püspök tevékenykedett, aki 1847 októberében a konzervativ párt nevében jelentette ki a liberálisok előtt, hogyha a radikális Madarászok egyikét sem jelölik követnek, a konzervativok nem jelölnek senkit s hagyják a liberális jelölteket futni /17/. Más kérdésekben is jelentős befolyása volt a megyei politikai élet alakulására, különösen mióta Edmund öccse a politikától visszavonult, Ödön pedig mint adminisztrátor a konzervativ politikának elkötelezte magát. Mindez oda vezetett, hogy 1848-ig Fejér megye közéletét a Zichyek, elsősorban Zichy Ödön vezették, akiknek sikerült azt is elérni, hogy ha liberális jelöltek kerültek követekként az országgyülésbe, azok "gutgesinnt" foglaljanak állást és Fejér megye hagyományos lojalitását nagyobb megrázkódtatások ne érjék. A Madarászok el lettek szigetelve.

Változást csak 1848 márciusa hozott, mikor a pesti forradalom nyomán átalakult a megyék képviselete is s az uj kormány megalakulásával az adminisztrátorokat felmentették. E lépés megdöntötte az arisztokrácia egyeduralmát, bár mint a későbbi gazdacimtárak és statisztikai kimutatások mutatják a Zichy család a burzsoa korra is átmentette hatalmát. Ennek leirása azonban kivül esik a korreferátum időkörén.

Jegyzetek

/1/ Az adminisztrátori rendszer Magyarországon és a Fejér megyei adminisztrátorság. Fejér megyei Évkönyv 8.k. Székesfehérvár, 1974. 233-274.l.

/2/ A Zichy család lángi levéltárából közölte Károly János, Fejér vármegye története. Székesfehérvár, 1904. V.k. 549-557.l.

/3/ Az első adományos neje Baranyai Mária használta a "vedrődi" predikátumot.

/4/ Fényes Elek, Magyar Országnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográfiai tekintetben. Pest, 1836. I.k. 74.l.

/5/ Ha a lélekszámot vesszük alapul, Fejér megye 147.872 lélekszámából a Zichy család 22.335 felől rendelkezett, ami megyei viszonylatban 15.09 %-ot tesz ki. A sármelléki járásban az arány sokkal nagyobb : a lakosság 29.4 %-a, s a csákvári járásban is 11.8 %.

/6/ Lásd Csizmadia Andor, Az adminisztrátori rendszer i.m. 248.l.- v.ö. O.L. A 45. Acta Praesidialia 383/1845.sz.

/7/ Nagy Iván a családfában Eugennek irja, ami magyarul Jenőt jelent, ugyanakkor öccsét Edmundnak, ami magyarul Ödönt jelent. Mégis Zichy Eugen mindig magyarul szerepel Ödön néven. Igy terjeszti elő a kancellária, igy szerepel az országgyülési tárgyalásokon, igy irja alá hivatalos iratait, azért mi is róla mindig mint Zichy Ödönről szólunk.

/8/ Az adatok Nagy Iván, Magyarország családai. XII.k. 375, 390-391.l.

/9/ A postamesteri funkció e korban fontos szerep volt. Többek között a hercegprimás, az Eszterházyak, a Festetychek stb. is postamesterek voltak.

/10/ Magyarország és a hozzákapcsolt részek tiszti Névtára 1845-dik évre. Budán.

/11/ Militärschematismus des Österreichischen Kaisertums. Wien, 1848.

/12/ Itt a kancellária Zichynek az 1843-44.évi országgyülésen a Fejér megyei

alispánválasztással kapcsolatos országgyülési nyilatkozatára utalt /1843-44. évi országgyülés. Irományok II. kötet. Zichy nyilatkozata. 44.sz. 40.l.

/13/ O.L. A. 45. Acta Praesidialia 470/1845.sz.

/14/ Madarász József, Emlékirataim. 1831-1881. Budapest, 1883. 63.l.

/15/ Mindezekre Csizmadia Andor, Az adminisztrátori rendszer i.m. 249.l. és 65.j. 269.l.

/16/ O.L. A. 45. Acta Praesidialia 536/1846. sz.

/17/ Madarász József i.m. 109. l.

BALÁZS LÁSZLÓ

Batthyány Kázmér közéleti tevékenysége

Batthyány Kázmérről, az 1848/49. évi szabadságharc kiemelkedő személyiségéről, külügyminiszteréről, közéleti tevékenységéről máig sincs hozzá méltó életrajz. Közéleti tevékenysége során számos emberrel találkozik. Ilyenek voltak : Munkácsy Albert szaporczai református lelkész, Táncsics Mihály, Vörösmarty Mihály, Kossa Dániel marócsai /Baranya m./ tanitó, Hetényi János ekeli református lelkész, Török Pál pesti református lelkész, később püs - pök/1/.

Batthyány Kázmér 1807. január 4-én született a neves grófi katolikus családból. Kora főurai idegen nyelven beszéltek. Batthyány Kázmér is jobban tudott franciául, olaszul, angolul, mint németül, de magyarul csak később tanul meg. Hazatérése után Vörösmarty lesz a kedves költője. Amikor bicskei uradalmában a tagositást végre hajtatja a költőnek 2 jobbágytelket adományoz, ill. ezt 500 forint évjáradékkal váltja meg. Batthyány Kázmér, mint a reform párt egyik vezéralakja, sokat tesz az ország gazdasági, ipari szellemi élete fellenditéséért. Ott van a Kisfaludy Társaság megalapitásánál. Bicskén csillagvizsgálót épittet, nagyatjya, B.Tivadar nagy értékü könyvtárát a Tudományos Akadémiának adományozza, elnöke lesz a honi ipart pártoló Védegyletnek, büszkén hordja durva gácsi posztó ruháját /2/. A jobbágyfelszabaditás érdekében tanulmányt irat a dézsmáról és a robotról. Hetényi János ekeli református lelkésszel közelebbi ismeretségbe került, és Wesselényi Miklóssal egész éjszakába nyuló napot is eltölt. Hetényi, mint filozófus, a Tudományos Akadémia tagja. De vele azért kerül közelebbi viszonyba, mert Batthyány Kázmér áttér reformátusnak/3/.

Áttérése és házassága nagy port ver fel. Elvált asszonyt vesz el feleségül, gr. Szápáry Antalnét, gr. Keglevich Auguszt́at. A magyar törvények szerint ez akkor nem lehetséges. Ezért Szápáryné kimegy Boroszlóba, ott honosittatja magát, elválik és áttér reformátusnak. Batthyány Kázmér is ugyanezt teszi Pesten. S miután br.Eötvös József és gr. Teleki László bizonyitványt adnak arról, hogy közöttük házassági akadály nincsen, Szentkirályi Móricz Pest megye alispánja engedélyt ad házasságuk dispenzációval való megkötésére, s Török Pál pesti lelkész meg is esketi őket.

A dunamelléki ref. egyh. kerület /püspökség / közgyülése a házasságot törvényesnek jelentette ki, s Deák Ferenc igazságügyi miniszter is elfogadja Török Pál igazoló irását és a házasságot törvényesnek itéli/4/.

Török kisleánya keresztszülei Batthyányék lesznek/5/.

Az 1848-as események során a kormány Batthyányt Baranya megye főispánjává nevezi ki. Itt korábban konzervativ párt tartotta kezében a hatalmat. - A küzdelmek jöttével Batthyány részt vesz a bácskai harcokban, majd Eszék elfoglalásával biztositja Baranya megyét/6/.

A kormány 1848. jul. 6-ra összehivja az országgyülést és elrendeli a vá - lasztásokat. Baranyában, ahol a Batthyány-család a siklósi, üszögi, németboly uradalmak birtokosa, ekkor Batthyány Kázmér összeütközik jobbágyaival, ill. az ottani református papokkal.

Az 1848. IX.tc. kerettörvénnyel eltörölte a jobbágyságot, megszüntette az urbériséget, a X.tc. pedig mindazon pereknek vetett véget, "amelynek urbéri panaszok, vagy szolgálatok, kilenced és dézsma tekintetéből a jelen törvény kihirdetésekor folyamatban vannak..." - A fenti két kerettörvény nem adott világos választ a borkilencedre, a szőlőkre, a regalékra vonatkozólag. Emiatt országszerte nagy a nyugtalanság, igy Baranyában, az Ormánság népe körében, akiknek a terehegyi, diósviszlói hegyekben vannak a szőleik/7/. A megoldandó

kérdések törvény szerinti rendezésére Táncsics felhivja "Munkások Ujságja " lapjában olvasóit, hogy olyanokat válasszanak meg képviselőknek, ha " pőre gatyás, vagy szijjas nadrágot visel is ", akik a nép érdekeit képviselik/8/. Ezeket olvasva két energikus ember, a fiatal szaporczai református lelkész és Tarnóczi Dániel, nagyharsányi biró összehivják a siklósi kerület választóit Drávacsepelyre, ill. a Siklós melletti Sándor hid mellé, hogy erről tanácskozzanak. A falvak lakói : Szaporcza, Czun, Kémes, Drávacsepely, Adorjás, Diósviszló, Kovácshida, Drávapalkonya, Drávaszerdahely, Nagyharsány, stb. mind a Batthyány uradalom volt jobbágyai/9/.

Munkácsy Albert / szül. Harkányban 1821.nov. 19-én/ szaporczai lelkész. Atyja utóda e szolgálatban, kora ifjuságától ott él jobbágy hivei között, s ugy látja, hogy népe követelése jogos, s teljes erkölcsi sulyával melléjük áll. Annál is inkább, mivel ugy látja az ország védelmét biztositottnak, ha követeléseiben kielégitett nép teljes erejével a szabadságharc mellé áll/10/.

A paraszti elégedetlenség különösen ott a Délvidéken nagy, a horvátok szomszédságában. A bécsi reakció iparkodik kihasználni az elkeseredést és hogy a nép hangulatát a magyar kormány ellen ingerelje. Titkos ügynökei által többet igér, mint az 1848-as törvényhozás, s a jobbágyok előtt az egész szabadságharcot az urak dolgának tünteti fel, s császárt, Jellasicsot pedig olyannak,mint akik a nép érdekeit képviselik. Baranya megye másod alispánja 1848. jul.31-én ezt jelenti a belügyminiszternek : "Az ármányos bánnak e cselen alapitott biztos politikája csakugyan Magyarhon Dráva folyam melletti népére, máris kezd hatni, ami figyelemre méltó, magyar ajku és törzs népénél"/11/. Munkássy pedig valamivel később ezt irja Táncsicsnak / 1848. szept.6./ "...Jellasics seregeinek egy részét a Dráva partjára hozta, hozzánk egy órányira. A mult vasárnap a népet egybe gyüjtém - fegyverkezésre birandó őket. De kereken ki - mondták, hogy Jellasics ellen nem harcolnak, mert az az ő megváltó atyjuk. Jellasics csak az urakat irtja... Az urak őket meg akarják csalni... Jellasics makkoltatást engedett, legelőt adott, olcsó sót ad alattvalóinak , - ez az igaz ember/12/.

Ilyen körülmények között gyüjti össze Munkácsy Albert a siklósi kerület népét választói gyülésre. A falvak kiküldöttei mellett ott vannak az uradalom ispánjai is, akik Batthyány politikáját vélik evvel támogatni. Munkácsy, s Láng Ferdinánd ispán Táncsicsot ajánlják képviselőjüknek ujságjában hirdetett elvei alapján. A Sándor hidnál Tarnóczi Dániel inditványára hasonlóképpen Táncsics mellett döntenek. A csepelyi gyülésen ott van Vavrek János uradalmi mérnök is, mint nemzetőr, s beszámol Batthyánynak a csepelyi gyülésről.

Batthyány ugy érzi, hogy neki, mint a megye kormányzójának kötelessége a törvényt megtartani, a rendet fenntartani és ezért pert indit a két népgyülésen elhangzott beszédek miatt a szónokok ellen.

A megyei bizottmány határozottan rosszalja a balul felfogott szabadságnak ezt a kinövését, de a fenyitő vádnak helyt nem ad. Munkácsy Albert pere a megyén ilyenformán befejeződött. De Batthyány a délvidéki események láttára az ügyet Szemere Bertalan belügyminiszterhez felterjeszti, mivel nincs megelégedve a megyei bizottmány határozatával, hogy bár helytelenitette Munkácsy eljárását, de a fenyitő vádnak helyt nem adott. Neki a bujtogatásokat erős kézzel kellene megfékezni, s mit csináljon, ha a megyei bizottmány másképpen döntött ! - Szemere Bertalan válasza bölcs és megnyugtató : tartsa fenn a rendet, de a megyei bizottmánnyal összhangban/13/.

Batthyány Kázmér azonban tovább megy : Munkácsy egyházi főhatóságánál, amellyel házassági pere óta jó kapcsolatban van, ellene feljelentést tesz.

Polgár Mihály püspök a levél vétele után körlevelet intéz a baranyai papokhoz, s inti őket, hogy lelkésztársaikat igyekezzenek jó utra terelni,mert a csepelyi "népgyülés a legaljasabb agitáció, leglázitóbb mozgalom törvényellenes követelésekre használatott fel ".

Munkácsy Albert éppen Diósviszlón volt együtt lelkésztársaival, amikor a körlevél oda megérkezett, s a maga fiatal, meggondolatlan felhevülésében rög-

tön fogalmazott egy levelet, amelyet ugyan lelkésztársai nem helyeseltek,de amelyet ő másnap / jul.14/ azonnal fel is adott. Levelében megirja, mennyire aggódnak a haza üdvéért, az arisztokrácia ellenében népképviselőt akartak választani; a megyei bizottmány kimondta rá nem-vétkest, ezért kéri a feljelentő megnevezését, hogy magukat ezen becsületekben ok nélkül piszkoló körlevél állitásaival szemben igazolhassák a világi törvényszék előtt/14/.

A megyei bizottmány a május 28-i választó népgyülések döntését nem fogadta el, de a bizottmány által kiküldött bizottság elnöklete alatt junius 20-án a Siklós határában levő csukmai erdőben mégis Táncsicsot megválasztják képviselőnek, s a választási jegyzőkönyvet Táncsicsnak megvivők egyikéül Munkácsyt jelölik ki. - Munkácsy tehát elérte célját, s a baranyai falvak remélik, hogy amire Táncsics becsületét tette le, kéréseik teljesülnek. - Az 1848. jul. 6-án az orsz. gyülés előzetes tanácskozásán Táncsics javaslatot tesz a regalék és a borkilenced eltörlésére. De részben az érintettek ellenzése, részben az idők terhessége miatt ekkor ez ügyben nem történt döntés/15/. A nép elégedetlenkedik, s Táncsics ujságjában közzéteszi a siklósiak és Munkácsynak neki irt lázas hangu keserü levelét.

Munkácsynak és a kálvinista papságnak nép melletti kiállását a pécsi Fünfkirchener Zeitung keményen megbélyegzi. Erre Kossa Károly mattyi református lelkész Kossuth Hirlapjában tiltakozik e vád ellen : " a kálvinista papság mindig a nép között van és a kamarilla alacsony eszközévé sohasem szegődött /16/.

Munkácsy részben mégis elérte célját : szept. 20-án az országgyülés eltörölte a szőlődézsmát és a borkilencedet, s az érette járó váltságot az állam kötelességének ismerte el. - A regalék azonban maradtak. - Táncsics hiába harcol érte. - 1848. végén Kossuth hatalmas beszédben tárja fel az ország veszélyes helyzetét : " nem a legelőkkel kell most vesződni, hanem a hazát kell megmenteni"/17/. Pedig Táncsics szerint egy órába se került volna, hogy a jobbágyok megnyugtatására a törvénynek ez a része legalább egy időre felfüggesztessék/18/.

1849. májusában Budavára visszavétele után a kormány a kocsmáltatási és egyéb urbéri maradványok megszüntetésére javaslatot készit elő, de az országgyülés ülésezését május 31-én jul. 2-ig elnapolta. S utána már ezekre nem kerülhetett sor /19/. Igy amitől Munkácsy és Táncsics félt a nép egy része csalódottságában nem érezte a szabadságharcot a maga ügyének.

Az előre nyomuló császári sereg terjeszti az 1848. nov. 7-i olmützi felhivást és rögtönitélő eljárás fenyegetésével megparancsolja ennek a szószékről való hirdetését is/20/ . A baranyai papok hüségesek maradnak népükhöz. 1849. jan. 30-án Jellasics megszállja Pécset és febr. 23-án a Batthyánytól jól megerősitett és ellátott Eszék árulás folytán megadja magát, s ekkor Bácska és Bánát is elvész /21/. A tavaszi hadjárat idején Perczel is jelentős sikereket ér el a Délvidéken, de juliusban Bácskában Jellasiccsal szemben erőtlennek érzi magát, s hogy a bán seregét megossza, Baranyában népfelkelést szervez. Ennek a baranyai népfelkelésnek Kossa Dániel marócsai tanitó lesz a vezére.Kossa Dániel, - amint bátyja, Kossa Károly mattyi lelkész önéletirásban megir - ja, - ekkor már több 40 évesnél, de hazájáért akart valamit, ezért lement Eszékre, hogy ott a várőrségbe besoroztassa magát/22/, de mire Eszékre ért, ott már olyan volt a hangulat, hogy nem maradt ott. Otthon azonban emiatt már keresik, igy átment Bácskába és Perczel futára lesz. S amikor 1849. május 18-i szózatában Kossuth keresztes háborut hirdetett, s ahová sereget küldeni nem tudott oda legalább egy kormánybiztost küld : Baranyába br.Majthényi alispánt küldi ilyen minőségben a népfelkelés szervezésére, Perczel pedig Kossát tábornoki megbizottként/22/. Ő a Drávamelléken 5000 főnyi sereget szervez, ahol 20 embernek van fegyvere, a többi pedig kaszával, fejszével indul a küzdelembe. Kossa serege összeköttetésben volt a Noszlopy vezette somogyi felkeléssel és Majthényi seregével, amelyik Pécsvárad, Bonyhád körül gyülekezett. - Kossa se-

rege julius 9-én Garé községben, 10-én Turony és Szalánta között táborozott le a Tenkes oldalán. - Amikor ezt a siklósi helyőrség parancsnoka, Stokucha őrnagy megtudta, két század granicsárt küldött ki kémszemlére, majd maga is utánuk ment a zászlóalj többi részével. A csatához nem szokott sereget a granicsárok szétszórják, a falut felégetik, 70 embert kivégeznek. A csata hirét hallván a pécsi helyőrséggel Borotha őrnagy is elindul segitségükre, ahol ugyan már nincs szükség rájuk, de közben Majthényiék megszállják Pécset. Borotha azonban visszatérve rövid ágytüz, után szuronyrohammal ismét beveszi Pécset. - Perczel seregén ez nem segitett, Jellasics nem osztotta meg seregét, igy julius 8-án vele szemben Kátynál csatát vesztett.

Hogy kik vettek részt ebben a felkelésben, s kik voltak ennek a vezetői, abból az összeirásból tudjuk meg, amit Cseh Eduárd, a császáriaktól behelyezett alispán parancsára a szolgabirák végeznek el. A jegyzék 148 egyén nevét tartalmazza. Már a csata előtt elfogató parancsot ad ki Stokucha őrnagy Kossa Dániel, Munkácsy Albert és Nagy Ignácz közveszélyes egyén ellen/24/. Az összeirottak között ott van Mitterpacher Gusztáv volt cs. főhadnagy, akit a kormány kapitánynak nevez ki. De nem ő az igazi vezető, hanem az előbbiek. - 1849. aug. 22-én a siklósi főszolgabiró külön rendeletet ad ki a juliusi felkelésben résztvevő kálvinista papság ellen azzal, hogy büntetésük némi enyhitése végett önként jelentkezzenek /25/. Akiket korábban a reakció ügynökeinek neveztek, most azokat a reakció keresi halálra.

Menekülnek amerre tudnak. Kossa Dániel eltünik a szem elől. Sikerül bejutni Komáromba, ahol a kapituláló sereggel együtt ő is kegyelmet kap /26/.

Munkácsy Albert Tengődre menekül, ahová öccse Dániel nem rég kerül lelkésznek. Tengőd kicsiny falu, hegyek, erdők között, s jól el van zárva a világból. 1849. szeptemberében mégis jelentkezik, s kihallgatása után szept. 29-én letartoztatják. A kormányzat semmi lényegest nem tüntet fel Munkácsy politikai szerepléséve1 kapcsolatban. Másutt ott találjuk a magyar lapokból kivágva a kompromittáló cikkeket, itt nála semmi ilyen nincsen, pedig lett volna bőven Táncsics lapjából. Pesten jan. 6-án kihallgatják, majd kétszer is adatokat kérnek a pécsi katonai parancsnoktól, végül ápr. 4-én tárgyalják az ügyét. Az a vád ellene, hogy részt vett a Kossa Dánieltől szervezett felkelésben, és elhurcoltatta a császárhü Böck József bisse-i jegyzőt. Itélete 10 esztendei vasban eltöltendő várfogság és teljes vagyonvesztés / semmi vagyona nincsen/. Az itéletet Haynau jun. 22-én irja alá, de egyszersmind elengedi neki mind a 10 évi fogságot, mind a vagyonelkobzást. Ezek Haynau rémuralmának utolsó napjai/27/.

9 hónapi távollét után Munkácsy hazatérhet.De a világi hatóság nem téveszti szem elől, 1851. ápr. 29-én is érdeklődnek iránta főesperesénél, aki megvédi őt/28/. Mint lelkész nagyon tevékenyen munkálkodik élete végéig, tüdőbetegsége ellenére, Aránylag fiatalon hal meg 55 éves korában/29/.Alakja még életében legendássá válik akiről hivei történeteket jegyeznek fel.

Batthyány Kázmér Világos után maga egy pár ékszerével menekül, feleségével együtt. A török kormánytól kapott segitséget szétosztja a menekülök között.

Francia földre kerül, a rémuralom 1851.szept. 22-én őt is halálra itéli és "in effigie" /személye helyett képletesen / bitófára függeszti. 1854. május 4-én hirtelen meghal a szabadságharcnak ez a daliás nemesszivü alakja/30/.Halotti levelét megküldik egykori uradalma központjában levő siklósi református egyháznak, amely azt a legujabb időkig megőrizte/31/.

Itthon a bujdosásból megjőve, összetörten él a "vén cigány" javarészt a bicskei két jobbágytelek jövedelméből, amit Batthyány Kázmér ajándékozott neki. Vörösmartyt is, mint 48-as képviselőt, felelősségre vonják, de kegyelmet nyer, s a vizsgálat után tovább kapja két jobbágytelkéből származó jövedelmét/32/. S buskomoran irja, siró szemmel, meleg ragaszkodással pártfogójáról és sirjára a verseket, emlékverseket :

Dus voltam, s dusnak lenni jó,
S most inségem oly szivfakasztó,
Engem milliőknak veszte nyom,
Egy nép halálát hordozom
Keblemben ostorul.

Megjegyzés :

Ennek az előadásnak az eredeti szövege jóval terjedelmesebb a most közöltnél. Kézirata a Fejér megyei Levéltárban. Alapja két 1952-ben egy munkakö - zösségben tartott előadás volt. Szövege azonban nem került kinyomtatásra.Ismerteti megtörténtét a Ref.Egyház 1952. év. 17.sz.23. - De egy részét némileg kibővitve közzétette Németh Balázs : Egy lelkipásztor arcképe 1848-49-ből. U.o. 1957./VII./ 23.523.sköv. , ill. tőlem : Batthyány Kázmér házassága és áttérése. Egyháztörténet, Uj folyam II./V/ 1959.1-2 füz. 93. s. köv. A lásd még Tóth Lőrinc : Gr.B.K. emlékiratai.Bpesti Szle 1893.74. köt. 323.sköv. - Horváth János : Gr.B.K. emlékiratai.Bpesti Szle , 1932. 223. s köv. - Spira György : A magyar forradalom 1848-49-ben. - Fejes János : Siklós multja /1937 237-238.- / Molnár László : A herendi gyár a reformkorban. Veszprém megyei muzeumok közleményei, Veszprém 1963. 231-243.
Hetényi Jánosra : Pogrányi József : Tudós Hetényi János és kora. Bp. 1908. Hetényi J. - Királyi Pál - Poeltz Ottó : Robot és dézsma erkölcsi és anyagi, mező- és státusgazdasági tekintetben, pályamunka előidézve és kiadva gróf Batthyány Kázmér gondoskodása és nagylelkűsége által.- Kőrössy György : Önállóságra törekvés a magyar philosophiában. Bp. 1886.

SZILÁGYI MIHÁLY

A Pirnitzer kereskedőház története

A szekszárdi Pirnitzer kereskedőház megalapitója valószinüleg 1816-ban született Bonyhádon. Pirnitzer Józseftől 1848. julius 10-én megkérdezték, hogy hány éves, mire ő azt felelte, hogy 32. Bemondását akkoriban még nem tudta kellően igazolni, mert 1851. előtt a zsidó hitközségek nem vezették anyakönyvet. Ezért egyedüli támpontként szolgálnak a türelmi adók és más kötelezettségek felosztása végett készült zsidó összeirások, amelyekből viszont az emberek életkorát és itt tartózkodásuk idejét csak hozzávetőlegesen tudjuk regisztrálni. A Pirnitzer családfa közlésétől el kell tekinte - nünk, de néhány adatból fel tudjuk vázolni, hogy az 1840-ben alapitott kereskedőház tulajdonosa honnan indult/1/.

Feltételezett születési évében, 1816-ban Bonyhádon három Pirnitzert ismernek, s a morvaországi származás jeléül "Bürnitz"-nek nevezik őket. Az idősebbik, a Bürnitz Dávid, 50 év körüli ember, 1795-ben vándorolt be Magyarországra, s azóta a bonyhádi jesivában tanit. A másik Bürnitz két évvel később érkezik Bonyhádra és ott kereskedést nyit. Löbl-nek hivják : az 1810-es években Perczel Ignác földbirtokos és más gazdálkodók hitelezőjeként emlitik a közgyülési jegyzőkönyvek. A legfiatalabb Bürnitz, a Mózes, 1805-ben jön Bonyhádra, s attól fogva egészen haláláig házalókereskedőként ismerik a vidéken. 1820. körül már nem találkozunk nevével. Valószinü, hogy feleségével együtt fiatalon elhaltak. Ugy vélem, hogy Bürnitz Mózest tekinthetjük Pirnitzer József atyjának/2/.

A családi hagyomány szerint József árvaként került az idősebb Pirnitzerek asztalához, majd amikor 1832-ben megnyilt a Kron család bonyhádi rőfös üzlete, beállt hozzájuk inasnak/3/. József gyermekkora semmiben sem különbözött a kereskedő pályára készülő zsidófiukétől. Segédkezett a házimunkában, üzletet takaritott, elment élelmiszert vásárolni. Ha inastársait meglátta az imaház előtti táblánál ácsorogni, akkor ő is odaállt elolvasni a legfrissebb hitközségi hireket, hiszen a Kron családnál felfogadott házi tanitó és egyik nagybácsija révén megtanulta a héber betüvetést és olvasni is tudott. Igy aztán nem volt nehéz kibetüzni, hogy a hirdetőtáblán kit szólitottak fel adósságai rendezésére, hogy hol és mikor árvereznek el boltot és árukészletét. Itt lehetett megtudni, hogy milyen ügyek tisztázására keresnek szemtanukat,és sok egyéb tudnivaló mellett, hogy miként kell bánni az idegen zsidókkal.

1840-et irtak, amikor a bonyhádi hirdetőtáblán a szokásosnál jelentősebb hir ragadja meg a járókelők figyelmét. A magyar királyi helytartótanács közleménye szerint az 1840. évi XXXIX. törvénycikk alapján mindazon zsidók, akik Magyarországon születtek és ellenük erkölcsi kifogás nem merült fel, bárhol letelepedhetnek és ott szabadon kereskedhetnek. Átutazó zsidóktól aztán megtudhatja az ifju Pirnitzer, hogy Szekszárdon a főutcán bérbeadó egy kis üzlethelyiség, mire ő gyors elhatározásra jut és elhagyva eddig nyugodt állását,megtakaritott pénzével Szekszárdra megy szerencsét próbálni. Kibérli a boltocskát napkeltétől napnyugtáig befelé invitálja a járókelőket. A szekszárdiak érdeklődve figyelik, hogy milyen hozzáértően ajánlja portékáját. Hitelbe és részletfizetésre ajánlja szöveteit, vásznait és selymeit, miközben egyre több vásárlót csábit el Bergertől, Steinertől és Diamanttól/4/.

Takarékosan él, albérletben lakik és Reichl Lipót kóserkonyháján étkezik. Szekszárdra jövetele után alig telik el egy év amikor megnősül. Feleségül veszi az első paksi rabbi unokáját, Behr Katát. Házasságát, a korabeli szokásoknak megfelelően a sadchen, azaz házasságközvetitő hozta baldachin alá.

Vidékünkön - lett légyen az keresztény vagy zsidó házasuló fiatal - a kezdeményezés a szülőké volt. A kereszténveknél a család legidősebb asszonya, az

un. "szüle" kezében volt a hatalom, igy nem csodálhatjuk, hogy ők választották ki még egészen kicsi gyermek korban a menyeket és a vőket. Nem a szerelem döntött ebben, hanem az a követelmény, hogy "a föd menjen a födhöz".

A zsidóknál a családi élet tisztaságának a féltése meglehetősen szigoru elzárkózást eredményezett. A két nembeli fiataloknak nemigen volt alkalmuk találkozni, ismerkedni és egymásba szeretni. A szabad párválasztás követelménye tehát ebben a körben sem érvényesülhetett. A házasságkötés bonyoldalmaiból kikapcsolták a fiatalokat, s a szülők maguk gondoskodtak vejük -menyük kiválasztásáról. Mivel Pirnitzer József szülei korán elhaltak, ő maga pedig az üzlettel volt elfoglalva, meg kellett várnia, mig felfigyelnek rá a házasságközvetitők. József már tul volt azon a bizonyos 18. éves koron,amikor a talmudi kodifikátorok szerint a fiuknak meg kell házasodniuk.

1841-ben a paksi sadchen olyan információkat szállitott megbizójának / Behr Mózesnek / az ifju Pirnitzer József személyi értékeiről és kereskedéséről, hogy a Behr Katával kötendő házasság elől minden elképzelhető akadály elgördült. A család ez esetben is üzletalapitást jelentett : Pirnitzer szorgalma, takarékos gazdálkodása szövetségre lépett Behr Mózes háztulajdonával és az üzleti világban kivivott hitelképességével. A két család további története bebizonyitotta, hogy a házasság szerencsés volt/5/.

1848. március 15-én Pesten járt Pirnitzer, feltehetősen üzleti ügyben.Ekkor tesz tanuságot elősziör a társadalmi változások iránti fogékonyságáról. Ott szorong abban a tömegben, amely a Nemzeti Muzeum előtt a cenzori engedély nélkül kinyomtatott 12 pontot és Petőfi Nemzeti dalát hallgatja, aminek végszavait - "rabok tovább nem leszünk !" a népgyülés tizezres tömegével együtt fogadja meg/6/.

Pirnitzer és sorstársai nem maradhattak érzéketlenek a magyar nemzet legáhitottabb kivánságai : az egyenlőség, a szabadság és a testvériség sürgetése iránt. A 12 pont közül is leginkább a negyediknek a megvalósulását várta, tudni illik a törvény előtti polgári és vallási egyenlőséget. Pesti utjáról hazatérve magával hozza a "magyar szabadság első lélekzetét " /Petőfi/, a Nemzeti dal egyik első napi példányát, amit a Pirnitzer cég ereklyeként üveg alatt őrzött 1944. juniusáig, a család deportálásáig. Ehhez hasonló becsben tartotta a család Pirnitzer József 1849/49-es nemzetőri kardját is /7/.

A XIX. század derekán Szekszárd még nem jelentős kereskedelmi központ,mindössze 25 kereskedőt / többnyire szatócsot és vásárost / tartanak számon : közülük 12 zsidó, s mindössze hárman vannak a rőfösök. Ugyanebben az időszakban Dunaföldvárnak már 71 adózó kereskedője van. A szekszárdiak nagyrészt szőlő és telek vásárlásra költik jövedelmüket, de a rőfösök az árukészlet és a vevőkör bővitésére forditják nyereségüket /8/. Egyenlőre azonban kereskedelmi tőkefelhalmozásnak ez az elvileg mindenképpen korszerübbnek mondható módja rendkivül kockázatos. Az ötvenes és hatvanas években a mezőgazdaság termelőerőinek fejletlensége és a tőkehiány a lakosság fizetőképes keresletének alacsony szinvonalát konzerválja. A keresletet meghaladó textil, divatáru és vasáru kinálat krónikussá válik. Kezdetben azonban ez nem ismerhető fel világosan. A közlekedési és hirközlési eszközök fejletlensége miatt csak hézagosan ismerik kereskedőink a távoli termelők üzletpolitikáját, mindössze a helyi fogyasztói piac megfigyelésére szoritkozhatnak. Előfordul, hogy néhány heti élénk üzletmenet hatására merészebb árubeszerzéseket végeznek. Egy pusztitó aszály, egy járvány vagy eddig ismeretlen üzleti veszélytárs feltünése egycsapásra feleslegessé teheti a felhatalmazott készletet.

A mult század hatvanas éveiből több tucat csőd peresanyaga maradt fenn. Köztük van Pirnitzer sógoráé, a paksi Behr Károlyé is. Pirnitzer azonban el tudta érni a hitelezői választmánynál, hogy átveszi a csődtömeget a sógorától és garantálja az elfekvő készletek kiárusitását, majd a hitelezők kielégitését. Fennmaradt Behr Károlynak a csődtörvényszék előtt tett nyilatkozata,miszerint idézem : "a kereskedelmi világban tekintélyes rokonom /ti.Pirnitzer/

közbenjárásával és az általa nyujtott anyagi segitséggel hitelezőimmel kiegyeztem/9/".

Pirnitzer József ezzel a közbenjárásával tovább erősitette pozicióját.Ötvenkét éven át volt a szekszárdi üzletház feje, igy aztán volt ideje fiaira hagyományozni a kereskedés művészetét. Még idős korában is, amikor szolid Kossuth-szakállán már alig látszott meg a régi szin nyoma, élénk hajlongással és kézdörzsöléssel jött elő az üzlet mélyéből, hogy az előkelőbb vásárlók elé siessen. Fiatal korától beidegzett jómodorával tökéletesen hozzásimult a jó kuncsaftok véleményhez/10/.

Pirnitzer József és felesége öt gyermeket nevelt fel. Bárhova is kerültek a Pirnitzerek, a családi összetartás ösztöne és a különböző üzleti ügyek gyakran késztették őket a családi fészek megkeresésére. Viszonylag korán hunyt el Pirnitzerné, mindössze 49 éves volt. Férje és fiai magas életkort értek meg/11/.

A magyar gazdaság tőkés utra lépésével egyidőben a Pirnitzerek egyéniségük és hajlamuk szerint különféleképpen igazodtak a megváltozott viszonyokhoz. A családfő továbbra is élvezni akarja a társadalmi megbecsülést azáltal, hogy áruházában a cég emblémáján meghirdetett "Pontosság, Figyelmesség és Jóindulat " szerint irányitsa az üzletmenetet, és ehhez megnyeri idősebbik fiát, Antalt is, addig a másik Pirnitzer fiu a banküzletekben találja fenn magát sikeresen; a legifjabb ujságiró lesz.

Végül is a Pirnitzer család története a polgárság minőségi változását ábrázolja :

1./ A kereskedelmi tőkés megtestesitője a Pirnitzer kereskedőház megalapitója, az egykori nemzetőr, a Kossuth -szakállas, a nemzeti alapon dolgozó, hazafias érzelmü zsidó boltos, aki a vevőket személyesen szolgálja ki; a modern üzleti horizontokhoz nincs nagy érzéke, vérét nem pezsditi a gründolási láz.

2./ A bankár, aki a ráeső kereskedelmi tőkét átviszi a bankvilágba. Mindendöntésében mérvadó a nemzetközi finánctőke viselkedése. Budapesti banküzlete belépőt ad kezébe a szerencsés házasságkötéshez. Az uj rokonok még a Pirnitzereknél is gazdagabbak.

3./ Az ujságiró, aki "poétának született ", de a kereskedő és bankári környezetben megélhetési gondjai nincsenek, mert a nagykereskedő papától tőkét örököl, a bankár testvér okos tanácsaira azt részvényekben kamatoztatja.Ráér hódolni a művészeteknek és a filozófiának. Képgyüjteményében Fra Filippo Lippi mellé megszerzi a Gaugint is. A Pirnitzer unokák pedig Ady verseket szavalnak és eredetiben olvassák Anatole France irásait.

Jegyzetek

/1/ TmL. Conscriptio diversae sortis Judaeorum 1727-1848./Továbbiakban : Zsidóösszeirások / Ö/ /581. Pirnitzer fiatalkorában sokan nem tudták megmondani, hogy hány évesek. Ahol a bemondott életkort egybe lehetett vetni az anyakönyvi adatokkal, ott az derül ki, hogy többnyire idősebbnek érezték magukat a valóságosnál. Gál Éva, adalékok az óbudai zsidók XVIII. századi történetéhez. MIOK 1975/76. évkönyv. Szerkeszti Scheiber Sándor, Bp., 1976. 118.o.

/2/ Tm L. Zsidóösszeirások Ö/574-576. - Tm L. Közgyülési iratok 1811. évi 1043. sz. - 1812. évi 811. sz. - 1816 évi . 62312. sz.

/3/ Tm L. Pirnitzer család iratai. Rendezetlen anyag.

/4/ A sárközi asszonyok a selymet és kásmirt szekszárdi /és bajai/ rőfösöktől szerezték be . Pirnitzerék pedig Bécsből és Lyonból hozatták. Andrásfely Bertalan. A sárközi társadalom és müveltség alakulása. Sárköz / A Babits

Mihály Irodalmi Társaság folyóirata /Szekszárd, 1956. II. szám 23.o. - A francia selyemszövet és pántlika felhasználását a sárközi viseletben Dienes-Kovács Mária, a párizsi Musée de l'Homme néprajzosa is megfigyelte. /Szóbeli közlés/

/5/ Tm L. Zsidóösszeírások Ö/574-579 Magyar Zsidó Lexikon : Paks.

/6/ Mohainé Vendel Lucy Közlése.

/7/ Tolna megyei Ujság 1930. május 11-i és 1940. május 11-i számaiban.

/8/ Tm L. Közgyülési iratok 1851. évi 882. és 4515. szám

/9/ Tm L. Csődperek, 221. sz. köteg.

/10/ Babits Mihály a Halál fiaiban Schápringer figurájában félreismerhetetlenül Pirnitzer József és Fiait örökiti meg.

/11/ Pirnitzer József 1900 julius 20-én halt meg Szekszárdon 88 éves korában. /Szekszárdi Izraelita Hitközség halotti anyakönyve. Pécs, Rabbihivatal levéltára./
Ha ezt az adatot fogadnánk el, akkor az 1848. évi összeirás idején nem 32, hanem 36 éves volt.

BORSY KÁROLY

A Taizs nyomdászcsalád szerepe Pécs életében

A két évvel ezelőtti konferencia családtörténeti szekciójában már kifejtettem azokat a szempontokat, amelyek a quasi-dinasztikus szemlélet megnyilvánulását bizonyitják. Akkor a horizontálisan megmutatkozó quasi-dinasztikus szemléletre példaként feltártam a Bittermann nyomdász-család történetének legfőbb jellemzőit, - most a vertikális quasi-dinasztikus szemléletet kivánom bemutatni a pécsi Taizs nyomdászcsalád történetének felvázolásával.

A családot alapitó "ős-apa", Taizs Mihály, Zajzonban, a mai Zizinben/Brassó mellett/ született, 1828 május 5-én. Életrevalósága, eleveneszüsége korán megmutatkozhatott, mert a brassói evangélikus gimnázium növendéke lett, amely az erdélyi szászság egyik szellemi bázisa volt. Igy a német nyelvet is elsajátitotta, e tudásának később nagy hasznát látta. Tanulmányait - főleg anyagi és családi gondok miatt - ismételten megszakitani kényszerült és igy éppen csak bevégezte, mikor a szabadságharc hire Kossuth zászlója alá hivta. Leszerelése után Kolozsvárra vándorolt s ott megismerkedett a nyomdászattal. Ki tudja mi vezette innen tovább Pestre, hol két nyomdában is dolgozott. 1857-ben Pécsre jött és az akkor már országosan jó hirü Lyceum nyomdában helyezkedett el. Évekkel később, nyomdaalapitás iránti kérvényében öntudatosan mondja itteni müködéséről, hogy "... annak egy időben ügyvezetésével is megkináltatám".

Pécsi lakását a kezdeti időből nem ismerjük, de a családi hagyomány szerint étkezésre bizonyos "Ponty"-kocsmába járt, s ennek tulajdonosnőjét, Lőrincz Katalint vette feleségül 1860. május. 30-án - a jelek szerint leánykájával együtt, akit aztán adoptált is.Lőrincz Katalin almamelléki gazdálkodó családból származott, de a kocsma is jelenthetett némi vagyonkát.

Taizs Mihály éber szemmel figyelte a Pécsett zajló nyomdai eseményeket és egyre jobban megerősödött benne a tudat, hogy a Lyceum nyomda mellett szükség van egy második nyomdára s az is megélhet. A Lyceum nyomda bérlete ekkor ifj. Madarász Endre kezén volt, aki a nagynevü család méltó leszármazottjaként 1860-ban megindította a "Pécsi Lapok " cimü, hetenként kétszer megjelenő lapját, ugyanekkor kisérletet tett nyomdaengedély szerzésére, azonban nem járt sikerrel. 1866-ban Madarász Endre ujból kérvényt adott be nyomdanyitásra és ennek láttán Taizs Mihály is elérkezettnek látta az időt, hogy próbát tegyen.

1866. augusztus 23-án adta be kérelmét a pécsi tanácshoz, melyben meggyőző érvekkel bizonygatta, hogy egy második nyomda létezése Pécsett mennyire üdvös lenne a köz számára is. A pécsi tanácsot a szép érvek nem hatották meg és nem javasolta a Helytartótanács felé a kérelem engedélyezését. A szeptember 21-én érkezett elutasitás nem szegte Taizs kedvét, mert november 7-én beadta ujabb kérvényét - de már nem Pécsre, hanem Mohácsra. Ugy vélte, igy könnyebben kap arra lehetőséget, hogy majd áthelyezze nyomdáját Pécsre - s ebben nem is csalódott. Taizs az engedélyt 1867. februárjában meg is kapta és igy a kis család, amelyben ekkor már két gyermek volt, s a harmadikat várta, átköltözött Mohácsra. Az akkori Német utca 41, ma : Kossuth u. 85. sz. alatt bérelt házban helyezkedtek el és Taizs Mihály itt kezdett munkához.

A pécsi nyomdai élet időközben ugy alakult, hogy ifj. Madarász Endre fellebbezés árán ugyan, de végül mégis megkapta a nyomdaalapitási engedélyt és nyomdáját Ország ut 5, ma : Rákóczi ut 15 szám alatt megnyitotta.

Taizs mohácsi tevékenységéről nem sokat tudunk, impresszummal ellátott mohácsi nyomtatványa még nem került elő. Nagy a valószinüsége, hogy mohácsi nyomdanyitását csak "ugródeszkának" szánta eredeti terve, a pécsi saját nyomda megvalósitásához. 1867. decemberében a pécsi tanácshoz intézett kérelmét elutasitották, fellebbezést adott be és 1868. március 6-i tanácsülésen beje-

lentették, hogy a belügyminiszter engedélyezte Taizs Mihálynak, hogy Pécsett nyomdaüzemét megnyissa.

Megvalósult végre a kitüzött cél, a saját nyomda Pécsett ! Éppen negyven éves, és ereje teljében nagy szorgalommal látott munkához. A város középpontjában, a mai Kossuth tér északi részén, a bazár soron vett ki üzlethelyiséget és ott serénykedett.

Egy nyomda életében igen fontos az un. visszatérő munkák megszerzése és előállitása. Taizsnál készült a Pécsi Figyelő cimü hetilap, a Néptanitók Lapja és a Gazdasági Figyelő, majd később a Pécsi Hirlap, amelyek rendszeres munkát és bevételt jelentettek a nyomda számára. Most már gondolhattak a vagyoni stabilitás egyik legkifejezőbb objektumára, a ház vételre. Vettek is egy kis házat, amely ezután évtizedekig otthont nyujtott a családnak.

A családi élet eseményei is közben szépen zajlottak. Taizs Antónia férjhez ment Gebhardt Ferenchez, aki a nagyhirü Pécsi Takarékpénztár tisztviselője, pénztárnoka, később igazgatója volt. Leánya házassága is kedvezően befolyásolta Taizs Mihály társadalmi és gazdasági helyzetét.

József fiát Taizs tanittatta, elvégeztette vele a pécsi Főreáliskolát, ahol 1879-ben érettségit is tett. És most igen érdekes mozzanat következett be : Taizs Mihály az érettségizett fiát Pestre küldte, hogy ott tanulja ki a nyomdászatot. Nem ő foglalkozott vele, mert akkor nem tudna dolgozni, s ha nem dolgozik, akkor nem keres és ha nem keres, akkor nem valósithatja meg továbbtekintő terveit. No és itt a harmadik gyermek, a Károly, akit szintén tanittat, de reáliskola után már nem nyomdász pályára szánja, hanem a jogliceumot végezteti vele s a doktorátust is letéteti vele és a Taizs név vele a város elitnek számitó szellemi arisztokráciájába is bekerül.

Pécs nyomdászai nagy szomoruságára ifj. Madarász Endre, a kiváló személyiségü és igen haladó gondolkozásu nyomdatulajdonos 45 éves korában meghalt.1883-ban az özvegy elhatározta a nyomda eladását. Taizs Mihály amint hirét veszi ennek, feleségével, a rendkivül energikus és tettrekész Lőrincz Katalinnal, -aki egyébként is mindig intézte a család pénzügyeit - nagy elhatározásra jutnak : előteremtik a kért 8000 forintot és megvásárolják a Madarász nyomdát, de nem maguknak, hanem a Pesten nyomdásztanulói-idejét befejező József fiuk számára, aki ez évben tölti be 22. évét.

Gyors pénzügyi tranzakciók zajlanak le, pénzzé tesznek minden nélkülözhetőt, házat, szőlőt és még kölcsönt is vesznek fel, bizva abban, hogy Józsi majd megkeresi és visszafizeti. Haza rendelik Józsefet Pestről és azonnal a frissen megvett nyomda élére állitják. A családi hagyomány tud arról, hogy a nyomda régi alkalmazottai egy darabig morogtak és nem tetszett nékik a főnök fiatalsága, de hamar megbizonyosodhattak arról, hogy Taizs Józsefnek csak az évei száma kevés, nem a szaktudása és müveltsége.

Mint emlitettem, Taizs Mihály mindenét pénzzé tette a Taizs név és fia érvényesülése érdekében, - de megtartotta kicsiny nyomdáját továbbra is, mert meg akarta őrizni függetlenségét.

Taizs József igen gyorsan tevékeny részese lett a város társadalmi köreinek. Ismételten különböző tisztségekre választották meg, beválasztották a pécsi kiállitás szervező bizottságába, megtaláljuk nevét pécsi mükedvelő népszinmi előadás szereplői között és részt vett a Pécs-Mohács közötti távgyalogló versenyen, nevével találkoztunk a Pécsi Dalárda pártoló tagjainak sorában is, sőt az evangélikus egyházban is tisztséget tölt be.

Alig pár évig maradt csak régi helyén a Rákóczi ut 15. sz. alatt a frissen megvett nyomda : Taizs József a belváros szivébe igyekezett, amikor a nyomdát a Széchenyi tér északi részén lévő un. Nádosy-féle házba /ahol ma a muzeum régészeti osztálya van / helyezte át, s ujabb 10 év mulva a szomszédos, de most már saját házba költözött a nyomda.

Taizs Mihály 1889. junius 18-án rövid szenvedés után meghalt, 61 éves korában. Talán nem szükséges, hogy külön kiemeljem rendkivül tevékeny és törekvően

szorgalmas életének főbb vonásait, - hisz az eddig elmondottak is kellően jellemzik a céljait tudatosan megvalósitó egyéniségét.

A fiunak, Taizs Józsefnek a századfordulót követő további életutjával most nem kivánok bővebben foglalkozni, mert előadásom tárgyát az eddig elmondottakkal is - ugy vélem - teljesitettem.

Összefoglalásul mégis szeretnék néhány szót szólni a quasi-dinasztikus szemléletnek Taizs Mihály élete példáján keresztül történt megnyilvánulásáról.

1. A quasi-dinasztikus szemlélet csirájában akkor bukkan fel, amikor az ipart gyakorló ki akar lépni az alkalmazotti körből, midőn ugy érzi, hogy többre képes, ez az öntudatra ébredés korszaka. Taizs Mihálynál ez akkor léphetett fel, mikor, - mint irta - a Lyceum nyomda ügyvezetőségével is "megkinálták".

2. A tervek, elképzelések megvalósitásához megbizható vagyoni alapra van szükség. Ennek megteremtése felé vezető utra lépett házasságával. A gyakorlatias gondolkozásu, pénzügyekben is jártas Lőrincz Katalinnal kötött házassága nagy mértékben segitette további életutján és Taizs Mihály kitünő partnerre talált benne tervei megvalósitásában.

3. A quasi-dinasztikus szemlélet tudatos meglétét, a társadalmi rangra törekvést bizonyitja az az elhatározása Taizs Mihálynak, hogy idősebbik fiát, Józsefet az érettségi után a fővárosba küldötte, hogy ott tanulja meg az ipart és később apja iparának méltó folytatója legyen. Másik fia kezébe doktorátust adott, leánya pedig pénzintézet rangos tisztviselőjének lett a felesége.

4. Nagy anyagi erőfeszitések árán megvalósult az álom : a város második legnagyobb, de akkoriban feltétlenül legmodernebb nyomdájának tulajdonosa lehetne... ám most, e ponton gyakorlatilag is realizálódik Taizs Mihály quasi-dinasztikus szemlélete : a nyomdát nem a saját, hanem a fia, József részére vásárolja meg. Ime, itt a saját magán tulmutató, generációs szemlélet valóságos modellje, ami nagyszerü emberi bölcsességgel párosul, mikor még csak részt sem vállal a nyomda irányitásában, hanem azt teljesen fia kezére adja.

5. Ugyancsak kétségmentesen bizonyitja Taizs Mihály quasi-dinasztikus szemléletét és annak mintegy továbbvitelét fiában, hogy élete szinte minden mozzanatában tapasztalhatjuk, a város társadalmi életében való tevékeny részvételét. Bekapcsolódott minden jó szándéku megmozdulásba, akár az egyházról., akár a nyomdászok egyletének megalapitásáról volt szó.

Szaktudás, szorgalom és becsület, - talán e három szóval jellemezhetném legjobban egyéniségének főbb vonásait és e három tényező volt az, amivel a városban, széles körökben megbecsülést és tiszteletet vivott ki magának.Személyének és nyomdájának ezek voltak legfőbb hirverői és ezért volt mindig munkája és azért tudta terveit, vágyait megvalósitani és amit elért, fiának tovább adni.

IHAROSY JÓZSEF

Czindery és Tallián Somogy megyei császári biztosok 1849-50-ben

A korán sem teljes, mégis jelentős forrásanyaggal rendelkező tanulmányomat, - melynek eredeti terjedelmü kézirata, a lényeget sokszor megvilágitó forrásanyaggal, kronológiával és családfákkal együtt a székesfehérvári megyei Levéltár kézirattárában fekszik, azzal a gondolattal teszem le a történelmet kedvelő szakember asztalára, hogy meddő próbálkozás ekkora anyagot 12-15 perces előadásba összesüriteni, ha magát a valódi történést akarjuk - e két - szinte azonos hatalommal felruházott ember politikai magatartásának és egyéniségének párhuzamba állitásával - érthető és hézagmentes történelemmé átalakitani.

Az 1848/49-es szabadságharc hadmozdulatai Somogy megyét csak Jellasich hadainak átvonulása vonatkozásában és fosztogatásában érintették, de harcok nem dulták földjét.

A Muraközből visszavonuló Perczel Mór hadainak nyomában haladó Baron Johann Wilhelm Burich császári altábornagy, 1849. január 15-én Nagykanizsáról 11 pontból álló hódoltató levelet küldött Somogyba s egyben közölte, hogy herceg Windischgraetz Czindery László megyebeli nagybirtokost, volt főispánt Somogyba császári biztossá kinevezte.

A Kaposvárott január 19-én Sárközy Albert főispán elnöklete alatt ülésező 63 bizottmányi tag a feltételeket elfogadta ugyan, de utána nagyobb része birtokára, igy maga a főispán is Kisasszondra hazavonult. Igy már a február 1-i első ülésen megtörtént a hivatalukat elhagyó tisztviselők helyére az uj garnitura kinevezése. Czindery László az első alispáni tisztségre vizeki Tallián János ügyvédet, eddigi vármegyei főügyészt nevezte ki.

Nem vitatható, hogy akár Czindery, vagy Tallián halálukig Habsburgpártiak és konzervativok voltak, de más-más jellemek.

Ezt a két birtokosállásu, vezető tisztviselőt szeretném bemutatni és párhuzamba állitani, hogy bár mindketten császárhüek és konzervativek s mindketten, - a hadi és politikai helyzetnek megfelelően azonos poszton jelentek meg Somogy életében, mégis mennyire másként jelentkezett egyéniségük a hatalom megragadásában és módszerük brutális elnyomás tekintetében. S éppen e különbség kimutatása lenne dolgozatom mondanivalója.

A kétarcu Czindery

Czindery dédapja, mint varasdi alispán, a török kiüzése után birtokigényei révén került Somogyba. A 19. század közepére már mintegy 14.000 hold összpontosult nagyatádi Czindery László kezében, ami nemcsak a nagyuri élet, hanem a legfelsőbb társadalmi kör kapuit is megnyitotta előtte.

Mindezek ugy alakitották világnézetét, hogy az eseményeket felülről és távlati hatásaiban értékelje. Mindig világosan látta, hogy mikor kell - a politikai bukás előtt - visszalépnie.

Hosszabb lélekzetü külföldi utja még szélesitette látókörét, melynek tapasztalatait követi minőségében és saját gazdaságában igyekezett valóraváltani.

Mindaz az irodalom, mely a szabadságmozgalmak megindulásáig személyével fog lalkozik, szinte egytől-egyig hazája, népe felemelkedési törekvését célozza. Egyáltalán nem tuloz Németh Béla, amikor azt irja, :"Nemes gondolkodásu, nagymüveltségü és igazi magyarember volt, ki korának eszméit helyesen felfogva, fáradhatatlanul müködött sajátmagának, alattvalóinak és a nemzet érdekeinek előmozditásán. Át lévén hatva azon eszmék által is, melyek a 19. század negyvenes éveiben, - azaz éppen képviselősége idején - a jobbágyság felszabaditását célozták..."

Pálfordulása 1848. márciusának eseményei hatására kezdett intenziven jelent-

kezni. Vitathatatlanul messzelátó, tapasztalt fő volt. Gazdasági törekvéseit a korábbi, - sőt a mai irók is elismerik és méltatják, de nem igy a későbbi politikai irányvonalát.

1792-ben született Pécsett, közéleti tevékenysége mégis jelentős mértékben Somogyhoz kötötte, melynek táblabirája, három izben követe, csaknem 10 éven át alispánja, majd főispánja s közben Vas vármegyének 1842-45-ig főispáni helytartója volt.

A baloldali eszmeáramlatot már 1845-ben észrevette. Május 2-iki somogyi főispáni székfoglalójában már ezt mondja : " A magyarok Istenét... kérem... ne engedje meg, hogy az egy célra, de külön uton irámló pártok heve alkotmányunk hajójának erőskézbeni kormányát tévutra kényszerithesse..."

A mélyebben szemlélő világosan láthatja, hogy az 1848 márciusában - szemléletétől eltérő irányban kivivott szabadságjogok váltották ki konzervativizmusában azt az ellenérzést, aminek következtében, 1848. április 11-én kelt levelében főispáni tisztét gróf Batthyány Lajos elnökminiszteri kezébe le - tette. Csak az idők világitották meg levelének azon sorait, melyben ezt irja: "... ezentul is hazámnak ott, ahol és midőn kivántatik szolgálni..." fogok. Ezt a célzatot akkor Batthyány természetesen még meg sem érthette, de kétségkivül Czindery előrelátására vall.

Feltételezem, hogy maga sem sejtette, milyen változást hoz életében az a futár, aki 1849. január 20-n kezébe adta azt a lepecsételt levelet, mely császári biztosi kinevezését tartalmazta. Ekkor éppen Pécsett, a királytlátott palotájában tartózkodott.

Windischgraetz visszautasithatatlan akaratát látta kinevezésében. Az uralkodó korlátlan kiszolgálásában nem is volt benne semmi vonakodás, hisz eddig, pláne a kinevezés lobbantotta láng hatására eltörpült benne a magyarság élethalál küzdelmével, a nemzet kisemmizettjeivel szembeni rokonérzés. Csak azt látta maga előtt, hogy a "... nemes magyar nemzet története le van zárva ... az arisztokrácia megsemmisitésével megszünt a magyar nemzet létezni, most már csak a nép van..." Ennek sakkban tartására meg is ragadta a katonai közigazgatás minden lehetőségét.

Azt a császári fegyverek nyujtotta biztonságban is érezte, hogy a polgári forradalom eredményeit nem lehet meg nem történtté tenni. Ezért a fennálló társadalmi rend konzerválását kisérelte meg; a nép megnyugtatására már január 24-én közzétette a "Felszólitás Somogy Megye minden rendü lakosaihoz " c. közleményét. Ebben tudtul adja, hogy a robot, a füstpénz és a papi tized eltörlése érvényben marad. Ennek ellenére is hamarosan tapasztalnia kellett,hogy a kedélyek koránt sem nyugodtak meg, s azt is, hogy a "... nép izgatása és elbolonditása főleg a tanitóktól... s részben a lelkészektől, különösen az evangélikus és reformátusoktól indul ki".

Április 6-án irja ladi birtokáról, - melyet minden birtoka közt a legjobban szeretett - Windischgraetz hercegnek : "... rossz és veszélyt sejtő a nép hangulata Somogyban... vulkán forrong a lábaink alatt; ezt csak ugy lehet elke - rülni, hogy folyvást szigoruan ügyelünk és időnkint elrettentő kivégzést alkalmazunk... a paraszt mindig csak a maga hasznát nézi. Még a papság segitségét sem lehet remélni, mert - különösen a protestánsok, inkább a lázadókkal tartanak ". Majd arról panaszkodik, hogy "... a nép a császári biztosokat nyakukra ültetett vérszomjas zsarnokoknak tartja, azok tekintélyét és erejét egyedül a szuronyok biztositják...".

Ha összefoglaljuk Czindery császári biztosi magatartását, meg kell állapitanunk, hogy választékos német nyelven irt jelentései, javaslatai és kérő levelei minden esetben a nép elnyomását célozták. Mindezekkel sajátmaga adta az elnyomók kezébe az elnyomás és terror előre kitervelt eszközeit. Világosan fejezi ki ezt Csereminszky levele : "... mindezt azoknak köszönhetjük, akikre édes hazánk sorsa bizva van, de... olyan gonoszok, hogy csak saját érdekükben dolgoznak és a köz boldogulását egyáltalán nem veszik figyelembe... ezek közé tartozik Czindery és a mások..."

Április elején a honvédseregek mégegyszer magukhoz ragadták a kezdeményezést, melynek hire méginkább bátorságot öntött a népbe s egyre nyiltabb forradalmi hangulat uralkodott. A hirek hallatára a császáriak " inkább futva, mint sietve" elhagyták Kaposvárt s Kaposmérőn keresztül, Ladon át, ahol április 30-án a déli órákban Czindery és családja is csatlakozott hozzájuk, Bjelovárra, majd Grácba menekültek.

Ez a menekülés egyuttal Czindery politikai pályafutásának végét is jelentette, hisz a rábizott vármegyét megmenteni nem tudta s a mult érdemei eltörpülnek a jelen bajai mellett. Hiába volt a május 29-ét megelőző bécsi utja, hiába volt a "csüggedt menekültek" vigasztalója és hiába próbálta a saját elnöksége alatt aláiratni azt a hüségnyilatkozatot, miszerint : "...mi az Ausztriai Házhoz hivek akarunk maradni", - julius 6-án Welden táborszernagy javaslatára megtagadták a 10 forintos napidij kifizetését 9 menekült császári biztos részére, - köztük Czinderyét is, mivel megbizatásuk csak ideiglenes volt.

Közben Magyarország pacifikálása a vége felé közeledett. Julius 26-án Somogy Noszlopy Gáspár kezéből ujra a császáriak lába elé hullott, igy a gráci menekültek is julius 28-án "haza" indultak.

57 esztendős volt ekkor Czindery és 11 évet élt még s itt-ott felbukkan neve, igy 1850-ben a somogymegyei közgyülési jegyzőkönyvben olvassuk : "Czindery László ur - legfelsőbb helyről Leopold jeles Rend arany keresztyével jutalmaztatott - a felséges uralkodóház iránt tanusitott szolgálattyáért ". Ezzel udvari tanácsosi cim, de nem anyagi előny járt. Erről maga igyekezett gondoskodni, amikor hazatérte után hamarosan beadványt szerkesztett, miszerint a " 9 helységben elvesztett urbéri jövedelmét adójába kéri beszámitani".

Egyelőre nem ismert, hogy mikor lett a pécsi törvényszék elnöke, de a haladás eszméjét a forradalmi gondolatot itt sem szünt meg üldözni. 1850. junius 27-én - törvényszéki elnöki minőségében megkeresi Baranya megye főispánját, hogy folytasson vizsgálatot Táncsics forradalmi képviselőre. Ugyancsak az e körüli időben javasolja, hogy Csorba Ede bizassék meg Noszlopy Gáspár által felidézett kárositások vizsgálatával, mivel tudta, hogy fia annak a Csorbának, Somogy vármegye tiszti főorvosának, akit Noszlopy Somogy elhagyásakor elfogatott s bár szabadon engedett, mégis az ő azonositása alapján akasztották fel a Neu-Gabäude-ben, 1853. március 3-án. Igy akart lehetőséget adni a fiunak, az apján ejtett sérelem megtorlására.

Vajon, elgondolkodott-e élete alkonyán, hogy mennyit törte fejét, mennyi javaslatot tett felséges császára biztonsága és jólete érdekében. Rágondolte amikor leáldozni érezte a napot s nem volt-e sós szájában a kenyér a jobbágyverejtéktől, akik ellen annyi bünt követett el, akiknek fáradságos munkájából élt - jól - 68 éven keresztül.

1860. január 24-én jött el érte a halál abba a pécsi palotába, ahol pontosan 11 évvel korábban átvette császári biztosi kinevezését, a sorozatos árulását elinditó okmányt. A halál oka : hydropus, azaz : vizkórság.

Tallián János portréja

A vizeki Tallián család a sopronmegyei, ma már nem ismert Vezek helységből származott át Somogyba, ahol előnyös házasságaik révén hamarosan jelentős szerepet játszottak a megye életében.

Ha a család vonalát nézzük a beköltözött őstől a dolgozatunk tárgyát képező Jánosig, akkor minden izben, egyre nagyobb vagyonnal rendelkező birtokost, közéleti személyt, magasrangu katonát találunk a családfán. Ha figyelembe vesszük a család katolikus voltát s azt a tényt, hogy Jánosnak három testvére volt pap : kéthelyi plébános, zágrábi nagyprépost és veszprémi cimzetes püspök, akkor készen is áll előttünk aulikus voltának magyarázata s egyben konzervativ világnézetének indoka.

Mégis - a vagyon megtartási szándéka, a közéleti szereplés a megye szolgálatában, a rangban való emelkedés vágya, mely minden embert füt, koránt sem jelentett, áruiást fajtájával, hazájával szemben. Mindebben nem a nép elnyomó szándéka vezette, s ez az a nagy különbség, ami megkülönbözteti Czinderytől. Kétségtelenül konzervativ volt és nem forradalmár, azonban sem tetteivel,sem buzgalmában nem lépeti tul azon a normán, mint korának azon férfiai akik összse tudták egyeztetni hivatali tényked ésüket magyar lelkiismeretükkel.

A Somogy megyei Bolháson született, 1803. január 26-án. Magasabb iskoláit Pécsett végezte, ahova édesanyja révén egész életére meleg szálak füzték. A Vörösmarty és Apáca utca sarkán állott a neves Tallián-ház, melyet 1910-ben bontottak le, hogy helyet adjon a Nemzeti Bank épületének.

1828-ban kezdte megyei szolgálatát Szigetvárott, mint szolgabiró. Ekkor már feltehetően ügyvédi oklevelet is szerzett s 1836-tól / november 30 /1849. február 1-ig viselte a vármegye tiszti főügyészi tisztet, amikor is "Méltóságos Czindery László ő cs.és kir. felsége I. Ferenc József nevében teljhatalommal felruházott kir.biztos...Tallián János főügyvédet első alispánnyá kine - vezte..."Közben, 1843-47-ig követ a pozsonyi diétán. Itt van bejegyezve 1844-ben Janka-Karolina nevü gyermeke születése is, mely arra mutat, hogy legalább is a diéta ideje alatt családostól Pozsonyban lakott. Az 1847. évi november 7-re összehivott nádorválasztó országgyülésre is őt jelölte a vármegye követül, azonban e megbizatást nem vállalta el.

Pillanatig sem kétséges, hogy Czinderyt e választásában az uj alispán császárhüsége, a 10 éves korkülönbség ellenére is a baráti, rokoni kapcsolat, de nem utolsó sorban az a körülmény játszott közre, hogy Czindery 1847 május 8. óta lekötelezettje volt Talliánnak 2.000 ft-tal. A bevezetőben láttuk, hogy Talliánt, a "további haladás fékezőjeként és elszánt ellenségeként" jellemzi egyik irója. Talliánnak ezen 1849. február 1-től április 30-ig terjedő alis - pánsága, sőt megyefőnökségének idejéről is eredmény nélkül kutattam bármiféle, a haladást szándékosan gátló célzatu tevékenységéről árulkodó iratok után. hisz látható volt, hogy Czindery katonai erejére támaszkodva magának tartott fenn minden kezdeményező lépést. Tallián csupán a megye közigazgatását vezető főtisztviselő szerepét töltötte be.

Nem tisztázott Tallián holléte az "emigraciós időben", amikor is Czindery " élete mentése tekintetéből - az országból távollenni kényszerittetett. "U. is egy nyugta fekszik a Czindery iratok között, melyben Tallián János a hely megnevezése nélkül 400 pft felvételét igazolja, 1849. május 6-án, amikor Czindery már 7 napja elhagyta Somogyot.

A köztörténetből tudott, hogy már julius 12-én jelentős osztrák támadás indult a Dráva vidékén. Julius 13-ára Kanizsára érkezett Laval Nugent és Westmeath grófja, római herceg, osztrák táborszernagy, az aranygyapjasrend lovagja és a "magyar főrendi ház tagja", bár egy Kaposvárott 1849. julius 18-án kinyomtatott plakát azt adja tudtára az olvasónak, hogy Noszlopy Gáspár és 30 ujonc huszár támadása következtében " 500 horvát a városból / Nagykanizsáról kiirámlani kényszerült ".

Noszlopy akaratereje még julius 24-én is népfelkelést szervez Kaposvárott, de Nugent közelsége az orosz csapatok beavatkozása és a honvédcsapatok hátrálása arra kényszeritette, hogy julius 26-án elhagyja Somogyot, mely egyetlen kardcsapás nélkül hullott ismételten a császáriak ölébe.

Már ezt megelőzően junius 22-én az osztrák minisztertanács báró Geringer Károly erdélyi birtokost Magyarország teljhatalmu polgári biztosává kinevezte Bach előterjesztésére. Somogy ezidőben a pécsi kerületi polgári parancsnoksághoz tartozott, melynek élén Rohonczy Ignác állott. Nugent táborszernagy augusztus első napjaiban dömötöri Németh Péter országos főbiztost küldte Kaposvárra, hogy Somogy kormányát felállitsa, aki csak az ehhez szükséges rövid időt töltötte Somogyban. Utána visszatért Pécsre, ahol a november 21-én előforduló iratokban "országos főbiztos"-ként van emlitve.

Nem tudni azt a késztető okot, hogy választása mért éppen Talliánra esett s

Czindery kinevezése még csak szóba sem jött, bár Kacskovics emliti, hogy : "Czinderyről ugy vélik, hogy ő magasabb hivatalt fog kapni, azaz három-négy megyének főkormányzóságát".

Tallián mögött is már jó 20 éves megyei szolgálat állt és mint szakemberben Németh nem is csalatkozhatott. Mint hosszu éveken át működő főügyésznek tisztában kellett lennie a megyei igazgatás minden ágával.

Tallián 1848-ban, amikor a Dráva vidékén nemzetőri szolgálatot kellett volna teljesitenie, felmentette magát. Nem vitatom, hogy betegsége csak ürügyül szolgálhatott, bár hivatali állása kétségtelenül Kaposvárhoz kötötte, de az is igaz, hogy főügyészi minőségében éveket töltött el a pozsonyi diétán. Ez az egyetlen árnyék, amit magatartásában felróhatónak látok, de ezért nem tartanám a további haladás fékezőjének, még kevésbé elszánt ellenségnek.

Nem vitatható az sem, hogy mind Czindery, mind Tallián osztályhelyzeténél fogva került a kormánybiztosi, illetve megyefőnöki posztra, de mig az előbbi azon töprengett, hogy koránál fogva megfelel-e a császáriak elképzeléseinek, az utóbbinak, nemhogy az ilyesmi eszébe jutott volna, sőt nyomasztotta a ránehezedő feladat sulya s csak az akasztással való fenyegetés birta rá arra, hogy eleget tegyen Németh Péter támasztotta követelésnek. Ha megfigyeljük a ráerőszakolt hivatal elfogadásának körülményeit, világosan látjuk,hogy nem volt a hatalom megszállottja, de a hivatali kötelességével való élés miatt még csak kollaborálással sem vádolható.

Kacskovics Ignác érdektelen kaposvári ügyvéd, fül- és szemtanu irja, 1849. augusztus 3-án nagybátyjához, Kacskovics Mihály mocsoládi birtokoshoz :"tegnap... Tallián János urnál voltam és tőle ki akartam tanulni azt : vajon az alispáni hivatalt el fogja é vállani, vagy sem ? Ő ezen kérdésemre kezembe adta azon levelet, melyet nékie már másodizbe királyi biztos ur " - Németh Péter - " irt, - és szerinte minden ellenvetéseit, - melynél fogva a hivatal elfogadásáról lemondani akar - simpliciter elvetvén - kijelenti : hogyha a hivatalt el nem fogadja... kintelen leszen őtet felakasztatni ". Mikor Kacskovics Ágost Németh Péter levelét "... elolvasván, kérdeztem tőle : vajon tehát ez esetbe mit tévő lészen ? - sirt és magát elhatározni nem tudta. E közben megjött Molnár Zsigmond, aki szinte Talliántól szerette volna megtudni : ha az alispánságot elvállaja-é ? Azonban ennek sem felelt egyebet, minthogy a királyi biztosnak levelét ennek is által adta és a királyi biztoshoz utasitotta ".

Ezután "tovább, mint két óra hosszat vártam a plébánia lakásnál Molnár urat vissza, hogy megtudhassam a rezultátumot ". Azért a plébánia lakáson,mert Tallián testvére /Lázár/ volt azidőben a kaposvári plébános, aki maga is lelkesitett a nemzetőrség érdekében.

Augusztus 4-én minden tisztviselőnek meg kellett jelennie a kormánybiztos előtt, azért azt ajánlja Kacskovics Ágost : mivel "ilyen életbevágó kérdésnek eldöntése szükségessé teszi : hogy... személyesen is megjelenjen Sándor fia helyett, akinek élete és vagyona veszélyeztetik".

A fizikai erőszak által létrehozott megyei kormány hosszabb huza-vona után alakulhatott csak meg, melynek megyei főnöke, nem önszántából és nem szabad elhatározásából mégis csak Tallián János lett. Közvetlen főnöke Augusz Antal báró, a pécsi kerület főbiztosa, katonailag pedig a Sopronban székelő Alemann vezérőrnagy. Tallián cime : Somogy megyè cs.kir. kormánybiztosa és polgári főnöke.

A kényszerkormány felállitásának ideje már csaknem egybeesik az augusztus 13-iki fegyverletétellel s megkezdődött a katonai önkényuralom a megtorlás és a vérbosszu korszaka, de ebben Talliánnak kezdeményező, vagy önként közrejátszó szerepe sehol ki nem mutatható. Felelős volt a vármegye polgári közigazgatásának zökkenőmentes menetéért, végrehajtotta a felsőbb rendelkezéseket.

Bizonyos, hogy ő is védte osztályát ezzel sajátmaga helyzetét, anélkül,azonban, hogy a népet elnyomó intézkedést javasolt, vagy önszántából fogana -

tositott volna. Igaz az is, hogy Czinderyvel szemben katonai intézkedésre szükséges, sőt lehetősége sem volt, hisz ezidőre a polgári és katonai vonal szét volt már választva.

További életutján nem kisérjük el. Nem kétséges, hogy az uj rend szorgalmas és megbizható hivatalnokra lelt benne, császárához, majd 1867 után királyához haláláig hü maradt, ugy a pécsi itélőtábla elnökeként, akár a budapesti központi itélőtábla birója- , valamint hétszemélynökként. Ennek elismeréseként osztrák és magyar báróként hunyta le szemét Bécsben, ahol állandóan lakott, 1898-ban. De hazakivánkozott a magyar földbe, a Somogy megyei Szabásra, ahol 1898. május 23-án helyezték örök nyugalomra.

A kripta márványtábláján ez áll :

" Itt nyugszik Vizeki és Bélaházi Báró Tallián János, magyar királyi hétszemélynök; meghalt 1898. május 20-án Bécsben, 96. életévében. Ezen siremléket és kápolnát emeltette hálás fia :

Dénes ".

ZÁBORSZKY MIKLÓS

Parasztcsaládok Suron 1848-ig

Felszabadulásunk óta a történettudomány kiemelten foglalkozik a dolgozó osztályok történetével. Rendkivül sok tanulmány és kötet szól a munkásság és parasztság életéről. Egyes vidékek és a parasztság egészének élete egyaránt tárgya különböző munkáknak, dolgozatoknak.

Eddig azonban alig kisérelte meg valaki, hogy egyes parasztcsaládok életével több nemzedéken át foglalkozzék, jóllehet, földesuri és polgárcsaládok hasonló generációs történetéről az utóbbi időben is többen irtak.

A parasztcsaládok történetének módszertanával Szentpétery Imre foglalkozott részletesebben/1/.

Müvében kimutatja, hogy a családtörténeti kutatások alapját a községi egyházi anyakönyvek alkotják, de rámutat arra is, hogy az anyakönyvek vezetése a XVII. sz. végén és a XVIII. sz. elején mennyire pontatlan. Ezt Suron is észrevettem. A halálozás anyakönyvezése sokszor elmaradt, igy noha a gyermekhalandóság igen nagy, nehéz megállapitani, hogy a megszületett gyermek korán meghalt-e, vagy felnőtt és elköltözött ?

Házasságkötésnél hol a házasulandók szüleinek neve, hol az életkora hiányzik.

Zavarja a kutatást az is, hogy gyakran máshol kötnek házasságot / ha valamelyik fél más faluba való / és szemben az országos gyakorlattal hol a vőlegény, hol a menyasszony lakhelyén anyakönyvezik. Nehezíti a pontos kutatást az is, hogy miként azt Varga János kimutatja, az összeirásokban számos hiba csuszott be/2/.

Mégis, a parasztcsaládok történetéből sok érdekes következtetést vonhatunk le. Igy azt, hogy a községből, vagy máshonnan házasodtak-e a parasztok, milyen társadalmi rétegből származtak a házastársak, / összeházasodtak-e a vagyonos, telkes jobbágyok zsellérekkel / legfőképpen pedig azt, hogy ki örökölte a családfő régi vagyonát, ami egyben a parasztság rég vitatott társadalmi tagozódásának kérdését is felveti.

Sur község ma Komárom / 1949-ig Veszprém / megyében fekszik. Már 1488-ban létezett, és a török időkben elnéptelenedett. 1716-ban Zichy Imre és János telepitenek ide uj lakókat. Az 1724-i kontraktus szerint a falunak husz telepese van. További szerződések / részben uj kontraktusok, részben módositott változatok / 1737, 1738, 1746, 1753 és végül 1759 évben keltek .

Tartalmukból megállapitható, hogy a telepeseknek semmiből kellett a falut felépiteniök, amit irással tehetnek. Föld bőségben volt, de az irás nehéz munkát jelentett, mert az egykori szántások sok évtized óta nem láttak ekét, tehát bozóttá, esetleg kevésbé értékes erdővé váltak. Minden jobbágy ott irtott magának, ahol neki tetszett. A földek felméréséről csak az 1753 évi szerződésből értesülünk.

Az 1724 évi összeirásban husz jobbágy, 1740-ben 1 egész 13 fél, 5 negyedtelkes jobbágy, 14 zsellér, 1768-ban 79 jobbágy, 52 házas, 31 háztalan zsellér, 1828-ban 86 telkesjobbágy, 139 házas és 57 házatlan zsellér szerepel /3/. 1841-ben 76 jobbágyot és 128 zsellértirnak össze a faluban/4/.

A mi szempontunkból különösen az fontos, hogy 1740-től 1768-ig a családok száma közel ötszörösére, a jobbágytelkek száma is körülbelül annyira / 8 és 3/4-ről 45-re,/ emelkedik, azután pedig sem a jobbágycsaládok, sem a telkek száma nem változik lényegesen/5/.

A jobbágytelkek nagyságmegoszlásában látunk ugyan némi változást. 1768-ban a 7/8-os telkek száma 17, egész telek nincs, 1841-ben 14 a teljes telek és 5 a 6/8-os telek. / ilyen viszont 1768-ban nincs /. Valószinü azonban,hogy sem 1768-ban, sem 1841-ben nem mérték föl a telkeket. Hasonló lehetett a helyzet a 4/8- 3/8 telkeknél is, hisz ezek összességszáma a jelzett két időpont-

ban 59, illetve 57.

Kutatásaim első eredményeiről az elmult évben Pécsett, a Dunántuli Településtörténeti Konferencián számoltam be. Ekkor csak a Sógorka család leszármazását és vagyoni viszonyait vizsgáltam, és abból igyekeztem következtetéseket levonni.

Most további néhány család származási rendjét és vagyoni viszonyait szeretném ismertetni, és ezen keresztül néhány ujabb megállapitást tenni. Suron a XVIII. sz-ban gyakran egy család két néven is szerepel. Igy a Sógorka család gyakran Sefcsik, a Sinkovics család gyakran Kollár, a Magyar család Kovács néven is szerepel. Hogy ugyanarról a családról van szó az, az anyakönyveken Sógorka alias Sefcsik, Sinkovics alias Kollár, név gyakori megjelölésből látszik. A XIX. sz. elején már rendszerint csak az egyik név marad meg, a családot egyszerüen Sógorkának, Sinkovicsnak nevezik. Valószinüleg két egymással rokonságban nem lévő Sinkovics család települt Surra. Erre abból következtethetünk, hogy az egyik családot mindig Sinkovicsnak irják, / a következőkben zs = Sinkovics / a másikat gyakran / pl. az urbáriumban Kollár, illetve ennek magyar forditásaként Bognár / néven is emlegetik/.

Az 1724 évi első összeirásban még nem szerepel egyik Kollár, vagy Sinkovics sem, de már ugyanebben az évben szerepelnek a község gazdái közt Kollár György, Kollár János és Sinkovics Márton/6/.

1740-ben Sinkovics György alias Bognár, alias Kollár ujra szerepel mint 1/2 telkes gazda, akinek 2 lova és 4 tehene van. János nevü fia 18 éves, Mihány 15, Márton 7 éves .

Bognár Márton 1/4 telkes, de 4 ló birtokosa, Tamás fia 18, György 14 éves. György valószinüleg azonos a már 1724-ben szereplő Györggyel, Márton lehet az 1724-es Sinkovics Márton, de lehet más is.

Kollár I. János 1795-ben 78 éves korában hal meg, tehát 1717 körül született, eszerint 1740-ben 23 éves, de az életkort az öregek halálakor sokszor rosszul irták le. / Mihály 1750-ben nősült, ha 1740-ben 15 éves, ugy ekkor 25, ami kissé késői nősülés, de lehetséges. / / Kollár II. Márton 1759-ben nősül / ha 1740-ben 7 éves, ugy ekkor 26 éves /. Ha az anyakönyv és az 1740-es összeirás fenti adatait összevetjük, akkor bizonyosnak látszik, hogy a három / Bognár /Kollár / előnevü gazda Kollár I. György gyermeke.Nem egészen bizonyos az, hogy Kollár Tamás kinek a gyermeke, hisz 1765-ben házasodott, ekkor pedig I. Márton fia Tamás, ha még élt 43 éves volt. Persze lehet második házasság is, hisz ebben az időben még nem tüntetik föl minden esetben, hogy a vőlegény ifju, vagy özvegy volt. Az akkori egészségügyi viszonyokat figyelembe véve, a 43 éves korban való házasodás nem látszik valószinünek.

Csaknem bizonyos azonban az, hogy az 1740-ben összesen 3/4 telekkel rendelkező Kollár család vagyona 28 év alatt / az urbárium szerint / 2 1/2 telekre nő. Igaz, hogy a 1/2 illetve 1/4 telkes gazdák még 1740-ben a gazdagok közé tartoztak, akkorra ugyanis csak 1/4 - 1/2 teleknyi szántót sikerült irtással művelhetővé tenni, de nyilvánvaló, hogy a nagyobb állatállománnyal rendelkező vagyonosabb család, amelyben több már munkabiró fiu volt, több uj irtást végezhetett, amire törekedniök is kellett, hogy telek jusson maguk és gyermekeik számára. A család a falu legmegbecsültebbjei közé tartozott. Ezt mutatja az anyakönyvben minduntalan megjelenő eclesiae ex primoribus megjegyzés, amit I. György halálakor is beirnak, de több izben szerepel I. János, II. János és Tamás neve mellett is.

I. János 1768-1779 közt sokszor biró, vagy esküdt, 1770-ben pedig Mihály a falubiró /8/. Persze a biró akkor is a vagyonosabbak közül került ki. Világosan látszik tehát, hogy az 1740 és 1768 közti időszakban az uj jobbágytelkekből a régi gazdák, illetve azok gyermekei szépen részesedtek. Ezek az állatállománnyal is jól ellátott gazdák tettek uj földdarabokat irtással szántássá, vagy rétté, a földesur viszont ebben az időben arra törekedett, hogy az uj termőterületekből jobbágytelket alakitson, mert földje volt még bőven,

viszont az uj telkesjobbágyok biztositották a robotszükségletet. Érdekes, hogy ugy látszik a falu jómódu gazdái egymással már ekkor gyakran összeházasodtak, jóllehet lányaikat másképpen adják férjhez. A négy Bognár fiu közül három a falusi gazdagabbak közül választja feleségét. / Sulák, Boleraczki, Nyemcsek család/.

De vajon hogyan alakul az egyes ágak további sorsa ? I. Jánosnak valószinüleg csak öt lánya nőtt fel. Közülük Erzsébet Magyar / Kovács / Jánoshoz ment nőül, Dorottya Sógorka Ferenc felesége lett. Bár e két férfi vagyoni helyzetét pontosan nem ismerjük, apjuk ill. gyermekeik helyzete alapján joggal következtethetünk arra, hogy módos gazdák voltak. De Kollár János többi leánya Éva, Zsuzsa és Judit, valószinüleg zsellérrel kötöttek házasságot. Bár ebben a korban még nem lehet biztosan megállapitani a szülőket, de ha a három férj Vitek István és Lukács, valamint Viszkup Pál neve nem is szerepel az 1768-as urbáriumban, ugyanott egy Vitek háztalan zsellér és Viszkup házas zsellér szerepel. Ezek nyilvánvalóan a szüleik. Tény,hogy Kollár Jánosnak két leszármazóját tudjuk kimutatni 1828-ban Vitsik Jánost, aki zsellér és Kovács Jánost, akinek anyja 1/2 telkes jobbágy , de telkét apai ágon örökölte Kovács Mihálytól. Mi történhetett a vagyonnal, vetődik fel a kérdés ? Itt is ugy látszik leányágon a vagyon nem volt örökölhető. Felmerülhet az a kérdés is, nem léteztek-e olyan leszármazók, akiknek létét nem tudjuk bizonyitani, és az ő kezükbe került Kollár János telke.

Kollár Mihály a család másik gazdag tagja szintén György fia. Ő is a falu leggazdagabbjai közé tartozott. Gyermekei közül csak két leányáról tudunk biztosan. Katalin Csernyére ment férjhez, Éva Sulák János 1/2 telkes gazdához. Több mint valószinü, az ő fia II. János is. Ugyanis 1750-ben Mihálynak, 1752-ben Mártonnak születik János nevü fia. Egész jobbágytelke azonban a kettő közül Mihálynak volt, és igy 1828-ban Jánosnak. II. János - ről tudjuk, hogy 1796-ban biró volt, tehát már akkor a vagyonos telkesgazdák közé tartozott. 1800 után a családot / valamennyi ágát / már elsősorban Sinkovics néven emlegetik és 1828 körül a név véglegessé válik. Ekkor a már közel 80 esztendős II. János még mindig a falu egyik leggazdagabb jobbágya. Ez nemcsak a jobbágytelek nagyságából tünik ki, hanem a hatalmas állatállományából is. Első házasságából két gyermeke született, Anna, aki Csernyére ment férjhez, és Judit, aki fiatalon halt meg. Második házasságából született leánya, Erzsébet, Magyar Jánoshoz ment nőül, aki szintén telkesgazda volt, de akinek leánya teljesen vagyontalan zsellérrel kötött házasságot. Semmi nyomát nem látjuk annak, hogy ki örökölte vagyonát ? Kollár György 1754 körül született, valószinüleg Mihály gyermekeként. Erre mutat, hogy 1774-ben nősült, és 1754 körül csak egy Kollár / Sinkovics / György született, ez pedig Mihály gyermeke.

Ez a György Csernyéről házasodott. II. György gyermeke I. Dávid, aki 1/2 telkes gazda 1828-ban, de ugyanazon évben meghalt. 1841-ben is szerepel azonban egy 1/2 telkes Sinkovics Dávid, feltehetőleg I. Dávid gyermeke. Honnan került I. Dávid kezébe a vagyon ? 1/2 telek lévén arra is gondolhatunk, hogy a Tamás ág vagyona került később Dávid kezébe, mert Tamásnak csak lányai voltak. Persze teljesen az sincs kizárva, hogy II. György / I. Dávid apja / esetleg Tamás fia volt, bár Tamás fia Györgynek a születési anyakönyvekben nyoma sincs, de mint feljebb látjuk a keresztelési anyakönyvek sokszor megbizhatatlanok.

Kollár II. Márton 1768-ban 1/2 telkes jobbágy, szintén I. György fia. III. Márton 1828-ban 1/2 telket birtokol, ez valószinüleg II. Márton fia /ami 1841-ben még mindig özvegye kezén van. Jellemző itt is, hogy II. Márton leánya szabóhoz ment feleségül / Kulischek István / és unokája is zsellér volt.

Tamás nyilván I. Márton fia / IV. tábla / szintén ex primoribus megjegyzést kap az anyakönyvben / 1793 / Fia tudomásunk szerint nem nő fel. Idősebb leánya Báles György, Csernyei eredetü gazdához ment férjhez, akinek később

egész telke volt Suron. / 1828/ Felmerül a kérdés, vajon hogyan volt lehetséges a jobbágyok ilyen nagymértékü vándorlása, jóllehet a jobbágyköltözést az 1790 évi 35. törvénycikk pontosan szabályozza, és sulyos feltételekhez köti /9/. Lehetséges, hogy a települési kontractus 1724-ben biztositotta a szabad költözést, hisz az ujjonnan települőknek valami előnyt kellett kinálni, hogy eljöjjenek távoli felvidéki szülőfaluikból. Ez azonban szlovák telepeseknél nem biztos, csak a drágább, kivánatosabb sváb telepeseknél rendszeres. Viszont a törvény a földesur érdekét védte a jobbágyköltözési szabályokkal, és ugyanazon földesur egyik falujából a másikba költöznek, az nem káros a földesurra. Már pedig Csernye és Sur ugyanazon földesur birtokához tartozott, igy valószinüleg nem vették figyelembe a törvényt. Egyébként, a jobbágyoknak más földesur birtokára való férjhezmenését sem a szokás, sem a törvény nem tiltotta, csak kiházasitási tárgyaik elviteléhez volt szükség a földesur engedélyére /10/.

Érdekes hogy Báles György gyermekei közül az idősebbik, István kovács lesz, és 1828-ban a rendkivül kis állatállománnyal rendelkező zsellérek közül egyedül Báles Istvánnak van két lova. Ez arra enged következtetni, hogy gazdagabb lehetett a többi zsellérnél, esetleg valami földet is, de ingóságot vagyonos apjától biztosan kapott, csak a jobbágytelekből nem részesült. Az egész jobbágytelket a kisebbik fiu, Pál örökölte. Itt látjuk világos bizonyitékát annak, hogy az egész telket igyekeztek egyben tartani. / Láttuk, hogy az egész és fél telkek száma alig változott 1768-1841 között/. Nyilván a kisebbik fiu együtt gazdálkodott az apával, és ezért kapta meg ő a telket. /Csak 1841-ben, az apa halála után szerepel az összeirásban /. Érdekesebb Bognár Tamás másik leányának és leszármazottjainak helyzete : Éva, Varga György jobbágyhoz ment férjhez. Sajnos a Varga család anyagi helyzetét, nemzetségtábláját nem tudom nyomon követni, de feltehetőleg, az 1768-ban 1/2 telkes Varga Ferenc unokája, Varga György, fiuk, Mihály 1828-ban 1/2 telkes jobbágy, de ugyanakkor anyja, özv. Varga Györgyné is 1/2 telkes. Honnan került Mihály kezébe a birtok ? Anyai nagyapja, Bognár Tamás vagyonos ember volt ugyan, és már biztos rég meghalt. / 100 éves lett volna unokája házasságakor / Apósa, Sinkovics István / akiről lejjebb bővebben szólók, ugy látszik rendkivül nagy birtokszerző volt, esetleg ő szerzett vejének vagyont.

Varga György leánya Katalin, Sógorka Istvánhoz ment nőül. Sógorka István, az 1828-as összeirásban nem szerepel, és 1830-ig az anyakönyvben inquilinus / zsellér / megjegyzést találunk neve mellett, ezután lesz jobbágy. 1841-ben már 1/2 telkes gazda. Az elmult évben a Sógorka család történetét kutatva még nem tudtam magyarázatot találni Sógorka István helyzetére. Most azonban világossá vált, hogy a telek felesége, Varga Katalin, illetve annak anyja, Bognár Éva révén került a kezébe. Ez egyébként az egyetlen olyan eset, amikor kutatásaim folyamán bizonyitani tudtam a leányági örökösödést, illetve a teleknek a vőre szállását.

Sok problémát okoz Sinkovics I. István származása . I. István házasságot nem Suron kötött. Neve először 1813-ban lelhető a suri anyakönyvekben, mikor gyermeke születik, de Mária nevü leánya 1823-ban megy férjhez, ő feltétlenül előbb született, esetleg nem Suron, de feltehetőleg legkésőbb 1808 körül. 1760-1790 között az anyakönyvekben csak egy Kollár István keresztelése szerepel / Sinkovics egyáltalán nem / András gyermekeként. Sinkovics, vagy Kollár András viszont sehol sem szerepel máshol, sem az anyakönyvekben, sem összeirásban. Másrészt, Istvánt 1828-ban Dávid szomszédjaként irják össze, ami arra mutat, hogy esetleg testvérek voltak. Az viszont, hogy 1828-ban egész telke van, arra enged következtetni, hogy I. János leszármazója. Tehát leszármazására semmi biztos támpontunk nincs. Feljebb láttuk, hogy veje is elképzelhetően az ő segitségével jutott 1/2 telekhez, fia, II. István 1841-ben 1/2 telkes, kisebbik fia egész telkes. /György./ Érdekes, hogy itt már határozott

tendenciát találunk arra, hogy ne legyenek szegények a családban. Valamennyi leszármazó 1/2, vagy egész jobbágytelekkel rendelkezik 1841-ben a legkisebb fiu kivételével, aki feltehetően szüleinél lakott. Felmerül a gyanu, hogy a IV. György kezére került telek, talán eredetileg II. Jánosé volt. Mindenesetre érdekes, hogyha az 1768-as 7/8 telkeket egésznek veszem, akkor 1768-ban két egész, és két 1/2 telek volt a család kezén, 1841-ben két egész, és három 1/2. Tehát összesen 1/2 telek szaporodás a különbség. Semmi esetre sem lehet az törvényszerü, hogy a lányok helyett oldalágra kerül a vagyon, de talán ilyenféle szokás is érvényesült.

Az 1768-as anyakönyv emlit egy Bognár nevü zsellér családot is. Ennek mellékneve az anyakönyv szerint Klim, a következő nemzedékben kihal, nem való - szinü, hogy a Bognár jobbágycsalád rokona. / Ugyanez a család szerepel az urbáriumban is. / Tekintsük át a másik Sinkovics családot. Az 1768. évi urbéri tabella, a négy Bognár nevü jobbágy mellett két Sinkovics zsellért emlit meg. Sinkovics Márton, és György. Feljebb már szóltam arról, hogy ez a család valószinüleg nem azonos a Bognár - Sinkovics családdal, mivel ezt a családot sohasem emlegetik Bognár, vagy Kollár néven. Sinkovics Márton kerékgyártó, egyik fia Márton szintén kerékgyártó, másik fia György kovács, feltehetően ennek fia János, aki szabó.

Szerepel még egy János nevü zsellér is, akinek leszármazói mind zsellérek, akik között szintén találunk iparosokat. Persze könnyen lehet, hogy János is Márton fia volt, de még 1768-ban nem költözött külön kenyérre az apjától,igy a tabellára nem vették be külön családfőként.

Ha Sinkovics Márton kerékgyártó leszármazóit nézzük, okvetlenül felvető - dik a falusi iparosok problémája is " Az iparosokat és kereskedőket általában a zsellérek közé sorolták" /11/. Ez történt Suron is. 1828-ban pontosan kimutatják azt is, hány iparos él Suron. Eszerint 28 zsellér státuszban lévő különböző iparos található itt, köztük 14 szabó. Ez azt jelenti, hogy a családfők 10 %-a iparos. Teljesen valószinütlen azonban, hogy a XIX. sz. eleji, suri parasztságnak ilyen sok iparosra lett volna szüksége. Az sem valószinü, hogy a falunak ipari kivitele lett volna, csak azért sem, mert távol feküdt minden forgalmas uttól. Semmi adat sincs arra, hogy legfeljebb egy-két szomszéd falun kivül a környék ipari szükségleteit Suron elégitette ki, bár a szabók nagy száma elgondolkodtató. Lehet, hogy a környékbeliek csak ruhát varratni jártak Surra. Ilyesmi más vidéken is előfordult : pl. a Zala megyei Dobronok széles környéket látott el fazekasipari termékeivel /12/.

Feltehető, hogy a suri iparosság csak mellékfoglalkozásként volt iparos, elsősorban zsellérmunkát végzett, és zsellérként robotolt a földesurnak. Ebből viszont logikusan az következik, hogy az iparosok nemcsak papiron voltak zsellérek, hanem a valóságban is. Persze éppen Sinkovics Márton esetében láttuk, hogy egyes családok határozottan iparossá váltak, akkor is, ha egymást váltó nemzetségek különböző ipart üztek.

A Sinkovics- Bognár- Kollár családok mellett egy másik család leszármazásával is foglalkoztam, a Kovács alias Magyar családdal. Igaz mind a két név általános, de jól megkülönböztethető a falu többi családneveitől, ha együtt használják őket.

A család neve és vallása / református / arra mutat, hogy magyar származásuak voltak. Valószinüleg Nagyvelegről kerültek a faluba, hisz 1762-ben Magyar alias Kovács Éva velegi lakos lesz Marek György felesége. A család már 1768-ra két élesen elváló ágra oszlott. / Hogy egy családról van szó, az abból következik, hogy a Kovács alias Magyar nevet mind a két ág használja./ Mihály 1768-ban 7/8 telkes jobbágy , János már ekkor zsellér. Hogy Mihály fia II. János, arra abból következtethetünk, hogy fiának II. Mihálynak özvegye még 1828-ban is 1/2 telkes jobbágy. / Érdekes, hogy itt a telek már elveszett addig/. Nem is szállt leányágra, hisz Kovács II. János leányának férje Zavarns István ugyanekkor zsellér. Még jellemzőbb, hogy fiági unokája Erzsébet miután egy zsellérhez, Godra Pálhoz ment nőül, már nem örökölte a fél telket sem, és

zsellér maradt. II. János leánya, Judit, Zavaros István zsellérhez, II. Mihány leánya is zsellérhez, Csernyik Pálhoz ment nőül, tehát ebben a családban miután a telkesgazda lányai mind zsellérhez mentek férjhez, a jobbágytelek elveszett. I. János leszármazási táblázata a zsellérek jellemző sorsát mutatja. Két unokája közül az idősebbik II. István koldus, a fiatalabbik III. Mihály csizmadia, és később a fia is mesterségét folytatja.

Három különböző család életét próbáltam végigkisérni körülbelül egy évszázadon, tehát három-négy nemzedéken keresztül. Sajnos a családtörténeteket nem tudtam minden esetben pontosan követni. Ezért nem is merek általánositani. A hiányos és részben bizonytalan családi összefüggések ellenére a fenti adatokból nyugodtan lehet néhány következtetést levonni.

Ezek a következők :

A korszak végéig jellemző, hogy gyakoriak a falun kivüli házasságok. Különösen a szomszédos evangelikus szlováklakta községekkel gyakoriak ezek, amelyek szintén ugyanazon földesur hatalma alá tartoztak.

Határozottan látszik, hogy az első korszakban gyakori a jobbágylányoknak zsellérfiukkal kötött házassága. Kollár I. János öt leánya közül három, Kollár II. Márton egyetlen leánya zsellérhez megy nőül.

A XIX. sz. elején már határozottan észre lehet venni, hogy a módosabb családok / Sinkovics, Sógorka, Szloboda, Báles, Varga / házasodnak inkább össze, viszont zsellérleánynak gazdával való házasságára a XVIII. sz-ban is alig találunk példát.

A legfontosabb és legérdekesebb a jobbágycsaládok örökösödése. " A telekminimum amelyet az országos törvények 1/4 telekben állapitottak meg, gyorsitja a zselléresedés ütemét "/13/. Ehhez azonban hozzá kell vennünk, hogy mint megállapitottuk Suron 3/8 volt a legkisebb telek 1768-ban, és ennél kisebb telek később sem szerepelt. Azt is számitásba kell venni, hogy 1768 és 1841 között a telkek száma és mérete alig változott. Igy még az országosnál is nagyobb lehetőségei voltak a zselléresedésnek, és szinte hitbizományszerü jobbágytelkek léteztek. Ilyen körülmények között fontos lett volna a jobbágytelkek örökösödésének szabályozása. A Tripartitum értelmében a jobbágy mind ingóit, mind saját tulajdonában lévő házingatlanát, mind a földjébe fektetett munka becsértékét / laboris sui mercedem/ felesége és leszármazói fiuk és lányok egyformán örökölték. Magvaszakadás esetén a jobbágy vagyona földesurára háramlott/14/.

Ezt a szabályt, ugy látszik nem hajtották végre. Ez érthető is, A jobbágy magánjogi vitáiban az uriszék itél, saját belátása szerint. Onnan a XVIII.szban fellebbezni lehetett ugyan a megyei törvényszékre / sedria /,de ott is nemes birák itéltek, akik a nemesi jogot ismerték, s azt alkalmazták a jobbágyok egymás közötti jogvitáiban is. A királyi táblára csak 1790 után néhány kivételes esetben kerültek a jobbágyok vagyonjogi perei. A birságon uralkodó nemesi jogfelfogás, mely eltért Werbőczy fentebb idézett szabályától, és hatott a jobbágyok egymás közötti gyakorlatára, de nem egyenletesen. Sajnos a fenti nemzetségtáblázatok nem teljes értékűek, mégis néhány értékes következtetést le lehet vonni.

a./ Ha több a fiuörökös, azok közül valamelyik, de nem biztos, hogy melyik örökli a telket. A Kollár- Sinkovics család esetében Mihály után II.János, II. Márton után III. Márton, Báles György után István. Néha ugy látszik megosztották a birtokot. Magyar I. Mihály utóda III. János csak a birtok felét örökölte.

b./ Egy esetben látszik csak világosan, hogy a leány örökölt, mikor Varga Györgyné után Sógorka István kapta meg a jobbágytelket, egyébként leányágnál nem találunk örökséget. Ez a nemesi jog hatása, ahol ősi és adománybirtokot, a leánynegyed kivételével, elvileg csak fiági férfi atyafiak ö-

rököltek. Sinkovics I. János két utóda zsellérsorba kerül, II. Jánosnál ugyanez a helyzet, Magyar III. János veje szintén zsellér. Ugyanakkor érdekes, hogy Sinkovics István családja kezén milyen nagy vagyon halmozódott föl. Valószinüleg saját telkét öröklés utján szerezte, de még az ő életében egyik fia 1/2, másik egész jobbágytelek birtokosa. Felmerül a gondolat, hogy az egykori ős / Kollár I. György / egész vagyona, vagy annak legnagyobb része ennek az ágnak kezébe került.

A családok történetéből még egy érdekes dolog kitünik. A parasztiparosok a zsellérek közé tartoznak és időnként egy-egy család legtöbb tagja iparossá válik, bár sokszor különböző ipart üznek. Gyakran arra is törekednek,hogy feleségeik is iparos családból származzanak. Ez különösen a zs. Sinkovics Márton és János családjánál tünik szembe.

Dolgozatomban igyekeztem az 1848 előtti parasztság életének egy kicsiny, de jellemző területéhez adatokat szolgáltatni. Jelen munkám még mindig csak a problémák felvetésénél tart, illetve néhány hipotézist állit föl.

Sur kicsi falu, mégis valószinü, hogy további családok történetének felkutatása a fenti következtetéseket kiegészitve paraszti társadalomtörténetünk néhány problémájának megoldásához vezetne.

Jegyzetek

Munkám elsősorban három fő forrás alapján készült.
Ezek : a./ Evangelikus egyh. anyakönyvei Sur
/Ev. Lelkészi Hiv. Sur /
b./ 1768 évi urbéri tabella Sur / O.L. /
c./ 1828 évi összeirás Sur / O.L./

A három fő forrásra esetenként hivatkozni feleslegesnek tartottam, hiszen ha a leszármazásokra utaltam, azt az anyakönyv, ha az 1768 ill. az 1828 évi vagyoni állapotra azt az urbéri tabella, ill. az 1828-as összeirás alapján teszem.

/1/ Szentpétery Imre : Adalékok a parasztcsaládok leszármazása és története kutatásának módszertanához - Turul - 1944-1946 évf. 14-19.o.

/2/ Varga János : Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556-1767 Bp. 1969. / A következőkben Varga I.
Varga János : A jobbágyi földbirtoklás tipusai és problémái 1767-1849. Bp. 1967. / A következőkben Varga II.

/3/ Ila Bálint - Kovacsics József : Veszprém megye helytörténeti lexikona Bp. 1964. 356 o.

/4/ Veszprém megyei Levéltár VII/1/B. Urbéri törvénykezési iratai.

/5/ Lásd. 3-4 jegyzet : / A következőkben az 1841. évi vagyoni helyzet ismertetésénél sem hivatkozom forrásra./

/6/ O.L. Zichy levéltár Fasc. 110.

/7/ O.L. Zichy levéltár Fasc. 86.

/8/ VmL. 1/9/bb. Urbéri különféle irományok.

/9/ Varga I. 314.o.

/10/ Földesuri előjogok a jobbágyok házasságkötése körül Szekfü Gyula emlékkönyv / Regnum 1943 /

/11/ Varga II. 133.o.

/12/ Szentmihályi Imre : Hetés és Lendvavidék néprajzi sajátosságai Zalai gyüjtemény 7. sz. Zalaegerszeg 1977.

/13/ Varga II. 134. o.

/14/ Varga I. 477.o.

MAJOROS KLÁRA

Egy ir család integrációja és házasodási kapcsolatai a XIX.-XX. századi Magyarországon

"Hálát adok a mindenneto istennek,.../hogy/ időt, alkalmat és erőt adott ahhoz, hogy régen táplált vágyamat kielégitendő, leróhassam kettős tartozásomat. Leróhassam a kegyeletet adóját, melylyel Irországban pihenő őseim szentelt porának és szeretetteljes hálámat, melylyel magyar hazámnak tartozom, és amelyet oly mélyen és őszintén átérzek./.../

Atyáimtól hallott legendák mozgatták lelkem hullámait, midőn az én lelkem is látott olyan szent helyet, melyben őseim csontjai porladoznak. Távol estem onnan, nem gondozhatom, még csak virágot sem hintettem oda soha; csak ezen széthullott leveleket szedtem össze, magyar hazám hasonló történetü fájának enyhülést nyujtó árnyékában. Ebből füztem megérdemelt koszorut az ő dicső emlékükre uj hazámban, melyhez a rokonfaj szeretetének ezer szállai csatolnak örök hálával."

Sokak előtt különösnek tünhet ez a bevezető, de nem egy uj, délibábos irmagyar rokonság bizonyitása fogja követni. Aki ezeket a sorokat 1905-ben először papirra vetette, idősebb Egan Lajos sem egészen ezt a célt tüzte ki maga elé. Az otthon hallott legendákat és a történetirás uj eredményeit összevegyitve megirta régi hazája történetét az uj számára/1/, szinte válaszul egy alig pár hónapos irországi könyvsikerre, " A Magyarország feltámadására" - mely az irek számára követendő példaként állitotta be az ujkori magyar történelmet/2/. Egan Irország története negativ megfelelő, ő arra oktat, hogy ne politizáljanak a magyarok, ha nem akarnak az irek sorsára jutni.

Országunk mindig is gyülekezőhelye volt különös és különleges sorsu embereknek, akik számos népet és nemzetiséget képviselve fejtették ki működésüket választott uj hazájukért; essék most szó erről - még a magyar viszonyok közt is szinte egyedülálló példáról - a magát ir származásu magyar patriótának valló Egan családról.

Egy család történetének, azaz az egyes családtagok életutjának vizsgálata a származási kuriozitáson tul számos fontos és eddig még fel nem tárt, a legszélesebb értelemben vett társadalomtörténeti, szociológiai és szociográfiai adatot és ugyanakkor megválaszolandó kérdést tárhat fel. Az Egan család viszonylag jól dokumentálható magyarországi tevékenységén keresztül nyomon követhetjük a korabeli magyar társadalom asszimiláló, illetve az itt élő idegenek aszszimilálódó készségét, a beilleszkedési folyamat sajátosságait, a nemes, polgár értelmiségi rétegek nemzeti sokszinüségét és bizonyos vonások megtartásával magyarrá válását, bekapcsolódását a politikai és gazdasági életbe, a nemzeti mozgalmakba. Az Egan család rokoni kapcsolatainak feltárása világos képet ad egy, a magyar nemességen belül önálló rétegről, a hivatalnok-nemesekről, akik a nemesi cimet hivatalnoki, pedagógiai, orvosi, mérnöki vagy más értelmiségi foglalkozással érdemelték ki, akiknek cimerpajzsát nem kard és buzogány, ha nem könyv és vágott ludtoll ékesitette. Kiegészithetjük hiányos ismereteinket azokkal a nemesi sarjakkal kapcsolatban is, akik a társadalmi érvényesülés utját az ország épitésében, alkotó, de osztályuk többsége által mégis lenézett hivatások betöltésében látták. A család egészének vizsgálata szociológiai módszerekkel hiánypótló eredményeket hozhat, mivel nem sok bevándorolt magyarországi családról vannak az utolsó 180-200 évre vonatkozó ennyire részletes, sokirányu és, reméljük, a kutatás során teljesen feldolgozottá váló adataink.

Gondolatébresztő lehet az országos átlaggal való összevetés, ha a megszületett és felnőtt kort megért gyermekek számát, a férfiak és nők szokatlanul magas átlagéletkorát, iskolázottságát, házasságkötéseit, közéleti szerepléset

vagy akár a határokon belülre és kivülre eső migrációját vizsgáljuk. A kutatás még folyik, az anyagfeltárás sem fejeződött be, igy végleges eredményektől,megállapitásoktól messze vagyunk. A továbbiakban felmerülő uj, eddig ismeretlen adatok, tények, nevek vagy gondolatok még számos szemponttal fogják kiegészitenl vagy akár meg is változtatni a már megszületett, illetve még az anyagban rejlő feltételezéseket.

Vázoljuk fel röviden azt a hagyománykört, amire a családi emlékezet épült, hogy lássuk, mi annak a bizonyos "irségtudatnak " az alapja, amire a bevezető idézet utalt. Az Egan, máskép Mac vagy O'Egan család története az irott és iratlan hagyományok szerint i.e. 1698-ig nyulik vissza, amikor az ir legendák Árpád vezére, Milesius, akit a család ősatyjaként tisztel, népével elfoglalta az Ir szigetet. A mondák 42 királyt és 13 tartományi herceget tulajdonitanak a családnak, amihez, akár igaz, akár nem, hozzá kell tenni - nem a mondát, hanem a történeti pontosságot vitatva-, hogy Irországot ekkor több tucat önálló és független királyság alkotta, tehát egy királyi cim értéke ebben az időben nem sokkal haladhatta meg egy közönséges falusi biróét. Mégis, a cim valódiságától és értékétől függetlenük, a királyi ősök emléke a családi tudatban olyan erős maradt, hogy a mai, legifjabb generációkhoz is eljutott.

Az iratokkal is dokumentált családtörténet a XVI. század elején élt Aedhaghon - Szikrázó Szem - nevü vitézzel kezdődik.

Az ő nevét ejtették angolosan ignnek, ez a név magyarosodott később kiejtésében Egánná. Az Eganeket, mint megyei és országos rangu katolikus nagybirtokosokat az ir nemzeti függetlenségi és vallási mozgalmakban való részvételük miatt több izben is sujtották az angol megtorló intézkedések, például 1630 és 1640 között mind I. Károly angol király, mind a királyságot megdöntő Oliver Cromwell sulyosan büntették a lázadó ir Eganeket. Az 1754-ben született John O'Egan of Ballymac-Egan közép-irorszagi nagybirtokostól származik a több ágra szakadt család magyar ága. John Egan képzett jogász, a dublini grófság birá - ja, mint országgyülési képviselő 1800-ban gyujtó hangu beszédben tiltakozott Anglia és Irország kényszeregyesitése ellen, ami az ireket végleg kiszolgáltatta a terjeszkedő angol gyarmati érdekeknek. A tiltakozó képviselő emigrációba kényszerült, ahová követte egyetlen fia is. Ez a fiu, James O'Egan, a zweibrückeni udvarba került nemes apródnak. Zweibrücken egyike volt a német egyesités előtti sok száz apró német királyságnak és fejedelemségnek, ahol minden uralkodó természetesen saját udvartartással rendelkezett.

Az 1800-as évek legelején, a huszas éveinek közepét járó fiatalember eddig előttünk ismeretlen előzmények után Grassalkovich Antal herceg gödöllői birtokán bukkant fel, birtokvásárlási céllal. Tervei megvalósitását Ferenc császár devalvációs rendelete tette lehetetlenné, a nagyarányu pénzleértékelés miatt vagyona tetemes részét elveszitette. Megélhetési forrás nélkül maradva a herceg szolgálatába lépett lovászmesterként. Angol feleségével együtt, akivel Bécsben kötött házasságot, Gödöllőn, majd Pozsonyban telepedett le. Kilenc gyermekük született, ők voltak az első Eganok, akiket már születési helyük is Magyarországhoz kötött. Kilencük közül öt fiuról és két lányról maradtak fenn részletes életrajzi adatok, s bár ezek még nem hiánytalanok, már ebben a korai generációban elénk tárul a család beépülésének és mozgásának néhány jellemző eleme, ami végigkiséri az Eganok történetét, de ugy érezzük, nem mint családi sajátosság, hanem mint az adott időszak társadalmi viszonyainak megfelelő tipikus, általános társadalmi elvárásokon alapuló viselkedésforma, amely az idegenekre általában vonatkozott.

A Pozsonyban és Gödöllőn született gyermekek között az elmagyarosodás folyamata hamar, már az 1830-as években megindult a szülői háztól való elszakadás és a házasságkötések révén. Csak látszólag mond ellent ennek az állitásnak az a tény, hogy 1849-ben hangsulyozott jelentőséget kapott a családtagok idegen állampolgársága. Az ok politikai; a bukott forradalom után tüntető módon megujitották az angol koronához való tartozásukat, igy brit állampolgárként vi-

szonylagos védelem birtokában folytathatták munkájukat, és bujtathatták a kompromittált magyar szabadságharcosokat. Hogy ez a védelem milyen keveset jelentett, mi sem mutatja jobban, mint az egyik testvér, Egan Károly sorsa, aki századosként harcolt a forradalomban, és a fenyegető megtorlás elől amerikai emigrációba kényszerült. Az Eganok hivatalos, okmányokkal is dokumentált Magyarországhoz tartozása az 1880-as évekig váratott magára, amikor több magas rangu tisztviselő és családja letette a hüségesküt, lemondva angol állampolgárságáról a magyar javára.

Már 1890-ben, a második Magyarországon született generáció két tagja,Egan Ede, országos tejgazdasági felügyelő és fivére, Egan Lajos, a fiumei Tengerészeti Hatóság osztályvezetője érdemeik elismeréséül magyar nemességet kaptak, nemesi előnévül felvehették a Vas vármegyében fekvő családi birtok Borostyánkő nevét. A birtok tulajdonjogához a család 1862-ben jutott, amikor azt Batthyány Lajos, gróf, a korábbi tulajdonos, bérbe adás helyett áruba bocsátotta. Bár a nemesités csak a két fivérre és közvetlen leszármazottaikra terjedt ki, a család más tagjai is bekerültek a magyar nemességbe házasságuk,illetve nemesi ranggal biró szüleik révén.

Az elmagyarosodás folyamatának következő állomását az Eganok akkor érték el amikor magukat magyarnak kezdték tekinteni, és környezetük is magyarnak fogadta el őket. Ám ez a "magyarságtudat", mint az anyanyelvben, otthonban, de még inkább a politikai és gazdasági célokért kifejtett aktivitásban megjelenő nemzeti hovatartozás mégis sok problémát vet fel.

Nem célunk a nemzeti hovatartozás alapvető kritériumainak meghatározása,inkább azt a folyamatot szeretnénk vizsgálni, melynek révén a külhoni idegen cselekvő magyar polgárrá, hazafivá válik. A családból vett példánál maradva, azt keressük, hogyan lesz egy "bécsi angolból" magyar szabadsághős, hogyan formálják, korszerüsitik a magyar mezőgazdaság, közlekedés, orvostudomány addig elhanyagolt, fejletlen területeit az idegenből ideszármazott, kitünően képzett gazdászok, mérnökök, orvosok; szakmai és társadalmi elismerést egyaránt aratva munkájukkal. Az előbbi mondatban a "bécsi angol" kifejezés idézet/3/, kiemelése azt a célt szolgálja, hogy megmutassuk, a közgondolkodás hogyan olvasztja össze a különböző britanniai népeket, mossa el a különbségeket angolok, irek, skótok, walesiek között, akik pedig legalább annyira büszkék voltak saját nációjukra, mint a Monarchia népei. Összekeverésük az eltérő történeti,kulturális és vallási hagyományok miatt tárgyi tévedésekhez vezet, hiszen Közép-Európában sem volt mindegy, szlovák-e valaki vagy cseh, szerb-e vagy horvát.

A magyarrá válási folyamat, legalábbis a közgondolkodás szintjén, gyors,egyszerü és irreverzibilis volt, gondoljunk csak más 48-as példáknál maradva Bem apóra, Guyon Richárdra, a szerb, örmény vagy osztrák aradi vértanukra. A sok szempontból extrém Eganoknál ennek a kérdésnek is szinte az abszurditásig vitt példáival találkozhatunk. A már emlitett, magyar nemességet kapott Egan Ede személye körül csapódik le sok minden, amit a kérdésről el lehet mondani. Egan Ede, aki, a belügyminiszter szavaival élve : Magyarországon" a közgazdászati téren kiváló érdemeket szerzett", eleve csak harminchárom évesen, 1884-ben vette fel a magyar állampolgárságot. Apja, bár egész életét Magyarországon töltötte, haláláig brit állampolgár maradt. Anyja Bécsben született, és osztráknak tartották, bár édesanyja francia bárónő volt. Egan feleségül vett egy, a lengyel Mroczen környékéről származó német nőt, akitől három fia született. Közülük egy Magyarországon maradt, és a főispánságig vitte, kettő Németországban nyert állampolgárságot és német nemességet Egan-Krieger kettős név alatt. Egan Ede büszke volt ir származására, az angolszász demokratikus hagyományok követőjeként élt. A századfordulón, a keserü vitákat kavaró rutén vagy hegyvidéki telepitési akció vezetője volt, ebben a funkciójában sulyos támadások érték tulzottan magyarositó szövetkezeti, agrár- és kulturpolitikai törekvései miatt. Különös halála is összefüggött a nemzetiségi kérdéssel, máig tisztázatlan körülmények között gyilkosság áldozata lett, akkor, amikor halála szinte minden Kárpátal-

ján lakó nemzetiség érdekében állt, a magyarokat is beleértve. Halálával a "magyar Kárpátalja" szimbólumává vált, amit a nyilas propaganda még negyven év elteltével is alaposan kihasznált.

A család emigrációs mozgását, utvonalait vizsgálva, még nem találunk elfogadható magyarázatot arra, hogy bár a Magyarországon megtelepedett ág számos tagja az országból átmenetileg vagy végleg eltávozott, de az irországi emigrációtól eltelt 180 év alatt közülük senki sem tért vissza az Ir szigetre vagy Nagy-Britanniába. Legfeljebb tanulmányi és kereskedelmi kapcsolatokat tartottak fenn az őshazával, de ez sem volt szélesen elterjedt. Ez annál is különösebb, mivel éppen az irek a tipikus példái a nemzeti sajátosságokat az emigrációban is megőrző és az anyaországgal generációk multán is szoros kapcsolatban maradó, nagyobb részben diaszpórában élő népnek. Itt szeretnénk megemlékezni az un. továbbszármazás kérdésköréről. A szókapcsolat és jelentés egy meglehetősen ritka jelenséget takar; egy Magyarországon megtelepedett idegen család néhány tagja pár évtized elteltével eltávozik, továbbszármazik az országból, de már mint magyar, magyarként kezelt kivándorló, viselve ennek minden következményét. Például a Porosz-, majd Németországba került és egy-két generáció alatt elnémetesedett Eganokban igen kevés és homályos emlék maradt ir származásukról, tudatuk a magyar eredetet őrizte meg.

A feltárt adatok lehetővé teszik, hogy a házasságkötések jellegzetességeit is megvizsgáljuk. A terjedelem miatt itt csak az anyag egy igen szük részével kapcsolatos feltételezésekről adhatunk számot. Feltételezésekről, mivel ugy érezzük, hogy a kutatás jelenlegi stádiumában még korai lenne végleges megállapitásokat tenni. A félreértések elkerülése végett hangsulyozzuk azt is, hogy a levont következtetések, sőt az egész vizsgálati rendszer és problémafelvetés is csak egy bizonyos társadalmi réteghez kötött kutatásoknál hozhat pozitiv és valós eredményeket. Csak az aktiv, gondolatait, elképzeléseit leiró, megvalósitó nemes-polgár-értelmiségi kör sajátosságai vizsgálhatók egy ilyen család "történetén" keresztül, a társadalom más rétegeiről, osztályairól és egészéről is csak áttételesen vonhatunk le következtetéseket.

Mivel a társadalmon belüli elhelyezkedés és a házasságkötés szoros ok-okozati összefüggésben vannak egymással, igy a konkrét házasságkötések vizsgálata elsőrendü alapanyagot szolgáltat a kutatónak. Ezeknek a konkrét kapcsolatoknak a vizsgálatakor merült fel a gyanu, hogy bizonyos hasonlóságok, egybeesések nem a véletlen müvei, megfogható és megfogalmazható tendenciák érvényesülnek a partnerek kiválasztásánál.

Ezeket a tendenciákat a továbbiakban tipusházasságnak nevezzük, ezzel is érzékeltetve, hogy nem tekintjük őket családi sajátosságoknak. Az 1800-1945 között a leszármazottak által kötött házasságok döntő többsége négy tipusba sorolható, de vannak átfedések is. A négy közül három a XIX-XX. századi magyar uralkodó osztály három rétegéhez, a negyedik független, külföldi személyekhez kapcsolódik, akiknek vizsgálatától most eltekintünk. Legmagasabb előfordulási számuk alapján első helyre kerültek a birtokos nemesség és a nemesi cimmel biró értelmiségiek; őket követték a másod-harmadgenerációt származásukban főleg német polgárcsaládok tagjai; végül egy eredetében meghatározatlanul vegyes, határokat nem ismerő ipari-kereskedelmi-vállalkozó burzsoázia Magyarországon felbukkant reprezentánsai. A három tipust három konkrét példával szeretnénk illusztrálni.

Az első tipus képviselője XX. századi, Klaniczay Sándor, a fasori evangélikus gimnázium igazgató-tanára. A Klaniczay család a XVIII. századtól rendelkezett nemesi cimmel, a gyerekek, rokonok, sógorok többsége az Ózd-Rimamurány konszern tisztviselőjeként dolgozott. Klaniczay Sándor a pedagógusi pályát választotta, progresszív gondolkodásának bizonyitéka a szabadkőmüves mozgalommal 1920 után is megtartott szoros de illegális kapcsolata.

A beházasodó családok második tipusa az elmagyarosodás különböző fokozatain álló, főleg német és osztrák eredetü, polgári foglalkozást üző, politikai-

lag aktiv személyeket fed. Magyarországra gazdasági vagy politikai tevékenységük következtében kerültek, főleg a XIX. század második felében. Ennek a csoportnak prominens képviselői a Voigtok, akik 1868-ban kerültek rokonságba az Eganokkal, Voigt Vilma révén. Az apa, Wilhelm Voigt, Lipcsében született, de dédunokája visszaemlékezései szerint Frankfurt am Mainból vándorolt be Magyarországra, ahol fakereskedőként nagy vagyont szerzett. Legidősebb fia János, 1849-ben Budavár ostrománál kapitányként halt hősi halált. Lánya,Vilma, egy lelkes magyar hazafihoz, Egan Lajoshoz ment feleségül, aki azonos a dolgozat bevezetőjében idézett patriótával.

A harmadik tipusu házasságot egyetlen jelző - a nemzetközi - minősiti a legpontosabban. Egy uj vállalkozóréteg lepte el az ipari fellendülés korszakát élő Osztrák-Magyar Monarchiát, hasonló az uj amerikai ipararisztokráciához. Állandó utánpótlást biztositott a bukott forradalmak és nemzeti mozgalmak Európájában szétáramló emigránstömeg Közép- és Kelet-Európa kitörni vágyó jobbágysága, az uj piacokat feltáró élelmes nyugati polgárság. Ez a fajta házasság lehetővé tette különböző kulturák találkozását, összeolvadását, ami szellemileg rendkivül pezsditő hatással járt.

Ennek az internacionális házasságnak klasszikus példája Egan Edward és Julianne Koch 1848 októberében Bécsben kötött frigye. Egan Edward brit állampolgársága ellenére ismert magyar mezőgazdász, a későbbi borostyánkői mintauradalom bérlője, majd birtokosa, a magyar gazdászat képviselője külföldön. Apósa, Heinrich Koch, osztrák udvari épitész, anyósa, Antonie Cuny-Pierron du Verger, francia bárónő. Az Egan-birtokon élt családtagként Julia huga, Sophie Koch és férje, Jacques de Potterre is, mig öccse, Heinrich Koch, a századforduló divatos pesti épitésze. Ebből a házasságból született a már korábban emlitett Egan Ede, a tulzott magyarositással vádolt ruszinszkói miniszteri biztos, aki szintén jónevü magyar mezőgazdász szakember volt.

Ez az előadás talán kissé szokatlan nézőpontból ábrázolta a XIX. századi középrétegek bizonyos elemeit, a polgárosodó Magyarország magyar és nem magyar lakóinak egy részét, valamint az Egan családot. Ujból hangsulyozni kivánjuk azonban, hogy a megállapitások nem véglegesek, és hogy a vizsgálat egy sok szempontból egyedi család sajátos kapcsolatait tárta fel, igy az eredmények akkor mondanak majd igazán sokat, ha módunk lesz őket összevetni az általánost, a jellemzőt kifejező adatokkal, ugyanakkor kiegészitve és bővitve is azokat.

Jegyzetek

/1/ id.Egan Lajos : Irország. Történeti vázlatok. Budapest, 1905.

/2/ Arthur Griffith : The Resurrection of Hungary : A Parallel for Ireland. Dublin, 1904.

/3/ Az idézet forrása egy lista a 48/49-es magyar emigránsokról, ami Kossuth Lajos hagyatékából került elő.

ZÁRÓÜLÉS

Beszámolók a szekciók munkájáról

WELLMANN IMRE

A bevezető előadás mellett 11 felkért hozzászólás járult hozzá az 1848 és 1867 közötti korszak mezőgazdaságának bővebb megismeréséhez. A hozzászólók több oldalról : a természeti adottságok, a népesség, a birtokviszonyok a gazdálkodás, a társadalomban bekövetkezett változások s a helyi fejlődés vizsgálata alapján közelitették meg a tárgyalt időkör agrárproblémáit.

A földrajzi kép fontosnak igérkező forrásának sorsával ismertetett meg Bencze Géza hozzászólása : Somogy megye "rendszeres földabrosza ". Páratlan részletes és sokoldalu megyetérkép eredeti terv szerinti elkészülése hiusult meg az önkényuralom alatt szerzőjének a szabadságharcban való részvétele miatt.

Dóka Klára a Sárviz és a Sió csatornázását tárgyalva nemcsak az elhuzódó munkálat különféle nehézségeiről adott tanulságos képet, hanem a lecsapolásnak a termőterület kiterjedésére és a népesség növekedésére gyakorolt hatását is eredményesen vizsgálta.

Blázy Árpád kutatásai az 1855. évi kolerajárványnak Zala megye lakosságára gyakorolt hatásával foglalkoztak. A járvány pusztitó hatásának megvilágitásán kivül hangsulyozottan mutatott rá a közlekedési utak és a munkásvándorlás szerepére a kolera terjedésében.

Vanek Siftár a cigányok Mura vidéki letelepedésével kapcsolatban áttekintést adott arról, hogy a cigányság évszázados üldöztetés és a társadalomból való kirekesztés után hogyan kezd beilleszkedni a Mura vidékének népe közé.

T. Mérey Klára azt a hatást tette alapos vizsgálat alá, melyet az urbéri birtokrendezések gyakoroltak Somogy megye településeinek alakulására. Kutatásaiból élénk fény derült a birtokok abszolutizmus kori mobilitására s arra, hogy a tulajdonos-változásoknak a nagybirtok volt a haszonélvezője s a középbirtokosok és a felszabadult jobbágyok a vesztesei.

Simonffy Emil kutatásai a Zala megyei parasztbirtokokra vonatkoztak a jobbágyfelszabaditást követő évtizedben. Mint a forrásanyag és a kérdéskör alapos ismerője annak módszerét mutatta be : hogyan lehet a paraszt valóságos birtokállományát megállapitani, különös tekintettel a jobbágyok kezén volt földek különböző eredetére és jellegére s a közös birtokok felosztására.

Bár tulajdonképpeni irásos forrásanyaga elpusztult, a sárvári uradalom 1849 és 1867 közötti gazdasági helyzetéről jól áttekintést tudott nyujtani Naszádos István. Érdekes képet kaptunk arról, hogy az uradalom milyen sikerrel próbált intenziv mezőgazdasági üzemet kifejleszteni a korszakváltás nehézségei közepett.

Gyüszi László Gazdasági és társadalmi változások Oroszlányban az 1848 utáni évtizedekben. c. hozzászólásában egyfelől a község lakosságának alakulását vizsgálta, másrészt a népnek a földesurral vivott harcára s az ennek során földben elszenvedett veszteségeire deritett világosságot.

A falusi társadalom rétegződését s a rétegek elkülönülésének alakulását, nemkülönben a paraszttelkek aprózódását kisérelte tanulságosan figyelemmel Dráskóczy István és Pifkó Péter beszámolója Bajót Esztergom megyei község 1828 és 1870 közötti társadalmi kapcsolatairól.

Sárbogárd településszerkezetének kialakulási problémáit kutatva Dankó Imre azt deritette fel, hogy az utkereszteződésnél való fekvés, majd a vasutvonal kiépitése hogyan mozditotta elő a település fejlődését és társadalmának átalakulását.

Szélesebb áttekintést adott Lőrincz Péter a Bánság XIX.századi agrárstrukturájáról. Hozzászólásában megvilágosodott a Délvidék több nemzetiségre épülő s más-más gazdasági és társadalmi helyzetü népességének sorsa s azok a követ-

kezmények, amelyekkel 1848 után kellett szembenéznie.

Amint látható, a felkért hozzászólások - nagyrészt évek óta folytatott kutatások eredményeképp - eléggé szétágazóan világitottak rá s hol közelebbről, hol távolabbról a korszak agrárfejlődésének egy-egy részletére. Már ezért sem volt haszontalan, hogy Wellmann Imre bevezető előadásában átfogó képet igyekezett adni arról : hogyan tükröződtek a főbb egykoru gazdasági munkákban az 1848 utáni évek sulyos mezőgazdasági problémái. Megállapitható,hogy a kor jelentősebb irói nagyrészt felismerték 1848 tanulságait és a mezőgazdaság tőkés átalakulásának fő kérdéseit, s mind birtoklás, mind gazdálkodás dolgában igyekeztek célszerü megoldást találni rájuk, annál is inkább, mert a politikai elnyomás közepette a gazdasági erőgyüjtésben, közelebbről a szabaddá vált birtokok kötöttségekből kioldott gazdálkodásában ismerték fel az ország jövőjének legszilárdabb alapját.

EPERJESSY GÉZA

Történettudományunknak sokáig egyik legelhanyagoltabb területe volt a várostörténeti kutatás. Noha az utóbbi egy-két évtizedben e területen is örvendetesen kibontakozott a kutatómunka, s a hazai mezővárosi-városi fejlődés Mohács előtti-, ill. 1848 előtti időszakának több alapvető kérdését sikerült megvilágitani, a várostörténeti studiumok 1848-cal csaknem teljesen lezárultak. Ezért is kell jelentősnek tartanunk a VEAB, ill. a PAB Településtörténeti Szakbizottságának kezdeményezését, amely az 1976. évi pécsi konferencia folytatásaként most az 1848-1867 közötti időszak fejlődésének vizsgálatát tüzte napirendre.

A várostörténeti szekcióban kilenc előadás hangzott el, az előadók közül öten szerepeltek az előző konferencián is. Ez a tény is azt bizonyitja, hogy kialakulóban van egy olyan kutatói gárda, amely egy-egy város - elsősorban - gazdaság- és társadalomtörténetére speciálizálódott.

A kilenc előadó közül az egyik / Vas Előd / az egész régió fejlődését befolyásoló kérdést érintett, a vasuthálózat kiépitésének a kezdeteit a Dunántulon. A vasutvonalak kiépitése - amint az korábban is ismeretes volt - egyes városok / pl. Nagykanizsa / fejlődésére pozitiv-, másokéra pl. Győr, Esztergom, stb./ negativ hatást gyakorolt.

Az előadók közül öten foglalkoztak szabad királyi városokkal / Esztergommal Ortutay András, Győrrel Sári István; Székesfehérvárral két előadó : Párniczky Józsefné és Somkuti Éva; Péccsel Kopasz Gábor/, hárman pedig mezővárosokkal / Nagykanizsával Lenday Anna, Zalaegerszeggel Benczéné Nagy Eszter és Kaposvárral Szili Ferenc/.

Igy tehát - a nyugati peremvidéktől eltekintve - a Dunántul minden tájegységének várostörténeti kérdései szóba kerültek. Kivánatos lenne azonban,hogy a következő konferencián - az 1867-1900 közötti időszakban - a nyugati határszél városai közül egyik-másik fejlődését - vagy hanyatlását - is megvilágitaná valaki. Szombathellyel pl. foglalkoztak az 1976. évi konferencián. De érdemes lenne megvizsgálni Sopron vagy Kőszeg mellett olyan "szabad királyi "városokat is, mint pl. Kismarton és Ruszt, amelyek már az 1848 előtti időszakban is erősen hanyatlásnak indultak.

Változatos volt az előadások tematikája is. Az Esztergom gazdasági és társadalmi fejlődéséről szóló előadásban - többek között - a mezőgazdaságnak és azon belül a szőlőmivelésnek a vezetőszerepéről, továbbá e városnak inkább a Duna bal partjára korlátozódó piaci körzetéről hallhattunk érdekes adatokat. Két előadás a városi kereskedelem szerepével foglalkozott. A korábbi időszakban oly jelentős győri gabonakereskedelem - a kanizsai vasutvonal épitése, a dunai hajóut elgázlósodása s nem utolsó sorban a pesti piac növekvő befolyása következtében az 1860-as évektől hanyatlani kezdett. Somkuti Éva arra hivta föl a figyelmet, hogy Székesfehérvárott a céhes korlátok föllazulása után jelentős kereskedelmi tőke halmozódott föl néhány gabonakereskedelemre specializálódó zsi-

dó család / pl. a Goldzieherek, Deutschok/ kezében. A fehérvári példa igy jól illusztrálja a hazai kereskedő tőke kialakulásának általános tendenciáját. Két előadás az ipartörténeti problematikára koncentrált. Pécsett főként a vas- és gépiparban alakult ki jelentősebb ipari tőke a Madarász és Haberényi-féle vállalkozásokban, e kezdemények már a gyáripar felé mutattak. A nagykanizsai kézművesipar fejlődését bemutató előadás többek között a kisiparosokon belüli differenciálódást világitotta meg szemléletesen, s arra az általánosnak tekinthető jelenségre utalt, hogy a céhek fölbomlásának az időszakában hogyan élnek tovább a céhes hagyományok a kisiparosok között.

Volt néhány módszertani szempontból is figyelemre méltó tanulsága a tanácskozásnak. A városi infrastruktura fejlődését, a város külső képének modernizálását mutatta be Fehérvár tükrében Párniczky Józsefné : az utcák kövezésének, a közvilágitásnak, a csatornázásnak stb. a kezdeteit. A fehérvári kereskedelről szóló előadásban pedig a polgári kaszinó, a városi kávéház, a kölcsönkönyvtár, stb. alakulásáról is hallhattunk. A Kaposvár jogi státusának alakulását vizsgáló előadó témáját a gazdasági és társadalmi fejlődés szélesebb összefüggéseibe ágyazta, s eddig még ki nem aknázott uj forráscsoportra, az iskolai anyakönyvek tanulmányozására hivta föl a figyelmet. Különösen nagy érdeklődést váltott ki az az előadás, amely a zalaegerszegi területi migráció és a társadalmi mobilitás összefüggéseit világitotta meg a házassági anyakönyvek vizsgálata alapján, igazolva azt az általános társadalomtörténeti-szociológiai jelenséget, hogy a város szivó hatást gyakorol a környék földmüvelő és iparüző elemeire. Az előadás azzal a tanulsággal is szolgált, hogy az anyakönyvek adatainak elemzése nemcsak a történeti statisztika hagyományos módszereinek alkalmazását, hanem a gépi földolgozást is szükségessé teszi. A gépi földolgozásra történettudományunkban eddig nem sok kezdeményezésről tudunk. A legjelentősebb eredmény épp a VEAB égisze alatt müködő Képzmüvesipartörténeti Munkabizottság tevékenységeként született : az a céhkataszter, amely a muzeumok, levéltárak és egyéb közgyüjtemények adatszolgáltatásainak gépi földolgozása alapján készült a legutóbbi években.

Az 1848-1867 közötti időszak várostörténeti kérdései átvezetnek a következő, az 1867-1900 közötti szakasz, vagyis azon időszak vizsgálatához, amely a dunántuli régióban is a kapitalista fejlődés tulajdonképpeni kezdeteit jelenti. Ennek a következő szakasznak a problémái azonban a most vizsgált 1848-1867 közötti időszakban gyökereznek.

KANYAR JÓZSEF

A konferencián plenáris ülésen hangzott el a szekcióvezetőjének : Kanyar Józsefnek : Az abszolutizmus iskolapolitikája Dunántulon - különös tekintettel Somogyra c. főreferátuma,amelyet kilenc korreferátum egészitett ki. Ezek közül három a középiskolákról, öt a népiskolákról, és egy pedig közmüvelődéstörténeti témáról szólt.

Az előadásokból egyértelmüen kiderült, hogy azok a gazdaságtörténeti eltérések, amelyek az észak- és a dél-dunántuli régió között - e korszakban is - megmutatkoztak, azok a kulturtörténet terén is igazolták Moson, Sopron, és Fejér megyék előnyösebb iskolázási adottságait a dél-dunántuli megyék hátrányosabb helyzetével szemben.

A középiskola-történettel foglalkozó referátumok sikeresen mutatták be az első érettségi vizsgálatok és a reáliskolák alapitása kapcsán az Entwurf hatását a pécsi, a keszthelyi, a kanizsai és a magyaróvári gimnáziumok életében. Az uj tantervi utasitások órarendi követelményrendszerének a bemutatásával arra is törekedtek az előadók, hogy a modernebb elveket hirdető tanügyi reformnak milyen elképzelései voltak. Az első pécsi reáliskola bemutatásával,

majd a püspöki preparandia életének a felvillantásával hasznos vetületét is bemutatták a Thun-féle koncepció érvényesülésének. Egy másik előadás élesen bevilágitott a piaristák, különösképp Purgstaller kanizsai igazgató, későbbi rendfőnök küzdelmeibe is, aki miután 1849. májusi diadalutján lelkesen üdvözölte Kossuth Lajost és Horváth Mihály kultuszminisztert, ezért a kormányzat előbb a rendet fel akarta oszlatni, amiből végezetül csak annyi valósult meg, hogy Bach Sándor megrostáltatta a rend tagjait és megtiltotta a noviciusok felvételét soraiba.

A nyilvánossági jogától megfosztott dunántuli gimnáziumok történetéből az előadók mind a kanizsai gimnázium, mind az óvári gimnázium kapcsán rámutattak arra, hogy mennyire a nemzet kulturális ügyévé váltak a középiskolák hétköznapjai, hisz mint kiderült, a megyék községei is támogatták az iskolák gazdasági alapjainak a megerősitését.

A népiskolák történetéből Kelemen Elemér Dunántul egészében vizsgálta kérdéskörét a 68-as népiskolai törvény előtti esztendőkben. E vizsgálódás a népességnövekedésével és a településszerkezettel összefüggésben, a népiskolák ügyének a fejlődését extenzivnek látta és észrevette, hogy az 50-es években a szigoru, majd a 60-as években a fellazuló iskolábajárási kötelezettség következtében mennyire lanyhult a hétköznapi iskolalátogatás, hogyan csökkent bennük a tanitók szorgalma is. Az előadás értékét csak növelte az a körülmény, hogy vizsgálódásait a monarchiabeli más régiókra is kiterjesztette és bizonyitotta, hogy a dunántuli kedvezőnek mondható iskolázási arányokat csak Voralberg és Felső-Ausztria adatai multák felül.

A primér egyházi forrásokra támaszkodó Móra Magda-féle előadás Fehér megye népoktatásáról azt is bizonyitotta, hogy a népiskolák épületeinek a legkedvezőtlenebb állapotai az evangélikusoknál és a görögkeletieknél voltak. Ennél jobb volt a római katholikus és a református felekezeteknél, a legkedvezőbb azonban a zsidó iskolákban volt.

A szekció egyetlen közmüvelődéstörténeti előadása Győr város kulturális életét mutatta be, amelynek keretei között az abszolutizmus elleni harc egyik kulturális fórumaként funkcionáltak benne a könyvtárak, az olvasóegyletek, amelyek a társadalmi harcok jelentős fórumaivá és szintereivé válva, mindekor a politikai közélet hordozóinak, az ellenzéki érzelmek otthonaként - töltötték be szerepkörüket.

SZITA LÁSZLÓ

A politikai szekción belül a hagyományokhoz hiven, ahogy ezt az elmult konferenciákon is tettük, a nemzetiségek problémáira forditottuk a legnagyobb figyelmet.

A szekció a nemzetiségi struktura vizsgálatával foglalkozott, továbbá igen sokan elemezték a nemzetiségi lakosság viszonyát a polgári forradalomhoz illetve / a gerillaharcok során kiterebélyesedő / szabadságharchoz. Megvizsgálták a korreferátumok, hogy mi alakitotta állásfoglalásukat, viszonyukat a forradalom során jelentkező főbb társadalmi kérdésekhez. Döntő tényezőként jelentkezett a jobbágyfelszabaditás és vele kapcsolatos rendelkezések, állásfoglalások.

Több korreferáló kitért arra is, hogy vizsgálat tárgyává tegye a nemzettudat problematikáját, a német, szerb, horvát nemzetiségek különböző csoportjainál. A városokban, mezővárosokban kialakult nemzetiségi értelmiségi rétegek jelentékeny része a forradalom és szabadságharc mellé állt. Ennek a nemzetiségi polgári értelmiségnek igen gyenge, de már ekkor jelentkező hatása volt a közvetlen környék parasztságára is.

A parasztság viszonyának vizsgálata állt a középpontban. A paraszttömegek baranyai, somogyi, zalai, Fejér megyei területeken nagy többségükben a progresszív erők hatása alatt, a magyar haladás hivei voltak. Az előadók egy része meggyőző bizonyitékokat hozott arra vonatkozóan is, hogy egy-egy terüle-

ten a parasztság / németek, horvátok / szembe kerültek a polgári forradalom és szabadságharc ügyével. Előadásukból passzivitást, vagy az ellenforradalom erőit támogató magatartást figyelhettünk meg.

A német nemzetiségi parasztság magatartására területenként különbözőség a jellemző. Vannak területek / Baranya m. : Bóly és környéke / ahol a patriotizmus vonalán fejlődnek, másutt pl. a Völgységi járásban Tolna m. / az ellenforradalmi erőkkel együtt léptek fel a honvédtoborzás, nemzetőrség szervezése ellen, sőt fegyveresen is a honvédség ellen harcoltak.

A délszláv népcsoportok jelentős tömegei Zala, Baranya, Somogy, Fejér megyében kisebb nagyobb megingás után, részesülve a forradalom vivmányaiból végül is nem kerültek szembe a forradalom erőivel. Bár az "illyr propaganda " nem maradt hatás nélkül és több kisebb jelentőségü megmozdulás vált ismertté a hazai délszláv parasztság között is, amely a forradalom elleni erőket támogatta.

A jórészt nemzetiségi területeken is élő, és politikai funkciókat vállaló forradalmárok illetve politikusok / Batthyány, Csányi, / hatására, az ellenforradalom szeptemberi támadása idején, a forradalom mellé álltak.A hosszu horvát-magyar együttélés következtében olyan szoros kapcsolat / gazdasági, kulturális, vallási, családi / alakult ki, hogy Jellasics támadása idején a hazai megyékben élő horvátok és a támadó paraszt katonák / horvátok, sokacok, dalmátok / között erős fraternizálás volt . A fogságba esőket jól tarották, hazaengedték.

Fontosnak tartjuk, hogy többnyirányu kutatással világos képet kaphattunk a népi-gerilla csapatok nemzetiségi összetételéről is. A konkrét vizsgálatok azt is kimutatták, hogy a nemzetiségek álláspontja területenként változott. Másképp viszonyult a fehérvári és másképp a Baranya megyei Dunaszekcső szerb lakossága a forradalomhoz.

Az előadások vizsgálat tárgyává tették a paraszti magatartást a forradalom eseményeivel kapcsolatban. A módosabb jobbágy gazdaságok, a mezővárosi parasztpolgárság, amikor a reguláris honvéd sereg, vagy a nemzetőrség szervezése határozottan megindult, maga helyett juttatással állit katonát.
A parasztság között a hadseregbe állitás keserü tudata erős volt, amely általában akadályozta a nemzetőrség és a honvédség szervezését.

Nagyobb nemzetiségi szigetek magatartásának a vizsgálata érdekes eredmények hozott. A jobbágy-paraszti mentalitás erőteljes jelentkezése passzivitással járt együtt.

Több előadás érintette a császári kormánybiztosi intézmény kialakulását. Az ellenforradalmi kormánybiztosi intézmény kiépitésében, annak mechanizmusában végzett kutatások az országos történetirás megállapitásait támasztják alá.

A tisztséget vállalók 1849 tavaszán eltávoztak, s emigrációjuk alatt Bécsben, Grácban funkciókra vadásztak.

KÁLLAY ISTVÁN

A családtörténeti szekció más oldalról ugyan, mint a mezőgazdaságtörténeti szekció, de hasonló kérdésekkel foglalkozott, hiszen a tulajdonviszonyok, az öröklési rend változása nem hagyta érintetlenül a mezőgazdaság fejlődését sem. A családtörténet fejlődését ebben a korszakban olyan nagy változás befolyásolta, mint az ősiség megszüntetése, amellyel egy félévezredes jogintézmény szünt meg, vele együtt a királyi és a nádori adomány, a királyi és a földesuri háramlás, az öröklött -szerzett, az adományi és más javak közti különbség. Megszünt a fi- és lányági öröklési megkülönböztetés, az elők által kötött szerződést nem lehetett többé a javak természetéből kifolyólag megtámadni. Az 1855. évi telekkönyvi rendtartás az ősiség helyett az ági öröklést, az adományrendszer helyett a telekkönyvi jogszerzést hozta be. Az ősiség megszüntetése meggyorsitotta a hitbizományok alapitását, Fejér megyében ekkor alakult a csákvári, az abai, a

lovasberényi, a fehérvárcsurgói és a polgárdi hitbizomány. Igen érdekes,hogy 1848/49. után az első hitbizományt / 1852/ Haynau, a kiegyezés után az Andrássy család alapitotta.

Az elhangzott előadások több társadalmi réteget fogtak át. Bemutatták az irodalomtörténetileg is jelentős / Garay / család XIX. század eleji történetét, ujabb, eddig ismeretlen adatokkal járulva Garay János költő életrajzához. Parasztti életutakat mutatott be a Komárom megyei Suron és vidékén egy másik előadás, felvetve a jobbágyi öröklés, a jobbágyok házassági kapcsolatainak, és általában az anyakönyvi kutatás kérdését. Hasonló ismertetést kapott a pécsi Taizs nyomdászcsalád,illetve dinasztia. Nagy érdeklődésre talált az Irországból ideszármazott, értelmiségi Egan család története és a kapcsolatos házassági tipusok. A kereskedőcsaládokat a szekszárdi Pirnitzer-kereskedőház képviselte, megismerhettük egy polgári család fejlődését, házassági szokásait, mobilitását. A textil kereskedő család második nemzedékében kereskedőt, bankárt és ujságirót láthatunk.

A családtörténet nem képzelhető el életrajzok nélkül. A szekcióban két ilyen előadást hallottunk.Az egyik gróf Zichy Ödön Fejér megyei működését, a család kapcsolatait, összefonódásait, funkcióit, a másik a Batthyány Kázmér Dél-dunántuli tevékenységét, elsősorban Baranya megyében és Munkácsy Alberttel való kapcsolatát ismertette.

Összefoglalva a szekció munkáját megállapithatjuk, hogy célját elérte. Elősegitette a családtörténet irányának, alapelveinek kimunkálását és a magánkutatások megfelelő mederbe terelését. Sok hasznos előadás hangzott el, mindegyik levéltári kutatáson alapult. Az előadók számos jelentős megállapitást és adalékot hoztak felszinre nemcsak a szükebb régió, hanem az ország és a kor történetéhez is.

T. MÉREY KLÁRA

Konferencia záró ülésén elhangzott felszólalás

Tisztelt Konferencia !

Most, miután elhangzottak a konferenciát értékelő szavak, mindannyiunkban felmerül a "hogyan tovább " kérdése. Hiszen ismeretes, hogy a Veszprémi és Pécsi Akadémiai Bizottságoknak megfelelő Szakbizottságai : a Településtörténeti és a VIII. Szakbizottság sorozatot inditott el az előbbinek kezdeményezésére 1974. májusában Székesfehérvárott. Az volt a célunk, hogy szükebb hazánk : Dunántul történelmének feltárására ösztönözzük a területet és az ország történészeit, mindig egy-egy kisebb időszakban határozva meg egy-egy konferencia közvetlen feladatát. Örömmel tapasztalhatjuk, hogy törekvésünk nemcsak e terület történelmi multjának feltárása szempontjából hozza meg - nem vártan gazdagon - a maga gyümölcseit, hanem az ország más részében / igy legutóbb a Debreceni Akadémiai Bizottság területén/ a mienkhez hasonló kezdeményezés született és érkezett el az első megvalósulásig, - és - tudomásom szerint - komoly szó van arról, hogy Szeged hasonló tárgyu rendezvénysorozatot indit. Közölhetem azt is, hogy legmagasabb történelmi fórumunk :a Magyar Tudományos Akadémia Történeti Bizottsága Nemes Dezső akadémikus elnökletével a L. Nagy Zsuzsa titkári referátuma alapján pozitivan értékelte szakbizottságunk ezen törekvéseit.

Mindezek ismeretében joggal tölthet el minket a jó munka elvégzésének tudata mellett a továbbiakra való jogos igény. Minthogy 1980-ban, tehát két esztendő mulva ismét a Pécsi Akadémiai Bizottságra hárul e konferencia megrendezése, vezetőségünk ugy döntött, hogy a történészeknek is jó szolgálatot tesz azzal, ha ennek megrendezésére a közismerten jó szervező Somogy megyei Levéltár igazgatóját, Szakbizottságunk agilis kaposvári tagját : dr.Kanyar Józsefet kéri fel. E konferencia megrendezésére tehát 1980-ban Somogy megye területén /Kaposváron vagy Siófokon / kerül majd sor.

A VEAB és a PAB illetékes szakbizottságainak vezetői egyaránt ugy vélik, hogy a mélyebb és teljesebb munka érdekében célszerü a minél szükebb időhatár kijelölése és ezért a következő konferencia az 1867-től 1900-ig terjedő időszakot öleli majd fel azzal az igénnyel, hogy ennek a nagyon izgalmas időszaknak minél több "mikrokutatási" eredményét sikerüljön felszinre hozni és a magyar történettudomány országos eredményeinek áramába beömleszteni. Meggyőződésem, hogy ezek az eredmények nemcsak szinezik, hanem olykor formálják és alakitják is az országunk történelméből kialakitható óriási tablót.

A szervező munkát máris elkezdjük és kérjük, hogy mindazok, akik előadással kivánnak szerepelni a következő konferencián - amely ebben a "felállásban" -tehát továbbra is a történettudomány ezen öt szekcióban kiemelt területén / mezőgazdaság, város, illetve ezen belül ipar- és munkásmozgalomtörténet, müvelődés-, politika- és családtörténet területén / ujat tud hozni -sziveskedjék előadásának cimét és az azzal kapcsolatos elképzeléseinek néhány mondatos összefoglalását, szinopszisát a Pécsi Akadémiai Bizottság VIII.Szakbizottságának vagy közvetlenül Kanyar József szakbizottsági tag cimére elküldeni. - 1979. december 31-e utáni jelentkezéseket már nem áll módunkban elfogadni.

Az összefoglalás elkészitésére és a határidő lezárására azért van szükség, hogy még időnk legyen arra, hogy Wellmann Imre javaslatát megszivlelve a hiányzó fontos kérdések kidolgozásával felkért előadókat bizhassunk meg. Azt is reméljük, hogy a rövidtartalmu összefoglaló elősegiti majd a korreferátumok megfelelő szekciókban történő elhelyezését.

Végezetül a Pécsi Akadémiai Bizottság VIII. Szakbizottságának nevében is szeretném megköszönni a székesfehérvári rendező szerveknek, elsősorban Farkas

Gábornak és kedves munkatársainak azt a kitünő és gondos rendezést, amelyben részünk volt, s mely a munka sikerét nagyban elősegitette. Szeretnék a jelenlevőknek a jövő munkálataihoz jó egészséget, töretlen munkakedvet és nagyon kitartó munkát is kivánni. Az eddigiek igazolják, hogy erre a munkára szüksége van a magyar történettudománynak, s hogy ezt a munkát továbbvinni mindannyiunknak önként vállalt és - ugy hiszem nyugodtan mondhatom - örömmel vállalt kötelessége.

B E R I C H T

ÜBER DIE III. KONFERENZ ZUR SIEDLUNGSGESCHICHTE TRANSDANUBIENS /Székesfehérvár, 1978/

Die Siedlungsgeschichtliche Konferenz fand am 24. und 25. Mai 1978 im Rahmen des wissenschaftlichen Programms der Alba Regia-Tage in Székesfehérvár statt. Organisatoren waren die Fachkommission für Siedlungsgeschichte der Veszprémer Akademiekommission /VEAB/, Fachkomission VIII der Pécser Akademiekommission /PAB/ sowie die Transdanubische Organisation der Ungarischen Historischen Gesellschaft. Vertreter der genannten Organe nahmen an der Zusammentstellung des wissenschaftlichen Programms, am Ersuchen der Referenten und der Durchführung der Konferenz teil. Das Organisationskomitee arbeitete im Archiv des Komitats Fejér. Die Konferenzdurchführung wurde vom Rat der Stadt Székesfehérvár finanziell unterstützt. Die Vorträge wurden in den kostenlos zur Verfügung gestellten Räumen des Kulturhauses des Komitats gehalten.

Die Konferenz wurde am 24. Mai um 9 Uhr eröffnet. Vor der Plenarsitzung begrüßte Frau Éva Nagy, Stellv. Vorsitzende für Kulturelle Fragen des Exekutivkomitees des Rates des Komitats Fejér als Gastgeberin die Vertreter der Organisatoren, den Präsidenten der Konferenz LÁSZLÓ KATUS, Kandidat der Geschichtswissenschaften, weiterhin den Vertreter der Pécser Akademiekomission Dr.sci.phil. LAJOS RUZSÁS, den Vertreter der Veszprémer Akademiekommission Dr. sci. phil. ISTVÁN KÁLLAY und den Vertreter der Historischen Gesellschaft Kand. JÓZSEF KANYAR. Frau NAGY erklärte u.a., daß Székesfehérvár bereits zum zweiten Mal gern die Möglichkeit zur Durchführung der wissenschaftlichen Konferenz bietet, die Vorträge bereichern doch nicht nur die Geschichtswissenschaften, sondern auch das Gebiet der Volksbildung im weiteren Sinne.

Anschließend hielt LÁSZLÓ KATUS das Hauptreferat mit dem Titel: "Hauptcharakteristika der wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Entwicklung Transdanubiens 1848-1867." Der Vortrag umriß die Hauptlinien der wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Entwicklung der Region und bot damit einen Rahmen und Ausgangspunkt für die ausführliche Behandlung der siedlungsgeschichtlichen Fragen zwischen 1848 und 1867. Referent verlich die Daten von Transdanubien mit denen des ganzen Landes bzw. sogar denen der Monarchie und kam zu der Feststellung, daß die behandelten Regionen der wirtschaftlich entwickeltste Teil Ungarns waren. Das Gebiet schloß sich relativ zeitig dem kapitalistischen Entwicklungssystem an, in der Landwirtschaft verstärkten sich Mechanisierung und Lohnarbeit, auch die Industrie entwickelte sich, wenn sie auch einseitig blieb. In gesellschaftlicher Hinsicht wies der Verfasser u.a. auf Bevölkerung und Urbanisation hin und erschloß das zahlenmäßige Verhältnis der in industriellen Umsatzzweigen Beschäftigten sowie die bürgerlichen Einkommensquellen.

Im Anschluß an das Hauptreferat wurde die Arbeit in fünf Sektionen fortgesetzt. Die Agrargeschichtliche Sektion wurde von IMRE WELLMANN geleitet, der in seinem Vortrag mit dem Titel: "Probleme unserer Landwirtschaft nach 1848 im Spiegel der damaligen Wirtschaftsliteratur" in wesentlichen Fragen der kapitalistischen Entwicklung der ungarischen Landwirtschaft behandelte. Nach der niedergeschlagenen Revolution blieben der ungarischen besitzenden Klasse nur geringe Möglichkeiten zu einem Auftreten in der Öffentlichkeit. Ein wirtschaftliches Kräftesammeln war zwar begrenzt möglich, besonders wenn die Grundbesitzer den bedrückenden Maßnahmen der Willkürherrschaft Genüge taten. Die Entwicklung wurde aber von Steuern, sonstigen Lasten sowie feudalen Rückständen und Gewohnheiten gehemmt. Stark wirkte sich die "rostige Auffassung der Vergangenheit" in den Jahren nach der Bauernbefreiung aus; die Großgrundbesitzer bekamen an Ort und Stelle kaum Lohnarbeiter, weil sich auch die Bauernschaft schwer in die neue Situation fügen konnte. Sie verstand nicht, warum

ihre Lasten größer waren als vor 1848. Wenn auch langsam, setzte die Entwicklung doch ein, intensive Wirtschaftsweise begann sich durchzusetzen. In den 50-er Jahren ist allerdings noch Rückständigkeit im Ackerbau und der Bewirtschaftung von Wiesen und Weiden charakteristisch. Daraus folgt, daß auch die Tierhaltung auf einem relativ niedrigen Niveau stand. Die Fachliteratur sah im Anbau von Futter und der Stallhaltung einen Weg für die Entwicklung der Tierzucht und lenkte die Aufmerksamkeit auch auf die Wichtigkeit regelmäßiger Düngung. Referent zitiert schließlich die Quellen, die eine Einstellung von Zwei- und Dreifelderwirtschaft und die Einführung der Wechselwirtschaft forcieren.

Erster Korreferent war EMIL SIMONFFY, der unter dem Titel: "Methodische Fragen der Untersuchung der Grundbesitze im Komitat Zala in den Jahrzehnten nach der Bauernbefreiung" auf wichtige Archiv- und sonstige Quellen hinwies, mit deren Hilfe das Thema zuverlässig erchlossen werden konnte. Es wurde auch auf Untersuchungsmethoden eingegangen, mit denen eine annähernde Feststellung des tatsächlichen Grundbesitzbestandes der Bauernschaft möglich war.

KLÁRA T. MÉREY ging in ihrem Vortrag zum Thema: "Wirkung der Fronbesitzregelung auf die Siedlungsausbildung von Somogy zur Zeit der Willkürherrschaft" auf das Vordringen und die Erstärkung der Großgrundbesitze ein. Es ist zu sehen, daß der Mittelbesitz im Komitat immer schwächer wurde und die Bodenentlastung einen großen Nachteil für die Bauernschaft darstellte. Die in der Besitznahme eingetretenen quantitativen und qualitativen Veränderungen wirkten sich auf die Siedlungen aus und hatten deren strukturelle Veränderungen zum Ergebnis.

ISTVÁN NASZÁDOS gab in seinem Referat mit dem Titel: "Die wirtschaftliche Lage der Sárvárer Herrschaft zwischen 1848 und 1867" einleitend einen Überblick über die Grundbesitzer. Im behandelten Zeitraum gehörte das Gebiet bereits dem Herzog von Modena. In der Mitte des 19. Jahrhunderts gibt es mehrere Anzeichen für moderne Wirtschaftsweise. Zur Entwicklung der Wirtschaft wurden vom Grundbesitzer größere Summen geopfert, was seine Besitztümer in Italien ermöglichten. Das Sárvárer Besitztum begab sich sowohl vor allen transdanubischen als auch den in unmittelbarer Nachbarschaft gelegenen Gütern auf den Weg kapitalistischer Entwicklung.

Im Diskussionsbeitrag von LÁSZLÓ GYÜSZI zum Thema: "Wirtschaftliche und gesellschaftliche Veränderungen in Oroszlány in den Jahren nach der 1848-er Revolution" erschlossen sich den Zuhörern die wichtigsten Komponenten des eigenartigen Lebens von Oroszlány. Es war zu sehen, wie die Fronbauern zumeist erfolglos mit dem Fronherrn kämpften, wir erfuhren, wie die Bevölkerung über die streng genommene Landwirtschaft hinaus andere Einkommensquellen fand, wenn auch angedeutet wurde, daß die Landwirtschaft eine wichtige Existenzgrundlage der Bevölkerung bildete. Erwähnt wurden die Nutzung der Wälder, die Mühlen und die Verdienstquellen der Kätner.

GÉZA BENCZE berichtete unter dem Titel: "Ein systematischer Aufriß des Komitats Somogy - eine Komitatslandkarte aus dem Jahre 1850" über ein erfolgloses Bemühen. Die in Maßen und Aussagen einmalige Karte wurde zwar nicht ferttiggestellt, für eine um 1860 angefertigte Karte konnte aber die nützliche Datensammlung verwendet werden. Allerdings stellte diese Karte nur einen Bruchteil der 20 Jahre früher geplanten dar.

KLÁRA DÓKA sprach über die "Kanalisierung von Sárviz und Sió zwischen 1848 und 1867". Diese Arbeiten waren im östlichen Teil Transdanubiens von großer Bedeutung. Beide Flüsse wurden vor der Kanalisierung von einem fast zusammenhängenden Sumpf umgeben, und Siedlungen entstanden nur am Rande des Sumpfes oder auf Erhöhungen. Die Bevölkerung konnte die Gewässer vor dem 18. Jahrhundert gut nutzen. Die angewachsene Bevölkerung warf aber bereits die Notwendigkeit der Trockenlegung der Sümpfe auf. Diese wurde bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts durchgeführt, auf den dem Wasser entrungenen Flächen nahm die Einwoh

nerzahl zu, und nacheinander entstanden neue Siedlungen. Beide Wasserregulierungen waren erfolgreich, und es wurden sogar Pläne zur Weiterentwicklung ausgearbeitet, z.B. 1863 zur Beschiffbarkeit des Flusses Sárviz.

IMRE DANKÓ sprach in seinem Referat:"Die Siedlungsgeschichte von Sárgobárd" über eine charakteristische Gemeinde des Mezőföld. An der Kreuzung von Handelsstraßen hatte sich der Einzugsbereich von Bogárd, das von Marktplätzen weit entfernt lag und von mitteladligen Familien und zahlreichen Kätnern bewohnt war, seit Beginn des 19. Jahrhunderts immer stärker vergrößert. Der mittelstädtische Status erkennt diese Rolle bereits an. Infolge der situationsgebundenen Energie nahm die Stadt in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts eine explosionsartige Entwicklung. Mit der Organisation des Sitzes von Kreisverwaltung und Gerichtsbarkeit stieg ihre politische Rolle, und mit dem Ausbau eines Eisenbahnknotenpunktes wuchs ihre Bedeutung für den Handel. Von Beginn des 20. Jahrhunderts an ist sie ein wichtiges Zentrum des Komitats Fejér.

ISTVÁN DRASKÓCZKY und PÉTER PIFKÓ untersuchten in ihrem Vortrag: "Gesellschaftliche Beziehungen in Bajót in den Jahren 1828-1869" Eheschließungen und Verwandtschaftsbeziehungen zwischen Fronbauern und Kätnern der sich an die Bergwerksgegend des Komitats Esztergom anschließenden Siedlung.Verfasser benutzten u.a . auch Daten einer Erfassung vom Jahre 1828 bzw. der Volkszählung des Jahres 1869. Dem Vortrag war zu entnehmen, daß die Forschung auf diesem Gebiet einen noch unbetretenen Weg beschritt, ihre Ergebnisse können aber gerade deshalb für lehrreich, die Forschung für nachahmenswert gehalten werden.

Im Vortrag von ÁRPÁD BLÁZY zur "Wirkung der Choleraepidemie des Jahres 1855 auf die Einwohnerschaft des Komitats Zala" war über Entstehung, Verbreitung, Ablauf und Schutzmaßnahmen der über auch in der Neuzeit relativ häufigen und schwere Opfer fordernden Seuche zu hören. Verfasser wies darauf hin, daß die fehlende Quarantäne die Seuche förderte, fand diese doch hauptsächlich in den Siedlungen entlang der Straße ihre Opfer.

Es wurde begründet, daß Flüsse und Bäche die Epidemie auf keinen Fall verbreiteten, dehnte sich doch die Krankheit in entgegengesetzter Richtung aus wie die Wasserläufe. Die Seuchenopfer entstammten den niedrigen Volksklassen.

PÉTER LŐRINCZ umgrenzte zu Beginn seines Korreferats "Die Agrarsturktur des Banat im 19. Jahrhundert" das Gebeit, mit dessen Fragen er sich berchäftigt. Das Gebiet wurde in den Komitaten Torontál und Temes festgelegt; nicht berücksichtigt wurden die Gebiete der Komitate Krassó-Szörény und Arad. Der Vortragende betonte u.a., daß das Banat nicht nur heute, sondern auch vor 1918 keine Einheit bildete und neben einer bunten Nationalstruktur auch von abwechslungsreichen Grundbesitzverhältnissen charakterisiert wurde.

Im Vortag "Die Niederlassung der Zigeuner im Murgebiet" umriß SIFTÁR VANEK geschichtlich die Verstreuung dieser Volksgruppe über Europa. Mehrere Daten wurden aufgezählt, mit denen bewiesen wurde, daß auf dem Balkan, in SO Europa und im Donaubecken bereits im Mittelalter zahlreiche Zigeuner lebten. Der Redner wies auf ihre unhaltbare Situation hin, weil in fast jedem Land die Verfolgung ihr Klassenanteil war. Im Laufe der neuzeitlichen Entwicklung konnte sich die Zigeunerschaft nicht mehr an die herrschende Nationalität assimilieren, wogegen dies im Mittelalter noch ohne Diskriminierung möglich war. Während der neuzeitlichen Entwicklung wurden die Unterschiede zwischen der "bürgerlichen" Bevölkerung und des Zigeunerschaft immer größer. Referent erwähnte, daß die Zigeuner gegenwärtig in Jugoslawien als nationale Minderheit behandelt werden.

Die Stadtgeschichtliche Sektion wurde von GÉZA EPERJESSY geleitet. In seinem einleitenden Vortrag betonte er, daß mit dem Jahre 1849 ein neuer Abschnitt in der Stadtgeschichte Transdanubiens begann. Dabei spielte das Handelskapital

eine bedeutende Rolle. Die Entwicklung von Győr, Pécs, Székesfehérvár, Sopron, Szombathely und Kaposvár sind unter diesem Gesichtspunkt zu bewerten. In diesen Städten nahm die Bevölkerung zu, und ein Teil des Handelskapitals floß der Industrie zu und trug zu deren Entfaltung und Aufschwung bei. Die Entwicklung einiger anderer westungarischer Städte wie Kismarton, Ruszt und Kőszeg verlangsamte sich infolge Fehlens o.g. Bedingungen. Die Verstärkung des Verkehrs auf den Handelsstraßen förderte die Entwicklung. Diese Tendenz ist nicht überall zu beobachten. Das in übertriebenem Maße in der Hauptstadt konzentrierte Kapital verlangsamt auch die Stadtentwicklung in Transdanubien.

Erster Korreferent dieser Sektion war ANDRÁS ORTUTAY, der zum Thema: "Wirtschaftliche und gesellschaftliche Verhältnisse Esztergoms in der Mitte des 19. Jahrhunderts" sprach. Es stellte sich heraus, daß Esztergom im angegebenen Zeitraum zusammen mit den drei Landstädten Érseki-Viziváros, Szentgyörgymező und Szenttamás ein stagnierendes Bild zeigte. Es besaß keine Industrie, sein Mühlenwesen wurde von der hauptstädtischen Konkurrenz vernichtet. Die Kohlenbergwerke in der Umgebung von Esztergom hatten keine beflügelnde Wirkung auf die Stadt. Bedeutend blieben Kleinindustrie und Handwerk sowie der Weinbau. Sein Einzugsbereich erstreckte sich auf die Komitate im Oberland und hatte kaum Ausstrahlung auf Transdanubien. Von der Eisenbahn wurde die Stadt gemieden, und auch die Kohle wurde per Achse transportiert. Die Mittelmäßigkeit des Besitzes wird auch dadurch charakterisiert, daß in der Stadt unter den die meiste Steuer zahlenden Bürgern wenige Kaufleute und Industriellen waren, dafür umso mehr sich mit der Landwirtschaft Beschäftigende, die bereits als Bauern bezeichnet werden können. Die Gesellschaft der Stadt verarmte immer mehr, was auch die in ihrer Struktur vor sich gegangene Veränderung anzeigt.

ELŐD VASS warf in seinem Vortrag zu "Anfängen des Eisenbahnbaus in Transdanubien 1828-1868" eine für die Entwicklung der ganzen Region wichtige Frage auf. Dem Verfasser gemäß verfügten unter den transdanubischen Städten lediglich Győr und Budapest über jene Kriterien, die einer Siedlung städtischen Charakter verleihen. Die Entwicklung hätte durch den Ausbau des Eisenbahnverkehrs einen Aufschwung erfahren können, Pläne waren dafür auch vorhanden, aber die Verwirklichung verzögerte sich noch. Bis 1848 bestanden insgesamt 10 % der ungarischen Eisenbahnlinien in Transdanubien /die 28 km lange Strekke zwischen Sopron und der Landesgrenze/. Nach dem Referenten spielte diese Eisenbahnlinie eine große Rolle dafür, daß nach 1849 in Sopron die Kaiserlich-königliche Bereichsregierung organisiert wurde, der fast alle transdanubischen Komitate unterstellt wurden. Die Regierung des Absolutismus unterstützte in gewissem Maße die ungarische Wirtschaftsentwicklung und gab so auch die Möglichkeit für den Eisenbahnbau. Ende 1855 wurde die Wien mit Győr und ein Jahr später die Győr mit Ujszőny verbindende Eisenbahnlinie fertiggestellt. 1857 wurde auch der Abschnitt Mohács-Pécs dem Betrieb übergeben. Die Südeisenbahn-Gesellschaft stellte unter den transdanubischen Eisenbahnabschnitten 1860 Nagykanizsa-Prágerhof und Székesfehérvár-Ujszőny, 1861 Buda-Nagykanizsa, 1865 Sopron-Nagykanizsa, 1867 Pécs-Barcs und 1868 Barcs-Mura keresztur fertig. Auf Transdanubien entfielen 1868 44 % der ungarischen Eisenbahnlinien.

ISTVÁN SÁRY skizzierte in seinem Vortrag zum Thema: "Die wirtschaftliche Entwicklung von Győr 1849-1868" die Gründe, die im Wirtschaftsleben der Stadt zu einem Aufschwung führten und später einen Rückfall verursachten. Vor allem wurde die Rolle der Stadt für den Getreidehandel über große Entfernungen geringer, und der Bedeutungsschwund begann gleichzeitig mit dem Bau der ersten Bahnlinien. Ihr ökonomischer Einzugsbereich verengte sich auch immer mehr.

GÁBOR KOPASZ stellte in seinem Referat: "Eisenherstellung und Maschinenbau in Pécs vor 1867" fest, daß Voraussetzungen für eine Industrie in der Stadt um die Mitte des 19. Jahrhunderts zustandekamen. Die Kohle vom Mecsek, die Kraft des von den Bergen herabstürzenden Wassers, mehrere hundert Handwerker und der Unternehmungsgeist der Handelskapitalisten stellten Voraussetzungen für die Ansiedlung der Industrie dar. Unter den Unternehmern des Anfangszeit befanden sich Endre Madarász, Vince Prick, Pál Haberényi, Antal und János Forster, die Brüder Ruprecht und auch die Glockengießer wurden namentlich erwähnt, die die Pécser Eisen- und Maschinenherstellung begründeten.

ÉVA SOMKUTI machte in ihrem Vortrag: "Der Handel von Székesfehérvár in der Mitte des 19. Jahrhunderts 1849-1867" eine der spannendsten Fragen jener Zeit zum Objekt ihrer Untersuchung. Die Entwicklung oder Stagnation einer Stadt hing damals von der Rolle des Handels und der Handelskapitalsakkumulation ab. Die lokale Wirkung bzw. Verwirklichung von Verwaltungs- und wirtschaftlichen Maßnahmen des Landes wurde untersucht. Es wurde festgestellt daß sich die Händlerschicht im Vergleich zu den Verhältnissen zu Beginn des Jahrhunderts zahlenmäßig veränderte und umstrukturierte. Der Handelsverien verlor seine Zunfthegemonie, behielt aber die Organisationsform einer Zunft. Sein gesellschaftliches Ansehen sank nicht, und so spielte er eine Rolle bei lokalen und die Stadtgrenze überschreitenden sozialen, wirtschaftlichen und kulturellen Tätigkeiten wie Eisenbahnbau, Postverkehr, Wohltätigkeitsaktionen usw. Über den Verein hinaus waren die Migration, die Differenzierung traditioneller Zweige, das Aufkommen neuer Berufe, der Großhandel, die Entstehung von Transport- und Kommissionsfirmen und die Verflechtung von Landwirtschaft, Industrie und Handel wichtige Handelsfaktoren.

Kapitalakkumulation und die Handelswirkung der Beschleunigung des Geldverkehrs werden von der Gründung und Funktion von Geld-, Kredit- und Versicherungsinstituten Banken wie z.B. der Székesfehérvárer Sparkasse repräsentiert.

Über die "Anfänge der industriellen Entwicklung von Nagykanizsa" gab ANNA LENDVAI einen Überblick. Die Entfaltung der kapitalistischen Industrie der Stadt wurde von feudalen Bindungen gehemmt. Umsonst bestanden in der Organisation der Zünfte günstige Berufe, diese brachten die Entwicklung nicht mehr voran, und die Pauperisierung der Handwerker nahm von der Jahrhundertmitte an zu. Mit Hilfe des Handelskapitals entstanden die ersten industriemäßigen Unternehmen, und auch das Bankkapital gelangte bei der Entstehung kapitalistischer Industrie zu einer bescheidenen Rolle. An der Spitze der Unternehmen stand die Lebensmittelverarbeitung.

Frau ILONA PÁRNICZKY lenkte in ihrem Vortrag mit dem Titel: "Urbanisierungsprozeß in Székesfehérvár 1848-1868" die Aufmerksamkeit auf ein Gebiet, das vom Standpunkt der Stadtgeschichte bisher ziemlich vernachlässigt wurde. Der Urbanisierungsporozeß wurde am Beispiel Székesfehérvár untersucht. Die Siedlung zeigte um die Mitte des vorigen Jahrhunderts eher das Bild einer provinziellen Landstadt. Die Stadtorganisierung setzte langsam ein, mangels Kapitals schritten aber die Straßenpflasterung, die Anlage von Fußwegen, die Kanalisierung und allgemein die Lösung urbanistischer Aufgaben nur zögernd voran.

ESZTER BENCZE-NAGY basierte ihren Vortrag "Die gebietsmäßige Mobilität der Bevölkerung Zalaegerszegs Mitte des 19. Jahrhunderts" auf Daten der Ehematrikeln und daraus gezogene Schlußfolgerungen. Verwendet wurden außerden Bevölkerungserfassungen sowie Ergebnisse der Volkszählung 1869. Es wurde festgestellt, daß die Einwanderung in die Stadt besonders im Kreise der Männer eine auffallende Erscheinung ist. Ein größerer Prozentsatz von ihnen waren Handwerker, die Arbeit und Lebensunterhalt suchend bis zum Sitz der Komitatshauptstadt vordragen.

FERENC SZILI umriß in seinem Referat: "Der Rechtsstatus von Kaposvár"allgemeine Züge landstädtischer Entwicklung. Es wurde festgestellt, daß in Landstädten im allgemeinen für die Entfaltung des Wirtschaftslebens bessere Bedingungen vorhanden waren als in den königlichen Freistädten Als deren Ergebnis entstand um die Mitte des 19. Jahrhunderts in vielen Landstädten eine konzentrierte Kleinindustrie, und große Bevölkerungsmassen lebten hier. In Kaposvár erhielt die Bevölkerung im Jahre 1861 im Zusammenhang mit der Fronvereinbarung günstige Möglichkeiten, die gute Bedingungen für eine kapitalistische Entfaltung sicherten.

Die Kultur- und Bildungsgeschichtliche Sektion wurde von JÓZSEF KANYAR geleitet, der einen Vortrag mit dem Titel: "Die Schulpolitik des Absolutismus in Transdanubien unter besonderer Berücksichtigung des Komitats Somogy" hielt.

Es wurde betont, daß im System der der Ungarnschaft aufgezwungenen Willkürherrschaft die Tendenzen zur Entwicklung der bürgerlichen Gesellschaft zur Kenntnis genommen werden müssen. So auch der Plan einer Bildungsreform von Leó Thun, der keine ungünstige Wirkung auf das ungarische Schulwesen ausübte. In seiner Anschauung war er zwar nationalfeindlich, bildete aber einen Rahmen zur Entfaltung der Volksbildung. Für 6-12-jährige Kinder wurde Schulpflicht und die Errichtung von Wiederholungsschulen angeordnet. Mehrere Mittelschulen wurden zurückentwickelt, einige zu 8-klassigen umorganisiert. Die Unterrichtsbehörde achtete besonders darauf, daß diese Institutionen zu keinen "Quartiermachern" des nationalen Anliegens wurden. Unterrichtssprache blieb in den Mittelschulen - mit Ausnahme von Kőszeg - Ungarisch, obwohl in Tolna und Baranya neben Ungarisch auch Deutsch als Unterrichtssprache zugelassen war. Die Unterrichtsfächer entsprachen dem Bildungsniveau der damaligen Zeit, obwohl die Weltanschauung beeinflussenden Fächer, hauptsächlich Geschichte, systemzentrisch waren. Ab 1859 lockerten sich die Thun-Reformen, und in ihren Abänderungen war bereits der Geist von József Eötvös zu spüren.

Der Vortrag PÉTER RAJCZI zum Thema: "Die Mittelschulen der Stadt Pécs 1848-1368" varanschaulichte am Leben im Gymnasium,an der Untersuchung des ersten Abiturs die Wirkung des Entwurfs am Pécser Katholischen Gymnasium sehr gut.Dr Vortragende ist selbst Lehrer und beshäftigte sich eingehend mit der Untersuchung des Anforderungensystems der neuen Lehrplananweisung und der Rolle der Lehrbücher. Die erste Realschule und das Leben der Bischofspräparande wurden vorgestellt, woraus hervorging,wie Thuns Konzeption in der bedeutendsten Stadt Südtransdanubiens Geltung erlangte.

ALAJOS DEGRÉ betonte in seinem Referat: "Die Mittelschulen des Komitats Zala 1848-1867", daß 1848 drei Keszthelyer Prämonstratenser Lehrer an die Spitze der Revolution gelangten und mit Kerkerhaft bestraft wurden. Bei den Kanizsaer Piaristen spielte sich 1848 eine wahre revolutionäre Ordensbewegung ab, derzufolge der neue Ordensvorsteher festgenommen wurde und der Orden ein Drittel seiner Mitglieder verlor. Weder die Keszthelyer noch die Kanizsaer konnten nach Thuns Entwurf tätig sein; das Kanizsaer Gymnasium wurde sogar geschlossen. Die Stadt Kanizsa erreichte im Herbst 1850 unter Aufbietung großer finanzieller Opfer die Zulassung eines 4-kalssigen Untergymnasiums. 1865 nahm sie neuerlich Opfer auf sich, um diese Schule zu einer 8-klassigen zu entwickeln, und im Herbst 1867 arbeiteten eine 5. und eine 6. Klasse. Keszthely konnte damals aber die Schwierigkeiten noch nicht überwinden und baute seine Schule erst 1891 zu einer 8-klassigen aus.

Über die "Tätigkeit des Magyaróvár Gymnasiums 1848-1868" berichtete FERENC MIHÁLY und analysierte die Bemühungen, deren Ziel die Gewährleistung der neuerlichen Tätigkeit des im September 1850 geschlossenen Óvárer Piaristengymnasiums war. Mit dem Gymnasium zusammenhängende Fragen wurden zur politischen und kulturellen Angelegenheit der Nation, unterstützten ja auch die Gemeinden des Komitats die Schule. Die Schule wurde aber ihres Wirkungsrechts enthoben. 1851 wurde das Gymnasium, in dem deutsch /Erd- und Naturkunde/ und ungarische unter-

richtet wurde, ohne Öffentlichkeitsrecht eröffnet. 1860 wurde ein neuerlicher Antrag auf ungarchsprachigen Unterricht gestellt und diesem auch stattgegeben. Das war für die Bürger der Stadt ein Erfolg. Das Untergymnasium bildete hauptsächlich Beamte aus, mit seiner Hilfe gelang es aber auch, eine gebildetere Handwerker-, Kaufleute- und Beamtenschicht auszubilden.

Das Referat: "Die Volksbildung in Transdanubien im Jahrzehnt vor dem Eötvös-Erlaß" von ELEMÉR KELEMEN schloß sich an das zentrale Referat der Sektion an. Es wurden Teildaten mitgeteilt und für die gesamte transdanubische Region Erziehungsfragen der Jahre vor dem Volksschulgesetz von 1868 untersucht. Die Untersuchung wurde mit einem Vergleich von Bevölkerungszunahme und Siedlungsstruktur vorgenommen. Mit einer Veranschaulichung der Entwicklung der Volksschulen wies der Referent darauf hin, daß in den 50-er Jahren eine strenge und in den 60-er Jahren sich lockernde Schulpflicht dahin führte, daß diese ab 1861 aufhörte. Demzufolge gab es einen Abfall im Schulbesuch, in den Sonntagsschulen nahm die Besucherzahl ab. Allerdings nahmen auch Fleiß und Einkommen der Lehrer ab. An den Verhältnissen des Schulbesuchs konnte gezeigt werden, daß in Transdanubien die Komitate Moson, Sopron und Fejér im Vergleich zur südtransdanubischen Region an der Spitze lagen, womit sich auch wirtschaftsgeschichtliche Abweichungen zwischen beiden Regionen bestätigen. Mit der Einführung ökonomischer Fächer erhöhte sich die Zahl der Schulbesucher, drei Viertel der Schulpflichtigen besuchten die Schule im allgemeinen regelmäßig. Der Wert des Vortrags wurde durch den Umstand erhöht, daß Verfasser seine Untersuchungen auch auf andere Regionen der Monarchie ausdehnte. Es bestätigte sich, daß die als günstig zu bezeichnenden transdanubischen Schulverhältnisse nur von Vorarlberg und Oberösterreich übertroffen wurden.

MAGDA MÓRA zeigte in ihrem Vortrag zur "Volksbildung des Komitats Fejér 1848--1868", daß sich bis 1870 die Anzahl der Schulen verdoppelte. Zu dem Zeitpunkt arbeiteten 298 Lehrer in 194 Schulen. In den zwei Jahrzehnten nach 1848 wurden 24 Schulen erneuert und auf Pußten neue Schulen gegründet. Die Ausrüstung der Schulen und ihr Erziehungsniveau blieben aber hinter den Anforderungen der Zeit zurück, der größere Teil der Lehrer muß ja im heutigen Sinne als "ohne Ausbildung" betrachtet werden. Ausreichend waren diese Bedingungen lediglich an den Judenschulen. Die Zahl der Nationalitätsschulen betrug 11, deutsch wurde aber an fünf weiteren Schulen unterrichtet. Ein reales Bild über die Schulpolitik dieser Zeit gab der Referent mit einer Feststellung, in der er die im Besitz des Unterrichtsfonds befindliche Schule von Szentágota /gegr. 1816/ charakterisierte. Diese wurde 1868 von 67 Kindern besucht, es gab aber weder Bänke noch Fenster darin, und die Magd des Lehrers schlief nachts dort. Die Zeitgenossen hofften, daß das zur Erhaltung der Schule verpflichtete Kulturministerium auf seine Versäumnisse aufmerksam wird und eine neue Schule errichtet.

Der Vortag ISTVÁN KOTNYEK'S mit dem Titel:"Der Elementarschulunterricht im Komitat Zala 1848-1868" widerspiegelte gut die Geschichte der Volksbildung des aus kleinem Dörfern bestehenden Komitats Zala in den Jahren des Absolitismus.Es ist schade, daß der größere Teil des Vortrags die Annahme des Volksbildungsgesetzes behandelte. Auf Sitzungen der Lehrkörper Vorgebrachtes wurde vorgestellt und auch die Atmosphäre widergegeben, in der sich Diskussionen zum Unterrichtswesen abspielten. Es wurden auch zahlenmäßige Angaben gemacht. 1860 arbeiteten 263 Lehrer in 248 Schulen. In der Mehrzahl der Schulen verlief der Unterricht ohne Klassenaufteilung. In 71 Gemeinden gab es überhaupt keine Schule. Bis 1868 erhöhte sich die Anzahl der Schulen auf 331.

FERENC REÖTHY ließ die Vergangenheit einer einzelnen Siedlung in seinem Vortrag: "Die Volksschulen von Köröshegy zur Zeit des Absolutismus" anhand von deren Schulwesen aufleuchten. Dei Gemeinde und deren bildungs- und kulturgeschichtlichen Wurzeln reichen bis zu den Zuständen der Eroberungszeit zurück. "Die abgebrannte Schule der Gemeinde illustrierte gleichzeitig die über die Köpfe der Bevölkerung hinweggegangenen Stürme der Geschichte". Beim Schulbesuch

und den schlechtere Ergebnisse erzielenden Schülern war die gesellschaftliche Situation determinierend. Aus Schulunterlagen ist bekannt, daß die Mehrzahl der Eltern Dienstboten, Pächter und Viehhirten waren. Als Grund für das Fernbleiben von der Schule sind solche Eintragungen wie: "Hat keine Schuhe" häufig. Der Vortrag widmete sich der Tätigkeit des Geistlichen György Gaál, der wertvolle kulturelle Dienste leistete und nach dem Sturz der Revolution 6 Jahre in Kufstein gefangen saß.

ISTVÁN SURÁNYI skizzierte in seinem Referat: "Volksbildungsverhältnisse in Székesfehérvár 1848-1868" die Sphären, die sich hinter der Bildung verbargen und gab dann eine geschichtliche Zusammenfassung über den Weg des Elementarunterrichts von der ersten Ratio bis zur modernen Konzeption von Eötvös. Der Vortrag stellte in der Reihe der Korreferate einen besonderen Farbfleck dar und beschrieb eine königliche Freistadt über deren Bildungswesen ein Querschnitt gegeben wurde. Zur Zeit des Absolutismus wurden bedeutende Anstrengungen unternommen, um das Bildungsniveau in der Hauptelementarschule der Stadt zu heben, wo 1869 35,92 % der 22.683 Einwohner noch nicht lesen und schreiben konnten.

Dem chronikartig kurzen Vortrag von LAJOS GECSÉNYI zur "Volksbildung der Stadt Győr 1849-1867" war zu entnehmen, daß zur Zeit des Absolutismus der nationale Kampf /bzw. der Bedarf daran/ in den kulturellen Forums weiterging. Es ist bekannt, wie lebhaft das Regime auf Erinnerungsschriften und Gepflogenheiten der 48-49-er Jahre reagierte. Verordnungen verboten Zusammenkünfte und Bewegungen politischen Inhalts. Trotzdem fanden die Besten der Nation in Bibliotheken und Leservereinen Möglichkeiten, den Freiheitsgeist, das Anliegen der Nation wachzuhalten. Eine Bewegung mit Widerhall im ganzen Land erreichten Vörösmárty in Győr, der Tod von Széchenyi und mehrere Initiativen von János Xantus.

In der Sektion für Nationalitätsgeschichte hielt LÁSZLÓ SZITA den einleitenden Vortrag mit dem Titel: "Die Nationalitätsstruktur SO-Transdanubiens um die Mitte des 19. Jahrhunderts und die politische Stellung der Nationalitäten dieser Region zur Revolution". Im ersten Teil des Vortrags wurde die Nationalitätsstruktur der südöstlichen Komitate untersucht bzw. es wurde auf die in früheren Jahrzehnten im Kreise der Nationalitäten vorgegangenen Veränderungen hingewiesen. Fast die Hälfte der Einwohnerschaft von Baranya und zwei Drittel der Einwohner von Pécs gehörten 1848 den Nationalitäten an. Zur Zeit des Absolutismus kam es zu einer Verschiebung; das Deutschtum gewann zu Lasten der Serben an Bedeutung. Die Deutschen erstarkten besonders in Dörfern und in landwirtschaftlichen Gebieten. So war es auch in Tolna. 90 % der Einwohner des Komitats Somogy waren Ungarn, so daß sich die Nationalitätsfrage hier nicht mit vollem Gewicht stellte. Bis 1848 war die südslawische Assimilation bedeutend vorangeschritten. Serben, Kroaten u.a. schlossen sich dem konterrevolutionären und ungerechten Krieg des Volkes jenseits der Drau nicht an.

GÁBOR FARKAS stellte im ersten Teil seines Vortrags: "Die Nationalitäten des Komitats Fejér 1848-1868" das Verhalten der deutschen und serbischen Einwohnerschaft dar. Er wies darauf hin, daß die Fronbauernbefreiung, allgemein die Ausdehnung der bürgerlichen Freiheitsrechte auf die Kätner der Stadt und die Fronbauern des Dorfes große Wirkung ausübten. Ohne Rücksicht auf Nationalitätszugehörigkeit schlossen sie sich dem Schutz der Errungenschaften der bürgerlichen Revolution an und betrachteten das ungarische nationale Anliegen als das ihre. Der Anschluß der serbischen Einwohnerschaft von Székesfehérvár an Jellasics war nicht von erfolg gekrönt. Im zweiten Teil des Vortrags befaßte sich de Referemt mit der Nationalitätenentwicklung in der Zeit des Absolutismus. Er betonte, daß die Bemühungen zur Verdeutschung zum Mißerfolg verurteilt waren, weil die Entwicklung in den Jahrzehnten vor 1848 die Ungarn begünstigt hatte und sich durch nichts aufhalten ließ. Dieser Prozeß bezieht sich auch auf die ab 1850 nach Székesfehérvár einströmenden deutschsprachigen Juden.

ÉVA KISASSZONDI skizzierte im Korreferat: "Die Nationalitätsentwicklung des Komitats Tolna 1848-1849" das politische Verhalten der gemischten Bevölkerung, die zwar in ihren sich immer mehr assimilierenden Gefühlen ungarisch wurde. Der Vortrag umfaßte mehrere Fragenkreise. So wurde die wesentlichste Frage herausgearbeitet, und zwar [illegible] daß die Wirkung der Ausdehnung der bürgerlichen Freiheitsrechte von der Nationalitätsbevölkerung nicht ermessen werden konnte, und die deutschen Dörfer leisteten bei der Anmusterung zur Nationalgarde Widerstand. Man könnte glauben, daß die Bauernschaft aufgrund ihrer Nationalitätszugehörigkeit, also infolge des Bewußtseins ihrer deutschen Nationalität Widerstand leistete. Die erfahrene Forscherin gab im wesentlichen Antwort darauf, daß die Deutschen infolge ihres Nationalitätsbewußteins in Gegensatz zum ungarischen Patriotismus kamen, es wirkte aber auch ihre eigentlich antifeudalale [illegible] Grundhaltung auf sie. Die Abneigung gegenüber der Nationalgarde war nicht nur für die deutsche Einwohnerschaft charakteristisch. Auch die reiche ungarische Bauernschaft entzog sich, wenn möglich, der Militärpflicht und schickte an ihrer Stelle andere. Aus dem Referat ging hervor, daß unter der Bauernschaft versteinerte Gewohnheiten lebten, die auch die Ergebnisse der taumelartigen März- und Apriltage des Jahres 1848 nicht brechen konnten. Die andere außerordentlich wichtige Frage, die neuartig wirkte, stand mit dem allgemeinen Verhalten der deutschen Bauernschaft in der "Schwäbischen Türkei" im Zusammenhang. Es wurde festgestellt, daß die Deutschen ganz und gar nicht auf der Seite des Freiheitskampfes standen. Darauf muß besonders deshalb aufmerksam gemacht werden, weil die Fachliteratur im allgemeinen in den Ereignissen des Herbste 1848 das positive Verhalten der Nationalitäten hervorhebt. Bei Ozora waren jene Gruppen der Deutschen anwesend, die sich für Ungarn hielten und städtische und ländliche Bürger, Beamte und Regierungsangestellte waren. Es ist aber unvorstellbar, daß die gesamte Einwohnerschaft der deutschen Dörfer dort gewesen wäre, nicht einmal die der am nächsten gelegenen Dörfer. Die Feststellungen der Vortragenden sind neu und sehr wichtig und verpflichten sie gleichzeitig, ihre Forschungen fortzusetzen und den Fragenkreis zu vertiefen. Bleibt also festzustellen, was die tieferen Wurzeln dafür sind, daß die deutsche Bauernschaft dieses Kreises eine Abneigung davor hatte, 1848-49 dem ungarischen nationalen Anliegen zu dienen.

Bedeutende Ereignisse im Schutz des revolutionären Pest-Buda wurden von LÁSZLÓ MÉSZÁROS in seinem Vortrag: "Der Angriff von Jellasics und der Kampfbereich Csepel-Insel des 1848-er Volksaufstandes auf der Tiefebene" hervorgehoben. Die ethnische Verteilung der Bevölkerung, der Prozeß der Organisierung der Nationalgarde, die Rolle der Aufständischen bei der Vernichtung des Kriegskorps Róth, das schnelle Vorankommen Artur Görgeys, des Befehlshabers des Kampfbereiches sowie die Umstände der Hinrichtung von Ödön Zichy, eines Großgrundbesizers des Komitats Fejér werden beleuchtet.

Aus dem Vortrag von FERENC TEGZES: "Das Verhalten der kroatischen Soldaten zur Zeit der Septemberintervention 1848 im Komitat Baranya" konnten wir u.a. erfahren, daß die Kämpfer Jellasics's mit Ausnahme der Soldaten der Grenzwache zum Niederschlagen der ungarischen Revolution gezwungen wurden. Zwischen dem kroatischen und dem ungarischen Volk besteht eine jahrhundertalte Beziehung, die frei von Haß ist. Der sich über Generationen fortsetzende Respekt füreinander war ein Grund dafür, daß das Verhalten der Kroaten auf dem Gebiet von Baranya nicht feindlich war. Der Zwist zwischen beiden Völkern wurde von herrschenden Kreisen geschürt, als ihre dafür gehaltenen Kränkungen - die von den Volksinteressen weit entfernt waren - mit Hilfe von Waffen gelöst werden sollten. Ein eklatantes Beispiel dafür lieferte Jellasics, der an der Spitze einer kleinen kroatischen Nationalistengruppe stehend sich mit dem raktionärsten politischen System Europas verbündete. Der Vortrag zeigte überzeugend, daß der von Habsburger [illegible] als Mittel der Konterrevolution benutzte Jellasics im kroatischen Volke keine Unterstützung fand.

Im Mittelpunkt des Vortrags: "Kázmer Batthyány und die Nationalitäten" von MIKLÓS FÜZESY stand die kroatische Frage. Der ungarische Standesnativnalismus erkannte die Rechte der Nationalitäten nicht an, was auch im Herbst 1848 zur Geltung kam. Der kroatische Parteienschlag war selbstverständlich eine unrechtmäßige und konterrevolutionäre Tat. Batthyánys Verhalten gegenüber den kroatischen Gefangenen war aber mehr als eine großmütige Geste und gehörte vielleicht zu den Wegbereitern des Kompromisses. Der serbische Aufruhr wurde von ihm aber niedergeschlagen, denn er sah darin sehr real eine gesellschaftliche Anarchie. Es wurden auch die Verhandlungen mit den Rumänen und deren Ergebnisse analysiert. Am Ende des Vortrags wurde festgestellt, daß 1848-49 ein Kompromiß unter der ungarischen und Nationalitätsbevölkerung unmöglich war, weil die führende Garnitur keiner einzigen Seite über eine Ideologie verfügte, die den einzigen zu beschreitenden Weg, das gemeinsame Schicksal gezeigt hätte.

FERENC ERDÖS charakterisiert in seinem Vortrag: "Die kaiserlich-königlichen Kommissare des Komitats Fejér im Dienst der Gegenrevolution" einleitend die zeitweilige Besetzung des Komitats sowie unter der Bauernschaft isoliert auftretende gegenrevolutionäre Bewegungen. Der kaiserlich-königliche Kommissar Ede Gyulai Gaál organisierte zwischen Januar und April 1849 den Zielen der Gegenrevolution entsprechend die Verwaltung des Komitats und von Székesfehérvár um. In seiner Bemühung wurde er besonders von den Grundbesitzern unterstützt. Der Kommissar konnte die kaiserliche Herrschaft nicht festigen: der siegreiche Frühjahrsfeldzug des Honvédheers und der zunehmende Widerstand des Volkes zwangen ihn dazu, Ende April 1849 zu fliehen. Im Juni 1849, z.Zt. der sich entfaltenden österreichisch-russischen Intervention wurde das Komitat neuerlich vom kaiserlichen Heer verwüstet. Die kaiserliche Wache der Stadt wurde am 10. August von Volksaufständischen vertrieben. Honvédeneinheiten und irreguläre Truppen hielten Székesfehérvár und einzelne Gebiete des Komitats bis zum 19. August. Der neuernannte Kommissar Ignác Héringh führte eine Militärherrschaft ein, nachdem die Einheiten der Generalmajore Falkenhayn und Jablonowski den Aufstand niedergeschlagen hatten.

LÁSZLÓ LUKÁCS untersuchte in seinem Referat: "Erinnerungen an die Revolution von 1848-49 und den Freiheitskampf in der Volksüberlieferung des Komitats Fejér" mit Hilfe von in Dörfern des genannten Komitats gesammelten Geschichtssagen, Volksliedern und Aufzeichnungen von Bauern, wie die lokalen Ereignisse der Revolution und der Freiheitskampfes /Bauernbefreiung, Organisation von Nationalgarde und Honvédenheer die Schlachten von Pákozd und Mór, der Sieg bei Ozora, Niederschlag des Freiheitskampfes und Willkürherrschaft/ in Volksüberlieferungen bewahrt wurden. An alle diese Ereignisse schließen sich nämlich bis heute lebende Überlieferungen an, hauptsächlich in geschichtlichen Sagen und Volksliedern.

Die Familiengeschichtliche Sektion wurde von ISTVÁN KÁLLAY eröffnet, der dann als Diskussionsgrundlage von Vortrag: "Veränderungen im materiallen Privatrecht nach dem Avitizitätsgesetz /1852/" hielt. Der Referent ging davon aus, daß die gesellschaftlichen Errungenschaften der siegreichen 48-er Märzrevolution von der Gegenrevolution nicht vernichtet werden konnten, so mußte auch diese mehrere Jahrhunderte alte Säule des ungarischen Feudalismus gestürzt werden. Danach wurde der Begriff Avitizitätsgesetz geklärt und auf die Erbfolge hingewiesen. Das Wesen des Avitizitätsgesetzes von 1853 analysierend, wurde die Aufmerksamkeit darauf gelenkt, daß auf die Wirkung des Oktoberdiploms /1860/ die sich auf die Erbfolge beziehenden Verordnungen des Gesetzes von der Versammlung der Landesrichter /Januar 1860/ abgeschafft wurden. Die Avitizität wurde vom Abstammungserbrecht, das Schenkungssystem vom Grundbuchrecht abgelöst. Allerdings blieben die Familienfideikommisse bestehen, es entstanden zwischen 1852 und 1879 sogar 17 neue im Land: darunter wurden im Komitat Fejér 1853 von der Familie Nádasdy, 1856 von der Familie Batthyány, 1875 von der Familie Eszterházy /Csákvár/, 1877 von der Familie Károlyi und 1879 von der Familie Zichy /Aba/ Fideikommisse gegründet.

MÁRIA KISS stellte in ihrem Vortrag: "Die Erbfolge der Familie Erdődy vor der Gründung des Fideikommisses im Jahre 1873" die Entstehung des Erdődy--Vermögens, die Abstammung der Familie sowie die Erbfolge der einzelnen Linien vor. Die Gründung des Fideikomisses im Jahre 1873 wurde vom Avitizitätsgesetz abgeleitet und die aufmerksamkeit der Zuhörerschaft auf die Erbordnung des Fideikommisses gelenkt.

Im Korreferat: "Beiträge zu den Familienbeziehungen und der Machtpolitik der Zichys im Komitat Fejér" wurde von ANDOR CSIZMADIA die Rolle der Familie Zichy in den 1840-er Jahren beleuchtet. Herkunft und Besitztümer der Familie wurden skizziert. Referent widmete sich besonders der Verwaltungstätigkeit von Ödön Zichy und wies richtig auf die politische Stärke der Familie Zichy hin, die damals in Komitatsversammlungen ermessen werden konnte. Es wurde betont, daß die Familie bis 1848 das öffentliche Leben des Komitats lenkte.

LÁSZLÓ BALÁZS sprach über die Tätigkeit von Kázmér Batthyány im öffentlichen Leben". Einleitend wurde betont, daß die hervorragende Persönlichkeit des Freiheitskampfes 1848-49, der Außenminister und u.a. Besitzer von Siklós, K. Batthyány im öffentlichen Leben des Komitats Baranya eine bedeutende Rolle spielte. Es wurden Parallellen zu den Vorstellungen von Lajos Batthyány, Albert Munkácsy und Táncsics gezogen. Der Referent beschäftige sich eingehender mit dem energischsten Mitglied der Bewegung, mit Albert Munkácsy. Der von Dániel Kossa organisierte Volksaufstand wurde vorgestellt. Der Vortrag verfolgte den Themenkreis bis zum Tode von Kázmér Batthyány.

MIHÁLY SZILÁGYI beschrieb im Vortrag: "Die Geschichte des Handelshauses Pirnitzer" den Lebensweg József Pirnitzers, des Begründers des Szekszárder Handelshauses Pirnitzer /1840/. Richtig wurde die Bedeutung von Szekszárd als einem Handelszentrum skizziert. Aufmerksamkeit verdient die Feststellung, daß die Kaufleute einen großen Teil ihres Einkommens in den Kauf von Weinbauflächen und Grundstücken investierten. Der Referent zeigte an drei Typen, dem Handelskapitalisten, dem Bankier und dem Journalisten die in der städtischen Bevölkerung vorgegangenen Veränderungen, die bereits Anzeichen für die Entfaltung kapitalistischer Entwicklung sind.

KÁROLY BORSY sprach über die "Rolle der Druckerfamilie Taisz im Leben von Pécs". An der Geschichte der Familie Taisz wurde die vertikale quasi-dynastische Anschauung vorgestellt. Mihály Taisz gründete 1867 die Mohácser und 1868 eine Druckerei in Pécs. Sein Sohn wurde bereits Jurist. Mit ihm ging der Name Taisz in die als Elite der Stadt geltende geistige Aristokratie ein. Der Referent faßte die Hauptzüge der quasi-dynastischen Anschauung sehr gut zusammen.

MIKLÓS ZÁBORSZKY wandte sich in seinem Referat: "Die Geschichte einiger Bauernfamilien in Sur bis 1848" der Geschichte und Genealogie der arbeitenden Klassen zu. Das ist umso lobenswerter, weil wir bisher nicht viele derartige Versuche kennen. Unter den Bauernfamilien befaßte er sich hauptsächlich mit den Familien Sógorka /Sefcsik/, Sinkovics /Kollár/ und Magyar /Kovács/. Als Quellenmaterial dienten Erfassungen, Urbarien und Matrikeln.

KLÁRA MAJOROS befaßte sich in ihrem Korreferat: "Die Integration und Heiratsbeziehungen einer irischen Familie in Ungarn im 19-20. Jahrhundert" mit der Anpassung der zu Anfang der 1800-er Jahre aus Irland nach Ungarn eingewanderten Familie Egan. Der Lebensweg einzelner Familienmitglieder und der Prozeß wurden nachgezeichnet, in dessen Laufe die aus dem Ausland stammenden Fremden zu ungarischen Bürgern, zu tätigen Patrioten wurden. Die Familienmitglieder wurden adlige Grundbesitzer, über Adelswappen verfügende Gelehrte, Bürgerfamilien sowie Handels- und Industrieunternehmer. Referent belegte alle drei Typen mit Beispielen.

JÓZSEF IHAROSSY hob in seinem Vortrag mit dem Titel: "Czindery und Tallián, kaiserliche Kommissare in Somogy 1849-1850" hervor, daß die Kampfhandlungen des Freiheitskampfes 1848-49 das Komitat Somogy nur beim Durchmarsch der Truppen von Jellasics berührten, seine Acker aber nicht verwüsteten. Generalleutnant Burich sandte am 15. Januar 1849 ein 11 Punkte enthaltendes Einnahmeschreiben nach Somogy und teilte gleichzeitig mit, daß der ehemalige Obergespan László Czindery zum kaiserlichen Kommissar ernannt wurde. Am 1. Februar 1849 gründete Czindery einen neuen Beamtenkörper, dessen erster Untergespan der bisherige Oberstaatsanwalt János Tallián wurde. L. Czindery war Mitglied der obersten Klasse, seine Vorfahren hatten kroatische Beziehungen. Im April 1848 beseitigten vordringende Honvédenheere die Herrschaft von Czindery.

János Tallián übernahm im August 1849 die Funktion des Komitatsvorstehers, von der er im September 1850 zurücktrat. Er war eine widerspüchliche Persönlichkeit. Tallián hätte im Herbst 1848 an der Drau Dienst in der Nationalgarde leisten müssen, berief sich aber auf seine Krankheit. Das hinderte ihn allerdings nicht, den Dienst für den Kaiser Anzunehmen. /Mit dieser Tat rief er den Zorn seiner Zeitgenossen, der Schützer des nationalen Anliegens heraus. Seine Tat - mitten in einer zugespitzten politischen Lage, als das Land den passiven Widerstand aufnahm - ist durchaus nicht zu entschuldigen./.

Die Schlußsitzung fand am 25. Mai mittags statt. Dei Sektionsleiter faßten das Wesentliche der Vorträge und die Ergebnisse der einzelnem Sektionen zusammen.

LÁSZLÓ KATUS befaßte mit dem Niveau der Konferenz und wies auf weitere Forschungsgebiete, wesentliche Quellen und Forschungsmethoden hin. Anschließend dankte er der Zuhörerschaft,den Referenten und Diskussionsrednern für ihre Teilnahme und schloß die Konferenz ab.Im Namen des Rates des Komitats Komárom teilte der Hauptreferent für Bildung und Kultur mit, daß im Herbst 1979 in Tatabánya eine Industriegeschichtliche Konferenz stattfinden wird,zu der die Hilfe von PAB und VEAB erbeten wurde.

KLÁRA T. MÉREY teilte abschließend mit, daß die nächste Siedlungsgeschichtliche Konferenz im Zuständigkeitsbereich der PAB stattfinden wird und deren Organisation vom Archiv Kaposvár übernommen wurde.

Redaktuer

REPORT ON CONFERENCE III FOR THE SETTLEMENT-HISTORY OF TRANSDANUBIA

The conference was part of the scientific events of the Alba Regia Days held in Székesfehérvár between 24-25 May 1978. The conference was organized by the Settlement-Historical Expert Comittee of the Veszprém Comittee of the Hungarian Academy of Sciences /VEAB/, the number VIII Expert Comittee of the Pécs Comittee /PAB/ and the Transdanubian organizations of the Hungarian Historical Society. Representatives of the above organs took part in forming of the scientific program, in the selection of lectures and in organization of the congress as well. The headquater of the organizing comittee was in the building of the Fejér County Archive. The conference was backed financially by the Székesfehérvár Town Committee. The lectures were presented in the lecture-rooms of the County Cultural Center.

The opening ceremony of the conference took place at 9 o'clock a.m. on 24 May. Before the plenary session Mrs. Nagy, the cultural deputy chairman of the Fejér County Executive Comittee welcomed as a hostess the representatives of organs taking part in the organization, namely István Katus, Ph.D. of historical sciences - the chairman of the conference, Lajos Ruzsás, doctor of historical sciences /PAB/, István Kállay, doctor of historical sciences /VEAB/, József Kanyar, Ph.D. of historical sciences /Historical Society/. Among others Mrs. Nagy emphasized that Székesfehérvár was already a second time host of this scientific meeting, because the lectures presented here contributed not only to the historical sciences but also to the public education of the town.

That was followed by LÁSZLÓ KATUS'S plenary lecture "The Main Features of Economical and Social Development of Transdanubia between 1848 and 1867". The lecture pressed out the main trends of economic and social development of the region, thereby it served as a suitable frame and starting point for more detailed discussions of the settlement-historical questions of the period between 1848--1867. The lecturer compared the data of Transdanubia with those of the whole country and even with the data of the Monarchy, then he stated that this region was from economic point of view the most developed part of Hungary. On this territory the capital development began in a rather early time; in the agriculture the mechanization and the paid work played an important role, its industry began also to increase but remained unilateral. As for the social problems the author discussed the trends of population and urbanization, the ratio of industrial workes and the scources of civil incomes. After the plenary lecture the conference continued its work in five sessions. IMRE WELLMANN, chairman of the agriculture-historical session discussed in his lecture "The Problems of the Hungarian Agriculture after 1848 in the Survey of the Contemporary Economical Literature", the questions of the capital development of the agriculture.

After the defeated revolution the members of the Hungarian landowner class were excluded from the public life practically. Nevertheless a limited accumulation of economic energies was possible, especially for landowners fulfilling the restricting requirements of absolutism. However, this development was limited by taxis and other encumbrances, by relics of feudal times and traditions. The years after the emancipation of serfs were influenced by the "fossilized spirit of past times", therefore the great farms were in lack of working hands because the peasantry hardly found its own way of life among the new conditions. They did not understand why their taxis were higher than they were before 1848. The progress was slow but started at last. The intensive farming began to spread out but in the fifties still an underdeveloped agriculture was general on the hay-fields and grazings.

As a consequence the level of animal keeping was also low. The literature of that time emphasized the importance of artificial feedstuffs, the intensive animal keeping and the regular fertilization. At last the lecturer cited literary scources proposing the replacement of the usual two and three side rotation farming with the shift system. The first contributor was EMIL SIMONFFY who in his paper, Methodical Questions of the Investigation of Peasant Farms during the Decades Following the Emancipation of Serfs in Zala County directed the attention to those archieval and other scources that made possible the detailed investigation of the topic, and to the methods resulted an approximate determination of the ratio of peasant farms.

KLÁRA T. MÉREY: in her lecture "The effect of Redistribution of Fee Estates on the Forming of Settlement in Somogy in the Time of Absolutism," pointed out the development and stabilization of the great farms. On the other side the number of the medium-sized farms decreased, the redemption of lands was disadvantageous for the peasants. The qualitative and quantitative changes carried out in possession of farms influenced the settlements and resulted structural changes in them as well.

ISTVÁN NASZÁDOS at the beginning of his lecture "The Economic Situation in the Sárvár Domain between 1848 and 1867" reviewed the owners of the domain. In the discussed period the domain was already possessed by the prince of Modena. In the middle of the 19th century a modern farming was carried out on this domain. The landowner could invest a large sum of money into this domain on account of his Italian properties. That time the Sárvár domain stepped on the way of capital development preceding not only all of the Transdanubian farms but those of the surroundings as well.

LÁSZLÓ GYÜSZI in his economic contribution bearing the title "Economical and Social Changes in Oroszlány after the 1848 Revolution," summarised the most important aspects of the particular life of Oroszlány. He illustrated the unsuccessful struggle of peasants with the landowners, we learned that the inhabitans, beside the agriculture, managed to find some other means of subsistence, nevertherless, the agriculture was dominant. He touched upon the questions of woods and gave also a description of the means of subsistence of cottars.

GÉZA BENCZE'S contribution "The Systematic "land-cloth" of Somogy County - a County Map from 1850" gave an account about an unsuccessful effort. Although the map in question - unique for its size and value - was not finished, its data were used for another map published about 1860. However, the latter contained only parts of the previous one designed 20 years earlier.

KLÁRA DÓKA: spoke about "The 1848-1867 Canalization of the Sárviz and Sió Rivers." These works carried out on the eastern part of Transdanubia had great importance. Before the canalization both river were surrounded with marshes, settlements were formed only at the edges of marshes or on island-like hills. Before the 18th century the inhabitants utilized these waters well. However, as the population increased, the need of draining of marshes arose. The draining of marshes was finished by the middle of the 19th century and on the fields occupied earlier by water the number of inhabitants increased, a series of new settlements were formed. Both canalization was successful, in addition new plans were also prepared, for instance, a plan from 1863 - How to make the Sárviz river passable.

IMRE DANKÓ'S lecture The Settlement-History of Sárbogárd gave a review on a characteristic settlement of Mezőföld. Since the 19th century the economic and political attraction of Bogárd lying at trade roads' crossing and far from market places, inhabited by large cottar and gentry families, had been increased. Indicating this increased importance Bogárd became a markettown. In the second half of the 19th century, due to its fabourable location, a fast development took

place in the town. Its political role increased as it became the administrative and forensic centre of the distinct, its commercial importance increased also by getting a railwayjunction. Since the beginning of the 20 eth century Sárbogárd is an important regional centre of Fejér county.

ISTVÁN DRASKÓCZY and PÉTER PIFKÓ in their lecture "Social Connections in Bajót between 1828 and 1863" studied the marriage-connections and the degree of relations among the cottar and peasant families of this settlements lying on the mine-country of Esztergom county. Among others the authors used the data of censuses in the years 1828 and 1869. Listening to the lecture it became evident that it is a relativly new and unexploited field of investigation, however, the obtained results are valuable, therefore further investigation of this field would be reasonable.

ÁRPÁD BLÁZY'S contribution "The Effect of the 1855 Year Cholera Epidemic on the Population of Zala County" reviewed the preventive provisions, the reasons, the spreading and course of this epidemic rather frequent and heavy in the modern times also. The lecturer pointed out that the absence of blockade promoted the spreading of this epidemic, which destroyed mainly on settlements lying besides the roads. He justified that the rivers and brooks did not contribute to the spreading of the epidemic, as the direction of the spreading was opposite to the river's flowing. The victims of epidemic belonged mainly to the lower classes.

PÉTER LŐRINC: at the beginning of his contribution "The Agriculture of Bánát in the 19th Century" restricted the territory in question to Torontál and Temes counties and did not touch the problems of Krassó-Szörény and Arad counties. The contribution emphasized among others that the Bánság-csuntry was not uniform neither today nor before 1918, this territory was inhabited by many nationalities, and beside that, a variety of land distribution also characterized it.

SIFTER VANEK: in his lecture "The Settlement of Gipsies in the Mura-Country" gave a historical review on the dispersing of this ethnic group in Europe. He presented data verifying that the number of gipsies in the Balcan, in South-Western Europe and in the Danube-basin had already been considerable in the Middle Ages. Later on the lecturer pressed their intolerable situation as they were oppressed practically in each country. In the course of the development of the modern times the gipsies were unable to assimilate into the ruling nation anymore, in contrast with the Middle Ages when this assimilation was still possible. During the modern times development the social differences between the "civil" inhabitants and the gipsies have been further increased. The lecturer mentioned also that nowadays in Yugoslavia the gipsies are considered as a national minority.

The chairman of the town-historical session was Géza Eperjessy. In his plenary lecture he pointed out that in 1849 a new period began in the development of the Transdanubian towns. The trade capital played an important role in this development. Győr, Sopron, Szombathely and Kaposvár are good examples of this development. In these towns the population increased, the trade capital moved into the induststry, promoting further industrial development. At the same time in some towns of West-Hungary, for instance in Kismarton, Ruszt, Kőszeg etc. the development slowed down in the absence of the above mentioned factors. The increasing traffic on the trade roads also contributed to the development. Nevertheless, these trends are not general. The capital concentrated extremely in Budapest influenced unfavourably the development in the Transdanubian towns.

The first contributor of the session was ANDRÁS ORTUTAY, who discussed the topic "Social and Economic Relations in Esztergom in the 19th Century". It became clear that there was no significant development in the that time Esztergom and the same referred to the three nearby market-towns: Érseki-viziváros, Szentgyörgymező and Szenttamás. There was no industry, its mill-industry was ruined by the competition of capital. The nearby coalmine-industry did not af-

fect significantly the town. However, its small-and craft-industry and the vine-growing culture remained significant. Its economic attraction influenced rather the counties of the Felvidék than the Transdanubian ones. Esztergom had no railway connection, even the coal transport was carried out by carts.

The above picture is confirmed by the fact that there were only a few merchants and manufacturers among the tax-payers of the town, most of them were living on agriculture, we can call them peasants in that time already. The society of the town became more and more poor, this process was indicated by structural changes also.

ELŐD VASS' lecture,"The Beginnings of the Transdanubian Railway Building between 1828-1868" set up a question important also from the point of development of the whole region. According to the lecturer's opinion,considering the that time Transdanubian cities,only Buda and Győr met the requirements of the city status.The building of railway lines would have promoted the further development.The plans had been made but the realization was delayed.In 1848 only 10 per cent of the total length of the Hungarian railway lines was in Transdanubia./A line of 28 km length connecting Sopron and the border/.The lecturer emphasized the importance of this railway line in the fact.that after 1849 the imperial territorial administration which ruled practically all the Transdanubian counties,was established in Sopron.The administration of absolutism promoted to some extent the economic development in Hungary,so offered possibility for the railway building also.At the end of 1855 the Bécs-Győr railway line was accomplished and a year later the Győr-Ujszőny line. In 1857 the Mohács-Pécs line was put in operation.The south railway company finished in 1860 the Nagykanizsa-Pragerhof and the Székesfehérvár-Ujszőny, in 1861 the Buda Nagykanizsa, in 1865 the Sopron-Nagykanizsa, in 1867 the Pécs-Barcs and in 1868 the Barcs--Murakeresztur railway lines. In 1868 already 44 per cent of the Hungarian railway lines were laid in Transdanubia.

ISTVÁN SÁRY in his lecture,"The Economic Development of Győr between 1849 and 1868"discussed the reasons that promoted and, later on, hindered the economic life of the town. First of all the town started to loss its position in the long--distance corn trade, this reduced role correlated well with the putting-in-operation of the first railway lines. Its economic attractive region was reduced also. On the other hand, the accumulated trade capital promoted the forming of a largescale industry.

GÁBOR KOPASZ: in his lecture,"The Iron and Mashine Production of Pécs before 1867"stated that the conditions of manufacturing industry in towns were fulfilled in the middle of the 19th century. These conditions were the following: the coal-mines of Mecsek, the energy of rivers falling down from the mountain, a few hundred skilled working hands, and the intention of capitalists for industrial investments. Among the early industrial contractors the lecturer mentioned namely Endre Madarász, Vince Prick, Pál Haberényi, Antal and János Forster, the Ruprecht brothers and the bellfounders also, who had founded the iron and mashine produciton of Pécs.

ÉVA SOMKUTI in her lecture"The Trade of Székesfehérvár in the Middle of the 19th Century /1849-1867/" discussed one of the most exiting question of the period. In that time the development of a town was determined by the role of trade and commercial capital accumulated in the town in question. The lecturer studied the local effects and realization of national administrative and economical orders. She stated that the structure of the commercial layer had changed numerically and in its composition compared with that of the early decades of the century. The Trade Society lost its corporational hegemony from economic point of wiew also, but saved its corporational structure. But its social prestige did not decrease, therefore played an important role in the local and also in the natio-

nal,social, economical and cultural events such as railway building, postal service, charitable action etc. Important factors of the commerce beyond the authority of the Trade Society are: migration, differenciation of traditional branches, appearance of new professions, development of wholesale trade, transport and comission companies and the joining of agriculture, industry and trade. The establishment and operation of credit banks and insurance companies such as the Saving Bank of Székesfehérvár indicated the effect of accumulation of capital and the speeding up of money circulation.

ANNA LENDVAI: in her lecture reviewed the beginning of the industrial development of Nagykanizsa. It was verified that feudal restrictions hindered the capital development of the town. Despite of the fact that good professions were represented in the guild-system, these already did not promote a further development,the pauperization of craftmen increased further since the middle of the century. The first factories were planted with the aid of the trade capital but later on, the financial capital also contributed to the establishment of industry, however in a rather moderate extent. The new investments were made mainly in the food industry.

MRS. PÁRNICZKY'S lecture,"The Urbanization Process in Székesfehérvár between 1848 and 1868"directed the attention to a field of town-history rather neglected before. The lecturer studied the urbanization process in the case of Székesfehérvár. This settlement in the middle of the past century was rather a country market-town than an industrialised city. The city arrangement started slowly and due to the shortage of capital the canalization, the paving of streets and the building of pavements i.e. steps of urbanization made little progress.

MRS.BENCZE, ESZTER NAGY based her lecture,"The Territorial Mobility of the Inhabitants of Zalaegerszeg in the Middle of the 19th Century"on data and conclusions obtained from the registers of birth, marriages and death of the market--town. She used the data of the 1869 year national census also. She stated that there was a high migration level to the towns, especially among the men. Most of them were craftmen who, looking for job and means of subsistence, migrated into the county seat.

FERENC SZILI at the beginning of his contribution,"The Legal Status of Kaposvár"reviewed the general trends of development carried out in the market-town. He stated that in the market-towns the condition of economic development were more favourable than in the free royal towns. Owing to this, in the middle of the 19th century, in many of our market-towns the population was relatively high and a concentrated small-scale industry had already been developed. In 1867 the manumission compensation offered good possibilities for the inhabitants of Kaposvár, promoting a further capital development.

The chairman of the culture-historical session was JÓZSEF KANYAR who presented a lecture bearing the title"The School Policy of Absoultism in Transdanubia, Taking a Special Account of Somogy County". He emphasized that in this despotism forced on Hungarians there were trends also which aided the development of the civil society. For instance, Leo Thun's educational reform plans had a favourable effect on the Hungarian education system. Naturally, it had an anti-national view but gave a frame for the further development of the public education. It ordered the compulsory schooling of children of 6-12 age and the set up of recapitulation schools. The number of secondary schools was reduced but few of them were transformed to eight class schools. A special attention had been taken to prevent these institutions becoming repeatedly the hotbeds of national movements. The language of education in all secondary schools, except that of Kőszeg, remained Hungarian, however, in Tolna and Baranya, beside the Hungarian, the German language was also permitted. The subjects met the requirements of that time, however, those influencing the ideology were rather of Empire cert-

re, this referred expecially to the history. After 1859 the restriction of Thun's educational system loosened, the changes indicated already the effects of József Eötvös's public educational conceptions.

PÉTER RAJCZI'S lecture bearing the title "The Secondary Schools of Pécs between 1849 and 1868" discussed the effect of Entwurf on the catholic grammar school of Pécs, describing its life and the first final examination. Being a teacher he studied in details the time-table requirement system of the new program of courses and the role of text books. He descriebed the first modern school and the life of the episcopal training college for elementary school teachers, his description illustrated the effect and realization of the Thun's educational conception in Pécs.

ALAJOS DEGRÉ: in his lecture bearing the title "Secondary Schools in Zala County between 1848 and 1867" emphasized that in 1848 three Premonstratensian teachers from Keszthely took part in leading the revolution and were imprisoned later on. There was a real revolution movement at the Piarists in Nagykanizsa, and as a consequence the new superior was arrested and the clergy lost one third of its members. The grammar schools, neither in Kanizsa nor in Keszthely, were unable to operate according to the rules of Thun's Entwurf and this resulted the closing of secondary school of Nagykanizsa. In the autumn of 1850 Kanizsa, at the price of great efforts, could achieve the reopening of the four class sub-school. In 1865, at the expense of additional efforts, the town was able to develop an eight-class school, thereby in the autumn of 1867 the fifth and sixth classes could also start. At the same time Keszthely could 'nt cope with the difficulties therefore it could only realize the plan of an eight-class school in 1891.

FERENC MIHÁLY in his report: "The Function of the Secondary School at Magyaróvár between 1848 and 1868" analysed the efforts made to ensure working again of the Piarist secondary school of Óvár abolished in September 1850. Questions concerning the school became a political and cultural affair of the nation, because it was backed even by the villages of the county. Nevertherless, its right of function had been suspended. In 1851, however, the secondary school opened its gates with no right to publicity, where teaching was pursued in German /geography and natural history/ and in Hungarian. In 1860 they applied again for right to teach in Hungarian, and it was given at last. That was a success for the citizens of the town. The first classes provided teaching mainly for clerks but by the help of the school it managed to form a more educated circle of tradesmen - mongers - clerks, as well.

ELEMÉR KELEMEN'S lecture "Public Education in Transdanubia during the Decade before the Eötvös-law" was connected to the central report of the session. He recited analysing details for the Transdanubia region, and examined in its fullness the educational problems of the years before the public elementary school law in 1868. This was examined through the consideration of the population increase and of the settlement-structure. He pointed out - concidering the development of public schools - that in the sixties loosening obligatory attendance at school, having been strict during the fifties, led to ceasing the obligation after 1861. As a consequence school-attending declined and visitors to Sundays' schools became more and more rare. As a matter of fact, even the teachers' diligence dropped along with their income. Demonstrating the school-attendance ratios the lecturer discovered that Moson, Sopron and Fejér counties were the heading ones with respect to the South-region of Transdanubia, verifying the economic-historical differences between the two regions at the same time. After the introduction of agricultural knowledges the number of schoolmembers were increasing, three quaters of the inhabitants of school-age regularly attended school. The importance of the lecture was raised by the fact that the investigation included other regions of the Monarchy. It was pointed out that the Transdanubian school attendance ratios, which can be considered favorurable, were only surpassed by data from Voralberg and Upper-Austria.

MAGDA MÓRA in her lecture titled az "Public Education in Fejér County between 1848-1868" expressed that the number of schools had doubled until 1870. That time there were 298 teachers in 194 schools. During the two decades after 1848 there occured 24 school-revival, new schools were established on prairies. But the level of school-supply and that of the education was far behind the contemporary requirements because greater part of the teachers should be considered as "unqualified" in its up-to-date sense. It is only the Jewish schools the state of personel supply and accessories of which met the requirements. The number of schools of nationalities was eleven but there were further five ones in which teaching was pursued in German. The lecturer showed the real picture of the school-policy of the age when speaking about the school at Szentágota /established in 1816/, which was in the possession of the "Study Fund". There were 67 pupils attending this school in 1868, but there were no benches and windows in it, and besides the the teacher's maid-servant spent the nights in the school. There was a great hope among the contemporaries that the cultural ministery in obligation of maintaining schools should realize its negligence at last and establish a new school.

ISTVÁN KOTNYEK'S lecture "Teaching in Elementary Schools of Zala County between 1848-1868"really represented the history of public schools in Zala county consisting of small villages during years of absolutism. It's a pity that greater part of the lecture was engaged by analysing how the county accepted the public shool law. Affairs taking place at teaching staff meetings were made known and one could even feel the atmosphere in which discussions over public education might have passed off. Numerical data were mentioned as well. There were 248 schools in 1860 with 263 teachers. In most of the schools teaching was pursued in undivided system /in system where classes were drawn together/. In 71 villages there were no schools at all. By 1868 the number of schools had risen up to 331.

FERENC BEÖTHY in his speech "Public Schools at Köröshegy in the Time of Absolutism" showed the past of villages by the situation of public school of only one village /Kőröshegy in Somogy county/. One could see that the village and its cultural roots go back to the state of Turkish occupation. "The burntdown school of the village represented well the historical storms blown over the population." Considering the going-to-school ratios one could see that it is the social situation which was dominating in case of unsuccessful pupils achieving worse result. By the help of registers of pupils he pointed out that most of the parents were servants, agricultural labourers and herdsmen. As a cause of absence from school you can often find notes in registers of pupils as follows: "he has no boots". The report demonstrated György Gaál, the priest's activity, whose cultural function was very valuable and who was imprisoned in Kufstein for six years after the failure of the struggle for liberation.

By way of introduction of his speech "The State of Public Education at Székesfehérvár between 1848-1868" István Surányi outlined spheres in the cultural background and summarized the way of elementary schools, beginning from the first "Ratio" to the modern conceptions of Eötvös. The lecture in the series of reports showed an independent royal town as an extra patch, and gave a survey of the public education affairs. One could see that remarkable efforts had been made at the main elementary school of the town as an extra patch,and gave a survey of the public education affairs. One could see that remarkable efforts had been made at the main elementary school of the town during the time of absolutism to increase the level of public education. In 1869 35. 92 per cent of the 22,683 inhabitants of the town couldn't write and read.

It turned out of the brief lecture read by LAJOS GECSÉNYI titled as "Public Education of the Town Győr between 1849-1867" that the national fight /or the demand on it/ during the absolutism continued at cultural forms. It is well known how sensitively the regim reacted to the writings, customs, etc. reminding of the 1848-49 years. Meetings and movements of political aim were forbidden by by-laws. Nevertheless, the best ones of the nation found possibilities in libraries and reading

clubs where they could cultivate the idea of freedom and the national affairs. A movement in Győr, making the air re-echo allover the country was the result of Vörösmarty and Széchenyi's death and of several initiatives of János Xantus.

In the session of the history of the nationalities the introductory lecture held by LÁSZLÓ SZITA was "the Nationality Structure of South-Eastern Transdanubia in the middle of the 19th Century, and the Political Standpoint of the Nationalities in this Region, Backing the Revolution." In the first part of his speech he examined the nationality-structure of the south--eastern counties and showed changes happened among the nationalities during the previous decades. One could know from further details of the lecture that almost half of the inhabitants of Baranya county and approximately two-thirds of the population of Pécs consisted of nationalities in 1848. During the time of autocracy a change took place among the groups of nationalities. The Germans gained ground at the expense of the Serbians. The Germans became stronger especially in villages, in agricultural areas. This was the situation in Tolna county. 90 per cent of the population of Somogy county was Hungarian. The nationality problems didn't occur so dominant here. The assimilation of the Southern-Slavs advanced considerably by 1848. The Southern-Slavs, Croatians and the Shokath didn't join the counter-revolutionary and injust war of the people beyond the river Dráva.

In the first part of his lecture "The Nationalities in Fejér County between 1848 and 1858" GÁBOR FARKAS made known the attitude of the Germans and Southern Slavs during the events in 1848-49.He pointed out that the emancipation of serfs and, in general, the extending of the civic human rights to the cottars of towns and to the serfs of villages were of great effect. With no consideration of the nationality they joined for advocating the achievements of the burgeois revolution and they concidered the Hungarian national affair as their own.

Efforts made to support Jellasics by the Serbians of Székesfehérvár proved to be fruitless. In the second part of the lecture the speaker analysed the development of the nationalities during the despotism. He emphasized that efforts with the tendency of Germanization had been considered in advance as a failure, because the developments during the decades before 1848 was favourable to the Hungarians and this progress couldn't be stopped in any way. The same thing concerned the German speaking Jews immigrating into Székesfehérvár after 1850.

The lecture of ÉVA KISASSZONDI: "The Nationality Ratios of Folna County in 1848-49" showed the political attitude of the inhabitants consisting of mixed ethnic groups,although continually assimilating and becoming Hungarians in theit feelings. Her lecture included several problem. For example, one could see the question of most importance, e.g. the nationalities were unable to comprehend the effect of spreading the civic freedom rights, and on account of this, the German villages resisted recruiting the homge guard. One might think that the peasants resisted due to the proper place of their nationalities, e.g. because of their German national consciousness. After all, the researcher gave an answer to this, e.g. the German came to antagonism with the Hungarian patriotism due to their own national consciousness, and they were influenced even by the eventual antifeudal disposition. We know that reluctance to the home guard was characteristic not only of the German nationality.The rich Hungarian peasants, if it was possible, also wriggled out of the conscription and sent others instead of themselves. It appeared from the lecture that there were fossilized traditions among the peasants which couldn't be destroyed even by the results of the ecstatic days of March and April 1848. The other question of great importance, which seemed to be a novelty in the lecture, was connected with the general attitude of the German pesants living in the "Schwäbische Türkei" region. She pointed out that the Germans didn't back the struggle for liberation at all. All the more attention must be paid to this because special literatures generally emphasize a positive attitude of the

nationalities durint the autumn events in 1848. Obviously, on the hills at Ozora one could find German groups which held themeselves Hungarian and consisted of citizens of towns and villages, clerks, and manorial staffpersonnel. It is not plausible,however,that all of the inhabitants of the German villages would have been there,not even from the nearest villages.The lecturer's observations were of novelty and of great importance,and compel her,at the same time,to continue the research and to deepen the circle of problems. It should be found out what the deepest roots of the fact are, due to which the German peasants of Völgység district refused to support the Hungarian Nation's affair in 1848-49.

In the lecture titled as"Jellasics Invasion and the Csepel-Island Military Sector of the Popular Rising in the Great Hungarian Plain in Autumn 1848" LÁSZLÓ MÉSZÁROS recalled the outstanding revolutionary events in the defence of Pest-Buda.He analysed the ethnic distribution of the inhabitants, the organization of the homo-guard army, the role of the popular rising in the Great Hungarian Plain in destroying the "Róth" army corps, the rapid advance of Arthur Görgei, the commandant, and the circumstances of the execution of Ödön Zichy , a big landowner in Fejér county.

. From FERENC TEGZES' lecture titled as "The Standpoint of the Croation Soldiers during the Intervention in September 1848 in Baranya County" one could know among others that the Jellasics army - with the exception of the borderland's soldiers - were forced to suppress the Hungarian revolution. There were centuries old connections between the Croation and Hungarian people without any hatred. And this mutual respect inherited during generations was one of the reasons that the Croations' attitude in Baranya wasn't hostile. Hostilities between the two nations were stirred up by the reining circles, when they wanted to solve their presumed national injuries - which were far from public interests - by means of armed forces. Jellasics set a shining instance for this, who, heading a minor Croation nationalist group, cooperated with the most reactionary political regime in Europe. The lecture proved pursuasive that Jellasics, having been utilized as a means of the Habsburg counter-revolution,could hardly find support among the Croation people.

The Croation problem was also the main topic of MIKLÓS FÜZESI'S lecture: "Kázmér Batthyány ad the Nationalities". The Hungarian feudal nationalism didn't accept the rights of the nationalities, and this kicked back in autumn 1848, as well. Of course the Croation rebellion was a lawless and counter-revolutionary act. Batthyány's behavior towards the Croation captives must surpass the "gentlemanly gesture" and perhaps it aimed at making things smooth for agreement. However, he defeated the Serbian rebellion, because he considered it - very rightly - as a social anarchy. The lecturer analysed the negotiations with the Romanians, and its final result. At the end of the lecture he stated that an agreement in 1848-49 between the Hungarian inhabitants and the nationalities was impossible, because neither of the leading groups of both sides had any ideology which could have shown them the only feasible way, the common fate.

By way of introduction FERENC ERDÖS in his lecture: "The Imperial and Royal Commissars of Fejér County in the Service of the Counter-Revolution" described the provisional occupation of the county and the anti-Austrian movements spreading isolated among the peasants. Serving the purpose of the counter-revolution, Ede Gyulai Gaál, the imperial and royal commissar reorganized the administration of the county and of the town Székesfehérvár between January and April 1849. His efforts were backed especially by landowners.

The commissar couldn't consolidate the imperial power: he was forced to escape at the end of April 1849 because of the triumphant spring-campaign of the honvéd army and because of the increasing popular resistance. During the Austrian-Russian invasion developing in June 1849 the imperial army devastated the county again. On the 10th of August the imperial garrison troops covering the town were chased out by popular rising. The honvéd units and the irregular troops could hold the town of Székesfehérvár and some parts of the county until the 19th of August. Ignác Héringh, the newly commissioned commissar introduced military rule after the rising had been defeated by units of Falkenhayn and Jablonowski, major-generals.

In his speech titled as "Memory of the 1848-49 Revolution and War of Indepence in Popular Tradition" LÁSZLÓ LUKÁCS examined, by the help of historical legends, folksongs, hand-written peasant notices collected in the villages of Fejér county, how the local events of the revolution and the struggle for liberation /emancipation of serfs, organization of home guard and honvéd army, the battle at Pákozd and Mór, the triumph at Ozora, the collapse of the revolution, and the despotism/ remained in the folklore, in the popular memory. Namely until nowadays there are a lot of living traditional material concerning each of the events, mainly in historical sagas and folksongs.

In the genealogy session an introductory was lectured by ISTVÁN KÁLLAY and after that he held a debating summary on "Changes in the Substantive Private Law after the Warrant: of Entailment /1852/".

The lecturer started from the fact that the counter-revolution couldn't destory the social achievments of the victorious March revolution of 1848, so the Hungarian feudalism was obliged to destroy even its centuries old column. After that he explained the definition of entailment and showed the order of succession. Analysing the essence of the entailment warrant of 1853 he drew attention to the fact that the senechal conference /January 1860/ - on account of the October diploma of 1860 - abolished the provisions of the warrant concerning the the order of succession. The entailment was followed by parentelic succession, while the grant system by cadastral right of aquirement. Family entails, however, remained and even 17 new entails were establisened between 1852 and 1879, among others in 1853 the Nádasdy in Fejér county, in 1856 the Batthyány, in 1875 the Eszterházy /of Csákvár/, in 1877 the Károlyi, in 1879 the Zichy /of Aba/ family established entailed estates.

The lecture held by MÁRIA KISS: "The Order of Succession of the Erdődy Family before the Establishment of Entail in 1873" showed the formation of the Erdődy property and the descent of the family and the order of succession of the individual lines. The establishement of entail in 1873 was deduced from the the entailment warrant, furthermore the lecturer drew attention to the order of succession of the entailed property.

The summary held by ANDOR CSIZMADIA: "Data to the Family Relationship and to the Power Policy of the Zichy Family in Fejér County" showed the role of the Zichy family in the years after 1840. He outlined the descent and the property of the family. Ha paid extra attention to the administrative activity of Ödön Zichy. He pointed out truly the political power of the Zichy family which than could be measured at the county membership meetings. He emphasized that the county public life had been directed by them up to 1848.

LÁSZLÓ BALÁZS spoke about "Kázmér Batthyány's Activity in Public Life". By way of introduction the lecturer declared that he was a significant personality as Foreign Minister of the 1848-49 revolution, and he showed an outstanding activity in the public life of Baranya county as the landowner of Siklós. The lecturer compared the ideas of Lajos Batthyány, Albert Munkácsy and Táncsics. Ha paid greater attention to Albert Munkácsy, the most energetic mem-

ber of the movement. He made known the popular rising organized by Dániel Kossa. The report followed the topic with attention up to the death of Kázmér Batthyány.

MIHÁLY SZILÁGYI in his report "The History of the Pirnitzer Business Family" showed the course of life of József Pirnitzer who was the founder of the the Pirnitzer business house established in Szekszárd in 1840. He pointed out properly the importance of Szekszárd as one of the trading centre. The statement that merchants invested their incomes mainly in buying vineyards and estates was remarkable. Changes among citizens, which were the first signs of capitalist developments, were shown through threee types, namely through capitalist businessmen, bankers and journalists.

KÁROLY BORSY: "The Role of the Taisz Printer Family in the Life of Pécs". The report showed the vertical quasi-dynastic way of looking through the history of the Taisz family. Mihály Taisz established his printing works in Mohács in 1867, and in 1868 he founded a new one in Pécs. But he brought up his son to be a lawyer, so, through him the Taisz name got into the spiritual aristocracy which was counted among the upper ten of the town. The lecturer summarized excellently the main characteristics of the quasi-dynastic view.

MIKLÓS ZÁBORSZKY in his report "The History of Some Peasant Families at Sur until 1848" turned himself to the history and genealogy of the working classes. It is all the more praiseworthy because one hasn't happened to encounter many of such attempts so far. From among the peasant families he mainly dealt with the Sógorka /Sefcsik/, Sinkovics /Kollár/ and Magyar /Kovács/ families. As sources he made use of censuses, registrations of fee estates and those of births, marriages and deaths.

The summary held by KLÁRA MAJOROS "The Integration and Marital Relationship of an Irish Family in Hungary during the 19th and 20eth Centuries" dealt with the assimilation of the Egan family come from Ireland to Hungary at the beginning of the 19th centrury. She showed the lives of the family became landed noblemen, intellectuals with coat of arms, middle-class families, and industrial-trading contractors. All three types were demonstrated with examples.

JÓZSEF IHAROSSY in his lecture "Czindery and Tallián, the Imperial Commissars in Somogy County in 1849-1850" emphasized that Somogy county wasn't touched by the operational moves of the 1848/49 revolution, it was only touched when the Jellasics troops marched across, but its land wasn't devastated. On the 15th of January 1849 Burich, lieutenant general sent a conquering letter consisting of 11 articles to Somogy county and announced that László Czindery, the former lieutenant of Somogy county was promoted to imperial commissar. On the first of February 1849 Czindery established a new staff of officers, while the former county attorney János Tallián became the first sub-perfect. László Czindery belonged to the upper ten, whose ancients originated from Croatia.

Czindery's power was destroyed in April 1849 by the advancing honvéd army. In August 1849 János Tallián accepted the county leading office and in September he gave it up. He was a man of contradiction. In autumn 1848 Tallián should have served in the home-guard, but he didn't, alleging his illness as a reason./Whilst he accepted serving for the emperor./.Through his attitude he drew upon himself the hatred of his contemporaries backing the home affairs. In such stained political situation, when the whole country passed into passive resistance, his step can be exused by no means.

The closing session took its turn in the midday on the 25th of May. The session leaders summarized the essence of the lectures of the groups led by them and they drew attention to the results. After that LÁSZLÓ KATUS appreciating the level of the conference directed attention to further fields of

research, to sources of importance and to methods of research. Then he thanked the audience, the lecturers and the called speakers for the participation, and he closed the conference. In the name of the Komárom County Council the educational section head announced during the closing session that in autumn 1979 there is being held an industrial history conference in Tatabánya, and he asked for the helping hands of PAB/The Pécs Committee of the Hungarian Academy of Sciences/ and for those of VEAB /The Veszprém Committee of the Hungarian Academy of Sciences/.

At the end KLÁRA T. MÉREY announced that the next conference on the settlement history will be held at the territorial competency of PAB, and the Archives of Kaposvár took its organization upon itself.

Отчет
о 3-ей конференции по истории поселений Задунайского края
/г.Секешфехервар, 1978 г./

Событие состоялось 24-25 мая 1978 года в рамках научной программы Дней Альба Регия. Организационными учреждениями были Специальная Комиссия по Истории Поселения при Комиссии в городе Веспрем Академии Наук Венгрии /ВЕАБ/, Специальная Комиссия №8 при Комисси в городе Печ /ПАБ/ и задунайские организации Венгерского Общества по Истории. Представители этих организаций одинаково принимали участие в разработке научной программы, приглашении докладчиков и проведении конференции. Организационная комиссия работала в Архиве комитата Фейер. Городской Совет города Секешфехервар оказал материальную помощь конференции. Доклады проводились в помещениях Областного Центра Культуры. Помещения предоставляли в распоряжение организационной комиссии бесплатно.

Открытие конференции состоялось в 24-ое мая 9 часов. До пленарного заседания заместитель председателя по культурным делам Испольнительного Комитета Совета Комитата Фейер, НАДЬ ИЕНЕНЕ от имени принимающих гостей поздравлял представителей учреждений, принимавших участие в организации; председателя конференции кандидата исторических наук КАТУШ ЛАСЛО; далее от ПАБ доктора исторических наук РУЖАШ ЛАЙОШ, от ВЕАБ доктора исторических наук КАЛЛАИ ИШТВАН и представителя Общества по Истории кандидата исторических наук КАНЬАР ЙОЖЕФ. НАДЬ ЛЕНЕНЕ излагала между прочим, что город Секешфехервар уже и второй раз с удовольствием представляет возможность для научного совещания, ведь при этом проведенные доклады в более широком понятии, обогащают и касаются не только исторических наук но и области всеобщего образования. После этого КАТУШ ЛАСЛО выступил с основным рефератом конференции. Его тема была Основные характеристики экономического и общественного развития Задунайского края в период 1848-1867. В докладе подчеркивались основные линии экономического и общественного развития этого региона и с этим самым обеспечивались подходящая рамка и исходные точки для подробного обсуждения вопросов по истории поселения в период 1848-1867. Докладчик сопоставлял данных Задунайского края с картиной, относящейся всей стране, даже всей Монархии, а потом установил, что этот регион являлся экономически самой неразвитой частью Венгрии. Эта территория давольно рано включалась в систему капиталистического развития; механизация и наёмная работа в сельском хозяйстве имели вес и её промышленность стала сильной, хотья односторонной. В общественном отношении между прочим автор указал на формирование роста населения и урбанизации, открыл отношение численности работающих в отраслях производственного оборота, а также источников гражданских доходов.

После основного реферата работа продолжалась в пяти заседаниях секций. ВЕЛЛМАНН ИМРЕ руководящий секцией по истории сельского хозяйства в своем докладе О проблемах нашего сельского хозяйства после 1848 в изображении одновременной литературы по хозяйству в самом деле изложил вопросы капиталистического

развития сельского хозяйства Венгрии. Для венгерского землевладелческого лкасса после провалившейся революции осталось мало возможностей играть роль в общественной жизни. Хотья ограниченно, для накопления экономической силы была возможность, особенно, если владелцы удовлетворяли мероприятиям, которые вследствия самодержавия наложились на них. Но налоги, прочие тягости, феодальные остатки, привычки препятствовали развитию. В последующее время после освобождения крепостного крестьянства сильно действовало и "поржавевшее понятие прошлого", крупному землевладению на месте трудно было получить наемных рабочих, потому что и само крестьянство трудно нашло свое место в новом обстоятельстве. Трудно понимало, что почему стали тягости все больше, чем были до 1848. Разбитие медленное, но все таки пошло. Интенсивное хозяйство распространяется. В 50-ых годах хозяйствование на пахотных землях, подход к лугам и пастбищам характеризуются отсталостью. Из этого следует, животноводство находилось также на низком уровне. Одним из путей развития животноводства в специальной литературе считался стойловое животноводство, исскуственное производство корма, а потом она обратила внимание на возможность систематического удобрения. Наконец докладчиком приведены источники, настаивающие на прекращение двух- и трехполного хозяйства и внедрение плодосмена.

Первым выступающим был ШИМОНФИ ЕМИЛЬ, вызывающий внимание в своей работе О методических вопросах исследовании крестьянских владений в комитате Зала в последующих дестилетиях после освобождения крепостных крестьян на основные и архивные и прочие источники, на основании которых возможным стало надежное открытие темы. Он показал и на методы исследований, с помощью которых для него стало возможным приблизительно определить фактическое владение крестьянства.

В своём докладе О влиянии регулирования оброчной системы владений на формирование поселений в комитате Шомодь в периоде самодержавия автор Т. МЕРЕИ КЛАРА показывает на укрепление и прогресс крупного зейлевладения. Видно, что в комитатесреднее землевладение стало все бессильнее, снятие земельных беремен для крестьянства оказало большой ущерб. Наступившие в владении количественные и качественные изменения оказали влияние на поселения, в них вызывали структурные изменения.

В начале своего доклада Об экономическом положении шарварского владения в период 1848-1867 автором НАСАДОШ ИШТВАН дан обзор о владельцах этого поместья.Владение принадлежало в этом периоде уже князью из Модены. В середине 19-ого века некоторые сигналы уже показывают современное ведение хозяйства. Вследствии своего состояния в Италии для помещика стало возможным затратить более крупную сумму на развитие хозяйство. В этом периоде шарварское поместье наступило на путь капиталистического развития, обогнав не только все задунайские хозяйства но и тех, которые находились в неё непосредственной окрестности.

В своем выступлении с экономическим характером Об экономических и общественных изменениях в г. Орослань в периоде после революции в 1848 г. докладчик ДЬЮСИ ЛАСЛО открыл важные составители жизни своеобразного города Орослань. Видна была безуспешная борьба крепостного крестьянства с помещиком; стало известным, что

население кроме сельского хозяйства - в прямом смысле слова - нашло и другие источники к своей жизни, хотья в докладе подчеркивалось что для населения земледелие являлось важным основом для жизни. Выступающий говорил об использовании леса, о мельницах, а также об источниках доходов батраков.

В своем выступлении О систематической карте комитата Комодь - о карте одного комитата с 1850 г. автор БЕНЦЕ ГЕЗА докладывал об одном безуспешном стремлении. Карта со своими беспримерными размерами и содержанием в самом деле не изготовилась, но при составлении одной карты около 1860 года использовали полезное собрание данных. Но при ней использовали только часть карты, изготовление которой предусматривали в 20 лет ранее.

ДОКА КЛАРА говорила О шлюзовании рек Шарвиз и Шио в период 1848-1867. Эти работы на восточной части Задунайского края имели большое значение. Обе реки до шлюзовании были окружены болотами, поселения формировались только на крае болота или на островах, образовавшихся на выступлениях. До 18-ого века население удобно использовало воду. Ростом численности населения поднялось необходимость осушения болот. Осушение производилось до середины 19-ого века, на территориях, отвоеванных от воды численность населения увеличивалась и один за другим формировались новые поселения. Оба регулирования воды были успешными, даже разрабатывались планы для дальнейшего развития, к примеру по навигации реки Шарвиз.

В докладе Об истории поселения Шарбогард автор говорил об одном характерном поселении на Мезефелде. С начала 19-ого века, автора ДАНКО ИМРЕ объяснялся, что все больше стал округ притягательности, населенного многочисленными батраками и средними дворянскими семьями поселка Богадр, заклиненного между крупными землевладениями, удаленного от мест ярмарок, находящегося в перекрестке торговых дорог. Штатом сельского городка признается уже этот подчеркнутый роль. Вследствие своей потенциальной энергии во второй половине 19-ого века наблюдается бурное развитие. По организации районного административного и судебного центра его политический роль увеличился, а после постройки железнодорожного центра повышалось его коммерческое положение. С начала 20-ого века он является одним из важных провинциальных центров комитата Фейер.

В выступлении Об общественных отношениях в Байот в периоде 1828-1869 авторы ДРАШКОЦИ ИШТВАН и ПЕЧКА ПЕТЕР рассматривали брачные и родственные отношения между батраками и владельцами участков земли поселка, примыкающего к горнопромышленному району комитата Эстергом. Авторами между прочим использовались и данные общегосударственной переписи в 1828 г. и данные переписи населения в 1869 г. На основании выступления чувствовалось, что исследование на этой области идет по неутоптанной дороге, а его результаты именно по этому являются поучительными, а само исследование считается к следованию достойным.

Во своем выступлении О влияни эпидемической холеры в 1855 г. на население комитата Зала автором БЛАЗИ АРПАД говорилось о формировании, распространении, ходе болезни, превентативных мероприятиях в отношении этой эпидемии, которая в новые века является нередкой и тяжелой. Выступающим показано, что из-за отсутствия карантена эпидемия усилилась, тем более, что она губила в придорожных поселениях. Он объяснял, что реками, речушками эпидемия не

могла распространяться, ведь болезнь распространялась по противоположному направлению течению рек. Жертвы эпидемии происходили в первой очереди из нижнего класса населения.

По выступлению Об аграрной структуры Баната в 19-ом веке автор ЛЕРИНЦ ПЕТЕР сначала описывал тот край, о вопросах которого он намеревался говорить. Этот край он описал как комитаты Торонтал и Темеш и не учитывал территорию комитатов Крашшо-Сёрень и Арад. Он изланал между прочим, что Банат не только сегодня, но и до 1918 года не образовал единство, для него кроме пестрой структуры национальностей характерным было и разнообразная структура землевладений.

ВАНЕК ШТИФТАР во своем выступлении О поселении цыганов в окружности Мура в историческом аспекте показал рассеивание этой народности по Европе. Приведены данные, по которым он доказывает, что в средневековье уже многолюдное цыганское население проживал на Балкане, в Юго-Восточной Европе и в Дунайском бассейне. После этого автор показал на их невыносимое положение, так как преследование было им долю почти по всем странам. По ходу развития в новые века цыганское население не могло ассимилироваться в преобладающую нацию по сравнению средневековьем, когда этот процесс ещё мог происходить без дискриминации. По ходу развития в новые векаклассовые различия все росли между "гражданским" населением и цыганской народностью. Выступающий упоминал, что в Югославии цыганы в настоящее времясчитаются национальным меньшинством.

Секция по истории городов работала под руководством ЕПЕРЬЕШИ ГЕЗА. В своей вводной лекции он подчеркнул, что с 1849 года в развитии городов Задунайского края начинается новый этап. В этом более важный роль играл коммерческий капитал. Развитие городов Дьёр, Печ, Секешфехервар, Шопрон, Сомбатхей, Капошвар следует оценить по этому аспекту. В этих городах численность населения росла, часть коммерческого капитала перетекла в промышленность, что развернуло развитие промышленности и оказало дальнейший подъём. С другой стороны из-за отсутствия этого явления развитие некоторых городов Западной Венгрии, к примеру Кишмартон, Руст, Кёсег замедлилось. Усилие движения торговых дорог оказало помощь развитию. Эта тенденция наблюдается не везде. Капитал, концентрированный в чрезмерном размере в столице, также замедляет развитие задунайских городов.

На секции первым выступал ОРТУТАИ АНДРАШ, излагающий тему Об экономических и общественных отношениях города Естергом в середине 19-ого века. Как видно, в этот период город Эстергом показывает вид застои, совместно с тремя сельским городком - Ершеки-Визиварош, Сетдьёрдьмезё, Сенттамаш. У него нет заводской промышленности, а его мукомольная промышленность уничтожена столичной конкуренцией. Углепромышленность в районе Эстергома для города не оказала подъём. Значительными остались кустарная промышленность, мануфактурная промышленность и виноградарство. Его район экономической притягательности распространяется на комитаты Верхней Венгрии, а излучающая сила в направлении Задунайского края почти не имеется. Железная дорога избежала город, даже и угол по дорогам транспортировали. На заурядность богатства показывает, что среди большинства гражданских налого-

плательщиков - число торговцев, ремесленников небольшой, а тем больше число хозяйствующих, которых в этом премя уже можно называть крестьянами. Общество города стало все беднее, что видно и по изменению структуры города.

В своей лекции О началах строительства железных дорог на Задунайском крае в периоде 1828-1868 автором ВАШ ЭЛЕД поднят вопрос, который является важным из точки зрения развития всего региона. По автору только Будапешт и Дьёр владели критерием, дающим урбанический характер поселению. Постройка железнодорожного движения могла бы оказать подъём в развитии. Для этого составлялись планы, но их осуществление задержалось. До 1848 года всего 10 % венгерского железнодорожного движения находилась на Задунайском крае.(Линия с длиной 28 км, находящаяся между городом Шопрон и государственной границей). По автору эта железная дорога имела большую роль в том, что после 1849 года в городе Шопрон организовали императорский и королевский режим, который поставили почти над все задунайский комитат. Во время абсолютизма режимом до определенной степени поддержалось экономическое развитие в Венгрии, так как обеспечивал возможность для строительства железной дороги. К концу 1855 года построили железную дорогу, сокдиняющую город Дьёр с Веной, а через год железную дорогу между Дьёр и Уйсёнь. В 1857 году привели в строй железную дорогу между городами Мохач и Печ. Южная железнодорожная компания из задунайских железных дорог в 1860 году проложила линии между Надьканижа и Прагерхоф, Секешфехервар и Уйсёнь, в 1867 году между Печ и Барч, в 1868 году между Барч и Мураккерестур. В 1868-ом году 44 % всего железнодорожного пути Венгрий находился на Задунайском крае.

ШАРИ ИШТВАН с выступлением Об экономическом развитии города дьёр в период 1849-1868 изображал причины, оказавшие подъём экономической жизни города, и которые позже являлись задержающими. Роль города прежде всего в торговли зерна на большие расстояния стало все меньше и это снижение роли начиналось в период строительства первых железных дорог. Округ экономической притягательности города стал также все меньше. А накопившийся коммерческий капиталпомогал рождению промышленности, в том числе крупной промышленности.

В своей лекйии О производстве чугуна и машиностроении в городе Печ до 1867 г. КОПАС ГАБОР установил, что условия заводской промышленности в городе образовались примерно в середине 19-ого века.Угол в горах Мечек, энергия воды, сотни ремесленников, предпринимательское намерение коммерчесских капиталистов, все свидетельсвовали о вышеупомянутых условиях к поселению промышленности. Автором приведены первые предприниматели, Мадарас Ендре, Прик Винце, Хабереньи Пал,Форштер Антал и Янош, братья Рупрехты, и литейщиков колоколов, как основатели производства чугуна и машиностроения в городе Печ.

В лекции О торговле города Секешфехервар в середине 19-ого века в период 1849-1867 автор ЩОМКУТИ ЭВА рассмотрела один из самых интересных вопросов того времени.Во время того развитие или застоя городов имели зависимость от роли торговли и количества накопления коммерческого капитала. Автором рассмотрелась местное влия-

ние общегосударственных административных и экономических мероприятий и их осуществления. Ей установлено, что структура слоя торговцев по численности изменилась и переорганизовалась по сравнению к отношениям в начале века. В экономическом отношении Коммерческое Общество потеряло свою цеховую гегемонию, но сохранило свою цеховую организационную форму. Его общественный авторитет не уменьшался, и так оно играло роль в общегосударственных социальных, экономических и культурных действиях переходящих местные и городские границы, как например: строительство железной дороги, почтовый обмен, благотворительные акции, и т.п.
Важные факторы торговли вне общества: миграция, диференциация традиционных отраслей, появление новых профессий, оптовая торговля, развитие транспортных и комиссионных предприятий, переплетение сельского хозяйства-промышленности-торговли. денежный-, кредитный- и страховый учреждения, банки, к примеру основание и работа Сберегательной Кассы в городе Секешфехервар свидетельствуют о коммерческой влиянии накопления капитала, ускорении оборота денег.
В лекции О началах промышленного развития города Надьканижа автор ЛЕНДВАЙ АННА дала обозрение. Как видно, развязке капиталистической промышленности города препятствовали связанности с феодальным характером. Напрасно имелись хорошие професси в организации цехов, они уже не дали подъём развитию, а пауперизация ремесленниковповысилась, начиная со середины века. Первые начинания с заводским характером создавались с помощью коммерческого капитала, а потом и банковый капитал приобретает скромный роль в создании капиталистической промышленности. Во главе заводских предпринимательств находилась пищевая промышленность.
С лекцией О процессе урбанизации в городе Секешфехервар в период 1848-1868 автор ПАРНИЦКИ ЖОЖЕФНЕ обратила внимание на такую область, которая из точки зрения истории городов до сих пор являлась пренебреженной. В отношении города Секешфехервар докладчик рассматривала процесс урбанизаций. Видно, что поселение в середине прошлого века было более походим на сельский городок. Благоустройства города начиналось медленно из-за отстутствия капитала, намащивание улиц, строительство тротуаров, канализация и вообще решение задач, связанных с урбанизацией было очень медленным.
Свою лекцию О местной движении населения города Залаегерсег в в середине 19-ого века автор БЕНЦЕНЕ, НАДЬ ЭСТЕР основывала на данные из книг записей актов гражданского состояния сельского городка, а также на выводы, сделанных из этих. Она использовала переписи населения, и результаты переписи населения в 1869 г. Она установила, что величина переселения в город оказывается бросающимся в глаза явлением, особенно среди мужского населения. Большой процент из них был ремесленником, которые поехали в главный город комитата искать работу и возможность для существования.
В начале своего выступления О юридическом штате города Капошвар автор СИЛИ ФЕРЕНЦ показывает общие линии городского развития. Он установил, что условия развязки экономической жизни в сельских городках были более хорошими, чем в королевских свободных городах. В результате этого в середине 19-ого века по многим

сельским городкам создавалось сосредоточенное ремесло и численность населения в них была большой. В городе Капошвар на основе оброчного договора в 1861 году население приобрело выгодные условия, обеспечивающие возможность для капиталистического развития.

Секция по истории всеобщего образования работала под руководством КАНЬАР ИОЖЕФ, выступающим докладом О политике абсолютизма по школам на Задунайском крае, особенно имея в виду комитат Шомодь. Он подчеркивал, что режиме самодержавия, навязанного на венгров, следует замечать тенденции, направленные на развития гражданского общества. К этим принадлежит и проект реформы образования, составленный Тхум Лео, и этот для отечественные дела школ имел не плохое воздействие. По своему возрению проект являлся конечно антинациональным, но обеспечивал рамки к развязке образовании народа. Постановил всеобщее обязательное обучение детей с возрастом 6-12 лет и создание повторительных курсов. Некоторые из средних школ регрессировал в развитии, а в других постановил 8 классов. Орган власти по обучению особенно следил за то, что эти учреждения не превращались в "квартирьеры" национального дела. В средних школах язык обучения венгерский - за исключением города Кёсег - хотья в комитатах Баранья, Толна помимо венгерского языка разрешал преподавать и на немецком языке. Предметы обучения соотвтетствовали современному уровню образованию, хотья предметы, повлияющие на мировоззрение, особенно история, были империя центричными. Реформы Тхуна с 1859 года стали менее строгими и по изменениям уже заметными были идеи от Ётвёш Иожеф по народному образованию.

В декции О средних школах города Печ в период 1849-1868 автором РАЙЦИ ПЕТЕР по жизни гимназии, через представление первого выпускного экзамена хорошо изображен влияние Энтвурфа в католической гимназии города Печ.Выступающий и сам преподаватель практикант, большое внимание обратил на исследование системы требованийк расписанию занятий указания учебного плана и значительное время удалял ролю учебников. Показывал первую реальную школу, жизнь эпископского педагогического училища, на основании которых стало ясным образ достижения успеха концепции Тхуна в значительнейшем городе Юго-Задунайского края.

В своей лекции О средних школах комитата Зала в период 1848-1867 выступающий ДЕГРЕ АЛАЙОШ подчеркивал, что в 1848-ом году в городе Кестхейтри преподавателя из ордена премонстранцев занимали ведущий роль в революции,которых за это приговорили к заключению в крепости. У пиаристов в городе Канижа в 1848-ом году в ордене разыгралась настоящая революция, в результате чего глава ордена арестовали а одного третьи членов ордена уволняли. Ни в городе Кестхей, ни в городе Канижа преподаватели не были в состоянии действовать согласно Энтвурфу Тхуна, более того, гимназию в городе Канижа закрыли. Город Канижа осенью 1850 года по большим материальным затратам добивался разрешения для 4-х классной прогимназии. В 1865-ом году город приносил большие новые затраты в целях развития школы в 8-ми классную, и так осенью в 1867-ом году начинали работать 5-ой и 6-ой классы. Для города Кестхей в это время трудности были не по силе и свою школу развивал в 8-ми классовую только в 1891-ом году.

В своей выступлении О работе гимназии города Мошонмадьяровар в период 1848-1868 автор МИХАЙ ФЕРЕНЦ анализировал стремление целью котого являлась вновь обеспечить работу пиаристской гимназии в Овар, закрытой в сентябре 1850-ого года. Вопросы связанные с гимназией становились культурными и национально-политическими делами, ведь и деревни комитата поддерживали школу. Гимназию отрешали от права действования. В 1851-ом году и без права публичности открыли и начили преподавать на немецком /география, естествознание/ и на венгерском языках. В 1860-ом году обращались просбой для разрешения преподавать на венгерском языке и к этому получили право. Для населения города это был успехом. В прогимназии основном образовали служащих, но с помощью её добивали успех по оформлению и более образованного слоя ремесленников-торговцев-служащих.
Лекция автора КЕЛЕМЕН ЭЛЕМЕР О народном образовании на Задунайском крае в десятилетии до закона Этвеша присоединялась к основному реферату секции. Она принесла частичные аналитические данные в отношении задунайского региона и по полному округу рассматривал вопросы дела образования в периоде до появления закона о народных школах в 68-ом году. Это исследование автором выполнялось осоптавлением роста численности населения и структурой поселения. Рассмотрев развитие народных школ докладчиком было показано, что в 50-х годах ещё строгая, а в 60-х годах уже менее строгая обязанность посещения школы привела туда, что начиная с 1861-ого прекращалась обязанность посещения школы. Правда, прилежность учителей также снизилась, и их доход тоже уменьшилась. По показанию процентности посещения школы автором выяснено, что впереди находились комитаты Мошон, Шопрон и Фейер на Задунайском крае, по сравнению юго-задунайским регионом и с этом оправдав экономико-исторические различия между двумя регионами. После внедрения агрономических знаний число посещающих школы растет три-четверть детей школного возраста вообще герулярно посещает школу. Значение лекцию увеличило обстоятельство, что исследования охватывали и другие регионы Монархии. Лекцией доказывалось, размеры обучения на Задунайском крае, являющиеся вообще благоприятными, превосходили только данные Форальберга и Верхней Австрии.
В лекции О народном образовании в комитате Фейер в период 1848-1868 автор ЖОРА МАГДА обратила внимание на то, что число школ до 1870 -ого года удвоилось. В это время у 194-х школ работали 298 учителей. За двадцать лет после 1848 года отремонтировали 24 школы, на станах построитли новые школы. Оснащение школ, уровень воспитания однако отставались от требований эпохи, ведь большую часть учителей и по сегодняшним понятиям следует читать "неквалифицированными". Обеспечение персоналами и оснащением только у еврейских школ являлись удовлетворительными. Число школ национальностей II, а на немецком языке преподавали в дальнейших 5-и школах. По политике обучения той эпохи реальной картиной является определение автора, в котором он охарактеризовал школу в стане Сентагота (создали в 1816-ом году), находящуюся во владении Учебного Фонда. В этой школе в 1868-ом году учились 67 учеников, но школа не имела парт, у здания не были окон, а служанка учителя по ночам спала в школе.

Современники надеялись на то, что министерство просвещения, обязанное на содержание школы замечает свое упущение и построит новую школу.

В своей лекции Об обучении в начальных школах комитата Зала в период 1848-1868 автор КОТНЬЕК ИШТВАН хорошо описал историю народного обучения в маленьких деревнях комитата Зала в периоде абсолютизма. Жалко, что выступающий в большей части своей лекции занимался встречей закона о народном образовании со стороны комитата. Он излагал содержание выступлений на совещаниях коллектива учителей, описал атмосферу тогдашних дебатов по учебному делу. Приведены им и численные данные. В 1860-ом году у 248 школ работали 263 учителей. В большинстве школ обучение производилась по неразделенной системе. Школы совсем не было у 71 деревени. До 1868-ого года количество школ составляло 331.

В лекции О народных школах на Кёрёшхедь в периоде абсолютизма автор РЕТИ ФЕРЕНЦ по обучению в одной деревне /Керешхедь в комитате Шомодь/ показал прошлое поселка. Стало ясным, что корни деревни и истории обучения в ней начинаются при периоде турецского господства. "Сгоревшая школа деревни заодно показала бурные исторические времена, пережитые населением". Видно было, что в процентности посещения школы у детей, добившихся более слабых результатов, общественное положение являлось детерминантом. Причиной непосещения школы в книгах записей актов гражданского состояния очень часто встречаются такие записи: "не имеет ботинок". В лекции показана деятельность священника Гал Дьёрдь, проводившего ценную службу по культуре, кто после провала освободительной войны в Куфштеине проводил в рабстве 6 лет.

ШУРАНЬИ ИШТВАН в лекции Об отношениях народного образования города Секешфехервар в период 1848-1868 сначала показал сферы, находящиеся за обучением, потом дал заключение об истории дороги образования в начальных школах, начиная с первого Ратио по современной концепции Этвёша. Среди рефератов эта лекция показала в качестве одной интересной картины один королевский свободный город, показав поперечное сечение дела общественного образования в нём. Видно было, что в периоде абсолютизма изложились значительные усилия в целях повышения уровня обучения в высшей начальной школе города, у которого среди населения с численностью 22683 в 1869-ом году 35.92 % не умели ни писать, ни читать.

ГЕЧЕНЬИ ЛАЙОШ в лекции Об общественном образовании в городе Дьёр, в период 1849-1867 являющейся короткой хроникой, стало видно, что во время абсолютизма национальная борьба (т.е. желание её) на форумах культуры продолжалась. Быстрое реагирование режима на письменные работы, занимающиеся временем 48-49 г.г. общеизвестное. Встречи, выступления с политическим характером запрещались уставами. Наилучшие деятели народа всё таки в библиотеках, кружках по чтению нашли возможность, где идеи свободы, дела нации могли держать в состоянии бодрствования. В городе Дьёр смерть Бёрёшмарти и Сечени вызывали движение с общегосударственным отзвуком, также как и другие начинания Ксантуша Яноша.

В секции по истории национальностей вводным рефератом О национальностной структуре юговосточного-Задунайского края в середине 19-ого века и политическом выступлении национальностей региона за революции выстапил СИТА ЛАСЛО. В первой части своей лекции автор рассматривал структуру национальностей юговосточных ко-

митатов и показал изменения, происходившихся среди национальностного населения в предыдущие десятилетия. По последующим, слушателям лекции стало известным, что почти половина населения комитата Баранья, а две трети населения города Печ являлось национальностным в 1848 году. В период самодержавии срели группировок национальностей наступал сдвиг. В ущерб сербского элемента германство приобрело пространство. Повышение силы немцев наступило в основном в деревнях, на скльскохозяйственных территориях. Подобное положение наблюдается и в комитате Толна. В комитате Шомодь 90 % населения составляли венгры. Появление вопроса национальностей здесь было не сильным. Прогресс югославской ассимиляции до 1848-ого года был значительным. Сербское, хорватское, шокацкое население не присоединялось к несправедливой и контреволюционной войне народа, проживающего за рекой Драва.
ФАРКАШ ГАБОР в лекции О национальностей комитата Фейер в период 1848–1868 в первой части показал поведение немецкого и сербского населения в отношении событий в 1848–1849 гг. Показал, что освобождение крепостных крестьян, вообще расширение гражданских прав свободы для батраков городов и сельского крепостного крестьянства имело сильное влияние. Без принадлежности к национальностиприсоединялись для защиты гражданских завоеваний , а венгерское национальное дело считали своим делом. Присоединение сербского населения города Секешфехервар к Йелашичу осталось безуспешным. Во второй части лекции автор показал на развитие национальностей в период самодержавия. Он подчеркивал, что стремление германизацийбыло обречено на неудачу, потому что развитие, происходившееся в предыдущие десятилетия до 48-ого года благоприятствовало венграм, и это с помощью никакого способа уже нельзя было остановить. Этот процесс относится и к евреям с немецким родным языком, переселяющимся в массовом виде в город Секешфехервар, начиная с 1850-ого года.
В содокладе О национальностных отношениях комитата Толна в период 1848–1849 выступающая КИШАССОНДИ ЭВА дала изображение политического проведения неселения со смешанным этникумом, становившенося по своим ассимилирующимся чувствам все более венгерским. Лекция охватывала ряд вопросов. Тот самый важный вопрос стал видным, что влияние расширения гражданских прав национальностное население не было в состоянии оценить и так при вербовании национальной гвардиидеревни с немецким населением показали сопротивление. Можно подумать, что крестьянство на основании национальной принадлежности, т.е. в следствии сознания своей немецкой национальности, показало сопротивление. В самом деле опытная исследовательница дала ответ на то, что немцы по своему национальному сознанию противопоставлялись венгерскому патриотизму, но собственно говоря воздействовала на них и антифеодальная основная мысль. Известно, что питание отвращения к национальной гвардии характеризовало не только немецкое население. Если имелась вожмозность, и венгерское богатое крестьянство увильнуло от обязательства военной службы, и вместо себя нанимало других. По лекции стало ясным, что в крестьянстве существовали оканемевшиеся обычаи, которые отменить и упоительным дням марта-апреля 1848-ого года не удалось. Другой, очень важный вопрос лекции, являющийся новым, имел отношение к всеобщему поведению немецкого населения, показанному в регионе "Швабише Туркеи".

Она установила, что немцы вообще не стояли на стороне освободительной войны. Это и тем более заслужит внимание, потому что специальная литература вообще поднимает поднимает положительное поведение национальностей. Несомненно, на озорских хольмах находились и группы немцев, бывших городских, сельских граждан-ев, служащих и рабочих на поместьях, считавших себя венграми. Но нельзя подумать, что все население немецких деревень находилось там, даже ни из наиближнейших деревень окрестности. Эти определения исследовательницы новые, очень важные, заодно обязует её на продолжение исследования и углубления круга вопроса. Следует определить более глубокие корни питания отвращения немецкими крестьянами региона вёльдшега к служению национальному делу в 1848-1849 г.

В лекции О нападении Йелашича и военном округе на Чепельском острове алфельдского ополчения осенью 1848-ого года автор МЕСАРОШ ЛАСЛО припоминал результаты, выдающиеся в защите революционного Пешт-Буда . Он анализировал этнический состав населения, процесс организации национальной гвардии, роль алфёльдских ополченцев в уничтожении корпуса Рот, быстрое продвижение начальника военного округа Гёргеи Артур, обстоятельства казни помещика граяа Бичи Ёдён из комитата Фейер.

Из лекции ТЕГЗЕШ ФЕРЕНЦ О поведении хорватских солдат в комитате Баранья во время сентябрской интервенции в 1848 г. между прочим стало известно, что войска Йелашича за исключением солдат приграничного района насилием принуждали победить венгерскую революцию. Между хорватским и венгерским народами имеется многостолетняя связь, свободная от ненависти. Уважение друг к другу передающееся как наследствие по поколениям было одним из из причин невраждебного поведения хорватов. Раздор между двумя народами разжигали властвующие круги, когда свои мнимые обиды - стающие далеко от интересов народа - хотели разрешать орудием. Характерный пример к этому Йелашич, который во главе узкой реакционной группы хорватов вступил в союз с одним из самых реакционных режимов Европы. Лекцией убедительно доказано, что Йелашич, использованной в качестве средства габсбургской контреволюции нашел мало поддержку у хорватского народа.

В центре лекции автора ФЮЗЕШ МИКЛОШ О Батяньи Казмер и национальностях стоял вопрос о хорватах. Национальностные права венгерским дворянским национализмом не признавались, и осенью 48-ого года это добивался успеха. Хорватский мятеж конечно был незаконным и антиреволюционным поступком. Поведение со стороны Батяньи в отношении хорватских военнопленных было больше, чем "барский жест", может быть, оно принадлежало к расчищениюдороги соглашения. Но мятеж сербов он ликвидировал, потому что в нём он увидел, очень реально, общественную анархию.

В лекции анализировались переговоры и с румынами, а также их результаты. В конце своей лекции автором определено, что в 1848-1849 гг. возможность для соглашения между венгерским и национальностным населениями не имелось, потому что у руководящей группы ни у одной из сторон не имелась идеология, выделяющая для них единственную проходимую дорогу.

В начале своей лекции ЕРДЁШ ФЕРЕНЦ Об императорских-королевских комиссарах комитата Фейер, стоящихся в службе контреволюции охарактеризовал временную оккупацию комитата и антиавстрийское движение крестьянства, появляющегося изолированно. Императорский-

королевский комиссар Дьюлаи Гал Эде согласно цельям контреволюции в периоде январь-апрель 1849-ого года переорганизовал администрации комитата и города Секешфехервар. В своем стремлении он особую поддержку получил от землевладелцев. Комиссар не находился в состоянии укрепить императорскую власть: победоносный весенний поход армии хонведов, усиливающееся сопротивление народа застабляли его сбежать в конце апреля 1849-ого года. Во время развязывающейся австрийской-русской интервенции, в июне 1849-ого года комитат опять был опустошен императорскими войсками. Императорский гарнисон, обеспечивающий город, в 10-ое августа был прогнан ополченцами. Части хонведских войск, нерегулярные отряды некоторые части комитата и город Секешфехервар держали до 19-ого августа. Вновь назначенный комиссар Херинг Игнац вводил военный порядок, после побеждения восстания войсками генералмайора Фалкенхайн и Яблоновски.

В выступлении О памяти революции и освободительной войны 1848-1849 г. в народном предании комитата Фейер ЛУКАЧ ЛАСЛО с помощью исторических преданий, народных песень, письменных крестьянских записей, собранных по деревням комитата, рассматривал сохранения в народном предании, в памяти народа местных событий революции и освободительной войны (освобождение крепостный крестьян, организации национальной гвардии, хонведских войск, битвы у Пакозда, Мор, победа у Озора, провел освободительной войны, самодержавие).

В генеалогической секции вводом выступил КАЛЛАИ ИШТВАН потом читал лекцию Об изменениях в материальном частном праве после закона об "авитицитасе"(1852). Исходом для докладчика служило обстоятельство, что общественные завоевания победоносной мартовской революции 1848-ого года контреволюция не могла уничтожить, так как этот многостолетний общественный столб венгерского феодализма пришлось разрушивать. После этого автор объяснял понятие родовитости и показал порядок наследования. Проанализировав сущность закона об "авитицитасе" от 1853-ого года внимание обратил на то, что под влиянием октябрского диплома совещание главных королевских судьей (январь 1860 г.) прекращало мероприятия закона,относящиеся к порядку наследования. Родовитость заменяло наследование по линии, а систему дарования заменяло приобретение права по кадастру. Не изменились латифундии, даже в период 1852-1879 г.г. в стране формировались 17 новых латифундий: из этих в комитате Фейер в 1853 г. семья Надашди, в 1856 г. семья Батяньи, в 1875 г. семья Эстерхази (Чаквар), в 1877 г. семья Карольи, в 1879 г. Зичи (Аба) создавали латифундии.

В лекции О порядке наследования сеьми Эрдёди до создании латифундии в 1873 г. автор КИШ МАРИА показала формирование состояний семьи Эрдёди и происхождение семьи и порядок наследования отдельных линий. Основание латифундии в 1873 г. автор выводила из закона об "авитицитасе", а в дальнейшем она обратила внимание слушателей на порядок наследования латифундии.

Содоклад автора ЧИЗМАДИА АНДОР О данных к семейным связям семьи Зичи и их политике по власти в комитате Фейер показал роль семьи Зичи в 1840-х годах. Излагал картину происхождения и владения сеьи. Особое внимание обратилось им на администраторскую деятельность Зичи Ёдён. Автор правильно показал политическую энер-

гию семьи Зичи, которая в этот период подвергалась свеживанию на комитатских совещаниях. Подчеркнуто автором, что комитатская жизнь до 1848-ого года управлялась им.

БАЛАЖ ЛАСЛО говорил О деятельности в общественной жизни Батяньи Казмер. Сначала подчеркнул, что выдающийся дичность освободительной войны 1848-1849 года, министр иностранных дел - между прочим помещик Шиклоша - им проведена выдающая деятельность в общественной жизни комитата Баранья. Выступающим проведено сопоставление соображений Батяньи Лайош, Мункачи Альберт и Танчич Михай. Автором обращено больше внимание на самого энергичного члена движения Мункачи Альберт. Автор показал народное восстание, организованное Кошша Даниель. Выступление проводило круг темы до самой смерти Батяньи Казмер.

Во своей выступлении Об истории торгового дома Пирнитзер автор СИЛАДЬИ МИХАЙ показал жизненную дорогу Пирнитзера Йожефа, основателя в 1840-ом году торгового дома Пирнитзера в городе Сексард. Правильно изображалось значение города Сексарда как торгового центра. Заслужило внимание определение, поскольку большую часть своих доходов коммерсанты вложили виноградарство и покупку участков земли. Изменения городского гражданства, показывающие уже отметки развязки капиталистического развития автор показал по трем типам: по коммерческому капиталисту, банкиру и журналисту.

БОРШИ КАРОЙ: О роли типографской семьи Таис в жизни города Печ. По истории жизни семьи Таис в лекции показано вертикальное квази-династическое вертикальное рассмотрение. Типографию в городе Мохач Таис Михай основал в 1867 г., а потом и в городе Печ, в 1868 г. Из своего сына он хотел воспитывать юриста. В через него семья Таис входила в духовную аристократию, являющуюся элитой города. Докладчиком дан очень качественное заключение об основных линиях квази-династического рассмотрения.

ЗАБОРСКИ МИКЛОШ: Об истории некоторых крестьянских семей в деревне Шур до 1848 г. В своей лекции автор обратился к истории и генеологию рабочих классов. Это и тем более заслужит похвалу, потому что таких попыток до сих встречалось мало. Из крестьянских семей он больше всего занимался семьями Шогорка (Шевчик), Шинкович (Коллар), Мадьяр (Ковач). Источниками для него служили переписи, "урбария", метрические книги.

Содоклад автора МАЙОРОШ КЛАРА Об интеграции одной ирландской семьи и её брачных отношениях в Венгрии 19-20-х веков, занимался с подходом семьи Эган, поселившейся в Венгрии в начале 1800-х лет. Показана жизненная дорога некоторых членов семьми и процесс, по ходу которого чужеземец становился венгерским гражданином, более того, деятельным патриотом. Члены семьи стали дворянинами, интеллигентами с дворянским гербом, гражданскими семьями и промышленными-коммерческими предпринимателями. Все три типа автором иллюстрировано примерами.

Во своей лекции Об императорских комиссарах Циндери и Таллиан в комитате Шомодь в период 1849-1850 г. автором ИХАРОШИ ЙОЖЕФ подчеркнуто, что военные операции освободительной войны в 1848/49 г. коснулись комитата Шомодь только при прохождении Йелашича, но землю комитата не опустошали. Генерал-лейтенантом Бурих от 15-ого января 1849 года отправлено письмо в комитат Шомодь с призывом о капитуляции, состоящего из II пунктов, заодно в нём

сообщилось о том, что Циндери Ласло, выбший губернатор назначен императорским комиссаром. В I-ое февраля 1849 года Циндери создал новый администраторский состав. Первым вице-губернатором стал Таллиан Янош, до сих пор занимавший должность главного прокурора. Циндери Ласло являлся членом верховного класса, предки его имели связи Хорватией. Власть Циндери смещена походом хонведской армии в апреле 1849-ого года.
Таллиан Янош в августе 1849-ого года занимал должность начальника комитата, с которой он раставался в сентябре 1850-ого года. Он является характером с противоречиями. Осенью 1848-ого года Таллиану следовало бы выполнить службу в национальной гвардии при реке Драва, но он ссылкой на свою болезнь выбывал. Однако на службу императора согласился. (Своим поступком он вызывал гнев своих современников и защитников национального дела. Его поступок - при таком остром политическом положении, когда вся страна вышла в пассивное сопротивление - ни с чем не может быть оправдан).

Заключительное заседание состоялось в полдень 25-ого мая. При этом руководители секций дали заключения о лекциях своих секций, показали результаты, потом занимаясь с уровнем конференции, КАТУШ ЛАСЛО обратил внимание на дальнейшие области исследований, важные источники и способы исследований. После этого он поблагодарил слушателям и выступающим их присутствие и закрыл конференцию. На заключительном заседании от имени Совета комитата Комаром главный референтом по вопросу общественного образования было заявлено, что осенью 1979 года в городе Татабанья будет проведена конференция по истории промышленности; о просил помощь от ПАБ и ВЕАБ. Наконец Т. МЕРЕИ КЛАРА заявила, что следующая конференция по истории поселений будет в областной компетенции ПАБ-а и организационные работы, связанные с ней Архив города Капошвар взял на себя.

Редактор